

UDK 34 + 3

YU ISSN 0351—2290

ZBORNIK
PRAVNOG
FAKULTETA
SVEUČILIŠTA
U RIJECI

GODINA 4

Zbornik PFR 4 — Rijeka 1983.

UDK 34 ± 3

YU ISSN 0351—2290

ZBORNIK
PRAVNOG
FAKULTETA
SVEUČILIŠTA
U RIJECI

GODINA 4

RIJEKA 1983.

ZBORNİK PRAVNOG FAKULTETA U RIJECI

COLLECTED PAPERS OF THE UNIVERSITY OF RIJEKA LAW FACULTY

RECUEIL DES TRAVAUX DE LA FACULTÉ DE DROIT DE L'UNIVERSITÉ
DE RIJEKA

RACCOLTA DI SCRITTI DELLA FACOLTA DI GIURISPRUDENZA DI
RIJEKA

GESAMMELTE SCHRIFTEN DER RECHTSWISSENSCHAFTLICHEN
FAKULTÄT IN RIJEKA

СБОРНИК НАУЧНЫХ РАБОТ ЮРИДИЧЕСКОГО ФАКУЛЬТЕТА
УНИВЕРСИТЕТА В РЕКЕ

izdaje

PRAVNI FAKULTET SVEUČILIŠTA U RIJECI

uredništvo

Prof. dr Josipa Čaval, Rijeka, prof. dr Vladimir-Đuro Degan, Rijeka,
doc. dr Vinko Hlača, Rijeka, prof. dr Željko Horvatić, Rijeka, prof. dr Lujo
Margetić, Rijeka, asist. Miomir Matulović, Rijeka, tajnik uredništva,
mr Aldo Radolović, znanstv. asist., Poreč

glavni i odgovorni urednik

prof. dr LUJO MARGETIĆ

urednik

prof. dr JOSIPA ČAVAL

Lektor: doc. dr Mirjana Strčić

Prevodioci sažetaka: doc. dr Susan Šarčević; sažetke članaka prof. dr V.-Đ.
Degana i M. Matulovića preveli su sami autori, a sažetke članaka autora
Radolovića, Žuvele, Sruka i Koruna te sažetak za članak Tarsatica preveo je
glavni urednik

Adresa uredništva: Rijeka, ulica Hahlić 6

Časopis izlazi jedanputa godišnje

Tisak: RO »Liburnija«, Rijeka

ZBORNIK PRAVNOG FAKULTETA SVEUČILIŠTA U RIJECI
GOD. 4, RIJEKA 1983.

SADRŽAJ

Vladimir Đuro DEGAN: Uvodna riječ	VII
---	-----

ČLANCI

Josipa ČAVAL: Osnivanje i razvoj Pravnog fakulteta u Rijeci 1973—1983. (stručni članak)	1—76
Lujo MARGETIĆ: Uzmak Bizanta na Krku sredinom XI stoljeća (izvorni znanstveni članak)	79—95
Đorđe MILOVIĆ: O pravnoj prirodi tzv. »kompromesa more veneto« i unaprijed ugovorene kazne za nepridržavanje presude u postupku sudova dobrih ljudi u krivičnim stvarima venecijanske epohe hercegnovskog kraja (izvorni znanstveni članak)	97—102
Miomir MATULOVIĆ: Hartov model prava (izvorni znanstveni članak)	105—128
Nikola GAVELLA: O posjednikovoj volji, obzirom na uređenje posjedovanja zasnovano na objektivnoj koncepciji posjeda (izvorni znanstveni članak)	131—142
Aldo RADOLOVIĆ: Subjektivna neimovinska prava u građanskom pravu (izvorni znanstveni članak)	145—157
Josip HEKMAN: Animus obligandi kod in rem verzije i negotiorum gestije (izvorni znanstveni članak)	159—168
Vladimir-Đuro DEGAN: Intervencija i međunarodno pravo (izvorni znanstveni članak)	169—199
Budislav VUKAS: Jugoslavija i konvencija Ujedinjenih naroda o pravu mora (izvorni znanstveni članak)	201—212
Boris KANDARE: Pobijanje arbitražne odluke po evropskoj konvenciji o trgovačkoj arbitraži iz 1961 godine (izvorni znanstveni članak)	213—225
Josip SRUK: Ostvarivanje ustava (Normativno i stvarno u ustavnom sistemu SFRJ) (izvorni znanstveni članak)	227—249
Dragan MEDVEDOVIĆ: Izvanredno preispitivanje sudske odluke u upravnom postupku (izvorni znanstveni članak)	251—264
Marinko UČUR: Radni odnosi sezonskih radnika u radnom pravu u Jugoslaviji (izvorni znanstveni članak)	267—287
Vladimir KORUN: Prestanak radnog odnosa kao disciplinska mjera (izvorni znanstveni članak)	289—300
Ladislav HORVAT: Društveni prihodi za zadovoljavanje zajedničkih potreba (izvorni znanstveni članak)	301—320

IV

Vinko HLAČA: Režim riječke luke (izvorni znanstveni članak)	323—347
Dragan JOVANIĆ: Pravna autonomija odgovornosti za zakašnjenje iz ugovora o prijevozu stvari (izvorni znanstveni članak)	349—360
Milovan JOVANOVIĆ: O nekim aspektima minulog rada (izvorni znanstveni članak)	363—374
Ivo ŽUVELA: Industrijsko-izvozne zone kao faktor povećanja izvoza (izvorni znanstveni članak)	375—389
Stanko PINTARIĆ: Seljačke porcije hrane u Jugoslaviji (izvorni znanstveni članak)	391—405
Josipa ČAVAL: Neki pokazatelji efikasnosti studiranja na Pravnom fakultetu u Rijeci od 1973/74. do 1982/83 šk. godine (izvorni znanstveni članak)	407—416
Dušan SEKULIĆ: Oslobođenje i otuđenje rada u suvremenom svijetu	419—434

IZVORI

Lujo MARGETIĆ: Tarsatica. Prolegomena za pravnu povijest Rijeke (izvorni znanstveni članak)	435—457
---	---------

PRIKAZI

R. Bretož, Severinus von Noricum und seine Zeit (prof. dr Lujo MARGETIĆ)	461
Grupa autora, Istorija drevnega mira (prof. dr Đ. MILOVIĆ)	462
J. BOJOVIĆ, Zbornik knjaza Danila (prof. dr Đ. MILOVIĆ)	464
Novi udžbenici iz financija (doc. dr R HORVAT)	466
1) D. ALEKSIĆ, Finansijske i finansijsko pravo	
2) V. GRIVČEV, Finansijske i finansijsko pravo	
3) B. JELČIĆ, Financije u teoriji i praksi	
4) B. JELČIĆ, Nauka o financijama i finansijsko pravo	
5) M. MATIJEVIĆ — M. JOVANOVIĆ, Finansijske	
B. JAKAŠA, Sistem plovidbenog prava (doc. dr V. HLAČA)	471
Đ. MILOVIĆ, Spomen na život i djelo dr-a Valtazara Bogišića Balda	473

SUMMARIES

Josipa ČAVAL: The Founding and Development of the Law Faculty of the University of Rijeka 1973-83	77
Lujo MARGETIĆ: The Byzantine Retreat from Krk in the 1060's . . .	96
Đorđe MILOVIĆ: The Legal Nature of the so-called <i>compromesso more veneto</i> and the Penalties Agreed upon for Failure to Comply with Judgments in Trials by Juries of Good Men in Criminal Cases on the Territory of Hercegovina during the Venetian Era . . .	103
Miomir MATULOVIĆ: Hart's Model of Law	129
Nikola GAVELLA: Intent of the Possessor according to a Possession Régime based on the Objective Conception of Possession . . .	143
Aldo RADOLOVIĆ: Personal Rights in Civil Law	158
Josip HEKMAN: The Element <i>Animus Obligandi</i> in Acts in <i>Rem Verso</i> and <i>Negotiorum Gestio</i>	168
Vladimir-Đuro DEGAN: Intervention and International Law	200
Budislav VUKAS: Jugoslavia and the Convention on the Law of the Sea	212
Boris KANDARE: Contesting Arbitration Awards according to the European Convention on International Commercial Arbitration of 1961.	226
Josip SRUK: Realizing of Constitution (Normatively and Actually in Constitutional System of SFRJ)	250
Dragan MEDVEDOVIĆ: Extraordinary Review of Judicial Decisions in Administrative Disputes	265
Marinko UCUR: Some Special Aspects of Labour Relationships established for a Specified Period of Time for Performing Seasonal Jobs	288
Vladimir KORUN: Organization of Disciplinary Responsibility . . .	300
Ladislav HORVAT: Social Revenues for Satisfying Common Needs . .	321
Vinko HLAČA: Régime of the Port Rijeka	348
Dragan JOVANIĆ: Legal Autonomy of Liability for Relay in the Delivery of Goods	361
Milovan JOVANOVIĆ: Some Aspects of Past Labour	374
Ivo ZUVELA: Industrial-Export Free Zones	390
Stanko PINTARIĆ: Nutrient Portions of Yugoslav Farmers	406
Josipa ČAVAL: Some Indexes of Academic Efficiency at the Law Faculty of the University of Rijeka during the Academic Years 1973/84 to 1982/83	417
Dušan SEKULIĆ: Alienation and the Emancipation of Labour in the Modern World	434
Lujo MARGETIĆ: Tarsatica. Prolegomena for a Legal History of Rijeka	458

UVODNA RIJEČ

Četvrti Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci posvećen je desetogodišnjici naše ustanove. U njemu će čitalac naći priloge nastavnika i suradnika ovog Fakulteta, kao i priloge naših kolega s drugih visokoškolskih ustanova koji su zajedno s nama sudjelovali ili sada sudjeluju u izobrazbi pravnika na našem Fakultetu. Kao i u ranijim Zbornicima, radovi su iz različitih oblasti pravnih i srodnih disciplina i nadamo se da će svaki pravnik i student prava naći jedan ili više priloga koji će ga posebno zanimati.

Deset godina djelatnosti jedne visokoškolske ustanove vrijedan je, ali i kratak jubilej za njezin razvoj i afirmaciju. Za osnivanje i djelovanje našeg Fakulteta izuzetno je zaslužna grupa nastavnika, naših starijih kolega, koja nas je zbog umirovljenja već napustila. Mi nastavljamo njihovo djelo i nalazimo se na prekretnici kad je neophodno potrebno uložiti krajnje napore i dobru volju kako bismo našu ustanovu održali i kako bismo stvorili uvjete za njezin daljnji razvoj i konačnu afirmaciju. Taj cilj ćemo vjerojatno postići tek kad prva generacija naših mladih suradnika, ranijih studenata ovog Fakulteta, stekne neophodne uvjete za samostalan nastavnički rad. Do tada će nam biti i dalje potrebna podrška i razumijevanje društvene zajednice u kojoj djelujemo, kao i pomoć drugih i starijih visokoškolskih ustanova.

Osim znanstvenih i stručnih priloga, u ovom Zborniku nalazi se opširan tekst prof. dr Josipe Čaval na temelju kojeg čitalac može steći prilično potpunu sliku o problemima osnivanja i teškoćama u razvoju našeg Fakulteta. Objavili smo i niz drugih podataka, posebno o znanstvenom, pedagoškom i stručnom radu naših nastavnika, te potpun popis svih diplomiranih pravnika na ovom Fakultetu.

Svako vrijeme nosi svoje probleme, teškoće i dileme s kojima se suočava generacija koja u njemu živi. Ljudski rod nije bio nikad bez teškoća i budućnost se u tome pogledu neće bitno izmijeniti. Želja nam je, između ostalog, da današnjim čitaocima i budućim generacijama koje nastave djelo, ostavimo što više podataka o našoj ustanovi i njezinim ljudima na samom početku njezine djelatnosti.

Prof. dr VLADIMIR-ĐURO DEGAN
Dekan Pravnog Fakulteta u Rijeci

OSNIVANJE I RAZVOJ PRAVNOG FAKULTETA SVEUČILIŠTA U RIJECI 1973—1983.

Dr JOSIPA ČAVAL, redovni profesor
Pravni fakultet u Rijeci

Stručni članak
UDK 378.096 (497.13)
Ur. 20. VIII 1983.

U ovom je radu u kratkim crtama opisano osnivanje i razvoj Pravnog fakulteta, u Rijeci u prvom desetljeću postojanja (1973—1983).

Poseban osvrt dan je na: ekipiranje Fakulteta (nastavnog i nenastavnog osoblja), organizacionu shemu Fakulteta iz 1982/83. šk. g., nastavni plan, nastavne oblike, znanstveno-istraživački rad i druge aktivnosti Pravnog fakulteta u Rijeci, te na razvoj biblioteke, rješavanje problema prostora i financiranja Fakulteta. Osim toga, ukratko je opisan rad društveno-političkih organizacija i samoupravljanje.

Na koncu su navedeni važniji zadaci u narednom razdoblju, s obzirom na to da Pravni fakultet u Rijeci još nije u potpunosti razvijen.

U drugom dijelu ovoga rada dani su prilozi (I—VIII), a njihov sadržaj ukratko je opisan u bilješkama. Ti prilozi sadrže:

— popis članova Inicijativnog odbora i Osnivačkog odbora Pravnog studija u Rijeci (prilog I),

— popis dekana, prodekana i predsjednika Savjeta Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci, te popis vanjskih članova Savjeta, i garnituru rukovođećeg osoblja Fakulteta izabranu za naredni mandat (od 1. IX 1983, u prilogu II),

— imenar nastavnika i suradnika Fakulteta za razdoblje 1973—1983. (u stalnom radnom odnosu, u dopunskom radnom odnosu i vanjskih suradnika, u prilogu III),

— popis nenastavnog osoblja (prilog IV),

— popis nastavnika Pravnog studija u Rijeci za prvu generaciju studenata (1973/74. šk. g. u prilogu V),

— znanstveno-istraživački rad i druge aktivnosti nastavnog osoblja Pravnog fakulteta u Rijeci 1973—1983. (prilog IV),

— slika zgrade Pravnog fakulteta, sastav Štaba za izgradnju zgrade Fakulteta i ostale informacije vezane za izgradnju zgrade (prilog VII) i

— popis osoba koje su stekle stručni naziv diplomirani pravnik na Pravnom fakultetu Sveučilišta u Rijeci (prilog VIII).

Uvodne napomene. Rijeka je jedan od gradova u Jugoslaviji koji su prve visokoškolske ustanove dobili u poslijeratnom razdoblju, nakon oslobođenja zemlje. Razvoj privrede riječke regije, deficitarnost u kadrovima, rast populacije i potreba poboljšanja kvalifikacione strukture zaposlenog osoblja diktirali su potrebu razvitka visokog školstva, kao važnog segmenta nadgradnje.

Paralelno s razvojem visokog školstva u Rijeci stvarana je mogućnost da se omladina i studenti uz rad mogu obrazovati prema potrebama privrede ove regije. Osim toga, visoko školstvo postalo je jezgro u kojem je rastao znanstveni potencijal potreban za znanstveno-istraživački rad u teoretskom i aplikativnom smislu, s naglaskom potrebe sudjelovanja u rješavanju problema privrede Rijeke, te privrede njezina užeg i širega gravitacionog područja: Istre, Gorskog kotara, Kvarnerski otoka i jednog dijela Like.

U razdoblju 1949—1969. u Rijeci su osnovane ove visokokoškolske ustanove: Viša pomorska škola (1949), Medicinski fakultet (1955), Pedagoška akademija (1960), Strojarski fakultet (1960), Ekonomski fakultet (1961), Viša stručna pedagoška škola (1953), koja je kasnije prerasla u Visoku industrijsku pedagošku školu (od 1962) i Viša građevinska škola (1969). Do osnutka Sveučilišta u Rijeci (1973), visoko školstvo Rijeke bilo je udruženo u Sveučilište u Zagrebu. Uz stručnjake koje su obrazovali navedeni fakulteti i više škole, javila se i potreba za obrazovanjem diplomiranih pravnika potrebnih sudovima, upravi i dominantnim djelatnostima riječke regije: pomorstvu, industriji, vanjskoj trgovini, turizmu, pa i drugim djelatnostima.

Nakon opsežnih priprema prva generacija studenata (178 redovnih i 166 studenata uz rad) upisala je Pravni studij u Rijeci 1973/74. šk. godine.

1. Osnivanje Fakulteta

Osnivanju Pravnog studija u Rijeci prethodio je obiman rad, što su uspješno izvršili: Inicijativni odbor i Osnivački odbor Pravnog studija u Rijeci.¹

Inicijativni odbor pripremio je 20. travnja 1972. Prijedlog za osnivanje Pravnog fakulteta u Rijeci u kojemu je utvrđena:

- potreba za osnivanjem Fakulteta,
- potreba za kadrom s pravnim fakultetom,
- koncepcija Pravnog fakulteta u Rijeci (s prijedlogom nastavnog plana),
- materijalni i kadrovski uvjeti za osnivanje fakulteta,
- prijedlog da se formira Osnivački odbor za osnivanje Pravnog fakulteta u Rijeci.

U prijedlogu koji je pripremio Inicijativni odbor (1972) istaknuto je:

- da na području primorsko-ličke makroregije djeluje 446 poduzeća i 470 ustanova (bez podataka za ličko područje koje gravitira Rijeci),
- da na ukupan broj zaposlenih dolazi 10% pravника, a sistematizacijom radnih mjesta da je predviđeno 500 radnih mjesta za pravnike,
- da je starosna struktura postojećih pravnih kadrova veoma nepovoljna (jer prevladavaju pravnici stariji od 50 godina),
- utvrđena je potreba za novim kadrovima s pravnim fakultetom do 1975. godine, prema podacima Privredne komore — Rijeka. Iz tabele u kojoj je prikazana potreba za diplomiranim pravnicima po djelatnostima ovdje je dan samo izvadak:

¹ O Inicijativnom odboru, Osnivačkom odboru Pravnog studija u Rijeci i podršci osnivanju toga studija vidjeti prilog I.

Djelatnosti	Kvarner- sko go- ranska regija		Istarska regija		Kvarner- ski otoci		Ukupno	
	1968.	1975.	1968.	1975.	1968.	1975.	1968.	1975.
Privredne	136	569	40	153	—	—	176	722
Neprivredne	158	217	65	125	13	22	236	364
Ukupno	294	786	105	278	13	22	412	1086

Iz tih podataka utvrđena je potreba od 674 pravника do 1975. godine na već zaposlenih 412, tj. ukupno 1086, bez ličkog područja. Osim procjene o deficitarnosti kadrova u privrednim i neprivrednim djelatnostima, te u pravosuđu i advokaturi riječke makroregije — osobita pažnja posvećena je koncepciji Pravnog fakulteta u Rijeci. U točki 2. prijedloga koji je pripremio Inicijativni odbor naglašeno je da bi Pravni fakultet u Rijeci trebao osposobljavati diplomirane pravnike koji bi u redovnom studiju morali dobiti opću teorijsko-pravnu naobrazbu, a ujedno i specijalnu naobrazbu u pravnim područjima vezanim za pomorsko-turističke, privredne, poslovne i međunarodne odnose, s osobitim naglaskom na potrebi da se promijene programi velikog broja kolegija, s tim da se obogate sadržajima vezanim za problematiku mora, brodogradnje, turizma, luka, međunarodnog transporta, tranzita, posredničkih poslova i drugog što je vezano za razvoj jadranske orijentacije naše republike i cijele Jugoslavije. Prema toj koncepciji izrađen je prijedlog nastavnog plana.

Osim toga, Inicijativni odbor razmotrio je materijalne i kadrovske uvjete za osnivanje Fakulteta i tako stvorio osnovicu za rad Osnivačkog odbora Pravnog fakulteta u Rijeci.

Skupština općine Rijeka na 47. zajedničkoj sjednici svih vijeća održanoj 13. srpnja 1973, aktom broj 01-11608/1-1973, utvrdila je potrebu osnivanja Pravnog studija pri Ekonomskom fakultetu u Rijeci (točka I) i način njegova financiranja (točka II, III i IV), kao i to da će se nastava Pravnog studija u prvoj fazi održavat u prostorijama Okružnog suda Rijeka.

Odlukom Savjeta Ekonomskog fakulteta u Rijeci, broj 01-240/1-1973, na 56. sjednici održanoj 26. rujna 1973, osnovan je Pravni studij kao samostalna nastavno-znanstvena jedinica pri Ekonomskom fakultetu u Rijeci, s tim da se u zakonskom roku konstituirá kao osnovna organizacija udruženog rada.

Republički sekretarijat za prosvjetu, kulturu i fizičku kulturu SRH donosi 9. listopada 1973. rješenje broj 4240/1-1973. o ispunjavanju uvjeta za upis studenata i izvođenje nastave za Pravni studij u sastavu Ekonomskog fakulteta u Rijeci.

Pravni studij konstituiran je 26. studenog 1973. kao osnovna organizacija udruženog rada u sastavu Centra ekonomskih znanosti Sveučilišta u Rijeci. Rješenjem Okružnog privrednog suda u Rijeci broj 660-03 i US-375/73. od 19. rujna 1974. Pravni studij upisan je u registar kao osnovna organizacija udruženog rada Centra ekonomskih znanosti Sveučilišta u Rijeci.

Naziv Pravni studij Centra ekonomskih znanosti Sveučilišta u Rijeci promijenjen je u naziv: OOUR — Pravni fakultet Centra ekonomskih znanosti Sveučilišta u Rijeci, odlukom Znanstveno-nastavnog vijeća i Zbora radnika, a u skladu sa Zakonom. Kao Pravni fakultet, registriran je 26. rujna 1975. kod Okružnog privrednog suda u Rijeci pod brojem S-149/75.

Odlukom Zbora radnika Pravnog fakulteta u Rijeci broj 01-131/76. od 30. ožujka 1976. izdvojen je Pravni fakultet iz sastava Centra ekonomskih znanosti Sveučilišta u Rijeci u radnu organizaciju Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci. Suglasnost su dali ostali OOUR-i CEZ-a: Ekonomski fakultet odlukom broj 01-131/1-1976. od 12. travnja 1976, i Ekonomski institut Odlukom broj 01-45/2-76. od 13. travnja 1976. Nakon toga radna organizacija Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci upisana je u sudski registar Okružnog privrednog suda u Rijeci rješenjem broj S-39/76. od 2. lipnja 1976. godine.

Naziv radne organizacije: Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci zadržan je, a sjedište Fakulteta je u Rijeci, Ul. Hahlić broj 6.

2. Razvoj Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci 1973—1983.

U početku rada Pravnog studija u Rijeci osnovni problemi bili su organizacija nastave, sakupljanje kadrova (nastavnog i nenastavnog osoblja) i nedostatak prostora. Domicil Pravnog studija u prvoj fazi (1973/74. šk. g.) bio je Okružni sud u Rijeci. Tu je bio smješten dekanat s administracijom, a nastava za I godinu održavana je u raspravnoj dvorani Okružnog suda u Rijeci.

2.1. Zaposleno osoblje

Uz stajalište, da se u znanstveno-nastavna zvanja bira nastavno osoblje po strogim kriterijima (kako bi se formiralo što kvalitetnije kadrovske jezgre), mali broj potencijalnih kandidata u Rijeci i uhoj regiji, i nemogućnost dodjele stana te teški uvjeti rada (jer Fakultet još nije imao riješen problem prostora) faktori su koji su djelovali na spori porast broja zaposlenih (1973—1978). Tek do 26. travnja 1978. Fakultet je imalo 15 znanstvenih radnika (doktora nauka i magistara u stalnom radnom odnosu) i minimalan broj administrativno-tehničkog osoblja potrebnog tajništvu, računovodstvu, evidenciji studija i biblioteci.

U to vrijeme za veliki broj predmeta nastavu su izvodili nastavnici Pravnog fakulteta iz Zagreba. Osim toga, taj Fakultet je pružio veliku pomoć i u izboru nastavnika do vremena dok ovaj Fakultet nije stekao uvjete da može sam izvršiti izbore nastavnog osoblja u sva znanstveno-nastavna zvanja. Pomoć su pružili još Pravni fakultet u Ljubljani i Ekonomski fakultet u Rijeci, jer je nekoliko nastavnika tih fakulteta radilo na Pravnom fakultetu u Rijeci u dopunskom radnom odnosu.

Već od početka rada Pravnog studija, a kasnije i na Pravnom fakultetu u Rijeci, osim riječkih nastavnika predavali su brojni uvaženi znanstvenici iz Hrvatske i Slovenije: profesori, čak i akademici Pravnog fakulteta u Zagrebu i Pravnog fakulteta u Ljubljani, što je pridonijelo boljoj kvaliteti nastave u fazi u kojoj za većinu kolegija Fakultet nije imao vlastitog kadra.

Paralelno s porastom znanstvenih radnika na Pravnom fakultetu u Rijeci javila se potreba da i taj Fakultet pruži pomoć fakultetima Sveuči-

lišta u Rijeci, koji također još nisu u potpunosti kadrovski ekipirani. Na osnovi samoupravnih sporazuma između zainteresiranih fakulteta, nastavnici Pravnog fakulteta u Rijeci nosioci su kolegija i izvode nastavu na:

- Ekonomskom fakultetu u Rijeci (tri kolegija),
- Hotelijerskom fakultetu u Opatiji (jedan kolegij),
- Fakultetu za komorstvo i saobraćaj u Rijeci (jedan kolegij od 1982/83. šk. g.).

U razdoblju 1978—1983. porastao je broj zaposlenog (nastavnog i nastavnog osoblja), ali još uvijek nisu popunjena sva radna mjesta prema postojećem nastavnom planu, uglavnom zbog nedostatka financijskih sredstava. Iz redova diplomiranih pravnika ovoga Fakulteta primljeno je osam asistenata u stalni radni odnos. Svi su upisali postdiplomski studij u Zagrebu ili Beogradu, a neki su već pri završetku studija. Na taj način bilo bi moguće popuniti i ostala vakantna asistentska mjesta ukoliko bi se riješio problem nedostatka sredstava.

Na sve četiri godine studija u 1982/83. šk. g. u nastavi je sudjelovalo 39 nastavnika i asistenata, i to: 26 koji su udružili rad na neodređeno vrijeme, 2 na određeno vrijeme i 11 vanjskih suradnika.

Tabela 1.

Nastavnici, asistenti i vanjski suradnici u nastavi na Pravnom fakultetu u Rijeci (stanje 1. XII 1982).

Stručna sprema	Zvanje	Broj zaposlenih koji su udružili rad na			Ukupno
		neodređeno vrijeme	određeno vrijeme	vanjski suradnici	
1	2	3	4	5	6
Dr	redovni profesor	2	1	5	8
	izvanredni profesor	4		4	8
	docent	4	1	1	6
Mr	viši predavač	2			2
	znanstveni asistent	6			6
VSS	viši predavač			1	1
	asistent	8			8
Ukupno		26	2	11	39

Izvor: evidencija Fakulteta

U međuvremenu, jedan znanstveni asistent je doktorirao, a neki od njih su u završnoj fazi izrade disertacije, što će poboljšati kvalifikacionu strukturu i pridonijeti stjecanju uvjeta da Fakultet može dodjeljivati doktore znanosti iz pojedinih područja.

Od vanjskih suradnika, najviše je nastavnika s Pravnog fakulteta iz Zagreba koji izvode nastavu na ovom Fakultetu prema Samoupravnom

sporazumu o suradnji sklopljenom između tih fakulteta. Na nekim disciplinama uz te nastavnike odgajaju se asistenti ovoga Fakulteta.

Sporazum o suradnji (za međusobno pomaganje u nastavi) već nekoliko godina sklapaju Ekonomski fakulteti u Rijeci i Pravni fakultet u Rijeci. U 1982/83. šk. g. ta potreba je svedena na tri discipline za prvi i drugi fakultet.

Administrativno-tehničko osoblje u potpunosti je kompletirano za ovaj stupanj razvoja Fakulteta, a njegova kvalifikaciona struktura zadovoljava.

Tabela 2.

Administrativno-tehničko i pomoćno osoblje Pravnog fakulteta u Rijeci (stanje 1. XII 1982).

Stručna sprema	Broj radnika koji su udružili rad na		Ukupno
	neodređeno vrijeme	određeno vrijeme	
1	2	3	4
VSS	3		3
VŠS	2	1	3
SSS, VKV	8		8
KV	1		1
NKV	6		6
Ukupno	20	1	21

Izvor: evidencija Fakulteta

Za razdoblje od 1973. do travnja 1978. karakteristično je da je na Fakultetu bio mali broj nastavnika i asistenata u stalnom radnom odnosu, pa su svi osim radnika u nastavi bili znatno opterećeni ostalim radom (vezanim za što normalnije funkcioniranje i razvoj Fakulteta), a osobito rukovodeće osoblje. Kod većine nenastavnog osoblja (koje je isto tako bilo malobrojno) bio je također prisutan entuzijazam, pa su i oni (bez posebne naknade za rad) radili povećanim intenzitetom kad god je to bilo potrebno, s ciljem da se svi poslovi završe na vrijeme i što kvalitetnije.²

Kako još uvijek nisu popunjena sva mjesta nastavnika i asistenata, potrebno je i dalje raditi na ekipiranju Fakulteta i odgoju mladih znanstvenih radnika, jer bez kvalitetnoga kadrovsog potencijala ne može biti zapaženih rezultata u znanstveno-istraživačkom radu i edukaciji. To je u uzročno-posljedičnoj vezi. Uz činjenicu da proces odgoja znanstvenih radnika nije brz, da »gotovih« znanstvenih radnika za mnoge discipline nema dovoljno (u užoj i široj regiji), prepreka za stvaranje brojnijeg i kvalitetnijeg kadrovsog

² Popis rukovodećeg osoblja, nastavnog osoblja (u stalnom radnom odnosu i u dopunskom radu), te administrativno-tehničkog osoblja za razdoblje 1973—1983. dan je u prilogima: II, III i IV.

potencijala često su i nedovoljna financijska sredstva (potrebna bar za neophodan broj nastavnika i asistenata), te relativno sve niži osobni dohodi u školstvu i nemogućnost dodjele stana.

2.2. Osnovne jedinice iz organizacione sheme Fakulteta u 1982/83. šk. g.

Zbog ograničenosti prostora ovdje su samo nabrojne i ukratko opisane osnovne jedinice iz organizacione sheme Fakulteta u 1982/83. šk. g., koje su do stupanja na snagu novog Zakona o usmjerenom obrazovanju SRH djelovale na Fakultetu.

Savjet Fakulteta³ organ je koji upravlja radom i poslovanjem Fakulteta. Sastavljen je iz tri grupacije delegata:

- sedam delegata radnika Fakulteta (do sada sedan),
- sedam delegata studenata,
- sedam delegata zainteresiranih organizacija i organa.

Vanjski članovi (u oba mandata) aktivno su sudjelovali u radu Savjeta, a svojim stajalištima i prijedlozima pridonijeli su boljem rješavanju problematike Fakulteta.

Mandat delegata u Savjetu traje dvije godine, a radom Savjeta rukovodi predsjednik Savjeta. Komisije Savjeta (u 1982/83. šk. g.):

- Kadrovska komisija,
- Komisija za izbor nastavnika,
- Financijska komisija,
- Komisija za samoupravne opće akte,
- Disciplinska komisija za studente,
- Komisija za suradnju s udruženim radom,
- Stambena komisija,
- Komisija za naknadu štete,
- Odbor za općenarodnu obranu i društvenu samozaštitu.

Znanstveno-nastavno vijeće je stručni organ, a sastavljeno je od svih nastavnika i asistenata, te sedam predstavnika studenata. Sjednice Znanstveno-nastavnog vijeća priprema, saziva i predsjedava im dekan, a u njegovoj odsutnosti prodekan.

Dekan je predstavljao Fakultet i rukovodio je nastavnim i znanstvenim radom. Prema Statutu, do sada je dekan vršio i funkciju inokosnoga poslovnog organa. Prodekan je imao zadatak da pomaže dekanu u radu u njegovoj odsutnosti.

U okviru nastavne djelatnosti djelovala su još vijeća godišta (I, II, III i IV godine studija), sastavljena od svih nastavnika i suradnika pojedine godine studija, te predstavnika studenata.

Stalne komisije Znanstvenog-nastavnog vijeća (u 1982/83. šk. g.):

- Komisija za nastavna i znanstveno-nastavna pitanja,
- Komisija za studentska pitanja i upise,
- Komisija za biblioteku.

³ Djelokrug rada Savjeta i drugih organa Fakulteta utvrđen je Statutom Fakulteta i Poslovníkom o radu pojedinih organa.

Katedre okupljaju srodne discipline, a čine jedinice znanstveno-nastavnog rada. U 1982/83. šk. g. na Fakultetu su djelovale ove katedre⁴:

- Katedra pravno-povijesnih znanosti
kolegiji: Rimsko pravo, Opća povijest države i prava, te Povijest države i prava naroda Jugoslavije.
- Katedra ekonomskih i kvantitativnih znanosti
kolegiji: Politička ekonomija, Ekonomska politika SFRJ, Nauka o financijama, Statistika i Informatika.
- Katedra ustavnopravnih i općih društvenih znanosti
kolegiji: Ustavno pravo i političke institucije, Sociologija, Osnove marksizma, Osnove teorije države i prava i Teorija i praksa socijalističkog samoupravljanja.
- Katedra krivičnih znanosti
kolegiji: Krivično pravo, Osnove kriminologije, Krivično procesno pravo i Osnove kriminalistike.
- Katedra građanskopravnih znanosti
kolegiji: Građansko pravo, Građansko procesno pravo, Privredno pravo, Pomorsko i općesaobraćajno pravo i Porodično pravo.
- Katedra upravno-pravnih znanosti
kolegiji: Nauka o upravljanju i Upravno pravo i upravni postupak.
- Katedra međunarodno-pravnih znanosti
kolegiji: Međunarodno javno pravo i Međunarodno privatno pravo.

Izvan katedara su sve ostale znanstvene discipline iz nastavnog plana Fakulteta.

Šef katedre je nastavnik u najvišem nastavnom, odnosno znanstveno-nastavnom zvanju i najduljem trajanju tog zvanja, i to nastavnik u stalnom radnom odnosu na Fakultetu.

Skupština studenata je najviši organ samoupravljanja studenata. Skupštinu saziva Predsjedništvo skupštine. Sastavljena je od delegata studenata (redovnih i studenata uz rad).

Komisija samoupravne radničke kontrole formirana je zbog ostvarivanja i zaštite samoupravnih prava radnika i studenata.

Osim navedenih organa Fakulteta (i njihovih jedinica), radnici Fakulteta svoja samoupravna i druga prava ostvaruju kao članovi:

Zbora radnika i Sindikata, kao društveno-političke organizacije.

2.3. Nastava

Pravni fakultet u Rijeci ima jedinstven studij (s četiri godine studija — osam semestara) za stjecanje visoke stručne spremne (VII/1 stupnja) obrazovnog profila diplomirani pravnik.

Kada je utvrđena potreba za osnivanjem Pravnog studija u Rijeci i doneseno rješenje Republičkog sekretarijata za prosvjetu, kulturu i fizičku kulturu SRH o ispunjavanju uvjeta za upis studenata i izvođenje nastave, upisana je (1973/74. šk. g.) prva generacija studenata (178 redovnih i 166 studenata uz rad), prema ovom nastavnom planu:

⁴ Katedre su osnovane na 87. sjednici Znanstveno-nastavnog vijeća, održanoj 17. rujna 1980. godine.

Prvi nastavni plan Pravnog studija u Rijeci⁵

Predmeti	Semestar	
	zimski	ljetni
I GODINA		
1. Osnovi teorije države i prava	3	3
2. Sociologija	3	3
3. Povijest države i prava	3	3
4. Rimsko pravo	3	3
5. Politička ekonomija	3	3
6. Statistika	2	2
7. Socijalna psihologija	2	2
8. Narodna obrana	2	2
9. Strani jezik (engleski, njemački ili talijanski)	3	3
Ukupno	24	24
II GODINA		
1. Ustavno pravo	3	3
2. Ekonomska politika SFRJ	3	3
3. Porodično pravo	2	2
4. Krivično pravo	3	3
5. Krivično procesno pravo	3	3
6. Građansko pravo	3	3
7. Sudska medicina i sudska psihijatrija	2	2
8. Narodna obrana	2	2
9. Strani jezik	3	3
Ukupno	24	24
III GODINA		
1. Građansko pravo	4	4
2. Građansko procesno pravo	3	3
3. Nauka o financijama i financijsko pravo	3	3
4. Radno i socijalno pravo	3	3
5. Opće privredno pravo	3	3
6. Međunarodno javno pravo	3	3
7. Međunarodni ekonomski odnosi	2	2
8. Strani jezik	3	3
Ukupno	24	24
IV GODINA		
1. Nauka o upravi	3	3
2. Upravno pravo i upravni postupak	3	3
3. Međunarodno privatno pravo	3	3
4. Pomorsko pravo	3	3
5. Opće saobraćajno pravo	2	2
6. Turističko pravo	3	3
7. Pravo pomorske trgovine	2	2
8. Pravo vrijednosnih papira	2	2
9. Strani jezik	3	3
Ukupno	24	24

⁵ Ovaj nastavni plan Pravnog studija u Rijeci usvojen je na Znanstveno-nastavnom vijeću Ekonomskog fakulteta u Rijeci na sjednici održanoj 11. IX 1973. godine (a izvod je iz Odluke Vijeća, I točka). U istoj točki navodi se:

»Nastavni plan obuhvaća sve obavezne premete predviđene u nastavnom planu Pravnog fakulteta u Zagrebu i niz specijaliziranih predmeta«. U II točki spomenute Odluke navedeno je da se usvajaju i nastavni programi I godine »Pravnog studija«, zatim da su nastavni programi istovjetni s nastavnim programima Pravnog fakulteta u Zagrebu uz ove modifikacije: na programu predmeta »Povijest države i prava« (t. 1) i predmeta »Narodna obrana« i »Strani jezik« (t. 2). U toj Odluci, uz predmete I godine studija upisani su i nastavnici za sve kolegije iz prve (1973/74.) školske godine Pravnog studija u Rijeci. Popis nastavnika dan je u prilogu V.

U proteklih deset godina prezentirani nastavni plan doživio je više korekcija. Deseta generacija studenata (111 redovnih i 43 studenta uz rad) upisala je 1982/83. šk. g. I godinu studija prema ovom nastavnom planu:

Nastavni plan Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci (1982/83. šk. g.)

Predmeti	Semestar			
	Zimski		Ljetni	
	predavanja	seminari vježbe	predavanja	seminari vježbe
I GODINA				
1. Osnove teorije države i prava	3	1	3	3
2. Sociologija	—	—	2	1
3. Opća povijest države i prava	3	1	—	—
4. Povijest države i prava naroda Jugoslavije	3	1	—	—
5. Rimsko pravo	3	1	3	3
6. Politička ekonomija	3	1	3	1
7. Statistika	—	—	2	1
8. Osnove marksizma	3	1	—	—
9. Tjelesni odgoj	1	1	—	2
10. Osnove općenarodne obrane SFRJ	2	—	2	—
11. Strani jezik (engleski, njemački, talijanski)	2	1	2	1
Ukupno*	23	8	17	12
2 Seminarska rada				
II GODINA				
1. Ustavno pravo i političke institucije	3	1	3	2
2. Ekonomska politika SFRJ	4	1	—	—
3. Krivično pravo*	2	1	3	1
4. Osnove kriminologije	2	0	—	—
5. Krivično procesno pravo*	—	—	3	1
6. Osnove kriminalistike*	—	—	1	1
7. Građansko pravo*	—	—	5	2
8. Teorija i praksa samoupravnog socijalizma	1	1	1	1
9. Osnove općenarodne obrane i društvene samozaštite	2	—	2	—
10. Strani jezik (engleski, njemački, talijanski)	2	1	2	1
11. Tjelesni odgoj	1	1	—	2
12. Statistika	1	2	—	—
13. Sociologija	2	1	—	—
Ukupno	20	9	20	11
2 Seminarska rada				

III GODINA

1. Građansko pravo*	5	3	—	—
2. Građansko procesno pravo*	3	3	3	4
3. Nauka o financijama i finacijsko pravo	3	2	3	2
4. Nauka o upravljanju	2	2	3	2
5. Porodično pravo*	3	2	—	—
6. Krivično procesno pravo*	3	2	—	—
7. Nomotehnika	—	—	1	2
8. Informatika	—	—	1	1
Ukupno	19	14	11	11

2 Seminarska rada

IV GODINA

1. Upravno pravo i upravni postupak*	4	1	4	1
2. Međunarodno privatno pravo*	3	1	3	1
3. Privredno pravo*	4	3	4	1
4. Pomorsko i općesaobraćajno pravo*	4	1	4	1
5. Radno i socijalno pravo*	3	3	3	3
6. Međunarodno javno pravo	2	1	3	2
Ukupno	20	10	21	9

2 Seminarska rada
Diplomski rad

Na Pravnom fakultetu u Rijeci uvedeni su diplomski radovi. Teme diplomskih radova utvrđuje Znanstveno-nastavno vijeće iz predmeta koji čine posebne programe obrazovanja. Postupak izbora teme diplomskog rada, prijavu diplomskog rada, određivanje mentora, imenovanje komisije za obranu diplomskog rada i način obrane diplomskog rada uređuje posebni opći akt Fakulteta. Prvi studenti diplomirali su na ovom Fakultetu nakon uspješno obranjenog diplomskog rada u 1982/83. šk. godini.

Osim toga, na ovom Fakultetu uvedeni su i seminarski radovi (dva u svakoj godini studija) a njihova uspješna izrada i obrana uvjet je za testiranje semestra.

Predavanja, vježbe i seminarski sati izvode se na većini kolegija na klasičan način, prema prirodi predmeta i iskustvu nastavnika. Na nekim predmetima iz grupe »stručne osnove« (označeni su zvjezdicama u nastavnom planu) pola fonda sati određenih za vježbe ili seminare izvodi se na sudu ili u privrednim organizacijama, pod nadzorom predmetnog nastavnika ili suradnika. Za tu vrstu vježbi formiraju se male grupe studenata (6—10).

* Predmeti iz grupe »stručne osnove« koji imaju pola fonda sati (vježbi i seminarskih sati) na sudu ili u radnim organizacijama.

Uz spomenute nastavne oblike, na nekim predmetima uvedeni su kolokviji, testovi ili kontrolni radovi, s ciljem da se studenti što više aktiviraju za vrijeme trajanja nastave.

Za studente uz rad organizirana je posebna nastava sa smanjenim fondom sati (do 50% iz svakog predmeta — prema nastavnom planu), u popodnevnim satima, i to za neke predmete svaki tjedan, a neke u ciklusima, prema dogovoru s izvanrednim studentima.

Do sada ovaj Fakultet nije bio u mogućnosti da organizira postdiplomski studij ili različite specijalizacije u skladu s potrebama i specifičnostima privrede riječke regije. Realiziran je (1982/83. šk. g.) samo jedan specijalistički tečaj u suradnji s Privrednom komorom Rijeka: Instruktivni seminar s temom »Pravni aspekti razmjene roba i usluga sa zemljama u razvoju«.

Osnovnu literaturu za većinu kolegija studenti mogu kupiti u skriptarnici Fakulteta, i to objavljene udžbenike i skripta nastavnika ovog i drugih fakulteta. Neki udžbenici pisani su u koautorstvu s nastavnicima Pravnog fakulteta u Zagrebu, pa ih koriste studenti oba fakulteta. Za specifične discipline neki nastavnici već su objavili potrebne udžbenike, a neki su u pripremi.

Veći problemi pojavljuju se prilikom izrade seminarskih i diplomskih radova zbog još uvijek malog knjižnog fonda u biblioteci Fakulteta i nemogućnosti bržeg kompletiranja biblioteke. Ograničavajući su faktor nedovoljna sredstva potrebna za nabavku knjiga i časopisa, naročito iz inozemstva.

Podaci o broju studenata, broju diplomiranih, trajanju studija i dr. obrađeni su u radu: »Neki pokazatelji efikasnosti studiranja na Pravnom fakultetu u Rijeci od 1973/74. do 1982/83. šk. godine«, objavljenom u ovom Zborniku, a popis diplomiranih na ovom Fakultetu (do 15. VI 1983) dan je u prilogu VIII.

2.4. *Znanstveno-istraživački rad i druge aktivnosti Fakulteta*

Osim rada u nastavi, nastavnici i suradnici Pravnog fakulteta u Rijeci (u razdoblju 1973—1983) usmjerili su dio svoga znanstveno-istraživačkog kapaciteta na pisanje: udžbenika, monografija, studija, skripata, članaka, rasprava i drugih radova.⁶

Afirmaciji ovoga Fakulteta pridonijelo je i aktivno sudjelovanje nastavnika na mnogim eminentnim znanstvenim skupovima u zemlji i inozemstvu, te njihova predavačka aktivnost na drugim fakultetima, institutima i postdiplomskom studiju.

⁶ U prilogu VI (točka 1) dana je bibliografija nastavnika i suradnika koji su na Pravnom fakultetu u Rijeci bili u stalnom radnom odnosu (1973—1983) i koji su dostavili popis radova do 8. VII 1983.

Osim bibliografije u prilogu VI obuhvaćeni su ovi prikazi:

2. Aktivno sudjelovanje nastavnika i suradnika na kongresima i drugim znanstvenim skupovima,
3. Skupovi koje je organizirao Pravni fakultet u Rijeci,
4. Predavači — gosti,
5. Sudjelovanje u nastavi na drugim fakultetima Sveučilišta u Rijeci,
6. Sudjelovanje nastavnog osoblja Pravnog fakulteta u Rijeci u radnim organizacijama.

Nastavnici Pravnog fakulteta u Rijeci održavali su predavanja na:

- Univerzitetu Mikolaja Kopernika u Torunu, Poljska (1979. i 1980),
- Pravnom fakultetu Sveučilišta u Münchenu (1980),
- Schol of Law at Davis, University of California (1980),
- poslijediplomskom studiju iz ekonomsko-organizacijskog aspekta saobraćaja pri Sveučilišnom centru za ekonomske i organizacijske znanosti u Rijeci (1980),
- Pravnom fakultetu u Splitu (1981),
- poslijediplomskom tečaju iz međunarodnog prava i međunarodnih odnosa, na Pravnom fakultetu u Nanterreu u Francuskoj (1981),
- Interuniverzitetskom centru za poslijediplomski studij u Dubrovniku (1982. i 1983),
- Fakultetu političkih nauka u Zagrebu (1982),
- Pravnom fakultetu u Novom Sadu (1982),
- Pravnom fakultetu u Zagrebu (1983),
- polijediplomskom tečaju iz međunarodnog prava i međunarodnih odnosa,
- Fakultetu političkih nauka u Ljubljani (1983),
- Sveučilištu Freiburg Švicarska, Rechts-Wirtschafts — und Sozialwissenschaftliche Fakultät (1983),
- Pravnom fakultetu Univerziteta T. Ševčenko u Kijevu (1983),
- Facoltà di Giurisprudenza di Trieste, Italia (1983).

U posljednje vrijeme Pravni fakultet u Rijeci počeo je organizirati savjetovanja i druge skupove — pretežno prema potrebama udruženog rada. S ciljem da se što uspješnije poveže s privredom ove regije, osnovana je Komisija za suradnju s udruženim radom, koja ima zadatak da animira privredu i realizira suradnju prema sklopljenim samoupravnim sporazumima o dugoročnoj suradnji između radnih organizacija i Fakulteta.

Prema srednjoročnom planu razvoja, Pravni fakultet u Rijeci uključit će se u ove akcije i programe:

— Aktualni problemi zapošljavanja naših radnika (građana SFRJ) na stranim brodovima. Akciju je pokrenuo Savezni biro (Predsjedništvo CK SKJ) za zapošljavanje, a u programu sudjeluje oko 60 organa i organizacija.

— O rješavanju pravnih pitanja u vezi s Ozimskim sporazumom s Italijom.

— Angažiranje u velikom pothvatu koji je pokrenuo dr Leon Geršković

— Izrada studije o izgradnji pravnog sistema SFRJ.

Osim toga, Pravni fakultet će se uključiti u rad na programima za potrebe udruženog rada, zajedno s Centrom za suradnju s udruženim radom, Društvom pravnika Rijeka, SCEOZ-om i Fakultetom za pomorstvo i saobraćaj Rijeka.

Poseban zadatak je rad na izučavanju postojeće zakonske regulative s ciljem da se na temelju istraživanja o primjeni pozitivnih propisa u praksi iznalazi — de lege ferenda — bolje i djelotvornije reguliranje društvenih, osobito ekonomskih odnosa, imajući u vidu naročito razvoj autonomnog odnosno samoupravnog prava. U taj rad uključit će se i mlađi kadrovi i studenti.

2.5. *Samoupravljanje i rad društveno-političkih organizacija na Pravnom fakultetu u Rijeci⁷*

Od osnivanja Pravnog fakulteta 1973. god. pa do danas, radni ljudi Fakulteta ostvarili su svoja društveno-ekonomska i druga samoupravna prava neposredno i preko svojih delegata i delegacija u skladu s važećim zakonskim propisima i samoupravnim općim aktima. Najviši organ samoupravljanja na Fakultetu je Savjet Fakulteta, koji sačinjavaju delegati radnih ljudi i studenata Fakulteta, te delegati zainteresiranih organa i organizacija. Najviši oblik samoupravljanja studenata čine zborovi godišta, a njihov rad koordinira, prema novom Statutu Fakulteta iz 1983. godine, Skupština studenata, što je specifičan oblik ostvarivanja samoupravljanja studenata na Pravnom fakultetu u Rijeci.

Društveno-političke organizacije na Fakultetu dijelile su tijekom proteklih deset godina s Fakultetom uspjehe i probleme. Jedan od tih problema bio je i prostor za rad društveno-političkih organizacija, ali usprkos tome njihova aktivnost i rezultati rada bili su vidljivi.

Ostvarivanju samoupravljanja na Fakultetu tijekom desetogodišnjeg njegova postojanja pridonosili su i članovi Saveza komunista kao vodeće idejne i usmjeravajuće snage našeg društva. Od svog postojanja Pravni fakultet imao je organizaciju SK koju su sačinjavali studenti i radnici Fakulteta. Od 1975. do 1980. god. rad članova Saveza komunista na Fakultetu odvijao se u 4 odjeljenja — formirana po godištna studija — koja su sačinjavala OOSK Pravnog fakulteta. Rad odjeljenja i OOSK koordinirao je Sekretarijat OOSK. God. 1980. dolazi do reorganizacije, te odjeljenja prerastaju u osnovne organizacije. S obzirom na povećanje broja članova Saveza komunista u redovima radnika i nastavnika Fakulteta, početkom 1982. god. formiran je Aktiv SK kao oblik aktivnosti članova SK stalno zaposlenih na Pravnom fakultetu. U skladu s Odlukom CK SKH o akcionom povezivanju komunista na sveučilištima, OOSK našeg Fakulteta rade na konstituiranju stalne Akcione konferencije SK Pravnog fakulteta.

Navedena tabela pokazuje kretanje i brojnost članstava Saveza komunista studenata i radnika na Pravnom fakultetu u periodu od 1975. do 1982. godine.

Godina	Broj članova
1975.	69
1976.	136
1977.	225
1978.	266
1979.	286
1980.	276
1981.	236
1982.	201

Savez komunista na Fakultetu u svojem radu i djelovanju na rješavanju tekućih problema aktivno je surađivao sa sindikalnom organizacijom i Savezom socijalističke omladine.

⁷ Prema ocjeni Aktiva SK, Izvršnog odbora sindikata i predstavnika Saveza socijalističke omladine.

Svi radni ljudi Fakulteta članovi su Osnovne organizacije sindikata koja djeluje na našem Fakultetu od njegova osnivanja. Na Izornoj skupštini OO sindikata održanoj 16. marta 1983. g. izabran je novi Izvršni odbor, koji je na svojoj prvoj sjednici 23. marta o. g. utvrdio zadatke i kalendarski rad Izvršnog odbora i Osnovne organizacije, te naročito naglasio potrebu veće povezanosti s Općinskim vijećem SSH Rijeka.

Aktivnost SSO-a Fakulteta očitovala se u organizaciji »Susreta bratskih pravnih fakulteta Niša i Rijeke«. Naime, 1975. god. na »Maršu pravnik« u Zagrebu potpisana je Povelja o bratimljenju studenata niškog i riječkog pravnog fakulteta, te se od tada pa do danas održavaju tradicionalni »Susreti RI-NI«. U posljednje vrijeme čine se napore da ti susreti dobiju na kvaliteti, te da prerastu u suradnju niškog i riječkog fakulteta u cjelini. KSSO našeg Fakulteta od svog osnivanja uključen je u aktivnosti omladine pravnih fakulteta u Jugoslaviji, a to se manifestira u sudjelovanju na marševima studenata prava i tzv. »pravijadana«. God. 1979. naša omladinska organizacija bila je organizator vrlo uspješnog Marša pravnik u štarsko-primorsko-goranskoj regiji.

Preseljenjem u novu zgradu, dobiveni su znatno povoljniji uvjeti za rad društveno-političkih organizacija. U aktivnosti poglavito SSO-a i OO sindikata nedostatna sredstva otežavaju često realiziranje niza dobro zamišljenih aktivnosti. Unatoč tim i sličnim teškoćama, društveno-političke organizacije Fakulteta čine napore i ostvaruju rezultate u nastojanjima da poboljšaju kvalitet nastave i ostvarivanja samoupravljanja, da učine boljim i sadržajnijim rad društveno-političkih organizacija.

2.6. Biblioteka

S obzirom na to da je bez dobre biblioteke rad nastavnika, suradnika i studenata jako otežan, biblioteci je od samog početka na ovom Fakultetu posvećena osobita pažnja. Nedovoljna financijska sredstva osnovni su razlog što je bibliotečni fond još uvijek mali. Stanje bibliotečnog fonda Pravnog fakulteta u Rijeci (na dan 1. VI 1983) jest:

5049 svezaka (ukupno knjiga), a od toga:

2032 kupljene knjige

3017 knjiga dobivenih darom;

255 naslova časopisa, i to:

145 naslova domaćih časopisa

110 naslova stranih časopisa.

Knjige su poklanjali nastavnici, fakulteti i ustanove. Pedeset ili više knjiga poklonili su Pravnom fakultetu u Rijeci ovi fakulteti i ustanove:

— Pravni fakultet u Zagrebu	2100
— Marksistički centar Rijeka	157
— Facoltà di Giurisprudenza di Trieste	96
— Pravni fakultet Split	95
— Ekonomski fakultet Rijeka	67
— Okružni sud Rijeka	60
— Pravni fakultet Niš	50

2.7. Prostor

Već je spomenuto da je u početku (1973/74. šk. g.) Pravni studij bio smješten u prostorijama Okružnog suda u Rijeci. Kako je taj prostor postao premalen (upisom II, III i IV godine studija), dekanat, evidencija studija, računovodstvo i ostale službe Fakulteta više put su mijenjale prostor. Bile su smještene u osnovnoj školi u Viškovu (1974—1977), a zatim (1977—1981) u dva adaptirana stana u Rijeci.

Nastava je održavana u zakupljenim dvoranama drugih fakulteta u Rijeci: Medicinskog fakulteta, Pedagoške akademije i Fakulteta za pomorstvo i saobraćaj, a u početnoj fazi osim u raspravnoj dvorani Okružnog suda u Rijeci i u prostorijama osnovnih škola »Matteotti« i »Josip Brusić« u Rijeci i »Vitomir Širola-Paj« u Viškovu, te u Domu željezničara u Rijeci.

Preseljenjem u novu zgradu⁸ (30. I 1981) riješen je problem prostora Pravnog fakulteta u Rijeci, za ovaj stupanj razvoja. Zbog ograničenih sredstava realizirana je samo I faza objekta s površinom od 2170 m². U taj prostor smješteni su osnovni sadržaji potrebni za normalno funkcioniranje Fakulteta: 5 predavaonica, 20 kabineta, prostor za biblioteku i čitaonicu, vijećnicu, dekanat, prostorije za evidenciju studija i računovodstvo, jedna prostorija za rad društveno-političkih organizacija studenata, te prostor za doručkovanje (studenata i osoblja Fakulteta).

Financiranje zgrade rješavano je od 1975. do početka izgradnje zgrade (1979). Zgrada Pravnog fakulteta u Rijeci ušla je u plan Samoupravne interesne zajednice za izgradnju objekata infrastrukture i društvenog standarda Rijeke među 19 objekata (»RI-19«) financiranih iz sredstava doprinosa radnih organizacija općine Rijeka. Kako su pripreme tekle sporo, planirana sredstva postala su nedovoljna, pa je konačno financijska konstrukcija riješena ovako:

— 56.660.000 dinara za zgradu dali su RSIZ odgoja i usmjerenog obrazovanja (60%) te »RI-19« (40%) i

— 8.088.409 dinara za opremu dali su USIZ odgoja i usmjerenog obrazovanja Rijeka (a tek kasnije je taj dio preuzeo RSIZ) i investitor — Pravni fakultet u Rijeci.

Zgrada je kvalitetno izvedena, bez prekoračenja navedenih sredstava, a do sada su otplaćeni i svi krediti za tu investiciju.

2.8. Financiranje Fakulteta

Skupština općine Rijeka preuzela je financiranje Pravnog studija u Rijeci u početnoj fazi, prema zaključku 47. sjednice svih vijeća održane 13. srpnja 1973. (odluka broj 01-11608/1-1973, točka II, III i IV).

Pravni fakultet je još pod nazivom Pravni studij preuzela na financiranje Republička zajednica za financiranje usmjerenog obrazovanja za potrebe uprave, pravosuđa i društveno-političkih zajednica u SR Hrvatskoj, rješenjem broj 220/1974. od 12. XII 1974. godine, a od 1. VII 1975. prešao je na

⁸ Prilog VII sadrži:

— sliku zgrade Pravnog fakulteta u Rijeci,
— sastav Štaba za izgradnju zgrade Fakulteta koji je djelovao od 1976. do useljenja u zgradu, te ostale informacije vezane za izgradnju zgrade.

financiranje kod Samoupravne interesne zajednice usmjerenog obrazovanja u društvenim djelatnostima u Rijeci.

Do 1978. god. financiranje nije bilo problem, jer je u početnoj fazi Fakultet imao značajan prihod od izvanrednog studija, s obzirom na to da broj studenata uz rad nije bio ograničen i da je u populaciji ove regije bio prisutan velik interes za taj novoosnovani Fakultet, tj. za stjecanje stručne spreme diplomirani pravnik. Prve generacije diplomiranih pravnika zapošljavale su se odmah nakon završetka studija.

Paralelno s neophodnim ekipiranjem radnika Pravnog fakulteta u Rijeci (1978—1982), a pogotovo nakon preseljenja u novu zgradu, porasli su svi rashodi, a istovremeno je smanjen prihod od izvanrednog studija (jer je već nekoliko godina ograničen broj upisa redovnih studenata i studenata uz rad), pa je Fakultet došao u tešku financijsku situaciju, osobito 1981. i 1982. godine.

Sredstva SIZ-a nisu mogla pratiti razvoj Pravnog fakulteta u Rijeci. Vezano za to u drugoj polovici 1982. god. provedene su stroge mjere štednje, zaustavljeno je popunjavanje vakantnih mjesta nastavnika i asistenata (prema postojećem nastavnom planu) a smanjeni su i osobni dohoci, s ciljem da Fakultet završi 1982. poslovnu godinu s viškom prihoda nad rashodima. To je postignuto, ali u minimalnom iznosu (1.522,20 dinara) i bez izdvajanja u fondove. Sve to djelovalo je na značajno smanjenje standarda radnika Fakulteta, jer su osobni dohoci smanjeni i nominalno, pa je to uvjetovalo još veći pad njihove realne vrijednosti (u fazi konstantnog porasta troškova života).

Financiranje Fakulteta još nije riješeno, a rješenje financijskih problema vidimo: s jedne strane, u realnijim kriterijima financiranja visokoškolskih ustanova (uzimajući u obzir razvoj i specifičnosti) iz sredstava SIZ-a, a s druge strane u povećanim naporima radnika Fakulteta za realizaciju što većeg udjela trećeg izvora prihoda, tj. sredstava dobivenih od suradnje s privredom i drugih vrsta znanstveno-istraživačkog rada.

Prema završnom računu Pravnog fakulteta u Rijeci per 31. XII 1982. god. omjer prihoda bio je ovakav:

— 78% prihodi ostvareni slobodnom razmjenom rada preko SIZ-a odgoja i usmjerenog obrazovanja u društvenim djelatnostima — Rijeka,

— 22% vlastiti prihodi Fakulteta (izvanredni studij, prihodi od projekata i drugo).

To ukazuje na to da su radnici Fakulteta, suočeni sa svim problemima koje nosi razvoj jedne visokoškolske ustanove u prvom desetljeću postojanja, uspjeli ostvariti relativno dobar udio vlastitih prihoda u ukupnom prihodu.

3. Osnovni zadaci u narednom razdoblju

Iz izloženog se vidi da Pravni fakultet u Rijeci još nije u potpunosti razvijen, a osnovni zadaci koje (u ovom trenutku) možemo sagledati jesu:

— popuniti vakantna mjesta nastavnika i asistenta i poboljšavati kvalifikacionu strukturu nastavnog osoblja (osobito mlađih znanstvenih radnika),

— prilagođavati nastavni plan profilu privrede riješke regije,

— osim klasičnih nastavnih oblika (predavanja, seminarskih sati i vježbi), razvijati nastavne oblike koji opismenjuju studente i aktiviraju ih u toku školske godine, s ciljem da Fakultet daje privredi što kvalitetniji kadar,

- brinuti da sve discipline iz nastavnog plana budu pokrivena adekvatnom ispitnom literaturom,
- provesti akcije za brže zapošljavanje diplomanata,
- raditi na što bržem stjecanju uvjeta za dodjelu doktorata, otvaranje postdiplomskog studija i specijalizacija za diplomirane pravnike u skladu s poslovima i radnim zadacima koje obavljaju,
- razvijati znanstveno-istraživački rad u teoretskom i aplikativnom smislu, s naglaskom na jačem povezivanju s privredom i na sudjelovanju u rješavanju privredne tekuće problematike iz domene prava,
- kompletirati biblioteku (prema mogućnostima),
- raditi na rješavanju financijskih problema, jer su nedovoljna sredstva faktor ograničenja u rješavanju većine navedenih zadataka,
- što boljom raspodjelom osobnih dohodaka stimulirati radnike na veće i kvalitetnije rezultate rada.

Ovaj rad nema pretenziju da izloži cjelovitu sliku razvoja Pravnog fakulteta u Rijeci, već da bude prilog historijatu Fakulteta, te da se na osnovi iznesenih fragmenata (u okviru raspoloživa prostora) dobije slika o osnutku i razvoju toga Fakulteta u prvom desetljeću njegova postojanja.

Doprinos tome dali su svi oni koji su mi proužili pomoć u izradi ovoga rada i priloga, pa im ovom prilikom u ime Pravnog fakulteta u Rijeci i u svoje ime zahvaljujem.

PRILOG I

U okviru Zajednice visokoškolskih ustanova Rijeke bio je formiran INICIJATIVNI ODBOR, koji je 20. travnja 1972. izradio «Prijedlog za osnivanje Pravnog fakulteta u Rijeci».* Spomenuti prijedlog potpisali su članovi Inicijativnog odbora, kako slijedi:

prof. dr Emanuel DWORSKI,

Vojislav MAMULA,

Boris TEPŠIĆ,

prof. dr Ivo ŽUVELA.

U nedostatku arhivskog materijala iz rada Osnivačkog odbora Pravnog studija u Rijeci, danas je teško preciznije rekonstruirati rad tog Odbora i točno utvrditi njegovo članstvo, pa unaprijed molimo da oproste oni koji eventualno nisu spomenuti u ovom popisu članova OSNIVAČKOG ODBORA PRAVNOG STUDIJA U RIJECI** (osnovanog 30. V 1972) i osoba koje su kasnije bile kooptirane u Odbor:

dr Josip BRNČIĆ, predsjednik Odbora, predsjednik Saveznog savjeta za pravosuđe

Dragan KOLAROVIĆ, potpredsjednik Odbora, predsjednik Okružnog suda u Rijeci

* Vidjeti: Informaciju o aktualnim pitanjima osnivanja Pravnog studija pri Ekonomskom fakultetu u Rijeci (od 11. IX 1973), Ekonomski fakultet Rijeka.

** Navedena su zvanja i funkcije članova Odbora iz 1972. godine.

Ljubdrag BRGIĆ, direktor općeg sektora Kvarnerekspressa, Opatija
Josip DEŽELJIN, viši predavač Ekonomskog fakulteta u Rijeci
Mihovil DULČIĆ, predsjednik Društva pravnika u privredi
prof. dr Emanuel DWORSKI, redovni profesor Ekonomskog fakulteta
u Rijeci

prof. dr Zoran KOMPANJET, redovni profesor Ekonomskog fakulteta u
Rijeci

Vojislav MAMULA, predsjednik Okružnog privrednog suda

dr Lujo MARGETIĆ, tajnik Elektroprimorja

prof. dr Đorđe MILOVIĆ, predsjednik Zajednice visokoškolskih ustano-
va u Rijeci

mr Berislav PAVIŠIĆ, tajnik Odbora, sudac Okružnog suda u Rijeci

prof. dr Ivo ŽUVELA, redovni profesor Ekonomskog fakulteta u Rijeci.

Skupština općine Rijeka dala je podršku osnivanju Pravnog studija u
Rijeci, a za to su pokazali izuzetno razumijevanje prof. Neda ANDRIĆ, pred-
sjednik, i Željko GRBAC, potpredsjednik Skupštine općine Rijeka.

Za osnivanje Pravnog studija u Rijeci založila se i Zajednica visokoškolskih
ustanova u Rijeci (koja je pored koordiniranja rada visokoškolskih
ustanova u Rijeci imala zadatak da se bavi politikom razvoja i rasta visokog
školstva u Rijeci i regiji), a osobito njezin predsjednik prof. dr Đorđe
MILOVIĆ.

Osim toga, suglasnost za osnivanje Pravnog studija u Rijeci dali su još
Privredna komora — Rijeka i mnoge radne organizacije riječke regije.

Značajnu pomoć osnivanju Pravnog fakulteta u Rijeci pružilo je Sveu-
čilište u Rijeci, osobito tadašnji rektor prof. dr Zorislav SAPUNAR i glavni
tajnik Ivo VOLARIĆ. Podršku osnivanju Pravnog fakulteta u Rijeci dao je i
Marko PAVKOVIĆ zamjenik predsjednika Skupštine zajednice odgoja i obra-
zovanja SR Hrvatske.

PRILOG II

POPIS DEKANA, PRODEKANA I PREDSJEDNIKA SAVJETA PRAVNOG FAKULTETA SVEUČILIŠTA U RIJECI 1973—1983.*

D e k a n i

Dr Emanuel DWORSKI, redovni profesor (od 1. IX 1973. do 1. IX 1974)**
i (od 30. III 1976. do 31. I 1978)

Dr Đorđe MILOVIĆ, redovni profesor (od 1. IX 1974. do 16. VI 1975)

Dr Zoran KOMPANJET, redovni profesor (od 16. VI 1975. do 31. XII 1976)
i (od 1. X 1978. do 1. X 1982)

Dr Josipa ČAVAL, docent (v. d. dekana od 1. II 1978. do 1. X 1978)

Dr Željko HORVATIĆ, izvanredni profesor (od 1. X 1982. do 1. IX 1983)

* Navedena su zvanja koja su nastavnici imali u vrijeme mandata ili u većem
dijelu svog mandata.

** Samo do konca 1973. Pravni studij je imao predstojnika, a zatim dekana.

Prodekani

Radomir JANKOVIĆ, viši predavač (od 1. I 1975. do 1. IV 1975)

Dr Josipa ČAVAL, izvanredni profesor — prodekan za financije (od 1. X 1978. do 1. IX 1983)

Dr Željko HORVATić, izvanredni profesor — prodekan za nastavu (od 1. X 1978. do 1. X 1982)

Predsjednici Savjeta***

Dr Đorđe MILOVIĆ, redovni profesor (od 20. III 1978. do 30. VI 1979)

Dr Petar ŠARČEVIĆ, izvanredni profesor (od 1. VII 1979. do 30. IX 1983)

Dok je Fakultet imao manje od 30 zaposlenih (u skladu sa Zakonom), Zbor radnika obavljao je funkciju Savjeta. Predsjednici Zbora radnika u funkciji Savjeta bili su:

Radule BUTOROVIĆ, viši predavač (1973—1976)

Mr Emil ŽGUR, znanstveni asistent (1977 i 1978, do 20. III).

Prema Zakonu o usmjerenom obrazovanju osim dekana i prodekana (od 1983) fakulteti imaju i kolegijalni poslovodni organ.

Dekan

Dr Vladimir-Đuro DEGAN, redovni profesor (od 1. IX 1983)

Prodekan

Dr Petar ŠARČEVIĆ, izvanredni profesor (od 1. IX 1983)

Poslovodni odbor (od 1. IX 1983)

Mr Dragan JOVANIĆ, znanstveni asistent, predsjednik Odbora,

Dr Vladimir-Đuro DEGAN, redovni profesor, dekan, prvi član Odbora,

Dr Vinko HLAČA, docent, drugi član Odbora.

Predsjednik Savjeta

Dr Marinko UČUR, docent (od 14. IX 1983)

PRILOG II A**DELEGATI SAVJETA ZAINTERESIRANIH ORGANA
I ORGANIZACIJA***

U prvom mandatu (1978—1980)

1. Jurica BABIĆ, šef Pravne službe u Riječkoj banci — Rijeka

2. Ivan BROZIČEVIĆ, voditelj Službe za imovinsko-pravne poslove SRH —
Općina Rijeka

*** Prvi Savjet Fakulteta konstituiran je 20. III 1978.

* Popis sastavio Stevo Predojević, tajnik Fakulteta.

Navedene su funkcije vanjskih članova Savjeta (u organizaciji u kojoj su zaposleni) iz doba kada su delegirani u Savjet Pravnog fakulteta.

3. Arsen MATEŠIĆ, pomoćnik direktora OOUR-a »Plovni park« — »Luka« — Rijeka
4. pok. mr. Ivan OŠTARIĆ, rukovodilac Službe za kadrove i sistem obrazovanja u privredi — Privredna komora Rijeka
5. pok. Željko STOJIC, stručni suradnik u javnom pravobranilaštvu u Skupštini Zajednice općina Rijeka
6. Zvonimir TARANDEK, zamjenik okružnog javnog tužioca Okružnog javnog tužilaštva — Rijeka i zamjenik predsjednika Savjeta
7. Radovan VELENDERIĆ, sudac Okružnog suda Rijeka

U drugom mandatu (1981—1983)

1. Mr Tanja GRABIĆ-ČABOV, tajnik Medicinskog fakulteta Rijeka
2. Klement GRBAC, prof., Rukovodilac službe za kadrove i obrazovanje — Privredna komora — Rijeka
3. Nikola KVATERNIK, sudac Općinskog suda Rijeka
4. Zlatko LENAC, društveni pravobranilac samoupravljanja Općine Rijeka
5. Katarina NEGOVETIĆ, sudac Okružnog suda u Rijeci
6. Milorad STANIĆ, profesionalni član predsjedništva OK SSOH — Rijeka
7. Luka SUŠIĆ, predsjednik ROS-a pomoraca SRH — Općinsko sindikalno vijeće SRH — Rijeka

PRILOG III

IMENAR NASTAVNIKA I SURADNIKA PRAVNOG FAKULTETA SVEUČILIŠTA U RIJECI 1973—1983.

1. U stalnom radnom odnosu*

- Mr Andrej BERDEN, znanstveni asistent (od 1. X 1979. do 30. I 1982)
Građansko pravo
- Robert BLAŽEVIĆ, asistent (od 1. III 1982)
Nauka o upravljanju
- Ljubica BREKALO-RAĐENOVIĆ, asistent (od 31. XII 1979)
Krivično procesno pravo i Osnove kriminalistike
- Dr Josipa ČAVAL, redovni profesor (od 1. IX 1977)
Statistika
- Dr Vladimir-Đuro DEGAN, redovni profesor (od 1. XI 1981)
Međunarodno javno pravo
- Dr Emanuel DWORSKI, redovni profesor (od 1. IX 1974. do 30. VI 1980)
Pomorsko i općesaobraćajno pravo

* Zvanja nastavnika i suradnika navedena su prema stanju na dan 15. VII 1983, a za nastavnike i suradnike koji više nisu u stalnom radnom odnosu na Pravnom fakultetu u Rijeci, zvanje koje su imali u vrijeme prekida radnog odnosa (na neodređeno vrijeme) na ovom Fakultetu.

- Mr Tatjana DWORSKI, viši predavač (od 26. X 1978)
Engleski jezik
- Mr Ruža FIRST-DILIĆ, znanstveni asistent (od 11. IV 1978. do 31. VII 1979)
Sociologija
- Velinka GROZDANIĆ, asistent (od 1. XII 1981)
Krivično pravo i Osnove kriminologije
- Dr Josip HEKMAN, izvanredni profesor (od 16. X 1975. do 31. X 1977)
Građansko pravo
- Nenad HLAČA, asistent (od 1. X 1982)
Porodično pravo
- Dr Vinko HLAČA, docent (od 23. IV 1978)
Pomorsko i općesaobraćajno pravo
- Dr Ladislav HORVAT, docent (od 16. X 1980)
Nauka o financijama i financijsko pravo
- Dr Željko HORVATIĆ, izvanredni profesor (od 1. II 1978)
Krivično pravo i Osnove kriminologije
- Mr Dragan JOVANIĆ, znanstveni asistent (od 1. X 1982)
Pomorsko i općesaobraćajno pravo
- Dr Milovan JOVANOVIĆ, docent (od 1. X 1979)
Politička ekonomija
- Mr Boris KANDARE, znanstveni asistent (od 17. II 1979)
Građansko procesno pravo
- Dr Zoran KOMPANJET, redovni profesor (od 1. IV 1975. do 30. IX 1982)
Privredno pravo
- Dr Vladimir KORUN, docent (od 1. IV 1978. do 1. X 1981)
Radno i socijalno pravo
- Dr Lujo MARGETIĆ, redovni profesor (od 1. IX 1976)
Rimsko pravo
- Miomir MATULOVIĆ, asistent (od 1. III 1982)
Osnove teorije države i prava
- Alenka MAŽER-PETAROS, asistent (od 31. XII 1979)
Upravno pravo i upravni postupak
- Dr Đorđe MILOVIĆ, redovni profesor (od 1. VI 1976. do 30. VI 1979)
Opća povijest države i prava i
Povijest države i prava naroda Jugoslavije
- Mr Ivan PADJEN, znanstveni asistent (od 1. IV 1978)
Osnove teorije države i prava
- Mr Aldo RADOLOVIĆ, znanstveni asistent (od 1. X 1979)
Građansko pravo
- Dušan SEKULIĆ, asistent (od 23. XII 1980)
Radno i socijalno pravo
- Dr Petar ŠARČEVIĆ, izvanredni profesor (od 16. II 1977)
Međunarodno privatno pravo
- Dr Susan ŠARČEVIĆ, docent (od 16. IV 1978)
Njemački jezik
- Mr Ranka TIĆ, znanstveni asistent (od 24. IV 1978. do 15. X 1978)
Ekonomska politika SFRJ
- Mr Katarina TOMAŠEVSKI, znanstveni asistent (od 1. V 1976. do 15. II 1979)
Međunarodno javno pravo

Vesna TOMLJENović, asistent (od 31. XI 1979)

Međunarodno privatno pravo

Dr Marinko UČUR, znanstveni asistent (od 1. XII 1981)

Radno i socijalno pravo

Mr Emil ŽGUR, znanstveni asistent (od 1. VIII 1976. do 31. III 1983)

Privredno pravo

2. U dopunskom radnom odnosu i vanjski suradnici*

Osnove teorije države i prava

Dr Anton PERENIĆ, docent (1976—1982)

Josip METELKO, predavač (1973—1976)

Vjekoslav MILIČIĆ, asistent (1975)

Sociologija

Pok. dr Oleg MANDIĆ, redovni profesor (1973—1978)

Dr Svetozar MIRKOVIĆ, izvanredni profesor (od 1980)

Nenad SMOKROVIĆ, asistent (od 1980)

Opća povijest države i prava i

Povijest države i prava naroda Jugoslavije

Dr Đorđe MILOVIĆ, redovni profesor (1979—1983)

(korisnik mirovine sa 1/2 radnog vremena)

Rimsko pravo

Dr Mile BORAS, docent (1973—1975)

Dr Lujo MARGETIĆ, docent (1975/76. šk. g.)

Politička ekonomija

Josip DEŽELJIN, viši predavač (1973—1977)

Dr Nada ŠIŠUL, docent (1973/74. šk. g.)

Milovan JOVANOVIĆ, asistent (1973—1979)

Jože PERIĆ, asistent (1976/77. šk. g.)

Statistika

Dr Josipa ČAVAL, docent (1973—1976)

Dr Jože MENCINGER, znanstveni asistent (1976/77. šk. g.)

Osnove marksizma i

Teorija i praksa samoupravnog socijalizma

Dr Svetozar MIRKOVIĆ, izvanredni profesor (od 1980)

Damir GRUBIŠA, predavač (1975—1980)

Nenad SMOKROVIĆ, asistent (od 1980)

Osnove općenarodne obrane SFRJ i

Osnove općenarodne obrane i društvene samozaštite

Radule BUTOROVIĆ, viši predavač (1973—1980)

Mr Vitomir GRBAC, viši predavač (1978—1983)

(korisnik mirovine s punim radnim vremenom)

* Popis (2 i 3) sastavila Boška Barić, dipl. pravnik. Navedena su zvanja nastavnika iz doba kada su održavali nastavu na Pravnom fakultetu u Rijeci.

Engleski jezik

Marijan URBANY, izvanredni profesor (1973—1979)

Njemački jezik

Radomir JANKOVIĆ, predavač (1973—1979)

Talijanski jezik

Aldo LUPPI, viši predavač (od 1973)

Socijalna psihologija

Dr Boris SOROKIN, izvanredni profesor (1973/74. šk. g.)

Dr Stanko PETROVIĆ, docent (1973/74. šk. g.)

Ivan MAGDALENIĆ, asistent (1973/74. šk. g.)

Ustavno pravo i političke institucije

Dr Smiljko SOKOL, docent (1973—1981)

Mr Zlatan STIPKOVIĆ, znanstveni asistent (1978/79. šk. g.)

Ekonomska politika SFRJ

Dr Ivo ŽUVELA, redovni profesor (1975—1983)

Dr Stanko PINTARIĆ, izvanredni profesor (1974/75. šk. g.)

Ante CICVAR, predavač (1974/75. šk. g.)

Uroš DUŠIN, predavač (1974/75. šk. g.)

Krivično pravo s osnovama kriminologije

Mr Berislav PAVIŠIĆ, predavač (1974—1979)

Krivično procesno pravo s osnovama kriminalistike

Dr Andrija MAKRA, viši predavač (1975—1979)

Krivično procesno pravo i

Osnove kriminalistike

Dr Berislav PAVIŠIĆ, predavač (od 1979)

Građansko pravo

Dr Martin VEDRIŠ, redovni profesor (od 1974)

Dr Čedo RAJAČIĆ, redovni profesor (1974—1977)

Dr Nikola GAVELLA, docent (od 1977)

Tanja TUMBRI, predavač (1975. i 1978—1980)

Sudska medicina

Pok. dr Branko VOLARIĆ, izvanredni profesor (1974—1976)

Sudska psihijatrija

Dr Slobodan ČUK, izvanredni profesor (1974—1978. i 1982)

Građansko procesno pravo

Dr Siniša TRIVA, redovni profesor (od 1975)

Mr Mihajlo DIKA, znanstveni asistent (1975/76. i 1979—1980)

Nauka o financijama i financijsko pravo

Dr Božidar JELČIĆ, redovni profesor (1975—1977)

Dr Marijan HANŽEKOVIĆ, redovni profesor (1976—1978)

Dr Ivo DVORNIK, redovni profesor (1978—1980)

Nauka o upravljanju

- Dr Eugen PUSIĆ, redovni profesor (1976/77. šk. g.)
Dr Anton RAVNIĆ, izvanredni profesor (od 1981)
Dr Ema DEROSI-BJELAJAC, docent (1976/77. šk. g.)
Dr Milan RAMLJAK, docent (1976/77. i od 1980)
Dr Stjepan IVANIŠEVIĆ, docent (od 1981)

Porodično pravo

- Dr Mira ALINČIĆ, redovni profesor (1975/76. šk. g. i od 1982)
Dr Karel ZUPANČIĆ, izvanredni profesor (1976—1982)
Dr Ana MIHANOVIĆ-BAKARIĆ, izvanredni profesor (1974—1976 i od 1982)

Upravno pravo i upravni postupak

- Dr Rupko GODEC, izvanredni profesor (1976/77. šk. g.)
Dr Lovro ŠTURM, docent (1976—1978)
Dr Dragan MEDVEDOVIĆ, docent (od 1978)

Međunarodno privatno pravo

- Dr Željko MATIĆ, izvanredni profesor (1976/77. šk. g.)
Dr Krešimir SAJKO, izvanredni profesor (1976/77. šk. g.)

Pomorsko i općesaobraćajno pravo

- Dr Predrag STANKOVIĆ, izvanredni profesor (1980/81. šk. g.)

Radno i socijalno pravo

- Dr Aleksander RADOVAN, redovni profesor (1976—1978)

Međunarodno javno pravo

- Pok. Dr Juraj ANDRASSY, redovni profesor (1976/77. šk. g.)
Dr Božidar BAKOTIĆ, redovni profesor (1974—1981)
Dr Vladimir IBLER, redovni profesor (1974/75. i 1979)
Dr Budislav VUKAS, docent (1974—1981)
Nina VAJIĆ, asistent (1974—1981)

3. Ostali suradnici u nastavi

Krivično pravo

- Dr Slobodan ČUK, šef Klinike za psihijatriju Kliničkog bolničkog centra —
Rijeka

Branimir HUMLJAK, sudac Općinskog suda — Rijeka

- Dr Vasilije PULEVIĆ, liječnik na psihijatrijskoj klinici Kliničkog bolničkog
centra — Rijeka

Pok. dr Branko VOLARIĆ, šef Zavoda za sudsku medicinu pri Medicinskom
fakultetu — Rijeka

Krivično procesno pravo i

Osnove kriminalistike

Iz predmetne cjeline »Uvoda u medicinsku kriminalistiku« nastavu
izvode asistenti Medicinskog fakulteta u Rijeci, specijalisti za sudsku me-
dicinu:

- Dr Renata DOBI-BABIĆ,
Dr Petar KATALINIĆ i
Dr Petar LELAS.

Iz predmeta »Krivično procesno pravo«, praktična nastava se izvodi u Općinskom sekretarijatu za unutrašnje poslove u Rijeci, a ogleadne rasprave koje služe kao osnova izvođenja praktičnih vježbi pripremaju suci Okružnog suda u Rijeci:

Branko AVSENIK,
Lovorka LOVRIC,
Mirko MRDULJAŠ,
Katarina NEGOVETIĆ,
Dr Berislav PAVIŠIĆ.

Građansko procesno pravo

Pavle DEVIĆ, sudac Okružnog privrednog suda — Rijeka
Andrija ERAKOVIĆ, sudac Okružnog privrednog suda — Rijeka
Leon MAGLICA, upravitelj sudskih kancelarija Općinskog suda u Rijeci
Salvo RAVKIN, odvjetnik — Rijeka.

Porodično pravo

Davorka LUKANOVIĆ-IVANIŠEVIĆ, sudac Općinskog suda — Rijeka

Međunarodno privatno pravo

Mr Marijan ČURKOVIĆ, direktor sektora osiguranja motornih vozila
OZ »Croatia« — Rijeka
Đorđe IVKOVIĆ, odvjetnik — Rijeka

Pomorsko i općesaobraćajno pravo

Pave DEVIĆ, sudac Okružnog privrednog suda Rijeka
Mihovil DORČIĆ, šef havarijske službe RO »Jugolimija« — Rijeka
Milivoj JOVANOVIĆ, pravnik Lučke kapetanije — Rijeka
Zvonko KUNIĆ, direktor osiguranja karga OZ »Croatia« — Rijeka
Miljenko KUROBASA, šef pravne službe RO »Luka« — Rijeka
Zvonko MANOLA, direktor osiguranja kaska OZ »Croatia« — Rijeka
Radovan PERIĆ, direktor upravno-pravnog sektora Lučke kapetanije —
Rijeka

Privredno pravo

Mihovil DULČIĆ, sudac Osnovnog suda udruženog rada — Rijeka
Radno i socijalno pravo
Marijan ABRAMOVIĆ, sudac Osnovnog suda udruženog rada — Rijeka
Zvonimir BAUER, sudac Osnovnog suda udruženog rada — Rijeka
Zvonko BOŠKOVIĆ, diplomirani pravnik »Brodmaterijal« — Rijeka
Omer ČATIĆ, referent odjela za obrazovanje RO Tvornice papira Rijeka
Dragoslav ČIKOVIĆ, diplomirani pravnik SIZ-a mirovinsko-invalidskog osi-
guranja Rijeka
Mihovil DULČIĆ, sudac Osnovnog suda udruženog rada Rijeka
Nada FAJTA, diplomirani pravnik — Općinsko vijeće Saveza sindikata Rijeka
Josip LUČIĆ, tajnik SIZ-a za zapošljavanje Rijeka
Ivan MARENČIĆ, predsjednik Osnovnog suda udruženog rada Rijeka
Vladimir MIJANOVIĆ, direktor Centra za socijalni rad Rijeka
Mr Milan ORŠANIĆ, rukovodilac RZ Zajedničkih poslova RO Tvornice pa-
pira Rijeka
Željko PAUKOVIĆ, sudac Osnovnog suda udruženog rada Rijeka

Slavko PETRIĆ, sudac Osnovnog suda udruženog rada Rijeka
Miloš PETROVIĆ, direktor RO Koksara Rijeka
Voislav PETROVIĆ, rukovodilac zaštite na radu RO »3. maj«
Janko POVSE, inženjer zaštite na radu RO »3. maj«
Mr Neda RADAIC, sudac Osnovnog suda udruženog rada Rijeka
Slavko RADICEVIĆ, pravni savjetnik RO »Rijeka-projekt«
Stanko ROMAN, diplomirani pravnik SIZ-a za zapošljavanje Rijeka
Ivica ŠKILJAN, rukovodilac službe zaštite na radu RO Tvornice papira
Rijeka
Kurt UJBLAGER, sudac Osnovnog suda udruženog rada Rijeka
Darko ŽEŽELIĆ, član Predsjedništva općinskog vijeća Saveza sindikata
Rijeka
Mate ŽUPIĆ, društveni pravobranilac samoupravljanja u Zajednici općina
Rijeka

PRILOG IV

NENASTAVNO OSOBLJE

Tajnici Fakulteta

Stjepan BOSNAR, diplomirani pravnik (od 1. I 1974. do 30. VI 1978)
Stevo PREDOJEVIĆ, diplomirani pravnik (od 1. VI 1978)

Administrativno-tehničko i pomoćno osoblje*

Darinka BABIĆ, telefonista-dostavljač (od 5. I 1981)
Nevresa BAKARAN, čistačica (od 25. IX 1978)
Boška BARIĆ, koordinator općih kadrovskih poslova (od 1. II 1981)
Ankica BRUSIĆ, čistačica (od 5. I 1981)
Milan ČUZELA, pomoćni službenik (od 16. II 1977. do 30. VI 1977)
Vilma ČARGONJA, daktilograf (od 16. VI 1978)
Dragan ĐUDARIĆ, referent za redovni studij (od 12. VI 1979)
Radmila ĐUDARIĆ, čistačica (od 1. II 1981)
Božena GRUBOR, koordinator evidencije studija (od 1. X 1974)
Branka KOMADINA, čistačica (od 5. I 1981)
Ankica KOVAČIĆ, čistačica (od 22. V 1978. do 10. IX 1978)
Marijana KOTRI, režiser—blagajnik (od 1. II 1977)
Sonja KRŠANAC-PRIMOŽIĆ, viši knjižničar (od 1. X 1976)
Vlasta KOCIJANČIĆ, referent studija uz rad (od 1. II 1975)
Tihomir MILNERŠIĆ, ekonom (od 1. II 1981)
Branka POKORNY, sekretarica dekana i tajnika (od 1. IV 1977)
Dragana PULKO, daktilograf (od 15. II 1975. do 30. IV 1977)

* Prema poslovima i radnim zadacima na dan 15. VII 1983. ili na dan prekida radnog odnosa s Fakultetom.

Mario ROJE, stručni referent za ONO i DSZ (od 1. XII 1974. do 30. VI 1983)
 Branka STRELEC, financijski knjigovođa (od 1. V 1977)
 Đurđica SOBOL, čistačica (od 1. II 1981)
 Josip SUDAN, ložać—domar (od 22. XII 1980)
 Gordana ŠIPEK, daktilograf (od 1. I 1976)
 Dragica ŠIROLA, voditelj općih poslova (od 1. XI 1974. do 31. III 1975)
 Ankica THEN, šef računovodstva (od 1. XI 1974)
 Marica VOLARIĆ, daktilograf (od 1. XII 1973. do 19. V 1981)

PRILOG V

**POPIS NASTAVNIKA PRAVNOG STUDIJA U RIJECI
 ZA I GODINU STUDIJA PRVE GENERACIJE STUDENATA
 IZ 1973/74. ŠK. GODINE**

1. Izvadak iz ODLUKE

Znanstveno-nastavničko vijeće Ekonomskog fakulteta u Rijeci, na svojoj sjednici dne 11. IX 1973. godine, donosi slijedeću:

ODLUKU

I. Usvaja se nastavni plan »Pravnog studija« pri Ekonomskom fakultetu u Rijeci za sve 4 godine (8 semestara) studija.

Nastavni plan obuhvaća sve obvezne predmete predviđene u nastavnom planu Pravnog fakulteta u Zagrebu i niz specijaliziranih predmeta i to kako slijedi:

		I godina	semestar	
			zim.	ljet.
1.	Perić-Metelko	Osnovi teorije države i prava	3	3
2.	Mandić-Pulišević-			
	-Bosanac	Sociologija	3	3
3.	Milović	Povijest države i prava	3	3
4.	Romac-Boras-			
	-Radovčić	Rimsko pravo	3	3
5.	Deželjin-Šišui	Politička ekonomija	3	3
6.	Čaval	Statistika	2	2
7.	Sorokin-Petković	Socijalna psihologija	2	2
8.	Butorović	Narodna obrana	2	2
9.		Strani jezik	3	3
	Urbani	Engleski jezik		
	Janković	Njemački jezik		
	Luppi	Talijanski jezik		
		Ukupno	24	24

2. Popis nastavnika i suradnika, koji su izvodili nastavu na Pravnom studiju u Rijeci 1973/74. šk. god. (u zvanjima iz te godine):

Josip METELKO, predavač	Osnovi teorije države i prava
Dr Oleg MANDIĆ, redovni profesor	Sociologija
Dr Đorđe MILOVIĆ, redovni profesor	Povijest države i prava
Dr Mile BORAS, docent	Rimsko pravo
Josip DEŽELJIN, viši predavač,	Politička ekonomija
Dr Nada ŠIŠUL, docent i	
Milovan JOVANOVIĆ, asistent	
Dr Josipa ČAVAL, docent	Statistika
Dr Boris SOROKIN, izvanredni profesor	Socijalna psihologija
Dr Stanko PETKOVIĆ, docent i	
Ivan MAGDALENIĆ, asistent	
Radule BUTOROVIĆ, viši predavač,	Narodna obrana
Marijan URBANY, izvanredni profesor	Engleski jezik
Alodo LUPPI, viši predavač	Talijanski jezik
Radomir JANKOVIĆ, predavač	Njemački jezik

PRILOG VI

ZNANSTVENO-ISTRAŽIVAČKI RAD I DRUGE AKTIVNOSTI NASTAVNOG OSOBLJA PRAVNOG FAKULTETA SVEUČILIŠTA U RIJECI 1973—1983.*

1. Bibliografija nastavnika i suradnika Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci

Dr Zoran KOMPANJET,
redovni profesor

Udžbenici ili knjige

1. *Utjecaj nekih pravnih propisa na razvitak riječkih lučkih poduzeća*, izdanje Društva za proučavanje i unapređenje pomorstva, Zadar 1964.
2. *Opći propisi i statuti privrednih organizacija*, izdanje Ekonomskog fakulteta u Rijeci u suradnji s Privrednom komorom, Rijeka 1964.
3. *Ugovori u privredi*, izdanje Društva pravnika u privredi i Društva knjigovođa u Rijeci, Rijeka 1970.

* Prilog sastavio Miomir Matulović, asistent Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci, prema podnescima nastavnika koji su traženi materijal dostavili Uredništvu Zbornika do 8. VII 1983.

Monografije

4. *Stvarnopravni aspekt broda u gradnji*, Institut za uporedno pravo, Beograd 1969. (140 str.).

Studije

5. *Komparativni osvrt na oblike upravljanja i iskorištavanja morskih luka u zapadnoj Evropi i u SFR Jugoslaviji*, »Zbornik Društva za proučavanje i unapređenje pomorstva Jugoslavije u Rijeci«, knjiga 2, Zadar 1964.
6. *La gestione nelle aziende portuali Jugoslave*, objavilo Sveučilište u Trstu 1966. godine.
7. *Pravni aspekt broda u gradnji*, »Zbornik radova o problemima pomorske privrede«, Rijeka 1969.
8. *Pravne osobe u sastavu poduzeća*, »Arhiv za pravne i društvene nauke«, br. 1—2 od 1970, str. 60—76.
9. *O spornosti i nepotrebnosti kategorije realnih ugovora*, »Zbornik radova Ekonomskog fakulteta«, Rijeka 1971, str. 87—100.
10. *Oblici udruženog rada i oblici samoupravljanja u visokom školstvu*, »Arhiv za pravne i društvene nauke«, Beograd, br. 1/1974.
11. *Realni ugovori nakon stupanja na snagu Zakona o obveznim odnosima*, »Anali Pravnog fakulteta u Beogradu«, 1978—1979.

Članci

12. *Biračko pravo za izbor članova radničkog savjeta*, »Naša zakonitost«, Zagreb 1963, br. 11—12.
13. *Pojam privredne organizacije*, »Ekonomika poduzeća«, Beograd, broj 9 od IX mj. 1965.
14. *Pojam privredne organizacije nakon stupanja na snagu novih propisa*, »Ekonomika poduzeća«, Beograd, broj 3 od III mj. 1966.
15. *Mišljenje o nazivima radnički savjet, savjet i upravni odbor*, »Privreda i pravo«, Zagreb, broj 5 1967.
16. *Prijedlog o ukidanju obaveznog formiranja upravnog odbora u poduzeću*, »Privreda i pravo«, Zagreb, broj 7—8 od 1967.
17. *Referendum u radnim organizacijama*, »Privreda i pravo«, Zagreb, br. 12 od 1968.
18. *Il problema degli investimenti di capitale stranieri nelle aziende jugoslave, gli aspetti patrimoniali*, Istituto di studi e documentazione sull'Est Europeo (ISDEE) u Trstu. Prijevod na našem jeziku objavljen je u izdanju Ekonomskog fakulteta 1970. (zajedno s ostalim radovima sa Okruglog stola održanog u Trstu 1969. u organizaciji ISDEE, Trst i Sveučilišta, Trst).
19. *Ustavni amandman XV i statuti radnih organizacija*, »Privreda i pravo«, br. 1. od 1971.
20. *Neka pitanja upravljanja fakultetom*, »Zbornik radova Ekonomskog fakulteta«, Rijeka 1972, str. 217—226.
21. *Industrija*, »Veliki pravni priručnik« 1, Beograd 1972, str. 401—413.
22. *Elektroprivreda*, »Veliki pravni priručnik« 1, Beograd 1972, str. 415—418.
23. *Unutarnja trgovina*, »Veliki pravni priručnik« 1, Beograd 1972, str. 631—641.

24. *Industrijsko vlasništvo*, »Veliki pravni priručnik« 2, str. 239 do 260, tj. do Znaka kvaliteta.
25. *Pojedine vrste privrednih djelatnosti. Odjeljak 1 — Industrija*, »Veliki pravni priručnik« 2, Drugo prerađeno i dopunjeno izdanje, Beograd 1977, str. 41—64.
26. *Pojedine vrste privrednih djelatnosti. Odjeljak 2 — Elektroprivreda*, »Veliki pravni priručnik« 2. Drugo prerađeno i dopunjeno izdanje, Beograd 1977, str. 65—74.
27. *Pojedine vrste privrednih djelatnosti. Odjeljak 17 — Unutrašnja trgovina*, »Veliki pravni priručnik« 2. Drugo prerađeno i dopunjeno izdanje, Beograd 1977, str. 327—344.
28. *Industrijsko vlasništvo*, »Veliki pravni priručnik« 2. Drugo prerađeno i dopunjeno izdanje, Beograd 1977, str. 633—661.
29. *Znak kakvoće*, »Enciklopedija imovinskog prava i prava udruženog rada«, tom III, Beograd 1978, str. 1023—1024.
30. *Prilog raspravi o pravnoj prirodi ugovora o lizingu*, »Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci«, br. 1, Rijeka 1980, str. 89—93.

Praktikum

31. *Ugovori u privredi, Dodatak, Ogleđni ugovori i formulari*, Rijeka 1973.

Radovi o organizaciji i upravljanu na fakultetima i Sveučilištima

32. *Integracija Ekonomskog fakulteta i Ekonomskog instituta u Rijeci*, 1971. (u koautorstvu s dr Ivom Žuvelom).
33. *Prilog raspravi o prorektoratima i upravljanju u fakultetima i Sveučilištu*, 1972.
34. *Sprovođenje ustavnih amandmana na Ekonomskom fakultetu u Rijeci*, 1973.
35. *Oblici organizacije i oblici samoupravljanja u riječkom visokom školstvu* (objavljeno zajedno s radovima drugih autora u izdanju Sveučilišta, Prilog raspravi o primjeni ustavnih amandmana na Sveučilištu u Rijeci).
36. *Osnovni reformski procesi na Sveučilištu u Rijeci*, 1978.

Dr Đorđe MILOVIĆ,
redovni profesor

Knjige

1. *Prilog proučavanja krivičnih sudova dobrih ljudi u Komunitadi Topaljskoj (mletački period)*, izd Istorijskog instituta NRCG, Cetinje 1959.
2. *Krivična djela protiv života i tijela u srednjovjekovnoj Rijeci*, izd. Histo-rijskog arhiva u Rijeci, Rijeka 1963. (posebno i u Vjesniku HAR-sv. VI—VII (1961—62), nagrađeno Nagradom grada Rijeke 1964. god.

Skripta

3. *Osnovi društvenih nauka*, izd. Viša pomorska škola u Rijeci, Rijeka 1968.
4. *Osnovi društvenih nauka II*, izd. Viša tehnička građevinska škola u Rijeci, Rijeka 1970.

Članci

5. *Glad u Boki i susjednim krajevima 1782. godine i njene političke posljedice*, »Istarski zapisi«, sv. 1—2/1956, Cetinje 1956, str. 133—142.
6. *Hercegnovi kao pomorsko-trgovački grad (Bosanski period njegove istorije)*, »Godišnjak« V Pomorskog muzeja — Kotor (PMK), Kotor 1956, str. 13—24.
7. *Prilog proučavanju gusarstva na Jadranu i u sredozemlju tokom XVIII vijeka*, »Godišnjak« V PMK, Kotor 1956, str. 85—101.
8. *Odrazi karlovačkog mira na teritorijama Hercegnovog i Risna*, »Istorijski zapisi« sv. 1—2/1957, str. 243—252.
9. *Neki podaci o pomorstvu Boke Kotorske 1719—1721. god.*, »Godišnjak« VI PMK, Kotor 1958, str. 53—65.
10. *Otkup Rišnjana zarobljenih od turaka*, »Godišnjak« VI PMK, Kotor 1958, str. 193—198.
11. *Neki podaci za trgovinu vinom i uljem u Boki koncem XVII i tokom XVIII vijeka*, »Godišnjak« VII PMK, Kotor 1958, str. 135—148.
12. *O jednom napadu peraških hajduka na lađu dubrovačkog vlastelina*, »Godišnjak« VII PMK, Kotor 1958, str. 267—270.
13. *Krivično pravo starog grbaljskog zakona*, »Pravni zbornik«, br. 1/1960, Titograd 1960, str. 69—77.
14. *Politika cijena mletačkih vlasti u Hercegovskom kraju*, »Istorijski zapisi« br. 3/1960, Titograd 1960, str. 572—611.
15. *Opšti pogled na istorijski razvoj krivičnog prava*, »Pravni zbornik«, br. 3/1960, Titograd 1960, str. 83—92.
16. *Principi krivičnog postupka sudova dobrih ljudi u hercegovskom kraju u XVIII vijeku*, »Pravni zbornik«, br. 2/1961, Titograd 1961, str. 91—104.
17. *O bračnom pravu Indije*, »Pravni zbornik«, br. 2—3/1962, Titograd 1962, str. 95—107.
18. *Krivično procesualno pravo vinodolskog zakona*, »Pravni zbornik«, br. 2/1964, Titograd 1964, str. 95—114.
19. *Politički delikt po statutu riječkom iz 1530. godine*, »Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci« (HAR), sv. VIII—IX, Rijeka 1964, str. 5—31.
20. *Delikti protiv života i tijela u svijetlu propisa Vinodolskog zakona, Kastavskog, Veprinačkog, Trsatškog i Mošćeničkog statuta*, »Vjesnik HAR«, sv. X, Rijeka 1965, str. 61—103.
21. *Prilog proučavanju zdravstvene kulture srednjovjekovne Rijeke*, »Jadranski zbornik«, sv. VI, Rijeka—Pula 1966, str. 407—418.
22. *Sanitarno-higijenski propisi Riječkog statuta iz 1530. godine*, Acta historica Medicinae-Pharmaciae-Veterinae«, br. 1—2/1968, Beograd 1968, str. 17—23.
23. *Pravni aspekti problema sterilizacije* (koautori: Milović-Uremović-Matejčić), »Zbornik radova« VI kongresa ginekologa—opstetičara Jugoslavije u Zagrebu 10—12. X 1968, sv. II, Zagreb 1968, str. 275—278.
24. *Podaci o stanovništvu Kotora i Mula u 1788. godini*, »Godišnjak« XVII PMK, Kotor 1969, str. 193—201.
25. *Delikti protiv braka, porodice i javnog morala iz aspekta riječkog statutarnog prava XVI stoljeća*, »Vjesnik HARP« (Historijskih arhiva Rijeke i Pazina), sv. XIV, Rijeka 1969, str. 387—404.
26. *Način izbora i funkcije općinskih organa u Rijeci u XVI stoljeću*, »Jadranski zbornik«, sv. VII, Rijeka—Pula 1969, str. 207—232.

27. O posebnim obavezama Riječkih ranarnika-kirurga iz XVI stoljeća prema krivično-sudskim organima grada, »Acta historica Medicinae-Pharmaciae-Veterinae« anno IX, br. 1—2, Beograd MCMLXIX, str. 127—132.
28. Sistem kazni u nekim starim hrvatskim statutima (vinodolskom, kastavskom, veprinačkom, riječkom, trsatskom i mošćeničkom), »Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu«, br. 3—4/1967, Zagreb 1967, str. 328—360. i »Zbornik radova Strojarskog fakulteta u Rijeci«, Rijeka 1970, str. 69—101.
29. Radna sredina i njen utjecaj na radnika, produktivnost i kvalitetu, »Zbornik radova Strojarskog fakulteta u Rijeci«, Rijeka 1970, str. 63—67.
30. Krivotvorenja raznih vrsta u svijetlu krivičnog statutarog prava Rijeke XVI stoljeća, »Vjesnik HARP«, sv. XV, Rijeka 1970, str. 309—336.
31. Krivičnopravna odgovornost kirurga za neuspjele operacije po Hamurabijevu zakoniku, »Zbornik radova« IV naučnog sastanka Naučnog društva za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije — Sekcije za AP Vojvodinu, Sombor 1972, str. 187—194 i »Saopćenja« časopis Plive, sv. 15, br. 1, Zagreb 1972, str. 45—50.
32. Izbor zanimanja i stabilnosti u odabranom zanimanju, »Zbornik radova Više tehničke građevinske škole«, Rijeka 1972, str. 139—143.
33. Venecijanska ustanova djusticijera u Hercegovom i nosioci ove funkcije u XVIII vijeku, »Godišnjak« XX PMK, Kotor 1972, str. 105—131.
34. Stanovništvo Tople u drugoj polovini XVIII vijeka, »Zbornik Boka«, knj. 4, Herceg-Novci 1972, str. 69—91.
35. Nešto o mjestu i tretmanu vinosti u riječkom krivičnom pravu XVI stoljeća, »Vjesnik HARP«, sv. XVII, Rijeka 1972, str. 177—185.
36. Neki podaci o kontroli mjera mletačkih vlasti u Hercegovom sredinom XVIII vijeka, »Zbornik Boka«, knj. 5, Herceg-Novci 1973, str. 95—99.
37. O nekim starim znamenitim pravnim izvorima na kvarnerskoj obali, »Pomorski zbornik«, knj. 11, Rijeka 1973, str. 149—158.
38. Prilog proučavanju odnosa prema fetusu u našoj prošlosti (koautori: Vrbanić-Milović-Uremović-Korin), »Acta historica Medicinae-Pharmaciae-Veterinae«, anno XII, br. 1, Beograd MCMLXXII, str. 5—10; objavljeno i u »Zborniku XXIIe congres international d'histoire de la médecine«, Bucarest-Constantza (30 auút — 5 sept. 1970) pod naslovom *Contributo allo studio dei repporti verso il feto nel nostro passato*.
39. Sanitarno-higijenski propisi grada Kastva s kraja XV vijeka, »Acta historica Medicinae-Pharmaciae-Veterinae«, anno XII — br. 1, Beograd MCMLXXII, str. 99—103.
40. O nekim sanitarnim ovlastima Hercegovskih djusticijera iz XVIII stoljeća, »Acta historica Medicinae-Pharmaciae-Veterinae«, anno XIII — br. 2, Beograd MCMLXXIII, str. 145—148.
41. Prilog proučavanju pomorstva Boke Kotorske dvadesetih godina XVIII Vijeka, »Pomorski zbornik«, knj. 12, Rijeka 1974, str. 205—218.
42. O psiho-fiziološkim stimulansima u radu, »Zbornik radova«, sv. 2, Više tehničke građevinske škole u Rijeci, Rijeka 1974, str. 253—259.
43. O jednoj rafiniranoj primjeni sanitarno-preventivnih mjera u političke svrhe od strane mletačkih vlasti u Boki Kotorskoj početkom 1749. godine, »Acta historica Medicinae-Pharmaciae-Veterinae«, anno XIV — br. 2, Novi Sad MCMLXXIV, str. 59—62.
44. Podaci o ulovu ribe trojice ribara u Baošićima u toku jednog »škura« u junu 1770. godine, »Zbornik Boka«, knj. 6—7, Herceg-Novci 1975, str. 263—265.

45. *Mošćenički statut iz 1637. godine*, »Godišnjak« XXIII Pravnog fakulteta u Sarajevu, Sarajevo 1975, str. 113—140.
46. *Odsijecanje udova kao kazna za neke delikte po propisima Kastavskog i Riječkog statuta*, »Acta historica Medicinæ-Pharmacis-Veterinæ«, anno XVI, 1/1976, Beograd MCMLXXVI, str. 109—113.
47. *Neki podaci o trgovini ribom na HercegNovskom tržištu tokom XVIII vijeka*, »Godišnjak« XXIV PMK, Kotor 1976, str. 71—80.
48. *O supsidijarnom važenju rimskog prava u Riječkom statutarnom pravu XVI stoljeća*, »Pomorski zbornik« — knj. 14, Rijeka 1976, str. 339—344.
49. *O odsijecanju udova i drugim osakaćenjima kao kaznama u krivičnom pravu Hamurabijeve epohe Babilona*, »Zbornik radova« VII, sastanak Sekcije za SAPV Naučnog društva za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije (22—23. V 1976), Sremska Mitrovica 1976, str. 347—352.
50. *Stanovništvo Mojdeža u drugoj polovini XVIII vijeka*, »Zbornik Boka«, knj. 9, Herceg-Novi 1977, str. 235—248.
51. *O sanitarno-higijenskim propisima Mošćeničkog statuta*, »Zbornik radova« sa 26. sastanka Naučnog društva za historiju zdravstvene kulture Jugoslavije u Poreču 30. IX do 2. X 1976, Rijeka 1978, str. 77—86.
52. *Tragovi tužbi Actiones populares protiv prekršilaca naredaba djusticijera i providura u domeni cijena u Herceg-Novom tokom XVIII stoljeća*. »Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci«, 1, Rijeka 1980, str. 45—52.
53. *Podaci mletačkih arhiva o teškoj gladi u Boki Kotorskoj tokom 1782. godine*, »Acta historica Medicinæ-Stomatologiæ-Pharmacis-Veterinæ«, anno XIX, 1—2, Beograd 1979, str. 120—124.
54. *Nužna obrana i ostale osnove isključenja protupravnosti u svijetlu krivičnoga statutarnog prava Rijeke XVI stoljeća*, »Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci«, 1, Rijeka 1980, str. 79—88.
55. *Stanovništvo Sasovića u drugoj polovini XVIII vijeka*, »Zbornik Boka«, knj. 12, Herceg-Novi 1980, str. 281—290.
56. *Tragovi zdravstvene kulture u propisima poljičkog statuta iz polovine XV stoljeća*, »Acta historica Medicinæ-Stomatologiæ-Pharmacis-Veterinæ«, anno XXI, 1—2, Beograd, 5—10.
57. *Opći krivičnopravni instituti u svijetlu propisa vinodolskog zakona*, »Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci« 2, Rijeka 1981, str. 39—50.
58. *Sjeverno-kvarnerski statuti i neka pitanja krivičnog prava*, »Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci«, 3, Rijeka, 1982, str. 15—68.
59. *O nekim procesualnim interesantnostima krivičnih sudova dobrih ljudi u hercegNovskom kraju u XVIII vijeku*, »Zbornik Boka«, knj. 13—14, Herceg-Novi 1982, str. 214—256.
60. *Statutum terræ fluminis*, »Istorijski zapisi«, br. 1/1953, Cetinje 1953, str. 237—241.
61. *Novac grada Rijeke u XVI vijeku*, »Istorijski zapisi«, br. 2/1954, Cetinje 1954, str. 592—595.
62. *Djelatnost mletačkih vlasti u vezi dolaska pečkog patrijarha Atanasija u primorje početkom 1749. god.*, »Istorijski zapisi«, br. 1—2/1956, Cetinje 1956, str. 286—290.
63. *Podaci o populaciji, nekim zanimanjima, stočarstvu, naoružanju i dr. za područje komunitadi Topaljske (izuzev Bijele i Jošica) iz godine 1780*, »Istorijski zapisi«, br. 1—2/1956, Cetinje 1956, str. 290—296.

64. *Neka neobajvljena pisma vladike Save i Vasilija Petrovića*, »Istorijski zapisi«, br. 1—2/1957, str. 275—283.
65. *Mahmut-Pašine akcije i odmetanje od porte u svijetlu nekih dosad nepoznatih mletačkih dokumenata*, »Istorijski zapisi«, br. 1—2/1958, Cetinje 1958, str. 285—295.
66. *Karakter i značaj prčanjске presude narodnog suda iz 1848. godine*, »Istorijski zapisi«, br. 1—2/1958, Cetinje 1958, str. 307—311.
67. *Istorija knjige Kroz vjekova*, »Boka« br. 15/1959, Hercegnovi 1959, str. 15—17.
68. *O prvom krivošijaskom ustanku (povodom devedesetogodišnjice)*, »Boka« I/3—5, Herceg-Novi 1959, str. 2—4.
69. *Pregled rada Historijskog arhiva u Rijeci u 1961. i 1962. godini* »Arhivski vjesnik«, IV—V/1961, Zagreb 1961, str. 445—452.
70. *O jednoj interesantnoj presudi vladike Save Petrovića u sporu bijeljana i kruševčana*, »Istorijski zapisi«, br. 1/1963, Titograd 1963, str. 128—135.
71. *Dr Valtazar-Baldo Bogišić*, mjesečnik »Prosvjeta«, br. 587, Zagreb 1969, str. 9—10.
72. *Pozitivno i negativno*, »Dometi«, II/7, Rijeka 1969, str. 80—82 (prilog raspravi na širu temu: »Poslijeratna hrvatska historiografija o Istri, Rijeci, Hrvatskom primorju i Kvarnerskim otocima«).
73. *Tri sukoba peraških brodova s tripolitskim gusarima u vodama Jadrana 1706*, »Pomorstvo«, br. 1/1969, Rijeka 1969, str. 38.
74. *Problem lančanog rada i njegove osobitosti (Prilog problemima sociologija rada)* mjesečnik »Prosvjeta« dvobroj 596—597, Zagreb 1970, str. 4—5.
75. *Rad i društveno prilagođavanje radnika (prilog problemima sociologije rada)*, mjesečnik »Prosvjeta«, br. 603, Zagreb 1971, str. 22—23.
76. *Krivično pravo Hamurabijeva Zakonika*, »Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu« br. 3—4/1970, Zagreb 1970, str. 251—290.
77. *Problem monotonije u korelaciji s faktorima radne sredine (Prilog problemima produktivnosti rada)*, »Zbornik radova« II, Tehničkog fakulteta u Rijeci, Rijeka 1974, str. 125—133.
78. *Kastracija kao kazna u svijetu Salijskog zakona*, »Zbornik skrajšanih referatov (povzetkov) XXX sastanka Zveze znanstvenih društav za zgodovino zdravstvene kulture Jugoslavije«, Novo Mesto 1—4, oktobra 1981, str. 213.
79. *O posebnoj pravnoj zaštiti u franačkoj državi fetusa, trudnica i žena koje mogu rađati prema odredbama Salijskog zakona*, »Zbornik radova IX naučnog sastanka Naučnog društva za istoriju zdravstvene kulture Vojvodine«, Subotica, 11—12. novembra 1978, str. 348—353.

Prikazi i recenzije

80. *Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci — sv. V (1953—1959)*, »Istorijski zapisi«, br. 1/1961, Cetinje, str. 184—188.
81. *Anali Jadranskog instituta — sv. 1/1956 i 2/1958*, »Istorijski zapisi«, br. 3/1961, Cetinje 1961, str. 556—561.
82. *Jadranski zbornik br. I/1956, br. II/1957, br. III/1958*, »Istorijski zapisi«, br. 3/1961, Cetinje 1961, str. 561—573.
83. *Anali Jadranskog instituta JASU — sv. III, Zagreb 1961*, »Godišnjak« XIII Pomorskog muzeja u Kotoru, Kotor 1965, str. 197—201.

84. *Obrad Stanojević: Istorija političkih i pravnih institucija, I Stari Istok i Grčka, izd. Pravnog fakulteta u Kragujevcu, 1979, str. 135, »Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci«, 1, Rijeka 1980, str. 247—248.*
85. *Velimir Bogovac, Luka Bogovac, Veliška Bogovac: Poreklo Bogavca i njihove seobe, Beograd 1979, str. 207, »Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci« 1, Rijeka 1980, str. 255.*
86. *Risto Kovijanić: Spomeni crnogorskih plemena u kotorskim spomenicima (XIV—XVI vijek), knj. I, Cetinje 1963, i knj. II, Titograd 1974, »Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci«, 2, Rijeka, 1981, str. 277—278.*
87. *V. T. Pašuto, I. V. Štalj: Korčula, izd. »Nauka«, Akademija nauk SSSR — Institut istorij SSSR, Moskva, 1976, »Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci«, 2, Rijeka 1981, str. 279—280.*

Dr Lujo MARGETIĆ
redovni profesor

Udžbenici

1. *Rimsko pravo*, Pravni fakultet Zagreb, 1980, I—XIX, 1—309 (u koautorstvu s M. Boras).

Skripta

- 1a. *Opća povijest države i prava*, Rijeka 1983, str. 106.

Knjige

2. *Iz vinodolske prošlosti, Pravni izvori i rasprave*, Liburnija — Školska knjiga, Zagreb 1980, str. 284.
3. *Srednjovjekovno hrvatsko pravo, stvarna prava*, Zagreb—Rijeka—Čakovec, 1983 I—XXII, 1—184.
4. *Diritto medievale croato — Diritti reali*, Parte Prima, Trieste — Rovigno 1982—1983, »Atti«, Centro di ricerche storiche, vol. XIII, str. 139—214, i kao separat.
5. *Historica et Adriatica*, saggi storico-giuridici e storici, Trieste 1983, str. 336.

Monografije

- 5a. *O nekim novijim rezultatima proučavanja Vinodolskog zakona*, Zgreb 1978.
- 5b. *The Statute of Vinodol (1288)*, Čakovec 1983.

Članci

6. *Pravo u Hesiodovu epu Erga kai hemerai*, »Živa antika«, XII, sv. 1, 1962, 39—49.
7. *Dikē egzoules i egzagoge u atičkom pravu*, »Živa antika«, XIII—XIV, 1964, 39—65.
8. *The Jugde-affixer in the judicial procedure of Athens*, »Revue internationale des Droits de l'Antiquité«, 3e Série, Tome XII, Bruxelles 1965, 149—155.
9. *L'eis emfanōn katastasin nel diritto attico*, »Živa antika«, XV, sv. 2, 1966, 371—379.
10. *Pokušaj pravne interpretacije sudske scene na Ahilovu štitu*, »Zbornik radova« posvećen Albertu Vajsu, Beograd 1966, 51—57.
11. *Vindicatio in libertatem kod Platona i u atičkom pravu*, »Glas SANU«, CCLXVIII, 1967, 51—61.

12. *Braak na istarski naćin*, »Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci i Pazinu«, XV, Rijeka 1970, 279—309.
13. *Funkcija i porijeklo sluŹbe egzaminatora u srednjovjekovnim komunama Hrvatskog primorja i Dalmacije*, »Starine« JAZU, 55, Zagreb 1971, 191—210.
14. *Braćno imovinsko pravo prema Krćkom statutu na latinskom jeziku*, »Krćki zbornik«, sv. 2, Krk 1971, 145—177.
15. *Pravo prvokupa i otkupa u srednjovjekovnoj Istri*, »Vjesnik Historijskog arhiva Rijeka i Pazin«, sv. XVI, Rijeka 1971, 169—212.
16. *Neki pravni problemi u vezi s dopisom podbana Mihajla Źivkovića od 5. XI 1495*, »Historijski zbornik«, XXIII—XXIV, 1970—1971, 265—286.
17. *Psefizma o osnivanju grćke kolonije na otoku Korćuli*, »Źiva antika«, XXI, sv. 1, 1971, 189—204.
18. *Neoporućno nasljedno pravo u srednjovjekovnoj Istri*, »Vjesnik Historijskog arhiva Rijeka i Pazin«, XVII, 1972, 159—176.
19. *Aliquid in contentu et benedictione istarskih statuta*, »Jadranski zbornik«, VII, 1972, 185—213.
20. *Darovanje i protudarovanje u bašćanskim ispravama 14. i 15. stoljeća*, »Krćki zbornik«, 5, 1972, 129—141.
21. *Nasljedno pravo descendenata po srednjovjekovnim statutima Šibenika, Paga, Braća i Hvara*, »Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu«, 1972, 339—366.
22. *Neka pitanja iz najstarijeg društvenog i politićkog uređenja Rima*, »Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu«, X, 1973, 163—175.
23. *O starogrćkom nasljednom pravu*, »Źiva antika«, XXIII, sv. 1, 173, 109—139.
24. *O javnoj vjeri i dispozitivnosti srednjovjekovnih isprava s osobitim obzirom na hrvatske primorske krajeve*, »Radovi«, 4, Instituta za hrvatsku povijest, 1973, 5—79.
25. *O starom hrvatskom nasljednom pravu descendenata*, »Historijski zbornik«, XXV—XXVI, 1972-3, 273—279.
26. *Preferiranje djeteta po krćkom, rapskom i drugim primorskim statutima*, »Vjesnik Historijskog arhiva Rijeka i Pazin«, XVIII, 1973, 215—247.
27. *Neka pitanja razvitka srednjovjekovnih liburnijskih općina*, »Dometi«, god. 7, br. 6, 1974, 5—24; »Liburnijske teme« 1, Opatija 1974, 97—115.
28. *Rimsko i bizantsko municipalno uređenje i srednjovjekovne općine u našim primorsćkim krajevima*, »Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu«, XXIII, 1975, 103—111.
29. *Creske općine u svjetlu isprave od 5. listopada 1283. i pitanje kontinuiteta dalmatinskih gradskih općina*, »Radovi«, 7, Instituta za hrvatsku povijest, 1975, 5—80.
30. *Dioba općinskog zemljišta u nekim srednjovjekovnim dalmatinskim komunama*, »Starine« JAZU, 56, 1975, 5—36.
31. *Tribuni u srednjovjekovnim dalmatinskim gradskim općinama*, »Zbornik radova Vizantološkog instituta«, XVI, 1975, 25—52.
32. *Neka pitanja društvene diferencijacije i pravnog formiranja vezanih imovinskih masa u vrijeme kasnorimskog carstva*, »Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu«, XXV, 1975, 15—37.
33. *Znaćenje i porijeklo rijeći tepćija i dad*, »Zbornik radova Vizantološkog instituta«, XVII, 1976, 55—64.

34. *Dokazna sredstva u sudskom postupku na frankapanskim primorskim posjedima*, »Krčki zbornik«, 7, 1976, 205—222.
35. *Neki aspekti razvoja organa suđenja u hrvatskim primorskim krajevima u XII i XIII stoljeću*, »Historijski zbornik«, XXIX—XXX, 1976—1977, 87—100.
36. *Brak na istarski način*, »Istra«, god. 15, 1977, br. 8—9, 25—33.
37. *Hreljinski urbar iz 1700 godine*, »Vjesnik Historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu«, XXI, 1977, 197—242.
38. *Konstantin Porfirogenet i vrijeme dolaska Hrvata*, »Zbornik Historijskog zavoda JAZU«, 8, 1977, 7—88.
39. *Il ius Italicum delle comunità liburniche (Plin. Nat. hist. III 21, 193)*, »Živa antika«, XXVII/2, 1977, 401—409.
40. *Plinio e le comunità della Liburnia*, »Atti«, IX, Rovigno 1978—1979, 301—358, 631—633, 643—644.
41. *Najstarije vijesti o borbi krčkih i creskih pučana za očuvanje svojih prava*, »Jugoslavenski historijski časopis«, 1—4, 1978, 54—68.
42. *Ugovori Petra Zrinskog s Grobničanima i Bakranima od 1642. godine i njihova dopuna iz 1686. godine*, »Vjesnik Historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu«, XXII, Pazin—Rijeka 1978, 119—161.
43. *O napadačima iz prvog čuda legende o sv. Krištoforu*, »Jadranski zbornik«, X, 1976—1978, 105—118.
44. *Neobjavljena glagoljska isprava od 1. studena 1961. godine*, »Jadranski zbornik«, X, 1976—1978, 405—412.
45. *Bizantsko bračno imovinsko pravo u svjetlu Novele XX Lava Mudroga (s osobitim obzirom na razvoj bračnoga imovinskog prava u srednjovjekovnim dalmatinskim gradskim općinama)*, »Zbornik radova Vizantološkog instituta«, XVII, 1978, 19—50.
46. *Pristinum-pistrinum*, »Historijski zbornik«, XXXI—XXXII, 1978—1979, 321—324.
47. *Gregorio I — papa politico*, »Živa antika«, XXIX/2, 1979, 269—274.
48. *Neka pitanja iz naše ranije povijesti i rimsko pravo*, »Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu«, XVI, 1979, 69—77.
49. *Razvod između Kastva i Gotnika 1541*, »Istra«, god. 17, br. 7, 1979, 83—97.
50. *Riflessioni sull' iscrizione di Curicum CIL III 13295 = Dessau ILS II 5322*, »Aquileia nostra«, a. L — 1979, 153—172.
51. *Pretkapitalistički oblici vlasništva po Marksovim Grundrissima*, »Zgodovinski časopis«, 34, 1980, 157—174.
52. *Vjerodostojnost vijesti Andrije Dandola o Dalmaciji u XI st.*, »Zbornik radova Vizantološkog instituta«, XIX, 1980, 117—146.
53. *Accenni ai confini augustei del territorio tergestino*, »Atti« X, Rovigno 1979—1980, 75—101, 75—101, 420, 428—429.
54. *Neke pojave društvene diferencijacije u prošlosti našega sela*, »Sociologija sela« 17, 1980, 53—59.
55. *Ekloga iz 726. godine i njezina važnost za našu pravnu povijest*, »Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci«, 1, 1980, 53—78.
56. *Knapi frankapanskih (i zrinskih) primorskih posjeda*, »Starine« JAZU, 58, 1980, 177—191.
57. *Odnosi Petra Krešimira i pape prema Korčulanskom kodeksu*, »Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku«, LXXIV, 1980, 219—238.
58. *Venezia, Bisanzio e l'occupazione di Zara nel 1062*, »Studi veneziani«, N. S. IV (1980), 1981, 279—290.

59. *Naše najstarije oporuke i rimsko-bizantsko pravo*, »Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu«, XXXI, 1981, 424—436.
60. *Il sistema giuridico delle città nelle province bizantine con speciale riguardo alla costa orientale adriatica (Dalmazia e Istria)*, »XVI Internationaler Byzantinistenkongress«, Akten II/2, 1981, 391—398.
61. *Neka pitanja društvenog uvođenja i obiteljskog prava u starih Hebreja*, »Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci«, 2, 1981, 9—38.
62. *La Legge del Vinodol (1288) e l'Urbario di Grobnico (1700)*, »Ati«, XII, 1981—1982, 173—202.
63. *Zemljoradnički zakon (Nomos georgikos)*, »Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci«, 3, 1982, 85—122.
64. *Vijesti Andrije Dandola o Dalmaciji u XII stoljeću i njegovi izvori*, »Historijski zbornik«, XXXV, 1982, 209—258.
65. *Neka pitanja u vezi s Istrom (I—VII stoljeća)*, »Živa antika«, 32, 1982, 53—82.
66. *Kekaumenos'Dobronja — ein kroatischer Herrscher des XI. Jahrhunderts*, »Zbornik radova Vizantološkog instituta«, XXI, Beograd 1982, 39—46.
67. *L'esecutore testamentario nei più antichi testamenti dalmati*, »Studi in onore di Arnaldo Biscardi«, III, 1982, Milano, 511—534.
68. *Histria u dvije vijesti iz prve polovice VII stoljeća*, »Živa antika«, 32, 1982, 171—176.

Dr Vladimir-Đuro DEGAN,
redovni profesor

Knjige

1. *L'interprétation des accords en droit international*, Martinus Nijhoff, La Haye 1963, XI + 176 strana.
2. *L'équité le droit international*, Martinus Nijhoff, La Haye 1970, XIII + 261 str.
3. *Pravni i politički aspekti rata u Vijetnamu, Laosu i Kambodži*, Sarajevo 1970, 339 strana sa priložima.
4. *Međunarodno pravo i međunarodna sigurnost*, Svjetlost, Sarajevo 1982, 160 strana.

Skripta

5. *Osnovi međunarodnog poštanskog prava*, Viša P. T. T. škola, Sarajevo 1965, 90 strana.
6. *Savremeni politički sistemi*: I knjiga (uvod, evropske zemlje, SAD), Sarajevo 1972, 240 str.; II knjiga (Kina, Latinska Amerika, Afrika), Sarajevo 1974, 276 str.

Članci

7. *La coopération dans le domaine médical*, »Annuaire de l'A. A. A.«, 1964, La Haye, pp. 61—70.
8. *Uloga i domašaj međunarodnog prava u mirnom rješavanju sporova*, »Jugoslavenska revija za međunarodno pravo«, 1964, br. 3, Beograd, str. 391—411.

9. *Commission of Mediation, Conciliation and Arbitration of the O. A. U.*, »Revue égyptienne de droit international« 1964, Le Caire, pp. 53—80.
10. *Odnos međunarodnog i unutrašnjeg prava*, »Naša zakonitost«, 1965, br. 4, Zagreb, str. 306—316.
11. *Sud Evropskih zajednica*, »Jugoslavenska revija za međunarodno pravo«, br. 2—3, str. 392—408.
12. *Procés d'interprétation tirés de la jurisprudence de la Cour de Justice des Communautés Européennes*, »Revue trimestrielle de droit européen«, 1966, n°2, Paris, pp. 189—227.
13. *Problem Jugozapadne Afrike pred Haškim sudom*, »Jugoslavenska revija za međunarodno pravo«, 1966, br. 1—3, str. 108—131.
14. *Međunarodno pravo — odnos ili norma?*, »Jugoslavenska revija za međunarodno pravo«, 1967, br. 1—3, str. 59—78.
15. *Attempts to Codify Principles of Treaty Interpretation and the South-West Africa Case*, »The Indian Journal of International Law«, 1968, No. 1, New Delhi, pp. 9—32.
16. *Agresija i međunarodno pravo*, »Pregled«, 1969, br. 2, Sarajevo, str. 157—181, *Ujedinjene nacije i sprečavanje agresije*, *ibid.*, br. 4—5, str. 429—450.
17. *Mirno rješavanje sporova u krilu regionalnih sporazuma*, »Jugoslavenska revija za međunarodno pravo«, 1969, br. 2, str. 215—232.
18. *Ujedinjene nacije i mirno rješavanje sporova, Ujedinjene nacije i savremeni svet*, »Zbornik radova«, Beograd 1970, str. 70—81.
19. *Razvitak pojma suverenosti u sovjetskoj nauci međunarodnog prava*, »Jugoslavenska revija za međunarodno pravo«, 1970, br. 1, str. 55—78.
20. *The O. A. U. Charter and Settlement of Territorial Disputes*, »Jugoslavenska revija za međunarodno pravo«, 1970, br. 2—3, str. 284—291.
21. *Pašukanisova koncepcija međunarodnog prava*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, »Radovi« — XXXVIII, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 13, Sarajevo 1970, str. 227—281.
22. *L'Union postale universelle*, »Annuaire de l'A. A. A.«, 1970, La Haye, pp. 112—121.
23. *Uz 25. godišnjicu Ujedinjenih nacija*, »Pregled«, 1970, br. 10, str. 385—408.
24. *Preliminary Objections in the Hague Court's Contentions Procedure: A Re-examination*, »The Indian Journal of International Law«, 1970, No. 4, pp. 425—458.
25. *Doktrina o kolektivnom suverenitetu socijalističkih zezmalja*, »Pregled«, 1971, broj 7—8, str. 67—85.
26. *Načelo zazbrane rasne diskriminacije u međunarodnoj sudskoj praksi*, »Jugoslavenska revija za međunarodno pravo«, 1971, br. 3, str. 400—412.
27. *Domašaj i autoritet presedana u praksi Međunarodnog suda*, »Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu«, 1972, br. 3, str. 253—269.
28. *Međunarodnopravno uređenje položaja muslimana sa osvrtom na uređenje položaja drugih vjerskih i narodnosnih skupina na području Jugoslavije*, »Prilozi«, Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo 1972, br. 8, str. 55—104.
29. *Razvoj sistema kolektivne sigurnosti*, »Jugoslavenska revija za međunarodno pravo«, 1972, br. 2—3, str. 223—261.

30. *Rezerve i interpretativne izjave na dvostrane međunarodne ugovore*, »Jugoslavenska revija za međunarodno pravo«, 1973, br. 1—3, str. 238—253.
31. *La portée juridique des principes des Nations Unies*, »Revue égyptienne de droit international«, 1974, pp. 1—26.
32. *Mirna promjena u međunarodnom pravu*, »Jugoslavenska revija za međunarodno pravo«, 1974, br. 1—3, str. 7—43.
33. *Evropa između opće i regionalne sigurnosti*, »Politička misao«, 1975, br. 1—2, Zagreb, str. 25—45.
34. *Sigurnost i suradnja — nakon Konferencije u Helsinkiju*, »Opredjeljenja«, 1976, br. 1, Sarajevo, str. 61—80.
35. *Temeljna načela međunarodnog prava u politici nesvrstanih zemalja*, »Zbornik Trećeg programa radio Zagreba«, 1977, br. 1, str. 157—169. Diskusija, ibid. str. 207—211.
36. *Evropska sigurnost i suradnja i mirno rješavanje sporova* (šapirografirano), Fakultet političkih nauka u Zagrebu, 1977, 117 strana.
37. *O ograničavanju prava na rat i određivanju napadača*, »Međunarodni problemi«, 1976, br. 1, Beograd, str. 55—77.
38. *Opći i partikulirani običaj u međunarodnom pravu*, »Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu«, 1977, str. 63—89.
39. *Institucionalni aspekti ekonomske suradnje*, »Pregled«, 1977, br. 2, str. 189—196.
40. *Tito i nesvrstana vanjska politika Jugoslavije*, »Pregled«, 1977, br. 11—12, str. 1311—1332.
41. *Načelo proleterskog internacionalizma u sovjetskoj nauci međunarodnog prava*, »Proleterski internacionalizam u teoriji i praksi«, Sarajevo 1978, str. 189—208.
42. *O takozvanim političkim sredstvima rješavanja međunarodnih sporova*, »Jugoslavenska revija za međunarodno pravo«, 1978, br. 3, str. 258—273.
43. *Odnos protokola prema Ženevskim konvencijama od 1949, prema Haškom pravilniku i običajnom pravu*, »Savetovanje o aktuelnim pitanjima međunarodnog humanitarnog prava«, Beograd 1979, str. 172—182, diskusija str. 228—229.
44. *International Conciliation: Its Past and Future*, »Völkerrecht und Rechtsphilosophie«, Internationale Festschrift für Stephan Verosta zum 70. Geburtstag, Berlin 1980, pp. 261—286.
45. *Represalije u međunarodnom pravu*, »Zbornik Pravnog fakulteta u Mostaru«, 1980—1981, str. 151—182.
46. *Settlement of Disputes and Conflicts within the Non-aligned Movement, Non Alignment in the Eighties*, »Zbornik rasprava«, Beograd 1982.
47. *Jugoslavenske republike i pokrajine i međunarodno ugovaranje*, »Naša zakonitost«, 1982, br. 11—12, Zagreb, str. 3—33.

Dr Josipa ČAVAL,
redovni profesor

Udžbenici ili knjige

1. *Statističke metode u privrednim i društvenim istraživanjima*, Sveučilište u Rijeci, Rijeka 1977. i 1981. (360 str.).
2. *Zbirka zadataka iz statistike*, Sveučilište u Rijeci, Rijeka 1982. (315 str.)

Monografije

3. *Stanovništvo i privreda Grobinštine*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka 1983. (141 str.).

Studije

4. *Stanovništvo Rijeke 1948—2001*, Ujedinjene nacije — Program za razvoj i vlada SFRJ — Projekt Gornji Jadran, Ekonomski institut Rijeka, Rijeka 1972. (93 str.).
5. *Dugoročni razvoj općine Rijeka, Stanovništvo II*, Ekonomski institut Rijeka, Rijeka 1972. (u koautorstvu, tri poglavlja; str. 75—116).
6. *Odmjeravanje kazne od strane raznih subjekata kao jedan od načina za utvrđivanje odnosa zakonske i sudske linije kažnjavanja — rezultati jednog eksperimenta*, »Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci«, knj. 1, Rijeka 1980. (u koautorstvu, str. 139—148).

Skripta

7. *Zbirka zadataka iz elemenata statistike za ekonomiste*, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb 1969. i 1972, a Sveučilište u Rijeci, Rijeka 1975. i 1979. (215 str.).

Članci

8. *Sezonske oscilacije prometa putnika Kvarnerskih otoka 1961—1967 i neki problemi u vezi s tim*, »Pomorstvo« — Rijeka, br. 1, 1969, str. 30—34.
9. *Uloga, grafičko određivanje i izračunavanje percentila*, »Zbornik Ekonomskog fakulteta u Rijeci«, knj. 1, Rijeka 1971, str. 81—85.
10. *Tendencije kretanja standarda stanovništva općine Rijeka 1961—1971*, »Zbornik Ekonomskog fakulteta u Rijeci«, knj. 2, Rijeka 1972, str. 137—144.
11. *Neka zapažanja o seminarskim radovima iz statistike*, »Bilten Ekonomskog fakulteta u Rijeci«, br. 4, Rijeka 1972, str. 82—85.
12. *Informacije o pismenom i usmenom dijelu ispita iz predmeta Elementi statističke metode i o kriteriju ocjenjivanja*, »Bilten Ekonomskog fakulteta u Rijeci«, br. 4, Rijeka 1972, str. 60—80.
13. *Sezonske oscilacije prometa robe s Kvarnerskim otocima 1961—1967*, »Pomorski zbornik«, knj. 10, Rijeka 1972, str. 235—248.
14. *Maksimalno transformiranje numeričkog obilježja radi jednostavnijeg izračunavanja momenata i karakteristika distribucije frekvencija*, »Bilten Ekonomskog fakulteta u Rijeci«, br. 6, Rijeka 1974, str. 109—119.
15. *Informacija o predmetu Statistika s primjerima riješenih zadataka*, »Bilten Ekonomskog fakulteta u Rijeci«, br. 9, Rijeka 1975, str. 110—131.
16. *Osnovne karakteristike Z-distribucije i inverzne Z-distribucije*, »Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci«, knj. 2, Rijeka 1981, str. 245—259.

Ostali radovi

17. *Kretanje stanovništva istarske i kvarnersko-goranske regije 1961—1975. i prognoze do 1980*, Zavod za plan Zajednice općina Rijeka (elaborat za Plan društveno-ekonomskog razvoja područja Zajednice općina Rijeka u razdoblju 1976—1980), Rijeka 1975. (19. str.).

18. *Nastava statistike na Ekonomskom fakultetu u Rijeci od 1961/62. do 1975/76. školske godine*, referat održan na XII godišnjem sastanku Jugoslavenskog statističkog društva u Banjoj Luci 1976. (12 str.).
19. *Statističke metode i korištenje elektronskih računskih strojeva u procesu istraživanja*, »Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci«, knj. 2, Rijeka, 1981, str. 259—263 — proširen referat održan na II godišnjoj skupštini Statističkog društva Hrvatske u Zagrebu 1980.

Dr Josip HEKMAN,
izvanredni profesor

Skripta

1. *Pravo nasljedstva*, temeljna načela, 1976.
2. *Obvezno pravo*, pregled općeg dijela 1977.

Članci, osvrti i prikazi

3. *Mogućnost primjene uslovne osude kada je učinilac u povratu*, »Naša zakonitost«, 2—3, 1953.
4. *O pravu na uzdržavanje nakon razvoda braka*, »Odvjetnik«, 8, 1956.
5. *O prijenosu stanaarskog prava na članove domaćinstava*, »Odvjetnik«, 8, 1960.
6. *Stanje afekta kao bitan elemenat biča krivičnog djela*, »Odvjetnik«, 11, 1961, 257—261.
7. *Odgovornost investitora i izvođača građevinskih radova*, »Odvjetnik«, 8—9, 1962, 190—194.
8. *O zastari zahtjeva za naknadu štete po objektivnoj odgovornosti*, »Jugoslavenska advokatura«, Beograd, 4, 1964, 40—48.
9. *Pravomoćna stvar u stambenim sporovima*, »Odvjetnik«, 1—2, 1966, 17—18.
10. *O stranačkom pravu dispozicije*, »Odvjetnik«, 11—12, 1963, 313—318.
11. *Zašto zanemarivati propise čl. 350 st. 1, i čl. 351 ZPP-a*, »Jugoslavenska advokatura«, Beograd, 3—4, 1966.
12. *Pravosuđe i advokatura u staroj Rijeci — po Kobleru*, »Odvjetnik«, 12, 1967, 416—421.
13. *Pravosuđe i advokatura u staroj Rijeci — po Kobleru*, (Svečano izdanje povodom 100 god. advokature u Hrv.), »Odvjetnik«, 1968, 184—190.
14. *Zastupanje po advokatu pred II stepenim vijećem u građanskim parnicama*, »Odvjetnik«, 4—5, 1968, 131—134.
15. *Les droits de la défense en Yougoslavie*, »Bulletin de la commission internationale de juristes«, Genève, Mars 1968, 43—46.
16. *O našoj profesionalnoj praksi i metodici*, »Odvjetnik«, 1—2, 1970, 2—10.
17. *Marginalije uz suparničarstvo i protutužbu po ZPP-u*, »Odvjetnik«, 11—12, 1971, 448—450.
18. *Jedno načelno stanovište*, »Odvjetnik«, 1—2, 1972, 44—45.
19. *Kratak osvrt na republičke teze o reformi pravosuđa*, »Odvjetnik«, 7—8, 1972, 278—280.
20. *Čista teretnica i garantno pismo (pomorsko pravo)*, »Odvjetnik«, 9—10, 1973, 354—359.
21. *O uknjižbi nekretnina izvršenjem*, »Odvjetnik« 11—12, 1973, 450—456.

22. *Dr Romac: Izvori rimskog prava*, »Odvjetnik«, 1—2, 1974, 29.
23. *O pravnim odnosima koji nastaju opunomoćavanjem*, »Odvjetnik«, 9—10, 1974, 346—353.
24. *O pravu nadogradnje*, »Odvjetnik«, 11—12, 1974, 406—410.
25. *O nekim aspektima odštetne odgovornosti*, »Odvjetnik«, 3—4, 1975, 134—142.
26. *O nekim aspektima odštetne odgovornosti*, »Odvjetnik«, 5—6, 1975, 218—228.
27. *Imovinsko pravni elementi u nacrtu ZUR-a*, »Odvjetnik«, 7—8, 1976, 238—242.
28. *O odštetnoj odgovornosti prijevoznika*, »Odvjetnik«, 9—10, 1976, 325—327.
29. *Ugovor o pristupanju i subrogacija*, »Odvjetnik«, 9, 1977, 349—356.
30. *O pobijanju pravnih djela — actio Pauliana*, »Odvjetnik«, 10, 1977, 439—443.
31. *O primjeni objekta obligacije*, »Odvjetnik«, 5—6, 1978, 217—223.
32. *Nasljedničko uračunavanje i vraćanje darova*, »Odvjetnik«, 5—6, 1979, 165—170.
33. *Pobijanje oporuke*, »Odvjetnik«, 7—8, 1979, 250—258.
34. *Pobijanje oporuke izvan okvira zakona o nasljeđivanju*, »Odvjetnik«, 9—10, 1979, 301—304.
35. *Stjecanje bez osnova kao jedna od vanugovornih kategorija nastanka obveza — s posebnim osvrtom na pitanje zastare*, »Odvjetnik«, 11—12, 1980, 366—371.
36. *Poseban slučaj in rem verzije*, »Odvjetnik«, 1—2, 1982.
37. *Frekvencija vršenja važan element u ocjeni opsega realnih služnosti*, »Odvjetnik«, 9—10, 1982, 28—31.
38. *Romac — Latinske pravne izreke*, »Odvjetnik«, 11—12, 1982, 28.
39. *O proširenju i dokidanju stvarnih služnosti*, »Naša zakonitost«, 9, 1982, 71—77.
41. *Nešto o modusu stjecanja vlasništva nekretnina*, »Odvjetnik«, 3—4, 1983, 40—42.

Dr Željko HORVATIĆ,
izvanredni profesor

Udžbenici ili knjige

1. *Izbor kazne u jugoslavenskom krivičnom pravu i sudskoj praksi*, Informator, Zagreb, 1980, str. 279.
2. *Elementarna kriminologija*, Liburnija — Školska knjiga, Zagreb—Rijeka 1980.

Članci

3. *Disciplinska odgovornost radnika u udruženom radu*, »Zbornik: Radni odnosi u teoriji i praksi«, Zagreb 1978, str. 75—92.
4. *Isto kao pod 3. iz »Naša zakonitost«*, Zagreb, br. 2/1978.
5. *Sudjelovanje u prometu pod utjecajem alkohola ili drugih opojnih sredstava*, »Zbornik sudsko medicinske i pravne aktualnosti«, Zagreb, 1978, str. 43—59.

6. *Krivična djela protiv dostojanstva ličnosti morala u novom jugoslavnskm krivičnom zakonodavstvu*, »Naša zakonitost«, Zagreb, br. 3/1978, str. 30—46.
7. *Uvjetna osuda sa zaštitnim nadzorom u novom jugoslavnskom krivičnom pravu*. »Naša zakonitost«, Zagreb, br. 10/1978, str. 29—40.
8. *Osnovne karakteristike kaznene politike sudova u SRH prema učinocima krivičnih djela s elementima nasilja*, »Zbornik: Krivično-pravni i kriminološki aspekti nasilja«, Zagreb, str. 1—33/I.
9. *Kriminalitet u socijalističkom samoupravnom društvu*, »Jugoslavenska revija za kriminologiju i krivično pravo«, Beograd, br. 3/4/1978.
10. *Punishment against violence*, »Quaderno Istituto Superiore Internazionale di Scienze Criminali, Siracusa«, Anno II. Vol. II Maggio 1979.
11. *O nekim spornim pitanjima u suvremenom krivičnom pravu koja se odnose na nehatne delikte*, »Naša Zakonitost«, br. 11/12—1979.
12. *Principi legaliteta i individualizacije kazne u jugoslavenskom krivičnom pravu prije i nakon donošenja novih krivičnih zakona*, »Jugoslavenska revija za kriminologiju i krivično pravo«, Beograd, br. 1/1979.
13. *Is punishment against offenders by negligence justifiable*, »Actes du XIIe Congrès International de Droit Penal«, str. 74—78, Hamburg 1979.
14. *Disciplinary Liability of Workers in Associated Labour*, »Yugoslav Law«, Beograd, No. 1/1979.
15. *Odmjeravanje kazne od strane raznih subjekata kao jedan od načina za određivanje odnosa zakonske i sudske linije kažnjavanja — rezultat jednog eksperimenta*, »Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci«, br. 1/1980.
16. *Djelatnost postojećeg reakcionog sistema u suzbijanju prometne delikvencije*, »Zbornik: Prometna delikvencija i društvena samozaštita«, Zagreb 1981.
17. *Razlike između republičkih odnosno pokrajinskih krivičnih zakona*, »Naša zakonitost«, Zagreb, br. 6/1981.
18. *Krivična djela iz nehata. — Osvrt na XII Međunarodni kongres za krivično pravo*, »Jugoslavenska revija za kriminologiju i krivično pravo«, Beograd br. 2/1980.
19. *Gradovi i kriminalitet (Osvrt na X. Kongres pokreta Društvene obrane)*, »Jugoslavenska revija za kriminologiju i krivično pravo«, Beograd, br. 3—4/1981.
20. *Kriminalitet u Jugoslaviji. Osvrt na opseg, strukturu i dinamiku u toku desetogodišnjeg razdoblja (od 1971. do 1980. g.)*, »Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci«, br. 2/1981.
21. *Posebni slučajevi odustajanja od gonjenja i mirenje u krivičnim stvarima*, »Jugoslavenska revija za kriminologiju i krivično pravo«, Beograd, br. 1—2/1982.
22. *O kolektivnoj odgovornosti*, »Jugoslavenska revija za kriminologiju i krivično pravo, Beograd, br. 3—4/1981.

P r i k a z i

23. *Maloljetnici u krivičnom pravu. (Hirjan-Signer)*, »Naša zakonitost«, Zagreb, br. 11/12—1978.

Dr Petar ŠARČEVIĆ,
izvanredni profesor

Članci

1. *The Notion of Positive Law*, »Yugoslav Reports for the Tenth International Congress of Comparative Law«, Beograd 1978.
2. *Komentar članova 2. i 3. prvog nacrtja modela jednog ili više zakona o restriktivnim poslovnim postupcima izrađen radi pružanja pomoći ZUR u formiranju odgovarajućih zakonskih propisa*, »Bilten Savjeta za međunarodno pravna pitanja SSIP-a«, 3—4/1979. (koautor Katarina Tomaševski).
3. *Restrictive Business Practices: Proposal of a Model-Law Devised for the Developing Countries*, »Legal Aspects of a New Economic Order«, Beograd 1979, (koautor Katarina Tomaševski).
4. *Enforcement of Foreign Judgments in Yugoslavia*, »Kims International Law Directory«, London 1979.
5. *Das jugoslawische Verfahrens — und Vollstreckungsrecht (vermögensrechtliche Streitigkeiten) und die Vollstreckung deutscher Titel in Jugoslawien*, »Zivilgerichtsbarkeit und Zwangsvollstreckung in den Ländern USA, Belgien, Niederlande, Norwegen und Jugoslawien« — Grundzüge, Stuttgart 1979, (koautor prof. dr N. P. Scheerer).
6. *Cohabitation without Formal Marriage in Yugoslav Law*, »Marriage and Cohabitation in Contemporary Societies«, uredili J. Eekelaar i S. Katz, Toronto 1980.
7. *Vanbračna zajednica i problem određivanja mjerodavnog prava kod interlokalnog sukoba zakona*, »Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci«, 1/1980.
8. *Radni statut pomoraca zaposlenih na stranom pomorskom brodu*, »Jugoslavenska revija za međunarodno pravo«, 1—3/1979.
9. *Cohabitation without Formal Marriage in Yugoslav Law*, »Indian Socio-Legal Journal«, 1—2/1980.
10. *Cohabitation without Marriage — The Yugoslavian Experience*, »The American Journal of Comparative Law«, 2/1981.
11. *Zur nichtehelichen Lebensgemeinschaft im internationalen Privatrecht*, »Das Standesamt«, 6—7/1981.
12. *On Dutch Adopters, Yugoslav Children and Ingenious Dutch Courts*, »The Netherlands International Law Review«, 2/1981. (koautor H. Tebbens).
13. *Mjerodavno pravo za radne odnose pomoraca na stranim brodovima nekih zemalja u razvoju*, »Pravni aspekti izvoza roba i usluga u zemlje u razvoju«, Rijeka 1982.
14. *Accommodation of Children in Other Families*, »Yugoslav Reports for the Eleventh Congress of Comparative Law«, Beograd 1982.
15. *Radni odnosi i problem određivanja mjerodavnog prava kod sukoba republičkih i pokrajinskih zakona*, »Radni odnosi u teoriji i praksi«, Zagreb 1982.
16. *Leksikon prava međunarodnih privrednih odnosa*, Beograd 1982, (suradnik).
17. *Standard Forms and General Conditions*, »The Hague — Zagreb Essays«, 4, the Hague 1983.

18. *Restriktivni poslovni postupci*, »Privreda i pravo«, 3—4/1983.
19. *Valutno-devizni aspekti naknada šteta iz cestovnih prometnih nesreća*, »Drumski saobraćajni delikti sa elementom inostranosti«, Novi Sad 1983. (u suradnji sa M. Ćurković).
20. *Izjednačavanje kolizijskih pravila za ugovorne obvezne odnose u Evropskoj ekonomskoj zajednici*, »Zbornik Pravnog fakulteta u Banjaluci«, 7/1983.
21. *Evropski socijalni fond*, »Socijalna politika« Beograd, 2/1970.
22. *Neki problemi harmonizacije trgovačkog prava u Evropskoj ekonomskoj zajednici*, »Glasnik advokatske komore Vojvodine«, Novi Sad, 8—9/1974.
23. *O uzajamnosti kod priznanja i izvršenja jugoslavenskih presuda u SR Njemačkoj i presuda njemačkih sudova u SFR Jugoslaviji*, »Naša zakonitost«, Zagreb, 9/1976.
24. *Mogućnost utuženja u stranoj valuti*, »Glasnik advokatske komore Vojvodine«, Novi Sad 11—12/1976.

Recenzije i prikazi

1. *T. Varadi: Međunarodne i unutrašnje kolizione norme*, »Jugoslavenska revija za međunarodno pravo«, Beograd, 3/1977.
2. *K. Sajko: Američko međunarodno privatno pravo*, »Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu«, 1—2/1979.
3. *A. H. Manchester: Modern Legal History of England and Wales 1750—1850*, »Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci«, 1/1980.
4. *Hague — Zagreb Essays 3 (C. C. A. Voskuil i J. A. Wade — eds) i Hague — Zagreb Essays 2*, »Netherlands International Law Review«, Den Haag 2/1981.
5. *Recueil des travaux relatifs au droit étranger et droit comparé (Izdavač: Institut za uporedno pravo Beograd)*, »Das Standesamt«, Frankfurt/M, 1/1983.

Dr Vladimir KORUN,
docent

Monografije

1. *Urejanje delovnih razmerij v obrti*, ČGP Delo, TO ZD »Gospodarski vestnik« Ljubljana, Ljubljana 1982, str. 1—300.

Članci

2. *Združevanje samostojnega osebnega dela s sredstvi v lasti občanov z združenim delom z družbenimi sredstvi*, »Komentar zakona o združenem delu«, II del, 2 knjiga, ČGP Delo, Gospodarska založba, TOZD Gosp. vestnik, Ljubljana 1978, str. 722—760.
3. *Delovna razmerja delavca z delovnimi ljudimi, ki samostalno opravljajo dejavnost z osetnim delom s sudstavi v lasti občanov oziroma s civilno-pravnimi in fizičnimi osebami*, »Zakon o delovnih razmerjih s komentarjem«, ČGP Delo, Gospodarska založba, TOZD Gops. vestnik, Ljubljana 1978, str. 451—518.

4. *Varstvo pri delu*, »Zakon o delovnih razmerjih s komentarjem ČGP« Delo, Gospodarska založba, TOZD Gosp. Vestnik, Ljubljana 1978, str. 281—318.
5. *Samoupravna delavska kontrola in izvajanje nadzorstvene funkcije*, »Samoupravna delavska kontrola«, kot posebna priloga revije: Slovenija paralele, Do Paralele, Ljubljana 1979, str. 37—41.
6. *Dejansko delo — dejansko »delovno razmerje« po našem pravu (Razmišljanja o (ne)utemeljenosti stališč, da jugoslovansko delovno pravo ne dopušča dejanskega »delovnega razmerja« oziroma da teh razmerji ni v praksi)* »Zbornik znanstvenih razprav pravne fakultete v Ljubljani«, XLI letnik, str. 99—111, Ljubljana 1981.
7. *Paušalna naknada štete*. »Pravnik«, znanstveno-stručni časopis za pravna i ostala društvena pitanja studenata Pravnog fakulteta u Zagrebu, Zagreb 1981, br. 18/19, str. 39—47.
8. *Prenehanje delovnega razmerja kot disciplinski ukrep. (Analiza nekaterih vprašanj samoupravnega normativnega urejanja)*. »Združeno delo«, 2/81, Inštitut za delo in center za samoupravno normativno dejavnost Ljubljana, Ljubljana 1981, str. 220—229.
9. *Nadzor kao sastavni dio odlučivanja radnika*. »Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci«, br. 1, Rijeka 1980, str. 167—177.
10. *Normativna dejavnost v temeljnih in v drugih OZD — (Razmišljanja o nekaterih perečih vprašanjih samoupravne normativne aktivnosti o delovnih in drugih nedsebojnih razmerjih delavcev)* »Združeno delo«, 2/80, Inštitut za delo in center za samoupravno normativno dejavnost Ljubljana, Ljubljana 1980, str. 190—196.
11. *Odgovornost za radne obaveze — (Razmišljanja o samoupravnom uređenju i oživotvorenje nekih novina iz Zakona o udruženom radu u praksi)*. »RS — Radničko samoupravljanje, priručnik za samoupravnu praksu«, Beograd, Beograd 1980, br. 8, str. 55—65.
12. *Paušalna odškodnina — (Nekateri problemi njenega normativnega urejanja in uveljavljanja v praksi)*, »Združeno delo«, 6/80, Inštitut za delo in center za samoupravno normativno dejavnost pri pravni fakulteti v Ljubljani, Ljubljana 1980, str. 704—708.
13. *Izobraževanje iz varstva pri delu — »Združeno delo«, št. 2/82*, Inštitut za delo pri pravni fakulteti in center za normativno dejavnost v Ljubljani, Ljubljana 1982.
14. *Varstvo pri delu*, »Zakon o delovnih razmerjih s komentarjem in sodno prakso« ČGP Delo, TOZD Gospodarski vestnik in Inštitut za delo pri pravni fakulteti v Ljubljani, Ljubljana, december 1982, str. 390—477.
15. *Delovna razmerja delavcev z delovnimi ljudimi, ki samostojno opravljajo dejavnost z osebnim delom s sodstvi v lasti občanov, oziroma s civilno-pravnimi in fizičnimi osebami*, »Zakon o delovnih razmerjih s komentarjem in sodno prakso«. ČGP Delo, TOZD Gospodarski vestnik in Inštitut za delo pri pravni fakultet v Ljubljani, Ljubljana, december 1982, str. 621—705.
16. *Uvjeti za zasnivanje radnog odnosa*, »Pravnik«, časopis za pravna i društvena pitanja studenata Pravnog fakulteta u Zagrebu, Zagreb 1982, br. 20/21, str. 37—51.

Dr Milovan JOVANOVIĆ,
docent

Studije, članci i osvrti

1. *Utjecaj privredne reforme na uklapanje jugoslavenske privrede u međunarodnu podjelu rada*, Ekonomski fakultet Rijeka, Rijeka 1968.
2. *Rente u morskom ribarstvu*, Ekonomski fakultet Rijeka, Rijeka 1969.
3. *Rente u morskom ribarstvu s posebnim osvrtom na područje Istre i Kvarnera*, Ekonomski fakultet Rijeka, Rijeka 1969.
4. *Racionalizacija mreže obrazovnih ustanova na području SR Hrvatske*, Demografska kretanja, Ekonomski institut Rijeka, Rijeka 1970.
5. *Regionalna komponenta plana razvoja Primorsko-ličke regije 1971—1975. godine*, tabelarni dio, Ekonomski institut Rijeka, Rijeka 1971.
6. *Racionalizacija mreže obrazovnih ustanova na području SR Hrvatske*, Struktura zaposlenih u društvenom sektoru, Ekonomski institut Rijeka, Rijeka 1971.
7. *Racionalizacija mreže obrazovnih ustanova na području SR Hrvatske*, Vanprivredne djelatnosti, Ekonomski institut Rijeka, Rijeka 1972.
8. *Odnos i međuzavisnost »baznih« i »satelitskih« turističkih mjesta*, knjiga »Važnost turizma za narodnu privredu«, Društvo za proučavanje i unapređivanje pomorstva Jugoslavije, knjiga broj 18, Rijeka 1972.
9. *Turistički promet na području Turističkog društva Mošćenička draga*, Turizam, broj 9, Zagreb 1972.
10. *Uvod u osnove ekonomike Jugoslavije*, Centar za društveno i političko obrazovanje kadrova, Rijeka 1972.
11. *Politički sistem Jugoslavije — poseban put u socijalizam*, Centar za društveno i političko obrazovanje kadrova, Rijeka 1972.
12. *Čvrsto zdanje turizma*, »Ugostiteljstvo i turizam«, broj 11, Zagreb, 1972. g.
13. *Zemljišne rente u kapitalizmu*, »Bilten«, broj 4, Ekonomski fakultet Rijeka, Rijeka 1972.
14. *O nekim aspektima renti u morskom ribarstvu*, »Zbornik radova«, knjiga br. 2, Ekonomski fakultet Rijeka, Rijeka 1972.
15. *Urbanistički plan zone Lovran, ekonomsko obrazloženje*, Urbanistički institut Rijeka, Rijeka 1972.
16. *Detaljni urbanistički plan otoka Krka*, suradnik, Ujedinjene nacije, Urbanistički institut Rijeka, Ekonomski institut Rijeka, Rijeka—London 1972.
17. *Mali hotel u malom turističkom mjestu*, »Hotelska kuća«, 1972, Ekonomski fakultet Rijeka — Jugohoteli Zagreb, Rijeka 1973.
18. *Nedostaci sezonskog rada i raspodjele u ugostiteljstvu*, *Sezonska zaposlenost u ugostiteljstvu i turizmu*, Ekonomski institut Rijeka — Općinski zavod za zapošljavanje Rijeka, Rijeka 1973.
19. *Metode političke ekonomije*, »Bilten« broj 6, Ekonomski fakultet Rijeka, Rijeka 1974.
20. *Razvoj ekonomske misli do kapitalizma*, »Bilten«, broj 6, Ekonomski fakultet Rijeka, Rijeka 1974.
21. *Ekonomska misao kapitalizma*, »Bilten«, broj 9, Centar ekonomskih znanosti Sveučilišta u Rijeci, OOUR Ekonomski fakultet Rijeka, Rijeka 1975.

22. *Dva aspekta minulog rada*, Centar ekonomskih znanosti Sveučilišta u Rijeci, OOUR Hotelijerski fakultet Opatija, Opatija 1975.
23. *Do kada pravo na minuli rad*, Centar ekonomskih znanosti Sveučilišta u Rijeci, OOUR Hotelijerski fakultet Opatija, Opatija 1975.
24. *Minuli rad u nematerijalnoj proizvodnji*, »Zbornik radova«, VEŠ »Dr Mijo Mirković« Pula, Pula 1976.
25. *Teoretski modeli valorizacije minulog rada*, »Zbornik radova«, Centar ekonomskih znanosti Sveučilišta u Rijeci, Rijeka 1976.
26. *Samoupravni oblici slobodne razmjene rada i njihov uticaj na stjecanje i raspodjelu dohotka*, »Zbornik radova«, Udruženje univerzitetskih nastavnika i drugih naučnih suradnika SAP Vojvodine, Novi Sad 1981.
27. *Rente u morskom ribarstvu*, »Zbornik radova«, Susreti na dragom kamenu, VEŠ »Dr Mijo Mirković« Pula, Pula 1983.
28. *O nekim aspektima minulog rada*, »Zbornik radova«, Pravni fakultet Rijeka, Rijeka 1983.

Dr Ladislav HORVAT,
docent

Članci

1. *Financiranje upravnih djelatnosti u nedovoljno razvijenim općinama*, »Zbornik Više upravne škole« u Zagrebu, br. 10, Zagreb 1981.
2. *Reforma lokalnih neposrednih poreza u Francuskoj*, »Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci«, br. 2, Rijeka 1981.
3. *Stupnjevanje nastave na pravnim fakultetima — da ili ne?*, »Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci«, br. 2, Rijeka 1981.
4. *Transformacija tradicionalnog sistema budžetskog financiranja uprave s posebnim osvrtom na FPBS*, »Financije i financijsko pravo«, Zbirka radova, Pravni fakultet Osijek, Osijek 1982.

Prikazi

5. *J. Struk, Delegatski skupštinski sistem — Informator, Zagreb 1981*, »Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci«, br. 2, Rijeka 1981.
6. *B. Jelčić, Rječnik javnih financija i financijskog prava — Informator, Zagreb, 1981*. »Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci«, br. 2, 1981.

Dr Vinko HLAČA,
docent

Članci i rasprave

1. *Pomorski ekonomisti na školovanju i radu u pomorstvu*, »Pomorstvo« br. 12/1959.
2. *Pomorsko osiguranje prije i nakon likvidacije DOZ-a — Pitanje specijaliziranog zavoda za pomorska osiguranja u novoj organizaciji službe osiguranja*, »Pomorstvo« br. 6/1962.
3. *Slobodna carinska zona u riječkoj luci*, »Pomorstvo« br. 9—10—11/1963.
4. *Područje carinske zone u riječkoj luci*, »Vjesnik luke Rijeka« br. 7—8/1963.

5. *Osnivači i korisnici slobodne carinske zone*, »Vjesnik luke Rijeka« br. 10—12/1963.
6. *Dolazak broda u luku*, »Vjesnik luke Rijeka« br. 4—5/1964.
7. *Lučka pilotaža i lučko tegljenje*, »Vjesnik luke Rijeka« br. 9—10/1964.
8. *Remont brodova u riječkoj luci*, »Vjesnik luke Rijeka« br. 5/1965.
9. *Problemi ugovora o gradnji i popravku broda*, »Glasnik«, časopis Saveza društava pravnika u privredi Jugoslavije br. 5/1965.
10. *Sedamdeset godina djelatnosti popravka brodova u riječkom brodogradilištu* »Viktor Lenac«, »Pomorstvo« br. 3—4/1966.
11. *Preinaka brodova*, »Pomorski zbornik« — knjiga 18/1980.
12. *Uvjeti i praksa osiguranja brodova u remontnom brodogradilištu*, »Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci« br. 1/1980.
13. *Dokovanje brodova — ekonomsko pravni aspekt*, »Pomorski zbornik« — knjiga 19/1981.
14. *Lučke uzance*, »Pomorski zbornik« br. 21/1983.
15. *Uzorci i posljedice suspenzije brodova iz eksploatacije*, »Zbornik radova Susreti na dragom kamenu« VEŠ »Dr Mijo Mirković« Pula, Pula 1983.

Ostali radovi

16. *Delta i deltari*, »Novi list« od 1—2. V 1979.
17. *Prave poruke u pravo vrijeme*, »Novi list« od 22. II 1980.
18. *Novo brodogradilište* »Viktor Lenac« u *Martinšćici*, »Informativni list brodogradilišta 'Viktor Lenac'« br. 21—25/1980—81.
19. *Pravni pogled na zapljenu brodova u riječkoj luci*, »Novi list«, br. 140/1979.
20. *Doprinos Rijeke pomorskom pravu Jugoslavije*, list »Jugolinija«, br. 99/1982.
21. *Branko Jakaša: Sistem plovidbenog prava Jugoslavije, treća knjiga, Ugovori o iskorištavanju brodova*, »Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci«, br. 2/1981.

Dr Susan ŠARČEVIĆ,
docent

Udžbenici ili knjige

1. *Njemački za pravnike, Deutsch für Juristen*, izdavači: Pravni fakultet Zagreb Centar za usavršavanje i suradnju s udruženim radom i Škola za strane jezike, Zagreb 1980, 214 str. (koautor: (N. Sokol).
2. *Njemački za pravnike, Deutsch für Juristen*, izdavač: Pravni fakultet Zagreb, Centar za stručno usavršavanje i suradnju s udruženim radom, II izdanje, Zagreb 1983, 257 str. (koautor: N. Sokol).

Članci

3. *Neki leksički problemi pri prevođenju pravnih tekstova s hrvatskog ili srpskog na njemački*, »Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci«, 1/1980, str. 235—245.
4. *Einige lexikalische Probleme bei der Übersetzung juristischer Texte aus dem Kroatoserbischen ins Deutsche* (Neki leksički problemi pri prevođenju pravnih tekstova s hrvatskog ili srpskog na njemački), »Godišnjak«

- Saveza društava za primijenjenu lingvistiku Jugoslavije, (Zagreb), 4—5/1980—1981, str. 305—308.
5. *The Classical Hero and Modern Evolution*, »Proceedings of the IXth Congress of the International Comparative Literature Association«, Innsbruck 1981, str. 127—132.
 6. *Prevođenje i funkcionalna stilistika*, »Strani jezici«, (Zagreb), 3/1981, str. 211—2115.
 7. *Zum Nominalstil in der deutschen und in der Kroatoserbischen Rechtsprache*, »Zbornik radova Instituta za strane jezike i književnost Univerzitet u Novom Sadu«, 3/1981, str. 299—317.
 8. *Kompetencija komunikacije u stručnim jezicima na primjeru njemačkog pravnog jezika*, »Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci«, 2/1981, str. 263—269.

Dr Marinko Dj. UČUR,
znanstveni asistent

Monografije

1. *Dopunski rad u našem radnom pravu*, Izdanje IPC Rijeka, 1981.

Studije

2. *Delegatski sistem — Osnove društveno pol. sistema Jugoslavije*, Izdavač Politička škola Rijeka, 1975.
3. *Sinaiikat u međusobnim radnim odnosima*, Savez sindikata, Rijeka 1980.
4. *Funkcije i zadaci sindikata u ostvarivanju prava radnika u radnom odnosu — naučno istraživačka praksa*, Biblioteka Pravnog fakulteta Beograd, 1979.

Skripta

5. *Radne zajednice, Radni odnosi, Udruženi rad, Samoupravno organiziranje udruženog rada*, Teze i skripta za polaznike Sindikalne škole i škole samoupravljača Rijeka, 1979, 1980, 1981. i 1982.

Članci

6. *ZRORUR — u SRH i sezonski rad*, »Rad. samoupravljanje«, 1980/1981, str. 67.
7. *Specifični radni odnosi*, Zbornik radova Pravnog fakulteta Zagreb, Radni odnosi u udruženom radu, 1982, str. 145.
8. *Neke specifičnosti radnog ođnosa na određeno vrijeme za obavljanje sezonskih poslova*, »Radni odnosi i samoupravljanje«, 1/83.
9. *Što je novo u ZRORUR-u SRH*, »Samoupravljanje«, 2/83. str. 104—115.
10. *Upravljanje i odlučivanje u udruženom radu i zadaci sindikata* (grupa autora), Vijeće saveza sindikata Općine Rijeka, 1977, str. 53—67.
11. *Zaštitna funkcija sindikata i drugih društveno pol. organizacija u ostvarivanju prava radnika*, »Zbornik radova Pravnog fakulteta Zagreb«, Radni odnosi u teoriji i praksi, 1978, str. 127—141.
12. *Zaštitna prava radnika iz radnog ođnosa*, »Naša zakonitost«, broj 2/78.
13. *Neka pitanja obavezne primjene Zakona o udruženom radu*, Radničko sveučilište — Rijeka, 1979, str. 15—25.

Mr Ivan PADJEN
znanstveni asistent

Monografije

1. *Vanjski poslovi Jugoslavije: sa stajališta međunarodnog i poredbenog prava*, s osobitim ostvrtom na federalno uređenje, Čakovec. 1972, str. 152 (drugi autor: Božidar Bakotić).

Članci

2. *Vanjski poslovi u nacrtu amandmana (na Ustav SFRJ, od 1971)*, 3 »Pitanja«, br. 24/1971, str. 379—399.
3. *Socijalistička (ne)poslušnost i ćudorednost prava*, 8 »Pitanja«, br. 8/1976, str. 83—100, br. 9/1976, str. 96—107.
4. *Nacionalna i sveučilišna biblioteka — Nacionalni informacijski centar*, 8 »Pitanja«, br. 1/2—1977, str. 16—53 + dokumentarni prilog, str. 59—79.
5. *Socijalistička (ne)zakonitost i ćudorednost prava*, 8 »Pitanja«, br. 6/7—1977, str. 65—79.
6. *Pravo i artikulacija političkih interesa: građansko naslijeđe i socijalistička demokracija*, 1 »Argumenti«, br. 1/1978, str. 31—50.
7. *Teorija prava i pravo teorije: preduvjeti sistematizacije*, u V. Jovanović (ur.) »O sistemu prava SFRJ«, Savremena administracija, Beograd 1979, str. 105—115.
8. *Ćudorednost međunarodne politike*, »Gordogan«, br. 4/1979, str. 107—122; te izbor: djelomični prijevod ostalih tekstova tematskog bloka *Ljudska prava: verbalne strategije*, str. 123—150.
9. *Sudjelovanje: problem teorije o pravu, o politici ili o društvu?* (prethodno saopćenje, »Pravo i društvo«, 1979—1981, str. 27—33).
10. *Pravo i politika: prologomena teoriji o pravnom (spoznajnom) interesu*, 18 »Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu«, 1981, str. 57—72.
11. *Pravo (jezgra politike) kao komunikacijska zajednica*, 10 »Pogledi«, br. 2/1980, str. 23—40.
12. *Aporije teorije prava*, 2 »Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci«, 1981, str. 79—90.
13. *O vlasti i vlasništvu u realnom socijalizmu* (prethodno saopćenje), 2 »Pravo i društvo«, 1981—1982, str. 33—78.

Pregledi i osvrti

14. *Razvitak izvršnog sloja u Federaciji (1943—1970)*, »Studentski list«, br. 18/1970, str. 8, br. 19/1970, str. 4.
15. *Reforma Sveučilišta i sudjelovanje studenata u njenom ostvarivanju*, E. Deorossi-Bjelajac i dr. (ur.), »Sveučilište i revolucije«, Sveučilišni komitet SKH, Zagreb 1970, str. 304—310.
16. *Napomene o izučavanju suvremenog međunarodnog javnog prava*, 27 »Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu«, br. 2/3—1977, str. 226—235.
17. *Neki problemi zaštite društvenog vlasništva i samoupravnih prava radnih ljudi*, 10 »Pitanja«, br. 4/1978, str. 4—8, te razgovor s Društvenim pravobranilcem samoupravljanja SR Hrvatske, str. 11—37.
18. *Slabosti Viskovićevog integralnog pojma prava*, 20 »Gledišta«, br. 2/1979, str. 47—58.

19. *Diskusija* u V. Jovanović (ur.), »O sistemu prava SFRJ«, Savremena administracija, Beograd 1979, str. 125—129.
20. *Radikalnost i aktualnost Težakove koncepcije Nacionalnog informatičkog centra*, 12 »Informatologia Jugoslavica«, br. 3—4/1980, str. 43—46.

Mr Boris KANDARE,
znanstveni asistent

Skripta

1. *Međunarodna plaćanja*, Rijeka 1967.

Članci

2. *Odgovornost otpremnika za štetu na robi nastalu za vrijeme prijevoza*, »Pomorstvo«, broj 1—2/1964.
3. *O odgovornosti zapovjednika broda*, »Pomorstvo«, broj 5—6/1964.
4. *Prijelaz vlasništva i rizika*, »Pomorstvo«, broj 6—7/1965.
5. *Od usluge prijatelju do službe svjetskom prometu — pregled razvoja špediterske djelatnosti*, »Informativni list Transjug«, broj 6—7/1969.
6. *Hamburg — vrata sjeverne Evrope*, »Informativni list Transjug«, brojevi 10—11/1970, 12/1970. i 5/1971.
7. *Podšpediter*, »Informativni list Transjug«, broj 8/1971.
8. *Komentar Općih uvjeta poslovanja špeditera Jugoslavije*, »Informativni list Transjug«, brojevi 12/1972. i 1/1973.
9. *Pravni pojam međunarodne špedicije*, »Informativni list Transjug«, broj 4/1974.
10. *Pravni pojam špeditera*, »Informativni list Transjug«, broj 2/1977.
11. *Pravna priroda ugovora o špediciji*, »Informativni list Transjug«, broj 3/1977.
12. *Pravna priroda ugovora o špediciji*, »Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci«, broj 1, Rijeka 1980.
13. *Izvori prava za ugovorošpediciji*, »Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci«, broj 2, Rijeka 1981.
14. *Pravno reguliranje arbitraže u zemljama u razvoju*, Pravni aspekti izvoza roba i usluga u zemlje u razvoju, Rijeka 1982.
15. *Prilog raspravi pred okruglim stolom povodom nacрта Zakona o stambenim odnosima*, Pravni fakultet Rijeka, 1983.
16. *Poslovna arbitraža u pomorsko-privrednim odnosima po jugoslavnskom i talijanskom pravu*, »Zbornik radova« sa XI znanstvenog skupa »Susreti na dragom kamenu«, Pula 1983.

Mr Andrej BERDEN,
znanstveni asistent

Monografije

1. *Pogodba o leasingu*, Center za samoupravno normativno dejavnost, zbirka, priručnici, br. 27, Ljubljana 1978, str. 105.
2. *Odgovornost za obveščanje v združenem delu*, Centar za samoupravno normativno dejavnost, Ljubljana 1979, str. 38.
3. *Družbenolastinska in premoženjska razmerja*, Uradni list SR Slovenije, Ljubljana 1982, str. 260.

Skripta

4. *Druženolastinska in premoženjska razmerja, spolšni del*, Višnja upravna šola Univerze v Ljubljani, Ljubljana 1979, str. 259.
5. *Lastnina — temeljni pojmi*, Višja upravna šola Univerze v Ljubljani, Ljubljana 1979, str. 122.
6. *Služnosti, zastavna pravica, zemljiška knjiga*, Višja upravna šola Univerze v Ljubljani, Ljubljana 1979, str. 64.

Članci

7. *O spremembah in dopolnitvah zakona o pravnem postopku*, »Pravnik«, 4—6, 1972, str. 218—221.
8. *Vežanost civilnega sodišča na sodbe kaznenskega sodišča*, »Pravnik«, 1—3, 1975, str. 83—92.
9. *Javnost dela*, »Občan«, 23, 1975, str. 20—21.
10. *Pravica do popravka, javnega odgovora in sporočila javnosti*, »Pravnik«, 1—3, 1977, str. 25—45.
11. *Nekatere značilnosti ustanavljanja in upravljanja organizacij za javno obveščanje*, »Združeno delo«, 2, 1977, str. 304—315.
12. *Obveščavanje v sistemu združenega dela*, »Organizacija in kadri«, 7, 1977, str. 669—685.
13. *Pogodba o leasingu (pojém, definicija in pravna narava)*, »Pravnik«, 7—9, 1977, str. 229—242.
14. *Lizing u Jugoslaviji*, »Direktor«, 5, 1978, str. 45—49.
15. *Vsebina pravice do popravka, javnega odgovora in sporočila javnosti*, Zbornik radova »Odgovornost u informativnoj djelatnosti«, Zagreb 1978, str. 125—143.
16. *Pravica v premoženjskem pravu*, »Pravnik«, 10—12, 1978, str. 333—347.
17. *Družbena lastnina v ustavi in zakonu o združenem delu*, »Slovenija paralele«, 1978, str. 20—27.
18. *Pravna oseba in njena narava*, »Privreda i pravo«, 4, 1978, str. 28—38.
19. *Način uresničevanja samoupravne delavske kontrole*, »Slovenija paralele«, 1979, str. 17—22.
20. *Povrnitev nepremoženjske škode na nepremoženjskem področju, strokovni seminar zakon o obligacijskih razmerjih*, Vrhovno sodišče SR Slovenije, Društvo pravnikov v gospodarstvu, Center za samoupravno normativno dejavnost, 1979, str. 75—85.
21. *Razmerja med delovno organizacijo, delovno skupnostjo in temeljnimi organizacijama združenega dela glede razpolaganja s sredstvi v družbeni lastnini*, referat na V Posvetovanju o ekonomiki in organizaciji združenega dela, Društvo ekonomistov Ljubljana, Portorož 1979, objavljen kao separat.
22. *Pravno urejanje »združevalnih« razmerij*, referat na VI Posvetovanju o ekonomiki in organizaciji združenega dela, Društvo ekonomistov Ljubljana, Ljubljana 1980, str. 91—100.
23. *Pet predpogojev samoupravnega odločja*, »Slovenija paralele«, 73, 1980, str. 35—41.
24. *Nastopanje delovne organizacije v pravnem prometu*, »Pravnik«, 7—9, 1980, str. 209—230.
25. *Društvena svojina u Jugoslaviji*, »Socijalizam«, 9, 1980, str. 19—43.

26. *Nastupanje radne organizacije u pravnom prometu*, »Arhiv«, 4, 1981, str. 433—454.
27. *O nekaterih obligacijskih razmerjih z omejenimi absolutnimi učinki in o naravi upravljanja z družbenimi sredstvi*, »Združeno delo«, 2, 1981, str. 258—262.
28. *Stavbna zemljišča — prehod v družbeno lastnino, upravljajne in razpolaganje*, »Vestnik« Inštituta za javno upravo, 1—2, 1981, str. 89—99.
29. *Analiza normalivne ureditve obveščanja v združenem delu*, »Združeno delo«, 3, 1981, str. 475—484.
30. *Poslovna tajnost*, »Obveščanje in odločanje«, 6, 1981, str. 36—39.
31. *Sposobnost pravnih osoba*, »Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci«, 2, 1981, str. 129—142.
32. *Odgovornost virov informacij*, »Obveščanje in odločanje«, 3, 1981, str. 20—22.
33. *O različnih teoretičnih pogledih na družbeno lastnino*, »Teorija in praksa«, 9, 1981, str. 1096—1098.
34. *Pravni aspekti združevanja v organizacije združenega dela*, »Združeno delo«, posebni zvezek Pravna ureditev združevanja dela in sredstev, 1982, str. 202—213.
35. *Na rob stališčem o izvajanju zakona o združenem delu*, »Pravnik«, 1—3, 1982, str. 41—45.
36. *O položaju delovnih skupnosti*, »Pravna praksa«, 2, 1982, str. 3—4.
37. *Prilog teoriji samoupravnih sporazuna*, »Socijalizam«, 7—8, 1982, str. 1252—1266.
38. *Nadaljnja samoupravna preobrazba OZD in samoupravna integracija*, »Pravna praksa«, 2, 1983, str. 2—3.
39. *»Pravna narava mnenj in stališč*, »Pravna praksa«, 3, 1983, str. 3—4.
40. *Ustavnost in pravna varnost*, »Pravna praksa«, 4, 1983, str. 1.
41. *Obveznost pravnih mnenj in stališč*, »Pravna praksa«, 6, 1983, str. 3.
42. *Vrednotenje namena pri razpolaganju z družbenimi sredstvi (analiza primera)*, »Pravna praksa«, 8, 1983, str. 4—5.
43. *Delo s skrajšanim delovnim časom po 74. členu ZDR (analiza primera)*, »Pravna praksa«, 12, 1983, str. 5.
44. *Nekatere pravne izvedbe združevanja sredstev za skupno investiranje*, »Združeno delo«, 3, 1983, str. 258—266.
45. *Razpolaganje z družbenimi stanovanji*, »Združeno delo«, 3, 1983, str. 352—353.
46. *Sistematizacija jugoslovskega prava*, »Pravnik«, 1—3, 1983, str. 84—86.

Prikazi, ocjene i recenzije

47. *Sistem obveščanja v združenem delu je potrebno graditi celovito*, »Obveščanje in odločanje«, 1, 1978, str. 63—66.
48. *Odgovornost ni le stvar pravnika*, »Obveščanje in odločanje«, 4, 1978, str. 60—62.
49. *Dnevni slovenskih pravnika*, »Pravnik«, 10—12, 1980, str. 373—378.
50. *Izobraževanje organizatorjev obveščanja*, »Obveščanje in odločanje«, 6, 1980, str. 12—13.
51. *Zakon o združenem delu v teoriji in praksi*, »Pravnik«, 7—9, 1981, str. 305—312.

2. Aktivno sudjelovanje nastavnika i surdanika Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci na kongresima i drugim znanstvenim skupovima (u zemlji i inozemstvu)

Dr Đorđe MILOVIĆ,
redovni profesor

1. XXIII naučni skup Naučnog društva za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije, Split 24—28. IX 1973.
Referat: O nekim sanitarnim ovlastima hercegovačkih djusticijera in XVIII stoljeća.
2. XXIV naučni skup Naučnog društva za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije, Budva 30. IX—2. X 1974.
Referat: O jednoj rafiniranoj primjeni sanitarno-preventivnih mjera u političke svrhe od strane mletačkih vlasti u Boki kotorskoj početkom 1749. god.
3. I kongres za istoriju zdravstvene kulture Podunavskih zemalja, Novi Sad 30. IX—2. X 1975.
Referat: Odsijecanje udova kao kazne za neke delikte po propisima Kastavskog i Riječkog statuta.
4. VII naučni skup Sekcije za Vojvodinu Naučnog društva za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije, Sremska Mitrovica 22—23. V 1976.
Referat: O odsijecanju udova i drugim osakaćenjima kao kaznama u krivičnom pravu Hamurabijeve epohe Babilona.
5. XXVI naučni skup Naučnog društva za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije, Poreč 30. IX—2. X 1976.
Referat: O sanitarno-higijenskim propisima Moščeničkog statuta.
6. XXVIII naučni sastanak Saveza naučnih društava za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije, Herceg-Novi 5—7. X 1978.
Referat: Podaci mletačkih arhiva o teškoj gladi u Boki kotorskoj tokom 1782. g.
7. IX naučni sastanak Naučnog društva za istoriju zdravstvene kulture Vojvodine, Subotica 11—12. XI 1978.
Referat: O posebnoj pravnoj zaštiti fetusa, trudnica i žena koje mogu rađati u franačkoj državi prema odredbama Salijskog zakona.
8. Naučni skup u Vinodolu u povodu proslave 690-godišnjice Vinodolskog zakona, Novi Vinodolski 9. IX 1978.
Referat: Opći krivičnopravni instituti u svjetlu propisa Vinodolskog zakona.
9. XXIX naučni sastanak Saveza naučnih društava za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije, Beograd 7—8. XII 1979.
Referat: Tragovi zdravstvene kulture u propisima Poljičkog statuta
10. XXX naučni sastanak Saveza naučnih društava za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije, Novo Mesto 2—4. X 1981.
Referat: Kastracija kao kazna u svijetlu Salijskog zakona.
11. II Jugoslavenski simpozij s međunarodnim sudjelovanjem u Zagrebu 23. i 24. II 1982. god. na temu: Medicinsko-pravni aspekti malformiranog ploda. 2 referata: 1. Prilog proučavanju stava prema fetusu u povijesti s osobitim osvrtom na malformirano čedo (koautori: Uremović-Milović),

2. Problem razgraničenja pojma monstruma s obzirom na anatomske promjene i medicinsko-pravni tretman u toku trudnoće (koautori: Mišević-Uremović).
12. Savjetovanje pravnih povjesničara Jugoslavije u Rijeci, 30. IX—2. X 1982. godine.
Referat: Sjeverno-kvarnerski statuti i neka pitanja krivičnog prava.

Dr Lujo MARGETIĆ,
redovni profesor

1. Pula, 1977, Znanstveni skup Noviji rezultati u proučavanju povijesti i kulture Istre, 9—12. studeni 1977: Kada je i kako Hrvatskoj oteto područje od Rijeke do Brseča.
2. Novi Sad, 1977, Sedmi kongres historičara Jugoslavije, 3—7. listopada 1977: Najstarije vijesti o borbi krčkih i creskih pučana za očuvanje svojih prava.
3. Novi Vinodolski, 1978, Znanstveni skup u vezi s obilježavanjem 690. obljetnice Vinodolskog zakona, 9. rujna : O nekim novijim rezultatima proučavanja Vinodolskog zakona.
5. Lanciano-L'Aquila, 1980, VI Congresso internazionale sulle relazioni fra le due sponde adriatiche, 13—17. travnja 1980: Accenti and alcuni istituti del diritto privato sulle due sponde adriatiche nell'ito Medio Evo.
6. Spoleto, 1981, Settimane di studio, congresso internazionale, 21—25. travnja 1981: Discussione sui problemi concernenti la venuta dei Croati nei Balcani.
7. Novi Sad, 1981, 29. IX—3. X, Savjetovanje pravnih povjesničara pravnih fakulteta SFRJ: Pravnopovijesni problemi Hrvatskog primorja (Vinodolski zakon).
8. Beč, 1981, XVI Internationaler Byzantinistenkongress, 6—12. X 1981: Il sistema giuridico delle città nelle province bizantine con speciale riguardo alla costa orientale adriatica (Dalmazia e Istria).
9. Mali Lošinj, 1982, Savjetovanje Izvori za povijest otoka Cresa i Lošinja: Općinsko uređenje Cresa u rimsko doba.
10. Pazin, 1982, Pazinski memorijal, 23—24. IX 1982: Matko Laginja o Vinodolskom zakonu i Kastavskom statutu.
11. Rijeka, 1982, Savjetovanje pravnih povjesničara pravni fakultet SFRJ, 29. IX—3. X 1982: Zemljičinski zakon (Nomos georgikos).
12. Novi Vinodolski, 1983, Međunarodni skup o problemima međunarodnog prava: Main problems of the history of Vinodol, povezano s prezentacijom rada The Statute of Vinodol (1288).

Dr Vladimir-Đuro DEGAN,
redovni profesor

1. Od 4. do 6. svibnja 1982. Konferencija o međunarodno-pravnim aspektima razvoja javne administracije. Organizator: Institut za pravne i upravne znanosti Mađarske akademije nauka, Pálisszentkeresz. Diskusija pod naslovom: Relationship of the U.N. Resolutions and the Customary Law (Odnos rezolucija Ujedinjenih naroda i običajnog prava), 6 tipkanih strana.

2. 27. i 28. svibnja. Naučni skup: Aktuelna pravna pitanja saradnje sa Evropskom ekonomskom zajednicom, njenim članicama i poduzećima, Banja Luka. Organizatori: Pravni fakultet u Banja Luci, Savjet za međunarodnopravna pitanja SSVP i Udruženje za međunarodno pravo Bosne i Hercegovine. Referat pod naslovom: Sud Evropske zajednice, 23. tipkane strane.
3. 25. i 26. lipnja 1982. Okrugli stol o odnosima susjedstva Jugoslavije i Italije. Bologna, Organizator: Sveučilište u Bologni. Referat pod naslovom: La contribution des communautés locales yougoslaves aux relations de bon voisinage entre l'Italie et la Yougoslavie (Doprinos jugoslaven-skih lokalnih zajednica — republika, pokrajina i općina — odnosima dobrog susjedstva između Jugoslavije i Italije). Referat je imao 40 tipkanih strana, a njegova dopuna još 12 strana.

Dr Željko HORVATIĆ,
izvanredni profesor

1. Savjetovanje: Radni odnosi u teoriji u praksi. Haludovo, V/1978. XVI redovno savjetovanje Saveza udruženja za krivično pravo i kriminologiju Jugoslavije, Bled X/1978.
2. La criminalità organizzata. Međunarodni seminar u Institutu za krivične znanosti, Siracusa, Italija, V/1978.
3. Prospettive sul futuro della violenza criminale. Seminar u Međunarodnom institutu za krivične znanosti, Siracusa, Italija, XII/1978.
4. I savjetovanje Udruženja za krivično pravo i kriminologiju Hrvatske o krivičnim djelima nasilja, Medulin, V/1979.
5. Sudsko medicinske i pravne aktualnosti, savjetovanje, Opatija, V/1979.
6. XII Međunarodni kongres za krivično pravo, Hamburg, IX/1979.
7. Interkatedarski sastanak za krivične znanosti, Mostar, V/1980.
8. Jugoslavensko-poljski krivičnopravni dani, Golub Dobrzin, Poljska, IV/1980.
9. Prima conferenza Internazionale sulla protezione dei diritti dell'uomo nella giustizia penale Islamica, Siracusa, V/1979.
10. Interkatedarski sastanak za krivične znanosti, Rijeka, V/1981.
11. Jugoslavensko-sovjetski pravnički dani, Zagreb, III/81.
12. Draft International Criminal Code, Međunarodni seminar, Institut za krivične znanosti, Siracusa, Italija, V/1981.
13. II Savjetovanje Udruženja za krivično pravo i kriminologiju Hrvatske.
14. Prometna delikvencija i društvena samozaštita, Haludovo, VI/1981.
15. X Međunarodni kongres Društvene obrane. Gradovi i kriminalitet, Solun, Grčka, IX—X/1981.
16. Interkatedarski sastanak za krivične znanosti, Banja Luka, V/1982.
17. XIX redovno Savjetovanje Saveza udruženja za krivično pravo i kriminologiju Jugoslavije, Kupari, X/1981. Kazneno pravna zaštita ekonomske stabilizacije.
18. XXVII sesija Međunarodnog seminara Univerzitet danas: Suvremena univerzitetska nastava, Dubrovnik, VIII—IX/1982.
19. Interkatedarski sastanak za krivične znanosti, Osijek, V/1983.

20. Međunarodni seminar o ekstradiciji, Institut za krivične znanosti, Siracusa, Italija, VI/1983.
20. X Međunarodni kriminološki kongres Beč, Austrija, IX/1983.
21. III Savjetovanje Udruženja za krivično pravo i kriminologiju Hrvatske, Haludovo, X/1983.

Dr Petar ŠARČEVIĆ,
izvanredni profesor

1. Kolovoza 1978. sudjelovao na X međunarodnom kongresu poredbenog prava u Budimpešti s nacionalnim referatom *The Notion of Positive Law*.
2. Svibnja 1978. aktivno sudjelovao u Opatiji na III Hague-Zagreb Colloquium on the Law of International Trade.
3. 30. ožujka 1979. na Trećem savjetovanju jugoslavenskih stručnjaka za međunarodno pravo, koje je održano u Sava-centru u Beogradu, referirao na temu: *Prihvatljivost Nacrta model-zakona o restriktivnim poslovnim postupcima za zemlje u razvoju*.
4. Od 5. do 9. srpnja 1979. sudjelovao u Uppsali na Trećem svjetskom skupu Međunarodnog udruženja za porodično pravo, na kojem je izložio referat: *Cohabitation Without Formal Marriage in Yugoslavia*.
5. Od 20. do 21. studenog 1979. održan je u Sarajevu znanstveni skup *Pravni položaj radne snage s posebnim osvrtom na položaj jugoslavenskih radnika u inozemstvu*, organiziran od strane Univerziteta u Sarajevu i Udruženja za međunarodno pravo SR BiH. Za taj skup podnio referat: *Pravni položaj jugoslavenskih radnika zaposlenih na inozemnim pomorskim brodovima*.
6. Dne 14. i 15. travnja 1980. aktivno sudjelovao u Beogradu na skupu o pravnim aspektima Kodeksa ponašanja transnacionalnih kompanija. Organizatori su bili Institut za uporedno pravo i Službe za međunarodne pravne poslove Saveznog sekretarijata za inozemne poslove.
7. U organizaciji Association Internationale du Sciences Juridiques sa sjedištem u Parizu održan je 26—29. kolovoza 1980. na University of California, School of Law at Berkeley, kolokvij o vanbračnoj zajednici, na kojem je bio jedan od šest referenata.
8. Na Institutu za međunarodno pravo i međunarodne odnose Pravnog fakulteta u Zagrebu održan je 20. listopada 1980. *Aussenwirkungen des jugoslawischen interlokalen Privatrechts*. Na skupu referirao na temu *Ehescheidung nach jugoslawischem interlokalem Recht*.
9. Dne 11—12. lipnja 1981. aktivno sudjelovao na Bledu na III Jugoslavenskom savjetovanju Ekonomska saradnja sa zemljama u razvoju.
10. Dne 12—15. svibnja 1981. sudjelovao u Eernewoude/Nizozemska na IV Hague — Zagreb Colloquium on the Law of International Trade, s referatom: *Standard Forms and General Conditions i predsjedavao temi Sole Distributor*.
11. Veljače 1981. aktivno sudjelovao u Beogradu na znanstvenom skupu *Pravni problemi ugovora o izvođenju investicionih radova u inozemstvu*. Organizatori su bili Institut za uporedno pravo i Služba za međunarodne pravne poslove Saveznog sekretarijata za inozemne poslove.

12. Dne 27—28. svibnja 1982. sudjelovao u Banja Luci na prvom jugoslaven-
skom savjetovanju Aktualna pravna pitanja saradnje sa Evropskom
ekonomskom zajednicom, njenim članicama i poduzećima, s referatom
Harmonizacija mjerodavnog prava za ugovorne obvezne odnose u Evrop-
skoj ekonomskoj zajednici.
13. Od 11. do 16. lipnja 1982. sudjelovao na Harvard Law School na četvrtom
svjetskom skupu Međunarodnog udruženja za porodično pravo, na ko-
jem je izložio referat *The Role of Mediation in Yugoslav Divorce —
Administrative v. Court Mediation.*
14. Dne 25. veljača 1983. sudjelovao u Novom Sadu na skupu *Drumski sao-
braćajni delikti sa elementom inostranosti.* Organizatori su bili Udru-
ženje za međunarodno pravo Vojvodine i Pokrajinski savet za bezbednost
saobraćaja; podnio referat *Valutnodevizni aspekti naknada šteta iz ce-
stovnih prometnih nesreća.*
15. Od 10. do 13. svibnja 1983. sudjelovao u Haludovu — Malinska na V
Hauge—Zagreb Colloquium on the Law of International Trade. Pred-
sjedavao temi *Student Reports.*
16. Sudjelovao na radnim sastancima radne grupe *Pravo i društvo Jugosla-
venske akademije znanosti i umjetnosti, održanim 22. travnja 1980, 27.
svibnja 1980, 7. listopada 1980, 13. siječnja 1981, 28. travnja 1981, 28.
prosina 1981, 17. ožujka 1982, 26. svibnja 1983.*

Dr Vladimir KORUN,
docent

1. Nadzor nad odlučanjem (Oris treh oblik nadzorno-kontrolne funkcije
gleden medsebojnih delovnih razmerji), referat na posredovanju: *Odlu-
čanje delavcev o OZD in drugih samoupravnih organizacijah o delov-
nih razmerjih, Inštitut za delo pri pravni fakulteti v Ljubljani, Porto-
rož, oktober 1978, str. 1—17,*
2. Pravna ureditev varstva človekovega okolja (Oris pomembnejših prav-
nih virov, s posebnim pogledom na pravice, obveznosti in odgovornosti
delavcev v temeljnih ter drugih organizacijah združenega dela), referat
na posvetovanju: *Varstvo okolja z vidika delovnih in tehnoloških pro-
cesov, Inštitut za varstvo pri delu Maribor, Poštanski dom na Pohorju,
september 1979, str. 1—16.*
3. Vzgoja in izobraževanje o varstvu pri delu v visokem šolstvu, referat
na posvetovanju: *VI republiško posvetovanje o varstvu pri delu, Zveza
društev varnostnih inženirjev in tehnikov Slovenije, Portorož, oktober
1979, B I, str. 1—15.*
4. Normativno urejanje varstva pri delu v temeljnih in drugih OZD, re-
ferat na VII republiškem posvetovanju o varstvu pri delu SR Slovenije,
Nova Gorica, oktober 1981, str. 1—13.

Dr Vinko HLAČA,
docent

1. Simpozij o pomorskom osiguranju, Dubrovnik, 1981.

Dr Susan ŠARČEVIĆ,
docent

1. Od 20. do 24. kolovoza 1979. sudjelovala na IX Congress of the International Comparative Literature Association u Innsbrucku s referatom *The Classical Hero and Modern Evolution*.
2. Od 30. svibnja do 1. lipnja 1980. na Drugom kongresu Saveza društava za primijenjenu lingvistiku Jugoslavije, koji je održan na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, referirala na temu *Prevođenje pravnih tekstova*.
3. Dne 20. ožujka 1981. sudjelovala u Zagrebu na savjetovanju Uloga i mjesto prevođenja u stranom stručnom jeziku, na kojem izložila referat *Prevođenje i funkcionalna stilistika*.
4. Dne 2—3. listopada 1981. održano je savjetovanje Sociolingvistika i nastava jezika, organizirano od Društva za primijenjenu lingvistiku SR Hrvatske; za to savjetovanje podnijela referat *Kompetencija komunikacije u nastavi stručnih jezika*.
5. Dne 17—18. prosinca 1982. održan je na Filozofskom fakultetu u Zagrebu znanstveni skup *Stanje i problemi naše suvremene leksikografije* na kojem podnijela referat *Uloga glagola u dvojezičnim stručnim rječnicima*.
6. Na poziv Društva za primijenjenu lingvistiku SR Hrvatske sudjelovala 4. ožujka 1983. u Zagrebu na znanstvenom skupu *Uvod u lingvistiku teksta i njena primjena na stručne jezike, strane i materinske* s referatom *Tematska struktura zakonskih tekstova*.
7. Dne 2—4. lipnja 1983. na Trećem kongresu Saveza društava za primijenjenu lingvistiku Jugoslavije, koji je održan na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, referirala na temu *Sintaktički problemi pri prevođenju pravnih tekstova*.

Dr Marinko UČUR,
znanstveni asistent

1. *Savjetovanje Radni odnosi u teoriji i praksi Rijeka—Zagreb (Haludovo, Pravni fakultet Zagreb, 1978. godine)*.

Mr Ivan PAĐEN,
znanstveni asistent

1. *Marksistička teorija prava (organizatori: SANU i Marksistički centar CK SK Srbije, Beograd, studeni 1978), diskusija*.
2. *O sistemu prava SFRJ (organizator: Institut za uporedno pravo, Beograd, prosinac 1978), referat i diskusija*.
3. *Problemi suvremene države (organizatori: Pravni fakultet Sveučilišta u Splitu i Marksistički centar KSK ZO Split, Split, lipanj 1980), referat*.
4. *Samoupravno pravo u teoriji i praksi (organizatori: Institut za uporedno pravo i Marksistički centar CK SK Srbije, Beograd, prosinac 1980), diskusija*.

5. Problemi moderne teorije države (organizator: Fakultet političkih nauka Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, studeni 1972), referat.
6. Problemi društvenih znanosti (organizator: Centar za idejnoteorijski rad CK SKH, Zagreb, ožujak 1983), diskusija.

Mr Boris KANDARE,
znanstveni asistent

1. Učešće na sastancima nastavnika građanskog procesnog prava na Pravnim fakultetima u Jugoslaviji
 - a) 22—24. 4. 1982. u Portorožu,
 - b) 7—9. 10. 1982. u Zagrebu.
2. Učešće na instruktivnom seminaru o pravnom aspektu izvoza roba i usluga u zemljama u razvoju, svibanj 1982.
3. Projekt: Analiza pokrivenosti predmeta udžbeničkom građom na Sveučilištu u Rijeci, Rijeka 1981.
4. XI znanstveni skup Susreti na dragom kamenu, Mali Lošinj, 1983.

Mr Andrej BERDEN,
znanstveni asistent

1. Savjetovanje Odgovornost u informativnoj djelatnosti, Pravni fakultet Zagreb i Split, Split 1978.
 2. V Posvetovanje o ekonomiki in organizacija združenega dela, Društvo ekonomistov Ljubljana, Portorož, 1979.
 3. VI Posvetovanje o ekonomiki in organizaciji združenega dela, Društvo ekonomistov Ljubljana, Portorož, 1980.
 4. Simpozij Prava ureditev združevanja dela in sredstev, Pravna fakulteta i Inštitut za delo Ljubljana, Portorož, april 1982.
 5. Simpozij Združevanje sredstev razširjene reprodukcije in minulo delo, Pravna fakulteta i Inštitut za delo Ljubljana, Portorož, marec 1983.
3. Skupovi koje je organizirao Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci
1. Savjetovanje pravnih povjesničara Jugoslavije (održano na Pravnom fakultetu Sveučilišta u Rijeci od 30. rujna do 2. listopada 1982. godine). Organizirao šef Katedre za pravno-povijesne znanosti Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci dr Lujo MARGETIĆ, redovni profesor.
 2. Pravni aspekti izvoza robe i usluga u zemlje u razvoju (instruktivni seminar održan na Pravnom fakultetu Sveučilišta u Rijeci 21—23. travnja i 12—14. svibnja 1982. godine). Organizirali: dr Petar ŠARČEVIĆ, izvanredni profesor, i Božidar STEVANOVIĆ (Privredna komora Rijeka).
 3. Novi zakon o stambenim odnosima (okrugli stol održan na Pravnom fakultetu Sveučilišta u Rijeci 2. ožujka 1983. godine). Organizirao: dr Marinko UČUR, znanstveni asistent.

4. Predavanja

4.1. Nastavnika pravnog fakulteta u Rijeci
(u zemlji i inozemstvu)

Dr Vladimir Đ. DEGAN,
redovni profesor

1. Od 18. siječnja do 5. veljače 1982. postdiplomski tečaj iz međunarodnog prava i međunarodnih odnosa na Inter-univerzitetskom centru za postdiplomski studij u Dubrovniku na francuskom jeziku. Organizator i ko-direktor toga tečaja. Održao ciklus od deset predavanja na temu: Theories sur les droits fondamentaux des Etats (Teorije o temeljnim pravima država).
2. U studenom 1982. sudjelovao na postdiplomskom studiju iz međunarodnih odnosa na Fakultetu političkih nauka u Zagrebu. Tri predavanja na temu: Mirno rješavanje sporova u okviru međunarodnih organizacija.
3. Od 17. siječnja do 4. veljače 1983. postdiplomski tečaj iz međunarodnog prava i međunarodnih odnosa na Inter-univerzitetskom centru za postdiplomski studij u Dubrovniku na engleskom jeziku. Organizator i ko-direktor tečaja. Održao ciklus od dvanaest predavanja na temu: General Principles of Law as a Source of the Law of Nations (Opća načela prava kao izvor međunarodnog prava).
4. Dne 8. prosinca 1981. na Pravnom fakultetu u Nanterreu u Francuskoj, tri sata predavanja na temu: Le changement pacifique et le droit international (Mirna promjena i međunarodno pravo).
5. Dne 13. svibnja 1983. na Pravnom fakultetu u Zagrebu dva sata predavanja na temu: Mirno rješavanje sporova u krilu Ujedinjenih naroda.
6. Dne 30. svibnja 1983. na Fakultetu političkih nauka u Ljubljani tri sata predavanja na temu: Pravni domašaj Helsinškog završnog akta.

Dr Željko HORVATIĆ,
izvanredni profesor

1. Universitet Mikolaja Kopernika, Torun, Poljska, predavanja IV—V/1979. i IV/1980.
2. Pravni fakultet Split, predavanja IV/1982.
3. Facoltà della giurisprudenza Trieste Italia, predavanja IV/1983.

Dr Petar ŠARČEVIĆ,
izvanredni profesor

1. Na poziv Pravnog fakulteta Sveučilišta u Münchenu održao 29. siječnja 1980. predavanje Nichteeliche Lebensgemeinschaft im Internationalen Privatrecht unter besonderer Berücksichtigung der jugoslawischen Teilrechte.
2. Na poziv University of California, School of Law at Davis, održao 28. kolovoza 1980. predavanje na temu Non-marital Cohabitation and Conflicts of Laws Problems.

3. Na poziv Jagielonskog Sveučilišta u Krakowu održao 3. prosinca 1980. predavanje *Ehescheidung im materiellen, interlokalen und internationalen Privatrecht Jugoslawiens*.
4. Na poziv Pravnog fakulteta u Splitu održao na Poslijediplomskom studiju prava mora 23. prosinca 1981. predavanja na temu *Radni statut pomoraca*.
5. Na poziv Pravnog fakulteta u Novom Sadu održao 31. svibnja 1982. na poslijediplomskom studiju iz međunarodno-pravnog smjera predavanje na temu *Međunarodno-privatno pravni problemi vanbračne zajednice i usvojenja*.
6. Na poziv European Business School održao 23—24. rujna 1982. u Frankfurtu/M predavanja na temu *Der Joint Venture-Vertrag unter rechtsvergleichender Berücksichtigung*.
7. Na Inter-University Center of Postgraduate Studies u Dubrovniku od 17. do 21. siječnja 1983. održao na poslijediplomskom tečaju *International Law and International Relations* ciklus predavanja na temu *The New Yugoslav Conflict of Laws Act*.
8. Na poziv Sveučilišta Freiburg/Švicarska, *Rechts — Wirtschafts und Sozialwissenschaftliche Fakultät*, održao 3. veljače 1983. predavanje na temu *Das neue jugoslawische IPR-Gesetz*.

Dr Ladislav HORVAT,
docent

1. Pravni fakultet Universiteta T. Ševčenko u Kijevu, tema: *Specifičnosti jugoslavenskog finacijskog sistema*. Šk. g. 1982/83, 19. ožujka 1983.

Mr Boris KANDARE,
znanstveni asistent

1. Poslijediplomski studij iz ekonomsko-organizacijskog aspekta saobraćaja pri Sveučilišnom centru za ekonomske i organizacijske znanosti u Rijeci, Opatija 1980, predmet: *Ugovori u pomorskoj i lučkoj privredi*.

4.2. Nastavnici (gosti) na Pravnom fakultetu u Rijeci

1. Prof. dr Andrzej Marek, Pravni fakultet Torun, Poljska, XI/1981.
 2. Prof. dr Ante Carić, Pravni fakultet Split, IV/78.
 3. Prof. dr Vladimir Vodinelić, Pravni fakultet Kragujevac, V/1981.
 4. C. C. A. Vaskuil, TMC Asser Institute, Hag, Alexander straat 20—22.
 5. Prof. dr Giorgio Conetti, Pravni fakultet Trst, 1983.
5. Sudjelovanje nastavnika Pravnog fakulteta u nastavi na drugim fakultetima Sveučilišta u Rijeci 1973—1983.
1. Prof. dr Zoran KOMPANJET, redovni profesor, nosilac kolegija: *Privredno pravo s osnovama prava*, na Ekonomskom fakultetu u Rijeci od šk. g. 1962/63. do 1982.

2. Prof. dr Đorđe MILOVIĆ, redovni profesor, nosilac kolegija: Osnove društvenih nauka I, II, na Tehničkom fakultetu u Rijeci u šk. g. 1973/74.
3. Prof. dr Đorđe MILOVIĆ, redovni profesor, nosilac kolegija: Osnove društvenih nauka I, II, na Višoj građevinskoj školi u Rijeci u šk. g. 1973/74.
4. Prof. dr Đorđe MILOVIĆ, redovni profesor, nosilac kolegija: Osnove društvenih nauka, na Višoj pomorskoj školi u Rijeci u šk. g. 1973/74.
5. Prof. dr Josipa ČAVAL, izvanredni profesor, nosilac kolegija: Statistika, na Ekonomskom fakultetu u Rijeci u šk. g. 1977/78. i 1978/79.
6. Prof. dr Josipa ČAVAL, izvanredni profesor, nosilac kolegija: Statistika, na Hotelijerskom fakultetu u Opatiji od šk. g. 1980/81.
7. Prof. dr Petar ŠARČEVIĆ, izvanredni profesor, nosilac kolegija: Međunarodno privatno pravo, na Ekonomskom fakultetu u Rijeci od listopada 1977; nosilac kolegija Međunarodno privredno pravo i kolegija Pravo međunarodnih poslovnih transakcija od listopada 1981.
8. Dr Vinko HLAČA, docent, nosilac kolegija: Pomorsko i ostala saobraćajna prava, Privredno pravo, na Ekonomskom fakultetu u Rijeci.
9. Dr Susan ŠARČEVIĆ, docent, nosilac kolegija: Njemački jezik, na Fakultetu za pomorstvo i saobraćaj u Rijeci od 15. veljače 1983.

6. Sudjelovanje u radnim organizacijama

Dr Đorđe MILOVIĆ,
redovni profesor

U okviru ad hoc suradnje između Medicinskog i Pravnog fakulteta u Rijeci (nosioci: za Med. fak. prof. dr Vladimir Uremović, a za Pravni fak. prof. dr Đorđe Milović) radio na programu Medicinsko-pravni aspekti malformiranog ploda. Rezultati izneseni na II jugosl. simpoziju s međunarodnim sudjelovanjem, na gornju temu, u 2 referata i to: 1. Prilog proučavanja stava prema fetusu u povijesti s osobitim osvrtom na malformirano čedo (koautori: Uremović—Milović); 2. Problem razgraničenja pojma monstruma s obzirom na anatomske promjene i medicinsko-pravni tretman u toku trudnoće (koautori: Milović—Uremović).

Dr Petar ŠARČEVIĆ,
izvanredni profesor

1. Pravo Iraka, projekat Privredne komore Beograd, 1979.
2. Euroatom i njegov odnos prema državama nečlanicama, Zajednica elektro privrednih organizacija Hrvatske Zagreb, 1981.

Dr Vladimir KORUN,
docent

1. Spori v zvezi z varstvom pri delu. Raziskovalna naloga: Urejanje medsebojnih razmerij delavcev v združenem delu s samoupravnimi spora-

- zumi, IV faza: Uresničevanje pravic iz delovnega razmerja v združenem delu, Inštitut za delo pri pravni fakulteti v Ljubljani, september 1978.
2. Varstvo pri delu, varstvo pred požarom in varstvo človekovega okolja. Raziskovalna naloga: Opredelitev pojmov s področja združenega dela, pod pogl.: II (Opredelitev in opisi pojmov na področju družbenoekonomskih razmeroj, Inštitut za delo pri Pravni fakulteti v Ljubljani, Ljubljana, november 1980, str. 595—657.
 3. Pogoji (zahteve) za sklenitev delovnega razmerja. Raziskovalna naloga: Skenitev delovnega razmerja in razporejanje delovcev, Inštitut za delo pri Pravni fakulteti v Ljubljani, Ljubljana 1981, str. 119—134.
 4. Samoupravno določevanje delovnih pogojev in razmer. Raziskovalna naloga: Vrednotenje težjih pogojev dela kot elementov za ugotavljanje delovnih prispevkov delavcev, Inštitut za delo pri Pravni fakulteti v Ljubljani, Ljubljana 1982, str. 134—142.
Odsotnosti z dela. Raziskovalna naloga: Delovni čas, odmori, počitki in dopusti ter odsotnosti z dela, Inštitut za delo pri Pravni fakulteti v Ljubljani, Ljubljana 1982, str. 214—228.
 5. Ureditev varstva pri delu. Raziskovalna naloga: Samoupravno urejanje pravic, obveznosti in odgovornosti delavcev v OZD gostinstva in turističnega posredovanja, Inštitut za delo pri Pravni fakulteti v Ljubljani, Ljubljana, december 1982, str. 117—132.

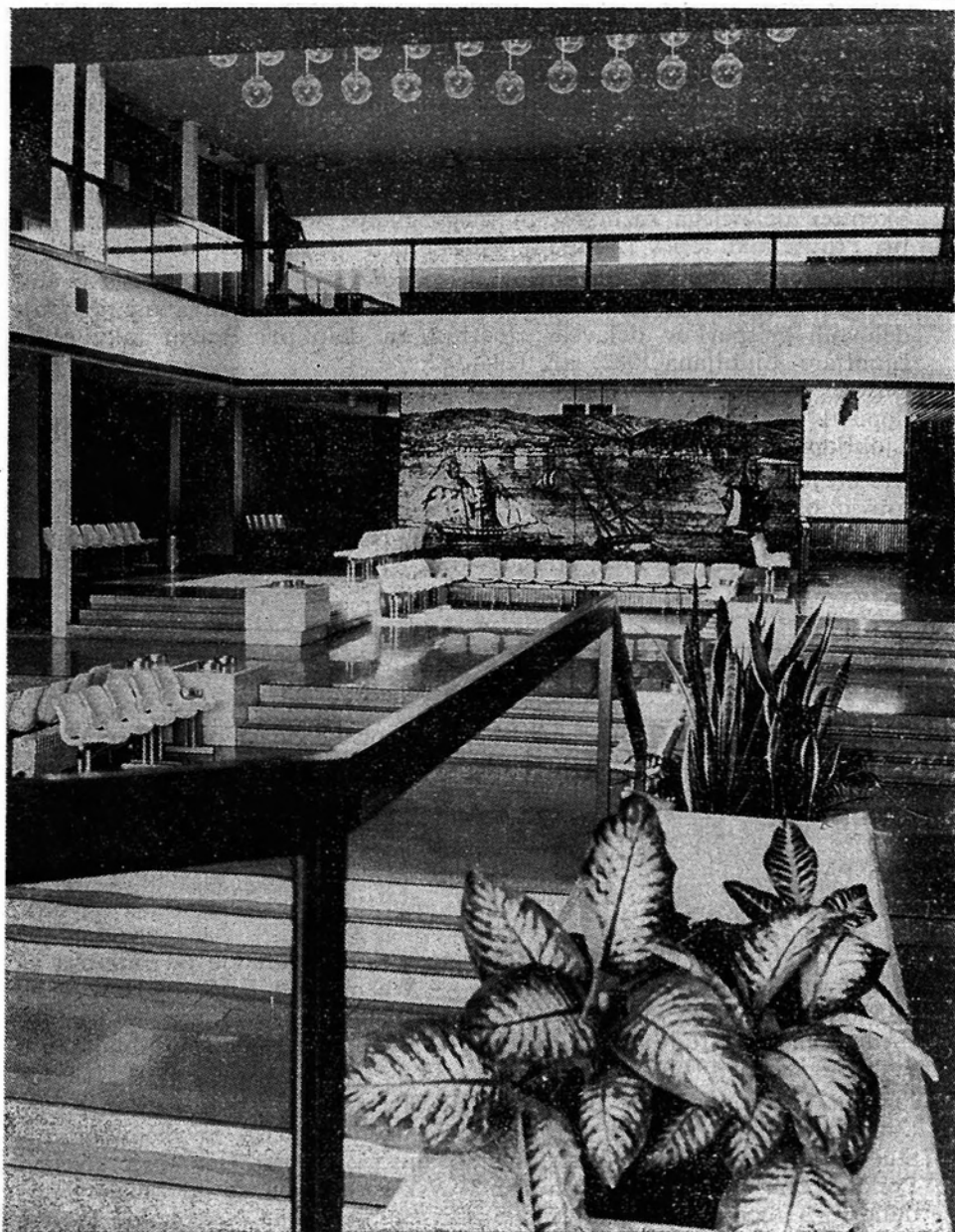
Dr Vinko HLAČA,
docent

1. Sudjeluje u radu RO brodogradilište Viktor Lenac na temelju SAS-a o međusobnoj suradnji između brodogradilišta Viktor Lenac i Pravnog fakulteta u Rijeci.

Mr Ivan PAĐEN,
znanstveni asistent

1. Osnove anotirane bibliografije referentne dokumentacije od interesa za međunarodne studije (Frankfurt M. — Washington D. C. — New York — Cambridge, Mass, — Toronto — Zagreb, 1972 — 1978), cca 400 naslova (prihvaćeno od Studijske biblioteke Nacionalne i sveučilišne biblioteke u Zagrebu, srpanj 1979).
2. Program međunarodnih studija u SR Hrvatskoj — osnove koncepcije (Zagreb, 1978), 73 str., i Projekt Informacijske baze za međunarodne studije (Zagreb 1978), 32 str. (ostali autori: Marin Geršković, Nenad Prelog, Petar Strpić, Katarina Tomaševski), (prihvaćeno od Znanstvenog odbora za međunarodne studije Studijske biblioteke Nacionalne i sveučilišne biblioteke u Zagrebu u lipnju 1979).
3. Pregled jugoslavenskih ustavnih i upravnih općih pravila o iskorištavanju nuklearne energije u energetici (Zagreb, 1980) (za potrebe Zajednice elektroprirodnih organizacija SR Hrvatske, u organizaciji Instituta za međunarodno pravo i međunarodne odnose Pravnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu).

PRILOG VII

Glavni hol zgrade Pravnog fakulteta u Rijeci izgrađene 1981. godine

Glavni projektant: prof. dr ing. Boris MAGAŠ
Izvođač radova: RO »VLADIMIR GORTAN« ZAGREB, OOUR građenje
Rijeka
Dobavljač opreme: »SLOVENIJALES« Ljubljana

Kamen-temeljac postavio je 26. II 1979. Marko MALOBABA, student I godine Pravnog fakulteta u Rijeci.

Vilim MULC, predsjednik Skupštine općine Rijeka, simboličnom predajom ključa prof. dru Zoranu KOMPANJETU, dekanu Pravnog fakulteta u Rijeci, predao je zgradu Fakultetu 30. I 1981. godine.

Zgrada Pravnog fakulteta u Rijeci ušla je u plan izgradnje objekata infrastrukture i društvenog standarda u općini Rijeka za razdoblje 1976—1985. u okviru Samoupravne interesne zajednice za izgradnju objekata infrastrukture i društvenog standarda Rijeka — prema programu »RI-19«*. Stručna služba »RI-19«, uz osobito angažiranje dipl. ing. Franje RADOŠEVIĆA, i Božidara HLAČE, tajnika spomenute Samoupravne interesne zajednice, vodila je do 1978, pripreme radove za početak izgradnje zgrade, a zatim (1978—1981) te radove i vođenje izgradnje zgrade preuzeo je investitor — Pravni fakultet u Rijeci.

Zbog nedostatka arhivskog materijala (za razdoblje do 1978) nismo u mogućnosti navesti imena svih zaslužnih osoba, pa molimo da oprostite svi koji ovom prilikom nisu spomenuti. Sa strane Fakulteta naročito su se zalagali za izgradnju zgrade Pravnog fakulteta u Rijeci dekani: prof. dr Emanuel DWORSKI, prof. dr Đorđe MILOVIĆ i prof. dr Zoran KOMPANJET, te Stjepan BOSNAR, tajnik Fakulteta (do 1978).

Veliku pomoć u realizaciji izgradnje tog objekta dao je Štab za izgradnju zgrade Pravnog fakulteta u Rijeci, i to osobito prof. Ante ANDRAKA, predsjednik Štaba od osnutka do useljenja u zgradu. Štab je osnovan 5. listopada 1976. na 3. sjednici Skupštine SIZ-e »RI-19« u sastavu:

Ante ANDRAKA, prof., predsjednik
Juraj BABIĆ, prof.
Draško BIŽACA, dipl. ing.
Miroslav BUTORAC, dipl. ing.
prof. dr Emanuel DWORSKI
Tomica GRUBIŠIĆ
prof. dr Zoran KOMPANJET
prof. dr Bogoslav KOVAČEVIĆ
prof. dr Đorđe MILOVIĆ
Dušan ŠOLAJA, prof.
Jasna ZELENKA, dipl. oec.
Emil ŽGUR, dipl. pravnik.

U razdoblju 1978—1981. dovršene su sve pripreme radnje i izgrađena je zgrada Pravnog fakulteta u Rijeci, u složenim uvjetima zbog kratkoće vremena i nedostatka financijskih sredstava. Zdušnim radom velikog broja ljudi uspješno je izgrađena zgrada — prvi novi objekt visokog školstva u Rijeci.

Za realizaciju te investicije naročito su zaslužni: prof. Juraj BABIĆ, tajnik USIZ-a**, i Dijana BACIĆ, stručni suradnik za proširenu reprodukciju USIZ-a, zbog angažiranja oko osiguranja sredstava za zgradu i opremu. Od

* 19 objekata financiranih iz doprinosa radnih organizacija općine Rijeka.

** Udruženje samoupravnih interesnih zajednica odgoja i usmjerenog obrazovanja — Rijeka.

znatne pomoći bilo je i razumijevanje za problem prostora ovoga Fakulteta u službama RSIZ-a**, osobito Andrije VALENTA, bivšeg tajnika RSIZ-a.

U složenoj financijskoj situaciji, doprinos rješenju problema financiranja zgrade dala je Riječka banka — Rijeka, preuzevši kreditiranje zgrade i opreme.

Ovom prilikom treba istaknuti i prilog ostalih sudionika, u prvom redu nadzorne službe Zavoda za izgradnju Rijeke, osobito dipl. ing. Antona JURETICA, zatim službi Skupštine općine Rijeka, kao i mnogih radnih organizacija iz Rijeke, a osobito »ELEKTROPRIMORJA«.

Glavni projektant prof. dr ing. Boris MAGAŠ, sa svojim suradnicima, uspio je (u ograničenom prostoru od 2170 m² za prvu fazu i ograničenim financijskim sredstvima) stvoriti lijepu, kvalitetnu i funkcionalnu zgradu za sadašnje potrebe Pravnog fakulteta u Rijeci.

Sa strane investitora — Pravnog fakulteta u Rijeci, najveći teret u rješavanju svakodnevnih kompliciranih zadataka i svladavanju prepreka u fazi pripreme dokumentacije, osiguranja sredstava, te izgradnje zgrade i opreme zgrade, podnijeli su ovi radnici: mr Vinko HLAČA, znanstveni asistent (1978. u fazi pripreme dokumentacije i izhođenja građevinske dozvole), prof. dr Josipa ČAVAL, prodekan za financije, i Stevo PREDOJEVIĆ, tajnik Fakulteta (sav ostali rad u fazi pripreme, osiguranja financijskih sredstava, izgradnje zgrade i opreme objekta u razdoblju 1978—1981, pa i kasnije do konačnog obračuna i otplate svih kredita za zgradu i opremu).

PRILOG VIII

DIPLOMIRALI NA PRAVNOM FAKULTETU SVEUČILIŠTA U RIJECI (do 15. VI 1983)*

Na Pravnom fakultetu u Rijeci prvi studenti diplomirali su 1977. godine, i stekli stručni naziv diplomirani pravnik. Do 15. VI 1983. diplomiralo je 544 studenata (415 redovnih i 129 izvanrednih). Renato Gržetić prvi je diplomirao na ovom Fakultetu.

1977.		9. Doris HRAST	19. X
1. Vera BANOVIC	7. X	10. Dubravka JURČIĆ	1. X
2. Ksenija BRUSIC	28. X	11. Dubravka VIDAS-JURIN	28. X
3. Darko BABIĆ	23. XI	12. Vesna KAPETANOVIĆ	16. IX
4. Salvino BIBULIĆ	17. XII	13. Veljko KNEŽEVIĆ	28. X
5. Višnja FELKER	21. XII	14. Mladen KOMADINA	8. XI
6. Renato GRŽETIĆ	1. VII	15. Goranka LUČIĆ	7. X
7. Jelena GERGEĆ	30. IX	16. Miroljub MAČEŠIĆ	9. IX
8. Serđo GALOVIĆ	14. X	17. Ivanka MARIČIĆ	1. X
		18. Rade MALOBABIĆ	7. X

** Republička samoupravna interesna zajednica odgoja i usmjerenog obrazovanja SR Hrvatske.

* Popis sastavila Božena Grubor, koordinator evidencije studija

19. Željko MAGLICA	7. XII	64. Vicko MUSTAPIĆ	23. XII
20. Gordana OŽBOLT	7. X	65. Nenad NAVRATIL	23. XII
21. Ankica POPOVIĆ	8. VII	66. Boris OLEARSKI	23. XII
22. Rajko PAVLICA	1. XI	67. Žarko PAJIC	13. I
23. Branko PAJALIĆ	19. XI	68. Ljiljana PAPUČIĆ	26. XII
24. Željko STOJIC	7. X	69. Ljubomir PAŠKVAN	17. I
25. Jasna RAŽIĆ- SPASOJEVIĆ	28. X	70. Elvira PETRETIĆ	30. VI
26. Olga SOKOLIĆ	1. XI	71. Tihana RADOVČIĆ	7. VII
27. Marija SRIĆA	6. XII	72. Višnja SERŠIĆ	7. VII
28. Anka PEČAR-ŠVAGLIĆ	30. IX	73. Jelena ŠKORIĆ	21. XII
29. Borivoj TERZIJA	17. XI	74. Radovan TADEJ	28. IX
30. Leila VIO	1. X	75. Nedeljka TATALOVIĆ	30. IX
31. Irena VALJEVAC	7. X	76. Velimir TUHTAN	22. XII
32. Jelena VERLIĆ	7. X	77. Sotil VRETOVSKI	7. IX
33. Siniša VLAH	8. XI	78. Boško VUJINOVIĆ	15. VI
34. Rino ZUJIĆ	31. X	79. Branka VUKUŠIĆ	24. X
35. Ljerka ZLATIĆ	19. XI	80. Ljubomira VULOVIĆ	24. X
36. Stjepan KOCIJAN	8. VII	81. Mica ZORIĆ	18. XII
		82. Vesna ŽIĆ	15. IX

1978.

37. Jasminka SOBOTINČIĆ- -ALBANEZE	24. XI
38. Ivančica BARETIĆ	3. VI
39. Ljubica BREKALO	23. VI
40. Dinko BABIĆ	7. IX
41. Vida BOGATAJ	27. XI
42. Slavica BUŠIĆ	23. XII
43. Vesna BLAŽIČEVIĆ	25. XII
44. Darinka CETINA	17. I
45. Milka CVITKOVIĆ	7. IX
46. Gordana DRAGIĆ	12. X
47. Nada FAJTA	25. V
48. Ingrid FRKOVIĆ	30. VI
49. Davorka GRGAT	25. XI
50. Marina HLAVICA	30. VI
51. Krunoslav JAKOVLJEVIĆ	23. VI
52. Zvonka KOGLNIK	23. VI
53. Vesna KOŠPO	23. X
54. Jasmina KOVAČIĆ	30. VI
55. Lada KOVAČIĆ	29. IX
56. Mirjana KRIŠTO	7. VII
57. Ljiljana LAKIĆ	24. X
58. Marinella LEGHISSA	25. XI
59. Vesna LONČARIĆ	9. II
60. Dušan MILANOVIĆ	16. X
61. Irena MAROHNIC	28. IX
62. Goran MARTINOVIĆ	4. IX
63. Nedjeljka MIŠKULIN	19. XII

1979.

83. Momir BLAGOJEVIĆ	14. IV
84. Robert BLAŽEVIĆ	26. II
85. Bogdana BLAŽEVIĆ	3. X
86. Boris BLEČIĆ	1. II
87. Nataša BOŽOVIĆ	11. IX
88. Ivica BRAUT	22. V
89. Sanja BRZOVIĆ	25. XII
90. Milan BUDIMIR	26. XI
91. Branka BULATOVIĆ	19. X
92. Jadranka BURŠIĆ	23. XI
93. Dubravka BUTKOVIĆ	24. XII
94. Tomislav CAR	2. X
95. Biserka CAREV	29. I
96. Zoran CVITANOVIĆ	6. VII
97. Tomislav DIVIĆ	24. XII
98. Željko FANTELA	17. IV
99. Ivica FANUKO	9. II
100. Jadranka FRANČIŠKOVIĆ	22. V
101. Ljubica Fućak	11. VI
102. Ivanka GORŠE	26. XI
103. Marija GROZDANIĆ	26. XI
104. Anka HINIĆ	1. II
105. Dušan IVANČEVIĆ	19. X
106. Zdenko JABUKA	27. IV
107. Vladimir JARDAS	9. II
108. Jasna JURIĆ	27. VI
109. Ante JURJEVIĆ	19. X
110. Aldo KANCELIR	9. II

111. Vesna KINKELA	13. I	161. Boris ZDUNIĆ	26. XI
112. Nives KRALJIĆ	2. X	162. Ivica ZRILIĆ	26. XI
113. Igor KRKOVIĆ	2. VII	163. Mirna ZRINŠČAK	26. XII
114. Irmelina KUKULJAN	20. IX	164. Nada ZUBALJ	23. XI
115. Đurđica LACKOVIĆ	2. X	165. Emilija ŽEGARAC	27. VI
116. Gordana LUKANOVIĆ	9. II	166. Milan ŽEŽELJ	26. XI
117. Mirjana MARČELJA	17. IV		
118. Mladenko MAHAUS	17. III		
119. Marija MATIJEVIĆ	30. III		
120. Gracijela MATOŠEVIĆ	14. IV	1980.	
121. Alenka MAŽER	10. VII	167. Duško ABRAMOVIĆ	12. XI
122. Irena MILIČEVIĆ	26. XI	168. Ivan ARH	22. XII
123. Veljko MIŠKULIN	11. VI	169. Dina BAČIĆ	24. IX
124. Ester MOČINIĆ	19. X	170. Marino BANKO	29. IV
125. Vesna MRZLJAK	26. XI	171. Velinka BARAN	2. VII
126. Gordana MUŠKARDIN	2. VII	172. Zdenko BEVANDIĆ	20. VI
127. Zoran NIKOLIĆ	2. VII	173. Davorka BILEN	12. II
128. Milena PAVELIĆ	2. VII	174. Vesna BOŽIĆ	7. VII
129. Blanka PERŠIĆ	22. XII	175. Zdravko BOŽIČEVIĆ	2. VII
130. Jasna PERŠIĆ	2. X	176. Marin BRKOVIĆ	10. IX
131. Helena RADOVIĆ	13. X	177. Vesna CRNIĆ	12. II
132. Agata RAKIĆ	22. V	178. Nela CRNKOVIĆ	18. IV
133. Dragoslav RAKIĆ	25. XII	179. Mirjana CRNKOVIĆ	21. X
134. Danilo REBIĆ	8. VI	180. Renata CRNKOVIĆ	18. XI
135. Diana ROPAC	16. XI	181. Vesna CURL	9. II
136. Zoran ROŽIĆ	23. XI	182. Elizabeta ŠKUNCA- ĆUPEV	2. VII
137. Dušanka RUŠINOVIĆ	15. X	183. Marija CRNČEVIĆ	28. III
138. Vjera SABALIĆ	25. XII	184. Petar ČURIĆ	20. V
139. Đenana SABLJIĆ	19. X	185. Eleonora ČARGONJA	22. XI
140. Mladen SERŠIĆ	1. II	186. Silvano ČOHAR	15. IV
141. Loretta SOŠIĆ	14. IV	187. Žarko ČUP	18. III
142. Jadranko SPICIJARIĆ	22. V	188. Ljiljana ČUBRILO	19. XII
143. Vedrana STANOJEVIĆ	2. X	189. Milan ČUZELA	17. X
144. Margareta STIPANČIĆ	23. XI	190. Ankica DEMO	6. VI
145. Nikola ŠIMURINA	27. III	191. Dorijana DOBRIĆ	7. VII
146. Vesna ŠIROLA	11. IX	192. Nada DOBRIJEVIĆ	24. IX
147. Smiljka ŠTAMPLIJA	27. XII	193. Darko DOKIĆ	15. I
148. Anka TEPŠIĆ	22. V	194. Ljubiša DRAGELJEVIĆ	21. X
149. Slavko TERIHAJ	28. XII	195. Igor DUVNJAK	20. V
150. Emil TOMAC	9. II	196. Marina DVORNIČIĆ	5. IV
151. Vesna TOMLJENOVIĆ	2. X	197. Orhida ERNY	5. IV
152. Vlado TROŠELJ	18. XII	198. Antun ERŽEN	15. I
153. Slavica Milošević-Trost	22. V	199. Albert FAGGIANI	26. I
154. Miljen VAIĆ	9. VI	200. Mirjana FELLUGA	5. IV
155. Vesna VASOVIĆ	18. XII	201. Vesna FLANK	23. XII
156. Giljola VIDAKOVIĆ	26. II	202. Ivan FRANIĆ	19. V
157. Žaneta VIŠY	25. XII	203. Lidija FRANČIŠKOVIĆ	27. VI
158. Viktor VODARIĆ	25. XII	204. Irena FRONTEL	29. IV
159. Nevenka VOLF	1. II	205. Dolores FUČAK	26. I
160. Nevenka IVČIĆ- -VRSALJKO	20. III	206. Boška FUČAK	5. IV
		207. Damir FUNČIĆ	18. III

208. Vesna FRLAN	24. IX	259. Ranko RADOSAVAC	18. II
209. Linda GLAVIĆ	24. IV	260. Višnja RADOVIĆ	29. XII
210. Vlasta GRBAC	14. VII	261. Arsen RANDIĆ	27. VI
211. Davor GROTIĆ	18. II	262. Milica ROKNIĆ	19. VI
212. Anka GRIVIČIĆ	27. VI	263. Ivica RUDIĆ	5. IV
213. Veljko GROZDANIĆ	15. I	264. Zahatra SAVIĆ	17. III
214. Snježana GRUBIŠIĆ	25. VI	265. Dušan SEKULIĆ	20. V
215. Ančica GRŽANČIĆ	25. IX	266. Novica SIMOVIĆ	27. VI
216. Nenad HLAČA	6. X	267. Višnja STARČEVIĆ	29. XII
217. Ante JABLAN	29. XII	268. Goranka STIPETIĆ	28. III
218. Slađana JANJIĆ	29. XII	269. Damir ŠEPAC	27. VI
219. Gordana JARDAS	21. X	270. Senka ŠIMAC	5. IV
220. Elvira JELENOVIĆ	29. XII	271. Fabio ŠKAP	29. XII
221. Jasna JERKOVIĆ	5. IV	272. Anka ŠKRGATIĆ	18. II
222. Dubravko JEŽIĆ	15. IV	273. Milenko ŠKRLEC	17. III
223. Dubravka JURETIĆ	17. III	274. Daniela CHIAPULIN- -ŠTIMAC	2. VII
224. Darija JURIČIĆ	19. V	275. Jagoda TIČINOVIĆ	18. III
225. Jadranka KADOJIĆ	6. VI	276. Mirjana TRAUNKAR	10. IX
226. Stanka KLASTA	15. I	277. Koraljka TRBOVIĆ	20. VI
227. Miodrag KILBA	7. VII	278. Fany UNKOVIĆ	6. VI
228. Damir KONESTRA	6. VI	279. Dinko URH	8. VII
229. Ivanka KOVAČEVIĆ	12. II	280. Željko VANJAK	15. I
230. Anica KRIŠTIĆ	14. VII	281. Siniša VELIMIR	11. II
231. Zdravko KRIŽNIK	11. II	282. Marija ZAHIJA	21. X
232. Darko LOGOŽAR	12. II	283. Igor ZANI	26. VI
233. Darko LUPI	29. XII	284. Tulija ZELE	15. I
234. Vera LOVRENIĆ	29. I	285. Goran ŽAGRIĆ	2. VII
235. Mladen MALNAR	12. II	286. Jasenka ŽEŽELIĆ	10. IX
236. Višnja MARGAN	23. IV	287. Jadranka ŽIVKOVIĆ	18. II
237. Eleonora MARAČ	8. IX	288. Diana ŽUPANOVIĆ	24. IX
238. Ivica MARAS	18. III		
239. Svjetlana MARTINČIĆ	18. XI		
240. Marija MARTINOVIĆ	16. I		
241. Ratko MIKLAUŠIĆ	3. VII	1981.	
242. Jasmina MILANOVIĆ	29. IV	289. Luidino ANIČIĆ	13. II
243. Tamara MIRKOVIĆ	24. IX	290. Doris ŠKOPAC-ANIČIĆ	27. III
244. Marica MIŠKULIN	15. I	291. Teodor ANTIĆ	3. VII
245. Ines MOHOROVIČIĆ	2. VII	292. Branka BABIĆ	2. VII
246. Miomir MATULOVIĆ	2. VII	293. Bosiljka BABIĆ	21. XII
247. Katica MOŽGON	25. IX	294. Sanja BARETIĆ	13. II
248. Livio NAČINOVIĆ	24. IX	295. Jovanka BARIĆ	20. X
249. Emila PAKIĆ	17. X	296. Mladen BEBEK	26. IX
250. Filka PEJKOVIĆ	2. VII	297. Branka MIHALJEVIĆ- -BELASIĆ	21. IX
251. Damir PELOZA	14. IV	298. Siniša BENGIN	30. III
252. Duško PERHAT	14. IV	299. Nada BJEGOVIĆ	8. VII
253. Stela PEZIĆ	19. II	300. Davor BOKULIĆ	17. I
254. Velimir PIŠKULIĆ	18. III	301. Marija BRAINOVIĆ	21. IX
255. Vesela PLEŠE	11. II	302. Drago BRHAN	19. XII
256. Snježana PONDELJAK	25. IX	303. Mladen BURŠIĆ	11. V
257. Ana PURATIĆ	7. III	304. Zlatko CETINA	21. IX
258. Bogumila RADETIĆ	19. XII		

305. Stjepan CIKOJA	11. V	354. Jasna MILIH	17. XI
306. Plinio CUCCURIN	20. X	355. Jovanka MILIJASEVIĆ	24. IV
307. Eleonora CVITANOVIĆ	24. IV	356. Dolores PILKO-	
308. Jožica CVITKOVIĆ	27. VI	MORNAR	22. V
309. Mijo ČULIĆ	14. IX	357. Mima MRVOŠ	17. I
310. Marija DENONA	19. XII	358. Ivanka MUHAR	20. X
311. Željko DIMITRIĆ	26. XI	359. Jakob NAKIĆ	12. VI
312. Ljiljana DOMIJAN	24. IV	360. Nenad NEDELJKOVIĆ	25. IX
313. Đuro Dragosavac	17. I	361. Vesna NEŽIĆ	13. II
314. Zlatko ERDELJAC	6. VII	362. Jelka NOVOSEL	17. XI
315. Loredana FRANČULA	21. X	363. Vlatka OPSENICA	22. VI
316. Nela FRANIĆ	24. IV	364. Marija PAUS	19. X
317. Ljiljana FUČAK	5. X	365. Ester PAURO	22. V
318. Vlatka GAIĆ	17. VI	366. Desanka PAVKOVIĆ	17. VI
319. Greta GALO	15. IX	367. Željko PERIĆ	24. IV
320. Tihomir GAMBIRAŽA	11. V	368. Sanja HENTIĆ-	
321. Zdenka GAŠPARAC	12. VI	-PETROVIĆ	21. IX
322. Gordana GAVRANOVIĆ	6. X	369. Ivan PLAZONIĆ	25. XI
323. Vladimir GOLAC	26. XI	370. Nevenka POLOVIĆ	21. X
324. Tanja HARČEVIĆ	21. X	371. Loris RABAK	13. II
325. Mirjana HAVELKA	13. II	372. Branko RAĐA	14. I
326. Elizabeta JAŠKA	19. XII	373. Adrijana RAJKO	2. VII
327. Bruna PERČIĆ-JARDAS	21. IX	374. Vesna RIBAŠ	20. X
328. Meri JELOVICA	17. I	375. Marijan ROGIĆ	23. III
329. Predrag JENGIĆ	26. XI	376. Renata RUMAN	6. X
330. Radmila JEŽOVIT	6. VII	377. Rita SANTALEZA	21. X
331. Ingrid JURCAN	10. II	378. Slobodan SIMIĆ	23. XII
332. Jelena KAMBER	20. X	379. Patricija SOLDATIĆ	5. X
333. Mladen KANCELAR	21. XII	380. Anđelka SMOJVER	7. VII
334. Mirjana KATAVIĆ	17. I	381. Zoran SRŠEN	3. VII
335. Miljenka ZRINSKI-		382. Sanja SRBULJ	26. XI
-KATUNAR	25. XI	383. Vaso STEVOVIĆ	31. III
336. Smiljan KIRINČIĆ	20. IV	384. Diana STEPANČIĆ	21. X
337. Ermina KLARIN	6. VII	385. Mira STOJAKOVIĆ	21. IX
338. Teodor KOLACIO		386. Željka SVETIĆ	20. X
339. Gordana KONJEVIĆ	24. IV	387. Luiza ŠIKIĆ	19. X
340. Ljubiša KOSTIĆ	17. VI	388. Vesna ŠKROBONJA	22. VI
341. Davor KOVAČEVIĆ	7. X	389. Eduard ŠPANJOL	13. II
342. Anamaria KOVAČIĆ	25. XI	390. Željka ŠTRK	15. IX
343. Vera LOVROVIĆ	30. III	391. Ksenija ŠUSTAR	3. VII
344. Prodan LUKIĆ	10. II	392. Dubravka ŠUŠNIĆ	22. V
345. Axel LUTENBERGER	21. I	393. Biserka TOMŠIK	3. VII
346. Višnja LJEOJEVIĆ	11. IX	394. Jurica TOPIĆ	16. XI
347. Zvonka MANOLA	21. X	395. Oriana TRIFONI	18. III
348. Nada MARAS	6. VII	396. Ljiljana UGRIN	6. VI
349. Mira MATAIJA	19. X	397. Miljenko UJČIĆ	19. X
350. Martina MATKOVIĆ	14. I	398. Danica MIRKOVIĆ-	
351. Davor MIHELČIĆ	15. XII	-VEJVODA	25. IX
352. Dragan MILAČIĆ	30. III	399. Tea VEČERINA	21. X
353. Oriana TRIFONI-		400. Alida VITASOVIĆ	23. VI
MIKULJAN	18. III	401. Ingrid VLAH	24. IV

402. Olga VUJOVIĆ	27. VI	449. Zdravko KAJIN	15. I
403. Blažo VUKOTIĆ	21. I	450. Valter KAPOV	21. V
404. Andrija VUKUŠIĆ	7. VII	451. Jasna KARLEUŠA	23. VI
405. Dubravko ZELJKO	15. II	452. Katarina	
406. Sanja ZUBČIĆ	26. XI	KARAPANDŽIĆ	7. VII
407. Anton ŽGALJIĆ	26. XI	453. Vlariell KEZELE	20. III
408. Dubravko ŽIĆ	14. I	454. Milan KNEŽEVIĆ	24. III
		455. Rada KOVAČEVIĆ	22. IV
1982.		456. Lucija KOVAČEVIĆ	10. VII
409. Marina ALFIREVIĆ	30. IX	457. Radmila KOVAČEVIĆ	30. IX
410. Gordana BABIĆ	17. III	458. Vesna KORDIĆ	28. IV
411. Tea BABIĆ	3. VI	459. Nikola KRAJNOVIĆ	25. IX
412. Tereza BABIĆ	25. IX	460. Radmila KRTINIĆ	15. II
413. Jasminka BALEN	19. VI	461. Dario LEKIĆ	26. IV
414. Nada BARAČIĆ	25. II	462. Ines JURISIĆ-LONGIN	9. IX
415. Miljenko BARIĆ	20. V	463. Đinko LOVRIĆ	3. VI
416. Lucija BARUKČIĆ	9. VII	464. Vera LJEPOJEVIĆ	27. IV
417. Branimir BJEDOV	24. III	465. Ilija MALIČEV	9. VII
418. Sonja BONIFAČIĆ	2. VII	466. Cvetka MARČAN	12. I
419. Danijela BOŽANIĆ	3. VI	467. Đura MARGETA	2. VII
420. Vesna BROZOVIĆ	2. VI	468. Jela MARKIĆ	11. VI
421. Želimir BROZOVIĆ	3. VI	469. Vladimir MARUŠIĆ	23. IV
422. Tatajana BRKIĆ	13. V	470. Višnja MERDŽO	20. V
423. Mira BUTKOVIĆ	6. VII	471. Nela MIČETIĆ	15. II
424. Sanja ČETKOVIĆ	16. X	472. Bratislav MIJATOVIĆ	11. VI
425. Vilma ČARGONJA	20. V	473. Mile MILOVAC	5. VI
426. Tatjana ČARAPIĆ	28. V	474. Željka MRDEŽA	15. I
427. Željko ČUBRILO	19. VI	475. Jasminka MUNIĆ	22. II
428. Milan ČULELA	2. III	476. Anita NARANČA	16. II
429. Ranka DEVIĆ	25. X	477. Ignjat NIKIĆ	21. VI
430. Ljiljana DOMIJAN	13. IX	478. Ružica ORŠANIĆ	7. VII
431. Blažo DAMJANAC	14. IX	479. Velibor PANJKOVIĆ	22. I
432. Martin DŽIDO	19. III	480. Željka PAVIČIĆ	25. VI
433. Morana ERAK	22. I	481. Jelenka PERKOVIĆ	14. IX
434. Stjepan FAFANDEL	22. IV	482. Čedomir PERKOVIĆ	24. IX
435. Inge FRLAN	25. III	483. Zdravka PERŠIĆ	12. II
436. Zvezdana HUNGLER- GLAVAN	24. III	484. Zlatko PEŠUŠIĆ	27. IV
437. Vesna GOJNIĆ	18. I	485. Anamari PETRANOVIĆ	22. I
438. Igor GOVORČIN	11. IX	486. Mladen PINTAR	16. I
439. Ružica GRKOVIĆ	22. IV	487. Mile PJEVAČ	18. III
440. Branislav GRUJIĆ	15. I	488. Vesna MIKIĆ-POPOVIĆ	24. IX
441. Zvonimir GRŽETA	25. V	489. Ljiljana POPOVIĆ	1. X
442. Ante GUSEJ	13. II	490. Snježana RADOTIĆ	15. II
443. Milena IVANČEVIĆ	12. II	491. Mladen RAĐENOVIĆ	13. IX
444. Mirjana IVKOVIĆ	24. III	492. Jasna RODE	15. I
445. Rajna JAČIĆ	28. IV	493. Robert SARVAN	26. I
446. Ines JOSIPOVIĆ	20. III	494. Elen SAŠILO	24. III
447. Vesna JURANIĆ	15. II	495. Hedviga FRANK-SINKO	30. IX
448. Dragomir JURETIĆ	20. III	496. Nevenko SMOJVER	9. IX
		497. Dušan STAREVIĆ	2. VII
		498. Jasna SUŠLIĆ	7. VII

499. Anica ŠOKOTA	5. VII	521. Draženko ČENDAČ	18. V
500. Mirjana SOPIĆ	27. IV	522. Željko ERENT	8. VI
501. Luka ŠUŠIĆ	24. V	523. Maja FILIPOVIĆ	8. VI
502. Vesna ŠVEGOVIĆ	15. II	524. Igor JENUL	13. VI
503. Tomislav TERLECKY	25. III	525. Željko KURJEGA	9. III
504. Vesna TOMAŠKO	15. II	526. Marina KUKULJAN	25. III
505. Sanja PAVLOVIĆ- -TOMŠIĆ	2. VI	527. Marko MALOBABIĆ	25. V
506. Krunoslav TOT	25. V	528. Eonizijo MILOŠ	28. IV
507. Mirjana TUS	5. VI	529. Vlatko MARGAN	27. IV
508. Eduard VALIĆ	13. II	530. Mladen OSTIĆ	12. I
509. Dušan VASIĆ	13. IX	531. Dragutin PAVLETIĆ	27. IV
510. Ružica VELA	19. VI	532. Radmila MANDIĆ- -POPOVIĆ	9. III
511. Zorica FILIPOVIĆ- -VIŠEKRUNA	10. VII	533. Jadranka PRENC	25. V
512. Nenad VUKELIĆ	7. VII	534. Dubravka DOGANAC- -PRPIĆ	14. VI
513. Milena VUKELIĆ	2. IX	535. Suzana RADOVANOVIĆ	7. III
514. Željko VUKSANOVIĆ	6. VII	536. Franjo SAMARDŽIĆ	7. IV
515. Vilma ŽEŽELIĆ	27. IV	537. Branko SOKANOVIĆ	6. IV
516. Ingrid ŽIĆ	7. IX	538. Dubravka ŠIPUŠ	1. III
		539. Veljko ŠUMBERAC	22. III
1983. (do 15. VI)		540. Anja ŠUSTIĆ	7. III
517. Ružica BAČA	8. VI	541. Radivoj TRBOVIĆ	18. V
518. Ana BELAMARIĆ	14. VI	542. Vesna VALIĆ	8. VI
519. Marijan BRUKETA	13. IV	543. Đuro VUČINIĆ	7. IV
520. Davor CAR	1. III	544. Slobodan ŽIGIĆ	18. V

Summary

THE FOUNDING AND DEVELOPMENT OF THE LAW FACULTY OF THE
UNIVERSITY OF RIJEKA 1973—1983

This paper presents a brief description of the founding and development of the Law Faculty at Rijeka during the first decennium of its existence (1973—1983).

Special attention is devoted to: the staff (teachers and administrative personnel), the organizational plan for the academic year 1982/83, the curriculum, types of instruction, scientific research work and other activities of the Rijeka Law Faculty, development of the library, solving the problems of providing facilities and financing the school. In addition, the work of the socio-political organizations is briefly described as well as the selfmanagement.

Finally, important tasks in the forthcoming period are mentioned since the Law Faculty at Rijeka is still not completely developed.

The second part of the paper contains supplements (I — VIII) with short descriptions of their contents in footnotes. These supplements contain:

— a list of the members of the steering committee and the board of founders for law studies at Rijeka (supplement I),

— list of the deans, associate deans and chairmen of the advisory board of the Law Faculty of the University of Rijeka as well as a list of the non-university members of the advisory board and the administrators chosen for the forthcoming mandate (from 1 September 1983 — in supplement II),

— names of the teachers and collaborators for the period 1973—83 (in full-time labour relationships, in supplementary labour relationships and non-university collaborators, in supplement III),

— list of the administrative personnel (supplement IV),

— list of teachers participating in the law studies at Rijeka at the time of the first generation of students (1973/74 in supplement V),

— scientific research work and other activities of the teachers of Rijeka Law Faculty 1973—1983 (supplement VI).

— picture of the Law Faculty building, members of the staff for construction of the faculty building and other information related thereto (supplement VII),

— list of persons who have acquired law degrees from the Law Faculty of the University of Rijeka (supplement VIII).

UZMAK BIZANTA NA KRKU SREDINOM XI STOLJEĆA

Dr Lujo MARGETIĆ, redovni profesor
Pravni fakultet u Rijeci

UDK 943.713(497.18)
Izvorni znanstveni članak
Ur. 1. VII 1983

Krčki pravni sustav tijekom stoljeća pokazuje jedinstveno zanimljivu pojavu stapanja pravnih instituta rimskog, rimsko-bizantskog, hrvatskog, hrvatsko-ugarskog i mletačkog prava. Nezaobilazna pretpostavka za njegovo razumijevanje je analiza prestanka bizantske i početak hrvatske političke vlasti nad gradom i otokom Krkom šezdesetih godina XI stoljeća, o čemu je sačuvano poznato svjedočanstvo Tome Arcidakona o djelovanju svećenika Ulfa. U analizi događaja autor dolazi do rezultata da je Toma Arcidakon svjesno izmijenio podatke kojima je raspolagao i da im je dao tumačenje koje ne odgovara povjesnoj stvarnosti. Naime, po autoru se uopće nije radilo o borbi oko priznavanja slavenske službe božje, već o borbi između papinstva i Bizanta, u kojoj je hrvatski kralj Petar Krešimir IV privremeno pristao uz papu da bi dobio međunarodnopravno priznanje za svoje aspiracije prema Dalmaciji. Petar Krešimir je upravo na Krku počeo ostvarivanje svoje zamisli pripajanja Dalmacije Hrvatskoj. Od ostalih autorovih rezultata najvažniji je da Ulfo nije došao iz Akvileje, kao što se to u znanosti do sada tvrdilo, već da je on bio predstavnik bizantske vlasti, upućen iz Zadra.

I

Grad i otok Krk osobito su interesanti za pravnog povjesnika. Ne samo što je izvorni materijal razmjerno bogat¹ nego je i evolucija pravnih ustanova značajna za hrvatsku i uopće jugoslavensku i evropsku pravnu povijest. Krk je do kraja VI st. bio pod rimskom vlašću,² a nakon približno dva

¹ Ističemo osobito: I. Crnić — F. Rački, *Statut vrbanski a donekle i svega krčkog otoka* (god. 1362—1599), *Monumenta historico-juridica Slavorum Meridionalium* (= MHJSM), vol. IV, 1890, 145—177 (v. i I. Kukuljević-Sakcinski, *Statut otoka Krka od 1388. god.*, »Arhiv za povjesnicu jugoslavensku« II, 1852, 281—296); A. Lusardo-Enrico Besta, *Statuta Veglae*, Milano 1945 (v. i Vassilich, *Statuti della città di Veglia*, »Memorie della Societa istriana di archeologia e storia patria«, vol. I, 1885, 55—128; 205—302; vol II, 1886, 3—119); F. Bartolli, *Indice delle scritture del Convento di San Francesco della città di Veglia*, još neobjavljeno, osim isprava tko se odnose na razdoblje do konca XIV stoljeća, koje su objavljene u Smičklasovu *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*; R. Strohal, *Glagolska notarska knjiga vrbničkog notara Ivana Stašića*, Zagreb 1911; glagoljske isprave do konca XVI st. tiskane su u I. Kukuljević-Sakcinski, *Acta croatica — Listine hrvatske*, Zagreb 1863 (v. i Đ. Šurman, *Hrvatski spomenici, Acta croatica*, I, MHJSM, vol. VI 1898 — do konca XV stoljeća) itd.

² Analizu pravnog položaja gradova Curicum (Krk) i Fulfinum (blizu Omišlja) u doba principata v. u L. Margetić, *Plinio e le comunità della Liburnia*, »Atti« IX Centra za historijska istraživanja, Rovinj, 301—358.

stoljeća slavenske vlasti³ priznavao je bizantsko vrhovništvo sve do sredine XI stoljeća, kada je ušao u *regnum Croatiae et Dalmatiae*.⁴ Počevši od XII st. na njemu vladaju Frankapani pod nominalnim vrhovništvom Mletaka.⁵

Pravni instituti rimskog i rimsko-bizantskog, hrvatskog, hrvatsko-ugar-skog i mletačkog prava stopili su se tijekom stoljeća u jedinstveno zanimljiv pravni sustav, koji zaslužuje temeljitu monografsku obradu.⁶

U ovome radu analizirat ćemo vijest Tome Arcidiakona o djelovanju svećenika Ulfa šezdesetih godina XI st. koju ćemo povezati s promjenom u političkom položaju Krka, naime s prestankom bizantske i početkom hrvatske političke vlasti. Događaji o kojima će biti riječ nezaobilazni su za bolje razumijevanje krčke i uopće starije hrvatske pravne povijesti, osobito problema nastanka *regnum Croatiae et Dalmatiae*, a od presudne su važnosti i za kulturnu povijest jer se odnose na problem priznavanja glagoljice i slavenskog bogoslužja, po čemu Krk i Vinodol zauzimaju u našoj kulturnoj prošlosti jedinstveno mjesto.

Toma Arcidiakon u svojem djelu *Historia salonitana* detaljno je opisao djelatnost svećenika Ulfa u Hrvatskoj šezdesetih godina XI stoljeća.⁷ Smatramo da dosadašnja objašnjenja Tomina izvještaja nisu potpuno zadovoljavajuća i da nove analize mogu dati rezultate kojima se inožeimo nešto više približiti povijesnoj istini. Da vidimo najprije ukratko što o tome Toma govori u XVI poglavlju svoga djela.

Poglavlje počinje izvještajem o tome da je neki papin legat došao u Split i održao provincijski sinod na kojem je zbog vakantnosti nadbi-

³ O tom podrobnije L. Margetić, *Konstantin Porfirogenet i vrijeme dolaska Hrvata*, Zbornik Historijskog zavoda JAZU 8, 1977, 5—88.

⁴ O tom podrobnije L. Margetić, *Odnosi Petra Krešimira i pape prema Korčulanskom kodeksu*, »Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku« LXXIV, 1980, 219—238.

⁵ O tom podrobnije L. Margetić, *Iz vinodolske prošlosti*, Rijeka 1980, 26 i d.

⁶ Iz pravne literature o Krku ističemo osobito V. Mažuranić, *Prinosi za hrvatski pravno-povijesni rječnik*, Zagreb 1980—1922 passim; za pomorsko pravo: M. Kostrenčić, *Pomorsko pravo u statutima primorskih naših gradova i otoka*, »Mjesečnik«, god. XL, 1914, 885—892, 960—967, 1001—1005; god. XLI, 1915, 285—296, 336—347; V. Brajković, *Étude historique sur le droit maritime privé du Littoral yougoslave*, Marseille 1933; za stvarna i obvezna prava: I. Strohal, *Otkupno pravo u starih Hrvata*, »Rad« 189, 1911, 1—115; L. Margetić, *Srednjovjekovno hrvatsko pravo — Stvarna prava*, Zagreb 1983; za obiteljsko i nasljedno pravo: L. Margetić *Bračno imovinsko pravo prema Krčkom statutu na latinskom jeziku*, »Krčki zbornik« 2, 1971, 145—177; isti, *Preferiranje djeteta po krčkom, rapskom i drugim primorskim statutima*, »Vjesnik Historijskih arhiva Rijeka i Pazin« XVIII, 1973, 215—247; za postupovno pravo: isti, *Dokazna sredstava u sudskom postupku na frankapanskim primorskim posjedima*, »Krčki zbornik« 7, 1976, 205—222; za odnose knezova s pučanstvom: isti, *Najstarije vijesti o borbi krčkih i creskih pučana zja očuvanje svojih prava*, »Jugoslavenski istorijski časopis« 1—4, 1978, 54—68.

Od talijanskih pravnih autora ističemo U. Inchiostri, *Il comune e gli statuti di Arbe fino al secolo XIV*, »Archivio storico per la Dalmazia«, vol. IX 1930 i X 1931, osobito str. 128, 133, 151 i 202, te uvodnu Bestinu raspravu u Statuta Veglae (v. bilješku 1), V—XIV.

⁷ *Thomas Archidiaconus, Historia Salonitana* (dalje Thomas), digessit dr. F. Rački, Monumenta spectantia historiam Slavorum Meidionalium (dalje MSHSM), vol. XXVI, Scriptores, vol. III, 1894, 47 i d. Tekst što se odnosi na Ulfa izdao je Rački i u *Documenta historiae croaticae periodum antiquum illustrantia* (dalje Doc.), MSHSM, vol. II, 1877, 204 i d. Od starijih izdavanja v. J. Lucius, *De Regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*, Amstelodami 1666, 323 i d., a od novijih N. Klaić, *Historija salonitana maior*, Beograd 1967, 43 i d.

skupskog položaja izabran osorski biskup Lovro. Upućeno je poslanstvo papi, pa je papa nakon provjere dao odobrenje Lovni za prijelaz na novu dužnost i posao mu pališ. Nešto dalje u istom poglavlju priča Toma kako je za pape Aleksandra i Lovrina prethodnika Ivana došao papin legat Majnard i održao sinod svih prelata Dalmacije i Hrvatske, na kojem je među ostalim zaključeno da se služba božja ne smije obavljati na slavenskom nego samo na latinskom i grčkom jeziku, te da se ne smije zaredivati svećenike slavenskog jezika, i to zato što je neki heretik Metodije izmislio gotička pismena i pisao na slavenskom mnogo toga protiv naučavanja katoličke crkve. Odluke sinoda objavljene su i od pape potvrđene pa su crkve sa slavenskim bogoslužjem zatvorene. U to vrijeme došao je u Hrvatsku neki svećenik Ulfo (*quidam sacerdos aduena, Ulfus nomine, ad Chroatie partes accederet*) i počeo buniti narod protiv tih odluka tvrdeći lažno da je papin izaslanik.

Na održanom sastanku uglednih osoba (*congregatis siquidem senioribus*) odlučeno je da se papi uputi Ulfo s molbom da se ponovno odobri nekadašnja crkvena organizacija u Hrvatskoj. Međutim, kad je hrvatska delegacija s Ulfom na čelu došla u Rim, papa nije htio stvar raspravljati s Ulfom, već je zatražio da se predmet iznese pred nadbiskupa, hrvatskog kralja i crkvene prelate, te da papi nakon toga dođu dva biskupa. Ulfo se vratio u Hrvatsku, ali umjesto nadbiskupu i kralju, obratio se »Gotima« koji su ga poslali i rekao im da je uspio kod pape da se slavenske crkve mogu ponovo otvoriti, da u njima mogu ponovno služiti slavenski svećenici, da oni izaberu svog biskupa i da taj biskup krene s Ulfom papi. Na to su Goti izabrali za biskupa nekog primitivnog starca po imenu Cededa te poslali u Rim Ulfa, Cededu i opata Potepu. Papa je bio nezadovoljan time što je Cededa imao bradu, vlastoručno mu je iščupao nekoliko dlaka i naredio da se obrije, te je ponovno naglasio da ne dozvoljava službu božju na pismu koje su izmislili Ariani (*propter Arianos, inuectores litterature huiusmodi, dare eis licentiam in sua lingua tractare diuina, sicut predecessores mei sic et ego, nullatenus audeo*). Na povratku je Ulfo objasnio Cededi da ga je papa potvrdio za biskupa time što mu je iščupao dlake iz brade pa je Cededa, uvjeren da je od pape postavljen za biskupa, potjerao krčkog biskupa, zasjeo na njegovu stolicu, počeo posvećivati crkve i zaredivati svećenike. Čim je to papa čuo, poslao je legata kardinala Ivana, koji je na narodnom zboru objavio istinu o papinu neslaganju sa slavenskom službom božjom, anatemizirao Cededu i Potepu, a Ulfa dao odvesti u Split, gdje je Ulfo, nakon što je osuđen na sinodu, bačen u doživotni zavor. Cededa se, međutim, nije pokorio pa je zbog toga u cijelom kraljevstvu došlo do nereda. Zato je Cededa bio opetovano svečano anatemiziran u Rimu i Splitu, te konačno i umro ružnom smrću.

II

Analiziranje navedenih Tominih vijesti o Ulfu započet ćemo utvrđivanjem kronologije splitskih sinoda o kojima je riječ u Tome.

Shvaćanje starije hrvatske historiografije o kronologiji splitskih sinoda u vrijeme što ga proučavamo utvrdio je još 1877. god. Rački. Po njemu je legat pape Nikole II održao u Splitu sinod u veljači 1059, a iduće godine taj sinod nastavio je rad pred Teuzom, također legatom Nikole II, te izab-

rao Lovru za splitskog nadbiskupa. U 1061—1062. papa Aleksandar II potvrdio je zaključke toga sinoda, a 1063. god. isti papa šalje kao legata kardinala Ivana.⁸

Kronologiju Račkoga preuzeo je uglavnom i Ritig,⁹ a nje se još 1957. god. drži i G. Novak.¹⁰

Šišić je nakon ponovne analize izvora došao do donekle drukčijih rezultata.¹¹ Po njemu je papa Nikola II poslao svog legata Majnarda, a on je krajem veljače ili početkom ožujka 1060. god. održao crkveni sabor na kojem je među ostalim izabran za splitskog nadbiskupa Lovro i na kojem je zabranjeno slušati misu na slavenskom jeziku.¹² Šišić smatra pogrešnom Tomčinu vijest po kojoj se taj sinod održao u vrijeme pape Aleksandra. Već 9. do 15. travnja iste godine održava se u Lateranu sinod koji potvrđuje zaključke splitskog crkvenog sabora, papa Lovri odobrava prijelaz iz osorske biskupije na novi položaj, a prije 1. rujna 1060.¹³ papin legat Teuzo šalje Lovri nadbiskupski palij. U travnju 1063. godine — sve po Šišiću — održava se ponovno sinod u Lateranu, papa Aleksandar II potvrđuje kanone splitskog sabora od 1060. god. te ih šalje »hrvatskom kralju Petru Krešimiru i dalmatinsko-hrvatskim biskupima.«¹⁴ Dolazi do velikih nemira i poznatih događaja u vezi sa svećenikom Ulfom, biskupom Cededom i opatom Potepom, a negdje krajem 1063. dolazi papin legat Ivan koji hvata Ulfa i doprema ga iz Krka u Split,¹⁵ gdje se početkom 1064. god. održava sinod.

God. 1956. dolazi do značajnog napretka. U radu u kojem je upozorio na važan Korčulanski kodeks i na njegove vijesti o Hrvatskoj iz doba narodne dinastije, V. Foretić¹⁶ je ustvrdio da je Majnard bio dva puta u Dalmaciji kao papin legat, prvi put kao legat Nikole II početkom 1060, na sinodu na kojem je Lovro izabran za splitskog nadbiskupa, a drugi put početkom 1062. god. kao legat pape Aleksandra II. Kako se Foretić držao teksta Teuzove presude što ga je objavio Rački, po kojem je Teuzo bio legat Nikole II, on je pretpostavio da je i Teuzo bio dva puta u Dalmaciji: prvi put odmah nakon prvog Majnardova poslanstva 1060. god. kojim prilikom nije predsjedao nikakvom sinodu, a drugi put iduće godine nakon drugog Majnardova poslanstva. Kako je Foretić pristao uz Šišićevo mišljenje da je Aleksandar II potvrdio zaključke splitskog sabora u travnju 1063, on je

⁸ Rački, *Doc.* 204, 206, 209.

⁹ S. Ritig, *Povijest i pravo slovenštine u crkvenom bogoslužju, sa osobitim obzirom na Hrvatsku I*, Zagreb 1910, 159 i d.

¹⁰ G. Novak, *Povijest Splita I*, Split 1975, 61 i d.

¹¹ Šišić, *Priručnik izvora hrvatske historije I*, Zagreb 1914, 233 i d.; isti, *Geschichte der Kroaten I*, Zagreb 1917, 222 i d.; isti, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925, 504 i d.

¹² Tako Šišić, *Povijest...*, 504. Međutim Šišić, *Priručnik...* 233, stavlja taj sinod potkraj 1059. ili na početak 1060. godine.

¹³ Šišić, *Povijest...*, 508—509, poziva se na ispravu po kojoj je Teuzo, poslanik pape Nikole, dosudio samostanu sv. Krševana u Zadru kapelu sv. Ivana na Tilagu. (*V. Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije* (dalje *CD*), vol. I (sabrali o obradili J. Stipišić — M. Šamšalović), 99—100, br. 71 = Rački, *Doc.* 59—60, br. 42) Šišić kaže: Nota je datirana indictione (decima) tercia, dakle prije 1. sept. 1060. godine. Naime, prema tekstu što ga je koristio Rački, a preuzeo Šišić, Teuzo je bio poslanik pape Nikole. Vi i Rački, *Doc.* 204—205, br. 154. Ali, v. bilj. 27.

¹⁴ Šišić, *Povijest...*, 510.

¹⁵ Šišić, *Povijest...*, 510—516.

¹⁶ V. Foretić, *Korčulanski kodeks 12. stoljeća i vijesti iz doba hrvatske narodne dinastije u njemu*, *Starine* 46, 1956, 33 i d.

zaključio da se ta potvrda odnosi na odluke koje je nešto prije toga, tj. početkom 1063. god. donio splitski sinod pod predsjedanjem papina legata kardinala Ivana. Ostalo je otvoreno pitanje Teuzova crkvenog sabora u Splitu o kojem nas izvještava Korčulanski kodeks jer bi taj sinod morao također biti održan 1063. godine. Foretić je predložio dvije varijante: ili je Teuzo došao nakon legata Ivana i održao u god. 1063. još jedan sinod ili je on sudjelovao kao drugi legat uz Ivana.

Barada je u svojem zadnjem radu objavljenom 1957. god.¹⁷ pokušao dokazati drukčiji redoslijed događaja. Ovo je Baradin slijed misli: kako je svećenik Ulfo studenoga 1074. već bio utamničen u Splitu dvanaest godina, to znači da je legat Ivan dopremio Ulfa u Split negdje u drugoj polovici 1063; kako je, nadalje, Teuzo poslanik pape Aleksandra i kako u ispravi koja ga spominje stoji »*indictione III*«, što za Aleksandra II odgovara vremenu od 1. IX 1064. do 31. VIII 1065, to je Teuzo mogao biti samo u to doba u našim krajevima; s druge strane, prema Korčulanskom kodeksu Teuzo je bio papinским legatom u godini koja je slijedila godinu u kojoj je bio legatom Majnard; konačno, Toma Arcidakon nas izvještava o tome da je za pape Aleksandra i splitskog nadbiskupa Ivana održan sinod u Splitu pod predsjedništvom Majnarda. Barada zaključuje: po tome, Majnard je bio legatom Majnard; konačno, Toma Arcidakon nas izvještava o tome da u drugoj polovici te iste godine, a Teuzo god. 1064, ali poslije 1. IX. Nadbiskup Ivan odrekao se, dakle, svog položaja na sinodu kardinala Ivana, tj. na istom sinodu na kojem je izabran Lovro i osuđen Ulfo.

N. Klaić je odbila Baradina izvođenja,¹⁸ i to zato što se iz potvrde Aleksandra II jasno vidi da je Majnard bio poslanik Nikole II, uostalom slično poput Teuza koji se u već spomenutoj ispravi navodi kao legat *domini Nicolai pape*.¹⁹ Dakle, Teuzova presuda pripada 1060. godini, pa su i Majnard i Teuzo ipak poslanici pape Nikole II. Međutim, kako Korčulanski kodeks spominje Majnarda i kao legata Aleksandra II, N. Klaić je oprezno ponovila Foretićevu misao da je moguće da je Majnard bio dva puta u našim krajevima, jedanput kao legat Nikole II, a drugi put kao legat Aleksandra II.²⁰ I zaista, čini nam se da će nam upravo ta pretpostavka pomoći pri našem pokušaju uređivanja kronologije događaja.

III

Razmotrimo ponovno izvore.

U prvom redu dolazi u obzir Toma Arcidakon. On nas obavještava o ovakvom slijedu događaja:

— U vrijeme pape Aleksandra i splitskog nadbiskupa Ivana, prethodnika nadbiskupa Lovra, održan je pod papinim legatom Majnardom sinod u Splitu.²¹

— Nadbiskup se Ivan zbog starosti povlači.²²

¹⁷ M. Barada, *Prilozi kronologiji hrvatske povijesti*, »Rad« 311. 1957, 185—199.

¹⁸ N. Klaić, *Miha Barada, Prilozi kronologiji hrvatske povijesti*, »Historijski zbornik« (dalje »HZ«) XLIII, 1960, 244—246.

¹⁹ N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971, 44.

²⁰ N. Klaić, *Povijest...*, 367.

²¹ Rački, *Thomas...*, 49.

²² Rački, *Thomas...*, 46.

— Neki papin legat drži sinod u Splitu u vrijeme vakancije nadbiskupske stolice. Na sinodu izabiru za nadbiskupa Lovru, osorskog biskupa.²³

— O izboru je obavještena rimska kuniya. Papa šalje Lovri palij.²⁴

— Nadbiskup Lovro »*ordinatus est in sede salonitane ecclesie anno incarnationis millesimo sexagesimo, temporibus Michaelis imperatoris*«. ²⁵

— Papin legat kardinal Ivan dolazi u naše primorske krajeve, održava zbor naroda i klera, osuđuje i anatemizira Cededu i Potepu, a Ulfa vodi u Split, gdje ga baca u zatvor.²⁶

Kako je Aleksandar II postao papom 1. X 1061, to Majnardovo poslanstvo pada nakon toga datuma. Kako je pak Ulfo u studenom 1074. god.²⁷ bio po Tomi Arcidakonu²⁸ u zatvoru dvanaest godina, on je zatvoren prije studenoga 1063,²⁹ ali najranije u studenome 1062. godine. U to vrijeme pada, dakle, i poslanstvo kardinala Ivana. Prema tome, navedeni događaji zbili su se poslije 1. X 1061, a prije studenoga 1063. godine. O papinim legatima u to doba sačuvane su još neke vijesti.

Prema Korčulanskom kodeksu³⁰, Aleksandar II poslao je Majnarda u naše krajeve da ispita okolnosti pod kojima je Petar Krešimir ubio svoga brata Gojslava. Majnard je po istom Kodeksu tom prilikom obavio još neke poslove u vezi s crkvenom reformom. Konačno, po Korčulanskom kodeksu »iduće godine« došao je papin legat Teuzo i provodio crkvenu reformu.

Nadalje, sačuvana je vijest da je Petar Krešimir u veljači 1060. god.³¹ pred Majnardom podijelio neke privilegije samostanu sv. Ivana u Biogradu. Osim toga, sačuvana je tekst potvrde pape Aleksandra II odluka splitskog sinoda održanog za vrijeme njegovog prethodnika pape Nikole II, a u prisutnosti splitskog nadbiskupa Ivana i papina legata Majnarda.³² Sačuvana je također i vijest o sporu što je na tužbu samostana sv. Krševana vođen pred legatom pape Aleksandra Teuzom i osorskim biskupom Lovrom, već izabranim ali još nepotvrđenim splitskim nadbiskupom. Spor se odnosio na kapelu sv. Ivana na Tilagu.³³ Konačno, sačuvana je vijest³⁴ o nekom papinom legatu koji je boravio u Trogiru i pred kojim je za trogirskog biskupa izabran Ivan, kojeg u ispravama nalazimo spomenutoga na trogirskoj biskupskoj stolici počevši od 1064. godine.³⁵

Utvrđimo najprije u prisutnosti kojeg je legata Lovro izabran za nadbiskupa. Barada je dokazao da je Tomina vijest o ordinaciji nadbiskupa

²³ Rački, *Thomas* ..., 47.

²⁴ Rački, *Thomas* ..., 47.

²⁵ Rački, *Thomas* ..., 54.

²⁶ Rački, *Thomas* ..., 52—53.

²⁷ Barada, *Prilozi* ..., 198.

²⁸ Rački, *Thomas* ..., 54.

²⁹ Barada, *Prilozi* ..., 198.

³⁰ Foretić, *Korčulanski kodeks* ..., 30; Barada, *Prilozi* ... 186.

³¹ CD I, 87 i d.

³² CD I, 94 i d. Točnije rečeno, Aleksandar II proglašava zaključke splitskog sinoda već potvrđene od Nikole II i ponovno ih potvrđuje.

³³ CD I, 99 i d. N. Klaić, *Povijest* ..., 448 donosi fotografiju te isprave iz koje se jasno vidi da u njoj piše: (...) domini Teuzonis apostolice sedis apocrisarii missi a domino Alexandro, Romano pontefice. V. i CD I 99—100 br. 71. Tilagus je današnja Telaščica na Dugom otoku. V. A. Strgačić, *Cella sancti Johannis in Tilago*, »Časopis za hrvatsku povijest« 4, 1943, 321 i d.; P. Skok, *Slavenstvo i romanstvo na Jadranskim otocima*, Zagreb 1950, 115 i d.

³⁴ Rački, *Doc.* 449.

³⁵ CD I, 97—98.

Lovra 1060. god. sigurno pogrešna.³⁶ *Ordinatio*, tj. podjeljivanje biskupske časti zapravo je *consacratio*, tj. ritualno prenošenje vlasti posvećivanja i ujedno postavljanja na određenu crkvenu funkciju.³⁷ Do nje dolazi tek nakon što narod i kler izaberu biskupa (*electio*). Biskup se nakon izbora zove *episcopus electus* i kao takav nije još uveden u biskupsku čast te još ne može vršiti biskupske funkcije. Tek nakon što biskup bude *ordinatus*, on postaje *episcopus consecratus*, pa ga se nakon toga svečano uvodi u posjed, tzv. inthronizacija.³⁸ Kako je u ispravi koja nas obavještava o raspravi vođenoj pred Teuzom, legatom Aleksandra II, Lovro još uvijek osorski biskup, a samo *archiepiscopus electus*, to je do njegove ordinacije moglo doći samo nakon toga. S time se slaže i Tomina vijest da je Majnard kao legat pape Aleksandra II sazvao u Splitu sinod i da je tom sinodu prisustvovao splitski nadbiskup Ivan.

Toma poznaje Majnarda po imenu i točno navodi koje je on poslove obavio u našim krajevima. S druge strane, Toma nigdje ne navodi legata Teuza po imenu, pa kako kaže da je »neki legat« bio prisutan izboru Lovre za nadbiskupa, treba zaključiti da nije riječ o Majnardu, već da se bez sumnje radi o Teuzu. Konačno, kako je Lovro za Teuzova posjeta još uvijek samo izabran nadbiskup, to znači da je tek kardinal Ivan (prije studenog 1063. godine) donio Lovri palij i papino odobrenje. Uostalom, kad bi Lovro bio izabran pred Majnardom 1061. godine, onda bi papino odobrenje stiglo tek za dvije godine, a to je predugačko vrijeme koje bi bilo utoliko nerazumljivije što je u međuvremenu u Hrvatskoj bio Teuzo kao papin legat. Dakle, sve govori za to da je Lovro izabran nadbiskupom upravo za Teuzova poslanstva.

Foretić je točno upozorio na to da je Majnard bio dva puta u Dalmaciji, i to prvi put kao legat pape Nikole II početkom 1060. godine, a drugi put kao legat pape Aleksandra II. Po Foretićevu mišljenju, drugo poslanstvo Majnardovo pada početkom 1062. godine. Ali, ako pretpostavimo da je drugo Majnardovo poslanstvo palo u 1062, Teuzo bi bio poslanikom »iduće« tj. 1063. godine, dakle one iste godine u kojoj je prije studenoga papin legat Ivan bio također u Dalmaciji, pa bi u 1063. god. došlo do ovih događaja: Teuzo provodi reformu; bira se Lovra; putovanje u Rim po potvrdu Lovrina izbora; papino odobrenje Lovrina izbora i slanje palija; kardinal Ivan, papin legat, održava zbor naroda i klera na kojem anatemizira Cededu i Potepu, hvata Ulfa, vodi ga u Split, tamo održava sinod i prije studenoga 1063. god. baca Ulfa u zatvor. Prvih deset mjeseci 1063. god. očito je prekratak rok za sve te djelatnosti, sinode, zborove i putovanja, pogotovo ako uzmemo u obzir da je Teuzova djelatnost obuhvaćala ne samo reformsko djelovanje u užem smislu nego i razne ne baš jednostavne poslove, među kojima nam je slučajno ostala zabilježena vijest o sporu u vezi s kapelom sv. Ivana. Vjerojatno je takvih sporova i problema bilo više, a oni su svi zahtijevali ne baš malo vremena. Isto tako po svemu se čini da je kardinal Ivan boravio i u Trogiru i tamo prisustvovao biranju novoga biskupa, što znači da je i on uz aktivnost protiv Ulfa obavljao i druge tekuće zadatke. Iz svih tih razloga čini se upravo sigurnim da je Majnard otputovao u naše krajeve

³⁶ Barada, *Prilozi*..., 190 i d.

³⁷ H. E. Feine, *Kirchliche Rechtsgeschichte*, Köln—Graz 1964⁴, 130.

³⁸ E. Haberkern — J. F. Wallach, *Hilfswörterbuch für Historiker*, München 1972³, 76 (v. Bischof), 121 (v. Consecratio), 30 X (v. Inthronisation).

odmah nakon izbora Aleksandra II za papu, tj. poslije 1. listopada 1061, da je »iduće godine« tj. 1062, Teuzo provodio reformu, prisustvovao izboru Lovrinu, te da je 1063. godina protekla u živoj i intenzivnoj djelatnosti kardinala Ivana, koja je kulminirala u zatvaranju Ulfa u Splitu.

Na temelju svega naprijed iznesenog proizlazi ova uvjerljiva i jednostavna kronologija dolazaka papinih legata u naše krajeve:

Ožujak 1060. god. — sinod u Splitu pod Majnardom: donošenje zaključaka o provođenju odluka Lateranskog sinoda iz 1059;

Konac 1061. god. — sinod u Splitu pod Majnardom: suđenje Krešimiru; provođenje nekih zaključaka iz ožujka 1060;

Početak 1062. god. — splitski nadbiskup Ivan odstupa;

1062. god. — splitski sinod pod Teuzom:³⁹ izbor nadbiskupa Lovra; provođenje većine zaključaka sabora od ožujka 1060. god.;

1062/1063. god. — poslanstvo papi radi odobrenja prijelaza Lovra na splitsku nadbiskupsku stolicu;

1063. god. — papin legat Ivan dolazi s papinim odobrenjem Lovrina prijelaza na splitsku nadbiskupsku stolicu; narodni zbor na kojem hvata Ulfa; Ivan prolazi kroz Trogir, gdje se bira njegova pratioca Ivana za biskupa; sinod u Splitu: ustoličenje Lovra i osuda Ulfa.

IV

Obratimo sada pažnju na zbivanja u Njemačkoj i Italiji što se odnose na izbor pape i protupape i na stajalište njemačkog dvora.

Papa Nikola II svojim je približavanjem Normanima i dodjelom praktički cijele Južne Italije u leno normanskim vojvodama u srpnju 1059. god. duboko oneraspoložio njemački dvor. Dakako, iza Nikole II stoji Hildebrand kao najmoćniji čovjek reformnog papinstva. On zove Normane nakon smrti Nikole II. Normani 1. X 1061. osvajaju Rim i omogućuju biranje Aleksandra II, koji je potpuno pod utjecajem Hildebranda. Predstavnici rimskog plemstva u međuvremenu odlaze u Njemačku, gdje zajedno s njemačkim dvorom i lombardskim biskupima biraju Kadalusa, parmskog biskupa za papu Honorija II (28. X 1061). Koncem ožujka 1062. god. lombardska vojska dolazi s Honorijem II pred Rim. Hildebrand i Aleksandar II u velikoj su nevolji jer su Normani otišli iz Rima, a njemački dvor je uz Honorija II. Za vrijeme kratkotrajne opsade Rima dolazi u Njemačkoj do dvorske revolucije: carica — majka kao regent malodobnog Henrika IV udaljena je s dvora, a u ime Henrika IV vlada novo regenstvo na čelu s kölnskim nadbiskupom Anonom, inače najmoćnijim čovjekom u Njemačkoj i izrazitim pristalicom reforme. Njemački dvor od toga trenutka stoji uz reformu i Aleksandra II, prestaje pružati podršku Honoriju II, te nizom vještih diplomatskih akcija omogućuje konačnu pobjedu Aleksandra II: već u svibnju 1062. god. dolazi predstavnik njemačkog dvora u Rim, uspijeva nagovoriti oba suparnika da

³⁹ 39 Našoj kronologiji protivi se, doduše, navođenje treće indikcije u Teuzovoj presudi. Prema toj indikciji Teuzov bi boravak u našim krajevima padao tek poslije 1. IX 1064. Ipak podatak o trećoj indikciji u spomenutoj ispravi bez ikakve je sumnje posve nepouzdan i ne može biti sam za sebe dovoljan da Teuzovo poslanstvo prebacimo u vrijeme poslije 1. IX 1064, utoliko više što Korčulanski kodeks izričito kaže da je Teuzo došao u naše krajeve iduće godine nakon Majnarda.

se svaki vrati u svoju dijecezu, a time je zapravo Honorije II uklonjen sa scene, a da toga ni sam nije bio svjestan; sabor u Augsburgu u listopadu iste godine odlučuje da se u Italiju šalje izaslanstvo koje će tobože objektivno ispitati situaciju; međutim, kako je izaslanik Augsburskog sabora rođak nadbiskupa Annona, odluka je već unaprijed jasna; dapače, koncem 1062. on priznaje Aleksandra II u ime Henrika IV, pa Aleksandar II u ožujku 1063. god ulazi u Rim i odmah nakon toga održava crkveni koncil. U međuvremenu Honorije II konačno shvaća da je izigran, pokušava u svibnju 1063. god. osvojiti Rim, uspijeva doduše osvojiti Anđeosku tvrđavu i čak crkvu sv. Petra, ali ne i Lateran jer nema dovoljno vojnika ni novčanih sredstava i ne dobiva pomoć ni iz Njemačke ni iz Bizanta. Štoviše, rimske »pristaše« Honorija zadržavaju ga koncem 1063. god. u Rimu sve dok ne plati visoku otkupninu. Početkom 1064. god. Honorije II uspijeva se nekako probiti u svoju biskupiju Parmu, gdje do svoje smrti samodopadno sam sebe smatra papom, ali na svjetskoj političkoj pozornici ne igra nikakvu ulogu. Sabor u Mantovi u svibnju 1064. god. donosi konačno priznanje Aleksandra II.⁴⁰

Kronologija je, dakle, ovakva:

19. VII 1061. god. — umire papa Nikola II.

1. X 1061. god. — Normani osvajaju Rim; izabran za papu Aleksandar II;

28. X 1061. god. — u Njemačkoj biran protupapa Honorije II;

Konac ožujka 1062. god. — Honorije II s lombardskom vojskom nalaži se pred Rimom;

Travanj 1062. god. — novo proreformsko regenstvo malodobnog Henrika IV;

Svibanj 1062. god. — primirje u Rimu, Aleksandar II odlazi u svoju biskupiju (Lucca), a Honorije II u svoju (Parma);

Listopad 1062. god. — proreformski sabor u Augsburgu;

Konac 1062. god. — legat Augsburskog sabora u ime Henrika IV priznaje Aleksandra II za papu;

Ožujak 1063. god. — Aleksandar II ulazi u Rim;

Travanj 1063. god. — Aleksandar II održava sinod u Rimu;

⁴⁰ *Vitae Pontificum Cardinalis Nicolao Aragoniae, Vita Alexandri II*, I. A. Muratori, *Rerum Italicarum Scriptores*, Tomus III, Mediolani 1773, 302, pretjeruje kad kaže da je Cadalus (Honorije II) bio u Anđeoskoj tvrđavi *duos annos (...)* *obsessus et calamitatibus multis afflictus exinde egredi nullatenus potuit, donec se ab eodem Cencio CCC. libris argenti redemit*, te da je iz Rima jedva pobjegao *uno ronsino et uno cliente contentus, inops at aeger*, jer je opsada Anđeoske tvrđave trajala samo nekoliko mjeseci krajem 1063. godine, ali svakako daje vrlo živu i u biti točnu sliku općeg očajnog položaja Honorija II u to vrijeme. Usp. F. X. Seppelt, *Papstgeschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart*, 1940², 103 i d.; A. Fliche — V. Martin, *Histoire de l'Eglise depuis les origines jusqu'à nos jours*, VIII; A. Fliche, *La réforme gregorienne et la reconquête chrétienne*, 1057—1125, Paris 1946, 30 i d.; Haller, *Das Papsttum II*, München 1965, 227 i d.; Jedin, *Velika povijest Crkve III/1* (F. Kempf, *Crkva u doba grgurovske reforme*) 407 i d. Posebno za pokušaje osvajanja Rima sa strane Honorija II vrijedi konzultirati F. Heberhold, *Die Angriffe des Cadalus von Parma auf Rom 1062—1063*, »Studi Gregoriani« 2, Roma 1947, 447 i d. Od literature koja se bavi njemačkim političkim prilikama u vezi s južnom i jugoistočnom Evropom spomenimo umjesto svega M. Büdinger, *Ein Buch ungarischer Geschichte (1058—1100)*, Leipzig 1866, 12 i d.; A. Dimitz, *Geschichte Krains I*, Laibach 1874, 153 i d., a od novijih K. Hampe, *Geschichte des Abendlandes von 900 bis 1250*, Münster—Köln 1953 = *L'Europa nell'età medioevale del 900 al 1250*, Brescia 1963, 113 i d.; K. Jordan, *Investiturstreit und frühe Stauferzeit (1056—1197)*, München 1973, 13 i d.

Od svibnja 1063. god. — Honorije II bezuspješno pokušava zagospodariti Rimom;

Konac 1063. god. — Honorije plaća otkupninu da ga njegovi »prijatelji« puste na slobodu;

Početak 1064. god. — Honorije II potajno napušta Rim;

Svibanj 1064. god. — koncil u Mantovi priznaje Aleksandra.

V

1. Tek sada možemo uzeti u razmatranje ulogu Ulfa u poznatim događajima šezdesetih godina XI stoljeća.

Rački je o Ulfu dao tek nekoliko napomena,⁴¹ koje su dobro argumentirane i sadrže neke prihvatljive teze, tako da se utjecaj Račkog i u tom problemu osjeća do danas. Po Račkome, pobuna na Krku počinje 1061. i dovršava 1063. godine a Ulfo je možda došao *e vicina aquileiensi provincia*.

Ritig se u svojim objašnjenjima uloge Ulfa izričito pozvao na Račkoga, ali je ustvrdio da je Ulfo domaći svećenik, a Ulfova pobuna počela bi po Ritigu tek 1062. godine.⁴²

Prvi je temeljito Ulfov aktivnost analizirao Šišić.⁴³ Po njemu je Ulfo došljak, a to »kao da znači da se on baš oko toga vremena (tj. potkraj 1063.) povratio iz Italije u Hrvatsku« te je »jamačno poznat u Hrvatskoj«. Njegov je cilj »da se hrvatska crkva otkine od dalmatinske« i zato dva puta putuje u Rim, ali uglavnom bez uspjeha. Zbog zabrane slavenskog bogoslužja dolazi »u čitavoj hrvatskoj državi« do velikih nemira, papin legat Ivan hvata Ulfa »možda uz hrvatsku državnu brahijalnu pomoć«, a Ceded i Potepi daje bizantska vlast na Krku »dovoljno zaštite«. Krešimir je uz reformu, a protiv narodne crkve. Šišić ističe da je vjerojatno već prije Ulfova pokreta »baš na Krčkom otoku bila protureformistička stranka veoma jaka« jer je Krk potpadao pod Bizant, koji se upravo u to doba približio Njemačkoj i protupapi Kadalusu. Ulfov akciju stavlja Šišić u drugu polovicu 1063. a splitski sinod na kojem je Ulfo osuđen na početak 1064. godine.

U svom radu *Episcopus Chroatiensis* što je objavljen 1931, ali koji je napisan još 1928., Barada je istakao da se radi o »čudnoj pripovijesti«.⁴⁴ Barada je osobito istakao kako je nevjerojatno da bi Ulfo bio uhvaćen i zatvoren, a da bi Ceded i dalje ostao krčkim biskupom. On je ustvrdio da događaj s Cededom treba prebaciti u treće desetljeće XI stoljeća.

Međutim, već 1927. god. dolazi Praga⁴⁵ s novim objašnjenjem Ulfove uloge. Prema Pragi, nakon što je zbog reformatorskih zaključaka splitskog sinoda iz 1060. god. došlo do nemira, dolazi u Hrvatsku neki njemački svećenik Ulfo, pristaša carske vlasti i pridobiva Hrvatsku za protupapu (guadagna al partito dell'antipapa gran parte della Croazia). Krešimir je najprije sklon tom pokretu (lo favorisce). Međutim, nakon što 1064. god. njemački dvor priznaje Aleksandra II, Krešimir se okreće Rimu, dok njegov designirani nasljednik i Zvonimirov suparnik vojvoda Stjepan ostaje antireformno

⁴¹ Rački, *Doc.*, 204, 206, 209.

⁴² S. Ritig, *Povijest...*, 159 i d.

⁴³ Šišić, *Die Geschichte...*, 235 i d.; isti, *Povijest...*, 513 i d.

⁴⁴ Barada, *Episcopus Chroatiensis*, «Croatia sacra» 2, 1931, 188 i d.

⁴⁵ G. Praga, *Ferdo Šišić, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, »Atti e memorie della Società dalmata di storia patria II, Zara 1927, 227 i d.

nastrojen i postaje nosilac narodnog otpora na Kvarneru i pod Velebitom. Dolazi papin legat Ivan u Krk i tamo mu možda sami carski pristaše izručuju Ulfa, ali ne i biskupa Cededu, jer ga štiti vojvoda Stjepan. Iste pogleda razvija Praga i 1931. god.⁴⁶, samo što nadodaje da je Krešimir u vrijeme dok je bio sklon Ulfovu poretku stupio možda čak i u savez s Njemačkom. Praga je to svoje shvaćanje ponovio i 1954. godine.⁴⁷

U hrvatskoj historiografiji Praginu misao o Ulfu kao pristaši protupape Honorija II prihvatio je 1943. god. Barada,⁴⁸ 1953. god. Babić,⁴⁹ a kasnije i N. Klaić u svojim radovima.⁵⁰

Dakle, što se tiče vremena Ulfova djelovanja, po Račkome je pobuna na Krku počela poslije 1060, tj. poslije sinoda u Splitu održanog 1059—1060, i trajala do 1063. god., tj. do sinoda održanog u prisustvu papina legata kardinala Ivana. Ritig je vrijeme Ulfova djelovanja skratio na razdoblje 1062—1063. godine. Razlika prema Račkome je u tome što Rački stavlja početak pobune prije dopisa Aleksandra II, a Ritig poslije. Šišić pak smatra da je Ulfovo djelovanje počelo i završilo tek u 1063, a da je sinod legata Ivana održan početkom 1064. godine. Barada prebacuje Ulfovu djelatnost u treće desetljeće XI stoljeća.

Što se, pak, tiče pitanje odakle je Ulfo došao, već je Rački ustvrdio da je Ulfo možda došao iz Akvileje, a tome je Praga još i nadodao da je Ulfo bio njemački svećenik »bez sumnje pristaša cara, a možda izaslanik nadbiskupa Viberta«, te radio u prilog protupape (Honorija II). Po Ritigu je Vuk domaći svećenik. Šišić je 1917. god. jasno istakao da je Ulfo stranac, dok je 1925. god. imao pomalo nejasno stajalište; Šišić kao da je promijenio mišljenje i kao da tvrdi da je Ulfo domaći čovjek jer kaže da se Ulfo »vratio« u Hrvatsku.

Konačno, u pogledu vlasti nad Krkom u to doba, po Račkome je Krk, zajedno s Dalmacijom, šezdesetih godina XI st. već bio hrvatski, a to je isto mislio i Barada. Praga je 1927. god. ustvrdio da je Krk u to doba pripadao snagama njemačkog cara zajedno s dobrim dijelom hrvatskog kopna. N. Klaić je 1964. smatrala⁵¹ da je pod Krešimirom Krk bio hrvatski, ali je kasnije došla do uvjerenja da je Krk do 1063. god. bio bizantski, a nakon toga pripadao Ulriku II iz obitelji Weimar-Orlamünde koji ga je priključio novoosvojenoj »Dalmatinskoj marki«.⁵²

2. Nema ni najmanje sumnje u to da je Tomina »priča namjerno tako iskrivljena da se teško može u njoj razabrati historijsku jezgru«.⁵³ Pokušajmo analizirati Tomino pripovijedanje. Tijek događaja po Tomi je ovaj:

⁴⁶ G. Praga, *La traslazione di S. Niccolò e i primordi delle guerre normanne in Adriatico*, »Archivio storico per la Dalmazia« god. VI, vol. XI, fasc. 61, 1931, 12 i d.

⁴⁷ Praga, *Storia di Dalmazia*, Padova 1954, 64 i d.

⁴⁸ M. Barada, *Hrvatska povijest*, Zagreb 1943², 59.

⁴⁹ V. npr. V. Babić u *Istoriji naroda Jugoslavije* I, Beograd 1953, 192.

⁵⁰ N. Klaić, *Da li je postojala Dalmatinska marka Bečke ilustrirane kronike*, »Zgodovinski časopis« (dalje ZČ) XIX—XX, 1965—1966, 135—136; ista, *Historijska podloga hrvatskog glagoljaštva u X i XI stoljeću*, »Slovo« 15—16, 1965, 263 i d.; ista, *Povijest*... 371 i d.

⁵¹ N. Klaić, *Problem vrhovne vlasti nad Dalmacijom*, Zbornik »Zadar«, Zagreb 1964, 157.

⁵² N. Klaić, *Povijest*... 371.

⁵³ Ritig, *Povijest*... 215 i d.

- Majnard održava splitski sinod u vrijeme pape Aleksandra i splitskog nadbiskupa Ivana: zabrana liturgije na slavenskom jeziku;
- papina potvrda tih zaključaka;
- crkve sa slavenskim bogoslužjem se zatvaraju;
- dolazi stranac Ulfo kao navodni papin predstavnik i predlaže izaslanstvo papi;
- prva posjeta Ulfa Rimu: Ulfo dobiva pismo za dalmatinske biskupe i kralja;
- Ulfo se vraća, pismo predaje »Gotima«, oni izabiru Cededu kao svoga biskupa i šalju u Rim Ulfa, Cededu i Potepu;
- druga posjeta Ulfa Rimu: papa ne odobrava slavensko bogoslužje, ali obećava dolazak (svojih) legata;
- poslanstvo se vraća u Hrvatsku, Cedeđa tjera krčkog biskupa, posećuje crkve, zareduje svećenike;
- o djelatnosti Cedeđe obavještava se papa;
- papa šalje legata Ivana, ovaj anatemizira Cededu i Potepu, a Ulfa odvlači u Split, tamo osuđuje i baca u zatvor.

Očito je da Tomino pripovijedanje o događajima u vezi s Ulfom nije uvjerljivo. Prije svega, splitski sinod od 1060. god. nije donio odluku o zabrani bogoslužja na slavenskom jeziku. Toma, doduše, kaže da je odlučeno *ut nullus de caetero in lingua Sclavonica praesumeret divina mysteria celebrare nisi tantum in latina et graeca* i da je to potvrđeno *apostolica auctoritate*, ali to sigurno nije istina jer u potvrdi Aleksandra II stoji: *Slavos nisi latinas litteras didicerint ad sacros ordines promoveri (...) prohibemus*. Dakle, nema ni riječi o nekoj zabrani bogoslužja na slavenskom jeziku, nego samo o budućoj zabrani zaredivanja slavenskih svećenika bez znanja latinskoga. Uostalom, to je Barada jasno uočio već 1931. godine. Doista, zabrana službe božje na slavenskom jeziku bila bi skrajnje nepromišljen i politički posve loše odmjerjen potez. Zatvoriti slavenske crkve, a zbog nedostatka svećenika koji bi služili misu na latinskom onemogućiti nastavljanje vršenja obreda na latinskom jeziku značilo bi nerazumno i brzopleto odustati od bilo kakvog vjerskog i političkog utjecaja na narodne mase i predati ih kao dobro došao poklon svojim protivnicima. Upravo u pogledu slavenskog jezika rimska crkva je na našem području oduvijek pokazivala veliku opreznost u provođenju svoje politike. Ako je vjerovati tzv. *Historia salonitana maior*, prema jednom zaključku splitskog sabora od 925. god. bilo je zabranjeno biskupima zaredivati svećenika koji bi služili misu na slavenskom jeziku, ali je bilo predviđeno da se služba božja obavlja i na slavenskom jeziku uz odobrenje pape.⁵⁴ Slično kao u XI st., tako je i u X st. donesen očito jedini sa stajališta rimske crkve koristan zaključak: glagoljašenje se privremeno trpi jer nema bolje alternative. Ta i Inocent IV u XIII st. odobrio je službu božju na slavenskom jeziku, dakako samo u onim mjestima gdje je ona bila uobičajena. Spomenimo još i to da je god. 1595. sinod akvilejskog patrijarha zaključio da se u Istri uvede jedinstveni obred i latinski jezik, ali je ipak oprezno odredio da se glagoljica i slavenski jezik u božjoj službi ne ukinu naprečac, da se glagoljske knjige pregledaju i po potrebi usklade s naučavanjem katoličke crkve i nadodao da je poželjno postepeno ukidati glagoljicu i uvoditi latinski jezik.⁵⁵

⁵⁴ N. Klaić, *Historia salonitana maior...* 101 = CD I 32, br. 22 = Rački, *Doc.* 1092, br. 149.

Dakle, više je nego vjerojatno da ni šezdesetih godina XI st. nije došlo do zatvaranja slavenskih crkava i do posvemašnje zabrane glagoljašenja, dakle da Tomina izvještaj nije točan.

Međutim, to nije sve. Naime, čini se da ni Ulfova putovanja u Rim nisu vjerojatna. Kako je protupapa Honorije II bio napušten od njemačkog dvora već u travnju 1062, to od toga datuma dalje ne dolazi u obzir Ulfovo putovanje Honoriju II, jer je taj već od travnja 1062. god. politički beznačajan. S druge strane, sigurno je da Ulfo nije išao u Rim Aleksandru II kao »svom gospodar« jer je Ulfo bio po pripovijedanju samoga Tome protivnik reformnog papinstva, pa je nezamislivo da bi Aleksandar II bio njegov »gospodar«.

Iz Tomina pripovijedanja proizlazi dalje da je Ulfo došao u naše krajeve nakon što je papa potvrdio zaključke splitskog sinoda i nakon što su kao posljedica od pape potvrđenih zaključaka zatvorene crkve sa slavenskim bogoslužjem. Kako Aleksandar II u svojoj potvrdi zaključaka splitskih sinoda naziva Majnarda biskupom i kako se Majnard »pomije u svom novom položaju 13. jan. 1063«,⁵⁵ to je Šišić s pravom zaključio da je papa izdao tu potvrdu tek koncem travnja 1063. god. nakon povratka u Rim i održavanja koncila. Dakle, do zatvaranja slavenskih crkava došlo bi tek sredinom 1063. godine. Honorije se, doduše, nalazio u Rimu u drugoj polovici 1063. god., ali kako je Ulfo bio prije studenog te godine već bačen u zatvor u Splitu, nemoguće je smjestiti u približno pola godine dva Ulfova putovanja u Rim uz popratne događaje (početno Ulfovo »šaputanje«, izbor poslanstva za prvo putovanje, redakcija papina pisma, dogovori »Gota« i izbor poslanstva za drugo putovanje), Cededino tjeranje krčkog biskupa, posvećivanje crkava i zaređivanje svećenika, prijavu Cededina djelovanja papi, dolazak papina poslanika, kardinala Ivana, narodni zbor, hvatanje Ulfa, njegovo dopremanje u Split i vođenje postupaka te bacanje u zatvor. Treba priznati da je takav intenzivni tijek događaja posve nemoguć u tako kratko vrijeme.

Dakle, i Ulfova putovanja u Rim treba naprosto odbaciti kao izmišljena.

Konačno, u Tominu izvještaju ima još jedna upadljiva okolnost, koja je, uostalom, u znanosti već uočena. Naime, Ulfo je tobože predvodnik i inicijator pokreta za priznanje slavenske službe božje pa ipak, nakon što je on uhvaćen i odvučen u Split, slavenska božja služba nastavlja se i dalje, Cedula ostaje i dalje biskupom, a Potepa je također na slobodi. Čovjek se mora doista zapitati, čemu sva ta žestoka borba protiv Ulfa ako se nisu ostvarile navodne odluke splitskog sinoda, tobože potvrđene od pape, o zabrani slavenskog bogoslužja. Po Šišiću, Ulfo je uhvaćen uz hrvatsku pomoć, a Cedula na Krku štiti bizantska vlast, dok po Pragi nova njemačka vlast na Krku žrtvuje Ulfa, a vojvoda Stjepan štiti narodne svećenike; ali, sva su ta tumačenja očito nategnuta i posve neuvjerljiva. Naprotiv, sve postaje jasnije ako prihvatimo tezu da je Ulfo, doduše, protivnik reformnog papinstva, ali da ta borba nema veze s borbom oko slavenske službe božje. Toma je tendenciozno povezao dvije istodobne pojave, Ulfovu političku aktivnost i slavensko bogoslužje na Krku. To je pravi odgovor na čudnu okolnost surova obračuna s Ulfom i daljeg postojanja slavenske službe božje. Dakako, takav odgovor izaziva novo pitanje: zašto je Toma povezao Ulfa sa slavenskim jezikom u bogoslužju? Na to se pitanje dade lako odgovoriti. Toma

⁵⁵ L. Kirac, *Crtice iz istarske povijesti*, Zagreb 1946, 256 i d.

⁵⁶ Šišić, *Povijest*... 510.

kao latinaš, kao fanatični pristaša svega što je strogo na liniji rimske crkve i kao veliki protivnik svega hrvatskoga i uopće slavenskoga, morao je sa zaprepašćenjem, nerazumijevanjem i bolom doživjeti u svoje doba makar i ograničeno priznanje glagoljice i slavenskog jezika na Krku i u Senju.⁵⁷ Nije li Toma htio povezivanjem Ulfove političke borbe s krčkim glagoljima pokazati kako su glagoljaši već u XI st. bili neprijatelji rimske crkve? Nije li osnovno u čitavoj priči ono što papa navodno doslovce kaže Ulfu: *propter arianos inventores litteraturae hujusmodi dare eis licentiam in sua lingua tractare divina sicut praedecessores mei sic et ego nullatenus audeo*? Drugim riječima, iza Tomine moralizatorske priče skriva se ova tendencija: u dobrim starim vremenima pape nisu dozvoljavale bogoslužje na slavenskom jeziku jer je glagoljica »arijansko pismo«; glagoljaši su oduvijek bili protivnici Rima i pape, oni su primitivni lažljivci i heretici, oni se protive izričitim odredbama sinoda *ut nullus de caetero in lingua Sclavonica praesumeret divina mysteria celebrare nisi tantum in latina et graeca*; zar nije opasno takvim ljudima u današnje vrijeme, tj. u XIII stoljeću, popuštati, i to upravo na Krku gdje je nekoć (tj. u XI st.) došlo do najvećeg otpora pravoj katoličkoj vjeri? Uostalom, i iz riječi koje Toma podmeće papi vidi se da je upravo to srž čitave priče koju je Toma tendenciozno iskovao dijelom iz raznih stvarnih događaja, a dijelom iz svoje mašte. Prema Tomi, sam papa (!) navodno izgovara ove riječi: ne usuđujem se nikako (!), kao ni moji prethodnici (!) dati odobrenje (!) da obavljaju službu božju na svojem jeziku, i to *propter Arianos inventores (!) hujusmodi litterature*. Nije li to posve jasan, premda lukavo u doslovne (!) riječi samoga pape zaodjenut prigovor Inocentu IV, suvremeniku koji u svojem reskriptu od 29. ožujka 1248. kaže da je glagoljica *littera specialis* hrvatskih krajeva, koju je prema tvrdnji hrvatskog klera pronašao sv. Jeronim (*quam illius terre clerici se habere a beato Jeronimo asserentes*) i koji zato daje odobrenje (*licentiam concedimus*) za glagoljsku službu u senjskoj biskupiji, i to u onim mjestima gdje je bila i do sada obavljana. Očito se Toma razračunava s tim papinim reskriptom: sadašnji papa daje odobrenje glagoljici, a prije se to pape nisu usuđivale učiniti; sadašnji papa kao da prihvaća tezu da je glagoljica djelo sv. Jeronima, a prije su pape energično tvrdili da se radi o heretičkom pismu.

3. Ako je, pak, točno da je Ulfo politički protivnik Rima i njegovih saveznika, postavlja se pitanje odakle je Ulfo došao. Na to pitanje daje se najčešće odgovor da je Ulfo došao iz Akvileje. Ipak, treba uzeti u obzir da je na položaju akvilejskog patrijarha od 1049. do 1063. god. bio Gotopoldo, stric cara Henrika III, koji je u svenu slijedio politiku njemačkog dvora.⁵⁸ Kako smo već istakli, od travnja 1062. god. njemački dvor je prihvatio reformsku politiku rimske kurije, pa prema tome ni Akvileja od toga doba nije više protiv Aleksandra II. Dakle, Ulfo nije mogao doći iz Akvileje i razviti živu djelatnost na Krku protiv reformske politike Rima. Pogotovo u 1063. godini, tj. u vrijeme vrhunca Ulfove djelatnosti, njemački dvor i

⁵⁷ L. Jelić, *Fontes historici liturgiae glagolito-romanae a XIII ad XIX saeculum*, Veglæ 1906, 9 (pismo Inocenta IV senjskom biskupu od 20. ožujka 1248); 9—10 (pismo Inocenta IV od 26. siječnja 1252. krčkom biskupu).

⁵⁸ P. S. Leicht, *Breve storia del Friuli Udine* 1970⁴, 104. Uska povezanost Henrika IV s Gotopoldom u to doba vidi se i iz listine kojom Henrik IV potvrđuje 16. prosinca 1062. akvilejskom patrijarhu razne privilegije. V. F. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku* III, Ljubljana 1911, 138. br. 225.

Akvileja već su deklarirani prijatelji Aleksandra II, pa bi bilo neshvatljivo da papin legat hvata Ulfa, izaslanika prijateljske Akvileje, odvodi u Split i tamo osuđuje na doživotni zatvor.

Uostalom, Skok je tvrdio da je Ulfo došao iz Akvileje samo na osnovi njegova germanskog imena,⁵⁹ a to je sigurno preslab dokaz, u prvom redu zbog naprijed navedenih kronoloških razloga, ali i zato što imena germanske provenijencije nalazimo nerijetko i u ranosrednjovjekovnoj Dalmaciji.⁶⁰

Dakle, Ulfo, politički protivnik Rima, nije mogao doći iz Akvileje. Odakle? Da bismo se približili točnom odgovoru na pitanje odakle je Ulfo došao, valja razmotriti neke aspekte međunarodne situacije Hrvatske toga doba.

Kao što smo na drugom mjestu pokušali podrobnije obrazložiti,⁶¹ međunarodnu situaciju koncem pedesetih i početkom šezdesetih godina XI st. karakterizira energični prodor rimske crkve na područja nad kojima je do tada svjetovnu vlast imao bizantski car, a crkvenu carigradski patrijarh. Još god. 1059. papa Nikola II primio je u vazalni odnos normanske vojvode u Južnoj Italiji, i to Richarda kao kneza Kapue, a Roberta Guiscarda kao vojvodu Apulije i Kalabrije, a i Sicilije, nakon što je osvoji, te im je dodijelio te zemlje kao leno rimske crkve s jasno izraženom namjerom da rimska crkva preko normanskog mača istisne istočnu crkvu iz Južne Italije. Tako i dolasci papina legata Majnarda u hrvatske krajeve u 1060. i 1061. god. nisu nikako bili puka rutinska inspekcijska posjeta, već su imali u prvom redu političko značenje. Kao što reformno agresivno papinstvo širi preko normanskih vojvoda svoj utjecaj na jugu Italije na štetu oslabljenog Bizanta, tako i u Dalmaciji Rim nastoji preko hrvatskog kralja proširiti svoj utjecaj u Dalmaciju. Ne može biti slučajem činjenica da se prema sačuvanim ispravama upravo nekako početkom šezdesetih godina Krešimir počinje nazivati *rex Croatiae et Dalmatiae*. Zato je vrlo vjerojatno da je Majnard već prilikom svoga prvog posjeta Splitu donio sa sobom papinu suglasnost na Krešimirovo osvajanje Dalmacije i stavio mu u izgled novi naziv kralja Hrvatske i Dalmacije, a da je Petar Krešimir obećao pomoći prodoru rimske crkve na tlo bizantske Dalmacije, te se odmah i počeo tako nazivati.

Dapače, prema vijesti iz Korčulanskog kodeksa saznajemo da je Petar Krešimir optužen da je ubio svoga brata Gojslava, što bez sumnje treba povezati i s borbom oko hrvatskog prijestolja i, na međunarodnoj razini, obračunom Rima i Bizanta. Iz Korčulanskog kodeksa saznajemo, dalje, da je Majnard oslobodio Petra Krešimira optužbe da je zlonamjerno (*dolo*) ubio svog brata, te da je Krešimir nakon izvršene crkvene rekoncilijacije, tj. izvršene pokore zadane od crkve, »ponovno stekao vlast nad tom zemljom od strane svetoga Petra apostola« (*iterum adeptus est principatus illius terae a parte sancti Petri apostoli*). Kako je poznato da je Aleksandar II sklopio ugovor s nekim francuskim velikašima o ponovnom osvajanju španjolske, po kojem će osvojene zemlje ti velikaši primiti kao vazali *ex parte sancti*

⁵⁹ P. Skok, *Uслови života glagoljice*, »Slovo« 3, Zagreb 1953, 22.

⁶⁰ V. Jirček, *Romani u gradovima Dalmacije tokom srednjega veka*, Beograd 1962, 77 (prijevod studije *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, »Denkschriften der Kais. Ak. der Wiss. in Wien«, Phil. — hist. Classe, Band XLVIII—XLIX, Wien 1901, 1903, 1904) navodi ova langobardska imena: «Ninu i Zadru; Aldefreda, Aufretus, Odolbertus, Trasus, te smatra da se radi o Langobardima ili Talijanima langobardskog porijekla.

⁶¹ V. L. Margetić, *Odnosi Petra Krešimira i pape prema Korčulanskom kodeksu*, »Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku« LXXIV, 1980, 219—238.

Petri, iz tako reći identičnog načina izražavanja Korčulanskog kodeksa (*«a parte sancti Petri»*) treba zaključiti da je reformsko papinstvo i s Krešimirovom vodilo slične pregovore koji su u Rimu protumačeni kao priznanje Krešimirove vazalne podložnosti.

Sve, dakle, upućuje na to da je papa dao odobrenje da Krešimir osvoji bizantsku Dalmaciju i da je ujedini s Hrvatskom. Nije nemoguće da je papa ne samo prešutno nego čak izričito priznao hrvatskom kralju pravo na Dalmaciju. Naime, potvrda Aleksandra II odluka splitskog sinoda, o kojoj je u ovome radu već bilo riječi, adresirana je ovako: *Alexander regi et episcopis Dalmatiarum*. Unatoč protivnim mišljenjima,⁶² čini nam se da bi se dalo braniti gledište da se riječ *Dalmatiarum* odnosi ne samo na biskupe nego i na kralja, jer bi u protivnom slučaju stajalo npr. *regi Croatiae* ili *regi Cressimiri*. Osim toga, iz načina izražavanja čini se da se papa obraća svjetovnoj i duhovnoj vlasti u Dalmaciji, a ne svjetovnoj vlasti u Hrvatskoj i duhovnoj vlasti u Dalmaciji, dakle papa izričito priznaje da je Krešimir pravno svjetovna vlast u Dalmaciji.

Dakle, Krešimir je negdje koncem 1061. god. nakon sukoba s bratom učvrstio svoju poziciju u Hrvatskoj, među ostalim također i papinom pomoći, te mogao početi poduzimati korake da ostvari prava na koja je polagao glasom svoje nove titule, tj. prava nad Dalmacijom. Dakako da taj zadatak nije bio baš lagan, jer je Bizant ipak bio još prisutan na Jadranu i bio velesila koja je, makar i oslabljena, bila svakako jedna od značajnijih država toga doba. Osim toga, dalmatinski gradovi, naučeni na razmjernu samostalnosti pod Bizantom, nisu pokazivali oduševljenje da bizantsku vlast zamijene bilo kojom, radilo se to o hrvatskoj ili mletačkoj vlasti. Zato Krešimiru nije preostalo drugo nego da pokuša zaposjeti u Dalmaciji ono što se dalo zaposjesti, a da se u drugim dijelovima Dalmacije zadovolji bar formalnim priznanjem svog vrhovništva. Svakako se već a priori može pretpostaviti da je Krešimir pokušao ostvariti prava iz svog naslova kralja Dalmacije ondje gdje je mogao očekivati najmanji otpor i gdje je pristup njegovoj vojsci bio najlakši. To je bez sumnje otok Krk zato što je vrlo blizu kopnu i zato što je na tako velikom otoku grad Krk, iz kojeg se mogla očekivati organizacija obrane cijelog otoka, bio razmjerno preslab i premalen da bi zaštitio cijeli otok. Osim toga, Krk je ujedno i najudaljeniji od Zadra, centra bizantske Dalmacije.

I doista, ako pretpostavimo da je Krešimir došao u posjed otoka, ali ne i grada Krka, onda se Ulfova djelatnost prikazuje ako logičan odgovor Bizanta koji Ulfa 1062. god. šalje iz bizantskog Zadra da iz grada Krka organizira obranu i eventualno kakvu-takvu protuakciju. Dakako da je Ulfov pokušaj morao biti osuđen na neuspjeh jer on očito nije imao ni financijskih sredstava ni vojske. Ipak se on drži u gradu Krku čak do 1063. godine. Te godine Krešimir osvaja i grad Krk, te uz pomoć papina legata Ivana organizira novu vlast na otoku i u gradu te dozvoljava legatu Ivanu da organizator otpora, Ulfa, otpremi u Split gdje mu se sudi. Dosta je jasan razlog zašto Krešimir svoga političkog protivnika Ulfa predaje papinu legatu Ivanu. Papa i Krešimir djeluju u punoj suglasnosti. Papa daje cjelokupnoj Krešimirovoj djelatnosti crkveni autoritet, pa Krešimir umjesto da uhvaćenog Ulfa drži u tamnici ili da ga smakne, što je oboje sigurno nepopularno u Hrvatskoj gdje je još uvijek morala biti jaka probizantska opozicija,

⁶² V. npr. Šišić, *Povijest ...*, 510.

predaje svog i papina protivnika papinu legatu, koji u propapinskom Splitu vodi postupak protiv Ulfa kao heretika i time ga na najprikladniji način eliminira. Toma kaže da legat Ivan u Splitu *congregata Synodo eundem iniquum presbyterum ab omni ordine clericali deposuit, multisque affectum verberibus atonso capite adusta stigmatate fronte, sicut papa iusserat, perpetuo carcere detrudi fecit*. Na sličan žestoki način obračunavali su se s bizantskom vlašću i crkvenom hijerarhijom nekako u to doba papa i Robert Guiscard u Južnoj Italiji, također u punoj slozi crkve i svjetovne vlasti.

Da ponovimo. Sigurno je da Ulfo nije došao iz Akvileje jer je Akvileja čvrsto uz carstvo, a ono je uz papu od travnja 1062. godine. Osim toga, da je Ulfo došao iz Akvileje, on bi bio povučen već u drugoj polovici 1062. god. i ne bi nastavio borbu protiv pape upravo zbog promjene njemačke politike prema papi. Ulfo je očito veliki protivnik reformnog papinstva, ali nije i ne može biti ni emisar Honorija II jer taj od travnja 1062. god. ne znači ništa na svjetskoj političkoj sceni i podržavaju ga tek neki lombardski biskupi; s druge strane, imao je, kao što smo vidjeli, dovoljno svojih velikih briga da bi mogao čak i pomišljati na bilo kakvu političku djelatnost u hrvatskoj kraljevini, utoliko više što se iz toga ne vidi bilo kakva neposredna korist za njega. Još je manje vjerojatno da bi neki domaći hrvatski nezadovoljnici s Ulfom na čelu sa svoje strane tražili pomoć i povezivali se s Honorijem II.

Kako je centar Ulfove djelatnosti Krk, kako je Krk do toga doba bizantski, treba zaključiti da je Ulfa na Krk poslao Bizant, i to upravo iz Zadra, kao glavnog grada bizantske Dalmacije. To je pogotovo vjerojatno ako uzmemo u obzir da Ulfo očito zna hrvatski. Nadalje, ako je Ulfo uhvaćen 1063. god. i odvučen u Split, onda to znači da je njegova aktivnost doživjela neuspjeh i da su njegovi i bizantski protivnici uspjeli, dakle da su Rim i njegov saveznik Krešimir osvojili Krk kao centar Ulfove djelatnosti. Konačno, kako se Ulfo ipak odupirao od 1062. do 1063, on je morao na Krku imati neku bazu djelovanja. Ta baza je očito grad Krk, koji je Krešimir bez sumnje kao zadnjeg osvojio.

Ukratko, sve govori u prilog naše teze da je Krešimir osvojio 1062. god. otok Krk, da je Ulfo poslan iz bizantskog Zadra, da se Ulfo odupirao u gradu Krku i da je konačno svladan 1063. godine.

Summary

THE BYZANTINE RETREAT FROM KRK IN THE 1060's

The evolution of the judicial system on the island of Krk over the centuries reveals an interesting and unique fusion of various judicial institutions taken from Roman, Romano-Byzantine, Croatian, Croato-Hungarian and Venetian law. One of the presumptions that is indispensable to the understanding of this fusion is an analysis of the end of the Byzantine and the beginning of the Croatian power over the island (and town) of Krk in the 1060's as recorded by Thomas the Archdeacon in his well-known book about the activities of the priest Ulfo. In his study the author concludes that Thomas deliberately distorted the circumstances and gave an erroneous interpretation which does not correspond to historical reality. According to the author, the struggle for the acknowledgment of the Slavic liturgy is not at question, but rather the struggle between the pope and Byzantium, in which Peter Krešimir IV, the Croatian king, temporarily sided with the pope's party in order to obtain international acknowledgment of his aspirations regarding Dalmatia. Peter Krešimir IV started to realize his plans of fusing Dalmatia and Croatia on the island of Krk. As for the other results of the research, the most important discovery is that the priest Ulfo did not come from Aquileia, as is often maintained in literature, but from Zadar as a representative of the Byzantine power.

**O PRAVNOJ PRIRODI TZV. »KOMPROMESA
MORE VENETO« I UNAPRIJED UGOVORENE
KAZNE ZA NEPRIDRŽAVANJE PRESUDA
U POSTUPKU SUDOVA DOBRIH LJUDI
U KRIVIČNIM STVARIMA VENECIJANSKE EPOHE
HERCEGNOVSKOG KRAJA**

Dr ĐORĐE MILOVIĆ, redovni profesor
Pravni fakultet u Rijeci

UDK 949.716(497.ii8)
Izvorni znanstveni članak
Ur. 1. VII 1983.

Studirajući ove pravno-povijesne probleme u svjetlu venecijanskih arhivskih dokumenata i postojeće literature, autor dokazuje da je u doba mletačke dominacije Bokom kotorskom termin »more veneto« obuhvaćao i pravne običaje ovih krajeva. Utvrđuje da je »compromesso more veneto« bio conditio sine qua non za iniciranje postupka sudova dobrih ljudi i da je morao uvijek sadržavati odricanje stranaka od prava na apelaciju i ugovorenu kaznu za prekršitelja te obaveze. Tzv. »apelacije«, koje se rijetko sreću, imale su karakter jednog specifičnog pravnog lijeka (a ne faktičke apelacije) protiv presuda čiji su sadržaji ili forma bili u suprotnosti s »more veneto«.

Dukalom mletačkog dužda Johanesa Kornelija¹ od 14. jula 1718. herceg-
novsku kraju (odnosno tzv. Komunitadi topaljskoj) date su izvjesne privile-
gije. U domeni sudovanja dato je pravo da slobodno izabrano tzv. narodno
predstavničko tijelo (u sastavu: kapetan, kancelijer i 4 suđe) može suditi
u građanskim (imovinskim) parnicama, izuzimajući pravo na donošenje od-
luka u apelacionom postupku. Drugim riječima, to je tijelo imalo pravo
sudovanja isključivo u građanskim stvarima i isključivo u prvom stepenu.
Niti navedenim dukalom niti kojim drugim nije tome tijelu, ili bilo kojem
drugom, bilo dato pravo sudovanja u krivičnim stvarima. To pravo imao
je samo hercegnovski providur, jer je providurova vlast sjedinjavala i upravu
i sudsku vlast. Naravno, providur je u krivičnom sudovanju mogao primje-
njivati samo venecijansko pravo, jer domaćeg i nije bilo. U praksi je, me-
đutim, bilo poznato (i o tome postoji značajna arhivska dokumentacija)
da je hercegnovski providur to svoje pravo krivičnog sudovanja od slučaja
do slučaja (i, naravno, u lakšim i manje važnim krivičnim stvarima) pre-
nosio na sudove dobrih ljudi, izabrane od samih stranaka u sporu i potvr-
đene od providura. Problemom sudovanja (u tome periodu i na tome područ-
ju) sudova dobrih ljudi u krivičnim stvarima iscrpnije sam se znatno ranije

¹ Rukopisna knjiga u kojoj je ovaj dukal sadržan čuva se danas u Zavičajnom muzeju u Herceg-Novom, a nosi naslov: »Raccolta di Decreti, Terminazioni et Attestati emanati a favore della Fedelissima Comunità di Topla...« itd.

pozabavio u jednoj svojoj studiji² i ovom prilikom požnju bih poklonio isključivo rasvjetljavanju pravne prirode dvaju vrlo interesantnih pravnih instituta: tzv. »kompromesa more veneto« te unaprijed među strankama ugovorene kazne za slučaj nepridržavanja presude (i uz zabranu apelacije). Ponajprije treba osvijetliti mjesto i sadržaj tzv. kompromesa u postupku sudova dobrih ljudi. Naime, ako su već zavađene stranke³ sporazumno izrazile spremnost da spor u pitanju prepuste na rješavanje sudu dobrih ljudi, o tome je trebalo sačiniti poseban formalni akt, tzv. kompromes, u providurovoj kancelariji. Taj dokumenat morao je sadržati nekoliko obaveznih elemenata. Tako je, prije svega, trebalo u njemu navesti poimenično stranke u sporu, uz naznaku njihove zajedničke želje da taj spor predaju u ruke sudu dobrih ljudi. Nadalje, kompromes je morao sadržati suglasnost stranaka o licima (poimenično) koja ulaze u sastav suda, s tim što svaka stranka predlaže odgovarajući broj svojih ljudi,⁴ svaka stranka biva u izabranom sudu zastupljena s istim brojem ljudi, a zajednički određuju i kompromesom utvrđuju ukupan broj ljudi u sastavu suda.⁵ Nadalje, kompromes treba da sadrži odredbu da su zavađene stranke složne da se njihov predmet preda u ruke odabranih (i poimenično navedenih) dobrih ljudi. Najzad (i to je za nas u ovom radu osobito važno), kompromes mora sadržati odredbu: da se tim izabranim dobrim ljudima daje puna vlast da stvar detaljno ispituju i presude,⁶ da moraju suditi »more veneto«, da se stranke unaprijed odriču prava na apelaciju protiv presude do koje će doći, a istim se kompromesom unaprijed ugovara konkretno određena vrsta i mjera kazne za »neposlušnu stranku«, tj. za stranku koja se eventualno kasnije ne bi u svemu pridržavala presude koja će biti donesena.⁷ Na tome pitanju se na-

² Upućujem na moju knjigu: Prilog proučavanju sudova dobrih ljudi u Komunitadi topaljskoj (mletački period), izd. Istarskog instituta NR Crne Gore, Cetinje 1959.

³ Riječ je ovdje uvijek o sukobima među pojedincima ili grupama građana izazvanim nekim knjižničnim djelom.

⁴ Radi se uvijek o ljudima u koje oni imaju puno povjerenje da će njihove interese savjesno zastupati i stvar pravično presuditi.

⁵ Ukupan broj članova suda zavisio je o volji stranaka, a stranke su, po svemu sudeći, vodile pri tome računa i o složenosti predmeta. Broj je bio najčešće paran (da bi svaka stranka mogla imati u njemu polovicu svojih članova), ali su poznati slučajevi i s neparnim brojem. Najvjerovatnije su to bili slučajevi kad su pojedina lica iz ovako izabranog suda podjednako uživala povjerenje obje strane. Najčešće je, pak, ukupan broj iznosio četiri, a rjeđe šest članova.

⁶ U pogledu samog postupka tih sudova dobrih ljudi, od početka pa do kraja njihova rada na konkretnom predmetu, i u odnosu na sve detalje postupka upućujem na svoj rad: Principi knjižnog postupka sudova dobrih ljudi u hercegnovskom kraju u 18. vijeku, Pravni zbornik br. 2/1961, Titograd 1961, str. 91—104.

⁷ Kompromes su potpisivala dva svjedoka, isprava je od strane kancelijera (ili od strane vicekancelara civilne uprave) prevedena na talijanski jezik (koji je također potpisivao svoj prijevod, pa je potom i prijevod i original kompromesa podnošen providuru na odobrenje. Providur je, u slučaju prihvatanja, svojim potpisom odobravao kompromes i od tog momenta on je postajao punovažnim dokumentom, na osnovu kojeg je mogao biti sazvan sud dobrih ljudi. Naravno, providur je mogao (i imao pravo) i ta odbije potvrdu već sačinjenog kompromesa iz kojih bilo razloga. U praksi je to bilo najčešće ako kompromesom predviđeni dobri ljudi (ili neki od njih) nisu bili podobni da sude (na primjer: ako je kojemu od njih ranije providur, poništavajući presudu, zabranio da ubuduće ne smije suditi u sastavu sudova dobrih ljudi, a tih slučajeva je bilo — i sl.) ili ako se providur nije slagao s nekom stavkom sadržanom u kompromesu.

Samo primjera radi ukazujemo na primjerak kompromesa sačranog u sačuvanim venecijanskim spisima Hercegnovskog arhiva: HA (Hercegnovski arhiv):

ročito zadržavamo, želeći objasniti što je u tim prilikama i u sklopu sudovanja dobrih ljudi u krivičnim stvarima značio termin »more veneto« i kakav je karakter imala ugovarana kazna za eventualno kasnije nepridržavanje presude.

Prije svega, sam termin »more veneto«, kao što je u znanosti poznato, značio je: po mletačkim običajima. Ovdje se svakako misli na pravne običaje, a u sklop tih mletačkih pravnih običaja zaista spada ne samo ugovaranje kazne za nepridržavanje presuda dobrih ljudi (uz odricanje prava na žalbu i apelaciju) nego pak i sam »kompromes«, kao svojevrsan, osnovni i izuzetno značajan pravni akt u postupku sudova dobrih ljudi. Kod Boerija⁸ nalazimo čak direktno tumačenje institucije kompromesa iz mletačkog doba. U tom pravcu on doslovce kaže: »Compromesso de jure et de facto more Veneto et inappellabiler, era il Compromesso con facultà di arbitrate e pronunciare inappellabilmente«. U primjerku kompromesa na koji, primjera radi, ukazujemo u bilješci 7 (HA: fasc. CCXI/PUMA, list 220) upravo doslovce stoji ovako⁹: »... kojima kao dobrim ljudima i prijateljskim posrednicima¹⁰ daju punu vlast, saslušane stranke, prikupljeni razlozi i ispitana svaka stvar, koja će im biti podnesena da bi sudili, presudili i okončali de jure i de facto m. v.¹¹ i neprizivno¹² za sve gore pomenute njihove razlike, obećavajući obje strane uzajamno da će poštovati i da se nikada neće protiviti svemu onome što gore rečeni dobri ljudi budu sastavili, odlučili i presudili, a stranka koja se ogriši biće kažnjena sa 50 dukata u korist javne blagajne«.

Ergo, iz svega toga daje se prilično sigurno izvesti nekoliko zaključaka. Prije svega, valjan i od providura prihvaćen kompromes bio je *conditio sine qua non* za sazivanje sudova dobrih ljudi u krivičnim stvarima. Za valjanost kompromesa osnovno je bilo da je to bio »compromesso more veneto« (tj. kompromes prema mletačkim pravnim običajima). Najzad, svaki »compromesso more veneto« morao je bezuvjetno sadržati klauzulu da se protiv presude suda dobrih ljudi ne može apelirati, a to će reći da se stranke, unaprijed se odričući prava na apelaciju, obvezuju da će presudu bezuvjetno prihvatiti, provesti je u život i nje se pridržavati. Napokon, kao logičan slijed svega, pojavljuje se i ugovaranje mjere i vrste kazne za even-

fasc. CCXI/PUMA (Političko-upravni mletački arhiv), list 220. Upućujem i na moju naprijed navedenu knjigu: Prilog proučavanju krivičnih sudova dobrih ljudi..., str. 75—76.

⁸ *Giuseppe Boerio*, *Dizionario del dialetto veneziano*, Venezia (Tipografia di Giovanni Cecchi edit.), 1856, str. 186.

⁹ Dajemo tekst na našem jeziku.

¹⁰ U talijanskom tekstu stoji: *Compositori*. Smatramo ipak da bi termin »compositori« (koji bi inače značio: sastavljači) u ovom tekstu trebalo prevesti (i u ovom kontekstu shvatiti) kao »posrednicu« ili eventualno »pomiriteljku«, jer se radi o ljudima koji su imali posredovati među strankama (odnosno, kako se u narodu ovoga kraja kaže: da ih »sastave«) radi njihova izmirenja putem razrešenja spora koji među njima postoje.

¹¹ M. V. = *more veneto* (po mletačkim običajima).

¹² U talijanskom tekstu stoji »*inapelabili*« (trebalo je, naime, tu riječ napisati: »*inappellabile*«, što će reći da se u prevodioca — u ovom slučaju vicekanclara civilnog ureda Mihaela Valerija — radilo o grešci u pisanju). Tom se riječju svakako htjelo naznačiti da se stranke unaprijed odriču prava na apelaciju protiv presude dobrih ljudi, koja će po tome predmetu uslijediti (a to bi upravo, po gledištu Boerija, trebala da bude jedna od najglavnijih karakteristika »*compromessa more veneto*«).

tualno nepridržavanje presude. Može to samo u prvi mah zazvučati čudno, no ne bi se reklo da je neki izuzetni specifikum ovog područja, pa čak ni venecijanskih pravnih običaja, osim ako bi se prihvatilo (što, doduše, ne bi bilo ni čudno ni nemoguće), da je mnogošta od onoga što je ulazilo u pojam »more veneto« tijekom dugog niza vjekova (na ovaj ili onaj način, manje ili više, očigledno ili jedva primjetno, u čistom ili modificiranom vidu) i na mnogo širem potezu naših jadranskih obala, zbog dugo prisutnog utjecaja Venecije, vršilo određen utjecaj i u formiranju ili razvoju određenih pravnih shvatanja čak i kod čisto partikuliranih prava pojedinih naših priobalnih krajeva, gradova i općina. Namjerno podsjećam na institut tzv. zagovora iz Vinodolskog zakona (1288. god.), kao jednog od najstarijih pravnih kodeksa ne samo u nas nego i na slovenskom jugu uopće.¹³ Ne upuštajući se ovdje u raspravu pojma »zagovora« iz Vinodolskog zakona¹⁴ jer ovdje za to nije mjesto ni prilika), jedino ću ukazati na Kostrenčićevo i Mažuranićevo shvaćanje i tumačenje toga pojma. Dr Marko Kostrenčić, naime, za »zagovor« kaže da je to »konvencionalna kazna kojom se nastojalo prisiliti stranke, da uzdrže jedno postojeće pravno stanje«.¹⁵ Po Mažuraniću, pak, »zagovor« označava: »zavjet, zavjetovanje..., svečano obećanje pred sudom da se stranka, ako poreče, podvrgava kazni«.¹⁶ Ideja bi bila, dakle, uglavnom slična, što bi možda samo potvrđivalo staru istinu: da se, ne samo na ovim našim obalama Jadrana nego i mnogo šire i dalje, tijekom dugog niza vjekova (s obzirom na prilike i povijesna previranja i miješanja) međusobni utjecaji raznih prava (u čistom ili mnogo češće u manje ili više modificiranim oblicima) sreću vrlo često, pa čak i tamo gdje smo prilično dugo neka prava smatrali samoniklim, čistim i autohtonim.

Na koncu, moramo ovdje raspraviti još dva važna pitanja, bez čijeg bi nam osvjetljavanja još uvijek ovaj prilično kompleksan pravno-povijesni problem ostao nedovoljno proventiliran. Jedan od njih odnosi se na tumačenje i shvaćanje pojma »more veneto« u ovoj konkretnoj situaciji (pa ćemo se na njemu odmah i zadržati). Naime, sudovi dobrih ljudi u krivičnim stvarima nisu ovdje primjenjivali klasične kazne nego, uz nalaganje nekih imovinskih davanja (u novcu ili sviti), samo vjersko-običajne institute: kumstva, pobratimstva, posestrinstva, počinstva ili pomajke.¹⁷ To pak nisu običajni instituti užega venecijanskog prava. Čini nam se da ne bi moglo biti drugačijeg tumačenja negoli da se pojam »more veneto« u konkretnim situacijama tumačio i shvaćao mnogo šire te da je na taj način obuhvaćao pravne običaje ne samo užega venecijanskog područja nego i

¹³ Upućujem na moj rad: O nekim stanim znamenitim pravnim izvorima na kvarnerskoj obali, pomorski zbornik — knj. 11/1973, Rijeka, 1973, str. 149—158, s podacima za Vinodolski zakon, Kastavski, Veprinački, Riječki, Trsatski i Mošćenički statut (svi pisani našim jezikom, osim Riječkog statuta, koji je pisan na latinskom jeziku).

¹⁴ Toga pitanja doticao sam se iscrpnije u mom radu (na koji upućujem) pod naslovom: Opći krivično-pravni institut u svjetlu propisa Vinodolskog zakona (rukops, prihvaćen za štampu).

¹⁵ Dr Marko Kostrenčić, Vinodolski zakon, Rad JAZU — knj. 227, Zagreb 1923, str. 183—bilješka 66.

¹⁶ Vladimir Mažuranić, Prinosi za hrvatski pravno-povijesni rječnik, izd. JAZU, Zagreb 1908—1922, na str. 1635, pod »zagovor«.

¹⁷ Upućujem na moju naprijed spomenutu knjigu: Prilog proučavanju sudova dobrih ljudi...

šireg i najšireg (u smislu: svih krajeva pod mletačkom dominacijom). Na taj su način i svi ti vjersko-običajni instituti toga područja našli na neki način svoje mjesto unutar šireg pojma »more veneto« (jer je to područje činilo sastavni dio tzv. Mletačke Arbanije). Drugo pak pitanje koje traži odgovor, čini se u prvi mah nešto složenijim. Naime, sačuvani arhivski materijali ukazuju nam na to da je (doduše, vrlo rijetko i tako reći sasvim izuzetno) u nekim slučajevima ipak bilo »apeliranja« protiv presude dobrih ljudi ili da je barem bilo nečega što je ličilo na apelaciju i nazivano apelacijom,¹⁸ pa se postavlja pitanje kako je do toga moglo doći kad su se stranke (čak pod prijetnjom ugovorene kazne) unaprijed kompromesom odricale prava na apelaciju. Slijedeće objašnjenje čini nam se jedino ispravnim. Apelacija u pravom smislu nije bila dozvoljena, i »kompromes« su se stranke unaprijed od nje odricale, čak i pod prijetnjom kazne.¹⁹ To je i logično kad se ima na umu činjenica da je u slučaju bilo kojega krivičnog djela oštećenoj stranci stajao na raspolaganju ponajprije redovni krivični postupak pred providurom, kao prvostepenim sudom, s pravom na upotrebu redovnih pravnih lijekova u slučaju neslaganja s prvostepenom presudom. Ako su se, pak, stranke u sporu zajedničkim dogovorom već odrekle redovnoga krivičnog postupka pred providurom, a suglasile se da dotični spor predaju u ruke vijeću dobrih ljudi koje su same odabrale (oni su imali postupati u prvom redu kao prijateljski posrednici i pomiritelji), onda je jasno da je samim tim i otpadala svaka realna potreba zadržavanja prava na redovni apelacioni postupak (protiv odluke od samih stranaka odabranog suda dobrih ljudi). Ako je tako, a drugčije nije moglo biti, tada tzv. apelacija o kojoj je riječ i nije imala karakter klasične apelacije (ona je i bila upućena specijalnom forumu u Zadru pod nazivom »Conservatori delle leggi in Provinzia«!). Naime, budući da su se presude dobrih ljudi morale kretati u okvirima »more veneto« (naprijed smo već rekli da taj pojam treba shvatiti u širem smislu), žalilac je mogao zatražiti neku vrstu zaštite zakonitosti ako bi ovaj osnovni zahtjev bio presudom povrijeđen. Stoga mi tu tzv.

¹⁸ Za primjer navodimo predmet spora između Mijata, Pera, Nikole, Joka, Sima i Đura Brajovića, te Rada Kecojevića, Save Popovića i Vasa Lučina s jedne strane, i Todora, Save i Pera Porobića, te Todora i Đorđije Kulinovića, Luke Vlaovića, Jova Cotića i Pera Režića, s druge strane, zbog djela krađe privatne imovine — HA: fasc. CCXXXVIII/PUMA, list 228—230, 233, 294 i 295—296. Detaljno o tome predmetu vidjeti u pomenutoj mojoj knjizi: Prilog proučavanju krivičnih sudova dobrih ljudi..., na str. 67—75.

¹⁹ Uzgred samo ukazujemo i na potpuno identično stajalište Grbaljskog zakona (tzv. Ustanova grbaljska objavljena je u djelu *Vuka Vrčevića*; Razni članci, Dubrovnik 1891, na str. 29—42, a još prije toga Vrčević je tekst zakona objavio u listu »Pravodonoša« br. 25, 28, 29 i 32—36, 1851. godine. Prof. A. Solovjev je u raspravi »Grbaljska župa i Grbaljski statut« — u Godišnjaci Nikole Čupića — knj. X, Beograd 1931 — pobijao autentičnost Grbaljskog zakona, dok je dr. Niko S. Martinović u raspravi »Valtazar Bogišić«, na osnovi dokumenata iz Bogišićeva arhiva, iznio neke nove podatke — nav. djelo, Cetinje 1958, str. 173—175. Upućujem i na moj rad: Krivično pravo starog Grbljanskog zakona, Pravni zbornik — br. 1, Titograd 1960, str. 69—77). Grbljanski zakon, naime, članom 57 izričito propisuje novčanu kaznu (globu) u iznosu od 12 cekina za onu stranku koja ne bi bila zadovoljna presudom dobrih ljudi, iz čega proizlazi da je apelaciju protiv presuda dobrih ljudi držao nedopuštenom, pa čak i kažnjivom. Pritome treba imati na umu da je Grbaljski zakon ponikao iz često običajnog prava dotičnog kraja, na koje običajno pravo nije bilo strogo ograničeno i vezano za teritorij Grblja nego je živjelo i u ostalim dijelovima Boke (naravno, negdje i u pojedinim pitanjima u onakvom obliku, a negdje s izvjesnim modifikacijama, ali uvijek kao odraz pravnih shvaćanja i širega bokeljskog područja).

apelaciju ne smatramo redovnim postupkom žalbe ili apelacije višem sudu protiv presude nižeg, nego bi to zapravo bio jedan specijalni, vanredni pravni lijek u smislu nekog »zahtjeva za zaštitu zakonitosti«, o kojem je trebalo da odluči ono specijalno tijelo s karakterističnim nazivom (»Conservatori delle leggi in Provinzia«). Ako, dakle taj postupak, posmatrajući ga s formalnopravne strane, nije imao karakter običnoga apelacionog postupka, njemu se moglo pribjeći bez ogrešivanja o odredbe kompromesa kojim se stranke unaprijed odriču redovnog postupka apelacije. Shodno, tome vanrednom pravnom lijeku moglo se pristupiti u slučaju kada neka od stranaka, budući nezadovoljna presudom, smatra da je sud dobrih ljudi, donijevši dotičnu presudu, sudio i presudio protivno od »more veneto« (formalno ili faktički). Pomenuti visoki forum u Zadru trebao je ocijeniti zakonitost dotične presude (sa šireg stajališta »more veneto«). Posebno je, međutim, pitanje da li su nezadovoljne stranke i koliko u praksi zloupotrebljavale taj vanredni pravni lijek, te pod njegovom firmom pokušavale, a možda čak i uspijevale, ostavriti upravo ono što bi se htjelo postići i redovnom apelacijom (ukidanje presude protiv koje ustaju). Istina, sam postupak pred pomenutim tijelom u Zadru bio je takav da je po svojoj formi možda čak više odgovarao postupku apelacije negoli postupku nekog »zahtjeva za zaštitu zakonitosti« (kako mi danas taj pravni institut shvaćamo), no to ni najmanje ne mora mijenjati pravi i pravni karakter toga tijela i njegovih prava i ovlaštenja u postupku protiv presuda dobrih ljudi.

Summary

THE LEGAL NATURE OF THE SO-CALLED *COMPREMESSO MORE VENETO* AND THE PENALTIES AGREED UPON FAILURE TO COMPLY WITH JUDGMENTS IN TRIALS BY JURIES OF GOOD MEN IN CRIMINAL CASES ON THE TERRITORY OF HERCEGOVINA DURING THE VENETIAN ERA

Analyzing these historical problems in the light of the Venetian archives and existing literature, the author shows that the term *more veneto* also contained implications regarding local legal customs during the Venetian domination over the Bay of Kotor. The author maintains that *compresso more veneto* was condition *sine qua non* for instituting trials by juries of good men and that it always had to include the party's forfeiting his right of appeal as well as the penalty agreed upon for violation of the said obligations. The so-called *appellations*, which were rarely encountered, has the character of a specific appeal (not facultal appeal) of judgments whose content or from were contrary to *more veneto*.

HARTOV MODEL PRAVA (Analiza jednog pokušaja određenja pojma prava u suvremenoj analitičkoj teoriji prava)

MIOMIR MATULOVIC, asistent
Pravni fakultet u Rijeci

UDK 340.11
Izvorni znanstveni članak
Ur. 1. VII 1983.

U ovom radu riječ je o tri središnja elementa Hartovog modela prava: koncepciji »unutrašnjeg stajališta«, distinkciji između primarnih i sekundarnih prava i »minimalnom sadržaju prirodnog prava«.

Prvo. Hartova distinkcija između »unutrašnjeg« i »vanjskog« nije u dovoljnoj mjeri razrađena. Detaljnija analiza upućuje da je tu, u stvari, riječ o četiri oblika stajališta. Vanjsko stajalište u svom »ekstremnom« obliku pretstavlja stajalište svih onih osoba koje istražuju pravilnosti u ljudskom ponašanju. U svom »neekstremnom« obliku ono pretstavlja stajalište osobe koja nastoji opisati ljudsko ponašanje u terminima pravila. »Voljno unutrašnje stajalište« imaju osobe koje dobrovoljno prihvaćaju pravila, dočim »puko unutrašnje stajalište« pretstavlja slabiji slučaj čistog priznavanja.

Drugo. Hartova distinkcija između primarnih i sekundarnih pravila uključuje tri principa klasifikacije pravila (deontički karakter pravnog pravila, prirodu normativne radnje i normativnu funkciju pravnog pravila). Predložena je shema Hartove taksonomije pravnih pravila.

Treće. Hartova koncepcija »minimalnog sadržaja prirodnog prava« čini se višesmislenom. Hartova analiza sadrži dvije vrste razloga. Ponajprije ona preživljavanje drži nužnim uvjetom postojanja bilo kakvog oblika zajednice, ali potom sugerira da ono jest centralno obilježje ljudskih težnji.

1. UVOD

Pokušaj analitičke jurisprudencije 19. stoljeća da objasni fenomen prava unutar okvira političkog autoriteta, te pri tom da ponudi strukturu pojmova, koja bi predstavljala autonomnu nauku o pozitivnom pravu, utemeljenom na kriterijima iskustva, bio je ocijenjen kao neuspješan.¹ Razlogom su takve

¹ Začeci analitičke jurisprudencije nalaze se u radovima J. Benthama (1748—1832), dočim joj je J. Austin (1790—1859) dao oblik u kojem je ona izvršila veliki utjecaj poglavito na anglo-američke autore, ali i na kontinentalne pravnike. Bibliografiju Austinovih radova, životopis, te kritičke osvrte vidi u H. L. A. Hart, »Introduction«, u J. Austin, *The Province of Jurisprudence Determined and the Uses of the Study of Jurisprudence* (Weidenfeld and Nicholson, London, 1954). Od novijih osvrta na Austina vidi primjerice W. E. Rumble, »Divine Law, Utilitarian Ethics, and Positivist Jurisprudence: A Study of the Legal Philosophy of John Austin«, 24 *The American Journal of Jurisprudence* (1979), pp. 139—81.

ocjene bile dijelomice neke slabosti same te analitičke jurisprudencije, a dijelomice svijest o mogućnosti drugih načina spoznaje prava koji su obećavali, barem na prvi pogled, plodnosnije rezultate. Naime, povjerenje u induktivnu metodu bilo je u opadanju, te se je sve više osjećala potreba za pouzdanijom i apstraktnijom metodom. Stoga je fenomen prava reduciran na logičke kategorije, a to je najdosljednije provedeno u Kelsenovoj čistoj teoriji prava.² Na drugoj strani, analitička jurisprudencija pretrpila je, kao jedan od oblika pravnog pozitivizma, ozbiljne kritike od teorija prirodnog prava koje se ponovno javljaju u početku 20. stoljeća.³

Takvo stanje stvari, koje je ugrozilo pozicije analitičke jurisprudencije, tražilo je da pravnik analitičar, ako želi zadržati vlastito teorijsko nasljeđe, pokaže, na jednoj strani, da se fenomen prava daje objasniti kao društvena pojava i, na drugoj strani, da su neprihvatljiva bilo kakva metafizička objašnjenja prava koja se pozivaju na prirodno pravo. U svjetlu toga valja razumjeti pokušaj H. L. A. Harta — po struci pravnik i filozofa, a od 1952. do 1969. godine profesora jurisprudencije u Oxfordu — da objasni pojam prava.⁴

U *The Concept of Law*, svojem najpoznatijem i najznačajnijem radu, Hart polazi od pretpostavke da pitanje »Što je to pravo?« ne sadrži jedno, nego tri pitanja: »prema čemu se pravo razlikuje, a prema čemu je slično naredbama iza kojih stoji puka prisila?«; »Prema čemu se pravna obveza razlikuje, a prema čemu je slična moralnoj obvezi?«; i »Što je to 'pravilo' i prema čemu je, te u kojoj mjeri, pravo skup pravila?«.⁵ Hart priznaje da je većina spekulacija o prirodi prava nastojala dati odgovor na sva tri navedena pitanja, ali drži da su one grješile, jer su davale odgovore u obliku defini-

² O Kelsenovom odnosu prema analitičkoj jurisprudenciji vidi H. Kelsen, »The Pure Theory of Law and Analytical Jurisprudence«, 55 *Harvard Law Review* (1941—42).

³ Da te kritike ne pogađaju moderni pravni pozitivizam vidi N. Bobbio, »O pravnom pozitivizmu«, X *Gledišta* 8—9 (1969), pp. 1087—1104.

⁴ Profesor Hart — Herbert Lionel Adolphus Hart — rođen je 1907 u jevrejskoj porodici. Studirao je staru i klasičnu povijest, te filozofiju na New Collegu u Oxfordu gdje je 1929 položio klasični završni ispit. Potom polaže odvjetnički ispit, te 1932 biva primljen u *Bar*. Slijedećih devet godina, kao *Chancery barrister*, bavi se odvjetničkom praksom, od čega ga ne može odvratiti ni poziv da se vrati u New College i postane tutor iz filozofije. Od izbijanja pa do završetka Drugog svjetskog rata radi u Vojnoj obavještajnoj službi. Nakon završetka rata ponovno dobija poziv da se vrati na New College i posveti akademskoj karijeri. On prihvaća poziv, a ubrzo — 1952 godine — zamjenjuje profesora A. L. Goodharta na katedri za jurisprudenciju u Oxfordu. U razdoblju od 1952 do 1968 Hart objavljuje niz značajnih radova u kojima daje vlastiti doprinos kako analitičkoj teoriji prava, tako etničko-političkoj misli. On se 1968 godine povlači sa katedre za jurisprudenciju na kojoj ga nasljeđuje Ronald Dworkin sa Yalea. Slijedeće četiri godine bio je *Senior Research Fellow* na University College u Oxfordu da bi 1972 postao *Principal of Brasenose College*. 1978 godine Hart se povukao i sa te funkcije, da bi mogao — prema riječima jednog od njegovih učenika i sljedbenika N. MacCormicka — razmotriti kritike vlastite pravnofilozofske pozicije. Za očekivati je da ta razmatranja dobiju formu odgovora kritičarima, te da uskoro budu dostupna široj čitalačkoj javnosti (vidi N. MacCormick, *H. L. A. Hart* (Edward Arnold, London, 1981), pp. 1—8).

Premda profesor Hart nesumnjivo zauzima istaknuto mjesto u suvremenoj filozofiji, njegovo je djelo u nas gotovo nepoznato široj javnosti. Ipak, nedavno je objavljen prijevod njegovog pristupnog predavanja na Sveučilištu u Oxfordu tako da se je, barem, dijelomice popunila praznina koja postoji u jugoslavenskoj literaturi s obzirom na većinu suvremenih teorija prava (vidi H. L. A. Hart, »Definicija i teorija u jurisprudenciji«, XII *Domesti* 4 (1983), pp. 41—57).

cija prava. Prema samom Hartu neprihvatljiv je bilo koji oblik definicije pojma prava, jer »kad se prisjetimo karaktera tri prijeporna pitanja... ništa dovoljno sažeto, što se drži definicijom, ne može pružiti zadovoljavajući odgovor«. ⁶ Ipak, sam »instinkt« podvođenja tri naprijed navedena pitanja pod jedno donekle jest, prema Hartu, na pravom putu, jer je »moguće izdvojiti i označiti središnji skup elemenata koji sačinjavaju zajednički dio odgovora na svako od njih«. ⁷ Taj »središnji skup elemenata« Hart određuje kao jedinstvo primarnih i sekundarnih pravila i kaže da je to »ključ« za razumjevanje prava. ⁸ Iz tog razloga, može se kazati da Hart nastoji elaborirati teoriju, a ne metateoriju prava; pitanje na koje on pokušava dati odgovor glasi »Kako je pravo moguće?«, a ne »Koje je pravo važeće?«. ⁹

Međutim, sam Hart smatra da nije dovoljno samo formalno odrediti pravo kao skup pravila, nego je to određenje nužno dopuniti i navođenjem materijalnog sadržaja prava ili »minimalnog sadržaja prirodnog prava«, koji daje empirijski ispravan smisao učenju o prirodnom pravu. ¹⁰

Konačno, sam Hart vidi razliku između vlastitog određenja pojma prava i određenja ostalih autora u pristupu pravu kao društvenoj pojavi. Naime, Hartov pristup fenomenu prava je hermeneutički. Ukratko, Hart drži da je pravo kao društvenu činjenicu moguće ispravno objasniti samo ako se uzme u obzir način na koji je razumijevaju sami djelatelji. ¹¹

To su — naime: određenje prava kao jedinstva primarnih i sekundarnih pravila, »minimalni sadržaj prirodnog prava« i hermeneutički pristup — osnovna obilježja Hartovog modela prava i centralna mjesta njegovog djela *The Concept of Law*.

2. UNUTRAŠNJE STAJALIŠTE

Prisjetimo se odlomka iz poznate Swiftove bajke *Guliverova putovanja*, u kojem nam Guliver pokušava prevesti izvještaj Clefrina i Marsi Frelock podanika kralja Liliputa o popisivanju stvari koje su mu trebale biti »oduzete uz vlastiti prisanak«, da bi se bolje razumjelo ono o čemu će u ovom odjeljku biti govora. ¹² Odlomak glasi:

»Iz desnog mu džepa visio golem, srebrn lanac s čudnom spravom na kraju. Zapovijedili smo mu da izvuče, ma što bilo na onom kraju lanca, i ukazala se kugla, pola od srebra, a pola od nekog prozirnog metala. Na prozirnoj smo strani opazili neke neobične figure, nacrtane uokolo, i mislili smo da ih možemo dodirnuti, ali nam ta svjetla stvar zaustavila prste. On nam metnuo tu spravu na uši, te od nje dopirao neprestan klepet, kao od vodenice. Nagađamo da li je ili kakva

⁵ Vidi H. L. A. Hart, *The Concept of Law* (Clarendon Press, London, 1961), pp. 6—13. (*The Concept of Law*, u referencama u kojima se dalje bude upućivalo na njega, navoditi će se skraćeno: *CL*).

⁶ *CL*, p. 16.

⁷ *CL*, p. 16.

⁸ *CL*, p. 79.

⁹ Tako za Harta primjerice G. Kalinowski, »Théorie, métathéorie ou philosophie du droit chez H. L. A. Hart et Alf Ross«, *Archives de philosophie du droit* (1970), p. 186.

¹⁰ Vidi *infra* odjeljak 4.

¹¹ Vidi *infra* odjeljak 2.

¹² Ideja za ilustraciju problema je preuzeta od N. MacCormick, *Legal Reasoning and Legal Theory* (Clarendon Press, Oxford, 1978), p. 275.

nepoznata životinja ili bog kojemu se on klanja, ali više se priklanjamo ovome drugom mišljenju, jer nas je uvjeravao (ako smo ga pravo razumjeli, jer se vrlo nesavršeno izražava), da on rijetko išta čini dok se s tim ne posavjetuje. Nazivao je to svojim proročištem i govorio da mu to ukazuje vrijeme za svaki posao u životu.«¹³

Za razliku od podanika kralja Liliputa mi znamo ono što oni nisu mogli znati: da je sprava, o kojoj je riječ, sat i da je Guliver upotrebljava kad želi znati koliko je sati. Mi to znamo, jer možemo prepoznati, u nekoj spravi koju gledamo ili koju nam opisuju, sat i jer su nam poznata pravila njegove upotrebe i svrha kojoj služi. Drugim riječima, mi na te sprave, koje nazivamo satovima, gledamo s »unutrašnjeg stajališta« u smislu da razumjemo i upotrebljavamo složeni skup konvencija u skladu s kojima se te sprave koriste za mjerenje protijeku vremena da bi se s najvećom mogućom mjerom točnosti uskladile i kordinirale naše svakodnevne aktivnosti. Liliputanci nemaju pretstavu o tim konvencionalnim normama i promatraju te sprave, koje mi nazivamo satovima, s »vanjskog stajališta«; oni Guliverov sat i njegovu upotrebu mogu u najboljem slučaju opisati samo kao osjetilni fenomen dodajući tom opisu različita nagađanja o mogućem značenju koje ta sprava ima za samog Gulivera.

U »Preface« *The Concept of Law* Hart navodi da je jedna od centralnih tema njegove knjige da pravo, a ni bilo koji drugi oblik društvene strukture, nije moguće razumjeti, ako se ne uoči razlika između dvije klase iskaza — unutrašnjih i vanjskih iskaza — o društvenim pravilima.¹⁴ On tvrdi da je normativne pojave jedino moguće razumjeti, ako se uzmu u obzir stavovi (*attitudes*) ljudskih bića prema vlastitom ponašanju u skladu s pravilima koja konstituiraju neku normativnu pojavu. Objašnjenje neke normativne pojave, dakle i samog prava, mora krenuti od analize ideje pravila. Hart kritizira imperativnu teoriju prava zato što se distinktivna obilježja prava kao sredstva društvene kontrole ne daju objasniti u svjetlu njenih ideja: naredbe, prijetnje, pokornosti i navike. On kaže:

»(t)emeljni uzrok neuspjeha jest da elementi od kojih je teorija bila konstruirana, naime pokornost, navike i prijetnje, ne uključuju, a niti njihova kombinacija može uroditi idejom pravila, bez koje se ne smije ni ponadati da ćemo rasvijetliti najelementarnije oblike prava.«¹⁵

Dakle, prema Hartu, analiza ideje pravila nužan je uvjet uspješnog rasvijetljavanja čak najelementarnijih oblika prava, te prethodi svakoj raspravi o distinktivnim obilježjima prava. Stoga, razmotrimo Hartovu analizu ideje pravila.

»(D)a bi društveno pravilo postojalo, barem, netko (od pripadnika društvene grupe o kojoj je riječ — pr. M. M.) mora držati ponašanje, o kom je riječ, generalnim standardom koji ima slijediti grupa kao cijelina. Društveno pravilo ima 'unutrašnju' dimenziju (*'internal' aspect*) pored vanjske dimenzije koju dijeli s društvenom navikom, a koja se sastoji u regularnom, uniformnom, ponašanju koje je promatrač mogao zamijetiti.«¹⁶

¹³ J. Swift, *Guliverova putovanja* (Školska knjiga, Zagreb, 1977), p. 28.

¹⁴ *CL*, p. vii.

¹⁵ *CL*, p. 78.

¹⁶ *CL*, p. 55.

Iz navedenog citata dade se razabrati osnovni Hartov stav o ideji pravila. Hart odbacuje mogućnost objašnjenja pravila samo na temelju opažanja vanjskih pravilnosti u ponašanju. Razjasnimo to pobliže na slijedećem primjeru. Promatranjem kretanja motornih vozila na određenim prometnim raskrsnicama možemo zaključiti da postoji značajna statistička pravilnost prema kojoj se velika većina promatranih vozila zaustavlja na znak crvenog svijetla na semaforu. Međutim, tako opisana pravilnost ne pretsavlja, a niži uključuje, iskaz da postoji društveno pravilo o upravljanju motornim vozilima. Iskaz da se šablona »vozila se zaustavljaju na znak crvenog svjetla« ponavlja u 99% slučajeva ne predstavlja iskaz da postoji pravilo.

Kao što je vidljivo iz naprijed navedenog citata, vanjski opazive pravilnosti u ponašanju jesu nužne u objašnjenju pravila, ali nisu dovoljne. Drugi element koji je nužan u objašnjenju pravila jest *stav (attitude)* pripadnika grupe u čijem ponašanju se dade opaziti određena šablona. »Vozači se zaustavljaju na znak crvenog svijetla« predstavlja deskriptivni iskaz koji je istinit. Ako je, također, istinito da među nekim pripadnicima grupe postoji »reflektivno kritički stav prema toj šabloni ponašanja kao zajedničkom standardu«,¹⁷ tada dodavanje tog »unutrašnjeg« stava opisu »vanjskih« pravilnosti u ponašanju predstavlja dovoljni uvjet za postojanje pravila »Vozači treba da zaustave vozila na znak crvenog svijetla«.

Također Hart navodi slijedeće dvije razlike između »navike« i »pravila«. ¹⁸ Prvo, u slučaju u kojem se radi o pravilu ponašanja, odstupanje (*deviation*) od pravila drži se prestupom, ili pogreškom koja nailazi na kritiku ostalih pripadnika grupe. Nasuprot tome, odstupanje od opće navike djelanja u određenom slučaju »need not be a matter for any form of criticism«. Na primjer, određena osoba izložena je kritici zbog »prolaska kroz crveno svjetlo«, bez obzira da li je navedeni postupak pravno reguliran, dočim ta ista osoba nije izložena kritici zbog toga što ne drži uključen radio-prijemnik za vrijeme vožnje. Moguće je da postoji opća navika slušanja radio-programa za vrijeme vožnje, a da nitko ne bude kritiziran zbog otpuštanja od te navike u pojedinačnom slučaju.

Drugo, u slučaju u kojem se radi o pravilu ponašanja, kritike, upućene onim pripadnicima grupe koji otpustaju od pravila, jesu opravdane (*justified*), ili legitimne. Otpuštanje neke osobe od pravila predstavlja dobar razlog za kritiku od strane ostalih pripadnika grupe, ili za samo-kritiku. To znači da se osobu koja kritizira radnju neke druge osobe — nezaustavljene na znak crvenog svijetla — ne smije izložiti kritici za takav njen postupak.

Daljnja obilježja »pravila« jesu¹⁹: da je pritisak zajednice na nosioce devijatnog ponašanja, a koji se manifestira kroz kritičke reakcije, ozbiljan; ponašanje regulirano pravilom, u većini je slučajeva u suprotnosti s interesima pojedinaca; kritičke reakcije uključuju upotrebu normativne terminologije (*must, ought, should* itd.).

Dakle, Hartova analiza »pravila« pokazuje kako je moguće kazati da neko društveno pravilo — koje nalaže da X, u određenim okolnostima (O), obavi, ili se uzdrži od obavljanja određene radnje (R) — postoji, ako su ispunjeni slijedeći uvjeti: (1) u većini slučajeva pripadnici grupe obavljaju, ili se uzdržavaju od obavljanja, R u O, a obavljanje, ili uzdržavanje od obavljanja,

¹⁷ CL, p. 55.

¹⁸ Vidi CL, pp. 54—5.

¹⁹ Vidi CL, pp. 84—5.

R u O pretstavlja reguliran oblik ponašanja za X; (2) ako se X ne ponaša prema obrazcu R u O, tada nailazi na kritičke reakcije od strane ostalih pripadnika grupe; (3) X, kao i ostali pripadnici grupe, drži kritičke reakcije opravdanim i legitimnim; (4) kritičke reakcije uključuju upotrebu normativne terminologije; (5) pritisak grupe na X — koji se manifestira kroz kritičke reakcije — jest ozbiljan; (6) za X je obavljanje R u O, često, u suprotnosti s njegovim interesima.

Prije nego se uputi na neke teškoće Hartove analize, naznačimo njen osnovni značaj. Osnovni značaj njegove analize društvenog pravila, koje on suprotstavlja pukim navikama i vanjskim pravilnostima u ljudskom ponašanju, vidljiv je kada trebamo uočiti razlike između više sudova u kojima se upotrebljava neki normativni termin — primjerice izraz »griješiti«. Neka to budu slijedeći sudovi: »Griješi onaj tko jede meso«; »Griješi onaj tko se ne zaustavlja na znak crvenog svijetla«; i »Griješi onaj tko puši između raznih obroka na svečanim objedima«. Ako postoje razlike, a pretpostavimo da postoje, one se dadu uočiti ako pokušamo razumjeti razliku u upotrebi izraza »griješiti« u tri dana slučaja. Naše razumjevanje temeljit će se na pretpostavci o tome što bi smo sami učinili da smo osoba koja je izrekla navedene sudove. Objašnjenje razlika u upotrebi istog izraza u tri dana slučaja temeljit će se na hermeneutičkom istraživanju, što znači da ćemo interpretirati navedene sudove s stajališta osobe koja ih izriče, a ne na osnovu stajališta osobe koja je puki promatrač ljudskog ponašanja u zajednici. Hartova analiza društvenog pravila pretstavlja uvođenje hermeneutičke metode u britansku jurisprudenciju.²⁰ Na temelju takvog pristupa Hart odbacuje ideje da su pravila vrste zapovijedi ili imperativa, da ona pretstavljaju generalizacije o vanjski opazivim pravilnostima u ljudskom ponašanju, da se opisima društvenih navika može dospjeti do ideje pravila, ili da ih je moguće izraziti prediktivnim iskazima o tome kako će se određene osobe ponašati u određenim okolnostima.

Jedna od teškoća Hartove analize jest u tome što on, implicitno, pretpostavlja da je upotreba normativne terminologije vezana uz postojanje nekog društvenog pravila. Međutim, upotreba normativnih termina je uobičajena i u slučajevima u kojima ne postoji neko društveno pravilo. Protiv-

²⁰ »Hermeneutika« u svojoj prvotnoj upotrebi predstavljala je teološki pristup lingvističkoj interpretaciji biblijskih tekstova. O »hermeneutici« vidi K. O. Apel, *Transformacija filozofije* (Veselin Masleša, Sarajevo, 1980), H. G. Gadamer, *Istina i metoda* (Veselin Masleša, Sarajevo, 1978). Za Hartovu koncepciju »unutrašnjeg stajališta« — o kojoj je upravo riječ u ovom odjeljku — P. M. S. Hacker drži da pretstavlja uvođenje hermeneutičke metode u britansku jurisprudenciju (vidi P. M. S. Hacker, »Hart's Philosophy of Law« u P. M. S. Hacker and J. Raz (eds.), *Law, Morality and Society: Essays in honour of H. L. A. Hart* (Clarendon Press, Oxford, 1977), p. 9). Na Hartovu koncepciju izravni je utjecaj imala filozofija »kasnog« Wittgensteina, te Winchova stajališta koja se oslanjaju, osim na Wittgensteina, na M. Weberov zahtjev sociologiji za interpretativnim razumjevanjem (*verstehen*). (Vidi L. Vitgenštajn, *Filozofska istraživanja* (Nolit, Beograd, 1980); P. Winch, *The Idea of a Social Science and Its Relation to Philosophy* (Routledge ang Kegan Paul, London, 1963); M. Weber, *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre* (Mohr, Tübingen, 1922); Hartove relevantne referencije na Wittgensteina i Wincha vidi u *CL*, pp. 242, 249; o razlici između Harta i Wincha vidi M. Jori, »Il giurista selvaggio. Un contributo alla metodologia della descrizione sociale« i *Sociologia del diritto* (1974)). Za kritiku pravne znanosti s hermeneutičkih pozicija vidi na našem jeziku I. Pađen »Norme i činjenice« u jednom od slijedećih brojeva časopisa *Pravo i društvo*.

-primjer Hartovoj teoriji sadržan je u iskazu vegetarijanaca »Griješi onaj tko jede meso«. Naime, vegetarijancu, koji izriče navedeni iskaz, može biti dobro poznato da u zajednici u kojoj živi ne postoji neko društveno pravilo koje bi zabranjivalo jedenje mesa, pa ipak on ne bi učinio nikakvu jezičnu pogrešku pri izricanju navedenog iskaza. Stoga je Hartova implicitna pretpostavka, na kojoj počiva njegova analiza društvenog pravila, neprihvatljiva. Međutim, to ne znači i da njegovu osnovnu tezu o interpretaciji djelanja ljudskih bića s stajališta njihovog razumjevanja vlastitih čina treba odbaciti. Naime, navedeni protiv-primjer samo pokazuje da je Hartova koncepcija »unutrašnjeg stajališta« prekruta za razlikovanje različitih stavova ljudskih bića prema vlastitim radnjama, te da je valja detljnije arazraditi.

Slijedeći prigovor Hartovoj hermeneutičkoj metodi glasi da su neka mjesta u *The Concept of Law* gdje se ona primjenjuje neprecizna, te da on nije dosljedan u upotrebi distinkcije između »unutrašnjeg« i »vanjskog«. Navedenu distinkciju Hart prvi put upotrebljava u kontekstu rasprave o pojmovima društvenog pravila i društvene obveze.²¹ On drži da pojam društvenog pravila nije moguće objasniti u terminima pravilnosti u ponašanju, te drži da valja razlikovati unutrašnju (*internal*) i vanjsku dimenziju (*external aspect*) pravila. Prema Hartovom sudu navedenom se distinkcijom rasvjetljava što to jest, a što to nije pristupačno vanjskom promatraču pri istraživanju društvenih činjenica. Vanjski promatrač je u stanju da zapazi samo određene pravilnosti u ponašanju, ali ipak on te pravilnosti može objasniti kao posljedice upotrebe pravila od strane djelatelja, ako raspolaže pojmom pravila. Na taj će način vanjski promatrač moći uočiti vezu — poslužimo se, za ilustraciju, primjerom s razbojnikom i žrtvom koji i sam Hart koristi — između uperenog oružja i predavanja novca, predvidjeti slično ponašanje u budućim slučajevima, a i objasniti — ako raspolaže pojmom pravila — ponašanje žrtve kao posljedicu razborite upotrebe pravila da je bolje predati novac, nego biti ubijen. Vanjski promatrač se ne nalazi u situaciji u kojoj treba primjetiti pravilo koje je predmet njegovog objašnjenja, te je iz tog razloga njegovo stajalište vanjsko. Nasuprot tome, žrtva ne predviđa ono što će sama učiniti, nego razborito primjenjuje pravilo, te je njeno stajalište unutrašnje.

Kada Hart govori o pokornosti građana pravilima pravnog sistema, on pridaje »vanjskom stajalištu« novo značenje. Prema tom novom značenju »vanjsko stajalište« jest stajalište osobe koja je motivirana da se pokorava pravnim pravilima iz straha od posljedica za koje drži da će uslijediti, ako ona prekrši pravno pravilo. U tom kontekstu »unutrašnje stajalište« jest stajalište osobe koja prihvaća (*accept*) pravilo koje joj služi kao standard u djelanju. Moguće je i čest je slučaj da motivacija djelatelja istovremeno uključuje kako strah od posljedica koje će uslijediti u slučaju kršenja pravila, tako i prihvaćanje pravila. Dominacija jednog elementa nad drugim ovisiti će o tome u kojoj je mjeri pravilo u skladu, ili u suprotnosti s vrijednostima i interesima djelatelja.

Dakle, očito je da Hart u kontekstu rasprave o društvenom pravilu i društvenoj obvezi upotrebljava dvije odvojene distinkcije koje zahtjeva njegova kritika predikacijske teorije obveze. To ispravno primjećuje F. Siegler²²

²¹ Vidi CL, pp. 55—6, 79—88.

²² Vidi F. Siegler, »Hart on Rules of Obligation«, 45 *Australian Journal of Philosophy* (1967), p. 353.

koji drži da je riječ, na jednoj strani, o distinkciji između pukih pravilnosti u ponašanju i ponašanja prema pravilima i, na drugoj strani, o distinkciji između priznavanja da su pravila efikasna i prihvaćanja pravila. Prema Siegleru, Hart tvrdi, upotrebljavajući prvu distinkciju, da predikacijska teorija obveze ne uzima u obzir središnju ulogu koju imaju pravna pravila u pravnom sistemu, dočim, upotrebljavajući drugu distinkciju, tvrdi da predikacijska teorija obveze ne može objasniti upotrebu jezika onih pripadnika zajednice koji prihvaćaju pravila: »Ja imam obvezu da...« i sl. Stajalište promatrača koji samo zapaža pravilnost u ponašanju Hart naziva ekstremno vanjskim stajalištem (*extreme external point of view*²³), a stajalište djelatelja koji prihvaća pravilo i ponaša se u skladu s njime on naziva unutrašnjim stajalištem (*internal point of view*²⁴). Čini se da Hart vanjsko stajalište (*external point of view*) istovremeno pripisuje kako promatraču koji raspolaze s pojmom pravila prilikom opisivanja ponašanja pripadnika određene zajednice prema pravilima, a tako i samom djelatelju, koji se pokorava pravilu iz pukog straha od posljedica za koje drži da će uslijediti, ako prekrši pravilo.

Slijedeće mjesto u *The Concept of Law* na kojem Hart upotrebljava distinkciju između »unutrašnjeg« i »vanjskog« jest kontekst rasprave o važenju pravnih pravila.²⁵ Prema Hartu »unutrašnje stajalište« i pravilo priznanja važenja (*rule of recognition*) jesu u slijedećem odnosu:

»Upotreba neiskazanog (*unstated*) pravila priznanja važenja, od strane sudova i ostalih, u identifikiranju pojedinih pravila sistema obilježava unutrašnje stajalište.«²⁶

Subjekt kojem se daje pripisati to unutrašnje stajalište djeli stav o prihvaćanju tih pravila, dočim subjekt koji ima vanjsko stajalište samo zamjećuje »*ab extra* činjenicu da društvena grupa prihvaća takva pravila, ali ih on sam ne prihvaća.«²⁷ Ovdje Hart uvodi distinkciju između »unutrašnjih iskaza« (*internal statements*) i »vanjskih iskaza« (*external statements*) za koju drži da odgovara distinkciji između prirodnih oblika izraza s unutrašnjeg i vanjskog stajališta. Prirodni oblik izraza s unutrašnjeg stajališta jest primjerice »Postoji zakon da...«, dočim prirodni oblik izraza s vanjskog stajališta glasi »U Engleskoj oni priznaju kao zakon... što god proglasi Kraljica u Parlamentu«. O navedenim dvjema vrstama izraza Hart kaže slijedeće:

»Prvi od tih oblika izraza (*expression*) nazvat ćemo unutrašnjim iskazom, jer manifestira unutrašnje stajalište, te se prirodno upotrebljava od strane onog koji, prihvaćajući pravilo priznanja važenja bez da iskazuje činjenicu da se ono prihvaća, primjenjuje pravilo u priznavanju da je neko pojedinačno pravilo sistema važeće. Drugi oblik izraza nazvat ćemo vanjskim iskazom, jer je to prirodni jezik vanjskog promatrača sistema koji, bez da sam prihvaća pravilo priznanja važenja, iskazuje činjenicu da ga ostali prihvaćaju.«²⁸

²³ Vidi *CL*, p. 87.

²⁴ Vidi *CL*, p. 86.

²⁵ Vidi *CL*, pp. 99—100.

²⁶ *CL*, p. 99.

²⁷ *CL*, p. 99.

²⁸ *CL*, p. 99.

Razmotrimo da li Hartovo razlikovanje između unutrašnjih i vanjskih iskaza pokriva razlikovanje koje on upotrebljava u naprijed navedenom kontekstu rasprave o društvenoj obvezi i društvenom pravilu; naime, da li to razlikovanje jest u skladu s distinkcijama između pukih pravilnosti u ponašanju i ponašanja prema pravilima, te između priznavanja da postoje pravila i prihvaćanja pravila. Već na prvi pogled uočljivo je da u kontekstu rasprave o važenju pravnih pravila Hart ne upotrebljava razlikovanje između vanjskog promatrača koji niti ne priznaje da postoje pravila i onih koji priznaju da je riječ o ponašanju prema pravilima, jer obje vrste subjekata o kojima Hart govori u navedenom kontekstu priznaju da postoje pravila. Hartova distinkcija između vanjskih i unutrašnjih iskaza u navedenom kontekstu označava, na jednoj strani, distinkciju između priznavanja da postoje pravila i prihvaćanja pravila — dakle, drugu od dviju distinkcija koje navodi Siegler — te, na drugoj strani, distinkciju između iskaza o pojedinačnom pravilu koje udovoljava kriterijima važenja sadržanim u pravilu priznanja važenja i iskaza o samom pravilu priznanja važenja. Dakle karakterizacija unutrašnjih i vanjskih iskaza pokriva dvije različite distinkcije slično karakterizaciji unutrašnjeg i vanjskog stajališta u kontekstu rasprave o društvenom pravilu i društvenoj obvezi, ali u navedenim slučajevima se ne radi o istovjetnim distinkcijama.

U kontekstu rasprave o pojmu pravnog sistema Hart ponovno upotrebljava distinkciju između »unutrašnjeg« i »vanjskog«. Hart, govoreći o uvjetima postojanja pravnog sistema, kaže:

»Postoje... dva minimalna uvjeta, koji su nužni i dovoljni za postojanje pravnog sistema. U jednu ruku, pravilna ponašanja, koja su važeća prema najvišem kriteriju važenja sistema, mora se generalno pokoravati, a, u drugu ruku, njegova pravila priznanja važenja, koja specificiraju kriterij pravnog važenja, te njegova pravila promjene (*rules of change*) i pravila sudbenosti (*rules of adjudication*) moraju efektivno biti prihvaćena kao zajednički javni standardi ponašanja službenika od strane samih njegovih službenika. Prvi uvjet je jedini uvjet koji *moraju* da zadovolje privatne osobe: oni se smiju pokoravati svaki 'samo s svoje strane', te iz bilo kojeg motiva; premda će u zdravoj zajednici oni, u stvari, često prihvatiti ta pravila kao zajedničke standarde ponašanja i usvojiti obvezu da im se pokoravaju, ili čak dovesti u vezu tu obvezu s mnogo generalnijom obvezom poštivanja ustava. Drugi uvjet mora biti zadovoljen od strane javnih službenika. Oni ih moraju držati zajedničkim standardima ponašanja službenika, te kritički ocjenjivati vlastita i odstupanja ostalih osoba kao propuste«. ²⁹

Za razmatranje Hartove koncepcije unutrašnjeg stajališta ovdje nam je od značaja samo drugi od dvaju uvjeta koje on navodi na upravo citiranom mjestu. Međutim, i ovdje je Hartova koncepcija problematična, jer uključuje više od jednog zahtjeva unutrašnjem stajalištu javnih službenika.

Koji su to zahtjevi koje Hart postavlja? Prvo, moramo razmotriti dvije distinkcije koje je identificirao Siegler. Već na prvi pogled je jasno da Hart u kontekstu rasprave o pravnom sistemu ne pripisuje vanjsko stajalište osobi koja ignorira postojanje pravila. Naime, osobe kojima se neda

²⁹ CL, p. 113.

pripisati unutrašnje stajalište priznaju da postoje pravila, ali ih one ne »prihvaćaju«. Dakle, Hart ovdje očito upotrebljava distinkciju između priznavanja da postoje pravila i prihvaćanja pravila. Prema Hartu, javni službenici moraju prihvaćati pravila, dočim obični građani moraju samo priznati da ta pravila postoje. Što znači da javni službenici »prihvaćaju« pravila? Prema Hartu, javni službenici ne smiju se, za razliku od običnih građana, pokoravati pravilima »svaki 'samo s svoje strane', te iz bilo kojeg motiva«. ³⁰ Nadalje, prihvaćanje sekundarnih pravila od strane javnih službenika znači da oni moraju ta pravila držati »zajedničkim standardima ponašanja službenika, te kritički ocjenjivati vlastita, te otstupanja ostalih osoba kao propuste«. ³¹ Javni službenici prihvaćaju ta pravila »dobrovoljno« (*voluntary*) što znači da oni to čine, jer vjeruju da su ona pravedna, opravdana i sl., ³² tj. oni bi se pokoravali tim pravilima čak i u slučaju da ne postoje sankcije za njihovo kršenje.

Ono što je problematično u Hartovoj koncepciji unutrašnjeg stajališta u kontekstu rasprave o pojmu pravnog sistema jest distinkcija između priznavanja (*recognizing*) i prihvaćanja (*accepting*) pravila na temelju koje on opisuje unutrašnje stajalište javnih službenika. Premda Hart nije pobliže odredio izraz »prihvatiti«, osim što je dao naprijed navedene generalne naznake, čini se da on prihvaćanje sekundarnih pravila od strane javnih službenika poistovjećuje s držanjem tih pravila od strane javnih službenika pravednim i sl. Međutim, čini se da je moguće kazati za neku osobu da prihvaća pravilo, premda ona ne smatra da je ono pravedno. To se lako daje pokazati na tzv. paradoksu glasača. ³³ Recimo da osoba X glasa za A, dočim većina glasača glasa za B, te B bude izglasano kao zakon. X je glasao za A, jer ga je držao opravdanim standardom za djeljenje. Ali ipak X može prihvatiti B, jer je izglasano od strane većine. Dakako da to ne znači da X drži B opravdanim, pravednim i sl. On i dalje može smatrati da se mogu uputiti prigovori B, premda ga je prihvatio. Možda je njegovo prihvaćanje B ekvivalentno pukom priznavanju B kao zakona. Hartovo razlikovanje priznavanja i prihvaćanja pravila na temelju kojeg opisuje unutrašnje stajalište javnih službenika ne vodi računa o toj mogućnosti.

Iz naše analize različitih konteksta u *The Concept of Law* u kojima Hart upotrebljava distinkciju između unutrašnjeg i vanjskog proizlazi da ta distinkcija u stvari uključuje četiri tipa stajališta — ekstremno vanjsko stajalište, (neekstremno) vanjsko stajalište, voljno unutrašnje i puko unutrašnje stajalište — dočim on eksplicitno razlikuje samo tri tipa stajališta: ekstremno vanjsko, (neekstremno) vanjsko i unutrašnje stajalište. Slično tvrdi N. MacCormick ³⁴ koji smatra da Hartova analiza distinkcije između unutrašnjeg i vanjskog nije u dovoljnoj mjeri razrađena. Naime, on drži da detaljnija analiza pokazuje postojanje kognitivnog i voljnog elementa u stavu osobe kojoj se pripisuje određeni tip stajališta. U skladu s tim može se kazati da »voljno unutrašnje stajalište« pretstavlja voljno prihvaćanje pravila koje u cijelosti uključuje voljni element prisutan u Hartovom »unu-

³⁰ CL, p. 113.

³¹ CL, p. 113.

³² Vidi CL, p. 197.

³³ Upotrebljavam argument kojim se služi J. D. Hodson, »Hart on the Internal Aspect of Rules«, 62 *Archiv für Rechts — und Sozialphilosophie* (1976), p. 393.

³⁴ Vidi N. MacCormick, n. 4, p. 43; MacCormick, n. 12, pp. 291—92.

trašnjem stajalištu«, dočim »puko unutrašnje stajalište« pretstavlja slabiji slučaj čistog priznavanja ili bezvoljnog prihvaćanja — o kakvom je upravo riječ u naprijed analiziranom paradoksu glasača — ovisnog o onom prvom. Tamo gdje postoji generalno prihvaćanje određenog standarda koji se smatraju zajedničkim standardima postoji »group«, a »unutrašnje stajalište« imaju kako oni koji prihvaćaju te standarde, tako i oni na čije se ponašanje ti standardi — prema sudu onih koji ih prihvaćaju — primjenjuju, tj. oni koji ih sami voljno ne prihvaćaju. »Vanjsko stajalište« nije nužno stajalište osobe koja nije član određene grupe. U svom ekstremnom obliku ono pretstavlja stajalište svih onih osoba koje — bez obzira zato što ignoriraju smisao koji sami djelatelji pridaju vlastitim radnjama, ili zato što se priklanjaju nekim znanstvenim pretpostavkama — istražuju pravilnosti u ljudskom opnašanju. U svom neekstremnom obliku — kojeg MacCormick naziva »hermeneutic point of view« — vanjsko stajalište pretstavlja stajalište osobe koja nastoji opisati ljudsko ponašanje s obzirom na smisao koje to ponašanje ima s »unutrašnjeg stajališta«. Ta osoba nastoji opisati pravila kakva ona doista jesu, ali se ne upušta u ocjenu njihove primjene. Drugim riječima, to je stajalište koje obilježava pravilnog teoretičara koji slijedi Hartov metodološki pristup pravu kao društvenoj pojavi. U skladu s takvim zaključkom jest i MacCormickova ocjena da je valjalo da Hart bolje razradi vlastitu distinkciju između unutrašnjeg i vanjskog, a budući da to nije učinio zadatak je njegovih sljedbenika da izvrše nužne ispravke.

Kada je riječ o prihvatljivosti Hartovog hermeneutičkog pristupa pravu, tada valja, ukratko, kazati slijedeće. Neprihvatljiva je Hartova tvrdnja da će promatrač ljudskog života u zajednici kojemu se daje pripisati »ekstremno vanjsko stajalište« — tj. koji promatra ljudski život u zajednici »u terminima opazivih pravilnosti u ponašanju, predviđanja, mogućnosti i znakova«³⁵ — »promašiti čitavu dimenziju društvenog življenja«.³⁶ Naime, moguće je da se tu radi o dvjema dosta različitim situacijama. Prvo, neka osoba promatrajući ljudsko ponašanje ne zapaža da pravilnosti u ljudskom ponašanju, koje ona promatra, treba pripisati prihvaćanju pravila od strane djelatelja koji postupaju u skladu s pravilima. Doista, u takvom se slučaju valja složiti s Hartom, te kazati da je ta osoba promašila čitavu dimenziju života u zajednici onih djelatelja koje promatra. U drugom slučaju, neka osoba može prihvatiti stajalište znanstvenika koji nastoji opisati pravilnosti u ljudskom ponašanju kao objektivnu činjenicu, bez obzira na pretpostavku o postojanju subjektivnih razloga za ponašanje usvojenih od strane samih djelatelja. Ta osoba koja djela kao znanstvenik, usvajajući »ekstremno vanjsko stajalište«, može, djelajući kao građanin, prihvaćati pravila relevantne zajednice. Njena znanstvena zapažanja nisu nužno promašena, jer postoje i druge metode razumjevanja, te metode prirodnih znanosti — a ne samo hermeneutička metoda — koje mogu biti od pomoći da, barem, nadopunimo naše razumjevanje življenja ljudskih bića u zajednici, te njenu utemeljenost na različitim vrstama društvenih pravila. Osim toga, premda te metode nisu relevantne za interpretaciju postupaka određenih djelatelja u skladu s društvenim pravilima, one mogu biti od pomoći da zauzmemo napredniji stav o nekim tipovima ljudskog ponašanja u često vrlo konzervativnim društvenim sredinama. Upravo takav doprinos u revolucioniziranju društvenih sta-

³⁵ CL, p. 87.

³⁶ CL, p. 87.

vova spram nekih tipova seksualnog ponašanja dao je i sam Hart u svojim raspravama o provođenju moralnosti putem prava u kojima je morao otstupiti od vlastite hermeneutičke metode.³⁷

3. PRIMARNA I SEKUNDARNA PRAVILA

Hartova analiza društvenog pravila ne prethodi bez razloga njegovoj analizi prava i pravnog sistema. Ona ima za cilj da upozori kako pravni sistem pretstavlja sistem društvenih pravila kako u smislu da ona reguliraju ponašanja ljudskih bića u zajednici, tako i u smislu da izvire iz društvene prakse tih ljudskih bića. Kao društvena pravila ona pripadaju općoj klasi društvenih pravila kojoj pripadaju i pravila morala, mode, jezika, igara itd. Od ostalih društvenih pravila ona se razlikuju prema dvama obilježjima. Prvo, pravila pravnog sistema, slično pravilima morala, reguliraju ljudska ponašanja koja su »obvezna«. Drugo, nasuprot moralnim pravilima, ona pretstavljaju *sistem* koji proizlazi iz međusobnog odnosa dviju vrsta pravila, koje Hart naziva »primarnim pravilima« i »sekundarnim pravilima«.

Pojam prava kao jedinstva primarnih i sekundarnih pravila prema Hartovom je uvjerenju plodonosno polazište u objašnjenju osnovnih obilježja pravnih sistema koje imperativni model prava (Hobbesov, Benthamov i Austinov) nije u stanju rasvijetliti, jer »elementi od kojih je bio konstruiran... ideja naredbi, navika i prijetnji ne uključuju, a niti se njihovom kombinacijom može doći do ideje pravila bez koje se ne može ni nadati da rasvijetli čak najelementarnije oblike prava«. ³⁸ Spoj dva tipa pravila daje nam »ključ« za teoriju prava. Premda jedinstvo primarnih i sekundarnih pravila nije moguće naći u svim slučajevima u kojima je riječ o pravu, većinu zbujujućih obilježja prava dade se rasvijetliti samo ako se ispravno razumjeva navedena dva tipa pravila i njihov međusobni odnos. Hart kaže da pridaje tom jedinstvu »centralno mjesto zbog njegove moći razjašnjenja u rasvijetljavanju pojmova koji konstituiraju okvir pravne misli«. ³⁹ To istovremeno, prema Hartu, ne znači da se neda zamisliti zajednica u kojoj ne postoje zakonodavno tijelo, sudovi i javni službenici, a time ni sekundarna pravila, nego samo primarna pravila obveze. Da bi se takva zajednica održala potrebno je da budu ispunjeni slijedeći uvjeti: (a) inoraju postojati pravila koja reguliraju upotrebu sile, zabranjuju krađu i prijevaru; i (b) većina pripadnika zajednice mora se ponašati u skladu s pravilima. ⁴⁰ Primarna pravila obveze u takvoj primitivnoj zajednici obilježavaju tri vrste nedostataka. ⁴¹ Ukratko, Hart drži da je riječ o slijedećim nedostacima: neodređenost, statičnost i nedjelotvornost pravila ponašanja u primitivnoj zajednici. Prema Hartu, za svaki od navedenih nedostataka pravila primitivne zajednice postoji lijek koji uključuje dodavanje sekundarnih pravila tim primarnim pravilima obveze. Lijek za neodređenost režima primarnih pravila uključuje uvođenje pravila priznanja važenja (*rule of recognition*) koje »određuje neko obilježje ili obilježja čija se prisutnost u nametnutom pravilu uzima kao konkluzivna

³⁷ Vidi H. L. A., »Immorality and Treason« u R. Dworkin (ed.), *The Philosophy of Law* (Oxford University Press, London, 1977); H. L. A. Hart, *Law, Liberty and Morality* (Oxford University Press, Oxford, Rp. 1978).

³⁸ *CL*, p. 78.

³⁹ *CL*, p. 79.

⁴⁰ *CL*, p. 89.

⁴¹ Vidi *CL*, pp. 90—6.

afirmativna indikacija da je riječ o pravilu grupe koje se ima poduprijeti društvenom prisilom«. Lijek za statičnost režima primarnih pravila uključuje uvođenje pravila promjene (*rules of change*) koja ovlašćuju određenu osobu ili grupu da uvode i ukidaju stara primarna pravila. Složenost pravila promjene ovisi o činjenici da li je navedeno ovlaštenje neograničeno ili je, suprotno, u nekim pravicima ograničeno, da li se pobliže određuje zakonodavno tijelo i da li se propisuje procedura koje se valja držati u uvođenju novih i ukidanju starih primarnih pravila itd. Pravila promjene povezana su s pravilom priznanja važenja, jer pravilo priznanja važenja nužno uključuje referencu na zakonodavno tijelo kao kriterij identifikacije pravila. Pravila koja dodjeljuju ovlaštenja privatnim osobama, da sačinjavaju oporuke, ugovore, prenose vlasništvo itd., jesu pravila promjene i analogna su, u mjeri u kojoj dodjeljuju ovlaštenja privatnim osobama da mijenjaju vlastiti status pod primarnim pravilima, pravilima promjene koja ovlašćuju zakonodavno tijelo da uvodi nova i ukida stara primarna pravila. Lijek za nedjelotvornost režima primarnih pravila uključuje uvođenje pravila sudbenosti (*rules of adjudication*). Pravila sudbenosti su sekundarna pravila koja ovlašćuju određene osobe da autoritativno odlučuju da li je u konkretnom slučaju prekršeno primarno pravilo. Pravila sudbenosti su u vrlo uskoj vezi s pravilom priznanja važenja, točnije ona su također i pravilo priznanja važenja. Naime, ako su npr. sudovi ovlašteni da autoritativno odlučuju da li je u konkretnom slučaju prekršeno određeno primarno pravilo, sudska odluka će uključivati identifikaciju samog pravila. Na taj će način pravila koja dodjeljuju ovlaštenja donošenja autoritativnih sudova odluka biti istovremeno pravilo priznanja važenja, jer identificiraju, kroz sudske odluke, primarna pravila. Međutim, pravila sudbenosti samo su nesavršeni oblik pravila priznanja važenja, jer upotreba sudskih odluka kao kriterija identifikacije primarnih pravila ovisi o, često, nekonzistentnim izvodima iz pojedinačnih odluka. Osim sekundarnih pravila koja sucima dodjeljuju ovlaštenja da autoritativno odlučuju o tome da li je u konkretnom slučaju došlo do kršenja primarnog pravila, postoje i druga sekundarna pravila koja njima dodjeljuju ovlaštenja da kontroliraju primjenu sankcija u konkretnim slučajevima od strane drugih javnih službenika. Ta sekundarna pravila određuju centralizirani sistem sankcija.

Svaki od navedenih lijekova kojima se uklanjaju nedostaci režima primarnih pravila obveze pretstavlja korak iz »pret-pravnog svijeta« u »svijet prava«. ⁴² Jedinstvo primarnih i sekundarnih pravila jest ključ za jurisprudenciju.

»Ako... promatramo strukturu koja je proizašla iz kombinacije primarnih pravila obveze i sekundarnih pravila priznanja važenja, promjene i sudbenosti, očito je da tu imamo ne samo srž pravnog sistema, nego i najmoćniji alat za analizu mnogo toga što je zbunjivalo i pravnike i politologe.

Ne samo da se specifični pravni pojmovi obveze i subjektivnog prava, važenja i izvora prava, zakonodavne djelatnosti, jurisdikcije i sankcije, kojima su pravnici profesionalno zaokupljeni, najbolje dadu rasvijetliti u terminima te kombinacije elemenata. Sličnu analizu trebaju i pojmovi (koji su dijelomice pojmovi teorije prava, a dije-

⁴² CL, p. 91.

lomice pojmovi političke teorije) države, autoriteta i javnog službenika, ako se žele ukloniti opskurnosti koje se još oko njih vrzu.«⁴³

Uklanjanje opskurnosti iz teorije prava i politologije moguće je postići, prema Hartovom sudu, samo analizom koja će voditi računa o »unutrašnjem stajalištu«.

U određenju prava kao jedinstva primarnih i sekundarnih pravila Hart upotrebljava genetsko-analitičku metodu izlaganja. On polazi od jednostavnog modela primarnih pravila koja nameću dužnosti, te upućuje na njihove nedostatke — neodređenost, statičnost i difuznost društvene prisile — da bi na kraju tvrdio kako se navedeni nedostaci dadu ukloniti uvođenjem sekundarnih pravila promjene, sudbenosti priznanja važenja. Dodavanjem određenog tipa sekundarnog pravila uklanja se jedan od navedenih nedostataka primarnih pravila, što pretstavlja korak iz pret-pravnog svijeta u svijet prava, a u cijelini označava prelazak režima primarnih pravila u pravni sistem. Hartova analiza nije antropološka, nego pretstavlja pojmovnu analizu (*conceptual analysis*).⁴⁴

Međutim, samo Hartovo razlikovanje između primarnih i sekundarnih pravila nije konzistentno. Naime, na nekim mjestima Hart izjednačuje distinkciju između primarnih i sekundarnih pravila s distinkcijom između pravila koja nameću dužnosti (obveze) i pravila koja dodjeljuju ovlaštenja. Tako primjerice Hart kaže:

Pravila prvog tipa, koja se sasvim mogu držati osnovnim ili primarnim tipom, zahtjevaju da ljudska bića izvrše ili se uzdrže od određenih radnji, bez obzira da li ona to žele ili ne. Pravila drugog tipa... su sekundarna, jer određuju da ljudska bića smiju... uvoditi nova pravila prvog tipa, ukidajući ili modificirajući stara, ili određujući na različite načine njihov učinak, ili vršeći kontrolu njihovog djelovanja. Pravila prvog tipa nameću dužnosti; pravila drugog tipa dodjeljuju javna, ili privatna ovlaštenja.«⁴⁵

Nasuprot tome, na jednom drugom mjestu Hart o distinkciji između primarnih i sekundarnih pravila kaže slijedeće:

»dočim se primarna pravila tiču radnji koje pojedinci moraju ili ne smiju činiti... sekundarna pravila se tiču samih primarnih pravila. Ona specificiraju načine na koje se smiju primarna pravila konkluzivno ustanovljavati, uvoditi, eliminirati, mjenjati, te konkluzivno određivati činjenica njihovog kršenja.«⁴⁶

Očito je da Hartovi kriteriji klasifikacije na navedenim mjestima ne vode k istovjetnim klasama primarnih i sekundarnih pravila, jer ako se pođe od mjesta na kojem se izjednačava distinkcija između primarnih i sekundarnih pravila s distinkcijom između pravila koja nameću dužnosti i pravila koja dodjeljuju ovlaštenja, tada bi pravna pravila koja dodjeljuju ovlaštenja privatnim osobama da sačinjavaju ugovore, oporuke i skla-

⁴³ CL, p. 95.

⁴⁴ Vidi P. M. S. Hacker, n. 20, p. 12. Stoga su neprihvatljive kritike Hartove analize s stajališta socijalne antropologije kao što je to primjerice kritika u Kenneth A. Warner, »The Treatment of Conflict Within a Positivist Model«, 27 *The American Journal of Jurisprudence* (1982), pp. 155 f.

⁴⁵ CL, p. 79.

⁴⁶ CL, p. 92.

paju brakove bila sekundarna pravila, dočim to ne bi bila prema kriteriju klasifikacije koji određuje da su sekundarna pravila ona pravila koja se odnose na druga pravila, a ne na ponašanje.

Nekonzistentnost Hartove distinkcije između primarnih i sekundarnih pravila bila je predmetom različitih interpretacija. Tako je primjerice R. Sartorius⁴⁷ tvrdio da Hart upotrebljava navedenu distinkciju u različitim oblicima koji ovise o problemima o kojima raspravlja. S obzirom na tu činjenicu, Sartorius je pokušao identificirati distinkciju između primarnih i sekundarnih pravila kojoj Hart — prema njegovom sudu — predaje najveću težinu. Sartorius drži da se radi o distinkciji između konstitucionalnih pravila promjene, sudbenosti i pravila priznanja važenja i pravila koja nameću dužnosti i dodijeljuju ovlaštenja privatnim osobama. Vlastito stajalište Sartorius temelji u — prema njemu — centralnom mjestu, kad je riječ o distinkciji između primarnih i sekundarnih pravila, *The Concept of Law* na kojem Hart nastoji pokazati da dodavanje sekundarnih pravila primarnim pravilima obilježava prijelaz iz pret-pravnog svijeta u svijet prava.

Sartorius nije u pravu kada uključuje pravila koja dodijeljuju ovlaštenja privatnim osobama u primarna pravila, jer prema Hartu primarna pravila jesu pravila koja nameću dužnosti, dočim pravila koja dodijeljuju ovlaštenja privatnim osobama jesu primarna pravila samo u odnosu na neka druga (sekundarna) pravila koja se odnose na njih same, a ne na ponašanje nekog djelatelja. Hart ne pravi u suštini razliku između pravila koja dodijeljuju ovlaštenja privatnim osobama i pravila koja dodijeljuju ovlaštenja javnim službenicima. I jedna i druga vrsta pravila su za Harta sekundarna i valja ih razlikovati od primarnih pravila obveze, premda pravila koja dodijeljuju ovlaštenja privatnim osobama mogu biti primarna, ali samo u odnosu na pravila koja specificiraju načine na koje se ona konkluzivno ustanovljavaju, uvode, eliminiraju, mijenjaju itd. Iz svega toga proizlazi da Sartorius nije u pravu ni kada ograničava sekundarna pravila samo na konstitucionalna pravila. Također je i sporna njegova tvrdnja da Hart u razlikovanju primarnih i sekundarnih pravila pridaje najveću težinu distinkciji između, na jednoj strani, konstitucionalnih pravila promjene, sudbenosti i priznanja važenja i, na drugoj strani, pravila koja nameću dužnosti i dodijeljuju ovlaštenja privatnim osobama.

Hart distinkciju između primarnih i sekundarnih pravila upotrebljava da bi naglasio i objasnio slijedeće: dualni karakter normi pravnog sistema, funkciju prava i pojam normativnog ovlaštenja.

Prvo. Prema Hartu — o čemu je već bilo govora — pravni sistem je sistem u kojem sekundarna pravila uklanjaju nedostatke (neodređenost, statičnost i nedjelotvornost) režima primarnih pravila obveze. Zbog tog dualnog karaktera normi, pravni sistem se razlikuje od svakog društvenog poretka u kojem se prijeporni slučajevi riješavaju na arbitraran način od strane nekog autoriteta.

Drugo. Hartova se kritika Austinovog i Kelsonovog modela prava temelji na uvidu da njihovi modeli »failed to fit the facts« pri čemu Hart pod

⁴⁷ Vidi R. Sartorius, »Hart's Concept of Law« u R. S. Summers (ed.), *More Essays in Legal Philosophy* (Basil Blackwell, Oxford, 1971), pp. 137—38.

⁴⁸ Vidi *CL*, p. 78. O odnosu Harta i Kelsena s obzirom na distinkciju između primarnih i sekundarnih normi vidi G. Gavazzi, *Norme primarie e norme secondarie* (Università di Torino, 1967), pp. 41 ff.

»facts« razumjeva činjenice o funkciji prava.⁴⁸ Hart drži da Kelsenova deskripcija prava ne uspijeva objasniti specifično obilježje prava kao sredstva društvene kontrole — premda sam Kelsen određuje pravo kao »specifičnu tehniku društvene organizacije⁴⁹« — jer ona iskrivljuje različite društvene funkcije koje obavljaju različiti tipovi pravnih pravila. Iz tog razloga, sam Hart određuje pravo u terminima standarda koji pretstavljaju upute za ponašanje kako javnim službenicima, tako i običnim građanima. Pravna se pravila primarno upotrebljavaju da bi se kontrolirao, usmjeravao i planirao život van sudova, a sekundarno se upotrebljavaju da bi se identificirala činjenica kršenja prava i nametnula sankcija kojom se prijeti.⁵⁰

Treće. Pojam normativnog ovlaštenja glavni je Hartov instrument u kritici pravne norme kao složene strukture koja nameće dužnosti (Bentham) ili je upućena javnim službenicima (Kelsen), te uključuje u hipotezi toliko pravnog materijala da bi se njime dalo ispuniti nekoliko svezaka. Nasuprot primarnim pravilima obveze, sekundarna pravila — prema Hartu — ili dodijeljuju ovlaštenja, ili reguliraju radnje kojima se izvršavaju ovlaštenja.

Shema Hartove taksonomije pravnih pravila koja se ovdje predlaže vodi računa o tri principa njegove klasifikacije pravnih pravila⁵¹. Ti principi uključuju: deontički karakter pravnih pravila (da li je riječ o pravilu koje nameće dužnost, ili ne); prirodu normativne radnje (da li je riječ o izvršavanju ovlaštenja, ili ne); i normativnu funkciju pravnog pravila. Valja još jednom upozoriti — što se je pokušalo naznačiti isprekidanom linijom u predloženoj shemi da navedena tri principa klasifikacije ne vode k istovjetnim klasama primarnih i sekundarnih pravila.

Hartovom razlikovanju primarnih i sekundarnih pravila moguće je uputiti prigovore s obzirom na ulogu tog razlikovanja u određenju funkcije prava i objašnjenju normativnog ovlaštenja.

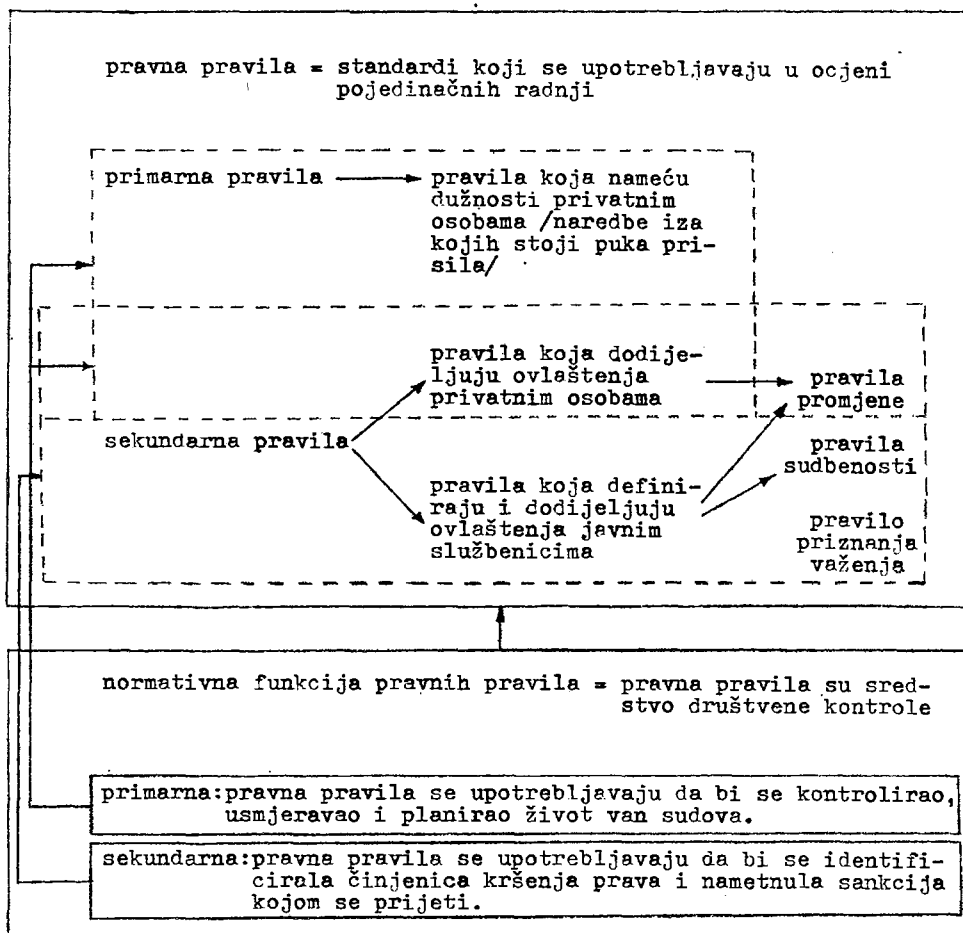
J. Raz u svojoj analizi funkcija prava, o kojoj skromno kaže da pretstavlja tek razradu Hartovih ideja, naglašava neke nedostatke njegovog određenja funkcija prava.⁵² Raz tvrdi kako Hart ne pravi jasnu razliku između normativnih tipova pravila i društvenih funkcija koje ona obavljaju. Iz tog razloga, njegova teorija sugerira — nastavlja Raz — jednostavni odnos između tipova pravila i njihovih društvenih funkcija u tom smislu da pravila koja nameću dužnosti imaju funkciju da reguliraju ponašanje, dočim pravila koja dodijeljuju ovlaštenja imaju funkciju da određuju uvjete pod kojima privatne osobe mogu obavljati privatnopravne akte. Prema Razu, Hart nije u pravu, jer i jedan i drugi tip pravila imaju obje funkcije. Nadalje, Raz navodi da zbrka koja proizlazi iz nerazlikovanja normativnih tipova pravila i društvenih funkcija postaje još veća kada Hart govori o funkciji prava u smislu pravnog sistema. Tu Hart ponovno identificira normativne tipove pravila i tipove funkcije, ali sada putem razlikovanja primarnih i sekundarnih funkcija. Raz tvrdi kako Hart čineći to u stvari zatamnju-

⁴⁸ H. Kelzen, *Opšta teorija prava i države* (Arhiv za pravne i društvene nauke, Beograd, 1951), p. 19.

⁴⁹ Vidi CL, pp. 38—9.

⁵¹ Uporedi shemu — kojoj se mogu staviti prigovori slični onima koji su naprijed upućeni Sartorius — kod H. Rottleuthner, »Rechtsformen — ein Symphonischer Nachtklang«, *Rechtssociologie und Rechtslehre*, Band 8 (1982), p. 135.

⁵² Vidi J. Raz, *Authority of Law* (Clarendon Press, Oxford, 1979), pp. 177—79.

je razliku između funkcije koja uključuje pružanje mogućnosti da privatne osobe same mjenjaju vlastiti pravni status i funkcije stvaranja prava, te uloge pravila koja nameću dužnosti u identifikaciji činjenice kršenja prava i nametanja sankcije kojom se prijeti. Na kraju, Raz zaključuje kako su sve te zbrke kod Harta »uzrokovane činjenicom da klasifikacija pravila u primarna i sekundarna ima služiti dvama inkompatibilnim ciljevima. Ponekad se ona smatra distinkcijom između normativnih tipova, a ponekad distinkcijom između društvenih funkcija«. ⁵³

Kad je riječ o Hartovom pokušaju da putem pojma normativnog ovlaštenja prevlada koncepciju pravne norme kao složene strukture, koja nameće dužnosti ili je upućena javnim službenicima, valja kazati da je osnovni nedostatak Hartovog određenja pravila koje dodjeljuje ovlaštenje u tome što ne raspolaže principima individuacije na temelju kojih bi se dalo poka-

⁵³ *Ibidem*, p. 179.

zati da norma koja nameće dužnost da treba izvršiti neko ovlaštenje ne mora biti nužno nametnuta normom koja dodjeljuje to ovlaštenje.⁵⁴

Konačno, valja navesti i generalnu sumnju u primjerenost Hartovog određenja prava kao jedinstva dvaju tipova pravila u objašnjenju prava. Tako primjerice M. G. Singer⁵⁵ navodi da su predmet Hartove kritike teorije koje reduciraju bjelodano različito mnoštvo pravnih pravila na jedan jednostavni tip pravila pripisujući mu uniformnost koja mu ne pripada. Singer drži da Hart čini istu grešku kad različita pravna pravila reducira na dvojni tip pravila i pokušava njime obuhvatiti različito mnoštvo pravnih pravila. Ipak, nastavlja Singer, ne mogu se prešutiti mjesta na kojima Hart pravi razliku između općih pravila, standarda i principa, te na kojima naglašava značaj razlikovanja između uniformnih pravila i višesmislenih standarda kao što je primjerice standard »due care in cases of negligence«⁵⁶. Štoviše sam Hart — ističe Singer — naglašava da detaljnu taksonomiju raznolikog mnoštva pravnih pravila tek valja izložiti, te da njegova vlastita analiza pretstavlja samo prvi korak.

Čini se, ipak, da Hartovu distinkciju između primarnih i sekundarnih pravila valja generalno držati plodnim polazištem u analizi pravnog materijala iz dva razloga, premda ne i »ključem za jurisprudenciju« kako to sam Hart drži. Prvo, navedena distinkcija — uz nužne ispravke i nadopune Hartove izvorne pozicije — može biti od koristi u objašnjenju institucionalne prirode prava, tj. prava kao sistema pravila, koje obilježava: samoregulacija vlastitog stvaranja i primjene (pravila promjene i sudbenosti), identifikacija vlastitih konstitutivnih dijelova (pravilo priznanja važenja) i osiguranje vlastite efikasnosti (pravila koja stipuliraju sankciju). Drugo, navedena distinkcija s obzirom na njeno isticanje pojma normativnog ovlaštenja svraca pozornost na nužnost odbacivanja strukture pravne norme kao složene strukture koja nameće dužnosti građanima ili je upućena javnim službenicima, a kojom se reducira raznolikost pravnog materijala na jednoobrazan

⁵⁴ Hart priznaje da je njegova analiza u *The Concept of Law* manjkava. On kaže: »Predložio sam podijelu na javna ovlaštenja, kao što su ovlaštenja na zakonodavnu djelatnost i sudbenost, te na privatna ovlaštenja za koja su glavni primjeri ovlaštenje da se sačine oporuke i ugovori. Taj prikaz... izostavlja mnoga ovlaštenja. Nadalje, nisam pobliže analizirao niti pojam ovlaštenja, a ni strukturu pravila kojima su ona dodijeljena... Dakle... kad je riječ o pravnim ovlaštenjima ostalo je dosta nedovršena posla i bio sam zapanjen kada sam kasnije, proučavajući detaljno Benthamov *Of Laws in General*, otkrio koliko je toga već Bentham načinio« (H. L. A. Hart, »Bentham on Legal Powers«, 81 *The Yale Law Journal* (1972), p. 801). Međutim, ni sada Hart ne daje vlastiti odgovor na pitanje što je to što konstituira »separate laws as distinct from 'parts of law'«, nego upućuje na Razov pokušaj utemeljenja principa individuacije (vidi *ibidem*, p. 821). Za navedeni pokušaj vidi J. Raz, *The Concept of Legal System* (Clarendon Press, Oxford, 1970), pp. 140—47; J. Raz, »Legal Principles and Limits of Law«, 81 *The Yale Law Journal* (1972), pp. 823 ff. Kritiku Raza vidi kod A. M. Honore, »Real Laws« u P. M. S. Hacker and J. Raz (eds.), *op. cit.*, pp. 133 ff.

⁵⁵ Vidi M. G. Singer, »Hart's Concept of Law«, 60 *The Journal of Philosophy* (1963), pp. 209 f. U sličnom smjeru ide kritika Harta od strane R. Dworkin, *Taking Rights Seriously* (Duckworth, London, 1977).

⁵⁶ Standard »due care in cases of negligence« jest standard u angloameričkom pravu koji, između ostalog, znači »to take reasonable care or exercise reasonable skill in performance of a contract« (prema L. B. Curson, *A Dictionary of Law* (Macdonald and Evans, Plymouth, 1979), p. 227). Hart navedeni standard upotrebljava u kontekstu rasprave o nužnosti sudske diskrecije (vidi *CL*, pp. 129—30).

tip pravila ili interpretativnu shemu. U tom smislu Hartova analiza sekundarnih pravila jest prvi korak, te stoga i nesiguran korak. Na teoriji prava je da ponudi prihvatljive principe individuacije pravnih pravila.

4. MINIMALNI SADRŽAJ PRIRODNOG PRAVA

Iz dosadašnjeg izlaganja bjelodano je da Hart određuje pravo kao jedinstvo primarnih i sekundarnih pravila, te drži da to pretstavlja ključ za jurisprudenciju kao nauku. Ipak, on priznaje da nije dovoljno samo formalno odediti pravo kao skup pravila, nego da je nužno taj opis dopuniti određenjem materijalnog sadržaja prava ili minimalnog sadržaja prirodnog prava. To je razumljivo, jer određuje prava u smislu pravnog sistema kao sistema pravila nije dovoljno da bi se povukla razlika između, na jednoj strani, pravnog sistema i, na drugoj strani, ostalih normativnih sistema neke zajednice. Moralni sistemi, društveni običaji i igre — navodimo samo neke primjere kojima se i sam Hart najčešće služi — primjeri su sistema ponašanja prema pravilima, ali time nisu i dijelovi pravnog sistema. Određenje prava kao jedinstva primarnih i sekundarnih pravila nije dovoljno da bi se povukla granica između pravnog sistema i ostalih normativnih sistema, jer je u mnogim sistemima moguće otkriti to jedinstvo. Uzmimo primjerice pravila nacionalne nogometne lige. Neka od pravila lige, kojih se pridržavaju igrači i suci, određuju kako se igra nogomet (npr.: pravila koja određuju što to znači, te kako se postiže, pogodak, kada igra počinje, a kada se završava, što je to prekršaj, te kako se kažnjava itd.). Takva pravila dadu se podvesti pod Hartov opis primarnih pravila. Ostala pravila određuju na koji se način mogu mjenjati pravila igre i čije su odluke autoritativne u primjeni pravila igre. To su sekundarna pravila. Dakle, čini se opravdanim zaključak da je u svakom institucionaliziranom tipu ljudskog ponašanja — dovoljno složenom i značajnom da potrebuje regularnu proceduru u stvaranju, mjenjanju, interpretaciji i primjeni pravila — moguće otkriti jedinstvo primarnih i sekundarnih pravila. To čini se i sam Hart implicitno priznaje kada vlastito formalno određenje prava dopunjuje opisom materijalnog sadržaja prava kojeg on naziva »minimalni sadržaj prirodnog prava« (*minimal content of Natural Law*).

Hartovo određenje »minimalnog sadržaja prirodnog prava« proizlazi iz njegove kritike teleološkog pogleda na svijet i temelji se na učenjima T. Hobbesa i D. Humea, te pretstavlja — prema njegovim riječima — dosta oslabljenu verziju klasičnog prirodnog prava⁵⁷. Hart smatra da je moguće govoriti samo o jednom prirodnom cilju svih ljudskih bića, a to je nastojanje da se preživi. Ta spoznaja za Harta pretstavlja »neosporno centralni element koji daje empirijski ispravan smisao terminologiji prirodnog prava«⁵⁸.

U određenju »minimalnog sadržaja prirodnog prava« Hart polazi od nekih univerzalnih, ali ipak kontigentnih, činjenica o ljudskoj prirodi u svijetu.⁵⁹ Riječ je o tome da su ljudska bića ranjiva, približno jednaka, sebična i solidarna, te da su prirodna bogatstva ograničena itd. Hart drži da iz navedenih očevitih činjenica (*truisms*) proizlazi da moraju postojati »određena pravila ponašanja koja mora sadržati svaka društvena organiza-

⁵⁷ Referencu na Hobbesa i Humea vidi u *CL*, pp. 187, 254.

⁵⁸ *CL*, p. 187.

⁵⁹ Vidi detaljno u *CL*, pp. 189—95.

cija da bi se održala». ⁶⁰ To su pravila koja zabranjuju slobodnu upotrebu sile, ustanovljavaju sistem uzajamnog razumjevanja i dogovaranja, reguliraju kooperativnu podjelu rada, reguliraju oblik vlasništva koje nužno ne mora biti privatno vlasništvo itd.

Međutim, nije jasno da li je Hartova analiza minimalnog sadržaja prirodnog prava isključivo usmjerena k određenju preduvjeta bilo kakvog oblika zajednice — dakle, istovremeno i moralnog i pravnog oblika života u zajednici — ili se njome također želi pokazati da preživljavanje pretstavlja centralni element svih ljudskih težnji. Naime, u opravdanju vlastitog polazišta u navedenoj analizi Hart naglašava da je preživljavanje nužan uvjet za ostvarenje svakog drugog ljudskog cilja i težnje. ⁶¹ Ta Hartova tvrdnja je jasna, a može se kazati i prihvatljiva. Međutim, Hart kaže da »u najskromnijem cilju preživljavanja« leži »neosporno centralni element koji daje empirijski ispravan smisao terminologiji prirodnog prava«, ⁶² te da teleološki element koji se provlači kroz rasuđivanje o pravu i moralu sadrži »prešutnu pretpostavku da je preživljavanje ispravan cilj ljudske djelatnosti«. ⁶³ Također, Hart tvrdi da »golema većina ljudi želi živjeti, čak po cijenu velike bijede«. ⁶⁴ Navedeni Hartovi iskazi mogu navesti na zaključak — koji izvodi L. L. Fuller, ⁶⁵ — da Hartova analiza minimalnog sadržaja prirodnog prava ima za cilj da preživljavanje postavi za centralno obilježje ljudskih težnji, a ne samo da bude opis nužnih preduvjeta postojanja bilo kakvog oblika zajednice.

Osim toga, budući da minimalni sadržaj prirodnog prava jest, barem u ishodištu Hartove analize, preduvjet postojanja bilo kakvog oblika zajednice, njegovo određenje nije u stanju da nam daje kriterij na osnovu kojeg bi se povukla granica između prava i morala, jer po tome što je on preduvjet bilo kakvog oblika života u zajednici time je on preduvjet kako pravnog, tako i moralnog oblika života u zajednici. Hart na drugom mjestu u *The Concept of Law* raspravlja o granici između morala i prava. ⁶⁶ Ukratko, on drži da postoje četini temeljna, međusobno povezana, obilježja morala prema kojima se moral razlikuje od drugih, dakle i pravnog, sistema pravila. Prema Hartu, moral se razlikuje od drugih normativnih sistema prema značaju i načinu donošenja pravila, te prema prirodi odgovornosti i obliku pritiska na prekršitelja pravila.

Hartova koncepcija »minimalnog sadržaja prirodnog prava« jest prihvatljiva, ako se razumije kao analiza objektivnih uvjeta potrebnih za ostvarenje života u zajednici. ⁶⁷ Hart je u pravu da očevidne činjenice o ljudskoj prirodi i svijetu koje on navodi daju empirijski ispravan smisao terminologiji prirodnog prava.

⁶⁰ CL, p. 188.

⁶¹ Cf. CL, p. 187—88.

⁶² CL, p. 187.

⁶³ CL, p. 187.

⁶⁴ CL, p. 188.

⁶⁵ Vidi L. L. Fuller, *The Morality of Law*, Revised edition (Yale University Press, New Haven and London, 1969), pp. 184—86.

⁶⁶ Vidi detaljno CL, pp. 169—76.

⁶⁷ U nas, slično, prof. Lukić govori o »minimalnom sadržaju, zajedničkom svim pravima i svim vremenima« kao o *naučnom prirodnom pravu* (vidi R. D. Lukić, »Filozofija prava« u R. D. Lukić (ur.), *O filozofiji prava* (SANU, Beograd, 1978), str. 507).

5. ZAKLJUČAK

Razdvajajući pravo od morala Hartova filozofija prava ostaje vjerna jednoj od osnovnih postavki pravnog pozitivizma koja glasi da ne postoji nužna veza između prava i morala, ili prava koje jest i prava kakvo bi trebalo da bude. Budući da je navedena postavka pravnog pozitivizma bila, a i danas jest, često »trn u oku« njegovih kritičara, ovdje treba da se navedu i ocjene razlozi koji su samog Harta naveli da je prihvati.

Polazeći od pretpostavke o razdvojenosti prava i morala, ili prava koje jest od prava kakvo bi trebalo da bude, pravni pozitivizam 19. stoljeća — u engleskom govornom području prisutan kao analitička jurisprudencija — određuje pravo kao svjestan čin, tj. kao zapovijed, nekog ljudskog bića ili grupe ljudskih bića, tj. suverena, koja imaju moć nad ostalim ljudskim bićima. Navedena definicija prava bila je u suprotnosti sa učenjem prema kojem postoje određeni standardi ljudskog ponašanja nezavisno od činjenice da li su oni rezultat svjesnog čina ljudskih bića. Prema tom učenju ti standardi jesu principi prirodnog prava, a nadređeni su pravilima pozitivnog prava koje je djelo određene osobe ili grupe osoba kao nosioca političkog autoriteta u zajednici. Neki od pristalica, ali ne i svi, tog učenja dijelili su uvjerenje kako pravila pozitivnog prava koja nisu u skladu s tim principa prirodnog prava ne treba ni držati pravnim pravilima.

Benthamova i Austinova teorija prava bile su upravljene protiv takve implikacije učenja o prirodnom pravu. Prema Austinu: »The existence of law is one thing; its merit or demerit another.«⁶⁸ Stoga je zadatak pravника analitičara dvostruk. Prvo, on treba da rasvijetli nužne uvjete postojanja prava, te da opiše zakone koji postoje, a, drugo, on treba da ocjeni moralnu vrijednost postojećih zakona, te dade prijedlog o reformi onih zakona koji zbog svoje nemoralnosti nisu u stanju da izdrže kritiku. Bentham i Austin su vjerovali da postoji jedinstveni kriterij kojim bi se rukovodila kritika o moralnosti ili nemoralnosti zakona pozitivnog prava, a to je utilitarističko načelo »najveća sreća za najveći broj«.

Generalno, može se kazati da Hart ne bi imao nikakav prigovor protiv takve formulacije zadataka pravnika analitičara. Međutim, iz dosadašnje rasprave je vidljivo da se rezultati njegove analize prava razlikuju od rezultata imperativne teorije prava. On odbacuje definiciju prava prema kojoj pravo jest zapovijed suverena, te drži da pravna pravila kao društvena pravila imaju svoj izvor u društvenoj praksi (radnjama, izričajima itd.) svih pripadnika zajednice — kako javnih službenika, tako i običnih građana. Pravna pravila pripadaju općoj klasi društvenih pravila kojoj pripadaju i pravila morala, jezika, igara itd. Od ostalih društvenih pravila ona se razlikuju prema dvama obilježjima. Prvo, pravna pravila, slično pravilima morala, reguliraju ljudska ponašanja koja su »obvezna«. Drugo, za razliku od moralnih pravila, ona konstituiraju *sistem* koji proizlazi iz međusobnog odnosa dviju vrsta pravila, koje Hart naziva »primarnim« i »sekundarnim« pravilima. Jedinstvo tih dviju vrsta pravila pretstavlja »ključ« za jurisprudenciju kao nauku.

Budući da pravo kao dio društvene prakse nije nužno i pravedno pravo, postavlja se pitanje da li ćemo nemoralna pravila ili nemoralni sistem

⁶⁸ J. Austin, n. 1, p. 184.

pravila držati »zakonima« ili »pravnim sistemom«. S obzirom na to pitanje Hart kaže:

»Očito je da se ne možemo na primjeren način uhvatiti u koštac s navedenim problemom ako na njega gledamo kao na problem koji se tiče obilježja jezične upotrebe. Jer ono o čemu je stvarno riječ jest komparativna prednost šireg i užeg pojma ili načina klasifikacije pravila, koja pripadaju sistemu pravila, a generalno su efektivna u društvenom životu. Ako imamo izvršiti razuman izbor između tih pojmova, to je zato što je jedan superioran u odnosu na drugi u smislu da će ići na ruku našim teorijskim istraživanjima, ili da će unaprijediti i pojasniti naša moralna razmišljanja, ili oboje.«⁶⁹

Prema Hartu, širi pojam ili način klasifikacije pravila — koja čine sistem pravila, a generalno su efikasna u društvenom životu — dopušta nam da u teorijskim istraživanjima držimo »pravom« sva pravila koja su važeća prema formalnom kriteriju važenja — sadržan je u pravilu priznanja važenja (*rule of recognition*) — sistema primarnih i sekundarnih pravila, bez obzira da li su ona moralno dobra ili loša. Uži pojam nam to ne dopušta, jer nas prisiljava da iz »prava« isključimo pravila koja su moralno loša.

Hartovi razlozi priklanjanja širem pojmu prava jesu teorijske i moralne prirode. On o teorijskim razlozima kaže slijedeće:

»Ako se priklonimo širem pojmu prava, možemo unutar njega obuhvatiti proučavanje bilo kakvih posebnih obilježja koja imaju moralno opaki zakoni, te društvenih reakcija na njih. Ovdje, stoga, upotreba užeg pojma mora neizbježno napraviti, na sasvim nerazumljiv način, raskol u našem nastojanju da razumjemo razvoj i mogućnosti specifične metode društvene kontrole uočljive u sistemu primarnih i sekundarnih pravila. Proučavanje njene upotrebe uključuje proučavanje njene zloupotrebe.«⁷⁰

O moralnim razlozima Hart govori na slijedećem mjestu:

»Tako dugo dok ljudska bića mogu ostvariti potrebnu suradnju time što je nekima omogućeno da dominiraju ostalima, ona će upotrebljavati oblike prava kao jedno od sredstava. Zli ljudi će proglašavati zla pravila koja će ostali provoditi. Da bi ljudi bili razboriti u suprotstavljanju zloupotrebi javne vlasti prijeko je potrebno da podržavaju shvaćanje da potvrda da je nešto pravno važeće nije konkluzivna za pitanje o poslušnosti, te da, bez obzira na to koliko veliko bilo okružje i autoritet uzvišenosti koji javni poredak ima, njezini zahtjevi moraju na kraju biti podvrgnuti moralnom ispitivanju. To shvaćanje, da postoji nešto što je izvan javnog poretka, a pomoću čega pojedinac mora, u krajnju ruku, riješiti vlastite probleme poslušnosti, bilo je svakako prisutnije među onima kojima nije bila strana misao da pravila prava mogu biti nepravedna, nego među onima koji misle da ništa što je nepravedno ne može nigdje imati status prava.«

»Pojam prava koji dopušta da razgraničimo nevaženje zakona od njegove nemoralnosti omogućuje nam da uočimo kompleksnost i raz-

⁶⁹ CL, pp. 204—05.

⁷⁰ CL, p. 205.

ličitost tih odvojenih problema; dočim uži pojam prava koji osporava pravnost nepravednim pravilima može nas za njih učiniti slijepima.⁷¹

Dakle, Hart se uz teorijskih i moralnih razloga priklanja stajalištu da moralnu vrijednost pravila prava ne treba držati nužnim uvjetom njihove pravnosti. Jurisprudencija kao nauka treba da izučava svaki oblik vladavine koji ima obilježje »jedinstva primarnih i sekundarnih pravila«, bez obzira da li se radi o zloupotrebama ili ispravnim upotrebama takvih sistema. Moralna obveza na poslušnost nezavisna je od kriterija pravnosti koji sadrži uvjete prema kojima neko pravilo jest pravno važeće. Uži pojam prava koji osporava pravnost nepravednim pravilima ne dopušta nam da uvedemo distinkciju između pravnosti i moralnosti pravila prava, te da uočimo kompleksnost i različitost problema kada je riječ o pravu kao sredstvu društvene kontrole.

Treba sada da se ocjene navedeni razlozi koji su Harta naveli da se prikloni širem pojmu prava.

Teorijski razlog — koji glasi da jurisprudencija treba da proučava svaki oblik vladavine koji ima obilježje »jedinstva primarnih i sekundarnih pravila«, bez obzira da li se radi o zloupotrebama ili ispravnim upotrebama takvih sistema — čini se nategnutim. Naime, ako se odlučimo da nemoralne sisteme ne nazivamo »pravnim sistemima«, to još ne znači da zbog toga jurisprudencija treba da prestane da izučava takve sisteme. Ako se odlučimo na takav korak, tada je od vitalnog interesa za jurisprudenciju da se razmotre upravo sličnosti i razlike između ispravne upotrebe i zloupotrebe takvih sistema. U tom nam je slučaju potreban određen kriterij pomoću kojega bi smo razlikovali ispravne upotrebe od zloupotreba. Međutim, pravopozitivistička teorija prava, čiji je predmet samo pravo koje jest, ne može nam dati primjeren kriterij, jer nas upućuje na društvenu praksu kao na jedini kriterij. Ako želimo biti dosljedni pravopozitivističkoj teoriji ne smijemo preći njene granice i uzimati u obzir pravednost ili neke druge vrijednosti koje su očigledno moralnog karaktera.

Zbog toga je od naročitog značaja Hartov moralni razlog — u onom dijelu gdje glasi da zahtjevi javne vlasti »moraju na kraju biti podvrgnuti moralnom ispitivanju« — koji se poziva na autonomiju i nadređenost kritičkog morala. On pretstavlja njegov posljednji argument u prilog postavci o odvojenosti prava i morala, a upućen je svakoj teoriji prava koja sugerira ili implicira da ono što nazivamo »pravo« jest uvjerljiv argument u moralnim postupcima djelatelja. Premda je pravo moralno relevantno — što Hart priznaje kada raspravlja o »minimalnom sadržaju prirodnog prava« kao o nužnom uvjetu svakog pravnog sistema — ono nikada nije konkluzivno s moralnog stajališta. Ono što se čini u ime i u formi prava često s moralnog stajališta pretstavlja najveći zločin i nepravdu. Način da ljudska bića postanu svjesna takvih zloupotreba prava, te spremna da im se suprotstave, jest da ih se pouči da »zakoni« jesu pravila prava zato što udovoljavaju određenim strukturalnim i funkcionalnim uvjetima sistema kojem pripadaju, a ne zato što sadrže zahtjeve nekog prosvijećenog morala.

Dakle, osnovni Hartov razlog u prilog pojmovnoj odvojenosti između prava i morala jest moralni razlog. Stoga je u pravu N. MacCormick koji kaže »Hart je pozitivist, jer je kritički moralist«.⁷² Hartova analitička juri-

⁷¹ CL, pp. 205—6.

⁷² N. MacCormick, n. 4, p. 160.

sprudencija opravdava se njegovom koncepcijom kritike prava,⁷³ a oba ta područja konstituiraju ono što možemo nazvati Hartovom filozofijom prava.

Doprinos Hartove filozofije prava očituje se u tome što ona polazi od činjenice da su pravna pravila vrsta šire klase društvenih pravila koja se dadu objasniti pomoću hermeneutičke metode. Da je tu metodu moguće primjeniti na objašnjenje pravila koja pripadaju pravnom sistemu kao jedinstvu primarnih i sekundarnih pravila. Kriterij važenja pravnih pravila ne jamči da su ta pravila istovremeno i pravedna ili moralno opravdana. Razlog zbog kojeg se inzistira na odvajanju pitanja o pravnosti pravila od pitanja o njihovoj moralnoj opravdanosti jest moralni razlog. Taj moralni razlog glasi da svaki pravni poredak, kao i svaki pozitivni moral, mora biti izložen kritičkom prosuđivanju da bi se ispitala racionalnost i koherentnost vrijednosti koje sadrži. U tome je poruka Hartove filozofije prava. Čini mi se da nema razloga da je ne prihvatimo.

⁷³ O Hartovoj koncepciji kritike prava upućujem na rad M. Matulović, *Filozofija prava Herberta Harta* (u pripremi).

Summary

HART'S MODEL OF LAW

In this article three central conceptions of Hart's model of law are discussed: the conception of »internal point of view«, distinction between primary and secondary rules, and the »minimal content of Natural Law«. First, Hart's distinction between »external« and »internal« is found insufficiently analysed. Fuller analysis suggests four forms of point of view inherent in this distinction. External point of view in its »extreme« form comprehends the point of view of all those who are restricted to observation of human behavioural regularity. In its »nonextreme« form it is the point of view of all those who describe human activity in terms of rules. Internal point of view in its »volitional« form entails willing acceptance of rules, involving the full volitional commitment, while there is a weaker case of an unenthusiastic acceptance.

Second. Three principles of classification inherent in Hart's distinction between primary and secondary rules are found. These are deontic character of legal rule, nature of normative action, and normative function of legal rule. Schema of Hart's taxonomy of legal rules are suggested.

Third. Hart's conception of the »minimal content of Natural Law« seems ambiguous. Hart advances two kinds of reasons in his analysis. One amounts to saying that survival is a necessary condition for every human achievement. But in addition it seems to be saying that survival furnishes the core of all human striving.

O POSJEDNIKOVOJ VOLJI, OBZIROM NA UREĐENJE POSJEDOVANJA ZASNOVANO NA OBJEKTIVNOJ KONCEPCIJI POSJEDA

Dr NIKOLA GAVELLA, docent
Pravni fakultet u Zagrebu

UDK 347.23.1
Izvorni znanstveni članak
Ur. 1. VII 1983.

Zakonom o osnovnim vlasničkopравnim odnosima uspostavljeno je novo uređenje posjedovanja, osnovano na objektivnoj koncepciji posjeda. Tako koncipirani posjed novina je u našem pravnom uređenju, pa se u pogledu njega postavlja cijeli niz pitanja. Međutim njima je možda najvažnije pitanje: koju ulogu kod posjedovanja igra posjednikova volja, je li ona uopće pravno relevantna?

Odgovor na to pitanje ne može se naći samo tumačenjem odredbi ZOVO-a koje se odnose na posjed, nego je za to potrebno sagledati suštinu objektivne koncepcije posjeda. To je moguće uz pomoć usporedbe s uređenjima posjedovanja po njemačkom BGB-u i švicarskom ZGB-u, jer su to bila prva suvremena uređenja osnovana na objektivnoj koncepciji posjeda.

Pođe li se tim putem, može se ustanoviti da ni prema objektivnoj koncepciji posjeda nije posjednikova volja irelevantna. Posjed je shvaćen kao socijalna realnost, kao činjenica da neka osoba zaista u društvenim odnosima ima fanatičnu vlast u pogledu stvari, koja je ili vanjski vidljiva (neposredan posjed) ili postoji posredstvom odnosa s neposretnim posjednikom (posredan posjed). Postoji li posjed ili ne, ovisi o tome postoji li u pogledu neke stvari takvo stanje koje se u odnosnoj socijalnoj sredini vidi, osjeća i ocjenjuje kao stanje nečije faktične vlasti u pogledu stvari. A ni u jednom se društvu kao odnos vlasti ne ocjenjuje puki fizički kontakt osobe i stvari, do kojeg je došlo bez ikakve volje. Vlast implicira volju vladati. Tko nema tu volju, nema ni posjed (on je sam tzv. Besitzdiener). Razlika prema subjektivno koncipiranom posjedu je ta što posjed postoji i kada posjednikova volja nije upravljena na to da on ima totalnu vlast (kao da je vlasnik). Dovoljna je i njegova volja da za sebe izvršava neku parcijalnu vlast u pogledu stvari (ta je posjeduje kao posuđovnik, najmoprimac, plodouživalac itd.). To omogućuje da u pogledu iste stvari postoji, pored nečije neposredne faktičke vlasti, još i posredna faktična vlast, dakle da osim neposrednog posjeda postoji jedan ili više posrednih posjeda. No, za svaki je posjed neophodno da posjednik ima volju odgovarajućeg sadržaja. Isto tako i posjed prava ima samo onaj tko izvršava sadržaj prava s voljom da ga izvršava kao svoje pravo.

Tako je volja izvršavati za sebe neku vlast implicirana u posjedovanju. No, kako nije neophodno da to bude volja imati stvar kao svoju, te se prema objektivnoj koncepciji posjeda smatra posjedovanjem i ono što bi prema subjektivnoj koncepciji bilo puka detencija stvari. Time otpada potreba da se detentorima stvari priznaje posjedovna zaštita kao posjednicima onog prava što ga izvršavaju u

pogledu stvari koju imaju u detenciji (prava posudbe, prava najma, prava plodouživanja itd.). Tako je zbog usvajanja objektivne koncepcije posjedovanja proširen krug slučajeva u kojima se posjeduje stvar, a na štetu kruga slučajeva u kojima se posjeduje pravo. Posjed prava postoji još samo u slučajevima kada neka osoba za sebe faktično izvršava sadržaj stvarnih (realnih) služnosti u pogledu tuđe nekretnine.

I

Zakonom o osnovnim vlasničkopравnim odnosima¹ uspostavljeno je novo uređenje posjedovnih odnosa, zasnovano na objektivnoj ili, kako je mnogi zovu — modernoj koncepciji posjeda^{2,3}, čime je napušteno ono uređenje posjeda kakvo je do tada postojalo u našem pravu.⁴ Takav se razvoj već dugo očekivao; naše se zakonodavstvo sasvim očigledno kretalo u tom pravcu.⁵ Bilo je, naravno, i glasova protiv takvog razvoja, a u prilog zadržavanja one koncepcije i konstrukcije posjeda koja se već duboko uvriježila u shvaćanjima i pravnika i laika,⁶ ali oni su se slabije čuli.⁷

¹ Službeni list SFRJ br. 6/1980.

² Obrazloženje prijedloga ZOVO-a govori o modernoj (objektivnoj) koncepciji posjeda, a na taj i sličan način često se izražava i onaj dio naše doktrine koji zastupa ideju o usvajanju te koncepcije. Zapravo je riječ o germanskoj koncepciji posjeda, kakvu je usvojio njemački BGB (1896), a za njim i švicarski ZGB (1970). O korijenima te germanske koncepcije posjeda v. *Gierke O., Deutsches Privatrecht, Bd. II, Sachenrecht, Leipzig 1905, str. 209 i sl.*

³ Običava se govoriti o koncepciji posjeda i kada se zapravo radi o konstrukciji posjeda. Na potrebu da se to dvoje razlikuje, svojedobno je upozoravao *M. Vedriš* (v. Magnetofonski snimak sa sjednice Potkomisije za svojinsko-pravne odnose Komisije za Civilni kodeks, održane u Zagrebu 24, 25. i 26. marta 1971. godine u Saboru SR Hrvatske, str. 59 i sl.).

⁴ Dosadašnje uređenje potjecalo je iz XIX stoljeća. Izvori normi materijalno-pravnog karaktera bili su §§ 309—352. OGZ-a, §§ 198—210. SGZ-a i čl. 18—25. OIZ-a.

⁵ Predosnovom za nacrt Zakona o pravima na stvari iz 1964. god. bilo je predloženo uređenje posjedovanja zasnovano na objektivnoj koncepciji posjeda (čl. 297. i sl.). Zakon o pravima na stvari nije nikada donesen, ali od te Predosnove kao da je već dat smjer za budući razvoj uređenja posjeda.

⁶ U našoj pravnoj literaturi postoji zaista bogat i vrijedan fond radova o posjedu. Ovo nije mjesto za objavljivanje bibliografije tih radova, ali ipak moramo barem spomenuti monografije *I. Malina* (1982), *F. J. Spevca* (1907 i 1915), doktorske disertacije *S. Krnete* (1963) i *V. Vukčevića*, te prilog *S. Krnete* u Enciklopediji imovinskog prava i prava udruženog rada (1978). Tome svakako treba pridodati i značajne referate *V. Spaića*, *Č. Rajačića* i *K. Sigulinski* podnesene Potkomisiji za svojinsko-pravne odnose Komisije za Civilni kodeks, kao i komentare uz predložene tekstove zakonskih odredbi o posjedu.

⁷ U Potkomisiji za svojinsko-pravne odnose Komisije za Civilni kodeksi vodila se o tome interesantna diskusija. Potkomisiji je pokazna točka bilo ono shvaćanje i konstrukcija posjeda koje se naziva moderna, objektivna, germanska koncepcija posjeda, a koje je bilo primijenjeno i pri izradi Predosnove za Nacrt Zakona o pravima na stvari, te Teza za Zakon o zemljištu. Tekst tako koncipiranih odredbi o posjedu izradila je za Potkomisiju i komentirala *S. Krnet*. U diskusiji koja se o tome vodila, zalaganjem *Č. Rajačića* dovedena je u sumnju opravdanost usvajanja takvog shvaćanja i konstrukcije posjeda. Tada je *Č. Rajčić* izradio drugi tekst odredbi o posjedu, zasnovanih na rimskoj koncepciji posjeda (v. *Rajačić Č.*, Posjed, obrazloženje za rimsku koncepciju posjeda, te *isti*, Posjed, opće odredbe s obrazloženjem). O ta dva suprotna prijedloga mnogo se raspravljalo u Potkomisiji, ali se nije uspjelo doći do zajedničkog stajališta. Mišljenja su ostala podijeljena, pa je zaključeno da se oba teksta (nešto korigirana) podnesu Komisiji, kao dvije moguće alternative. U daljim fazama zakonodavnog procesa zakonodavac se opredijelio za objektivnu koncepciju posjeda (v. zapisnike i magnetofonske snimke VII sjednice Potkomisije, održane 24—26. 3. 1971. u Zagrebu, te narednih sjednica).

Zakon o osnovnim vlasničkopравnim odnosima stupio je na snagu 1. rujna 1980,⁸ pa se od tada primjenjuju njegove odredbe kojima je uređen posjed po, za nas, novoj koncepciji. To novo uređenje posjedovanja izazvalo je cijeli niz pitanja koja traže odgovore. Jedno od njih, možda i najvažnije, pitanje je: koju ulogu kod posjedovanja igra posjednikova volja? Da bismo našli odgovor, potrebno je ispitati sličnosti i razlike između sadašnjeg i bivšeg uređenja. Pokušat ćemo to učiniti služeći se i saznanjima o uređenju posjedovanja u njemačkom i švicarskom pravu, jer je upravo prema njima uvedena u suvremene pravne poretke ta koncepcija posjeda⁹ koju smo sada i mi prihvatili.

II

Prema našem dosadašnjem uređenju posjedovanja, koje je vuklo svoje porijeklo od rimskog, posjedovanje je bilo shvaćeno kao moć subjektivne volje, pa se zato govori o subjektivnoj koncepciji posjeda. Pravno relevantni, juristički posjed imao je dva bitna elementa — corpus i animus possidendi. Corpus posjeda je bila činjenica da netko »stvar kakvu ima u svojoj vlasti ili sahrani«¹⁰, a da bi to bio posjed, bio je potreban još i animus possidendi; posjednik stvari bio je onaj tko je imao »stvar kakvu u svojoj vlasti ili sahrani« samo ako je imao »volju zadržavati je kao svoju«, dakle volju da ima potpunu vlast u pogledu te stvari¹¹ (animus rem sibi habendi, animus dominii).¹² Naprotiv, onaj tko je imao »stvar u svojoj vlasti ili sahrani« (corpus), ali nije imao takvu volju, nego samo volju da tu stvar u nekom ograničenom opsegu za sebe upotrebljava ili koristi (kao posudovnik te stvari, zakupac, depozitar itd.), nije bio posjednik stvari, nego je bio samo njen detentor.¹³ Detentorova volja ne ispunjava cijeli corpus, jer detentor ne drži stvar kao svoju ,nego kao tuđu. Takvo držanje stvari pretpostavlja da neka druga osoba ima animus possidendi, pa detentor time što drži stvar (corpus) kao da je njena izvršava njenu vlast u pogledu stvari, što čini tu osobu posjednikom stvari.¹⁴ Takvo uređenje posjedovanja bilo je subjektivno koncipirano, jer je o volji subjekta ovisilo hoće li on imati posjed ili samo detenciju stvari koju je držao; subjektivna volja je stvarala posjed. Detentor nije bio posjednikom stvari, pa odatle nije ni imao pravo na posjedovnu zaštitu od tuđih zahvaćanja u stvari ili od oduzimanja stvari; pravo na tu zaštitu imao je samo posjednik. Međutim, detentor koji je stvar držao izvršavajući u pogledu nje neko pravo za sebe (npr. držao ju je kao zakupac ,kao plodouživalac ili sl.) i te kako je bio zainteresiran da

⁸ Čl. 90. ZOVO-a.

⁹ §§ 854—872. BGB-a i Art. 919—941. ZGB-a.

¹⁰ § 309. reč. prva OGZ-a.

¹¹ Redovno se kaže: »vlast na stvari« (tako to čini i ZOVO), ali mi ćemo pokušati da izbjegnemo takvo izražavanje, jer ono ostavlja dojam kao da je posjedovanje odnos između čovjeka i stvari. Takav dojam je pogrešan, jer j posjedovanje društveni odnos koji postoji među ljudima, a u pogledu stvari. Zato ćemo govoriti o vlasti u pogledu stvari, iako time odstupamo od uobičajenog načina izražavanja.

¹² § 309. reč. druga OGZ-a, § 198. SGZ-a.

¹³ § 309. OGZ-a, govoreći o detentoru rabi naziv »držalac«, dok SGZ tako naziva posjednika (§§ 198—210. SGZ-a). OIZ detentora naziva: »pridržnik«, a posjednika: »držitelj« (čl. 18—25 i 811—830. OIZ).

¹⁴ V. Puchta G. F., System und Geschichte des römischen Privatrechts, Bd. II, Leipzig 1893, str. 142 i sl.

nitko ne zahvaća u stvar, jer je zahvaćanje u nju bilo u koliziji s onim pravom koje je on izvršavao u pogledu stvari. Zato se na podlozi subjektivno koncipiranog posjeda razvio institut posjedovanja prava, čime je onaj tko faktično izvršava neko pravo kao da mu ono pripada bio izjednačen s onim tko posjeduje stvar. Kao i u pogledu posjedovanja stvari, posjed prava imao je samo onaj koji se nekim pravom »služio«, tj. koji je izvršavao sadržaj tog prava (*corpus*), ako je to činio s voljom da se »služi njime u svoje ime« (*animus*).¹⁵ Ako je izvršavao sadržaj nekog prava, ali bez takve volje, on nije bio posjednikom prava. I tu je volja bila presudna za to da li se posjed ima ili nema.

Subjektivnoj koncepciji posjeda suprotstavljena je tzv. moderna ili objektivna koncepcija, po kojoj posjed nije shvaćen kao nešto što ovisi o subjektivnoj volji posjednika, nego kao stanje koje objektivno postoji u društvenim odnosima. Posjed je stanje vanjski manifestirane faktične vlasti neke osobe u pogledu određene stvari, koje se kao takvo vidi i osjeća u društvenim odnosima. Posjedovanje nije nešto što se događa unutar pravnog subjekta, nego nešto što postoji u društvu; ono je socijalna realnost,¹⁶ a ne puko postojanje subjektivne volje. Takvo gledanje na posjed čini da se posjedom smatra i ono što bi prema subjektivističkom shvaćanju bila samo obična detencija. U društvu se zanjećuje da neka osoba izvršava akte faktične vlasti u pogledu neke stvari i to se osjeća kao stanje u kojem postoji njena faktična vlast, ali redovito se nezna s kakvom voljom ona tu vlast vrši. Može biti da ona izvršava akte vlasti u pogledu odnosa stvari zato što je njena volja da ima potpunu vlast u pogledu te stvari, ali je isto tako moguće i da ona te akte vlasti izvršava s voljom da za sebe izvršava samo neku parcijalnu vlast (vlast posudovnika, zakupaca, zalogoprimalca, depozitara stvari itd.). Koji je sadržaj njene volje, to se redovito ne zna, a nije ni odlučno; ona ima posjed ako u društvenim odnosima zaista egzistira njena faktična vlast¹⁷ u pogledu određene stvari.

¹⁵ § 309, u vezi s §§ 312 313. OGZ-a, § 199. str. 2. SGZ-a.

¹⁶ *Hombberger A.*, Kommentar zum Schweizerischen Zivilgesetzbuch, Bd. IV/3, Sachenrecht, Zürich 1938, str. 4 i sl., *Bassenge P.* u *Palandt*, Bürgerliches Gesetzbuch, München 1979, str. 886.

¹⁷ Iznimka je nasljednički posjed. Ostavitelj posjednik postaje umjesto ostavitelja posjednikom svega onoga što je taj posjedovao u času svoje smrti. Nasljednik postaje posjednikom već samom činjenicom da je naslijedio ostavitelja, a ne tek kada uspostavi svoju faktičku vlast. Tako je nasljednik posjednik bez faktične vlasti. Pravna ustanova nasljeđivanja posjeda preuzeta je iz starogermskog prava, po kojem se Gewere nasljeđivao (v. *Gierke O.*, o. c., str. 194 i 204—242). Posjed se nasljeđuje po suvremenom njemačkom (§ 857. BGB), švicarskom (Art. 560. ZGB) i našem pravu. Član 73. ZOVO-a izričito određuje: »Nasljednik postaje posjednik u trenutku smrti ostavioca, bez obzira na to kada je stekao faktičku vlast na stvari«. Iako je nasljednički posjed na prvi pogled novina u našem pravnom uređenju, ipak to nije sasvim tako (v. *Gavella N.*, O posjedu s obzirom na uređenje koje je uspostavio Zakon o osnovnim vlasničkopравnim odnosima, Naša zakonitost 1981, br. 4, str. 60—62). Zbog nasljeđivanja posjeda ne prestaje posjedovanje posjednikovom smrću, nego se nastavlja s nasljednikom. Time se prevladava ona praznina koja bi inače u času smrti dotadanjeg posjednika nastala u posjedovanju, te bi trajala sve dok ne bi netko (nasljednik ili tko drugi) uspostavio svoju faktičnu vlast. Da ta praznina ne bi nastala, na nasljednika prelazi svaki ostaviteljev posjed s onim objektivnim kvalitetama koje je imao kod ostavitelja; ako je ostavitelj bio zakonit posjednik, onda je i nasljednik zakoniti posjednik; ako je ostavitelj bio istinit posjednik, onda je i nasljednik istinit posjednik; ako je ostavitelj bio nezakonit ili neistinit posjednik, onda je to i njegov nasljednik. Međutim, savjesnost (poštenje) nasljednikova posjeda,

Objektivna koncepcija posjeda više odgovara materijalističkom svjetonazoru od subjektivne, pa nije ni čudo da je našla odjeka u pravnom uređenju kakvo je naše.¹⁸ ¹⁹ I obrazloženja Prijedloga ZOVO-a iz 1979. god.²⁰ i naša doktrina²¹ ističu da je naše suvremeno pravo napustilo dosadašnju subjektivnu koncepciju posjedovanja i usvojilo objektivnu.²² O tome nema sumnje, ali se postavilo pitanje: kako razumjeti tvrdnju da je posjed koncipiran objektivno, znači li to da je posjednikova volja irelevantna? Odgovor je moguće dobiti samo tako da se istraži ono stanje koje se prema objektivističkom shvaćanju smatra posjedom, te da se ispita sastoji li se ono isključivo od činjenice da neka osoba vanjski vidljivo zahteva stvar. Postupimo li tako, lako ćemo ustanoviti da je posjed nesumnjivo ono što objektivno postoji kao socijalna realnost, ali da se to ne svodi isključivo na vanjski vidljive čine, nego da je za posjedovanje potrebna i volja posjedovati (samo što ona ne treba da ima onakav sadržaj kakav bi po subjektivnoj koncepciji trebao imati animus possidendi). Pokušat ćemo to prikazati.

III

Temeljni kamen cijele one konstrukcije posjedovanja koja izrasta iz objektivističke koncepcije posjeda nesumnjivo je neposredan posjed stvari. Na prvi pogled takav je posjed definiran isključivo objektivno. Član 70. st. 1. ZOVO-a određuje da »posjed stvari ima svaka osoba koja neposredno vrši faktičnu vlast na stvari (neposredan posjed)«. I zaista, da bi u pogledu neke stvari postojao neposredan posjed, neophodno je da u društvenim odnosima objektivno postoji činjenica da određena osoba »neposredno vrši faktičnu vlast na stvari«. To, međutim, ne isključuje volju te osobe da tu

dakle subjektivna kvaliteta posjedovanja, ovise o dobroj odnosno zloj vjeri nasljednika, a ne ostavitelja (v. *Gavella N.*, O dosjelošti kao ustanovi našeg pravnog uređenja, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu 1976, br. 3, str. 263—264; *Vizner B.*, Posjed nasljednika po našem novom Zakonu o osnovnim vlasničkopravnim odnosima, Pravni život 1980, br. 5, str. 48—49). Da o tome ne bi bilo dvojbe, to je izričito određeno u čl. 28. st. 5. ZOVO-a. Kada nasljednik zaista uspostavi svoju faktičku vlast, njegov posjed gubi specifičnost posjeda bez takve vlasti. Od tada je u njegovoj vlasti implicirama nasljednikova volja da posjeduje.

¹⁸ Tako je i po bugarskom Zakonu o vlasništvu iz 1951. god. (čl. 68. st. 1), mađarskom Građanskom zakoniku iz 1959. god. (§ 187), te poljskom Građanskom zakoniku iz 1964. god. (čl. 336).

¹⁹ Neka socijalistička pravna uređenja ne pružaju zaštitu činjenici posjedovanja, pa uopće ne sadrže odredbe o posjedu kao posebnom pravnom institutu (Građanski zbornik RSFSR iz 1964. god., Civilni zakonik DDR iz 1975. god.).

²⁰ V. Skupština SFRJ, AS br. 93/23.

²¹ V. *Finžgar A.*, Zakon o temeljnih lastinskih razmerjih, *Pravnik (Lj)* 1980, br. 1—3, str. 38; *Stojanović D. D.* u *Stojanović, Pop-Georgiev*, Komentar Zakona o osnovnim svojinsko-pravnim odnosima, Beograd 1980, str. 158; *Krkljuš I.*, Državina prema Zakonu o osnovnim svojinsko-pravnim odnosima, *Glasnik AK APV* 1980, br. 7—8, str. 42; *Vizner B.*, Komentar Zakona o osnovnim vlasničkopravnim odnosima, Zagreb 1980, str. 456; *Gavella N.*, O posjedu..., str. 51; *Stanković O.* u *Stanković O., Orlić M.*, Stvarno pravo, Beograd 1981, str. 41 i sl.; *Zuvela M.*, Zakon o osnovnim vlasničkopravnim odnosima, Zagreb 1982, str. 221; *Šmalcelj Ž.*, Nešto o posjedu po odredbama ZOVO, *Odvjetnik* 1982, br. 7—8, str. 8 i sl.; *Vedriš M., Klarić P.*, Osnove imovinskog prava, Zagreb 1983, str. 146.

²² Od građanskih zakonika koji su ranije bili na snazi na teritoriju današnje Jugoslavije, jedino je crnogorski OIZ bio usvojio objektivističku koncepciju posjeda, kao što je to vidljivo iz čl. 814. OIZ-a. Međutim, postoje i mišljenja da je i OIZ bio usvojio rimsku (subjektivističku) koncepciju posjeda (v. *Stojanović D. D.*, o. c., str. 156).

stvar posjeduje, štoviše — implicira je. Posjed nije puki fizički kontakt osobe i stvari, obično prisvajanje svojstava neke stvari, običan zahvat u stvar. Suština posjeda je u društvenom odnosu faktične vlasti, a ne u fizičkom zahvaćanju stvari, koje je samo vanjska manifestacija te vlasti. Postoji li u pogledu neke stvari takav posjed ili ne, ovisi o tome je li u pogledu nje uspostavljeno ono stanje koje se u odnosnom društvu vidi, osjeća i ocjenjuje kao stanje nečije faktične vlasti.²³ A ni u jednom društvu se kao odnos vlasti ne ocjenjuje puki fizički kontakt osobe i stvari do kojeg je došlo bez kakve volje. Vlast ne postoji bez volje vladati.²⁴ ²⁵ Faktična vlast neke osobe u pogledu određene stvari postoji samo ako ta osoba postupa s voljom da u pogledu te stvari izvršava neku svoju vlast. Ako ona postupa bez takve volje, nema ni vlast u pogledu stvari, pa nema ni posjed stvari.²⁶ Nije posjednik stvari ona osoba koja tuđu stvar ima u svome džepu jer ju je netko tamo stavio bez njena znanja. Isto tako nije posjednik ona osoba koja doduše izvršava akte neposredne faktične vlasti na stvari, ali to čini izvršavajući isključivo tuđu, a ne i svoju faktičku vlast. Riječ je

²³ Posjed je postojanje takvog, razmjerno trajnog socijalnog odnosa u kojem se neka osoba nalazi u položaju da može svojim aktima neposredno utjecati na određenu stvar, u tome smislu da može za sebe prisvajati njena svojstva, uništiti je i sl. Trajnost takvoga socijalnog odnosa čini da je posjed socijalno stanje. Da li je s mogućnošću da se svojim aktima utječe na stvar nastao takav socijalni odnos »neposredne faktične vlasti na stvari« ili nije, ovisi o shvaćanju u odnosnom društvu, a to ovisi o okolnostima. Kao što je to rekao Homberger: »Na plugu koji nečuvan leži na otvorenom polju, može se uzeti da postoji vlast jedino u mirno doba i kod poštenog naroda«. S time se moramo složiti, te zajedno s njime zaključiti da se pitanje ima li netko faktičnu vlast ili je nema mora prosuđivati s obzirom na »socijalnu okolinu«, jer o njoj ovisi hoće li se neka situacija smatrati za faktičnu vlast određene osobe u pogledu neke stvari ili neće (v. i *Šmalcelj Ž.*, o. c., str. 9).

²⁴ V. tako *Krnetić S.*, Posjed, u Enciklopediji imovinskog prava i prava udruženog rada, Beograd 1978, tom II, str. 1020; *Stojanović D. D.*, o. c., str. 159; *Tour P.*, *Schnyder B.*, Das Schweizerische Zivilgesetzbuch, Zürich 1973, str. 432—433; *Homberger A.*, o. c., str. 12, *Hinderlicht H.*, Der Besitz, u Schweizerisches Privatrecht, Bd. V., Sachenrecht, Basel & Stuttgart 1977, str. 414 i sl.; *Seufert G.* u *Staudinger J.*, Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch, Sachenrecht, Bd. III/1, Berlin 1956, str. 31 i sl.; *Gierke J.*, Bürgerliches Recht, Sachenrecht, Berlin 1925, str. 11; *Hedemann J. W.*, Sachenrecht des Bürgerlichen Gesetzbuches, Berlin 1950, str. 42; *Šmalcelj Ž.*, o. c., str. 10.

²⁵ Dovoljna je i tzv. prirodna volja, tj. takva koja možda i nema one kvalitete koje se inače traže da bi volja bila pravno relevantna (poslovna sposobnost), ali koja je zaista takva da je trajni odnos faktične vlasti u pogledu neke stvari uspostavljen vlastitom odlukom. Sasvim malo djeteta još nema takvu volju, ali volja već malo većeg djeteta može biti takva da odluke toga djeteta služe kao podloga njenim aktima uspostavljanja faktične vlasti (npr. djeteta svjesno ulovi leptira). Aktima zasnovanim na takvoj prirodnoj volji djeteta će steći posjed ako se radi o stvarima koje su primjerene tome da budu u vlasti djeteta. Analogan je slučaj duševnih bolesnika. No, ne može se reći da su postupali s takvom prirodnom voljom i oni čija je volja, s društvenog stajališta, irelevantna — npr. dojenče nije postalo posjednikom neke stvari koju je zahvatilo, jer je njegova volja irelevantna s društvenog stajališta (v. *Seufert G.*, o. c., str. 31; *Šmalcelj Ž.*, o. c., str. 10).

²⁶ Iznimka je nasljednički posjed (v. gore bilješku br. 17). Ostaviteljev nasljednik postaje umjesto ostavitelja posjednikom (neposrednim, odnosno posrednim) onih stvari koje je ostavitelj posjedovao, bez obzira na to što možda ni ne zna da je zbog ostaviteljeve smrti postao nasljednikom te da je time postao posjednikom svega onoga što je ostavitelj posjedovao, a ne zna ni što je sve ostavitelj posjedovao.

o tzv. *Besitzdieneru*,²⁷ tj. osobi koja poduzima posjedovne čine za neku drugu osobu s kojom se nalazi u takvom odnosu da ona upravlja tim njegovim činima, pa on ne postupa po svojoj nego po njenoj volji. On je oruđe njenog posjedovanja, pa posjednik nije on; stvar neposredno posjeduje ta osoba po čijoj on volji izvršava posjedovne čine. To izričito određuje § 855. njemačkog BGB-a. Švicarsko pravo ne sadrži izričitu odredbu o tome, ali i teorije i sudska praksa čvrsto stoje na stajalištu da ni po švicarskom pravu nije posjednik stvari onaj tko je samo tzv. *Besitzdiener*, a da je posjednik ona osoba za koju on obavlja odnosni posao.²⁸ Za naše pravo je čl. 71. ZOVO-a odredio da »osoba koja po osnovi radnog ili sličnog odnosa, ili u domaćinstvu, vrši faktičnu vlast na stvari za drugu osobu, a dužna je postupati po uputama te druge osobe, nema posjed.«²⁹ Neposredan posjednik automobila predatog obrtniku na popravak nije onaj radnik koji radi na tom automobilu, nego je to obrtnik; neposredan posjednik televizora koji dijete pali i gasi nije dijete, nego njegovi roditelji koji su mu to naložili.³⁰ No, moramo napomenuti da to vrijedi samo tako dugo dok te osobe postupaju izvršavajući tuđu vlast, jer ako postupe po svojoj volji, izvršavajući svoju vlast, one originalno postupaju posjednicima stvari. To se na žalost, ne vidi dovoljno dobro iz formulacije čl. 71. ZOVO-a, ali nesumnjivo proizlazi iz prirode toga odnosa.

Kao što vidimo, neposredan posjed stvari nema onaj tko uopće nema volju da izvršava ikakvu vlast u pogledu stvari, kao ni onaj tko nema volju da izvršava ikakvu svoju vlast u pogledu stvari. Posjed ima samo onaj tko izvršava neku svoju faktičnu vlast u pogledu stvari, a to je samo onaj tko u pogledu stvari izvršava posjedovne čine s voljom da ima nekakvu, širu ili užu faktičnu vlast u pogledu te stvari. To ne mora biti volja kojoj se

²⁷ Termin »*Besitzdiener*« rabi se u njemačkom i švicarskom pravu. Naš je zakonodavac izbjegao da se njime posluži, jer bi naziv »posjedovni sluga« bio zaista neprihvatljiv. Šteta što zakonodavac nije pokušao kreirati odgovarajući termin, jer se ovako osobe iz čl. 71. ZOVO-a često naziva detentorima, što nije sasvim adekvatno. Možda bi se mogao naći neki bolji i adekvatniji naziv — npr. izvršitelj posjedovnih čina (za drugoga) ili što slična. S. Krneta se služi nazivom — pomoćnik u posjedu, što je svakako prihvatljiviji naziv nego posjedovni sluga, ali nije sasvim adekvatan (*Krneta S.*, o. c., str. 1020).

²⁸ V. *Homberger A.* u *Escher A.*, *Zürcher Kommentar zum Schweizerischen Zivilgesetzbuch*, Bd. IV/3, Zürich 1938, str. 13—14; *Hinderling H.*, o. c., str. 421—424; *Scufert G.*, o. c., str. 39—43 i *Bassenge P.*, o. c., str. 890—892.

²⁹ Ne dijelimo mišljenje I. Krkuša da bi krojač kojem je predata tkanina da od nje sašije odijelo, nosač kojem je predata prtljaga da je nekuda odnese, bili samo *Besitzdieneri* (v. *Krključ I.*, o. c., str. 43 i 44). Smatramo da su oni neposredni posjednici; *Besitzdieneri* bi bili samo da se nalaze u odnosu poslušnosti, podređenosti, da ne postupaju za sebe nego isključivo za drugoga (npr. krojački radnik koji šije po nalogu svoga gazde).

³⁰ Veliko je pitanje, jesu li u našem društvu odnosi u porodici i na radu takvi da to opravdava ustanovu *Besitzdienera*. Po njemačkom i švicarskom pravu svaki je radnik u tuđem poduzeću *Besitzdiener* kada postupa u okvirima radnog odnosa. Pitanje je, koliko je to primjenjivo i na našu situaciju, budući da su radnici u udruženom radu oni koji su nosioi prava, a nije to pravna osoba (ona nije njihov poslodavac). Teško je govoriti o odnosu subordinacije, kada je rad ovako organiziran na društvenim sredstvima. S druge strane, da je naš zakonodavac izostavio ustanovu *Besitzdienera*, to bi imalo dalekosežne posljedice, često i vrlo nezgodne (ako bi npr. tvornički vratar spriječio radnika da iz tvornice iznese alat kojim radi, taj bi radnik trebao dobiti posjedovnu zaštitu; bila bi to neizbježna konzekvenca, iako očigledno sasvim neprihvatljiva).

sadržaj — posjedovati stvar kao svoju, njome totalno vladati kao da je njen vlasnik (kao što bi to trebalo biti da je posjed subjektivistički koncipiran). Naravno, to može biti i takva volja, ali može biti i volja s kakvim užim sadržajem, tj. volja imati stvar u svoj vlasti kao posudovnik stvari, kao zakupac te stvari, itd. U društvenim se odnosima vidi i osjeća samo da netko neposredno izvršava svoju faktičnu vlast u pogledu stvari, to je ono što u tim odnosima objektivno postoji, dok pravi sadržaj posjednikove volje redovito ostaje skriven; on nije vanjski vidljiv, a nije ni relevantan. Bitno je da objektivno postoji vlast, što implicira volju vladati, a nije presudno je li to volja vladati samo u svoje ime ili i u svoje i u tuđe ime. Time mislimo reći da to nije presudno za egzistenciju posjeda, ali to nikako ne znači da je sadržaj posjednikove volje i inače irelevantan. Naprotiv. Sadržaj posjednikove volje određuje sadržaj njegove faktične vlasti, tako da je ovisno o tome posjed samostalan ili nesamostalan. Ona osoba koja posjeduje stvar podvrgavši je samo svojoj vlasti jest samostalan posjednik te stvari (Selbständiger Besitzer, Eigenbesitzer, vlasnički posjednik), uz čega su vezane brojne pravne posljedice.³¹ Naprotiv, ona osoba koja posjeduje stvar podvrgavši je svojoj neposrednoj faktičnoj vlasti ali priznajući tuđu »višu« vlast, nije samostalan nego je nesamostalan posjednik te stvari (Unselbständiger Besitzer);²³ ona nije Eigenbesitzer nego je Nutzungsbesitzer (uporabni posjednik), što opet dovodi do odgovarajućih posljedica ovisnih o sadržaju njene volje da posjeduje stvar kao tuđu (kao depozitar tuđe stvari, kao posudovnik tuđe stvari, kao zakupac tuđe stvari, itd.).^{33, 34}

³¹ Da bi se tradicijom steklo pravo vlasništva na osnovi pravnog posla, neophodno je da stjecalac tradicijom stekne tzv. vlasnički posjed (Eigenbesitz) tradirane stvari, dakle da mu stvar bude predana u njegovu totalnu vlast, a ne u neku parcijalnu. Isto tako će samo vlasnički posjednik moći putem dosjelošti steći vlasništvo stvari koju posjeduje (v. *Smalcelj Z.*, o. c., str. 12). Bez vlasničkog posjeda nema ni aktivne legitimacije za publicijansku tužbu.

³² Švicarski se zakonodavac nije želio služiti terminima — neposredan i posredan posjed. Činili su mu se neprikladni, jer stvaraju sliku kao da je u dominantnoj poziciji ona osoba koja neposredno izvršava vlast na stvari (neposredan posjednik), iako je pravni odnos neposrednog i posrednog posjetnika upravo obrnut (v. *Homberger A.*, o. c., str. 21 i sl.). Zato švicarski ZGB govori samo o samostalnom i nesamostalnom posjedu (v. *Gavella N.*, O posjedu..., str. 58 i 59).

³³ Npr. nije svejedno posjeduje li netko kao nesamostalni posjednik koji za sebe izvršava vlast ostavoprimalca tuđe stvari, ili posjeduje kao nesamostalni posjednik koji za sebe izvršava vlast plodouživaoca tuđe stvari. U prvom slučaju bio bi ovlašten samo da štiti svoj posjed deponirane stvari, dok bi u drugom (osim što bi uživao posjedovnu zaštitu) stjecao i vlasništvo plodova one stvari koju posjeduje plodouživalac (čl. 27. st. 2. ZOVO-a). Ili, npr., da bi se steklo dobrovoljno založno pravo na pokretnoj stvari, neophodna je tradicija stvari u takav nesamostalan posjed kojim se stvar drži kao založni vjerovnik (zalogoprimac), a ne u posjed s kakvim drugim sadržajem posjednikove volje. Itd.

³⁴ Predviđanje Č. Rajačića da će napuštanje dotadašnjeg i uvođenje novog uređenja posjedovanja izazvati znatne poteškoće, potvrdili su nehotice i sami redaktori konačnog teksta ZOVO-a. Iako su se opredijelili za uređenje u kojem osim vlasničkog može postojati i veći ili manji broj stupnjeva nesamostalnog (uporabnog) posjeda, ipak su, očiglednom omaškom, neke otredbе tako formuli-rali kao da jedino može postojati vlasnički posjed. To je slučaj s definicijom zakonitog posjeda u čl. 72. st. 1. i definicijom savjesnog posjeda u čl. 72. st. 2. ZOVO-a, koje, kad bi ih se doslovno shvatilo, ne bi bilo moguće primijeniti i na nesamostalan, posjed, iako je nesumnjivo da i takav posjed može biti zakonit i nezakonit, savjestan i nesavjestan.

IV

Kada je volja neposrednog posjednika stvari ograničena na to da on stvar posjeduje kao tuđu, izvršavajući u pogledu nje samo neku svoju parcijalnu vlast, tada to ostavlja slobodno mjesto za posredan posjed druge osobe, naime one čiju višu vlast priznaje neposredan posjednik. Posredstvom neposrednog ali nesamostalnog posjeda može druga osoba imati u pogledu iste stvari svoju faktičnu vlast, samo što ta njena vlast neće biti neposredna nego posredna, tako da ona neće imati neposredan nego posredan posjed (Mittelbarer Besitz).

Da bi neka osoba imala posredan posjed stvari, neophodno je da netko drugi tu stvar neposredno posjeduje, a ona da je s njim u takvom odnosu da joj on daje posrednu faktičnu vlast u pogledu te stvari.^{35, 36} To je odnos u kojem ona može od neposrednog posjednika zahtijevati neka joj izručiti stvar u neposredan posjed (pri čemu taj zahtjev ne mora biti aktualan, dospio; dovoljno je i da je samo virtuelan, tj. da postoji makar i najmanja mogućnost da će ga ona jednom moći ostvariti).³⁷ No, objektivno postojanje

³⁵ V. tako *Gierke J.*, o. c. str. 8—9; *Bassenge P.*, o. c., str. 901—903; *Hedemann J. W.*, o. c., str. 39—41; *Seufert G.*, o. c., str. 73—74; *Krnetz S.*, o. c., str. 1020; *Stojanović D. D.*, o. c., str. 159 i sl.; *Gavella N.*, O posjedu..., str. 57; *Šmalcelj Z.*, o. c., str. 11.

³⁶ Čl. 70. st. 2. ZOVO-a određuje da »posjed stvari ima i osoba koja faktičnu vlast na stvari vrši preko druge osobe, kojoj je po osnovi plodouživanja, ugovora o korištenju stana, zakupa, čuvanja, posluge ili drugog pravnog posla dala stvar u neposredan posjed (posredan posjed)«. Ta odredba nije naročito sretno formulirana, pa je iz njene dikcije teško razabrati da neku osobu čini posrednim posjednikom to što ona može od neposrednog posjednika zahtijevati da joj izručiti stvar (da je upravo to bitno, lako se razabire iz prirode germanski koncipiranog posjeda, te uz pomoć njemačke i švicarske teorije i prakse). Odredba čl. 70. st. 2. ZOVO-a ne govori o zahtjevu da se izručiti stvar, nego o pravnim osnovima iz kojih takav zahtjev proizlazi. Ujedno ta odredba određuje te pravne osnove izvanredno usko, jer ih svodi samo na pravne poslove. To je bitno uže od odgovarajuće odredbe § 868. BGB-a, koja govori o odnosu, a ne o pravnom poslu. Kako neka osoba može imati »neposrednu faktičnu vlast na stvari« i na osnovi zakona, kao i na osnovi odluke organa vlasti, a da ipak između nje i neke druge osobe postoji odnos u kojem ta druga osoba može zahtijevati izručenje stvari, to se odredba čl. 70. st. 2. ZOVO-a pokazuje kao preusko formulirana. Zbog nje štićenik ne bi bio u posrednom posjedu svojih stvari koje neposredno posjeduje njegov staratelj, ne bi ni bračni drug bio u posrednom posjedu zajedničkih stvari koje neposredno posjeduje njegov bračni drug, ne bi ni založni dužnik bio u posrednom posjedu stvari koje su mu zaplijenjene uz transferaciju drugoj osobi kao neposrednom posjedniku, itd. Sve su to klasični slučajevi posrednog posjeda, pa se pitamo — zar je zakonodavac zaista želio da oni budu isključeni? Ne vjerujemo da je to želio, jer bi takvim uređenjem bila stegnuta posjedovna zaštita, umjesto da bude proširena ili barem jednaka onoj po uređenju posjedovanja u bivšem pravu. Zato mislimo da bi spominjanje pravnog posla u odredbi čl. 70. st. 2. ZOVO-a trebalo shvatiti samo kao navođenje primjera za moguće osnove pravnih odnosa između neposrednog i posrednog posjednika, a ne kao ograničavanje na isključivo one odnose kojima je osnova pravni posao. Utom nas uvjerenju učvršćuje i to što se u odredbi čl. 70. st. 2. ZOVO-a spominje i plodouživanje, što je stvarnopravni odnos, a ne pravni posao.

³⁷ Šteta što se prilikom formuliranja odredbe iz čl. 70. st. 2. ZOVO-a naš zakonodavac nije konzekventnije držao svoga njemačkog uzora. Naime, § 868. BGB-a glasi: »Posjeduje li netko stvar kao plodouživalac, založni vjerovnik, zakupac, najmoprimac, upravitelj ili u nekom sličnom odnosu uslijed kojeg je prema nekome drugome ovlašten ili obvezan da kroz neko vrijeme posjeduje, i taj drugi je posjednik (posredni posjednik)«. Da se tog uzora konzekventno držao, ne bi odredba o odnosu između neposrednog i posrednog posjednika bila u

tog zahtjeva nije samo za sebe dovoljno. Da bi između neposrednog i posrednog posjednika postojao odnos u kojem posredni ima vlast u pogledu stvari posredstvom neposrednoga, potrebno je da volja i jednoga i drugoga bude takva da neposredni posjednik posjeduje izvršavajući time ne samo svoju vlast nego i vlast posrednog posjednika, dakle da »priznaje vlast posrednog posjednika«,³⁸ a taj da je s time sporazuman.^{39, 40}

Kao što neposredan posjed može biti samostalan i nesamostalan ovisno o volji neposrednog posjednika, tako i posredan posjed može biti samostalan i nesamostalan ovisno o njegovoj volji. Ako posredan posjednik posredno posjeduje stvar s voljom da u pogledu nje ima potpunu faktičnu vlast (dakle vlast kao da je on vlasnik stvari), on je tzv. vlasnički posjednik (Eiigenbesitzer), pa je samostalan posjednik. Ali ako je volja posrednog posjednika takva da on ne posjeduje s voljom da u pogledu stvari ima potpunu vlast, nego da ima neku užu (parcijalnu) vlast, npr. da stvar posjeduje kao plododivac a ne kao vlasnik, tada je taj njegov posredan posjed nesamostalan. Takav njegov nesamostalan posredan posjed ostavlja mjesta za dalji stupanj posrednog posjeda. Ako postoji odgovarajući odnos između nesamostalnog posrednog posjednika i osobe čija je volja da stvar ima u svojoj potpunoj vlasti (da bude vlasnički posjednik), formira se u pogledu iste stvari dalji posredan posjed. Moguće je da u pogledu iste stvari postoji i velik broj stupnjeva posjeda. U temelju će se uvijek nalaziti neki neposredan posjed stvari (npr. posjed onoga tko posjeduje kao podnajmoprimac), a na tome može biti izgrađena cijela ljestvica posrednih posjeda (npr. posredan posjed onoga tko posjeduje kao najmoprimac, pa dalji stupanj posrednog posjeda onoga tko posjeduje kao plodouživalac, te još dalji posredni posjed onoga tko posjeduje kao vlasnik stvari).

V

Stvarnopravna uređenja koja su usvojila objektivnu koncepciju posjeda proširuju krug slučajeva posjedovanja stvari na račun posjedovanja prava. Često se u prilog objektivne koncepcije posjeda ističe upravo to da ona

ZOVO-u tako formulirana kao da se isključivo radi o ugovornom odnosu, a ne o pravnom odnosu koji je nastao na bilo kojoj pravnoj osnovi. Isto tako se ne bi ni zamaglila bit, naime ovlaštenje posrednog posjednika da od neposrednoga zahtijeva neka mu ovaj izruči stvar, (v. *Šmalcelj Z.*, o. c., str. 11).

³⁸ Bez »priznavanja više vlasti« posrednog posjednika nema posrednog posjeda, bez obzira na to što možda objektivno netko ima pravo da od neposrednog posjednika zahtijeva izručenje stvari. Vlasnik kojem je neka osoba oduzela stvar te je drži u svom neposrednom posjedu, nije posredstvom te osobe posredan posjednik svoje stvari, iako je ovlašten da joj postavi vlasnički zahtjev. Ona, naime, ne priznaje njegovu vlast, pa neposredno posjeduje samo za sebe, a ne i za njega (v. *Seufert G.*, o. c., str. 77).

³⁹ Nema posrednog posjeda ni u slučaju kada neposredni posjednik doduše »priznaje višu vlast« druge osobe, te bi s njegova stajališta ta osoba mogla zahtijevati od njega da joj izruči stvar, ako ta osoba ne želi imati vlast posredstvom toga neposrednog posjednika. Odsustvo njene volje čini da ona nema nikakvu faktičnu vlast u pogledu odnosne stvari, bez obzira na to što joj je neposredni posjednik tu vlast namijenio. Zato nije posredan posjednik stvari ona osoba za koju je drugi nekome oduzeo stvar, ako ona to nije odobrila (izričito ili prešutno). To je vrlo lijepo izrazio čl. 811. st. 2. crnogorskog OIZ-a: »Državina je tvoja i onda kada ti sam stvar ne držiš, nego neko drugi koji je voljan za tebe je držati, a ta volja njegova nije s tvojom u opreci.«

⁴⁰ Iznimka je nasljednički posjed, jer taj postoji i bez faktične vlasti (v. gore bilješku br. 17).

čini nepotrebnim dalje baratanje pojmom posjeda prava. Naime, one osobe koje bi prema subjektivnoj koncepciji posjeda bile samo detentori stvari, pa bi posjedovnu zaštitu uživale samo kao posjednici onih prava koja za sebe izvršavaju u pogledu te stvari, po objektivnoj koncepciji su posjednici stvari, a ne posjednici prava. Nekadašnji posjednik stanarskog prava sada je posjednik stana, nekadašnji posjednik prava zaloga sada je posjednik založene stvari, nekadašnji posjednik prava zakupa sada je posjednik one stvari u pogledu koje izvršava to pravo.⁴¹ Međutim, usvajanje objektivne koncepcije posjeda ipak ne isključuje baš svako posjedovanje prava. Njemačko pravo težilo je tome da posjedovanje ograniči na stvari. To mu je u velikoj mjeri uspjelo, ali ipak ne sasvim. Potpuno isključiti posjed prava, značilo bi suziti krug slučajeva u kojima postoji posjedovna zaštita (i drugi učinci posjeda), umjesto da ga se proširi kako se namjeravalo. Ako bi se konzekventno provelo ideju da se posjedom smatra samo vanjski vidljivu faktičnu vlast na stvari, ostalo bi izvan kruga onoga što se štiti kao posjed faktično izvršavanje sadržaja stvarnih (realnih) služnosti, osobito negativnih služnosti, a i otpala bi mogućnost da se takva prava steknu putem dosjelošti. Da se to ne bi dogodilo, ipak je njemački BGB priznao mogućnost posjedovanja prava stvarnih služnosti na nekretninama (§§ 1029. i 1090).⁴² Iz istog razloga i švicarsko pravo priznaje posjed prava stvarnih služnosti, kao i stvarnih tereta (Art. 919. st. 2. i 781. st. 3. ZGB-a),⁴³ a i po našem suvremenom pravu također može postojati posjed prava.⁴⁴ Član 70. st. 3. ZOVO-a određuje: »Posjed prava stvarne služnosti ima osoba koja faktično koristi nekretninu druge osobe u opsegu koji odgovara sadržaju te služnosti.«. Iako je teško za onoga tko posjeduje služnost vidika preko tuđeg zaemljišta reći da on »faktično koristi nekretninu druge osobe«⁴⁵, mislimo da s obzirom na rješavanja koja su svojstvena uređenjima posjedovanja osnovanim na objektivnoj koncepciji posjeda možemo smatrati da je citiranim odredbom ZOVO-a priznata mogućnost posjedovanja svili vrsta prava stvarnih služnosti na nekretninama.⁴⁶

⁴¹ Tako je novim uređenjem prošireno područje posjeda stvari na račun posjeda prava. Pri tome je krug osoba koje uživaju posjedovnu zaštitu ostao približno isti. Taj se krug samo neznatno proširio — on sada obuhvaća i one rijetke slučajeve u kojima neka osoba drži stvar u svojoj detenciji izvršavajući neku svoju obvezu ili dužnost, a da nema nikakvo pravo. Po dosadašnjem uređenju tu nije bilo posjeda stvari (nedostajao je animus rem sibi habendi), a ni posjeda prava (odnosna osoba nije izvršavala nikakvo pravo za sebe). To je npr. bio slučaj s depozitarem. On nije bio ni posjednik deponirane stvari, a ni posjednik prava depozita, jer je depozit jednostranoobvezni odnos u kojem depozitar nije nosilac prava. Međutim, po novom uređenju posjedovanja depozitar je posjednik stvari koju ima u depozitu. Krug posjednika je, dakle, proširen, ali neznatno.

⁴² V. *Seufert G.*, o. c., str. 36.

⁴³ V. *Hinderling H.*, o. c., str. 411—412.

⁴⁴ Isprva se pokušavalo izbjeći svaki posjed prava, ali se kasnije od toga odustalo, uvažavajući mnogobrojne prigovore toj zamisli (v. obrazloženje Nacrta ZOVO-a iz 1979, Skupština SFRJ, AS 93/14, str. 33 i 34).

⁴⁵ Od te definicije posjeda prava službenosti u čl. 70. st. 3. ZOVO-a čini nam se mnogo uspjelija ona iz čl. 54. ZOVO-a, po kojoj se »stvarna služnost stječe dosjelošću kada je vlasnik povlasnog dobra faktično ostvarivao služnost...« (iako bi još bolje bilo da je umjesto riječi »ostvarivao« upotrebljena riječ »izvršavao«).

⁴⁶ Može se zamijetiti da se odredba o posjedu prava ograničava samo na posjedovanje prava stvarnih služnosti, te da se ne proteže i na realne terete. Može se pretpostaviti da se savezni zakonodavac suzdržao od toga da regulira posjed

Pod posjedom prava stvarne služnosti treba razumjeti socijalnu realnost objektivnog postojanja takvog stanja faktične vlasti u pogledu neke nekretnine u kojem jedna osoba (posjednik prava) izvršava sadržaj neke stvarne služnosti na toj nekretnini kao poslužnom dobru, a druga osoba (posjednik te nekretnine) tome se podvrgava, trpeći njene odnosno propuštajući vlastite radnje. I ovdje je riječ o stanju faktične vlasti posjednika prava služnosti, koje je on posjedniku nekretnine nametnuo (stekavši posjed prava originalno) ili ga je u sporazumu s njime uspostavio (stekavši posjed prava derivativno). Kao i kod posjeda stvari, i ovdje postojanje faktične vlasti implicira volju da se vlada; kao što nema faktične vlasti u pogledu stvari bez volje da se ima tu vlast, tako nema ni posjeda prava služnosti bez volje da se sadržaj služnosti izvršava kao da se ima odnosno pravo.⁴⁷ Razlika je samo u tome što ne postoji neposredan i posredan posjed prava služnosti; posjed prava stvarne služnosti uvijek je neposredan jer je, zbog pravila da se ne može osnivati služnost na služnosti (*servitus servitutis esse non potest*), nezamislivo da bi netko mogao izvršavati sadržaj nekog prava stvarne služnosti priznajući drugome neko šire (odn. »više«) pravo stvarne služnosti. Svakako; bez volje da se za sebe izvršava sadržaj prava neke stvarne služnosti nema ni posjeda te služnosti.

VI

Kao što vidimo, posjednikova je volja implicirana u činjenici njegove faktične vlasti. Volja nipošto nije beznačajna. Štoviše, kada posjednik ne izvršava svoju faktičnu vlast, posjed i dalje postoji ako nije prestala njegova volja da posjeduje. To je pravilo i njemačkog (§ 856. st. 2. BGB) i švicarskog prava (Art. 921. ZGB), a usvaja ga i naše pravo odredbom čl. 74. st. 2. ZOVO-a: »Posjed se ne gubi ako je posjednik privremeno spriječen vršiti faktičnu vlast neovisno o svojoj volji.« Ta odredba osigurava posjedu relativnu trajnost i otpornost prema onim promjenama posjedovnog stanja koje se dešavaju bez ili čak protiv posjednikove volje. Zahvaljujući njoj posjed ne prestaje samom činjenicom da ga je neka druga osoba oduzela. Tako dugo dok je stanje nastalo oduzimanjem privremeno, jer se dosadašnji posjednik može poslužiti svojim pravom na zaštitu posjeda i tako opet doći u situaciju u kojoj više nije »spriječen vršiti faktičnu vlast«, njegov posjed još nije prestao. Zato, ako se tim pravom na zaštitu posjeda i uspostavi ranije stanje, njegov posjed nije ni bio prekinut time što je privremeno bio oduzet.⁴⁸

realnih tereta zbog toga što se uopće suzdržao od reguliranja realnih tereta (čl. 60. ZOVO-a). Kako je vidljivo iz obrazloženja Nacrta ZOVO-a iz 1979. god. (AS, br. 93/14) i obrazloženja Prijedloga ZOVO-a (AS, br. 93/23), savezni je zakonodavac polazio od postavke da će »o tome... otlučiti svaka republika odnosno autonomna pokrajina«.

⁴⁷ Iznimka je nasljednički posjed (v. bilješku br. 17).

⁴⁸ Ali ako nastupi prekluzija posjednikova prava da štiti svoj posjed, posjednik je ostao bez mogućnosti da opet uspostavi ranije posjedovno stanje, pa nije samo »privremeno spriječen vršiti faktičnu vlast neovisno o svojoj volji«. U takvom slučaju njegov je posjed prestao, i to već od onog časa u kojem mu je bio oduzet. To je dobro bilo izraženo u čl. 830. crnogorskog OIZ-a: »Držina se gubi... kada držitelju ko drugi oduzme državu, a on za tri mjeseca pošto to dozna u sudu žalbu (21) ne podnese.«

Summary

INTENT OF THE POSSESSOR ACCORDING TO A POSSESSION RÉGIME BASED ON THE OBJECTIVE CONCEPTION OF POSSESSION

Under the Law on Basic Property Relationships a new possession régime has been established based on the objective conception of possession. Possession, as viewed in this sense, is an innovation in our legal system and thus has given rise to a number of questions. Perhaps the most important of these concerns the role of the intent of the possessor and the question whether it is legally relevant.

The answer to this question cannot be found merely by interpreting those provisions of the Law on Basic Property Relationships dealing with possession. Instead it is necessary to examine the essence of the objective conception of possession. This can be done by drawing comparisons with the possession régimes under the German *BGB* and the Swiss *ZGB* as these were the first contemporary régimes based on the objective conception of possession.

In this way it can be shown that the intent of the possessor is not irrelevant in the objective conception of possession. Possession is understood as social reality, as the fact that in social relationships someone really does have a factual power over things that is either external (direct possession) or exists as the result of a relationship with the direct possessor (indirect possession). Whether or not someone is in possession of a thing depends whether a state of possession exists that is visible and can be perceived and judged by the relative social milieu to be the state of someone's factual power over the said thing. A mere physical contact between persons and things that has come about without any intent whatsoever is not considered to be a relationship of power in any society. Power implies the intent to control. Anyone not having this intent has no possession (he is only a so-called *Besitzdiener*). This differs from the subjective concept of possession in that possession also exists when the possessor's intent is not aimed at having total power (as if he were the owner). It is sufficient that he intend to exercise partial power for himself over the thing (that he possesses as a borrower, tenant, usufructuary etc.). This makes it possible that someone could have direct factual power over a thing and, in addition, that the same thing also be subject to an indirect factual power. Thus, besides a direct possession there may also be one or more indirect possessions involved. For each possession, however, it is necessary that the nature of the possessor's intent be appropriate. In the same sense, a person possesses a right only if he exercises the said right with the intent of exercising it as his own right.

Thus, the intent to exercise power for oneself is implied in possession. Since it is not necessary that it be the intent to possess the thing as one's own, possession, in the sense of the objective conception, may also be considered that which would be the mere detention of the thing according to the subjective concept. Thereby, it is not necessary to extend possession protection to detentors as it is to the possessors of a right which they have in detention (the right to lend, to rent; the right of usufruct etc.). Consequently, as the result of having adopted the objective conception of possession, the possibilities in which a thing is possessed have increased, however, at the disadvantage of the possibilities to possess a right. Thus possession of a right still exists only in cases when someone factually performs the content of actual servitude in connection with someone else's immovables.

SUBJEKTIVNA NEIMOVINSKA PRAVA U GRAĐANSKOM PRAVU

Mr ALDO RADOLOVIĆ, znanstveni asistent
Pravni fakultet u Rijeci

UDK 347.1
Izvorni znanstveni članak
Ur. I. VII 1983

U građanskom se pravu tradicionalno smatra da se ono iscrpljuje sa imovinskim pravom; štoviše, nerijetko se imovinsko pravo smatra sinonimom za građansko pravo.

U modernom građanskom pravu, međutim, sve više su zastupljena i neimovinska prava, tako da se može govoriti o tome da se građansko pravo sastoji od dva dijela: imovinskog i neimovinskog.

Neimovinski dio građanskog prava možemo razmatrati kao subjektivna neimovinska prava, a u teoriji se općenito već govori o pravu ličnosti.

U našem pravu ne postoji veća tradicija na planu civilnopravne zaštite ličnosti. Osim niza razloga, jedan se zasigurno sastoji i u tome što austrijska pravna škola (koju smo mi, kao što je poznato, dugo osjećali, a i još danas osjećamo) nije nikad razvila prihvatljiv koncept prava ličnosti.

Naš ZOO govori o pravu ličnosti (čl. 157, čl. 199—200), ali, nažalost, ne daje ni definiciju pojma ni njegovo bliže sadržajnije određenje. Tim je teži (ali i tim važniji) zadatak naše sudske prakse da na ovome planu učini značajnije pomake.

Poseban je zadatak naše pravne teorije da učenje o pravu ličnosti na adekvatan način transformira na područje društvenog vlasništva, udruženog rada i samoupravljanja; samoupravno socijalističko društvo, kao najambicioznije kreiran društveni sistem oslobađanja čovjeka, upravo treba da i na ovom specifičnom planu prava ličnosti dade svoj poseban doprinos.

Pravo ličnosti ne iscrpljuje se samo odgovornošću za štetu; odgovornost za štetu je samo jedan od oblika zaštite ovih prava, a ostali oblici bi bili i deklaratorna sudska zaštita, tužba za propuštanje, tužba za uklanjanje, tužba zbog stjecanja bez osnove i tužba radi objavljivanja odgovora na informaciju odnosno radi ispravka informacije.

Pravo ličnosti nastalo je doslovno u krilu humanističke ljudske misli i njegov daljnji razvoj općenito zavisi od trenda humanizacije ljudskog društva (iako i pravo ličnosti, s druge strane, daje i može davati značajan doprinos humanizaciji odnosa među ljudima).

Predmet razmatranja: 1. Odnos imovinskog i neimovinskog dijela građanskog prava 2. Subjektivna neimovinska prava kao pravo ličnosti 3. Pravo ličnosti u građanskom pravu 4. Odnos javnog i privatnog prava i pravo ličnosti 5. Odnos moralnog i pravnog poretka i pravo ličnosti 6. Pravo ličnosti kao subjektivno pravo 7. Pravo ličnosti kao apsolutno subjektivno pravo.

1. Građansko pravo je tradicionalno toliko vezano za imovinu u njenom ekonomskom smislu za materijalno — novčane aspekte čovjekove egzistencije da je imovinsko pravo gotovo postalo sinonim za građansko pravo¹.

U starijoj jugoslavenskoj civilnopravnoj literaturi², neimovinska prava u pravilu se ne obrađuju ili se zahvaćaju samo utoliko koliko ulaze u sklop odgovornosti za štetu.

Prof. Gams, u novije vrijeme naročito upozorava³ da u građanskom pravu osim imovinskog prava kao po kvantumu većeg i povijesno utjecajnijeg dijela, postoji i izvjesna oblast kako ih on naziva — ličnih prava koja «... u praksi ponekad ulaze u građansko pravo».

U modernom građanskom pravu doista, pored imovinskih, postoje i ona neimovinska (osoba, lična, po nekima — individualna) prava⁴, što znači da možemo govoriti o tome da suvremeno građansko pravo predstavlja granu prava sastavljenu od dva glavna dijela: imovinskog i neimovinskog⁵.

Nema sumnje da je splet društvenih prilika, povijesno nastalih od rimskih vremena na ovamo, obilježen mukotrpnom borbom za голу materijalnu egzistenciju, već po svojoj logici stvari vezao građansko pravo pretežno uz zaštitu imovine.⁶

Tek je noviji razvoj, manje opterećen tim bazičnim problemima čovječjeg života, kao rezultat većeg stupnja razvoja proizvodnih snaga i napretka opće humanističke misli, mogao donijeti takav »luksuz« da se građansko pravo počinje baviti i nečim mnogo »fijijim« od pojma imovine.

Ako možemo reći da je u fokusu interesa imovinskog dijela građanskog prava »imati« (habere, avere, haben), onda je analogan »zaštitni znak« za njegov neimovinski dio — »biti« (esse, essere, sein).

Još je R. Ihering⁷ postavio slijedeće pitanje: »Dakle, da li je imovina jedino dobro koje treba da štiti građansko pravo? Sva ostala dobra su bezvrijedne stvari, o kojima sudac ne treba da vodi računa, sudac poznaje samo interese novčanika — gdje novac prestaje, prestaje za njega i pravo?«.

¹ U građanskom pravu sporan je i sam naziv predmeta. Kao što je poznato, uglavnom su u upotrebu tri naziva: civilno pravo, imovinsko pravo i građansko pravo. Čini se da je naziv »građansko pravo« najadekvatniji, jer dozvoljava da se u njemu nalaze i imovinski i neimovinski dio.

² Čovjek se u našem predratnom građanskom pravu promatra isključivo kao pravni subjekt, što je prirodni rezultat utjecaja austrijske pravne škole koja nije pokazivala osjećaja za suptilnu teoriju prava ličnosti koja je inače u Njemačkoj u 19. st. dobila prilično zaokružene okvire.

³ A. Gams, Uvod u građansko pravo, Beograd 1978, str. 36, str. 142—144.

⁴ Izraz »individualna prava« ne bi se mogao prihvatiti iz razloga što ima javnopravni karakter, a ni ostali izrazi nisu najprikladniji jer i u imovinskom pravu ima neprenosivih subjektivnih prava.

⁵ Bilo bi teško (pa i vrlo nezahvalno) reći kakav jeste (ili kakav bi trebalo biti) kvantitativni omjer između imovinskog i neimovinskog dijela građanskog prava; izvjesno je, ipak, da će imovinski dio još dosta dugo biti kvantitativno opsežniji dio civila.

⁶ F. Engels je na sahrani K. Marx 17. 3. 1883 god. izrekao poznatu misao o tome da »... ljudi prije svega moraju jesti, piti, stanovati, odjevati se prije nego što će moći da se bave politikom, naukom, umjetnošću, religijom itd. ...« (K. Marx, Kulturna 1950, str. 19.), pa se u tom kontekstu može shvatiti i relativno klasno i sporo nastajanje učenja o pravu ličnosti koje uzima za svoj objekt upravo duhovne, dakle, nematerijalne, neimovinske interese čovjeka.

⁷ R. Ihering, Ein Rechtsgutachten, Jahrbücher für Dogmatik des heutigen römischen und deutschen Privatrecht, Jena 188, 18 Band, s. 44.

U suvremenoj italijanskoj civilnopravnoj literaturi P. Perlingieri⁸ upozorava na povijesnu pojavu ne baš brojnih ali zato vrlo utjecajnih imena pravne znanosti koji su isticali da ljudska osoba mora biti zaštićena ne samo utoliko što »ima« već i utoliko što »je«, jer je jedno i drugo neodvojivi sastavni dio opće ljudske egzistencije i samo u toj simbiozi omogućuje ostvarenje esencijalnih ciljeva čovjekova postojanja. Povijesni je nedostatak, kaže prof. Perlingieri, što su civilisti zanemarivali ovu potonju komponentu ili su eventualno, što je također juridički nedostatno, miješali kategoriju »imati« sa kategorijom »biti«; čovjek je bio poštivan utoliko koliko je imao, a njegova osobnost, njegovo ljudsko (pravo) dostojanstvo bili su respektirani u mjeri koliko je vrijedila njegova imovina (kao primjer za to autor navodi pojam »poštovanja« čovjeka koji je povijesno zavisio, a i danas zavisi⁹ od socijalne pozicije i ekonomskog stanja subjekta, što na užem civilističkom području naknade štete, barem u ital. pravu, dovodi do toga da se visina naknade štete bazira na socijalno-ekonomskoj poziciji oštećenog). »Imati«, dakle, bilo je »biti«, »biti« je bilo »imati«, zaključuje spomenuti italijanski pravni znanstvenik.

Zanemarivanje ličnosti može se, dakle, općenito ocijeniti kao povijesni nedostatak civila.

Pa zar je opravdano da građansko pravo štiti samo čovjekovu imovinu, a da ličnosti čovjeka, (koji je kao pravni subjekt nosilac te imovine), ostane nezaštićena? Nisu li ti odnosi u najmanju ruku najuže povezani?¹⁰

Danas postoje svi uvjeti — ekonomski, politički, kulturni — da se zaštita ličnosti čovjeka u građanskom pravu organizira tako da zaštita čovjekove osobnosti nije ni u kakvoj vezi sa njegovom socijalnom pozicijom ili ekonomskim stanjem.

Ovakva teoretska konsideracija implicira dvije naizgled suprotne posljedice: prvo, da zaštitu ličnosti čovjeka treba organizirati u okviru građanskog prava i drugo, da tu zaštitu valja organizirati na način koji neće biti samo analogna primjena pravila o zaštiti imovine (treba, štoviše, dopustiti teoretsku mogućnost i otvoriti znanstveno proučavanje mogućnosti da se zaštita ličnosti čovjeka kreira na bitno novim i drukčijim postavkama).¹¹

⁸ P. Perlingieri, *La personalita umana nel ordinamento giuridico*, Camerino 1972, str. 154.

⁹ U Italiji je već godinama poznat sudski tzv. »slučaj Gennarino«. Radilo se o dječaku koji je u prometnoj nesreći zadobio tako teške povrede da je postao ne samo doživotno invalid nego je izgubio i sve funkcije mozga; u odštetnoj parnici sud je naknadu štete (očito kao gubitak od zarađivanja) odmjerio polazeći od toga da je dječakov otac lučki radnik, pa da bi to vjerojatno postao i unesrećeni dječak (ovaj sudski slučaj opisala je prof. M. V. de Giorgi na simpoziju o pravu ličnosti koji je održan u Trstu 1982 god.). Spomenuti stav suda izazvao je oštre polemike koje ni danas ne prestaju. U svakom slučaju ovaj događaj može se koristiti za ilustraciju stava da i neimovinski status pojedinca utječe na njegova imovinska prava, a ne samo da, što je inače najčešće, imovno stanje uvjetuje neimovinska prava.

¹⁰ Cinjenica jeste da imovina pojedinog pravnog subjekta, u određenom smislu, pozitivno djeluje i na razvoj ličnosti tog istog subjekta. Izvjesno je, naime, da će se pojedinac uopće moći usmjeriti ka određenim neimovinskim vrijednostima nakon što je riješio svoja osnovna pitanja egzistencije; imovina omogućuje obrazovanje, širenje znanja, bavljenje naukom, kulturom, umjetnošću itd.

¹¹ Objekt prava ličnosti je ličnost pravnog subjekta, dakle skup njegovih psihosocijalnih osobina i vrijednosti, pa isključivo od toga može varirati zaštita njegovih osnovnih interesa.

Sve zajedno trebalo bi ovaj neimovinski dio građanskog prava učiniti kvantitativno prisutnijim i kvalitativno značajnijim.

Za pravnike moderne, demokratske, humanističke i napose, marksističko-samoupravne orijentacije, ugodno treba da djeluje saznanje da se to »staro«, »konzervativno«, isključivo novcem i imovinom »opterećeno« građansko pravo, eto kreće¹² i prema tako plemenitim i uzvišenim ciljevima regulacije čovjekova života i njegova mjesta u društvenoj zajednici.

Ne bi ipak bilo opravdano (a to je opasnost na koju realno valja računati) da se u koncipiranju neimovinskog dijela građanskog prava umjetno i pod svaku cijenu forsiraju izvorno drukčije karakteristike i traže pošto-poto originalna juridička rješenja za prava vezana uz ličnost čovjeka. Građansko pravo uostalom i treba da predstavlja jednu konzistentnu cjelinu, u kojoj će oba njegova pola, uz sve sličnosti i razlike, predstavlja jedan jedinstven pravni mehanizam. Naravno, bilo bi, s druge strane, protivno slobodi istinskog istraživanja ako bismo ovom neimovinskom dijelu civila unaprijed postavljali bilo kakve okvire, ali u svakom slučaju konstatacija mogućnosti zaštite ličnosti analognom upotrebom pravila o zaštiti imovine ne smije da predstavlja nekakav nedostatak juridičke mašte i fantazije.

Problematika subjektivnih neimovinskih prava donosi mnogo sasvim specifičnih pravnih problema i upravo je stoga i potrebno da se pri susretu sa takvim obiljem informacija najrazličitijeg karaktera polazi od odgovarajućih juridičkih okvira makar i najopćenitijeg značenja.

2. Dio građanskog prava koji se bavi pitanjem zaštite ličnosti čovjeka poznatiji je u suvremenom civilu kao pravo ličnosti (il diritto della personalità, das Persönlichkeitsrecht).

Mogli bismo reći da pravo ličnosti u objektivnom smislu predstavlja skup normi etičko-pravnog poretka kojima se regulira pravo svakog pravnog subjekta na slobodno ispoljavanje i razvoj vlastite ličnosti, u skladu sa stupanjem (svog) psihosocijalnog razvoja; pravo ličnosti u subjektivnom smislu je pravo određenog subjekta da od svih drugih pravnih subjekata traži i ostvari poštivanje i razvoj vlastite ličnosti u skladu sa svojim psihosocijalnim stupnjem razvoja.¹³

Ovako shvaćeno pravo ličnosti nije u suvremenom građanskom pravu do kraja sprovedeno, a nerijetko nije niti u načelu prihvaćeno.

Ni sam izraz »pravo ličnosti« nije općenito zastupljen. Izvjesni autori¹⁴ govore o »ličnim pravima«, što — međutim — asocira na određena neprenosiva imovinska prava (npr. osobno pravo plodouživanja i druge osobne služnosti, ugovori intuitu personae itd), pa bi već i samim time ovakav izraz bio nepravilan.

U teoriji je mnogo veća dilema o tome da li treba govoriti o »pravu ličnosti« ili o »pravima ličnosti«¹⁵. Čini se da — shvatili se ispravno suština

¹² Društveno vlasništvo i neimovinski dio građanskog prava jesu u svakom slučaju dva osnovna »osvježenja« u (pogotovo našoj) suvremenoj znanosti civila.

¹³ U suvremenoj teoriji postoje, kako je već uobičajeno, različite definicije, ali bi ovo bio ipak jedan, da tako kažemo, zajednički nazivnik.

¹⁴ Ovaj izraz posebno je zastupljen kod naših autora (S. Krmeta, V. Vodinelić).

¹⁵ U tom pogledu razilaze se i, općenito priznati, vodeći autoriteti na području prava ličnosti: Hubmann (Das Persönlichkeitsrecht, Köln, 1967) govori o jednom, općem jedinstvenom pravu ličnosti, dok A. De Cupis (I diritti della personalità, Milano 1982) spominje veći broj prava ličnosti i zastupa tezu o pluralitetu ovih prava.

problema — ovo pitanje ipak ima metodološko-tehničko a ne suštinsko-sadržajno značenje.

Ne postoje, nadalje, ni suglasnost oko toga koji je zapravo objekt prava ličnosti. Raspoloživi prostor i uopće zamišljeni domašaj ovog rada ne omogućuje nam da ovdje prikažemo uistinu brojna i teoretski racionalna rješenja. Čini se ipak da bi već i samoj civilnopravnoj tradiciji najviše odgovaralo da se objektom prava ličnosti označi ličnost čovjeka.

Jedno je, međutim, sigurno — pravo ličnosti ne iscrpljuje se sa pojmom pravne sposobnosti. Ma koliko austrijska pravna tradicija (koja dakako nas još uvijek dotiče) bila upravo u tom pogledu relativno neodređena¹⁶, možemo upravo rezolutivno reći da je pravna sposobnost, dakle pravni subjektivitet nešto sasvim drugo od pravnog personaliteta (zamislimo li ovaj pojam, barem u jednom kolokvijalnom smislu, kao izraz za skup subjektivnih prava ličnosti koja pripadaju određenom, konkretnom pravnom subjektu). Kako kaže njemački teoretičar H. Coing¹⁷, pravna sposobnost je samo minimum pravne osobnosti, dakle, samo prvi i početni izraz prava ličnosti.

Ova razlika nastaje upravo otuda što nisu identični pojmovi »pravni subjekt« odnosno pojam »ličnost«.

Nije, naravno, lako — pogotovo ne u par riječi — reći što je to »ličnost«, napose — što je to ličnost čovjeka, pravnog subjekta. Ovo pitanje, uostalom, zahtjeva i određena filozofska, sociološka i socijalno-psihološka razmatranja, o kojima ovdje ne možemo iscrpnije govoriti. Možemo ipak reći da je »ličnost« skup psihosocijalnih osobina koje posjeduje određeni pravni subjekt; u svemu tome dade se naročito zapaziti jedna upravo općehumaniistička konstanta — da je moć stvaranja, stvaralaštva uopće, bitna karakteristika čovjekove ličnosti. Zato i stav da je radna snaga (kao — kako mi vidimo ovaj izraz emanacija čovjekove stvaralačke sposobnosti) bitni dio čovjekove ličnosti¹⁸, zaslužuje civilnopravnu aplikaciju.

Svaki pravni subjekt predstavlja različitu ličnost što stvara specifične teškoće s obzirom da klasična škola građanskog prava — poprilično i pod utjecajem prirodnopravnog učenja — polazi od načela jednakosti pravnih subjekata.

Ni subjekti subjektivnih prava ličnosti nemaju ista svojstva kao kod imovinskih prava. Pitanje je posebno npr. jesu li pravne osobe nosioci prava ličnosti¹⁹, da li nasciturus ima neka prava ličnosti²⁰, što je sa zaštitom prava

¹⁶ Konceptija OZ-a je prirodnopravna, a u uvjetima ove pravne škole ideja o čovjeku nije nikada premašila prag zahtjeva za jednakošću i ravnopravnošću pravnih subjekata.

¹⁷ H. Coing, *Zur Geschichte des Privatsystem*, Frankfurt 1962, str. 76.

¹⁸ M. Vedriš, *Samoupravljanje i pravo*, Jugoslavenski centar za teoriju i praksu samoupravljanja »E. Kardelj«, Ljubljana 1980, str. 12.

¹⁹ Po pretežno raširenom mišljenju i pravnim osobama pripadaju izvjesna prava ličnosti. Mi se sa ovim stavom u najvećem dijelu ne slažemo, ali nam raspoloživi prostor ovoga rada ne dozvoljava šire obrazlaganje ovih pitanja. Činjenica je, međutim, da — ukoliko pravnoj osobi ne bi priznali subjektivna prava ličnosti — dolazi u pitanje poistovjećivanje neimovinskih prava i prava ličnosti. Ako bi, naime, i pravna osoba imala neimovinska prava (npr. pravo na ugled) ali ne kao pravo ličnosti, onda doista nema znaka jednakosti između subjektivnih neimovinskih prava i prava ličnosti. No, pravna osoba klasičnog imovinskog supstrata za pravo nema zasebnih neimovinskih interesa, pa stoga ni zasebnih neim. prava. To nas vraća stavu da nema neimovinskih prava bez prava ličnosti.

²⁰ Ako štitimo imovinske interese nascituru — zašto ne bismo isto činili i s njegovim neimovinskim interesima?!

ličnosti nakon smrti pravnog subjekta²¹ itd. Izvjesno je također da disponiranje subjektivnim pravima ličnosti ne može biti uvjetovano samo postojanjem klasične poslovne sposobnosti (neće očitito biti istog socijalnog značaja pitanje sposobnosti da se primjerice proda konj sa sposobnošću da se nekome ustupi bubreg ili izvrši sterilizacija, dade ovlaštenje na objavu podataka iz privatnog života određenog pojedinca i sl.). Kao najprihvatljiviji odgovor na ovo pitanje ukazuje se, po našem mišljenju, rješenja da pravni subjekt može raspolagati nekim od svojih prava ličnosti i pod daljnjom specifičnom pretpostavkom (poslovna sposobnost ostala bi u dalje općem pretpostavkom) da uistinu posjeduje onaj stupanj psihosocijalnog razvoja i zrelosti na koji ukazuje indicirano subjektivno pravo ličnosti (raspolagati pravom na društveni ugled može stoga samo onaj pojedinac koji objektivno takvo svojstvo ima, pristanak na kirurški zahvat ili sterilizaciju napose može dati samo onaj kome je jasno čemu se i s kojim ciljem izlaže itd).

Ne postoji, konačno, ni suglasnost oko toga što sve može da predstavlja subjektivna prava ličnosti. Dileme nisu samo rezultat prethodnog pitanja oko toga postoji li jedno, opće i jedinstveno pravo ličnosti ili se pak može govoriti o većem broju takvih pojedinačnih prava²², nego su prije svega rezultat poimanja nekih suštinskih odrednica učenja o pravu ličnosti.

Ako bismo rezimirali mišljenja vodećih teoretičara²³ na području civilističke škole o pravu ličnosti, onda bi »popis« subjektivnih prava ličnosti bio slijedeći:

1. pravo na život, tjelesni i duševni integritet
2. pravo na dijelove odvojene od ljudskog tijela i pravo na čovječji lež
3. pravo na slobodu (posebno — pravo na seksualnu slobodu)
4. pravo na čast i privatni život
5. pravo na osobni identitet i ostale znakove individualizacije ličnosti
6. moralna prava autorstva i moralna prava osnovom svakog oblika čovjekova rada i stvaralaštva²⁴.

Razumljivo, svako od ovih prava predstavlja zasebno vrlo osebujno područje, u što u okviru ovoga rada ne možemo ulaziti.

Da li naše pozitivno pravo poznaje ovakvo — makar i samo u osnovama skicirano — pravo ličnosti?

Građanski zakonik bi nesumnjivo bio najpogodniji pravni instrument za regulaciju ovakvih prava, ali — kako je poznato — postojeća ustavna organizacija nadležnosti u materiji građanskog prava ne omogućuje donošenje GZ-a²⁵.

Pojam prava ličnosti moramo »izvlačiti« iz različitih propisa (npr. propisa o autorskom pravu, upravnih propisa, pa čak i izravno iz Ustava), jer ni

²¹ Problem je naročito otvoren u vezi s zaštitom časti i ugleda umrlih osoba, pogotovo poznatih osoba.

²² U njemačkoj teoriji govori se o općem pravu ličnosti i o pojedinim izrazima tog općeg prava ličnosti.

²³ Tu mislimo prije svega na talijansku i njemačku pravnu literaturu, a također i našu koja se sve više bavi ovim pitanjima.

²⁴ U našoj literaturi S. Krneta i A. Finžgar zastupaju stvar da moralna autorska prava ne spadaju u pravo ličnosti. Čini se, mada i to zahtjeva jednu mnogo kompletniju analizu, da su upravo ova prava ona »prava«, istinska prava ličnosti, jer u najvećoj mjeri štite stvaralaštvo kao najvažniju osobinu ličnosti čovjeka.

²⁵ U Našoj zakonitosti br. 8/70 objavljene su Teze za GZ koji, kao što je poznato, zbog ustavnih promjena nije donesen; u Tezama se iznimito spominjalo »pravo ličnosti«.

Zakon o obveznim odnosima (koga opravdano smatramo značajnim kodifikacionim aktom našeg civila) nije, nažalost, dao nikakva razjašnjenja u željenom pravcu. Doduše, ZOO govori o tome da svatko može zahtijevati da se prestane s povredom prava njegove ličnosti (Čl. 157), ali ne određuje pobliže sadržaj ovog pojma; u čl. 199 i 200 govori se o pravu na »naknadu nematerijalne štete« u slučaju povrede prava ličnosti tako da se uz opis situacije koje uistinu predstavljaju osobno, lično dobro (čl. 200 st. 1) dodaje riječ »... ili prava ličnosti), što može upućivati na zaključak da je to nešto posve drugo od upravo navedenih osobnih dobara.

No, i pored svih ovih kontroverzi, naša sudska praksa poznaje pojam subjektivnog prava ličnosti.

Tako se npr. u presudi Vrhovnog suda SRH br. 1554/74 od 19. 3. 75.²⁶ navodi da zdravstvena ustanova odgovara za štetu nanесenu bolesniku operativnim zahvatom izvršenim bez njihova pristanka, osim u slučaju ako je riječ o zahvatu hitne naravi, a bolesnik je u takvu stanju da se od njega ne može dobiti privola na operativni zahvat; u obrazloženju odluke ističe se da je nedopustivo i protivno načelu fizičkog integriteta²⁷ vršenja operativnog zahvata na nekoj osobi protiv njezine volje, pa i u slučaju kada bi to bilo i od koristi za tu osobu.

U jednom sudskom sporu još iz 1955 god.²⁸ povodom slučaja u kome je utužena zanatska radnja zbog toga što je povećanu sliku tužiteljice izložila u svome izlogu, izričito se govorilo o pravu na vlastitu sliku kao o pravu ličnosti.

Naša sudska praksa nije, naravno, u nimalo lakoj situaciji da govori o pravu (ili pravima) ličnosti u uvjetima kada ni u teoriji ni u zakonodavstvu nije postignut jedan širi konsensus o stvarnom domašaju ovog pojma. Kako bi samo npr. naš sud trebao postupiti kada bi primio tužbu u kojoj građanin traži da mu tužena zdravstvena služba omogući smrt (što bi, međutim, bila jedna od logičnih konsideracija subjektivnog prava na život — prava na smrt)? Bi li mogao naš sudac naložiti zabranu izlaženja lista odnosno emitiranja radio ili TV emisije u slučajevima kada se nedopustivo zadiru u nečiji privatni život ili vrijeđa nečija čast i društveni ugled? Da li bi mogao proglasiti civilnopravno nevaljanim ugovor o radu (čak i na području društvenog sektora) kada se radnik izlaže riziku gubitka života ili oštećenja zdravlja? Što je sa mogućom zabranom štetnih emisija koje ugrožavaju život i zdravlje ljudi?

Ne mislimo ovdje davati odgovor na ova pitanja, nego želimo ukazati i na sasvim aktuelan i praktičan značaj kojeg involvira problematika prava ličnosti.

U praksi našeg civila neimovinska prava se gotovo u pravilu iscrpljuju problemima odgovornosti za štetu. Svakako postoji jaka veza između povrede prava ličnosti i odgovornosti za neimovinsku, nematerijalnu štetu (dapače, izvan okvira učenja o pravu ličnosti o neimovinskoj šteti ne može se ni govoriti), ali — pored toga, pa i više, šire od toga — pravo ličnosti ima svoj samostalan, specifičan prostor i težinu. Da je tome tako najbolje govori

²⁶ Odluka je objavljena u Zbirci sudskih odluka, knjiga prava, sveska druga, Beograd 1976 str. 204—206.

²⁷ Ovakav tekst jasno indicira na pravo ličnosti.

²⁸ Odvjetnik br. 9/55.

činjenica što je odgovornost za štetu (prije svega — neimovinsku) samo jedan od oblika zaštite prava ličnosti, a da su ostali oblici te zaštite slijedeći: deklaratorna sudska zaštita, tužba za propuštanje, tužba za uklanjanje, tužba zbog stjecanja bez osnove i tužba radi objavljivanja odgovora na informaciju odnosno radi ispravka informacije²⁹.

Oskudna sudska praksa jugoslavenskih sudova na planu prava ličnosti zasigurno rezultira i iz neriješenih osnovnih dilema kada je riječ o civilno-pravnom učenju o pravu ličnosti. Ne zaboravimo, međutim, da je njemačka pravna teorija još krajem 19. st. razvila misao o pravu ličnosti i već tada predlagala zakonodavstvu da usvoji koncept jednog, općeg i jedinstvenog prava ličnosti, a da je takav prijedlog prihvaćen tek 1954 god.³⁰

Radi se, dakle, o procesu koji objektivno ne može ići ni brzo ni sasvim glatko. Osim toga, jugoslavenska civilnopravna misao trebala bi, po našem mišljenju, da razradi određene specifične aspekte učenja o pravu ličnosti, one aspekte koji nastaju na bazi udruženog rada, društvenog vlasništva i samoupravljanja; u tome, jasno, nemamo veće prakse ni uzora, pa će tim teže (ali i tim dragocjenije) biti krčenje novih puteva i rješenja. Naime, u svojoj suštini pravo ličnosti treba dati juridički okvir i konkretan mehanizam zaštite ljudske ličnosti, pa nema sumnje da bi to učenje moralo dobiti svoj naročiti podstrek u uvjetima izgradnje samopravno socijalističkog društva koje pred sebe postavlja povijesno najambicioznije planove u pravcu oslobađanja rada i čovjeka.

3. O građanskopravnim svojstvima prava ličnosti postoji, kao što možemo već iz navedenog zaključiti, mnogo nesuglasica, različitih prijedloga i rješenja. Ipak jedna je dilema osnovna: da li pravo ličnosti uopće spada u građansko pravo?

Postavljeno pitanje očito izaziva jednu sve težu raspravu — raspravu o tome što je uopće predmet građanskog prava na suvremenom stupnju razvoja društva i koje je mjesto građanskog prava u pravnom sistemu SFRJ³¹. Ne možemo ni ovo pitanje ovdje detaljnije analizirati, ali načelno možemo reći da ne može biti točna teza da građansko pravo regulira samo društveno-ekonomске odnose (što bi, očito, vodilo eliminaciji prava ličnosti iz civila).

U italijanskoj pravnoj literaturi³² zastupljena je teza koja ide u osnovi ovako: postoje dvije osnovne juridičke kategorije — »imati« i »biti«, a jedna i druga štite se kroz dva osnovna sektora prava — privatno i javno pravo (time što prvi sektor naglašava interes i odnose pojedinaca, a drugi ima pretežno u vidu položaj javnopravnih subjekata i realizaciju imovinskih i neimovinskih interesa svih pravnih subjekata putem normi i institucija javnog prava). Dosljedno tome je zadatak privatnog prava (i posebno civila kao najvažnijeg dijela privatnog prava) da postavi, razradi i oblikuje sve konkretne elemente zaštite i imovinskih i neimovinskih interesa pravnih subjekata.

²⁹ Pitanje građanskopravne zaštite prava ličnosti sadrži u sebi isuviše specifičnih problema a da bismo ih u okviru ovog rada mogli pobliže iznositi. Možemo općenito reći da tu nalazimo mnogo elemenata koji potječu iz iskustva na zaštiti imovinskih prava (stjecanje bez osnove, a neki razmišljaju i o mogućnosti posjedovanja zaštite prava ličnosti), ali isto tako tu su i neki sasvim novi akcenti pravne zaštite (odgovornost sredstava javnih informacija).

³⁰ K. Larenz, *Lehrbuch des Schuldrechts, Bant, II, Besonderer Teil München 1972*, str. 472.

³¹ A. Finžgar, *O pravnom sistemu SFRJ, NZ 10/81*, str. 3—14.

³² P. Perlingieri *op. cit.* str. 154.

Mislimo da ovakav način razmišljanja možemo prihvatiti i u našem pravnom sistemu, tim prije što ovakve konsideracije proizlaze i iz povijesnih tradicija civila, postojeće sudske prakse i sve ambicioznijih zakonodavnih zahvata u pogledu prava ličnosti.

Povijesna je činjenica da je inače privatno, a ne javno pravo otvorilo teoretsku diskusiju o zaštiti ličnosti³³. Javno pravo je, dakle, kasnije samo »kralo« nešto od tog učenja, oblikujući ga u sebi svojstven okvir.

Javno pravo nije, uostalom, objektivno nikada moglo »preuzeti« sve probleme vezane uz zaštitu čovjekove ličnosti³⁴. Ako, naime, makar i najsumarnije analiziramo karakter javnih prava (ustavnog, krivičnog, upravnog itd.), onda možemo posebno uočiti slijedeće: a. organizacija zaštite neimovinskih prava daje se prvenstveno radi javnih, općih interesa b. pravna zaštita u takvim slučajevima inicira se voljom i ocjenom organa koji su u juridičkoj ovisnosti od javne vlasti c. kada ovi subjekti i pokrenu mehanizam pravne zaštite čine to ovisno od kriterija predviđenih u javnom interesu i d. javna prava štite i neke imovinske interese pojedinaca (protiv krađe, prevare i sl.), pa ipak nije sporno da ta okolnost ne djeluje u pravcu zaključka da bi to bilo dovoljno za zaštitu imovine i imovinskih interesa i da npr. ne bi trebalo kreirati posjedovnu, vlasničku i sl., dakle, građanskopravnu zaštitu (zašto bi onda okolnost da javna prava štite na određen način i ličnost čovjeka bila razlogom da građansko pravo na ovom području nema što da regulira!?).

No, možda bi najsnažniji argument za civilnopravni karakter prava ličnosti bio u tome što je izvan svake dvojbe to da će zaštitu interesa vlastite ličnosti najbolje vršiti upravo onaj pravni subjekt o čijoj se ličnosti radi. Realizacija subjektivnih prava ličnosti je tako u rukama nosioca tog prava i to mora biti najefikasniji put u pravcu zaštite interesa ličnosti čovjeka.

U jugoslavenskoj literaturi istaknut je stav³⁵ da »lično pravo« (to je drukčiji naziv za pravo ličnosti) treba da predstavlja zasebnu granu prava. Ukoliko se time želi ukazati na značaj postavljenih problema onda se toj ideji nema što prigovoriti, pogotovo ako se misao završi sa konstatacijom da je pravo ličnosti zaseban dio građanskog prava (kao što su to još stvarno, obvezno i nasljedno pravo); no, poprimi li spomenuta ideja karakter nekakve juridičke avanture koja bi pravo ličnosti izvukla iz okvira civila, izgubila bi ne samo svoju pravnu racionalnost nego i svaku mogućnosti sigurne i stabilne konstrukcije zaštite interesa čovjekove ličnosti.

4. Inzistiranje na privatnopravnom karakteru prava vezanih uz interes čovjeka odnosno njegove ličnosti ne znači, međutim, negaciju svake veze prava ličnosti sa onim dijelovima pravnog sistema koje tradicionalno zovemo javnim pravom.

Kao što je poznato, od vremena Ulpiana pa do današnjeg dana, ističe se osnovna podjela prava: na javno i privatno pravo; javno pravo bi trebalo, u osnovi, štiti javne (opće, zajedničke) a privatno pravo pojedinačne interese.

³³ H. Coing, op. cit. str. 56.

³⁴ Tako Perlingieri op. cit. str. 176; tako je glasilo jedan od zaključaka 42. njemačkih pravničkih dana, Düsseldorf 1957.

³⁵ V. Vodinelić, Lično pravo kao subjektivno pravo i kao grana prava, Arhiv 3/76, str. 373—401.

Čini se, međutim, da — kada je riječ o pravu ličnosti — ovakvu diobu pravnog sistema valja napustiti, jer je ovdje riječ o materiji koja takvu podjelu uopće ne dozvoljava.

Ovakvu teoretsku konsideraciju P. Perlingieri³⁵ obrazlaže ovim riječima:

»... U svakom slučaju u jednoj perspektivi koja, metodološki gledano, nastoji prevazići podjelu na javno i privatno pravo (koja je podjela dokaz jednog jasnog ideološkog izbora) zaštita ličnosti će se projicirati kao jedinstven problem, pa norme krivičnog prava, civilnog prava, upravnog prava, radnog prava neće biti ništa drugo nego specifikacija (razrada) i primjena ustavnih principa, posebno onih principa koji ističu ljudsku osobu kao vrhovnu vrijednost pravnog poretka«.

Danas, u gotovo svim pravnim sistemima, norme o zaštiti ličnosti nalazimo i u javnom (ustavnom, krivičnom, upravnom pravu) i u privatnom pravu (građanskom, porodičnom, radnom — u dijelu koji ima privatnopravni značaj). Znanost civila bi iz svega toga trebala izvući jedan sintetički stav u smislu naprijed iznijetih načela.

Nadalje, nerijetko se ukazuje potreba da se pravo ličnosti (ili barem neka prava ličnosti) bazira izravno na odredbama ustavnih propisa³⁶.

U krivičnom pravu zaštita ličnosti prisutna je kroz sva tri njegova segmenta: krivičnom (materijalnom) pravu, krivičnom procesnom pravu i pravu izvršenja krivičnih sankcija³⁷.

U međunarodnom (javnom) pravu postoje brojne konvencije, paktovi, sporazumi koji na ovaj ili onaj način govore o zaštiti ljudske osobe i njenog dostojanstva.

I upravno pravo predstavlja naročito područje interesa u vezi sa učenjem o pravu ličnosti. Upravni propisi na svoj način reguliraju mnoga pitanja vezana uz ličnost čovjeka (ime, identitet i sl.), a u najnovije vrijeme posebno je zanimljiva problematika raznih evidencija, kadrovskih pokazatelja, tzv. banaka podataka itd.

U odnosu na javna prava, pravo ličnosti očito treba da savlada dvostruke probleme: prvo, da izrazi, da ne »zaboravi« vezu sa javnim pravima i drugo, da sadržaj javnih prava (prije svega — principe ustavnog prava) na odgovarajući način transformira u konkretan civilnopravni mehanizam.

Naravno da ova okolnost predstavlja specifičnu (doduše, ne i jedinu) teškoću u konstrukciji civilnopravnog učenja o pravu ličnosti. U svakom slučaju znači da se pravo ne može i ne smije previše »parcelirati«, te da svaka tvrdnja o potrebi nekakve najuže pravne specijalizacije upravo na području prava ličnosti trpi najveće nedostatke.

Možemo, dakle, konstatirati da pravnik koji se želi uole seriozno baviti pravom ličnosti mora prevazići podjelu pravnog sistema na javno i privatno pravo odnosno mora graditi pravo ličnosti na bazi poznavanja javnog prava

³⁵ P. Perlingeri, op. cit. dr. 95.

³⁶ S. Krneta, Pravo ličnosti kao ustavna garancija i njihova zaštita, kao neposredan zadatak zakonodavca, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu 1977, str. 78—93.

³⁷ N. Srzentić, Zaštita ličnosti u jugoslavenskom krivičnom pravu, Arhiv 3/63, str. 321—340; G. Vasali, Vidovi zaštite prava ličnosti u italijanskom krivičnom pravu, Arhiv 3/63, str. 343—363; VIII redovno godišnje savjetovanje Saveza udruženja za krivično pravo i kriminologiju Jugoslavije je bilo u cjelosti posvećeno zaštiti slobode i prava radnih ljudi i građana u krivičnom pravu — vidi: JRKK 3—4/80.

(ustavnog, krivičnog, upravnog, međunarodnog itd.) i njegovog transformiranja u sasvim konkretan i precizan civilnopravni rječnik.

Ovakav zaključak, uostalom, nije više samo predmet zalaganja pravne teorije, nego predstavlja već i iskazani stav suvremenih zakonodavstava³⁸.

5. Već iz našeg pokušaja definicije prava ličnosti može se sagledati značaj etičkih, moralnih elemenata u stvaranju pojmova interesantnih za učenje o pravu ličnosti.

Naime, u pravu ličnosti susrećemo se sa izrazima kao što su npr. »ličnost«, »dostojanstvo«, »čast«, »identitet ličnosti« itd.; jasno je da je tu riječ o konstrukcijama primarno moralno — etičke a ne juridičke provenijencije.

Pravo ličnosti rodilo se uistinu u krilu humanističke ljudske misli i ono se dalje jedino u tim okvirima i može razvijati. Izraziti i štiti ličnost čovjeka kao aktivno stvaralačko biće, njegov život i rad — to je doista najviše što građanskopravna znanost kroz učenje o pravu ličnosti može pružiti.

E. Bloch³⁹ o tome kaže:

»... Već pravo na vlastito tijelo i privatni život, koje je s time povezano, uspijeva samo (podcrtao R. A.) u moralno slobodnom, izvanjski držanom praktičko-tehničkom, moralno neprisvojivom shvaćanju prava. Drugim riječima: ako se pravno reguliranje ne odnosi na privatno osvjedočenje nego samo na djelovanje koje je štetno bližnjemu, tada se, dakako, mnogo više smije pravno nego moralno htjeti; tada su npr. samoubojstvo, čak mnogoženstvo (dakako, uz građanski zadržanu obvezatnu brigu za djecu) nezabranjivi«.

H. Hubmann⁴⁰ razvija svoje učenje o pravu ličnosti polazeći od istovremene analitičke simbioze moralnog i pravnog elementa u kreiranju koncepcije o civilnopravnoj zaštiti ličnosti; on, štoviše, objašnjava teško pak i mukotrpno rađanje prava ličnosti upravo činjenicom što su ljudski moral i kultura vjekovima stvarale (a i još uvijek stvaraju) pojmove na kojima se zasniva uže civilističko učenje o pravu ličnosti.

Nema sumnje da unošenje moralnih elemenata predstavlja dodatnu »komplikaciju« u konstrukciji suvremene teorije o pravu ličnosti, te da također poznavanje (barem u određenoj injeri) svega onoga što podrazumjevamo pod pravilima moralno — etičkog poretka i ljudske kulture uopće.

6. Postavljeni naslov ovoga rada (kao i činjenica da se, pored ostalog, protivljenje mjestu prava ličnosti u okviru građanskog prava zasniva i na ovim pitanjima) zahtjeva donekle pobližu obradu problema prava ličnosti kao subjektivnih prava.

S obzirom na uglavnom standardizirani pojam subjektivnih prava u imovinskom smislu mogućoj konstrukciji subjektivnih neimovinskih prava uglavnom se postavljaju ovi prigovori:

³⁸ U Francuskoj je npr. posebnim zakonom od 17. 7. 70 got. dopunjen Code civil odredbom o zaštiti prava ličnosti u tzv. užem smislu (zaštita privatnog života) time da se istovremeno revidira propis građanskog prava, krivičnog prava i krivičnog postupka (M. Bessone, Segreto della vita privata e garanzie della persona — materiali per lo studio dell'esperienza francese, Rivista t. im. dir. e proc. civ. 1973, str. 1130).

³⁹ E. Bloch, Prirodno pravo i ljudsko dostojanstvo, Beograd 1977 str. 217.

⁴⁰ H. Hubmann, op. cit. str. 8.

a) tvrdi se⁴¹ da svako subjektivno pravo svome nosiocu podaruje moć koju ovaj inače nema, što kod prava vezanih uz ličnost čovjeka nije slučaj jer se ovdje radi o vrijednostima (život, sloboda, zdravlje itd.) koje proizlaze već iz same prirode čovjeka a ne od strane pravnog poretka podarenog mu subjektivnog prava;

b) po drugom mišljenju⁴² kreiranje subjektivnih prava neimovinskog karaktera nije moguće zbog toga što bi objekt tih prava trebao biti čovjek koji, međutim, sam sebi nikako ne može da bude objekt;

c) Savigny⁴³ je također tvrdio da ličnost zapravo ni ne može da bude povrijeđena u svojim unutrašnjim dobrima, unutrašnjim vrijednostima;

d) tvrdi se, također, da ni u procesnopravnom smislu nije moguće osmisliti prava ličnosti kao subjektivna prava, jer da tu npr. nije moguća deklaratorna sudska zaštita⁴⁴.

Ovim prigovorima mogli bi, naročito, uputiti slijedeće primjedbe:

ada) nije riječ o tome koja bi se dobra štitila, nego je u pitanju regulacija odnosa između pojedinih pravnih subjekata; takva je regulacija pak podjednako potrebna i za imovinske i za neimovinske vrijednosti ljudskog života.

adb) objekt subjektivnih prava ličnosti nije čovjek (nosilac tog istog subjektivnog prava) nego njegova ličnost, dakle skup i sadržaj njegovih psihosocijalnih osobina (što je, naravno, nešto posve drugo); zašto bi, uostalom, pitanje objekta prava ličnosti trebalo biti toliko relevantno?

adc) sigurno bi i sam Savigny, da je živio u naše doba, povukao ovu tvrdnju, jer je upravo činjenica da suvremeni život postaje karakterističan upravo po tome što bivaju ugrožena oba najvrednija dobra čovjekova (čast, mir — kućni i porodični, osobni integritet itd.).

add) sasvim je irelevantno kako ćemo organizirati zaštitu subjektivnih neimovinskih prava ako se prethodno složimo da tim istim pravima dademo karakter subjektivnih prava; kada je, konkretno, riječ o deklaratornoj sudskoj zaštiti prava ličnosti, onda se može reći upravo to da, pod istim pretpostavkama koje važe i za imovinska prava, i ova prava mogu biti predmetom spomenutog načina sudske zaštite.

Jednom rječju možemo reći da — bez potrebe ulaženja u druge, suptilne i složenije probleme — nema zapreka zbog kojih se pravima vezanim uz zaštitu ličnosti čovjeka ne bi davalo karakter subjektivnih prava.

7. Ako su prava ličnosti subjektivna prava, onda ona mogu biti samo apsolutna prava (ne, nikako, relativna prava po svom pravnom učinku).

No, postoje upravo na tom planu dodatna, posebna protivljenja uvođenju prava ličnosti u sastav civila. Ona se, općenito rekavši, baziraju na stavu da se kod prava ličnosti radi o materiji koja već — i po svojim najosnov-

⁴¹ K. Savigny, *System des heutigen römischen Rechts*, Berlin 1840, I str. 334—336.

⁴² Jellinek, *System der subjektiven öffentlichen Rechte*, Berlin 1919, s. 23; I. Vanni, *Lezioni di filosofia del diritto*, Bologna 1920, str. 125; A. Candian, *Il diritto di autore nel sistema giuridico*, Milano 1953, str. 61; A. Đorđević, *Sistem privatnog (građanskog) prava*, I, opšti deo Beograd 1893, str. 12.

⁴³ K. Savigny, op. cit. str. 334.

⁴⁴ Allorio, *Per una teoria del oggetto del accertamento giudiziale*, *Justizia* 1955, str. 178—179.

nijim svojstvima — ne može imati karakter apsolutnih subjektivnih prava, pa ni stoga ne može ulaziti u okvir građanskog prava.

Kao što je poznato, apsolutna subjektivna prava karakteristična su po tome što djeluju prema svima trećima, te ili, prema tome, svaki treći potencijalno može povrijediti; treće osobe su, dakle, dužne uzdržavati se od zadiranja u tuđa apsolutna subjektivna prava.

Pod takvim kutom promatranja subjektivnim pravima ličnosti moglo bi se prigovoriti slijedeće:

— svaki interes, za koji se pretendira da bude zaštićen prema trećima, mora tim istim trećima biti poznat (kod prava ličnosti čini se, barem naizgled, da bi treće osobe bile dužne da se suzdržavaju od zadiranja u nekakve sadržaje koje im uopće nisu poznati ili im vrlo često nisu poznati)

— prava ličnosti uistinu trpe određenu sadržajnu neodređenost, jer pravni poredak ipak ne može dozvoliti da se baš svaki postupak, kojim se na izvjestan način zadire u tuđu integritet, tretira kao povreda prava ličnosti (što bi onda bilo sa pravom na kritiku?!).

— subjektivna prava ličnosti trebala bi predstavljati jedan zatvoren ili barem dovoljno konzistentan krug, kako se ne bi ugrožavali opći principi svakog pravnog sistema (prije svega princip pravne sigurnosti).

Ovakve ili slične primjedbe upućene protiv prava ličnosti kao apsolutnih subjektivnih prava vrlo često ukazuju na »slabije« strane učenja o pravu ličnosti kao civilnopravne kategorije, ali ipak nisu i ne bi smjele biti od tolikog značaja da pravu ličnosti ospore građanskopravni karakter.

Naime, nema sumnje da je točno to da pravni subjekt mora poznavati sadržaj nekog prava kako bi uopće mogao da se uzdržava od zadiranja u takav sadržaj; u tom smislu npr. kada pravni subjekt *x* vidi da pravni subjekt *y* ima pravo vlasništva na jednoj stvari (recimo — osobnom automobilu), automatski shvaća svoju dužnost da ne dira u pravo *y* — a (jer znade cilj, svrhu, namjenu uobičajenog korištenja automobila u okvirima određenog vremena i određene društvene zajednice). No, pravni subjekt *x* ne vidi, ne promatra ličnost pravnog subjekta *y* niti pojedine aspekte njegove ličnosti (čast, privatni život i sl.), ne zna niti njihov sadržaj, ne zna uopće da li je pravni subjekt *y* takvog psihosocijalnog stupnja razvoja koji najopćenitije omogućava nastanak određenih relevantnih duhovnih dobara (časti, društvenog ugleda, identiteta itd.).

Možemo ipak reći da ukupan kulturni i socijalni razvoj donose određenu i opću i pojedinačnu svijest o tome kakve to duhovne vrijednosti može »imati« pojedinac, bilo da ga se promatra kao apstraktni pojam bilo kao konkretnu individuu. Jedino je na toj bazi i moguće konstruirati pravo ličnosti kao apsolutno subjektivno pravo. Ne treba, naravno, posebno naglašavati koliko su tu zadaci otežani u odnosu na druge civilnopravne oblasti, prije svega u odnosu na imovinsku materiju građanskog prava.

Iz ove konsideracije proizlaze ujedno i mogući odgovori na primjedbe o neodređenosti prava ličnosti, o tome da njihovo uvođenje u civil dovedi u pitanje čak i sam princip pravne sigurnosti itd. Ove su primjedbe po svom karakteru vrlo racionalne i treba ih otklanjati postupkom, preciznom, i strpljivom konstrukcijom prava ličnosti kao materije koja u sebi objedinjava sav onaj esencijalan pravni i etički supstrat određene društvene zajednice.

Summary

PERSONAL RIGHTS IN CIVIL LAW

It is traditionally considered for Civil law to be entirely expended by proprietary law; moreover, the proprietary law is often treated as a synonym for the Civil law.

However, in modern Civil law, personal rights are gradually more represented, so, there are now two parts of Civil law, proprietary and personal.

Second mentioned could be defined as subjective unproprietary rights. In theory it is already generally discussed about personal law.

Our juridical system has no real tradition in sphere of personal protection. Among various reasons, one definitely takes origin in fact that Austrian law theory (as constant influence, and still felt in our juridical system) has never developed acceptable concept of personal right.

Act of Obligations treats personal rights (ar. 157, 199—200) but unfortunately, without definition of concept of more detailed and comprehensible determination of subject. That increases difficulty of problem for our legal practice to attach more importance to necessary and considerable changes in this sphere.

Particular preoccupation of our legal practice is to transmit adequately the theory of personal rights to the field of public property, associated labor and self — management. Socialist, autonomous society, as the most ambitiously created social system of human liberation, must devote specific contribution to this particular sphere of personal right.

Personal rights are not exhausted only in responsibility for damage; responsibility for damage is only one form of protection of these rights, the others are as follows: pleadings for omission, elimination, against unjust enrichment, announcement of reply to information or alternatively for correction of information.

Origin of personal rights, according to the exact meaning, is human thought, and its further development generally depends on tendency of mankind humanization (although, on the other side, personal right are able to produce, and do produce considerable contribution to humanization in social relations).

ELEMENTI ANIMUSA OBLIGANDI KOD IN REM VERZIJE I NEGOTIORUM GESTIJE

Dr JOSIP HEKMAN
Rijeka

UDK 347.5(497.1)
Izvorni znanstveni članak
Ur. 1. VII 1983.

Izraz »*quasi ex contractu*« u rimskom pravu nije označavao posebnu kategoriju obveza, nego je označavao sličnost između obveza koje su proizlazile iz nekih činjenica, i onih koje su proizlazile iz ugovora. Kod prvih je falio konsensus, ali je ipak i to bio izvor obligacije koje su bile analogne onima iz ugovora. Stoga one izviru iz zakona, jer zakon nekim činjenicama ili stanjima daje kvalitet osnova obveza, pa se stoga zovu obveze »*ex lege*«.

Ima slučajeva kada je nužno starati se za tuđe poslove (otsutnih ili nesposobnih) pa za takvu benevolentnost zakon daje pravne posljedice u vidu potraživanja. (Iz tzv. dobrovoljnog vršenja treba isključiti starateljstvo, pa i mandat.)

S druge strane, ako se radi o vršenju usljed zablude ili inače bilo kakvog davanja koristi dominusu, postoji prema dominusu zahtjev za vraćanje onoga čime se on koristio, a u skladu s načelima rimske akcije »*de in rem verso*«. Dakle, za njegovo bogaćenje, ali, naravno, ako je kod vršioca postojao »*animus obligandi*«.

Ali, ako se prestiralo »*animo donandi*« za nekoga tko je po zakonu to bio dužan činiti, npr. uzdržavanje nečijeg malotobnog djeteta ili nesposobne osobe, takav animus oduzima pravo na utuženje onomu tko je prestirao. Dakle, utuženje mu pripada samo ako je radio »*cum animo obligandi*«.

Ta tužba je generalno ograničena samo na onaj globalni iznos koji je postojao u času utuženja, dakle »*pro praeterito*« a ne »*pro futuro*«, jer to isključuje samo načelo i pojam akcije »*de in rem verso*«.

In rem verzija, važan pravni institut našega novog Zakona o obveznim odnosima¹ bio je poznat već u rimskom pravu, još u klasično doba, i to u posebnom slučaju ako je osoba u vlasti (dijete u vlasti ili rob) u nekom obveznopravnom poslu ostvarila neku imovinsko pravnu korist i tu korist upotrebljava za povećanje imovine svoga imaoca vlasti (pater familias ili vlasnik roba). Imaoc vlasti odgovarao je do visine obogaćenja u vrijeme donošenja presude donesene u postupku protiv njega.² Justinijan je proširio

¹ Zakon o obveznim odnosima, Službeni list SFRJ, broj 29 od 26. svibnja 1978, članovi 217—219.

² Gai, *Institutiones* 4, 72a: Est etiam de peculio et de in rem verso actio a praetore constituta. Licet enim negotium ita gestum sit cum filio servove ut neque voluntas neque consensus patris dominive intervenit, si quid tamen ex

tu tužbu također i na odgovornost iz djelovanja slobodne osobe.³ Tek time je postavljen temelj za moderni zahtjev zbog upotrebe što ga poznaje austrijski OGG⁴, po njemu i naše pravo. Odnosi koji nastaju iz pravne ustanove de in rem verzije imaju zajedničku bazu, a to je nemogućnost svrstavanja tih perifernih pojmova i pravnih slučajeva u jedan od već u sistemu ustaljenih i čvrstih pravnih instituta, pa ostaju tako reći izvan sistema. Nazvani su bili u rimskom pravu kvazikontrakti. To su pretori uveli kao sredstvo egaliziranja i ekonomskog balansa, što je imperativ pravednosti.

Pojam verzije upotrebljava se katkad kod drugih obogaćenja, ako je do toga došlo djelatnošću trećih osoba bez naloga ili bez sudjelovanja vlasnika

ea re quae cum illis gesta est in rem patris dominive versum sit, quatenus in rem eius versum fuerit, eatenus datur actio. Usp. Ulp. D. 15, 3, 1, 1; Ulp. D. 15, 3, 3, 2; Pauli Sent. 2, 9, 1.

Tužbe protiv imaoća vlasti na osnovi obveznopravnih poslova osobe u vlasti — među ostalim i actio de in rem verso — nazvane su u srednjem vijeku actiones adiecticiae qualitatis.

³ C. 4, 26, 7, 3, iz 293. god., ali s Justinijanovom interpolacijom.

⁴ Das allgemeine bürgerliche Gesetzbuch, § 1041: Wenn ohne Geschäftsführung eine Sache zum Nutzen eines Andern verwendet worden ist; so kann der Eigentümer sie in Natur, oder, wenn dies nicht mehr geschehen kann, den Wert verlangen, den sie zur Zeit der Verwendung gehabt hat, obgleich der Nutzen in der Folge vereitelt worden ist; odnosno, u prijevodu na naš jezik: Ako je bez posloводства upotrebljena kakva stvar na tuđu korist, može je vlasnik zahtijevati u naturi, ili, ako to više ne može biti, može iskatii vrijednost koju je imala u vrijeme kad je bila upotrebljena, premda je ta korist kasnije uništena (M. Vuković, Pravila građanskih zakonika, Zagreb 1961, str. 823); § 1042: Wer für einen Andern einen Aufwand macht, den dieser nach dem Gesetze selbst hätte machen müssen, hat das Recht, den Ersatz zu fordern; odnosno, u prijevodu na naš jezik: Tko za drugoga troši što, što bi ovaj po zakonu sam imao trošiti, vlastan je iskatii naknadu.

Prema njemačkom Bürgerliches Gesetzbuch, postoji samo mnogo ograničenija ungerechtfertigte Bereicherung. Ako je netko na teret drugoga bez pravna razloga nešto stekao, mora stečeno drugome vratiti (§ 812), ali zahtjev za povrcajem stvari je isključen ako je to učinjeno zbog ispunjenja neke obveze, makar i moralne, a onaj koji izvršio čimdbu znao je da na to nije obvezan (§ 814). Povračaj stvari odnosno naknada vrijednosti isključena je ako primalac više nije obogaćen (§ 818).

Talijanski Codice civile predviđa u čl. 2041 opću tužbu zbog obogaćenja (koja po čl. 2042 ima suspicijarni značaj): Chi, senza una giusta causa, si è arricchito a danno di un'altra persona è tenuto, nei limiti dell'arricchimento, a indennizzare quest'ultima della correlativa diminuzione patrimoniale. Qualora l'arricchimento abbia per oggetto una cosa determinata, colui che l'ha ricevuta è tenuto a restituirlo in natura, se sussiste al tempo della domanda. O in rem verziji propisuje Codice civile u članu 2037: Chi ha ricevuto indebitamente una cosa determinata è tenuto a restituirla. Ako je osoba koja je došla u posjed stvari savjesna (in buona fede), ne odgovara za njezinu propast ili pogoršanje se non nei limiti del suo arricchimento (stav 3 istoga člana).

Spomenimo konačno još i najstariju od modernih kodifikacija. Napoleonov Code Civil iz 1804. godine. On je propisao u odnosu na in rem verziju razmjerno uske granice, jer prema čl. 1376 onaj koji je zabludom ili svjesno primio nešto što mu nije bilo od nekog dugovano, obvezan je da vrati onome od kojega je to primio bez pravnog temelja. Sudska praksa je tu normu proširila u opću zabranu neopravdanog obogaćenja (enrichissement sans cause): tko na bilo koji način od drugoga nešto dobije bez pravna razloga, dužan je da mu to vrati.

Premda spomenuta zakonodavstva ne spominju animus obligandi u vezi s institutom in rem verzije, ipak je on prihvaćen u sudskoj praksi kao jedna od nužnih pretpostavaka. Umjesto svega, v. npr. mnoge rješidbe od 2. XI 1871 dalje u J. Schey, Das allgemeine bürgerliche Gesetzbuch, Wien 1916²⁰, 549.

ili korisnika prava koji je od toga imao koristi. Tu se stvar dotiče s pojmom posloводства bez naloga.

Za negotiorum gestio bitno je da se obavlja negotium alienum, te je gestor dužan posao dovesti do uspješnog završetka čim on dominusa obavezuje, jer je gestor uzimao poslove u nastojanju da sprječiti eventualnu štetu dominusa. Potrebna je psihički element svijesti da se radi za drugoga, i to je glavni element toga pravnog odnosa. Međutim, ovdje kod gestora vrlo često postoji animus obligandi naprama dominusu za potraživanje svih izdataka koje je gestor imao pri vršenju posla, pa čak ako je — ne njegovom krivnjom — posao ostao bez koristi za dominusa. Tu se ocjenjuje dobra volja, dakle subjektivni element gestora.

Uvođenje in rem verzije tražio je sve razvijeniji pravni život Rimljana kao izraz pravičnosti u suprotnosti s ustaljenim krutim sistemskim institutima, po kojima bi netko bez uvođenja te verzije akcije ostao iskorišten i znatno oštećen. Zbog tih općih pravnih tendencija taj je institut u pravu slijedećih vjekova (pandektarno pravo i kasnije civilne kodifikacije) dobivao sve češće svoje mjesto i ostao sve do danas važno poglavlje u svim modernim zakonodavstvima, i bez njega se nijedna moderna kodifikacija neda zamisliti. To je jedino sredstvo da se van krutih instituta i sistemskih pravnih poslova može takvim načinom zaštititi ekonomski balans ekonomski slabiji.⁵

Pojmovno i u užem smislu radi se o upotrebi stvari u tuđu korist bez posloводства, sa supletornim karakterom. U našem Zakonu o obveznim odnosima imamo tri tipa in rem verzije. Prvi tip jest onaj u užem smislu, tj. tipični slučaj upotrebe nečije stvari u tuđu korist, a nema uvjeta za primjenu pravila o poslovodu bez naloga⁶. Taj tip verzije normiran je u čl. 217 Zakona o obveznim odnosima.

Drugi tip, tj. onaj iz člana 219 ZOO, stavljen je u istu grupu sa čl. 217 i 218 ZOO kao tipičnim verzijama.

Austrijski Opći Građanski Zakonik (OGZ) je veliki broj graničnih slučajeva označio kao bezrazložno obogaćenje, a tužbe kao kondikcije, a ne kao verzije, sačuvavši za verziju samo dva slučaja i to paragrafe 1041 i 1042 (što odgovara našem čl. 217 i 218 ZOO). Ostale, kondikcijske, slučajeve je OGZ svrstao u paragrafe 1174, 1247, 1431 do 1437 i 1447 OGZ, a to su: davanje za nedopušteni cilj tj. *condictio ob turpem causam vel iniustam causam*; davanje poklona radi budućeg braka, a brak nije bio celebriran tj. *condictio causa data causa non secuta*; isplata nedugovnog pa makar zbog zablude o pravu tj. *condictio indebiti*, pri čemu je primalac stvari pošten ili nepošten prema tome da li je znao ili po okolnostima i pretpostavkama morao znati i zaključiti da zabluda postoji, naravno s odnosnim pravnim posljedicama u vezi poštenja ili nepoštenja u pogledu opsega naknade po postojećim pravilima o vraćanju; naturalne obveze tj. neupužive radi pomanjkanja formalnosti pravnog posla: ono, što je dato radi podmirenja dužnog ali naturalnog — neupuživog posla, ne može se natrag tražiti (osim ako se

⁵ Prof. dr J. Hekman, *Obvezno pravo — pregled općeg dijela*, str. 56, Rijeka 1977, skripta.

⁶ Zato sam napomenuo da taj tip ima supletorni karakter, tj. da se stvar ne može riješiti po pravilima posloводства bez naloga, a naknadu se ima dati po načelu egaliziranja — ekon. balansa.

radi o tutorstvu ili starateljstvu); kod nas postoji nemogućnost poništenja kupoprodajnog ugovora zbog pomanjkanja pismene forme, koja je inače propisana po čl. 9 biv. Zakona o prometu zemljišta i zgrada, ako je ugovor već izvršen, što je bila i danas jest stalna sudska praksa, a u tom slučaju tabularnu ispravu, koje nema, zamjenjuje sudska presuda, pa se takav pravni posao priznaje valjanim bez obzira na manjkajuću formalnost; zatim kada je prestao zakonski uzrok za držanje stvari tj. *condictio causa finita* — te konačno u slučaju propusti stvari ili nemogućnosti ispunjenja, uslijed čega prestaje svaka obveza, ali zato ona strana koja je nešto dobila radi ispunjenja obveze, mora vratiti što je primila ili nadoknaditi kondikciono kako netko iz tuđe štete ne bi za sebe korist izvlačio (moralna zasada). Kako se vidi sve su to srodne pojave s verzijom, jer život nameće razne pojave, zbivanja i načine promeljanja.

Iz nabrojanja ovih pravila vidi se da je OGZ održao odijeljeno normiranje onih dvaju slučajeva verzije tj. upotrebe tuđe stvari na korist drugoga kao i izdatke za drugoga, sve kao jedan poseban institut i sadržajno i sistematski — od normiranja kondikcionih tužaba ili; stjecanja bez osnova, kojih je velik broj, a analogijom se može doći i do drugih formi. Međutim u mnogim zakonodavstvima, pa i u ZOO, vidi se tendencija, da se od opisanih kondikcija i same verzije stvori jedan unificirani pravni sklop ili kompleks. Tako i ZOO to radi pod naslavom »Stjecanje bez osnova«. U I. odjeljku tj. u čl. 210 ZOO je podnaslov »Opće pravilo«, pod koji se daje sve slično svrstati kada ima karakteristike vraćanja ili davanja naknade neopravdano stečene koristi, koja postoji onda kada prijelaz imovine nema osnova (dakle općeniti, sveobuhvatni princip) u samoupravnom sporazumu, u nekom drugom pravnom poslu ili u zakonu.

Ipak teoretski i pojmovno ne bi trebalo zabaciti lučenje verzije od kondikcija i tužba zbog obogaćenja u širem smislu. Za razliku od općih tužbi zbog stjecanja bez osnova opravdano je normiranje i posebne tužbe »*acto de in rem verso*« kada se radi o upotrebi tuđe stvari u svoju korist ili o upotrebi stvari u tuđu korist ili analogno tome zbog vršenja izdataka za drugoga što je ovaj po zakonu dužan (čl. 217, 218 i 219 ZOO).

Kako smo rekli, drugi tip verzije obratan je od prvog tipa a taj drugi tip je normiran u čl. 219 ZOO. Ovaj slučaj nije tipična verzija u klasičnom smislu ali se može tako smatrati naročito radi normiranja u ZOO-u. Austrijski OGZ ga nije svrstao pod verziju tj. pod paragrafe 1041 i 1042 gdje su navedena ona dva tipa, prvi i treći po našem zakonu (o trećem, koji radi o izdacima za drugoga, bit će dalje govora sa raznih aspekata kazuistike obzirom da se *animus obligandi* na isti najviše proteže). — Po članu 217 ZOO propisana je verzija kada se ne primjenjuje niti se može primijeniti poslovodstvo — dakle *supletorno* (član 217 ZOO izričito kaže: ... a nema mjesta za primjenu pravila o poslovodstvu bez naloga —) i to u slučaju upotrebe stvari u tuđu korist. No normiranje verzije u našem Zakonu o obveznim odnosima je potpunije jer u članu 219 ističe i upotrebu tuđe stvari u svoju korist kao vid verzije. Vlasnik traži stvar natrag (sigurno rei vindikacijom), to ističe zakon o obvezama, iako je to stvarno pravnog karaktera kao vlasnička tužba, a tek ako to više nije moguće, onda vlasnik traži naplatu vrijednosti, koju je stvar imala u vrijeme upotrebe. Za razliku od poslovodstva bez naloga volja se ovdje ne traži već je dovoljan samo fakat upotrebe.

I kod slučajeva verzije po čl. 219 važan je element animusa obligandi kada vlasnik po drugomu upotrebljene stvari nije znao, da netko njegovu stvar drži i koristi. Taj animus ne postoji u času početka upotrebe, jer je animus mogao nastati tek saznanjem o činjenici upotrebe njegove stvari po trećemu. Ako u času saznanja upotrebe vlasnik stvari ne odluči tražiti naknadu (jer za vraćanje stvari on ima rei vindikaciju), onda se pretpostavlja da vlasnik ima animus donandi. Kažemo pretpostavlja se jer vlasnik za cijelo vrijeme toka zastare može namjeru promijeniti i utužiti takvu naknadu. Momenat saznanja je dakle važan jer prije saznanja niti je bilo niti je moglo biti animusa, ni jednog ni drugog.

Slična tužba može doći do primjene i posebno u slučaju ako se neki ugovor po sudu poništi zbog nesposobnosti osobe za zaključivanje ugovora, a u imovinu dotične osobe je verzirana stanovita vrijednost bilo u novcu, bilo u stvarima bilo u radu. I u slučaju takvog poništenja pravnog posla može se tražiti natrag primljena korist nazovimo je quasi-vezisionom tužbom, a ne kondikcijom, jer se i tu radi o upotrebi nečije tuđe stvari. I tu se traži postojanje animusa obligandi.

Neki to identificiraju s kondikcijom *causa data causa non secuta*, iako je mnogo bliži pojam *in rem verzije*, jer *causa data causa non secuta* dolazi u obzir u širem spektru, najčešće u slučaju voljnog neispunjenja ugovora, dok se kod verzije radi o činjenici. To se inače kod *causa data causa non secuta* može u parbici, koju pokreće navodni vjerovnik s obratne strane, istaći prigovorom *exceptio non adimpleti contractus*, tj. ukoliko je jedna osoba tužena na predaju stvari na temelju jednoga sklopljenog ugovora — tužba za ispunjenje ugovora — premda tužitelj nije svojoj obavezi udovoljio niti ima izgleda da joj namjerava udovoljiti. To po krutom OGZ-ovskom pravilu firmiteta ugovora nije bilo moguće, ali po našoj praksi to je dozvoljeno i prije donošenja ZOO-a, a pogotovo nakon donošenja tog zakona, koji takvu ekcepciju izričito dozvoljava. U tom slučaju neće biti potrebna za tužbu poništenja ugovora, već će sama tužba na ispunjenje ugovora s protivne strane biti odbijena kada za to postoje uvjeti.

Svi ti slučajevi spadaju u obveze koje i danas neposredno izvire iz »zakona« tj. mimo ugovaranja. Ovdje je *causa* za tražbinu zapravo zakonski propis, a ne ugovor, ali se ta *causa* ne smije poistovjetiti s *titulusom-causom* pravnog posla u vezi s izučavanjem kauzalnih i apstraktnih ugovora. Ovdje je kod zakonskih obveza *causa* izvan sfere volje stranaka. Ta *causa* na temelju zakona daje onome tko traži uspostavu ravnoteže, tj. pravednu naknadu da to tužbom verzije ostvari i zakon ga na to vlašću bez sudjelovanja protustranke, tj. bez sklapanja pravnog posla i bilo kakve izjave volje. U tome i jest velika važnost *in rem verzije*, što se takve tužbe temelje neposredno na zakonu, a ne na konsensu stranaka. Te vanugovorne obaveze izgubile su element dispozitivnosti koji postoji kod ugovora. Kod vanugovornih obveza štiti se postojeća situacija, činjenična i okolnosno dokazana, ali treba isključiti animus donandi, dok se kod ugovornih obveza stvara jedan novi pravni odnos na temelju dispozitivnosti stranaka, koja je izražena u ugovoru⁷. Vanugovorne obveze prema tome nastaju radnjama ili stanjima, a ugovorne voljom stranaka. I te situacije iz vanugovornosti imaju i te kako pravno relevantnu važnost, ne manju od ugovora, a pogotovo u modernoj

⁷ Prof. dr M. Vuković, *Obvezno pravo*, I knjiga — upotreba stvari bez poslovdstva, str. 318—319.

civilistici, gdje se relevantnim činjenicama daje široka primjenjivost prilikom presuđivanja.

Treći tip verzije jest onaj iz čl. 218 ZOO-a s naslovom »Izdatak za drugoga«. Taj je slučaj vrlo čest, a katkad i kontroverzan u praksi. Taj pozitivni propis odgovara pravnom pravilu iz paragrafa 1042 OGZ-a: tko za drugoga čini izdatak ili što drugo, što je taj po z a k o n u dužan činiti, ima pravo zahtijevati naknadu od njega. Propis čl. 218 ZOO-a ima vrlo bliski koneksitet sa Zakonom o braku i porodičnim odnosima (ZOBPOH), Narodne novine br. 11/1978, koji u čl. 267 normira da »organ, organizacija, zajednica (to je s aktivne strane znatno proširenje kruga vjerovnika u usporedbi s tekstom čl. 218 ZOO-a, tj. sa trećim obveznim tipom) ili druga osoba koja je snosila troškove uzdržavanja neke osobe, može tužbom tražiti naknadu tih troškova od onoga koji je po zakonu bio dužan davati uzdržavanje, ako su učinjeni troškovi bili opravdani«. Iako je navedena posljednja rečenica pleonazam, mislimo da je taj tekst ipak posve suglasan propisu čl. 218 ZOO-a.

II

U vezi s trećim tipom verzije, treba reći da stvar nije tako jednostavna i normativno suha kako bi se to činilo, jer u tu normativnu objektivnost i vanjske činjenice zasjeca i nutarnji psihički element, tj. volja onoga tko vrši davanje, dakle treba osim činjenica ispitivati i utvrđivati i subjektivne komponente volje i htijenja. Prema tome, pitanje postojanja »animusa obligandi« za valjanost potraživanja po tome trećem tipu verzije i po onom iz Zakona o braku i porodičnim odnosima mislimo da je jedan od glavnih preduvjeta utuživosti, iako to nije *expressis verbis* u zakonu izraženo. Ako nema toga subjektivnog elementa, tj. neutuživosti zbog pomanjkanja animusa, ostajemo na platformi *naturalium*, neutuživih obaveza. Da se traži animus obligandi, mora se razabrati iz duha i smisla teksta, te neminovno doći do zaključka da se taj psihički voljni element uvijek traži, te treba to dokazati, a teret dokaza je na tužitelja. O tom kasnije opširnije, a ovdje napominjemo da stotinama godina teorija i judikatura traže taj element. I danas ga zahtijeva praksa naših vrhovnih sudova, kako će dalje biti govora, iako ima i dana u praksi pogrešnih slučajeva da se tome psihičkom elementu daje premalo važnosti.

Varijanta čl. 218 ZOO-a kao i ona iz ZOBPOH, specijalni propis — *lex specialis*, najčešće dolazi u obzir kod alimentacije tuđeg djeteta ili nemoćne osobe. Na taj način dolazi do stjecanja bez osnove uštedom davanja alimentacije, dakle povećanjem imovine dotične osobe koja je po zakonu na ta davanja dužna. Najčešće to dolazi u obzir kod napatšene djece, koja su socijalni problem i besprizorni; u tome slučaju priskoči u pomoć državni organ socijalnog staranja, organizacije, zajednica ili druga osoba, a rijetko se taj slučaj verzije pojavljuje kod sređenih brakova, kod kojih ne dolazi do zanemarivanja skrbi oko djece ili nesposobnih za rad. Ali i takvi roditelji kod sređenih brakova znaju dati svoje dijete sporazumno na odgoj i uzdržavanje bližoj rodbini, vrlo često baki i djedu, koji ih prime iz *afektivnih* motiva, te im ni ne pada na pamet od roditelja naplaćivati dato uzdržavanje. Ako tijekom vremena te osobe možda zatraže naplatu za takvo uzdržavanje, moraju d o k a z a t i da su uzdržavanje davali cum animo obligandi a ne cum animo donandi. Ne samo da moraju to dokazati, nego moraju dokazati i t o z a š t o tu namjeru obvezivanja nisu roditeljima odmah stavili

do znanja, a ne tek nakon dužeg niza godina, te unutar zastarnog roka tužbom tražili naknadu za proteklo uzdržavanje. Da su tu namjeru obvezivanja roditelja stavili njima do znanja, roditelji bi pred sobom imali dvojnju situaciju: ili dijete uzeti k sebi ili s davaocima sklopiti kakav poseban aranžman u formi nagodbe ili posebne obveze za pripomoć davaocima uzdržavanja zbog alimentiranja njihova djeteta⁸. (Ali, ovo potonje dogovaranje i sporazum izlazi iz sfere in rem verzije i ulazi u sferu ugovora.) Ako sve to treći nisu učinili, onda je jasno da je ab origine bio posrijedi animus donandi, a ne animus obligandi, pa onda njihov zahtjev ne može za sud biti plauzibilan niti tužbom prihvaćen.

Sve to treba sud ponnom psihološkom obradom ocijeniti i vidjeti kakva je volja stranaka bila ab origine, a ne supervenientno iz bilo kojih razloga nadošlog animoziteta, svađa među drugim članovima rodbine i priklanjanjem osobama koje su u svađi s roditeljima djeteta i slično.

Kad je treća osoba izmoljeno uzela dijete k sebi na uzdržavanje s prvotnim motivom čistog afiniteta, dakle s animusom donandi, ta osoba nema pravo da tractu temporis konvertira — izmijeni — prvotnu benevolentnost u oneroznost, kako se zna desiti iz heterogenih motiva. Osoba davalac nema nikakvo pravo ni u kojem slučaju da traži naknadu za davanja pro futuro bez suglasnosti roditelja, ako su voljni dijete uzeti k sebi, jer oni time što je dijete bilo kod drugih još nisu izgubili roditeljska prava. Takvo konvertiranje pravnih odnosa treba spriječiti, pa i pro praeterito odbiti tužbu, a pro futuro pogotovo, ako se stranke posebno ne nagode o nekoj budućoj naknadi, ali to je poseban, novi odnos, koji, kako smo rekli, nema veze s in rem verzijom. Čim se naknada traži pro futuro, in rem verzija je prestala postojati, budući da verzija vrijedi samo pro praeterito, za minula davanja.

Dakle, pro futuro u obliku mjesečne rente nema se prava na temelju verzije tražiti naknada za uzdržavanje već samo za izvršena davanja u proteklom razdoblju do časa utuženja, kapitalizirano, u globalu, u jednom iznosu. Osnovno je pravilo da se za actio de in rem verso, i to općenito ne samo za slučaj čl. 218 ZOO-a, može uzeti u obzir samo onaj profil koji je postojao u času utuženja, a za ubuduće ne⁹.

Za ocjenu problema pomaže kazuistika. Stoga citiram stajalište Vrhovnog suda Hrvatske iz jedne vrlo važne odluke. Ta odluka osobito ističe dužnost utvrđivanja okolnosti da li je postojao animus obligandi ili ne, te nedopuštenost da se traži alimentacija po verziji za ubuduće u obliku rente.

U obrazloženju toga rješenja V S H stoji tekstualno:

a) Činjenično stanje treba utvrđivati od slučaja do slučaja (quaestio facti) i na temelju raznih okolnosti zaključivati da li se radilo o namjeri da se to čini dobrovoljno (animo donandi) ili se to činilo iz potrebe, ali s time da se od obveznog naknadno traži vraćanje iznosa, koji je sam bio dužan snositi (animo obligandi) — i b) taj zahtjev je u biti verzijski, pa se u smislu čl. 267 ZOBPOH može naknada tražiti samo za proteklo vrijeme u kojem su troškovi nastali — (pro praeterito) i u globalu¹⁰.

⁸ Momenat stvaranja odluke o obvezivanju treba roditeljima ili drugim obvezanim osobama staviti do znanja i tek tada eventualno traženje po verziji može imati pravni učinak, ako postoje sve druge pravne pretpostavke, ali nikako prije stavljanja na znanje.

⁹ Giulie Venezi, *Manuale del diritto civile italiano*, str. 373 i 397.

¹⁰ Rješenje VRHOVNOG SUDA HRVATSKE, posl. broj Rev—105/81 od 2. VI. 81.

Iz kazuistike navodim jedan slučaj. U prijeratnom vremenu ženja jednoga našeg iseljenika u Americi uzimala je u našeg trgovca prehrambene artikle za obitelj, i to na kredit, s time da će muž platiti jer skoro dolazi kući. Muž se vratio i razveo se od supruge. Trgovac je njega utužio za podmiru duga za uzimanje živežne namirnice. Tuženi stavlja prigovor pomanjkanja pasivne legitimacije, jer se zaduživala njegova žena, a ne on. Sud je tužbu prihvatio, jer je tuženi po zakonu dužan uzdržavati obitelj. Presuda se pozvala na propis in rem verzije po paragrafu 1042 OGZ-a, jer je tužitelj davao animo obligandi, što je za trgovca i prirodno. Ako je iseljenik (a on je to u parnici isticao) slao ženi novac, sud je stao na stajalište da je to stvar njihovih obračuna, a da tužitelj trgovac nije bio dužan to ispitivati niti provjeravati. Tuženika je vezivala činjenica da se uzimalo za obitelj uz okolnosni animus obligandi.

U svakom verzionom slučaju sudac treba ispitivati da li postoji ta subjektivna strana, tj. animus obligandi, te uzimati u obzir sve okolnosti slučaja, a ne samo голу činjenicu davanja.

III

Navest ću samo nekoliko pasusa iz pravne literature u vezi s nužnošću postojanja animusa obligandi.

Tako u Komentaru k austr. građanskom zakoniku A. Rušova na paragraf 1042 OGZ-a (koji danas u cijelosti odgovara našem čl. 218 ZOO-a) stoji ovo: »Tko učini trošak za dijete može tražiti od oca naknadu ukoliko se ne ispostavi iz bližeg rodbinskog odnosa dotičnog trećega ili iz drugih okolnosti, da je upitani treći samo iz ljubavi prema djetetu preuzeo uzdržavanje njegovog, a da mu nije bila namjera oca obavezivati«¹¹.

Jednako tako i Stubenrauch u svom Komentaru k OGZ-u, II knjiga, navodeći obilnu judikaturu bečkog vrhovnog sudišta, ističe da se zahtjev mora bazirati na volji obvezati onoga tko je po zakonu dužan¹².

Prof. dr Ivan Maurović: »Za učin paragrafa 1042 (ravan našem čl. 218 ZOO-a kao treći tip in rem verzije) treba volja tražiti naknadu — animus obligandi — za onoga tko za drugoga troši. Nema zahtjeva kada se to daje animo donandi.«. Npr., baka traži unuče k sebi i slično. Ovdje se ne radi o nekoj trećoj tuđoj osobi nego o bližoj rodbini, tako da se ne radi o nužnom priskakivanju u pomoć i spasavanju socijalnog problema. (Ipak ima slučajeve da se i u takvim slučajevima naknada traži konvertiranjem interne volje i namjere, što za potraživanje ne može biti od važnosti, jer nitko ne može sam mijenjati pravni odnos analogno izreci nemo sibi ipse causam possessionis mutari potest.)

Iz iznijetog je van dvojbe da je potrebno ispitivati da li namjera obdaruivanja postoji ili ne, da li je postojala ili ne, i ako je postojala, kada je prestala postojati i kako se ta treća osoba (davalac) gerirala naprama dužniku (ocu) onda kada je ta volja darivanja izgubila svoj prvotni kolorit, kao i to da li je ta promjena namjere bila ili ne stavljena do znanja dužniku i kada. Naročito je to posljednje važno.

¹¹ Adolf Rušov, Komentar k općem austr. građanskom zakoniku, Knjiga II, uz paragraf 1042, str. 481—482.

¹² Dr M. Stubenrauch, Commentar zum allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuch, Zweiter Band, pag. 259, prevedeno: Animus obligandi jest očekivanje jedne naknade, čega nema u slučajevima dobrohotnosti ili pak davanja iz čistog pieteta — milosrđa (kao npr. razna dobrotvorna društva, Caritas i sl.).

IV

Obradili smo treći tip verzije iz čl. 218 ZOO-a sa zaključkom immanentne i nužne namjere obvezivanja.

Da li takav immanentan dokaz namjere obvezivanja mora postojati i kod ostalih vidova—tipova in rem verzije? Mišljenja smo da i u ostalim tipovima, tj. čl. 217 i 219 ZOO-a, za mogućnost traženja naknade treba također postojati animus obligandi. To je pitanje upotrebe stvari u tuđu korist. Kao kod svakodavanja, tako je i kod ovoga potrebno ispitati da li posvoji lukrativnost ili benevolentnost. Upotrebom treba pokrivati neki dozvoljeni interes korisnika. To mora biti supletorno, tj. bez namjere posloводства, jer stvar koja se upotrebljava u tuđu korist mora biti upotrebljena bez namjere posloводства. To znači bez zbrinjavanja tuđih poslova. Ali, na strani onoga koji je izvršio upotrebu stvari u tuđu korist ne smije postojati animus donandi¹³. U tome slučaju nema tužbovnog zahtjeva, tj. utuživosti.

Isti argument vrijedi i za čl. 219 ZOO-a U ovom slučaju imamo dvije varijante: a) vlasnik tuđe stvari znao je da se njegova stvar upotrebljava u korist drugoga, a b) vlasnik tuđe stvari nije to znao. Ako vlasnik u prvom slučaju ne spriječi takvu upotrebu i ne istakne zahtjev traženja naknade za upotrebu, možemo zaključiti da nije imao animus obligandi, već u pogledu upotrebe animus donandi. U drugom slučaju (b) vlasnik stvari može postaviti valjani tužbeni zahtjev naprama onome tko se njegovom kao tuđom stvari okoristio, a ako ima i štete, može se tražiti i naknada štete izvan verzije domene.

U naslovu je rečeno da se pojam verzije može usporediti s negotiorum gestio što se tiče subjektivnog elementa obvezivanja ili besplatnog obavljanja tuđeg posla, pa neće biti nadomet da se ovaj trakt završi kratkom analizom posloводства bez naloga i time da li je i za nj potrebna ocjena valjanosti obvezivanja ili ne.

Kada je posao bio dobro vođen (*negotium utiliter gestum*), interesirani treba da ispuni obveze koje je gestor preuzeo za njega i prenio koristi interesiranom dominusu; on je obvezan gestoru na sve troškove nužne i korisne (*impensae necessariae et utiles*) sa svim kamatama, računajući od dana kada su troškovi bili učinjeni. Tužba kojom *negotiorum gestor* može tražiti naknadu jest *actio negotiorum gestorum contraria*, za razliku od obratne *actio directa dominusa* naprama gestoru za predaju koristi iz posla.

Ta *actio contraria* ne pripada *negotiorum gestoru* kada je posao izveo ne s namjerom da obveže dominusa nego *cum animo donandi* s namjerom uslužnog, besplatnog rada i zauzimanja za tuđ posao, što se također zaključuje iz okolnosti. U tom se slučaju on odriče prava koja bi mu pripadala. Međutim njegov trud uvijek ostaje u okviru *negotiorum gestio*, jer on ne može na temelju svojevoljnog odricanja prava da traži troškove oko obavljanja posla mijenjati pravni karakter odnosa i zbog toga možda umanjiti prava dominusa te promijeniti njegov pravni položaj.

Završavajući ovaj traktat, a u vezi sa shvaćanjem duha i smisla zakona (*Scire leges non hoc est verba earum tenere sed vim ac potestatem* — Celsus — D. 1, 3, 17), treba istaći korisnost praćenja sudske prakse i kauzistike, koja pravu daje limfu i život, i čini ga društvenim zbivanjem prvoga reda dajući mu sociološki karakter.

¹³ Prof. dr. M. Vuković, *Obvezno pravo*, knjiga I, str. 319.

Summary

THE ELEMENT *ANIMUS OBLIGANDI* IN ACTS IN *REM VERSO* AND
NEGOTIORUM GESTO

In Roman law the term *quasi ex contractu* did not signify a special category of obligations but rather a similarity between obligations resulting from facts and those arising from a contract. In the first type of obligations there was no consensus; however, they were nevertheless regarded as a source of obligations analogous to those resulting from contracts. Thus they are derived laws since laws render some facts or circumstances the quality of constituting the basis of an obligation and are thus called obligations *ex lege*.

In cases when it is necessary to act on behalf of another (an absent or legally incapacitated person), the law prescribes legal consequences for such benevolence in the form of claims. (Guardianship and mandate should be excluded from these so-called voluntary acts).

On the other hand, if such acts have been performed as the result of a mistake or anything else that is given the dominus to use, a claim may be filed against the dominus demanding the return of that which he has used, however, in accordance with the principles of Roman acts *de in rem verso*, i. e. for his enrichment if, of course, the act was performed with *animus obligandi*.

If, however, a person performs *animus donandi* for someone who was lawfully obligated to carry out the act, e. g. support someone's underage child or an incapacitated person, this animus eliminates his right to bring an action. Thus, he may enjoy the right to bring action only if he acts *cum animo obligandi*.

Such actions are generally limited to the total amount that existed at the time action was brought, i. e. *pro praeterito* and not *pro futuro*, since this is excluded by the very principle and notion of acts *de in rem verso*.

INTERVENCIJA I MEĐUNARODNO PRAVO

Dr VLADIMIR-ĐURO DEGAN, redovni profesor
Pravni fakultet u Rijeci

UDK 314.233
Izvorni znanstveni članak
Ur. 1. VII 1983.

Intervencija je diktatorsko miješanje neke države, grupe država ili međunarodne organizacije u poslove koji spadaju u unutrašnju ili vanjsku nadležnost jedne ili više država, bez njihovog pristanka.

Najteži oblik intervencije je onaj uz upotrebu oružane sile i on se poklapa s agresijom. Žrtva oružane intervencije ima pravo na individualnu ili kolektivnu samoobranu uz upotrebu oružane sile. Država žrtva intervencije koja nema značajke agresije nema pravo na samoobranu. Ako su takvim činom povređena njena subjektivna prava, ono ima pravo na represalije bez pribjegavanja sili. Na ostale mjere intervencije poduzete zloupotrebljavajući vlastito pravo, država žrtva ima jedino pravo na retorziju.

U ovom radu, nadalje, raspravlja se o individualnoj i kolektivnoj intervenciji, zatim o razlikovanju intervencije od mjera poduzetih u slučajevima više sile i nepredviđenih okolnosti, krajnje nesreće, te krajnje nužde.

Dat je razvoj pravnih pravila o zabrani intervencije od perioda prije prvog svjetskog rata do Deklaracije o nedopustivosti intervencije i miješanja u unutrašnje poslove država koju je Opća skupština Ujedinjenih naroda usvojila 1981. godine.

Napokon se raspravlja o nekim izuzecima od zabrane intervencije koje je postavila nauka, u svjetlosti najnovijeg razvoja međunarodnog prava iz ove oblasti. Radi se o intervenciji na temelju ugovora, o intervenciji po pozivu, u zaštiti vlastitih državljana, o humanitarnoj, financijskoj i kolektivnoj intervenciji, te o intervenciji u svrhu održanja ravnoteže snaga.

Načelo zabrane intervencije, poput sličnih načela o zabrani agresivnog rata ili o rješavanju međunarodnih sporova isključivo mirnim putem, ima za cilj ograničavanje država u primjeni sile kojom raspolažu u međunarodnim odnosima. Bez obzira na stupanj razvijenosti međunarodnog prava u datom vremenu, tj. na stupanj afirmacije tih načela kao općeobrazovnih i kao pravnih pravila, ona se u konkretnim međunarodnim odnosima najviše i najčešće krše. Međunarodno pravo, naime, može zabraniti silu, ali ono ne može izmijeniti odnose snaga među državama i ukloniti sve druge uzroke koji dovode do primjene i zloupotrebe sile. Jer svaka država koja raspolaže silom i koja podnosi izdatke zbog održavanja svoje vojne i drugih vrsta moći, stalno je u iskušenju da se tom silom koristi bez obzira i na svoje najsvetčanije date ugovorne obaveze o odricanju od pribjegavanja prijeljima ili upotrebi sile.

U tim oblastima međunarodnog prava sukob normativnog i stvarnog uvijek je najviše izražen i tu se slabosti međunarodnog prava najviše očituju. To stanje će se održati sve dok međunarodna zajednica ostane podijeljena na suverene države, a to se u doglednoj budućnosti sigurno neće bitno izmijeniti. Stoga opravdano zaključuje Charles Rousseau kad navodi: »Oduvijek je postojao izvjestan nesklad između iskaza načela koja treba da uređuju međunarodne odnose (načelo uzdržavanja ili neintervencije) i stanja prakse koja se, naprotiv, očituje u učestalosti intervencija. Svako izučavanje te materije mora kao svoj oslonac uzeti tu dvostrukost nesavršenosti međunarodnih odnosa.«¹

Uzimajući gornje u vid, načelo zabrane intervencije spada u načela koja su u poslijeratnim međunarodnim dokumentima najviše ponavljana, potvrđivana i razrađivana. Kao načelo općeg međunarodnog prava ono je bez sumnje imperativnog značaja (*jus cogens*), i uzima se kao jedno od onih na kojima počiva održanje međunarodnog mira i sigurnosti u svijetu. Stoga, mada međunarodno pravo nije u stanju osigurati njegovo apsolutno poštivanje, bez njega kao apsolutno obaveznog nemoguće je zamisliti vladavinu prava i normalne odnose u suvremenoj međunarodnoj zajednici.

Prije nego što objasnimo razvoj općeg i regionalnog međunarodnog prava koji je doveo do toliko čvrste i sveobuhvatne zabrane intervencije, moramo odrediti njen pojam².

Pojam intervencije

Sukobljeni s međunarodnom političkom praksom svoga vremena, neki pisci su odranije isticali nemogućnost preciznog određenja pojma intervencije, i s njime u vezi pravno pravila o zabrani intervencije. Ostale su zabilježene riječi Talleyranda da je — »neintervencija diplomatska i enigmatska riječ koja znači skoro isto što i intervencija«³. Britanski pasac Winfield u članku objavljenom nakon prvog svjetskog rata naveo je da »čitalac nakon što pročita Phillimoreovo poglavlje o intervenciji⁴, može zaklopiti knjigu s utiskom da intervencija može biti bilo što od govora lorda Palmerstonea u Donjem domu do podjele Poljske«⁵.

¹ Cf., Charles Rousseau: *Droit international public*, tome IV, Paris 1980, p. 37.

² U međunarodnom arbitražnom i sudskom postupku izraz »intervencija« se upotrebljava u različitom značenju od onoga koje je predmet naše rasprave. Član 62 Statuta Međunarodnog suda u Haagu ovlašćuje svaku treću državu da intervenira u parničnom postupku koji je u toku ako »smatra da je za nju u pitanju interes pravne prirode«. O takvom zahtjevu odlučuje Sud. Član 63. toga Statuta i član 84. stav 2. Haške konvencije o mirnom rješavanju međunarodnih sporova iz 1907. dozvoljavaju i svakoj trećoj državi, stranci mnogostranog ugovora (osim parničnih stranaka), da intervenira u parnici pred Haškim sudom ili u arbitraži, gdje se radi o tumačenju toga ugovora. No, u tome slučaju tumačenje dato u presudi obavezuje i tu stranku. Tim pojmom »intervencije« nećemo se baviti u ovoj raspravi.

³ Navedeno prema članku: Titus Komarnicki, »L'intervention en droit international moderne«, *Revue générale de droit international public* 1956, No. 4, p. 6.

⁴ Radi se o jednom od najcjelovitijih sistematskih djela iz prošlog stoljeća: Sir Robert Phillimore, *Commentaries upon International Law*, 3rd Edition, 4 volumes, London 1879—1888.

⁵ Cf., Winfield, »The History of Intervention in International Law«, *The British Yearbook of International Law* 1922—23, p. 130.

Ipak, znanost međunarodnog prava utvrdila je nekoliko kriterija koji se danas smatraju najšire prihvaćenim, a koji se odnose na protivpravnu intervenciju. Intervencija je nasilno, tj. diktatorsko miješanje neke države grupe država ili međunarodne organizacije u poslove koji spadaju u unutrašnju ili vanjsku nadležnost jedne ili više država, dakle bez njihova pristanka.⁶ To određenje pokriva i slučajeve intervencije sa strane u međusobne odnose dviju ili više država bez njihova pristanka, jer se tu radi o provedbi njihove vanjske nadležnosti.

Obujam prava koja spadaju u unutrašnju i vanjsku nadležnost države (isključiva nadležnost), a koja čine njenu nezavisnost ili suverenost, u historiji se stalno mijenjao i nastavio je da se mijenja⁷. Predratni Stalni sud međunarodne pravde u Haagu u savjetodavnom mišljenju iz 1923. o dekretima o državljanstvu u Tunisu i Maroku, istakao je: »... moglo bi se reći da je nadležnost neke države *isključiva* u granicama određenim međunarodnim pravom uzetim u širem značenju, obuhvaćajući u isto vrijeme običajno pravo i opće i posebno ugovorno pravo... Pitanje da li izvjesna oblast spada u isključivu nadležnost neke države u suštini je relativno i ovisi o razvoju međunarodnih odnosa...«⁸. Država se osobito ne može pozvati na svoju isključivu nadležnost ako je slobodnom voljom prihvatila neku ugovornu obvezu i pristala na neke konkretne oblike nadzora nad njenim izvršenjem (ispitivanje peticija svojih građana od strane međunarodnog tijela, postupak mirenja, arbitraže ili sudski postupak u slučaju spora o tumačenju ili primjeni ugovora u pitanju), u slučaju kad druge ugovornice vrše svoja ugovorna prava u granicama toga postupka.

Iz gornjeg ipak ne bi valjalo zaključiti da je postojećim međunarodnim pravom oblast isključive nadležnosti država veoma sužena ili da uopće ne postoji. Kako ćemo vidjeti, neki međunarodni dokumenti u okviru načela zabrane intervencije, ali i izvan njega, na pozitivan način propisuju prava država suštinska za njihovu nezavisnost. Povreda bilo kojeg od tih prava nesumnjivo je nedozvoljena intervencija. Neka od tih prava čak se i proširuju suvremenim razvojem općeg međunarodnog prava, na primjer pravo svih država da slobodno raspolazu svojim prirodnim bogatstvima i izvorima, koje se afirmiralo nakon drugog svjetskog rata.

Na temelju svega izloženog valja zaključiti da je svaka intervencija povreda nezavisnosti i jednakosti države koja je njena žrtva. Nasilno miješanje, tj. nedozvoljena intervencija može se izvršiti najrazličitijim postupcima, i međunarodna stvarnost u tom je pogledu prebogata; Ono se može svesti na diplomatsku formu ako je prijetnja silom tim putem dovoljno efikasna

⁶ To određenje izveli smo iz definicije najviše citirane u literaturi iz tjela Oppenheim — Lauterpacht, *International Law*, vol. I, Eighth Edition, London 1955, p. 305, koja glasi: »Intervention is dictatorial interference by a State in the affairs of another State for the purpose of maintaining or altering the actual condition of things. Such intervention can take place by right or without right, but it always concerns the external independence or the territorial supremacy of the State concerned...«. Pregled drugih gledišta o intervenciji daje Tomislav Mitrović u kolektivnom djelu — Milan Šahović (Ed.), *Principles of International Law Concerning Friendly Relations and Cooperation*, Belgrade 1972, pp. 224—233.

⁷ Otome je u nas najopširnije raspravljao Dr Đura Ninčić, *Problem suverenosti u Povelji i praksi Ujedinjenih nacija*, Beograd 1967, str. 157—307.

⁸ Cf., Publications de la C. P. J. I., *Série B*, No 4, pp. 23—24.

da se postigne cilj. U tome smislu i govor lorda Palmerstonea u britanskom Donjem domu mogao je biti intervencija ukoliko je bio prijetnja nekoj državi i ako su se ispunili drugi uvjeti na koje smo ukazali. Intervencija se, nadalje, može vršiti različitim suptilnim i veoma prikrivenim oblicima pritiska, poput pružanja pomoći grupama pobunjenika u drugoj zemlji, toleriranja ili pomaganja obrazovanja i snabdijevanja terorističkih grupa, na vlastitom teritoriju, dozvoljavanja vrbovanja plaćenika među vlastitim građanima ili među strancima na vlastitom području, i dr. Intervencija se može vršiti raznim ekonomskim mjerama ili mjerama uskrate pružanja dalje tehničke pomoći koja je u toku da bi se tim putem postigla promjena vlade u nekoj zemlji, ili da bi se postojeća vlada navela na ustupke. Među suptilnim mjerama intervencije dovoljno je, na primjer, ublažiti embargo na prodaju oružja pobunjenicima u drugoj zemlji koji su spremni da prihvate dominaciju države koja vrši intervenciju, kako bi se ucijenila postojeća vlada ili da bi došlo do njenog smjenjivanja. Intervencija se može vršiti i kombinacijom mjera diplomatskog pritiska, u što spada uskrata priznanja ili preuranjeno priznanje nove države ili vlade, s mjerama ekonomskog i vojnog pritiska. Ona se može vršiti i subverzivnom propagandom s pozivom javnosti druge zemlje da izvrši pritisak na svoju vladu ili da je sruši, i dr.⁹ Mogućnosti takvih suptilnih i u suštini perfidnih mjera intervencije zaista su tolike da ih nikakva kruta definicija ne bi mogla obuhvatiti i sve nabrojati.

Najteži oblici intervencije su oni u oružanom obliku, i oni se poklapaju s nekim vidovima agresije. Definicija agresije, koju je Opća skupština Ujedinjenih naroda konsensusom prihvatila rezolucijom: 3314 (XXXIX) od 14. prosinca 1974, samo kao primjer navodi čine koji su *prima facie* akt agresije, bez obzira na to da li je objavljen rat ili ne:

a) invazija ili napad oružanim snagama neke države na područje neke druge države, ili svaka vojna okupacija, čak i privremena, koja proizlazi iz takve invazije ili napada, ili svako pripojenje područja ili dijela područja neke države izvršeno upotrebom sile;

b) bombardiranje od strane oružanih snaga neke države područja neke druge države, ili upotreba ina koje vrste oružja od strane neke države protiv područja neke druge države;

c) blokada luka ili obala neke države od strane oružanih snaga neke druge države;

d) napad od strane oružanih snaga neke države na kopnene, pomorske ili zračne vojne snage ili na mornaricu i civilno zrakoplovstvo neke druge države;

e) upotreba oružanih snaga neke države koje su stacionirane na području neke druge države uz pristanak države prijema, protivno uvjetima koji su predviđeni sporazumom, ili svako produljenje njihova prisustva na tom području nakon prestanka sporazuma;

f) postupak neke države kojim dopušta da njeno područje, koje je stavila na raspolaganje nekoj drugoj državi, bude upotrebjeno od strane te druge države za izvršenje čina agresije protiv neke treće države;

⁹ Neke ot takvih oblika intervencije opisuju Philip C. Jessup, *A Modern Law of Nations*, New York 1958, pp. 172—173; zatim Louis Cavaré, *Le droit international public positif*, tome II, Paris 1962, pp. 548—549.

g) upućivanje od strane ili u ime neke države oružanih odreda ili skupina dobrovoljaca ili plaćenika koji poduzimaju protiv neke druge države oružane čine takve ozbiljnosti da se izjednačuju s gore navedenim činima, ili se sadržajno mogu ujuna obuhvatiti.¹⁰

Dakle, poduzimanje bilo kojeg takvog čina s ciljem miješanja u poslove što spadaju u unutrašnju ili vanjsku nadležnost države žrtve (a drugačiji cilje se ni apstraktno ne bi mogao zamisliti), i to bez njenog pristanka, u isto je vrijeme oružana intervencija i agresija. Razlika između takve oružane intervencije i agresivnog rata može biti samo formalna i sastojati se u tome da li su jedna ili obadvije strane u sukobu proglasile ratno stanje ili ne¹¹.

Međutim, s gledišta međunarodnog prava postoji suštinska razlika između čina oružane intervencije koji imaju obilježje akata agresije, i svih drugih oblika intervencije koji se provode mjerama diplomatskog, političkog, ekonomskog propagandnog i drugih vrsta pritiska, ali bez neposredne primjene oružane sile.

Suvremeno međunarodno pravo dopušta žrtvi oružane intervencije pravo individualne ili kolektivne samoobrane uz upotrebu oružane sile da bi se suzbio napada. Član 51. Povelje Ujedinjenih naroda, koji potvrđuje to »privatno pravo«, dopušta samoobranu ma kojeg člana Ujedinjenih naroda sve dok Vijeće sigurnosti ne poduzine mjere potrebne za održavanje međunarodnog mira i sigurnosti. Naravno, u današnjim uvjetima teško da će se neka država žrtva agresije osloniti samo na takve mjere, koje je iz političkih razloga nemoguće poduzeti. Članovi Ujedinjenih naroda po tome propisu imaju i dužnost da Vijeću sigurnosti odmah dojavu sve mjere poduzete u vršenju svoga prava na samoobranu.

Mjere intervencije koje nemaju značajke agresije, međutim, mogu kršiti ili narušiti subjektivna prava države protiv koje su poduzete. U takvim slučajevima žrtva intervencije ima pravo da pribjegne dozvoljenim mjerama represalija, koje se opet ne smiju sastojati u primjeni oružane sile. Represalija je djelo koje je samo po sebi povreda prava neke druge države (u ovom slučaju države interventa), ali se smatra dozvoljenom ako je to odgovor na povredu prava koju je prethodno počinila druga strana. Ali, za pribjegavanje represalijama opće međunarodno pravo propisuje neke stroge i kumulativne uvjete: (1) mora postojati povreda nekog interesa zaštićenog međunarodnim pravom; (2) prije pribjegavanja represalijama povrijeđena država mora pokušati ostvariti poštivanje svojih prava mirnim putem; (3) ako takav pokušaj ostane bez uspjeha, povrijeđena država može pribjeći mjerama represalija ako ih se ranije nije općenito odrekla ili ako se nije odrekla neke konkretne mjere koju bi inače namjeravala poduzeti; (4) podu-

¹⁰ Vidi tekst ove rezolucije u prijevodu Nine Vaić, *Međunarodno javno pravo*, izbor dokumenata, Zagreb 1977, str. 274—276.

¹¹ U historiji je bilo više slučajeva vršenja ratnih operacija među državama i širokih razmjera, a da ni jedna ni druga nisu priznavale ratno stanje, pa su čak dalje održavale diplomatske odnose. Takvo je stanje nepriznatog rata postojalo između Japana i Kine od 1931. pa do početka 1938, kad je Japan priznao da postoji ratno stanje između dviju zemalja. U 1938. i 1939, zbog japanske agresije došlo je do ratnih okršaja Sovjetskog Saveza i Japana najprije na teritoriji SSSR-a, a potom Mongolije. Suprotno stanje postoji kad se dvije zemlje nalaze u formalnom ratnom stanju, a da nema nikakvih oružanih sukoba. Gotovo sve latino-američke države objavljivale su rat Njemačkoj u toku drugog svjetskog rata, ali ni do kakvih sukoba nije dolazilo osim mjera sekvestracije njemačke imovine u tim zemljama.

zete mjere koje, kako smo naveli, nikako ne smiju biti upotreba oružane sile, ne smiju biti iznad svake srazmjere s protivpravnim djelom koje je poslužilo kao povod; (5) ne smiju se poduzimati nikakve mjere koje nisu ograničene na zaštitu vlastitih povrijeđenih prava; (6) nakon što država povreditelj prekine svoje protivpravno ponašanje, povrijeđena država mora neodložno prekinuti s mjerama represalija, a naknadu moguće štete iz već počinjenih protivpravnih radnji treba da pokuša ostvariti mirnim putem¹².

Napokon, osobito u odnosima između jakih i slabih država, moguće su i mjere intervencije koje ne čine nikakvu povredu interesa zaštićenih međunarodnim pravom žrtve takvih mjera, a da ipak budu efikasne i da imaju sve značajke intervencije koje smo naprijed opisali. Takve mjere intervencije mogu se sastojati u uskrati priznanja nove države ili nove vlade, u odbijanju da se zaključi ili da se produži ugovor koji je istakao, u uskrati zajma, i dr. Dakle, neka država, osobito ako je moćna i bogata, može izvršiti inače nedozvoljeni čin intervencije korištenjem svojih vlastitih prava. U takvim slučajevima žrtva intervencije ima jedino pravo da pribjegne mjerama *retorzije*. To su neprijazni čini koji nanose štetu, ali sami za sebe nisu povreda prava.

Sigurno je da u svim gornjim slučajevima — pribjegavanja samoobrani, represalijama ili retorziji — kad su te mjere dozvoljene, opće međunarodno pravo ne daje neku naročitu zaštitu malim i slabim državama koje su najčešće žrtve intervencije moćnih i jakih zemalja. U takvim odnosima dozvoljene mjere samopomoći koje smo opisali najčešće će se pokazati kao nedovoljne ili sasvim neefikasne.

Međutim, s gledišta međunarodnog prava važno je naglasiti da sve mjere samoobrane, represalija i retorzije, pod uvjetom i u mjeri kad su opravdane, same za sebe nisu čini intervencije, nego su odgovor na njih.

Intervenciju je moguće poduzeti i u okviru mjera za rješavanje međunarodnih sporova. Pisci se slažu u tome da ponuda dobrih usluga ili posredovanja neke države strankama nekog spora sama za sebe ne označava intervenciju¹³. U tome smislu član 3. Haške konvencije o mirnom rješavanju međunarodnih sporova iz 1907. izričito navodi da »pravo« ponude dobrih usluga ili posredovanja, čak i u toku neprijateljstava, ni jedna ni druga strana u sporu ne smiju smatrati malo prijateljskim činom (*un acte peu amical*). Nasuprot tome, po našem mišljenju svako nasilno, tj. diktatorsko *nametanje* strankama u sporu takvih usluga ili posredovanja jest intervencija, i zabranjeno je općim međunarodnim pravom. Takva nametnuta intervencija nije način mirnog rješavanja sporova, nego je njegova suprotnost. Takvih slučajeva bilo je u prošlom stoljeću, naročito u odnosima prema oslabljenoj Otomanskoj Imperiji.

U historiji međunarodnih odnosa bilo je, mada izuzetno, čak i slučajeva prikrivene intervencije nametnutom arbitražom. Charles Rousseau bilježi kao takav slučaj arbitražnu presudu generalnog guvernera Britanske Indije lorda Cunningga od 2. travna 1861. u sporu između Mascata i Zanzibara o podijeli država Sagid-Said. U novije vrijeme ministri vanjskih poslova naci-

¹² Do tih uvjeta za pribjegavanje dozvoljenim represalijama došli smo na temelju analize prava i međunarodne prakse u raspravi »Pravo na represalije u doba mira«, *Jugoslavenska revija za međunarodno pravo* 1980, br. 2—3, str. 209—228.

¹³ Cf., Oppenheim — Lauterpacht, *op. cit.* (bilješka 6), vol. I, p. 305.

stičke Njemačke i fašističke Italije, von Ribbentrop i grof Ciano, nametnuli su dvije arbitražne presude Čehoslovačkoj i Rumunjskoj u korist Mađarske. Presudama od 2. studenog 1938. i od 30. kolovoza 1940. oni su dodijelili prostrane oblasti tih dviju država Mađarskoj, a da ih nisu obrazložili nikakvim pravnim motivima. I obadvije te presude bile su poništene mirovnim ugovorima s Mađarskom i Rumunjskom iz 1947. godine.¹⁴

Opće međunarodno pravo ne nameće državama, strankama u sporovima, nikakve obaveze u pogledu načina njihovog rješavanja. One su potpuno slobodne u izboru sredstava, pa ni do kakvog konačnog rješenja ne može doći ako se jedna ili obadvije stranke tome protive. Određenije obaveze mogu se poduzimati jedino ugovorima ili jednostranim prihvatom klauzule o nadležnosti Haškog suda iz člana 36. stav 2. njegova Statuta. Mada opće međunarodno pravo i na taj način neizravno zabranjuje intervenciju u rješavanju sporova, tu se ipak očituje i njegova slabost. Naime, i međunarodno pravo kao sustav pravila može biti osnova za rješenje nekog spora opet samo ako obadvije stranke u sporu na tu osnovu pristanu.

U znanosti se čini važna razlika između individualne i kolektivne intervencije. Individualna intervencija je ona koju jedna država provodi miješajući se u poslove unutrašnje ili vanjske nadležnosti jedne ili više drugih društava.

Pojam kolektivne intervencije nastao je u znanosti još prije prvog svjetskog rata. Pod njim su se razumijevale intervencije Svete alijanse, a potom diplomatskih skupova u okviru Evropskog koncerna u prošlom stoljeću. Pored oružanih intervencija koje su poduzimale Austrija i Francuska po odobrenju i u ime Svete alijanse u Napuljskoj Kraljevini, u Pijemontu i u Španjolskoj, tu spada Londonska konferencija iz 1839. kojom je Belgija dobila konačno priznanje i priznate granice, te Berlinski kongres 1878. god. koji je intervenirao u rusko-turske odnose i poništio od Otomanske Imperije iznuđeni Sanstefanski ugovor iz iste godine. Hull naziva taj oblik intervencije pod autoritetom korporacije država (*body of States*), ali prema njemu izražava oprez. Ističe da se za korporaciju država ne može smatrati da ima pravo kontrole »izvan prava na temelju rudimentarnih socijalnih veza koje spajaju te države«¹⁵.

Pojam kolektivne intervencije dobio je potpuniji sadržaj ustanovljenjem Lige naroda 1919. godine. Na temelju člana 11. Pakta, Liga je uzurpirala pravo da se nje tiče svaki rat ili prijetnja ratom bilo da neposredno pogađa nekog člana Lige ili ne, smatrajući da je ona dužna poduzeti mjere za efikasno održavanje mira među narodima. Međutim, među pravilima postupka rješavanja sporova pred Vijećem Lige, član 15. točka 8. Pakta priznaje predmete koji se odnose na isključivu nadležnost država: »Ako jedna stranka ustvrdi, a Vijeće prizna da se spor odnosi na neko pitanje koje po međunarodnom pravu spada u njenu isključivu nadležnost, Vijeće će to konstatirati u svojem izvještaju, ali neće preporučiti nikakvo rješenje.«

I Povelja Ujedinjenih naroda, u jednom propisu u kojem navodi izraz »intervencija«, ima u vidu ograničenje kolektivne intervencije od strane same te organizacije. Radi se o jednom od načela Ujedinjenih naroda iz člana 2. Povelje; Točka 7. ovoga člana glasi: »Ništa u ovoj Povelji ne ovla-

¹⁴ Cf., Ch. Rousseau, *op. cit.* (bilješka 1), tome IV, p. 45.

¹⁵ Cf., W. E. Hall, *A Treatise on International Law*, 7th Edition, London 1917, p. 303.

šćuje Ujedinjene narode da se miješaju (u engleskom, francuskom i španjolskom originalu — »da interveniraju«, vp. Đ. D.), u poslove koji po njihovoj biti pripadaju u unutrašnju nadležnost države, niti ne obavezuje članove da takve poslove podnose na rješavanje prema ovoj Povelji; no to načelo ne dira u primjenu prisilnih mjera prema glavi VII.« Prema tome propisu jedini izuzetak od toga načela jesu kolektivne prinudne mjere koje može propisati Vijeće sigurnosti u slučajevima prijetnje miru, narušavanja mira ili akata agresije.

U znanosti, ali i u praksi država, taj propis bio je predmet oprečnih, često u različitim situacijama i suprotnih tumačenja. Mnoge države članice, naročito velike sile, zatim sve kolonijalističke zemlje, te one koje su bile optuživane za kršenje ljudskih prava poput Južne Afrike, taj su propis tumačile preširoko. One su odbacivale preporuke Opće skupštine kao navodnu povredu njihove unutrašnje nadležnosti. Pri tome su namjerno zabacivale pravni pojam intervencije.

Tako su na početku procesa dekolonizacije kolonijalne sile smatrale svako zadiranje organa Ujedinjenih naroda u njihovo upravljanje nesamoupravnim područjima protivpravnom povredom njihove unutrašnje nadležnosti. Jednako je bilo u pogledu politike apartheida u Južnoj Africi ili kršenja ljudskih prava u Mađarskoj, Rumunjskoj i Bugarskoj u godinama hladnog rata. Još više je taj propis bio predmetom blokovskih nadmetanja velikih sila, pri čemu su primjenjivani suprotni kriteriji u odnosu na sebe i protivnu stranu¹⁶.

Ako ostavimo po strani ta gruba kršenja i izvrtanja pravnih propisa, kad se radi o rezolucijama Opće skupštine u obliku preporuka u oblastima ekonomske i socijalne suradnje, poštivanja ljudskih prava i drugim pitanjima iz Povelje, u potpunosti prihvaćamo gledište Herscha Lauterpachta izraženo još 1947. godine: »Točka 7. člana 2. odnosi se na akcije Ujedinjenih naroda koje dovode do intervencije i ona ne zabranjuje mjere koje predstavljaju nešto manje od intervencije. Intervencija je tehnički izraz potpuno nespornog sadržaja. Ona znači diktatorsko miješanje u smislu akcije koja dovodi do negiranja nezavisnosti neke države. Ona se sastoji u imperativnom zahtjevu za nekim pozitivnim ponašanjem ili uzdržavanjem, koje ako se ne izvrši, podrazumijeva prijetnju ili pribjegavanje sili u nekom obliku.«¹⁷ Naravno, preporuka Opće skupštine u tome smislu nije nikako intervencija.

Problem kolektivne intervencije od strane univerzalnih međunarodnih organizacija u svrhu održavanja međunarodnog mira i sigurnosti važno je pitanje, ali nema primaran interes za našu raspravu. Ni Liga naroda, a ni Ujedinjeni narodi, nikada svojoj historiji nisu postigli toliko nivo efikasnosti u djelatnostima propisanim njihovim ustavnim aktima da su u okviru tih nadležnosti mogli ozbiljno ugroziti nezavisnost i sigurnost država, osobito onih najvećih.

¹⁶ Takva oprečna stajališta ispoljavaju se naročito u raspravama i prilikom glasanja u Vijeću sigurnosti i Općoj skupštini u povodu akata oružane intervencije. Bilo bi zanimljivo izvršiti analizu stajališta stalnih članova Vijeća sigurnosti u povodu američke intervencije u Dominikanskoj Republici 1955, intervencije Sovjetskog Saveza u Mađarskoj 1956, zajedničke intervencije Britanije, Francuske i Izraela u Egiptu iste godine, intervencije u Čehoslovačkoj 1968, itd.

¹⁷ Cf., Hersch Lauterpacht, »The International Protection of Human Rights«, *Recueil des Cours 1947*, tome 70, pp. 18—19.

U poslijeratnom razdoblju bilo je nekoliko slučajeva kolektivne oružane intervencije u sličnom značenju kako joj pridajemo za XIX stoljeće. U 1965. god. nakon iskrcavanja marinaca Sjedinjenih Država u Dominikanskoj Republici, u tu zemlje bile su upućene i oružane snage nekih drugih članica Organizacije američkih država: Brazila, Paragvaja, Kostarike, Hondurasa, Nikaragve i El Salvadora. One su tamo bile ostale do listopada 1966. godine. U 1968. god. dogodila se repriza. Oružane snage nekih članica Varšavskog ugovora — Sovjetskog Saveza, Poljske, Demokratske Republike Njemačke, Mađarske i Bugarske izvršile su oružanu intervenciju u Čehoslovačkoj. Ti primjeri kolektivnih oružanih intervencija, poduzimani od vojnih saveza za kolektivnu samoobranu protiv svojih vlastitih članova, teško da imaju neke osobite, zasebne značajke u odnosu na nedozvoljenu individualnu intervenciju. One su bile organizirane i vođene u interesu vodećih članica tih saveza.

* * *

U određenju pojma intervencije na kraju je neophodno odrediti odnos između čina intervencije i mjera poduzetih zbog više sile i nepredviđenih okolnosti, nesreće i krajnje nužde, koje se izuzetno po međunarodnom pravu smatraju dozvoljenim uokoliško se ispune predviđeni uvjeti. Komisija za međunarodno pravo Ujedinjenih naroda u radu na kodifikaciji odgovornosti država usvojila je nacрте nekih propisa za koje se može smatrati da kodificiraju pozitivno međunarodno pravo na snazi. Gornje nabrojani čini isključuju protivpravnost počinjenog djela i čine odgovornost države za njih, ali se time ipak ne isključuje naknada štete koja iz njih proizađe.

U nacrtu tih propisa viša sila i nepredviđene okolnosti definiraju se kao nodoljiva sila ili nepredviđeni vanjski događaj, izvan kontrole zemlje koja pribjegne činu, koje čine materijalno nemogućim ponašanje u skladu s pravnom obavezom, pod uvjetom da ta država nije doprinijela nastanku stanja materijalne nemogućnosti.

Protivpravnost nekog djela isključuje se također ako osoba koja djeluje nije imala drugog načina u okolnostima krajnje nesreće da spasi svoj život ili živote osoba koje su joj povjerene na zaštitu, također ako država u pitanju nije pridonijela nastanku takvih okolnosti.

Stanje krajnje nužde isključuje protivpravnost pod kumulativnim uvjetima: (a) ako čin u pitanju postane jedini način očuvanja suštinskog interesa države u odnosu na svoje pravne obaveze; i (b) ako takav čin nije ozbiljno narušio suštinski interes države u odnosu na koju obaveza postoji. I stanje krajnje nužde isključuje se ako obaveza u pitanju proizlazi iz imperativne norme općeg međunarodnog prava (*jus cogens*); ili ako takva obaveza proizlazi iz ugovora koji izričito ili implicitno isključuje mogućnost pozivanja na krajnju nuždu; ili ako je država u pitanju pridonijela stanju krajnje nužde. Kumulativno poštivanje svih tih strogih uvjeta isključuje mogućnost vršenja intervencije pod plaštem krajnje nužde, kakvih je slučajeva ranije bilo.

Po našem mišljenju, čine poduzete zbog više sile i nepredviđenih okolnosti, krajnje nesreće ili krajnje nužde, pod svim uvjetima koji se za njih u tim propisima postavljaju, treba odvojiti od pojma intervencije.

* * *

Nakon što smo pokušali približno označiti sadržaj pojma intervencije i njegov odnos prema nekim drugim činima, željeli bismo istaknuti njegovu političku suštinu. Čini intervencije redovito su posljedica neravnopravnih odnosa snaga između države interventa i njene žrtve. Mada u međunarodnim odnosima, kao i inače u životu, ništa nije nemoguće, veoma malo je vjerojatno da će se slabija država usuditi izvršiti intervenciju, tj. nasilno miješanje u poslove unutrašnje ili vanjske nadležnosti neke mnogo jače države, a da to ostane bez teških posljedica po nju. Ako su odnosi snaga između interventa i njegove žrtve izjednačeni, to može dovesti do ozbiljnog sukoba, pa i do formalnog rata. U prošlosti su neki pisci pokušali opravdati intervenciju kao manje zlo koje inože spriječiti rat. Ako se intervencija poduzme kao mjera prevencije rata, to je jedino moguće u slučaju kad veoma jaka država intervenira u poslove slabije zemlje i očekuje da ona tome neće pružiti otpor.

Taj odnos snaga kod intervencije kao jedan od argumenata njene protivpravnosti i neprihvatljivosti veoma je jasno istakao Međunarodni sud u Haagu u presudi u sporu o Krfskom tjesnacu od 9. travnja 1949. godine. Sud je osudio nasilnu akciju čišćenja mina koju je poduzela britanska flota u albanskom teritorijalnom moru, nakon što su tamo od mina potopljena dva britanska razarača. Britanija je pred Sudom tu nasilnu akciju pravdala kao mjeru samopomoći u svrhu očuvanja dokaza. Sud je taj čim intervencije energično osudio na temelju ovih argumenata:

»... Navodno pravo na intervenciju Sud može uzeti jedino kao očitovanje političke sile, koja je u prošlosti dovodila do najtežih zloupotreba, i koja ne može naći svoje mjesto u međunarodnom pravu ma koliki bili nedostaci u međunarodnoj organizaciji. Intervencija je možda još manje prihvatljiva u posebnom obliku u kojem je ovdje izražena, jer po prirodi stvari, rezervirana za najjače države, ona lako može dovesti do izopačenja međunarodne pravde.«¹⁸

Razvoj pravnih pravila o neintervenciji

Sve dok međunarodno pravo nije počelo radikalno ograničavati pravo država na rat, a to je bilo s Paktom Lige naroda iz 1919, pravna pravila koja su zabranjivala intervenciju bila su relativna i nesavršena, uz mnogo izuzetaka.

Načelo zabrane intervencije pisci su izvodili kao korelat prava svih država na nezavisnost (suverenost) i na jednakost. Međutim, nasuprot tim temeljnim pravima svih država, koja su bila afirmirana više u znanosti negoli u konkretnoj praksi država postojalo je i suvereno pravo država na vođenje rata. Naravno, ako ne same države, onda makar svi pisci međunarodnog prava nisu uvijek smatrali pravo država na rat kao apsolutno. Dok je u znanosti bila vladajuća teorija o podjeli ratova na pravedne i nepravedne, koja je ograničavala pravo na rat, po C'Connellu pojam intervencije bio je povezan s konceptom pravednog rata¹⁹.

Međutim, kad su se već krajem XVIII st. osnove te podjele počele reallizirati i time odbacivati, kad se počelo tvrditi da je za svaku državu njen

¹⁸ Cf., *I. C. J. Reports 1949*, p. 35.

¹⁹ Cf., *D. P. O'Connell, International Law*, Vol. I, London 1965, p. 323.

razlog za rat pravedan i da nema međunarodnog organa koji bi odlučivao o tome koja od zaraćenih strana ima pravedan razlog (*justa causa*), tada je i od zabrane država na intervenciju u suštini ostalo veoma malo.

Na temelju načelâ nezavisnosti i jednakosti država logički je proizlazilo da je intervencija pravno nedozvoljena, osim u izuzetnim slučajevima, jer je s v a k a intervencija, čak i u slučajevima kad je dozvoljena, povreda nezavisnosti druge države. Logički, međutim, bila je neodrživa ali stvarnosti međunarodnih odnosa veoma bliska formula da je intervencija protivpravna sve dok ne dovede do rata, i da tada postaje pravno dozvoljena²⁰, jer su države imale pravo da ratuju. Neki pisci su na toj osnovi, iz oportunističkih razloga, opravdavali intervenciju. Ako se intervencija odbije, onda dovodi do rata, ali ako joj se slabija strana pokori, ona postaje preventivna mjera i time se izbjegava rat²¹.

* * *

Praksa država o načelu neintervencije bila je nestalna. U periodu prije prvog svjetskog rata, a i kasnije, obično su izjave što su potvrđivale to načelo dolazile kao reakcija na praksu intervencije koja je prelazila mjeru.

Sveta alijansa, koja je bila prvi rudimentalni sistem kolektivne sigurnosti, uzurpirala je pravo na intervenciju u provođenju načelâ legitimiziranih i apsolutizma, a protiv građanskih liberalnih ideja iz francuske revolucije. Poznate su bile oružane intervencije austrijske vojske u ugušivanju pobuna u Napuljskoj kraljevini 1821. i u Pijemontu 1822, te francuske vojske u Španjolskoj 1823, na temelju odluka ili odobrenja kongresâ Svete alijanse. U tome vremenu činilo se mogućim da Sveta alijansa na sličan način intervenira u pobunjenim kolonijama Latinske Amerike da bi se tamo restaurirala vlast španjolskog kralja. No, ti uspjesi i perspektive uspjeha na polju oružane intervencije izrodili su jake otpore. U 1822. god. Britanija se udaljila od Svete alijanse i pod prvim ministrom Canningom počela se službeno izjašnjavati za — načelo neintervencije²².

Sjedinjene Američke Države, koje su već bile priznale nezavisnost novih latinoameričkih republika, a bile su suočene s opasnošću teritorijalne ekspanzije Rusije sa Aljaske (koja je tada bila ruski teritorij), u sjeverozapadnom prostoru, reagirale su na tu politiku proglašenjem Monroeove doktrine.²³

U prosincu 1823. god. predsjednik Monroe formulirao je tu doktrinu u dvjema porukama Kongresu Sjedinjenih Država. U prvoj poruci bilo je navedeno da se američki kontinenti ne mogu više smatrati otvorenim za buduću kolonizaciju od bilo koje evropske sile. Oni su postali slobodni teritoriji. Ipak, ta poruka podrazumijevala je pravo zemalja koje su već imale kolonije da ih zadrže, ali se zabranjivala dalja kolonizacija. Britanija i Rusija su izričito protestirale protiv te poruke. U stvarnosti, međutim, nakon 1823. god. nije bilo daljih kolonijalnih osvajanja u tome prostoru.

Druga poruka odnosila se na namjeravanu intervenciju Svete alijanse

²⁰O'Connell to rezoniranje, čini se, odbacuje kao strano logici, *ibid.*, p. 323.

²¹Cf., W. E. Hall, *op. cit.* (bilješka 15), p. 293.

²²Vidi prikaz nastanka Svete alijanse i njenog djelovanja u Vladimir Ibler, *Diplomatska historija 1814—1971*, Zagreb 1960, str. 24—38.

²³Istinski tvorac te doktrine bio je tadašnji državni sekretar John Quincy Adams, koji je potom bio i predsjednik Sjedinjenih Država od 1825. do 1829. godine.

u korist Španjolske. U njoj je bilo istaknuto da, s obzirom na to da Sjedinjene Države nisu intervenirale, »niti će bilo kada intervenirati u ratovima u Evropi«, u interesu mira i sreće one ne mogu dozvoliti udruženim evropskim silama da prošire svoj politički sistem (podrazumijevala se apsolutistička monarhija) na bilo koji dio Amerike, i da pokušaju intervenirati u nezavisnosti južnoameričkih republika²⁴.

Monreova doktrina iz 1823. god. nije nikad bila prihvaćena kao neko pravno pravilo, nego je zapravo bila deklaracija političkih načela. U vrijeme kad je bila proglašena, nesumnjivo je bila antiintervencionistička i uz britansku politiku neintervencije zadala je udarac Svetoj alijansi čiji se kongresi nakon 1823. god. više nikad nisu održavali. Ta doktrina pomogla je očuvanju nezavisnosti latinoameričkih republika.

Kasnija tumačenja te iste doktrine, naročito početkom ovog stoljeća, dovela su do njene suprotnosti. Sjedinjene Države bile su uzurpirale pravo da vojnim, političkim i financijskim mjerama interveniraju u poslove malih srednoameričkih i karipskih država. To pravo intervencije one su za sebe osigurale nizom nametnutih ugovora nekima od tih zemalja. Bila je to tzv. *Big Stick Policy* (prema izreci: *speak softly and carry a big stick*), provedena od strane triju predsjednika: Theodora Roosevelta (1901—1908), Williama Tafta (1909—1913) i nakon prvog svjetskog rata Calvina Coolidgea (1923—1928). Ta velika zemlja držala je pod vojuom okupacijom ili je vršila vojne intervencije u ovim zemljama: Nikaragva od 1912. do 1914; Kuba 1912, zatim od 1916 do 1922; Dominikanska Republika u 1911, 1913, 1914. i 1916; a u Haitiju punih trideset godina, od 1914. do 1934. godine. Hondurasu, Nikaragvi, Dominikanskoj Republici i Haitiju u nekim je periodima bila nametnuta potpuna kontrola financija od strane Sjedinjenih Država, tako da se one u tome periodu gotovo nisu mogle smatrati nezavisnim državama²⁵.

Naravno, ta intervencionistička politika bila je krajnje nepopolarna i ona će nešto kasnije dovesti do reakcije u samim Sjedinjenim Državama i u Panameričkoj uniji.

* * *

U periodu nakon prvog svjetskog rata zbog razvoja nekih pravila o ograničenju prava na rat, načelo zabrane intervencije u općem međunarodnom pravu postepeno dobija sigurniju pravnu osnovu. Tada dolazi do prvih međunarodnih akata regionalnog domašaja koji izričito potvrđuju načelo zabrane intervencije. Istina je, međutim, da najvažniji akti općenitog značenja o tome načelu još uvijek šute. To se odnosi na individualnu intervenciju koju neka država poduzima u vlastito ime.

Pakt Lige naroda još nije bio formalno zabranio pravo na rat, ali je njegovo otpočinjanje uvjetovao prethodnim obaveznim postupkom rješavanja spora pred organima Lige, putem arbitraže ili pred Haškim sudom. Ipak, neke oružane intervencije koje nisu dovodile do ratnog stanja ostajale su nekažnjene. Najpoznatije je bilo talijansko bombardiranje otoka Krfa, a zatim njegova okupacija u 1923, kao mjera retilijacije za ubojstvo talijan-

²⁴ Cf., Oppenheim — Lauterpacht, *op. cit.* (bilješka 6), vol. I, pp. 314—315.

²⁵ Prikaz intervencija Sjedinjenih Država u zemljama Srednje Amerike i Kariba iz toga perioda i kasnije daje Ch. Rousseau, *op. cit.* (bilješka 1), tome IV, pp. 85—93.

skog člana komisije za grčko-albansko razgraničenje sa grčkog teritorija. Komisija pravnik *ad hoc*, koju je obrazovalo Vijeće Lige, izjasnila se da okupacija koja ne dovodi do ratnog stanja može, ali i ne mora biti u neskladu s članovima 12. i 15. Pakta Lige, što zavisi o okolnostima slučaja, a ocjenu toga donosi Vijeće Lige.

Briand-Kelloggov pakt iz 1928. god., osudio je pribjegavanje ratu u svrhu rješavanja sporova, i njegove su se stranke odrekle rata kao instrumenta nacionalne politike u svojim međusobnim odnosima. Dakle, od toga vremena može se smatrati da je načelo rješavanja sporova isključivo mirnim sredstvima dobilo konačnu potvrdu u općem međunarodnom pravu. Podrazumijevalo se da pravo na samoobranu nije u neskladu s obavezama ugovornica iz toga Pakta. Neki pisci bili su skeptični u pogledu njegova domašaja s obzirom na dalekosežne rezerve nekih ugovornica koje su zadržavale pravo da same ocjenjuju kad će pribjeći pravu na samoobranu²⁶. Ipak, pristup gotovo svih država svijeta tome Paktu potakao je razvoj općeg običajnoga međunarodnog prava u pravcu zabrane rata, a to je dalo podlogu Nürnberškom i Tokijskom sudu nakon drugog svjetskog rata za kažnjavanje zločina protiv mira. Pitanje da li je Briand-Kelloggov pakt zabranio upotrebu sile koja formalno ne dovodi do rata u znanosti je ostalo neriješeno, a time ni načelo zabrane oružane intervencije još nije bilo dobilo svoju konačnu potvrdu.

U isto vrijeme u Americi je bilo došlo do pomenute reakcije na intervencionističku politiku Sjedinjenih Država prema svojim južnim susjedima. Nakon što je Franklin Delano Roosevelt u 1933. god. zauzeo predsjednički položaj, ta zemlja bila se odrekla ranije nasilničke politike i proklamirala je tzv. politiku dobrog susjedstva. Neki raniji ugovori sa srednjoameričkim državicama, koji su predviđali intervenciju Sjedinjenih Država, bili su revidirani. Međutim, trebalo je nešto vremena da se ta politika u cijelosti afirmira.

Na Sedmoj međunarodnoj konferenciji američkih država, održanoj u Montevideu 1933, usvojena je Konvencija o pravima i dužnostima država, koja je bila prvi ugovorni akt u svijetu o kodifikaciji te važne oblasti općega međunarodnog prava. Član 8. te Konvencije kategorički ističe: »Nijedna država nema pravo da intervenira u unutrašnje ili vanjske poslove druge«²⁷. Državni sekretar Sjedinjenih Država Cordell Hull ipak je na taj propis bio uložio rezervu široka i neodređena sadržaja.

Ali, na Konferenciji u Buenos Airesu 1936. god. Sjedinjene Države, zajedno s ostalim članicama Panameričke unije, bez rezerve su bile prihvatile Dodatni protokol o neintervenciji, čiji je član 1. glasio: »Visoke strane ugovornice izjavljuju da je neprihvatljiva neposredna ili posredna intervencija bilo koje od njih, i iz bilo kakvog razloga, u unutrašnje ili vanjske poslove svake druge stranke.«²⁸

To načelo jednako je čvrsto izraženo i u nekim najvažnijim američkim aktima usvojenim krajem rata i nakon njegova završetka. Sjedinjene Države stranka su svih tih akata. Akt iz Chapultepeca od 8. ožujka 1945, koji je

²⁶ Prikaz tih rezervi i njihovu kritiku izložio je André M. Mandelstam, »L'interprétation du Pacte Briand-Kellogg par les gouvernements et les parlements des Etats signataires«, *Revue générale de droit international public* 1933, pp. 537ff.

²⁷ Cf., Llewellyn P. Fankuchen, *A Documentary Textbook in International Law*, New York 1940, p. 19.

²⁸ Cf., T. Komarnicki, *op. cit.*, (bilješka 3), p. 18, n. 39.

prethodio Povelji Ujedinjenih naroda, u svojoj preambuli pod točkom B konstatirao je da su američke države uvrstile u svoje međunarodno pravo »Osudu intervencije neke države u unutrašnje ili vanjske poslove druge.« Osim toga, taj Akt je u svome dijelu nazvanom »Deklaracija« istakao: »Prvo: Da su sve suvremene države međusobno pravno jednake. Drugo: Da svaka država ima pravo na poštivanje posebnosti i nezavisnosti od strane drugih država članica međunarodne zajednice.«²⁹

I napokon, Pakt Arapske lige, potpisan u Kairu 22. ožujka 1945, dakle također prije Povelje Ujedinjenih naroda, u članu 8. navodi: »Svaka država članica se obavezuje da će poštivati oblik vladavine ustanovljen u drugim državama članicama, smatrajući ga njihovim isključivim pravom. Svaka država članica se obavezuje na uzdržavanje od svih djelatnosti usmjerenih na promjenu režima.«³⁰

Time zaključujemo pregled propisa regionalnog domašaja o zabrani intervencije do stupanja na snagu Povelje Ujedinjenih naroda. Svi ti propisi na ugovornoj osnovi i danas obavezuju njihove stranke.

Suvremeni međunarodni propisi o zabrani intervencije

Odlučujuća za dalji razvoj općeg međunarodnog prava o zabrani intervencije bila je nesumnjivo Povelja Ujedinjenih naroda, koja je kao ugovorni propis stupila na snagu 24. listopada 1945. godine.

Mada povelja u svome tekstu izričito ne spominje individualnu intervenciju država, ona je posredno zabranjuje na sveobuhvatniji način negoli bilo koji raniji opći međunarodni akt. Član 2. točka 4. Povelje glasi: »Članovi se u svojim međunarodnim odnosima uzdržavaju od prijetnje silom ili upotrebe sile koje su uperene protiv teritorijalne cjelovitosti ili političke nezavisnosti bilo koje države, ili su na bilo koji način nespojive s ciljevima Ujedinjenih naroda.«

Povelja je, dakle, zabranu rata kao instrumenta nacionalne politike država iz Briand-Kelloggova pakta proširila na svaku prijetnju silom ili upotrebu sile protiv teritorijalne cjelovitosti ili političke nezavisnosti bilo koje države, članice Ujedinjenih naroda ili ne. Više nema sumnje da je oružana intervencija koja ne dovodi do formalnog rata također postala zabranjena. Isto tako, zabrana prijetnje silom protiv političke nezavisnosti država po našem mišljenju daje osnove za postavku da su njome obuhvaćeni i oblici intervencije koji nemaju karakter oružane sile.

Zabrana intervencije u Povelji je dobila još jednu pravnu potvrdu u točki 3. člana 2, koja glasi: »Članovi rješavaju svoje međunarodne sporove na takav način da ne ugroze međunarodni mir, sigurnost, i pravdu.« Time se pravno zabranjuje bilo kakav oblik intervencije u rješavanju sporova među državama, bilo da dolazi od neke stranke u sporu, ili treće zemlje koja obadvjema strankama želi nametnuti neki oblik posredovanja. To načelo je, kako smo naveli, već bilo implicirano i u Briand-Kelloggovu paktu³¹.

²⁹ Cf., *United Nations Textbook*, 3rd Ed., Leiden 1958, pp. 381, 382—383.

³⁰ *Ibid.*, p. 431.

³¹ Član 2. Briand-Kelloggova pakta iz 1928. glasi: »Visoke ugovore strane priznaju da će rješavanje ili rješenje svih sporova ili sukoba, bilo koje prirode ili porijekla, koji se mogu među njima pojaviti, tražiti uvijek i jedino mirnim putem.« Cf., Le Fur — Chklaver, *Recueil des textes de droit international public*, Paris 1934, p. 989.

Također je i točka 1. člana 2. Povelje, koja glasi: »Organizacija se temelji na načelu suvremene jednakosti svih svojih članova«, dodatna pravna osnova za zabranu intervencije. Na stranu nezgrapnan izraz »suverena jednakost« koji kao takav nema precizan sadržaj u međunarodnom pravu³², ranije smo naveli da iz poštivanja nezavisnosti (suverenosti) i jednakosti država proizlazi i zabrana intervencije u poslove njihove unutrašnje ili vanjske nadležnosti. Ipak, valja istaknuti da ni Povelja, kao ni raniji akti koji su ustanovljivali sisteme kolektivne sigurnosti (Svetu alijansi i Ligu naroda), nije dosljedno provela načelo jednakosti svojih članova. Posebna prava stalnih članova Vijeća sigurnosti u odlučivanju u vijeću i u pogledu izmjena Povelje zapravo su negacija toga načela, makar što se tiče same Organizacije ujedinjenih naroda.

Iz navedenih propisa člana 2. Povelje proizlazi da su oni formulirani kao obaveze država članica Ujedinjenih naroda i organa svjetske organizacije, a ne kao načela općega međunarodnog prava koja bi obavezivala i države nečlanice.

Ipak je Povelja — do danas najvažniji međunarodni akt u historiji međunarodnih odnosa — ubrzo nakon 1945. god. potakla dalji razvoj općeg običajnog međunarodnog prava u tome pravcu. Danas se načela o zabrani prijetnje ili upotrebe sile, ali i načelo o ravnopravnosti i samoodređenju narodâ, smatraju pravilima koja su prerasla u opće međunarodno pravo, a to je potvrđeno i brojnim deklaracijama Opće skupštine, na koje ćemo nešto kasnije ukazati.

Transformacijom gornjih načela u pravila općega međunarodnog prava završila se jedna značajna faza u razvoju općih pravnih pravila koja se odnose na međunarodnu i nacionalnu sigurnost država.

* * *

Poslijeratni ustavni akti kojima su stvarane regionalne međunarodne organizacije potvrđivali su na neposredan način načelo zabrane intervencije, a neki od njih su i proširivali taj pojam.

Ustavni akt Organizacije američkih država, Bogotska povelja iz 1948, u dijelu o temeljnim pravima i dužnostima država, u članu 15. ističe: »Nijedna država ili grupa država nema pravo da intervenira, neposredno ili posredno, iz bilo kojeg razloga, u unutrašnje ili vanjske poslove bilo koje druge države. Gornje načelo zabranjuje ne samo oružanu silu nego također i bilo kakav drugi oblik miješanja ili pokušaj prijetnje protiv posebnosti države ili protiv njenih političkih, ekonomskih i kulturnih elemenata.« Slijedeći, član 16. po našem je saznanju prvi međunarodni ugovorni propis koji izričito zabranjuje ekonomsku intervenciju: »Nijedna država ne smije upotrebiti ili ohrabriti primjenu prinudnih mjera ekonomskog ili političkog karaktera da bi izvršila prinudu na suverenu volju druge države ili od nje postigla korist bilo koje vrste.«³³ Ni te izričite pravne obaveze nesu spriječile nov period intervencionističke politike Sjedinjenih Država u tome dijelu svijeta koji još nije na izmaku, a u zadnje se vrijeme čak i pooštava.

³² Vidi o tome — Ch. Rousseau, *op. cit.* (bilješka 1), tome IV, pp. 30—31.

³³ Cf., *United Nations Textbook*, p. 391.

Povelja iz Adis Abebe, Ustav Organizacije afričkog jedinstva od 25. svibnja 1963, u članu II, među drugim načelima Organizacije proklamira »nemiješanje u unutrašnje poslove država.«³⁴

Čak i Varšavski ugovor o prijateljstvu, suradnji i uzajamnoj pomoći od 14. svibnja 1955, kojim je formalno ustanovljen vojni i politički savez zemalja Istočne Evrope u svrhu kolektivne samoobrane, u svome uvodu navodi »nemiješanje u unutrašnje poslove«, i tome načelu između ostalog posvećuje član 8: »Ugovorne strane izjavljuju da će djelovati u dudu prijateljstva i suradnje, u cilju još većeg razvijanja i učvršćivanja postojećih međusobnih ekonomskih i kulturnih veza, ravnajući se načelima uzajamnog poštivanja njihove nezavisnosti, suverenosti, kao i nemiješanja u njihove unutrašnje poslove.«³⁵

Varšavski ugovor je jedan od rijetkih ugovora o kolektivnoj sigurnosti koji na izričit način proklamira načelo zabrane intervencije³⁶. Ipak, upravo je taj ugovor bio u cjelini prizvan da bi se opravdale oružane intervencije protiv nekih njegovih članica, 1956. u Mađarskoj i 1968. god. u Čehoslovačkoj. Tzv. »doktrina o kolektivnom suverenitetu socijalističkih zemalja« u sovjetskim političkim izjavama i u djelima sovjetskih pisaca potpuno izvrće sadržaj načela zabrane intervencije i dovodi do njegove suprotnosti.

* * *

Poslijeratni regionalni međunarodni propisi koje smo naveli pridonijeli su daljoj pravnoj afirmaciji načela zabrane intervencije. Naravno, ni oni, ni druga načela Ujedinjenih naroda u poslijeratnom svijetu nisu mogli eliminirati slučajeve prijetnje i upotrebe oružane i drugih vrsta sile u međunarodnim odnosima. No, otkako su sredinom pedesetih godina ovog stoljeća buduće nesvrstane države stekle većinu u Općoj skupštini Ujedinjenih naroda, one su bile u stanju da izglasavaju neke deklaracije kojima se potvrđivalo to načelo, pa i proširivao njegov domašaj. Takva osuda intervencija sadržana je u odlukama Bandunške konferencije azijskih i afričkih zemalja iz 1955, a uporno se ponavlja u svim zaključcima konferencija šefova država i vlada nesvrstanih zemalja, pa i drugih političkih skupova.

Ovdje ćemo se osvrnuti na neke deklaracije usvojene u Općoj skupštini koje su imale za cilj da potvrde i da sadržajno prošire načelo o zabrani intervencije. Takvi akti pod određenim okolnostima mogu da djeluju na dalji razvoj općega međunarodnog prava.

U nizu tih akata značajna je Deklaracija Ujedinjenih naroda o nedopustivosti miješanja u unutrašnje poslove država i o zaštiti nezavisnosti suverenosti, jednoglasno, uz pet uzdržanih glasova, usvojena rezolucija Opće

³⁴ Cf., *A Survey of Treaty Provisions for the Pacific Settlement of International Disputes 1949—1962*, United Nations 1966, p. 75.

³⁵ Cf., Reuter — Gros, *Traités et documents diplomatiques*, Paris 1960, pp. 158, 160.

³⁶ Drugi takav nama poznat primjer jest član 5. Ugovora o prijateljstvu i suradnji sklopljenog između Jugoslavije, Grčke i Turske u Ankari 28. veljače 1953. U tome propisu se između ostalog navodi da se ugovornice »također obavezuju da će se svaka od njih uzdržavati od svakog mešanja u unutrašnje stvari ostalih strana ugovornica«, Cf., *Jugoslavenska revija za međunarodno pravo 1955*, br. 1, str. 143.

skupštine 2131 (XX) od 21. prosinca 1965. godine³⁷. Ona je, dakle, usvojena iste godine nakon oružane intervencije i okupacije Dominikanske Republike. Ta Deklaracija, međutim, nije nimalo utjecala, nepune tri godine kasnije, na oružanu intervenciju nekih članica Varšavskog ugovora u Čehoslovačkoj, mada su sve one glasale njoj u prilog u Općoj skupštini.

Deklaracija, između ostalog, u uvodu ističe da je oružana intervencija sinonim agresije, i kao takva suprotna temeljnim načelima na kojima treba da se zasniva miroljubiva međunarodna suradnja. Dalje se navodi da su neposredna intervencija, subverzija i svi oblici posredne intervencije suprotni načelima Ujedinjenih naroda i stoga čine povredu Povelje te svjetske organizacije.

U točki 1. operativnog dijela Deklaracije ističe se: »Ni jedna država nema pravo da neposredno ili posredno intervenira iz bilo kojeg razloga u unutrašnje ili vanjske poslove ma koje druge države. Shodno tome, zabranjeni su oružana intervencija i svi drugi oblici miješanja ili pokušaji ugrožavanja posebnosti države ili njenih političkih, ekonomskih i kulturnih osnova.«

Svrha deklaracije bila je da proširi pojam mjera koje čine nedozvoljenu intervenciju. Točka 2. s time u vezi navodi: »Ni jedna država ne smije da upotrijebi ekonomske, političke ili bilo kakve druge mjere ili da podstiče upotrebu takvih mjera, da bi prinudila drugu državu da joj se podvrgne u vršenju svojih suverenih prava ili da osigura za sebe bilo kakvu prednost...« Tu nalazimo neke zajedničke elemente sa već navedenim članovima 15. i 16. Bogotske povelje iz 1948. godine. Dalje se navodi: »... Isto tako, ni jedna država ne smije organizirati, pomagati, poticati, podstrekavati ili tolerirati subverzivne, terorističke ili oružane aktivnosti usmjerene na nasilno svrgavanje režima druge države ili miješanje u građanski sukob u drugoj državi.«

I točka 3. ide za proširenjem pojma nedozvoljene intervencije: »Upotreba sile da bi se narodi lišili svoje nacionalne posebnosti predstavlja povredu njihovih neotuđivih prava i načela neintervencije.«

U daljem tekstu Deklaracije načelo neintervencije dovodi se u vezu s potrebom održanja međunarodnog mira i sigurnosti u svijetu, s pravom svake države da bira svoj politički, ekonomski i kulturni sistem, s načelom samoodređenja i nezavisnosti narodâ, poštivanjem ljudskih prava, osudom rasne diskriminacije i kolonijalizma.

Druga deklaracija u tome nizu do sada ima najveće pravno značenje. Radi se o Deklaraciji sedam načela, odnosno, njezin je puni naziv: Deklaracija o načelima međunarodnog prava o prijateljskim odnosima i suradnji između država u skladu s Poveljom Ujedinjenih naroda. Ona je bila usvojena konsensusom na jubilarnom zasjedanju Opće skupštine 24. 1970. godine. Na njenom tekstu radio je Specijalni komitet Opće skupštine niz godina. Imala je za svrhu da izvrši kodifikaciju i razradi načela iz Povelje. Svim tim načelima dat je, za razliku od teksta Povelje, univerzalan domašaj³⁸.

³⁷ Prilikom glasanja uzdržali su se Ujedinjeno Kraljevstvo, Belgija, Nizozemska, Novi Zeland i Australija. Vidi prijevod ove Deklaracije na naš jezik u zbirci: Pribičević i dr, *Međunarodni odnosi i vanjska politika socijalističke Jugoslavije*, Zagreb 1979, str. 267—269.

³⁸ Vidi tekst u prijevodu na naš jezik: *Povelja Ujedinjenih naroda*, treće izdanje, Zagreb 1976, str. 135—146.

Ta Deklaracija ipak ima i pravnih nedostataka, koji se ogledaju u nepotrebnom ponavljanju načela, u ulaženju u detalje o stvarima gdje bi općenita ali precizna formulacija mnogo adekvatnije obuhvatila postojeću i buduću protivpravnu praksu. Uza sve to, Deklaracija sedam načela općenito se danas uzima kao međunarodni akt koji izražava pravila općega međunarodnog prava danas na snazi.

Većina načela razrađenih u toj Deklaraciji na posredan ili neposredan način potvrđuje zabranu intervencije. Egzegetska analiza njenog teksta ovdje bi bila malo korisna. Ipak, u tome pogledu nalazimo važnijom od ostalih formulaciju prvog načela, koje se odnosi na uzdržavanje od prijetnje ili upotrebe sile. Navodimo neke izvode koji se odnose na različite vidove oružane intervencije:

»Svaka država dužna je da se u svojim međunarodnim odnosima uzdrži od prijetnje silom ili upotrebe sile, koje su uperene protiv teritorijalne cjelovitosti ili političke nezavisnosti bilo koje države, ili su na bilo koji način nespojive s ciljevima Ujedinjenih naroda. Takva prijetnja silom ili upotreba sile predstavlja kršenje međunarodnog prava i Povelje Ujedinjenih naroda i ne smije se nikada upotrebljavati kao sredstvo za rješavanje međunarodnih problema.« (prvi stavak)

»Svaka država dužna je uzdržavati se od upotrebe bilo koje prisilne mjere koja lišava narode, koji su spomenuti pri razradi načela ravnopravnosti i samoodređenja, njihovog prava na samoodređenje, slobodu i nezavisnost.« (sedmi stavak).

»Svaka država dužna je uzdržavati se od organiziranja, poticanja, pomaganja ili sudjelovanja u građanskom ratu ili terorističkom činu u nekoj drugoj državi i ne dopustiti na svom području organizirano djelovanje u svrhu izvršenja tih čina, ukoliko čini spomenuti u ovom stavku uključuju prijetnju ili upotrebu sile.« (deveti stavak).

»Područje neke države ne može biti predmetom vojne okupacije koja je posljedica upotrebe sile protivno odredbama Povelje...« (iz desetog stavka).

Te propise treba uzeti kao cjelinu s Definicijom agresije iz 1974, čije smo neke dijelove naveli na početku ove rasprave. I rezolucija o definiciji agresije usvojena je u Općoj skupštini konsensusom, te stoga ima jednaku pravnu snagu kao i Deklaracija sedam načela.

Kao treće u Deklaraciji navodi se: »Načelo koje se odnosi na dužnost država da se, u skladu s Poveljom, ne intervenira u poslove unutrašnje nadležnosti drugih država«. Za razliku od člana 2. točka 7. Povelje, tu se ne radi o ograničavanju nadležnosti organa Ujedinjenih naroda, nego o zabraniti različitih čina individualne ili kolektivne intervencije koje poduzimaju države izvan te svjetske organizacije. Navodimo u cijelosti sadržaj toga načela:

»Ni jedna država niti grupa država nema pravo iz bilo kojeg razloga intervenirati, neposredno ili posredno, u unutrašnje ili vanjske poslove neke druge države. Prema tome oružana intervencija i svaki drugi oblik miješanja ili svaka prijetnja koji su upereni protiv osobnosti države ili protiv njenih političkih, ekonomskih i kulturnih elemenata, predstavljaju kršenje međunarodnog prava.

Ni jedna država ne može poduzeti, niti poticati poduzimanje ekonomskih, političkih ili drugih mjera, kojima bi prisilno dovela neku drugu državu da joj potčini vršenje svojih suverenih prava i radi sti-

canja bilo kakvih koristiti. Isto tako, ni jedna država ne smije organizirati, pomagati, poticati, financirati ili tolerirati subverzivne ili terorističke oružane akcije koje su upravljane na nasilno obaranje poretka neke druge države, ili koje predstavljaju miješanje u građanski rat u nekoj drugoj državi.

Upotreba sile radi lišavanja naroda njihovog nacionalnog identiteta predstavlja kršenje njihovih neotuđivih prava i kršenje načela neintervencije.

Svaka država ima neotuđivo pravo da bira svoj politički, ekonomski, društveni i kulturni sistem bez miješanja, u bilo kojem obliku, od strane neke druge države.

Ništa u prethodnim stavcima ne treba tumačiti kao da dira u one odredbe Povelje koje se odnose na održavanje međunarodnog mira i sigurnosti.«

Kako vidimo, u razradi toga načela, pored zabrana koje čine načelo neintervencije, izloženo je i pozitivno pravo svih država na svoj ekonomski, društveni i kulturni sistem, koje je veoma čest objekt intervencija izvana. Inače, razrada načela neintervencije u toj Deklaraciji uglavnom se poklapa s prethodnom Deklaracijom iz 1965. godine. Vrijednost Deklaracije sedam načela u cjelini ogleda se u tome što je usvojena konsensusom i što je stoga akt kodifikacije i autentičnog tumačenja načela iz povelje Ujedinjenih naroda.

Nešto kasnije na istom zasjedanju Opće skupštine, 16. prosinca 1970, bila je usvojena važna Deklaracija o učvršćenju međunarodnog mira. Ona između načela iz Povelje ponovo potvrđuje — »dužnost u skladu s Poveljom da se ne intervenira u poslove unutrašnje nadležnosti bilo koje države«, ali to načelo inače ne razrađuje.

Da za trenutak napustimo oblast deklaracija Opće skupštine, po vremenskom redosljedu navest ćemo Završni akt Konferencije o sigurnosti i suradnji u Evropi, potpisan u Helsinkiju 1. kolovoza 1975. godine. Mada regionalnog domašaja, i mada poput rezolucija Opće skupštine nema karakter međunarodnog ugovora, radi se o međunarodnom instrumentu u pismenom obliku, koji je bio predmet intenzivnih pregovaranja od gotovo dvije godine, usvojenom konsensusom i potpisanom od šefova država, vlada i političkih partija trideset i pet država.³⁹

Deklaracija o načelima iz Završnog akta, među deset načela koja razrađuje, navodi »Neintervenciju u unutrašnje poslove« kao šestu po redu. Ona je nešto manje detaljno razrađena od istog načela u Deklaraciji sedam načela, ali sadrži neke važne naglaske za evropske prilike, s obzirom na blokovsku podijeljenost država u ovom dijelu svijeta, i s obzirom na ranije čine oružane intervencije upravljane protiv nekih članica tih blokova od strane njihovih saveznika. Prvi stavak toga načela glasi:

»Države učesnice će se uzdržavati od svakog izravnog ili neizravnog, pojedinačnog ili kolektivnog uplitanja u unutrašnje ili vanjske poslove, koji spadaju u unutrašnju nadležnost neke druge učesnice, bez obzira na njihove međusobne odnose.«

³⁹ O pravnom domašaju različitih dijelova Helsinškog akta, osobito o njegovoj Deklaraciji o načelima, opširno smo raspravljali u knjizi »*Međunarodno pravo i međunarodna sigurnost*«, Sarajevo 1982. Vidi posebno str. 120—121, i 128—129.

Zadnji dio rečenice ima u vidu odnose koji proizlaze iz ugovora o vojnim i političkim savezima, a koji najviše sputavaju suverenost odnosnih zemalja. Ostali stavci toga načela glase:

»Stoga će se one uzdržavati od bilo kojeg oblika oružane intervencije ili prijetnje takvom intervencijom protiv druge države učesnice.

One će se također u svim okolnostima uzdržavati od bilo kojeg čina vojne, političke, ekonomske ili druge prinude usmjerenog na podvrgavanje svome interesu vršenja od drugih država učesnica njihovih prava svojstvenih suverenosti i na taj način osiguranja koristi bilo koje vrste.

U skladu s time one će se, između ostalog, uzdržavati od izravnog ili neizravnog pomaganja terorističkih djelatnosti ili subverzivnih ili drugih aktivnosti usmjerenih na nasilno obaranje režima druge države učesnice.«

Za predmet naše rasprave, čak i više od razrade načela neintervencije, važna je formulacija unutrašnje i vanjske suverenosti država iz prvog načela pod naslovom »Suverena jednakost, poštovanje prava suštinskih za suverenost«. Mada ni ta razrada ne prelazi stanje postojećega općeg međunarodnog prava, navodimo sadržaj toga načela u cijelosti:

»Države učesnice će uzajamno poštovati njihovu suverenu jednakost, njihovu posebnost, kao i sva prava suštinska za njihovu suverenost i obuhvaćena njome, uključujući posebno pravo svake države na pravnu jednakost, teritorijalnu cjelovitost, slobodu i političku nezavisnost. One će također poštovati pravo svake od njih da slobodno izabere i razvija svoj politički, društveni, ekonomski i kulturni sistem, kao i pravo da određuje svoje zakone i druge propise.

U okviru međunarodnog prava sve države učesnice imaju jednaka prava i dužnosti. One će međusobno poštovati pravo svake od njih da po slobodnoj volji određuje i vodi svoje odnose sa drugim državama u skladu s međunarodnim pravom i u duhu ove deklaracije. One smatraju da se njihove granice mogu mijenjati u skladu s međunarodnim pravom, mirnim sredstvima i putem sporazuma⁴⁰. One, također, imaju pravo da pripadaju ili ne pripadaju međunarodnim organizacijama, da budu ili da ne budu stranke dvostranih ili mnogostranih ugovora, uključujući i pravo da budu ili da ne budu stranke ugovora o savezima; one također, imaju i pravo na neutralnost.«

Dakle, sprečavanje bilo koje države u vršenju svih tih, tako pozitivno formuliranih suvremenih prava od strane druge države, ocjenjuje se kao nedozvoljena intervencija. Upravo je to vladajuće stanje odnosa unutar vojnih saveza u Evropi, ali svečano stavljanje potpisa na taj Završni akt nije nimalo promijenilo to stanje.

* * *

⁴⁰ Usprkos toj odredbi, treće načelo iz iste Deklaracije glasi: »Države učesnice smatraju nepovredivim sve svoje granice kao i granice svih država u Evropi i stoga će se, sada i ubuduće, uzdržavati od svakog nasrtaja na te granice. — Shodno tome, one će se također uzdržavati od svakog zahtjeva ili čina prisvajanja i uzurpiranja dijela ili čitave teritorije bilo koje države učesnice.« Po našem mišljenju tom odredbom države potpisnice Helsinškog akta pravno su potvrdile teritorijalni *status quo* u Evropi.

U svjetlosti svega izložbenog valja razmotriti posljednju deklaraciju — Deklaraciju o nedopustivosti intervencije i miješanja u unutrašnje poslove država, koju je Opća skupština usvojila 9. prosinca 1981, i to ne konsensusom, nego većinom od 120 glasova, uz 22 glasa protiv, 6 uzdržanih i 8 odsutnih članica.⁴¹

Čini nam se da je taj tekst primjer kako ne treba donositi nove deklaracije u materiji koja je već na solidan način uređena i kodificirana međunarodnim instrumentima, naročito ukoliko za usvajanje nove deklaracije nije osiguran konsensus svih članova Opće skupštine.

Ta Deklaracija ima veoma dugačak tekst i u njoj je mnogo ponavljanja iz ranijih akata, koja na ovom mjestu ne možemo navoditi. Da bi se našlo opravdanje za novi tekst deklaracije u istoj materiji, valja najprije iznaći da li ona pruža nov i potpuniji pojam same intervencije, a dalje, da li ima bitno novih elemenata u njegovoj razradi.

Točka 1. Deklaracije navodi: »Ni jedna država ili grupa država nema pravo da intervenira ili da se miješa (*to intervene or interfere*) u bilo kojem obliku ili iz bilo kojeg razloga u unutrašnje ili vanjske poslove drugih država«. Za razliku od ranijih određenja, tu je izostavljena — »neposredna ili posredna intervencija«. Pravno ispravniji bi, međutim, bio pojam intervencije — »u poslove unutrašnje ili vanjske nadležnosti« država. Obogaćenje toga pojma u novoj Deklaraciji sastoji se u tome što se u gotovo cijelom tekstu naporedo ponavljaju dva izraza — intervencija i miješanje (*intervention and interference*). U pravnim tekstovima na francuskom jeziku nalazimo čak tri izraza: *intervention, immixion, ingérence*, koji postoje i na našem jeziku: intervencija, uplitanje, miješanje. Međutim, tu se uopće ne radi o odvojenim pravnim kategorijama, nego o mogućim stupnjevima u vršenju nedozvoljenog pritiska⁴², mada se još češće ti izrazi koriste naprosto kao sinonimi s istim pravnim posljedicama. A da bi bilo koji stupanj kakvog pritiska bio nedozvoljen, nije bitno da li su upotrebljeni jedan ili više izraza, nego da takav čin uistinu jest nasilno miješanje u poslove unutrašnje ili vanjske nadležnosti druge države i da je na taj način povrijeđena njena nezavisnost. Dakle, uporedna upotreba više sinonima ne čini neko dijelo više nedozvoljenim, niti manje mogućim u praksi.

Da vidimo novosti u pogledu razrade ovog načela. Druga točka u Deklaraciji navodi: »Načelo neintervencije u unutrašnje ili vanjske poslove država obuhvaća slijedeća prava i dužnosti: ...« Ta prava i dužnosti podijeljena su u tri velike grupe pod tri rimska broja.

Pod rimskim brojem I slijedi pod (a) suverenost, politička nezavisnost (koje su razlike?), teritorijalna cjelovitost, nacionalno jedinstvo (da li u svim državama svijeta?), i sigurnost svih država, te nacionalna posebnost i kulturna baština njihovih naroda. Pod (b) navedeno je: suvereno i neotuđivo pravo države da slobodno odredi svoj politički, ekonomski, kulturni i društveni sistem, da razvija svoje međunarodne odnose i da vrši stalnu suverenost nad svojim prirodnim izvorima u skladu s voljom naroda, bez vanjske intervencije, miješanja, subverzije, prisile ili prijetnje u bilo kojem obliku. Do sada nije bilo bitno novih elemenata u odnosu na ranije tekstove.

⁴¹ Vidi tekst u: *Resolutions and Decisions adopted by the General Assembly during the First part of its Thirty-Sixth Session*, from 15 September to 18 December 1981, U. N. Press Release, GA/6546, pp. 154—159.

⁴² Vidi u tome smislu: Ch. Rousseau, *op. cit.* (bilješka 1), tome IV, p. 37.

Slijedi, međutim, podtočka (c) koja glasi: »Pravo država i naroda na slobodan pristup informacijama i da potpuno razvijaju, bez uplitanja, svoj sistem informacija i masovnih medija i da koriste svoje medije informacija za promicanje svojih političkih, društvenih, ekonomskih i kulturnih interesa i aspiracija, zasnovanih, između ostalog, na odgovarajućim propisima Opće deklaracije o pravima čovjeka i načelâ novog međunarodnog ekonomskog poretka.«

Deklaracija iz 1981. prvi je međunarodni instrument o zabrani intervencije koji u tome kontekstu afirmira pravo na informacije kao pozitivno pravo društva. Ne želimo tvrditi da afirmacija toga prava ne bi trebala biti predmet posebnih međunarodnih instrumenata, a od toga bi mnogo važnije bilo stvaranje materijalnih uvjeta za razvoj vlastitih sistema i medija informacija u najsiriomašnjim zemljama koje ih nemaju. No, pravo na informacije kako je tu afirmirano već je implicirano u pozitivno pravo država na vlastiti politički, ekonomski, društveni, kulturni — pa time i informativni — sistem bez miješanja izvana.

Međutim, u toj oblasti subverzivna propaganda bez sumnje se može nazvati nedozvoljenom intervencijom. I budući da je ta Deklaracija imala za cilj da doslovno nabroji sve nedozvoljene oblike intervencije — kasnije ćemo vidjeti da li je to izvodljivo — ona je u točku II (j) uvrstila: »Dužnost države da se uzdržava od bilo kakve klevetničke kampanje, ocrnjavanja ili neprijateljske propagande u svrhu intervencije ili miješanja u unutrašnje poslove drugih država.« Taj oblik intervencije zaista je raširen u konkretnim međunarodnim odnosima i njemu su najviše izložene upravo one zemlje koje nemaju vlastitih sistema informacija. Naravno, nema pravila općega međunarodnog prava koje bi zabranjivalo državi žrtvi takve intervencije da ograniči ili zabrani pristup takvoj vrsti propagande. Ovdje ne ulazimo u propise Helsinškog završnog akta koji se odnose samo na njegove države potpisnice. I u tome smislu ta Deklaracija pod točkom III (d) ističe: »Pravo i dužnost država da se bore, ustavnim prerogativima, protiv širenja lažnih i iskrivljenih vijesti koje se mogu tumačiti kao miješanje u unutrašnje poslove drugih država ili kao štetne za unapređenje mira, suradnje i prijateljskih odnosa između država i naroda.«

Pod rimskim brojem II Deklaracije slijedi veoma detaljno nabranje dužnosti država koje se izvode iz zabrane intervencije. Njeni su sastavljači imali za cilj da obuhvate sva nedozvoljena djela iz ranijih tekstova, da neke ranije formulacije usavrše i učine jasnijim, te osobito da opišu neke nove oblike intervencije koji su postali tipični u novije vrijeme. Nismo, međutim, sigurni da novo nabranje bitno unapređuje međunarodno pravo, jer se sve nabrojene zloupotrebe mogu smatrati nedozvoljenim i po ranijim tekstovima. No, ti dijelovi Deklaracije sigurno svjedoče o novim, rafiniranijim i perfidnijim oblicima nedozvoljene intervencije kojima smo svjedoci u vremenu u kojem živimo.

Tako se pod točkom II (1) navodi: »Dužnost države da se uzdržavaju od korištenja i izvrtaanja spornih slučajeva ljudskih prava kao načina miješanja u unutrašnje poslove država ili vršenja pritiska na druge države ili stvaranja nepovjerenja i nereda unutar ili između država ili grupa država.« Kao korelat te dužnosti ipak pod točkom III (c) nalazimo: »Pravo i dužnost država da poštuju, unapređuju i brane sva ljudska prava i osnovne slobode na svojoj nacionalnoj teritoriji i da rade na eliminaciji masovnih i

flagrantnih povreda pravâ nacija i naroda, posebno na eliminaciji *apartheida* i svih oblika rasizma i rasne diskriminacije.«

U točki II (n) navodi se: »Dužnost država da se uzdržavaju od organiziranja, obuke, financiranja i naoružavanja političkih i etničkih grupa na svojoj teritoriji ili na teritoriji drugih država u svrhu poduzimanja subverzije, stvaranja nereda ili nemira u drugim zemljama.« I zadnja točka II (o) navodi: »Dužnost država da se uzdržavaju od ekonomskih, političkih ili vojnih djelatnosti na teritoriji druge države bez njenog pristanka.«

Točka II (k) navodi i neke nove kvalifikacije ekonomske intervencije, koje opet ukazuju na nove takve oblike u praksi: »Dužnost države, u vođenju svojih međunarodnih odnosa na ekonomskom, društvenom, tehničkom i trgovinskom polju, da se uzdržavaju od mjera koje predstavljaju miješanje ili intervenciju u unutrašnje ili vanjske poslove druge države, i na taj način njeno sprečavanje da slobodno određuje svoj politički, ekonomski i društveni razvoj; to između ostalog uključuje dužnost države da ne koristi svoje programe vanjske ekonomske pomoći ili bilo kakve mnogostrane ili jednostrane represalije ili blokadu, te da sprečavaju korištenje transnacionalnih i multinacionalnih društava pod vlastitom nadležnošću i kontrolom kao instrument političkog pritiska ili prinude protiv druge države u povredi Povelje Ujedinjenih naroda.«

Po našem mišljenju, s pravnog stajališta najproblematičniji je u Deklaraciji tekst točke II (i) koji glasi: »Dužnost država da se uzdržavaju od bilo kakve mjere koja bi mogla voditi jačanju postojećih vojnih blokova ili stvaranju ili jačanju novih vojnih saveza, dopunskih sporazuma, slanje intervencionističkih snaga i ustanovljenje vojnih baza i drugih odgovarajućih vojnih postrojenja u okviru sukobljavanja velikih sila.«

Naravno, upućivanje intervencionističkih snaga ili stvaranje vojnih baza i postrojenja na području druge države — bez njenog pristanka — imaju obilježje agresivnog čina. Mnoge takve baze postoje — uz iznuđen pristanak — što je protivpravno, ali opet tu situaciju ne čini povoljnijom niti snošljivijom.

Činjenica je da su vojni blokovi u današnjim međunarodnim odnosima nepoželjni, da su sami po sebi uzrok međunarodnih napetosti, dalje trke u naoružavanju, pomanjkanja sredstava za socijalne programe i pomoć zemljama u razvoju, a osobito oružanih vojnih intervencija u trećim zemljama. Dakle, svijet bez vojnih blokova bio bi mnogo snošljiviji i miroljubiviji, i u njemu bi bilo više mogućnosti za razrješavanje ljudskih problema koje nosi budućnost. Stoga bi neki propis o političkoj nepoželjnosti postojećih i budućih vojnih saveza bio dobrodošao u preambuli Deklaracije, jer je on postulat, a ne pravno pravilo, a još manje stvarnost.

Međutim, formulacija pravne dužnosti država na uzdržavanje od stvaranja novih ili održanja postojećih vojnih saveza, i to izvan konteksta diktatorske intervencije u poslove unutrašnje ili vanjske nadležnosti država, u suprotnosti je s postojećim općim međunarodnim pravom, pa i pravom Ujedinjenih naroda koje je na snazi. Član 51. Povelje dopušta »prirodno« pravo individualne i kolektivne samoobrane, dakle radi se o pravu koje ne ovisi o ugovornoj dopustivosti. A postojanje blokova i neravnopravnost u vojnoj moći među državama općenito nisu posljedica nekoga pravnog pravila koje to dopušta. Stoga se ni to stanje ne može izmijeniti izmjenom pravnog pravila, čak kad bi takva izmjena bila i moguća. Uzroci tih odnosa sila

mного su dublji od postojanja člana 51. Povelje i oni se u doglednoj budućnosti neće moći ukloniti, čak kad bi u tome pogledu postojala iskrena želja među donosiocima političkih odluka u najjačim zemljama.

Vjerojatno je upravo formulacija točke II (i) bila uzrokom za jedan broj ili većinu od dvadeset država da glasaju protiv Deklaracije u cjelini. I glavna slabost Deklaracije u cjelini upravo leži u tome što, za razliku od prethodnih međunarodnih instrumenata iz ove oblasti, nije usvojena jednoglasno ili konsensusom. A samo one rezolucije Opće skupštine koje su domesene jednoglasno ili ogromnom većinom glasova uz nekoliko uzdržanih i jedne ili dviju protiv, mogu pretendirati na to da održavaju pravnu svijest većine država o obaveznosti načela u njima sadržanih. Samo takvi tekstovi mogu biti označeni kao autentično tumačenje postojećega međunarodnog prava ili mogu utjecati na njegov dalji razvoj. Rezolucije koje nemaju toliku podršku, pa makar su usvojene uz veću podršku od one dvotrećinske koja je propisana, ostaju samo proste preporuke, kako to propisuje Povelja Ujedinjenih naroda.

Stoga, po našem mišljenju, usvajanje te nove Deklaracije u materiji u kojoj postoji jednoglasno usvojena Deklaracija iz 1965, i u kojoj je postignut konsensus u 1970, te u 1975. u okviru Evrope, bilo bi opravdano jedino da se moglo osigurati da i ona bude usvojena konsensusom, a da pri tome njen tekst sadrži bitna poboljšanja i obogaćenja ranijih pojmova i formulacija, što bi bilo osnova za dalji razvoj općeg običajnog međunarodnog prava. Mada smo uočili neke nove i korisne formulacije, u prvom redu u pogledu ekonomske intervencije, pa i zloupotrebe ljudskih prava i manipulacije političkim i etničkim grupama u svrhu intervencije, tekst Deklaracije iz 1981. u cjelini je preopširan, previše detaljan, uz nepotrebna ponavljanja i djelomično nezgrapne formulacije. Bogatstvo zloupotreba u međunarodnim odnosima, a time i različiti oblici nedozvoljene intervencije, u praksi će uvijek biti veće nego što ih može slijediti jedan međunarodni instrument uz nastojanje da ih sve nabroji i obuhvati. Stoga kratka, sintetička i jasna određenja pojma intervencije, s relevantnim elementima koji neko djelo čine protivpravnim, imaju prednost pred enumerativnim tekstovima čije nabranje ide unedogled i uvijek ostaje nepotpuno.

Izuzeci od načela zabrane intervencije

Klasično međunarodno pravo, ono do Pakta Lige narodâ iz 1919, dozvoljavalo je veoma široke izuzetke od načela zabrane intervencije, koje je, kako smo naveli, bilo više afirmirano u djelima znanstvenika negoli u praksi država. Nakon što je svaka prijatna ili upotreba sile protiv teritorijalne cjelovitosti ili političke nezavisnosti država postala zabranjena, zabranjeni su i svi oblici intervencije uz primjenu oružane sile. Jedino je primjena oružane sile od strane država dozvoljena u vršenju prava na samoobranu, ali smo naveli da taj oblik ne treba smatrati intervencijom.

Neki pisci i u novije vrijeme navode neke slučajeve u kojima je intervencija navodno dozvoljena kao izuzetak po općem međunarodnom pravu. Navest ćemo sve te slučajeve i o njima ćemo se izjasniti na temelju pravnih pravila koja smo izložili.

A. Intervencija na temelju ugovora. Mnogi pisci smatraju da je intervencija dozvoljena ako je predviđena ugovorom, i pri tome su

se ranije navodili različiti ugovori o protektoratu⁴³, koji su u prošlom stoljeću redovito bili nametani silom. Danas u tome pogledu važe pravila iz članova 51. i 52. Bečke konvencije o pravu ugovora iz 1969, kao propisi općega međunarodnog prava. Po članu 51. izjava o pristanku države da bude vezana ugovorom, koja je dobivena prisilom izvršenom na njezina predstavnika, postupcima protiv njega ili prijetnjama njemu — »lišena je svakog pravnog učinka«. Takav se ugovor smatra nepostojećim. Po členu 52. ništav je svaki ugovor čije je zaključenje postignuto prijetnjom ili upotrebom sile protivno načelima međunarodnog prava koja su unesena u Povelju Ujedinjenih naroda. Dakle, država žrtva intervencije ima pravo da joj se odupre pozivajući se na te propise o nepostojanju ili o apsolutnoj ništavosti ugovora koji je predviđa. Od datog odnosa snaga, međutim, ovisi da li će se takva država uopće usuditi da se odupre intervenciji.

Problem je nešto složeniji ako je pravo na intervenciju stipulirano ugovorom za koji se može tvrditi da je iznuđen silom. Na početku naše rasprave dali smo opći pojam po kojemu je intervencija nasilno, tj. diktatorsko miješanje u poslove unutrašnje ili vanjske nadležnosti neke države bez njenog pristanka. Proizlazilo bi da države imaju pravo da raspolažu i svojim suverenim pravima, i da bi stoga imale suvereno pravo da slobodnom voljom priznaju nekoj drugoj državi ili grupi država da intervenira u poslove svoje unutrašnje ili vanjske nadležnosti.

U vezi s time najprije se postavlja pitanje da li su dozvoljeni ugovori koji predviđaju intervenciju sa strane u poslove države suštinske za njenu nezavisnost, dakle u onu sferu nadležnosti koja neku državu čini suverenom. Drugim riječima, pitanje se postavlja da li bi u suvremenim uvjetima bio dozvoljen neki ugovor sličan nekadašnjem protektoratu. Po našem mišljenju, u procjeni dopuštenosti takvih ugovora o intervenciji važila bi dva načela općeg međunarodnog prava: ono o ravnopravnosti i samoodređenju naroda, i ono o »suverenoj jednakosti« država.

Poštivanje pravnog načela isključuje bilo kakvu vrstu pritiska sa strane prilikom zaključenja, ali bi na apstraktan način dopuštalo takve ugovore o intervenciji. Deklaracija sedam načela iz 1970. pod načelom zabrane intervencije propisuje da svaka država ima neotuđivo pravo da bira svoj politički, ekonomski, društveni i kulturni sistem bez miješanja, u bilo kojem obliku, od strane neke druge države. Ista Deklaracija pod načelom ravnopravnosti i samoodređenja naroda propisuje da svi narodi imaju pravo da slobodno i bez miješanja izvana odrede svoj politički status, te s time u vezi predviđa: »Stvaranje suverene i nezavisne države, slobodno udruživanje ili ujedinjenje s nekom nezavisnom državom ili prihvaćanje slobodnom odlukom naroda bilo kojeg drugog političkog statusa, predstavlja za taj narod načine primjene njegovog prava na samoodređenje.«

Neki ugovor kojim bi neka država jednostrano prenijela na drugu pravo da intervenira u njene poslove suštinske za nezavisnost, a da je u isto vrijeme sklopljen slobodnom voljom naroda koji u njoj živi, samo je apstraktno moguće. Narodi, ukoliko su slobodni da koriste svoje pravo na samoodređenje, neće nikad pristati na oblike neravnopravnosti, pa čak ni kad se

⁴³ Cf., Oppenheim — Lauterpacht, *International Law*, vol. I, Eighth Ed., London 1955, pp. 306, 307—308; Louis Cavaré, *Le droit international public positif*, tome II, Paris 1962, pp. 546—550; Nguyen Quoc Dinh, *Droit international public*, Paris 1975, p. 762.

udružuju ili ujedinjuju s nekom državom, kad su, dakle, spremni da se u novoj zajednici odreknu nekih ili svih prava suštinskih za suverenost.

A takvi apstraktno zamišljeni ugovori o jednostranom pravu na intervenciju bili bi i u suprotnosti s načelom »suverene jednakosti« država kako je formulirano u Deklaraciji sedam načela, gdje se između ostalog propisuje da je politička nezavisnost država nepovrediva.

To pitanje, međutim, nije samo teoretske naravi jer neki ugovori, sklopljeni u okviru vojnih i političkih saveza, impliciraju navodno pravo intervencije, koje faktički pripada samo najjačoj članici saveza.

Sve što smo gore naveli ne isključuje, međutim, ugovore o udruživanju država u međunarodne organizacije, kojima države članice mogu prenijeti i znatna suverena prava na zajedničke organe. Naravno, učlanjenje u takve organizacije i istupanje iz njih treba da bude podložno slobodnoj odluci birača odnosno države. Takve su danas na primjer Evropska ekonomska zajednica, Evropska zajednica za ugljen i čelik i Evroatom. Zajednički organi tih organizacija imaju pravo da vrše svoje ugovorene funkcije na teritoriju svih država članica, i to nije slučaj nedozvoljene intervencije.

Na sličan način države imaju pravo da sklapaju i ugovore kojima se predviđaju mehanizmi nadzora izvršenja njihovih preduzetih obaveza, npr. arbitražni ili sudski postupak. Svaka druga stranka ima pravo da se posluži takvim mehanizmima protiv ugovornice za koju smatra da je prekršila ili da nije izvršila svoje obaveze, ali jedino u okviru ugovorenih nadležnosti.

B. Intervencija po pozivu. Taj problem samo je donekle sličan prethodnom. Po nekim piscima strana zemlja ima pravo da intervenira u poslove unutrašnje ili vanjske nadležnosti neke druge zemlje na poziv njene zakonite vlade⁴⁴. Takvih primjera, čak i oružanih intervencija, bilo je i u posljednjem razdoblju. Tu spada iskrcavanje američkih trupa u Libanon 1958. god. na poziv vlade te zemlje. Međutim, na temelju zaključaka hitnoga izvanrednog zasjedanja Opće skupštine, sazvanog tim povodom, američke su trupe bile ubrzo povučene, mada su vjerojatno osigurale političku situaciju koju su željele.

U najvećem broju slučajeva neposredna intervencija strane zemlje, na poziv bilo legalne vlade ili pobunjenika, čin je nedozvoljenog uplitanja u unutrašnje poslove te zemlje, odnosno u građanski rat. Naveli smo da Deklaracija iz 1955. i Deklaracija sedam načela iz 1970. izričito navode dužnost država da se uzdržavaju od organiziranja, poticanja, pomaganja, ili sudjelovanja u građanskom ratu u nekoj drugoj državi. Po našem mišljenju, ti propisi su prerasli u pravila općega međunarodnog prava i stoga su takvi vidovi intervencije danas pravno nedozvoljeni.

C. Intervencija u zaštiti vlastitih državljana. Takve intervencije, ili makar takvi izgovori za oružanu intervenciju, bili su brojni u prošlom stoljeću, a ima ih i u novije vrijeme⁴⁵. Država ima pravo da

⁴⁴ Cf., Charles Rousseau, *Droit international public*, tome IV, Paris 1980, pp. 46—48; D. P. O'Connell, *International Law*, Vol. I, p. 326, London 1965; naprotiv smatra da se u tome slučaju uopće ne radi o intervenciji.

⁴⁵ Dopuštaju je Oppenheim — Lauterpacht, *op. cit.*, vol. I, p. 309; O'Connell, *op. cit.*, vol. I, pp. 324—325; Nguyen Quoc Dinh, *op. cit.*, pp. 762—763 uz rezervu; Ch. Rousseau, *op. cit.*, vol. IV, pp. 48—49, navodi da se može zloupotrijebiti; Cavaré, *op. cit.*, vol. II, pp. 548—549, dopušta je jedino ako se ti interesi ne mogu ostvariti drugim sredstvima.

zastupa interese svojih građana u drugim državama, no na intervenciju ima pravo jedino ako je prema njima prekršena neka obaveza po međunarodnom pravu. I u takvim slučajevima, po našem mišljenju, oštećena država ima pravo na mjere represalija koje ne smiju biti oružane prirode, i to pod strogim uvjetima za represalije koje smo ranije izložili. Protiv mjera diskriminacije kojima se ne krše obaveze po međunarodnom pravu dozvoljene su mjere retorzije. Ni u kojem slučaju kao mjera represalija ili retorzije nije dozvoljen nehuman postupak prema građanima druge države koja je prekršila svoje obaveze, čak ako se njima uzvraća na isto tako nehumane mjere.

D. Humanitarna intervencija. Ukoliko neka država nehumano postupa s vlastitim građanima i to dobije velike srazmjere, u prošlom stoljeću velike sile su sebi dozvoljavale pravo na intervenciju u takvim zemljama, najčešće u Otomanskoj Imperiji⁴⁶. Te mjere intervencije najčešće su dovedile do zloupotreba. Slučajeva nehumanog postupka nekih država prema vlastitim građanima širokih srazmjera ima i danas. No, ako bi se stranim zemljama dopuštalo da interveniraju, one to ne bi vršile u prvom redu radi zaštite stanovništva nego iz vlastitih interesa. Iz tih razloga mnoge zemlje se često oglašuju na takve akte u njima »prijateljskim« zemljama, ili ih negiraju. Općenito se slažemo s gledištem Krzysztofa Skubiszewskog da »... ima mjesta kolektivnoj intervenciji u ime Ujedinjenih naroda ako unutrašnji neredi u nekoj zemlji dobiju srazmjere prijetnje međunarodnom miru i sigurnosti«⁴⁷. Na žalost, nema političkih garancija da će organi Ujedinjenih naroda uvijek u takvim slučajevima i na vrijeme intervenirati, odnosno odobriti nečiju intervenciju.

Međutim, taj problem treba povezati i s međunarodnim obavezama države koja nehumano postupa s vlastitim građanima. Ti postupci najčešće su teške povrede pravila općeg međunarodnog prava o pravima čovjeka koja obavezuju sve države. Među ta prava spadaju prava svakog pojedinca na život, na slobodu, jednakost, pravo da se svaki pojedinac priznaje kao osoba pred zakonom, i neka druga. Stoga, svaka država ili međunarodna organizacija ima pravo da protestira kod države koja vrši takve povrede međunarodnog prava i da ulaže različite apele.

Ukoliko je država u pitanju stranka nekog pakta ili konvencije o pravima čovjeka, i ako je u okviru toga ugovora prihvatila nadležnost nekog sudskog ili drugog organa da ispituje tužbe drugih država o mogućim povredama tih obaveza, takva tužba u okviru priznatih i predviđenih nadležnosti neće se smatrati nedozvoljenom intervencijom. Međutim, do nehumanih postupaka širokih srazmjera u državama dolazi najčešće, mada ne isključivo, kao posljedica unutrašnjih nereda, kad centralna vlast izgubi kontrolu u svim dijelovima zemlje. U takvim slučajevima gornji postupci mogu biti od male koristi.

⁴⁶ Oppenheim — Lauterpacht, *op. cit.*, vol. I, pp. 312—313, izražavaju rezervu i smatraju da se može zloupotrijebiti; Cavaré, *op. cit.*, tome II, pp. 549—550, dopušta je, čini se, bez rezerve; Nguyen Quoc Dinh, *op. cit.*, p. 762, navodi je kao praksu i time čini se da je odobrava; Ch. Rousseau, *op. cit.*, tome IV, pp. 49—50, čini se da je također dopušta.

⁴⁷ Cf., poglavlje Skubiszewskog — »Use of Force by States«, u kolektivnom djelu Max Sorensen (Ed.), *Manual of Public International Law*, London 1968, p. 759.

E. **Financijska intervencija.** Takvi slučajevi bili su također česti u prošlom stoljeću u odnosu na državu dužnika koja je postala insolventna. Danas se na njih proširuje opća zabrana intervencije, te posebna zabrana određenih mjera intervencije financijske prirode.

F. **Kolektivna intervencija.** Vijeće sigurnosti Ujedinjenih naroda ima pravo na temelju glave VII Povelje čak i na mjere oružane prirode u slučajevima prijetnje miru, narušavanja mira ili čina agresije, a što je izričito predviđeno kao izuzetak u članu 2. točka 7. Povelje. Mada su takve intervencije pravno dopuštene, one se u današnjim uvjetima ne čine politički mogućim.

Izva gornjega, kolektivna oružana intervencija ili svi drugi oblici intervencije od strane država, bilo da su članice regionalne organizacije ili vojno-političkog saveza, danas su apsolutno zabranjeni.

G. **Intervencija u svrhu održanja ravnoteže snaga.** Navodi se još u djelu Oppenheima i Lauterpachta⁴⁸. Danas je ona apsolutno zabranjena na temelju općeg načela o zabrani intervencije.

H. **Političke doktrine.** Stanovite političke doktrine koje se u nekim periodima zastupaju u nekim najjačim zemljama imaju za cilj da se cijeli dijelovi svijeta izuzmu iz domašaja važnosti nekih pravila općega međunarodnog prava imperativne prirode. Svrha tih doktrina zapravo je da se određenim državama na određeni način prizna pravo na intervenciju u poslove unutrašnje i vanjske nadležnosti slabijih zemalja za koje one smatraju da spadaju u njihovu interesnu sferu.

Organizacija američkih država na zasjedanju svoga konsultativnog odbora u Punta del Este u siječnju 1962. god. zaključila je: »Prihvatanje marksizma—lenjinizma od strane bilo koje članice OAD u suprotnosti je s međunarodnim sistemom i... razbija jedinstvo hemisfere.« Na tome zasjedanju Kuba je bila isključena iz Organizacije.⁴⁹ Prije toga dolazilo je do više pokušaja intervencije u svrhu obaranja vlade Fidela Castra u toj zemlji.

I prilikom oružane intervencije marinaca Sjedinjenih Država u Dominikanskoj Republici 1965. predsjednik Johnson izjavio je 2. svibnja 1965: »Naš cilj je, u pridržavanju velikih načela međuameričkog sistema, pomoć sprečavanja još jedne komunističke države u ovoj hemisferi... Američka nacija ne može, ne smije i neće dopustiti ustanovljenje još jedne komunističke vlade u Zapadnoj hemisferi.«⁵⁰ To je trebalo poslužiti kao opravdanje za već izvršenu intervenciju, kao i za buduće slične oružane i druge intervencije u tome dijelu svijeta.

Današnje vojne i političke mjere koje Sjedinjene države poduzimaju u El Salvadoru i prema Nikaragvi produženje su te politike. One su, međutim, očito kršenje pravnih obveza o zabrani intervencije iz ugovora kojima su Sjedinjene Države stranka, te drugih međunarodnih instrumenata koje su one izričito prihvatile.

U Sovjetskom Savezu još od početka šezdesetih godina ovog stoljeća pokušavaju se odvojiti odnosi između socijalističkih zemalja od odnosa sa

⁴⁸ *Op. cit.*, vol. I, pp. 311—312.

⁴⁹ Navedeno prema: Thomas M. Franck — Edward Weisband, *World Politics, Verbal Strategy among the Superpowers*, New York 1972, p. 61.

⁵⁰ *Cf.*, Statement by President Johnson, May 2, United States, Department of State, *Bulletin*, LII, 1965, pp. 746, 747.

svim drugim državama svijeta. Pri tome se tzv. načela miroljubive koegzistencije, koja su zapravo načela Ujedinjenih naroda, proglašavaju pravnim principima koji se primjenjuju samo na odnose država s različitim društvenim sistemima. Za odnose između zemalja u kojima je radnička klasa na vlasti uzima se kao vrhovno »pravno načelo« tzv. načelo proleterskog, odnosno socijalističkog internacionalizma. Pri tome konkretan sadržaj toga načela nije nikad bio precizno i dokraja izložen. Tako se oružana intervencija nekih zemalja članica Varšavskog ugovora u Čehoslovačkoj 1968. god. pravdala kao ukazivanje »bratske pomoći« narodu te zemlje u kojoj je socijalizam navodno došao u opasnost izvana. Također se tvrdilo da ostale socijalističke zemlje na temelju načela proleterskog internacionalizma imaju »pravo i dužnost« da ukazuju takvu »pomoć«, koja je u suštini bila nedozvoljena oružana intervencija⁵¹.

Neki sovjetski pisci nastoje u svojim djelima razraditi i opravdati tzv. načelo socijalističkog internacionalizma u tome značenju. Oni pri tome idu čak tako daleko da odriču pravnu važnost načela zabrane agresivnog rata u odnosima između socijalističkih država. Tako Grigorij Tunkin navodi: »U različitim dokumentima, zaključenim među socijalističkim državama ne spominje se načelo nenapadanja, s obzirom da se u odnosima između socijalističkih država ono nadmašuje dubljim principom socijalističkog internacionalizma.«⁵² U istom smislu V. M. Šuršalov iz načela proleterskog internacionalizma izvodi navodno načelo »vječnog mira« u odnosima među socijalističkim državama. On i načelo zabrane intervencije toliko relativizira u tim odnosima ga zapravo pretvara u njegovu suprotnost⁵³.

Postavlja se načelno pitanje da li takve doktrine i konkretni čini intervencije najjačih zemalja mogu izuzeti države iz odgovarajuće interesne sfere iz domašaja važenja načela zabrane intervencije. Drugim riječima, pitanje je da li bi tim putem u takvim izuzetnim odnosima intervencija mogla postati pravno dozvoljena kao neko partikularno pravo.

Takav razvoj međunarodnog prava treba smatrati nemogućim iz više razloga. I države u kojima se zastupaju takve političke doktrine potpisale su ili su pristale uz međunarodne instrumente kojima se zabrana intervencije, osobito one oružane, potvrđivala kao pravilo općega međunarodnog prava imperativnog karaktera, tj. kao *jus cogens*. I ako uzmemo kao ispravnu kvalifikaciju za *jus cogens* onu iz člana 53. Bečke konvencije o pravu ugovora, onda se radi o prinudnim normama, prihvaćenim od strane cjelokupne zajednice države (koje, dakle, imaju univerzalnu primjenu) i od kojih nije dozvoljeno odstupanje; one mogu biti izmijenjene jedino novom normom općega međunarodnog prava koja ima isto svojstvo. Sama ta kvalifikacija, dakle, izričito isključuje mogućnost stvaranja parti-

⁵¹ O tim sovjetskim stajalištima opširno smo raspravljali u više navrata u člancima: »Razvitak pojma suvremenosti u sovjetskoj nauci međunarodnog prava«, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo* 1970, br. 1, str. 56—78; »Doktrina o kolektivnom suverenitetu socijalističkih zemalja«, *Pregled* 1974, br. 7—8, Sarajevo, str. 67—85; »Načelo proleterskog internacionalizma u sovjetskoj nauci međunarodnog prava«, *Proleterski internacionalizam u teoriji i praksi* (zbornik rasprava), Sarajevo 1978, str. 189—208.

⁵³ Cf., V. M. Shurshalov, »International Law in relations among Socialist Countries«, u kolektivnom djelu — G. Tunkin (Ed.): *Contemporary International Law*, Moscow 1969, pp. 66—68.

kularnoga običajnog pravila ili posebnoga ugovornog odnosa koji bi u regionalnim ili ugovornim okvirima dozvolio intervenciju.

Stoga bi se jedino moglo smatrati da je prestalo važiti to opće običajno načelo imperativnog karaktera o zabrani intervencije ukoliko bi pretežna većina država u svijetu u svojim međusobnim odnosima odstupila od njegove primjene. Pri tome bi nova, suprotna praksa morala postati stalna, kontinuirana i jednoobrazna da bi se moglo smatrati da je stvorena pravna svijest (*opinio juris*) o dopustivosti intervencije na temelju novog pravila općega međunarodnog prava. Dakle, i najjače države svijeta u svojim uzajamnim odnosima morale bi zanjekati pravni značaj načela zabrane intervencije, a tim putem morala bi poći i većina drugih država svijeta. Do takvog razvoja u općem međunarodnom pravu još nije došlo, a ako bi se ostvarilo, to bi bilo kobno za očuvanje mira u svijetu i budućnost opstanka čovječanstva.

S obzirom na izloženo, spomenute i sve slične političke doktrine o dopustivosti intervencije suprotne su međunarodnom pravu koje je danas na snazi. Dakle, intervencija je apsolutno zabranjena u odnosima između svih nezavisnih država svijeta bez obzira na njihovu regionalnu pripadnost, politički sistem i druge osobitosti. Svaka povreda te zabrane povlači odgovornost po međunarodnom pravu.

Z a k l j u č a k

U ovoj našoj raspravi pokušali smo ukazati na razvoj sadržaja načela zabrane intervencije kao pravila pozitivnoga međunarodnog prava. Prije drugog svjetskog rata, kad je ono bilo izričito afirmirano samo u ugovorima Panameričke unije, ono se manje ili više svodilo na zabranu oružane intervencije i trebalo je upotpuniti zabranu agresivnog rata. Naravno, takav njegov sadržaj bio je nesavršen i nedovoljan. Već Bogotska povelja iz 1948. proširuje taj pojam na »bilo koji drugi oblik miješanja ili pokušaja prijetnje protiv političkih, ekonomskih ili kulturnih elemenata« neke države. Deklaracija Opće skupštine iz 1965. prvi put izričito zabranjuje i miješanje u građanski sukob. Ista ta Deklaracija prvi put zabranjuje i upotrebu sile da bi se narodi lišili svoga nacionalnog identiteta. A Deklaracija sedam načela iz 1970. još izričitije propisuje dužnost svake države na uzdržavanje od upotrebe bilo koje prisilne mjere koja lišava narode njihova prava na samoodređenje, slobodu i nezavisnost. Na taj način zabranom intervencije nisu više zaštićene samo nezavisne države nego i narodi.

pozitivna razrada prava država na nezavisnost također je proširila i zabranu intervencije u nekim novim područjima ili je tu zabranu pojasnila. To je, na primjer, afirmacija prava svih država da slobodno raspoložu svojim prirodnim bogatstvima i izvorima. U tome pogledu čini nam se veoma korisnom u Helsinškom završnom aktu iz 1975. izričita afirmacija prava država da budu ili ne budu stranke u ugovorima o savezima, uključujući i pravo na neutralnost. Tu spada i afirmacija prava svake države na informativni poredak iz Deklaracije Opće skupštine iz 1981. godine.

Prateći taj razvoj, mogli smo uočiti da je sadržaj zabrane intervencije u regionalnim ugovorima inspirirao sastavljače deklaracija Opće skupštine. Na taj je način razvoj međunarodnog prava u regionalnim okvirima snažno utjecao na razvoj općega međunarodnog prava. Međutim, ipak je sve to pretežno i samo normativan razvoj.

Sušтина načela zabrane intervencije jest osiguranje poštivanja nezavisnosti i jednakosti svih država u svijetu. A pravna afirmacija tih temeljnih vrijednosti nacionalne sigurnosti svih država neizbježna je za dugoročnije održanje mira i sigurnosti u svijetu.

Međutim, logička nužnost i neizbježnost afirmacije načela zabrane intervencije na normativnom planu, i to kao imperativnog pravila općega međunarodnog prava (*jus cogens*), nije mogla spriječiti njegova kršenja, kao što ni bilo koja druga pravna zabrana nikad ne može apsolutno spriječiti protivpravna ponašanja.

Na samom početku naše rasprave jasno smo naglasili da međunarodno pravo može radikalno ograničiti države u primjeni sile kojom raspolažu u međunarodnim odnosima, ali ono ne može samo za sebe otkloniti uzroke koji dovode do zloupotrebe sile. Ono ne može mijenjati odnose snaga u svijetu, kao ni sve druge razlike u ekonomskoj, političkoj i drugim vrstama moći između država.

Osim toga, pravila međunarodnog prava imaju i jedan drugi suštinski nedostatak. Ma koliko bila izričito i na imperativan način formulirana, ma koliko se ponavljaju u ugovorima i drugim međunarodnim aktima, ta pravila pružaju zaštitu temeljnih vrijednosti nacionalne sigurnosti samo onim državama koje su odlučile da ih same brane i u tome pogledu podnesu žrtve. I današnji međunarodni odnosi, poput onih iz prošlog stoljeća, bogati su primjerima bitno ograničene djelatne sposobnosti pojedinih država u stvarnosti. Ali, dok su u prošlosti takvi odnosi zavisnosti bili precizno pravno formulirani u nametnutim ugovorima o protektoratu ili u vazalnim odnosima i dr., oni su danas manje formalne naravi ukoliko kao stvarnost nisu iščezli. I danas ima država koje moraju da trpe prisutnost stranih oružanih snaga na svome području, koje podliježu stalnom uplitanju druge države u poslove svoje unutrašnje i vanjske nadležnosti, i koje stvarno nisu nezavisne, mada su članice Ujedinjenih naroda i u međunarodnim odnosima formalno nastupaju kao suverene zemlje. Najčešće se radi o nekim članicama vojnih i političkih saveza, ali ti odnosi neravnopravnosti nisu jedino na njih ograničeni. Ima i država članica pokreta nesvrstanih koje su u sličnim odnosima ovisnosti prema nekoj moćnijoj i bogatijoj državi.

Pravna pravila o zabrani intervencije ne mogu zaštititi one zemlje čiji se donosioci političkih odluka prepuštaju intervencijama sa strane, pa prihvaćaju i ugovorne obaveze koje impliciraju navodno pravo na intervenciju.

Time smo željeli ukazati na sukob između normativnog i stvarnog u ovoj važnoj oblasti međunarodnog prava. Time ne bismo nipošto željeli ustvrditi da je pravilo o zabrani intervencije nepotrebno ili da ono kao pravno pravilo ne postoji. Jer, kad bi u današnje vrijeme intervencija, uključujući onu oružanu, bila pravno dozvoljena, to bi dovelo do kaosa u međunarodnim odnosima i odavno bi dovelo do novoga svjetskog sukoba. Usprkos brojnim i flagrantnim kršenjima toga načela, takvo stanje u svijetu ipak ne postoji, a to je dokaz da međunarodni pravni poredak ipak služi osnovnoj svrsi. Jer, ma koliko sila bila značajan činilac u međunarodnim odnosima, ona u tome pogledu nije ni isključiva ni odlučujuća.

Summary

INTERVENTION AND INTERNATIONAL LAW

Intervention is the dictatorial interference of a State, a group of States or an international organization in affairs concerning the internal or external competence of one or more States without their agreement.

The most serious form of intervention involves the use of armed force and is identical with aggression. A State that is the victim of armed intervention is entitled to resort to individual or collective self-defense by the use of armed force. A State which is the victim of intervention without any characteristics of aggression has no right to self-defense. If its subjective rights are violated by such an act, it is entitled to reprisal without using armed force. In the case of other acts of intervention performed by the intervening State in abuse of a subjective right, the victim State has only the right to retorsion.

This paper deals with individual and collective intervention. Moreover, acts of intervention are distinguished from acts performed in cases of *force majeure* and fortuitous events, distress and necessity.

The development of legal rules concerning non-intervention is traced from pre World War I events to the latest Declaration on the Inadmissibility of Intervention and Interference in the Internal Affairs of States adopted by the U.N. General Assembly in 1981.

Finally, some exceptions to the principle of non-intervention which have been alleged by the doctrine are discussed in light of the latest development of international law in this field, e. g. intervention based on a treaty, intervention by invitation, intervention for the protection of citizens abroad, humanitarian, financial and collective intervention, and intervention in the interest of the balance of power.

JUGOSLAVIJA I KONVENCIJA UJEDINJENIH NARODA O PRAVU MORA

Dr BUDISLAV VUKAS, redovni profesor
Pravni fakultet u Zagrebu

UDK. 341.225 (497.1)
Izvorni znanstveni članak
Ur. 1. VII 1983.

Autor iznosi stavove Jugoslavije na Trećoj konferenciji UN o pravu mora prvenstveno u onim pitanjima koja su najaktualnija za našu zemlju, čije su obale u zatvorenom moru. Njegovu opću povoljnu ocjenu nove Konvencije o pravu mora sa stanovišta Jugoslavije potvrđuje i činjenica da je Jugoslavija potpisala Konvenciju. Za jadranske države najvažnija novina u pravu mora je uspostavljanje isključive ekonomske zone, koja je prihvaćena već i u običajnom međunarodnom pravu. Da bi iskoristila mogućnosti koje pruža nova Konvencija, Jugoslavija mora više pažnje posvetiti rješavanju problema istraživanja, zaštite i iskorištavanja mora, treba aktivnije surađivati sa svim drugim državama koje koriste Jadran i pripremati se za sudjelovanje u djelatnostima Međunarodne vlasti za morsko dno.

I

U Montego Bayu (Jamajka) potpisana je 10. prosinca 1982. Konvencija Ujedinjenih naroda o pravu mora.¹ Istovremeno je potpisan i završan akt Treće konferencije Ujedinjenih naroda o pravu mora,² na kojoj je nova Konvencija izrađena, usvojena 30. travnja 1982. i, konačno, potpisana. Potpisivanjem tih dokumenata završio je petnaestogodišnji rad na dopunjavanju i revidiranju prava mora, započet inicijativom Malte 1967. god., da se raspravi o potrebi korištenja podmorja izvan granica nacionalne jurisdikcije isključivo u miroljubive svrhe, i to u zajedničkom interesu cijelog čovječanstva. Malteška inicijativa dovela je najprije do osnivanja posebnog odbora Ujedinjenih naroda, a zatim, 1973, i do početka Treće konferencije o pravu mora. U međuvremenu, 1970. god., Opća skupština usvojila je Deklaraciju o načelima kojima se uređuje morsko dno i podzemlje izvan granica nacionalne jurisdikcije (Rezolucija 2749/XXV/), kojom se taj dio podmorja proglašava »zajedničkom baštinom čovječanstva«.

¹ Dokumenti UN: A/CONF.62/122 i A/CONF.62/122/Corr.18. Kako Jugoslavija još nije ratificirala Konvenciju, ne postoji službeni prijevod Konvencije na naše jezike. Zasad je jedino preveden Nacrt Konvencije iz 1981. god. — prijevod radne grupe pri Katedri za međunarodno pravo Pravnog fakulteta Sveučilišta u Splitu, red. D. Rudolf, Split 1982. god. — a neposredno predstoji i objavljivanje prijevoda konačnog teksta Konvencije, koji je izradila ista radna grupa.

² A/CONF.62/121.

Jugoslavija je sudjelovala u tome legislativnom pothvatu Ujedinjenih naroda od samog njegova početka. Bila je član Ad hoc odbora što ga je Opća skupština osnovala 1967. i Odbora za miroljubivo iskorištavanje dna mora i oceana, koji je djelovao od 1969. do 1973. godine, a njezina je delegacija sudjelovala i na svih jedanaest zasjedanja Konferencije, te na brojnim neformalnim sastancima između zasjedanja.

Kao član jugoslavenske delegacije, pisac ovih redaka ne može se upuštati u ocjenu rada naše delegacije na Konferenciji. On može samo iznesti podatke o stajalištima i prijedlozima jugoslavenske delegacije te o motivima za pojedina naša stajališta, i, konačno, iznijeti svoje mišljenje o rješenjima koja su usvojena u Konvenciji. Pri ocjeni Konvencije moramo imati ponajprije u vidu pomorske interese naše zemlje, ali ne i samo naše nacionalne interese. Naime, i na Konferenciji o pravu mora Jugoslavija je djelovala zajedno s drugim zemljama u razvoju, u tzv. »Grupi 77«, zalažući se za solucije za koje se odlučila Grupa kao cjelina. Konačno, jugoslavenska delegacija je u svom pristupu izradi Konvencije težila i postizanju jednoga opće korisnog cilja: uspostavljanju međunarodnog poretka na moru, u kojem će biti riješeni svi osnovni problemi korištenja mora. Takav cilj moguće je postići jedino brojnim kompromisima jer je svaka država i grupa država morala žrtvovati dio svojih interesa u cilju uspostavljanja pravnog poretka koji će jamčiti mir na morima i miroljubivo iskorištavanje mora i njegovih bogatstava.

Ipak, u vezi s aktivnošću jugoslavenske delegacije moraju se dati dvije napomene. Prva se odnosi na našu tradiciju i nasljeđe u materiji prava mora. Ne može se, naime, negirati da je upravo pravo mora jedno od područja međunarodnog prava u kojima su u našoj doktrini napisana najznačajnija djela. »Epikontinentalni pojas« Jurja Andrassyja, »Teritorijalno more« Milovana Zoričića, »More i vlast obalne države« Natka Katičića ili »Slobodna mora« Vladimira Iblera pružaju nepresušno bogatstvo podataka i ideja, ali ujedno označuju i teško dostizivu razinu znanstvenih rasprava za nove generacije naših internacionalista. Velik je bio i doprinos i ugled jugoslavenske delegacije (M. Bartoš, N. Katičić) na Prvoj i Drugoj konferenciji Ujedinjenih naroda o pravu mora (Ženeva 1958. i 1960). Takva baština neizmjerljivo je pomogla jugoslavenskoj delegaciji u pripremi i radu Treće konferencije o pravu mora.

Druga se napomena odnosi na način rada Treće konferencije. Kako je na Konferenciji bilo vrlo teško riješiti mnoga sporna pitanja, velik dio njezina rada odvijao se na neformalnim sastancima. O tim sastancima nisu vođeni zapisnici, a u objavljenim materijalima s Konferencije³ samo su za neke od njih dani sumarni prikazi debate i postignutih rezultata u pregovorima. Na taj način, osim za sudionike Konferencije, ostaju nepoznata gledišta delegacija na Konferenciji o brojnim problemima u pregovorima i o

³ Materijali sa Konferencije objavljuju se u zbirci Ujedinjenih naroda koja se na engleskom (jednom od šest službenih jezika Konferencije) zove »Third United Nations Conference on the Law of the Sea — Official Records«. Dosad je objavljeno 14 svezaka zbirke, a odnose se na rad Konferencije do 29. kolovoza 1980.

mnogim pravilima iz Konvencije, a objavljena su samo koncizna istupanja delegacija na rijetkim formalnim sjednicama plenuma i triju glavnih odbora Konferencije.

II

Kao što je već spomenuto, Jugoslavija je bila sudionik prvih dviju konferencija UN o pravu mora, a stranka je četiriju konvencija potpisanih u Ženevi 29. travnja 1958: o teritorijalnom moru i vanjskom pojasu, o otvorenom moru, o ribolovu i čuvanju bioloških bogatstava otvorenog mora, i o epikontinentalnom pojasu.⁴ Jugoslavija je ratificirala i Fakultativni zapisnik o potpisivanju u predmetu obvezatnog rješavanja sporova, koji je bio usvojen uz Ženevske konvencije. Radi provođenja Ženevskih konvencija donesen je 1965. god. Zakon o obalnom moru, vanjskom pojasu i epikontinentalnom pojasu Jugoslavije.⁵

Ženevske konvencije značile su kodifikaciju, ali i progresivni razvitak običajnog prava mora. Stupale su na snagu pojedinačno, između 1962. i 1966. godine, ali neposredno nakon njihova stupanja na snagu osjetila se potreba dopunjavanja, usavršavanja i mijenjanja prava mora. Razlozi su za to u prvom redu ležali u razvijanju tehničkih sredstava za istraživanje mora i podmorja na velikim dubinama, i u pretenzijama obalnih država na proširenje svoje jurisdikcije na velike udaljenosti od obala. Treća konferencija o pravu mora dala je rješenja za sve osnovne probleme radi kojih je sazvana: određeni su prostori pod vlašću obalnih država i njihove kompetencije u tim područjima; osim otvorenog mora, izvan granica nacionalne jurisdikcije utvrđen je i režim podmorja kojim upravlja Međunarodna vlast za morsko dno; kodificirana su i dalje razvijena načela o zaštiti i očuvanju morskog okoliša, znanstvenom istraživanju mora te razvoju i prijenosu pomorske tehnologije; usvojen je sistem rješavanja sporova do kojih može doći u istraživanju i iskorištavanju mora. Nova Konvencija će među svojim državama strankama u primjeni imati prednost pred Ženevskim konvencijama od 1958. god. (čl. 311, st. 1).

U ovom kratkom članku ne možemo izložiti sva rješenja Konvencije, pa čak niti iznijeti sve promjene u odnosu na dosadašnje pravo mora. Ukazujući na osnovne promjene koje donosi nova Konvencija, a koje se neposredno ili posredno reflektiraju i na Jugoslaviju, zbog kratkoće ovog teksta moramo pretpostaviti poznavanje dosadašnjeg prava mora, a donekle i problema s kojima se susretala Konferencija u svom devetogodišnjem radu.⁶

⁴ Sl. list SFRJ, Međunarodni ugovori i drugi sporazumi, br. 4/65.

⁵ Sl. list SFRJ, br. 22/65. Zakon je kasnije mijenjan (Sl. list SFRJ, br. 25/70, 21/74, 13/79), a danas njegov naziv glasi »Zakon o obalnom moru i epikontinentalnom pojasu Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije«.

⁶ O radu Konferencije i sadržaju Konferencije o pravu mora objavljeno je izvanredno mnogo radova, od kojih navodimo samo neke značajnije zbirke: *Law of the Sea Institute — Proceedings of the Annual Conferences*; *Revue iranienne des relations internationales*, nos. 5—6 (1975—76), 11—12 (1978); *San Diego Review*, Vol. 17, no. 3 (1980), Vol. 18, no. 3 (1981), Vol. 19, no. 3 (1982), Vol. 20, no. (1983); *Marine Policy*, Vol. 5, no. 3 (1981); *Studi e documenti sul diritto internazionale del mare* (Milano). I u nas je objavljeno mnogo ratova o Konferenciji, osobito u Jugoslavenskoj reviji za međunarodno pravo; cjelovitiju sliku o konačnim rezultatima pružaju: *Novo pravo mora* (Prinosi za poredbeno proučavanje prava i međunarodno pravo, br. 17, Institut za međunarodno pravo i međunarodne odnose Pravnog fakulteta u Zagrebu, Zagreb 1982) i *Pomorski zbornik* br. 21 (Rijeka 1983).

III

Najneposrednije naše se zemlje tiču ona rješenja Konvencije koja se mogu primijeniti na Jadranu. Jedno od njih, legaliziranje širine teritorijalnog mora od 12 milja, već je u Jadranu primijenjeno, jer su i Italija i Jugoslavija smatrale da ih na to ovlašćuje običajno pravo.⁷ Treća jadranska država — Albanija — nije se pridržavala ni običajnog prava, niti kompromisa postignutog na Konferenciji na kojoj je i sama sudjelovala. Upravo kad je na Konferenciji postignut sporazum o širini teritorijalnog mora od 12 milja, Albanija je izmijenila svoje propise, protegnuvši teritorijalno more na 15 milja!⁸

S obzirom na teritorijalno more, u Konvenciji se znatno preciziraju i dopunjavaju pravila o neškodljivome prolasku stranih brodova. Navedene su brojne zabranjene djelatnosti brodova u prolasku, kao i ovlasti obalne države. Iako je ono proistjecalo i iz dosadašnjeg prava, značajno je navođenje prava obalne države da odredi plovne putove i sustave odijeljenog prometa u svome teritorijalnom moru.

Na žalost, niti Treća konferencija o pravu mora, kao ni Prva, nije uspjela riješiti problem prolaska stranih ratnih brodova teritorijalnim morem. Doduše, tok pregovora na Konferenciji i konačni tekst Konvencije jasnije su nego Ženevska konferencija potvrdili da pravo neškodljivog prolaska obuhvaća i ratne brodove. Međutim, pedesetak obalnih država, nezadovoljnih takvim rješenjem, nastojalo je da se u Konvenciji izričito prizna pravo obalnim državama da prolazak stranih ratnih brodova uvjetuju prethodnom dozvolom ili notifikacijom. U tom nastojanju nisu uspjele zbog energičnog otpora velikih pomorskih sila da se ograniči prolazak ratnih brodova, ali mnoge obalne države i po postojećem tekstu Konvencije nalaze opravdanja za uvjetovanje prolaska ratnih brodova notifikacijom ili dozvolom.⁹

U svjetlu nove Konvencije i opisane situacije u njenom tumačenju, držimo da rješenju pozitivnoga jugoslavenskog prava ne može biti zamjerki. Naime, našim zakonom (čl. 14) prolazak stranih ratnih brodova nije ničim uvjetovan, ali se zabranjuje da više od tri strana ratna broda iste državne pripadnosti u isto vrijeme prolazi kroz jugoslavensko teritorijalno more.

IV

Od časa proširenja svoga teritorijalnog mora na 12 milja, Jugoslavija više nema vanjskog pojasa.¹⁰ Međutim, protivno očekivanjima u početku rada Konferencije, u novoj Konvenciji se zadržava režim vanjskog pojasa

⁷ Italija je širinu od 12 milja uvela zakonom br. 359 od 14. 8. 1974. god. (Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana, br. 218 od 21. 8. 1974), koji je izmijenjen čl. 2. uvodnih odredaba Plovidbenog kodeksa iz 1942. godine. Jugoslavija je proširila teritorijalno more od 10 na 12 milja izmjenom Zakona o obalnom moru i epikontinentalnom pojasu od 27. 3. 1979. god. (Sl. list SFRJ, br. 13/79).

⁸ Decree No. 4650 of 9 March 1970, on the boundary of the People's Republic of Albania, as amended in 1976, u: United Nations Legislative Series, National Legislation and Treaties Relating to the Law of the Sea, ST/LEG/SER.B/19, str. 3.

⁹ Vidi deklaracije dane prilikom potpisivanja Konvencije od delegacije: Kapverdea, Finske, Irana, Rumunjske, Sudana, Švedske, i Jemena; dok. (XXI. 6) C. N. 7. 1983. TREATIES — 1 (ANNEX B), str. 3, 5, 8, 10, 11 i 14.

¹⁰ Vidi: čl. 7. Zakona o izmjenama Zakona o obalnom moru, vanjskom morskom pojasu i epikontinentalnom pojasu Jugoslavije, Sl. list SFRJ, br. 13/79.

(čl. 33). U usporedbi sa Ženevskom konvencijom, pravila o vanjskom pojasu doživjela su znatne izmjene. Sada se on može protezati do udaljenosti od 24 morske milje od polazne crte, a u novu Konvenciju nije preneseno pravilo iz Ženevske konvencije (čl. 24, st. 3) o razgraničenju vanjskog pojasa država čije obale leže sučelice ili se graniče.

U samom režimu vanjskog pojasa jedina je novina priznanje prava obalnoj državi u pogledu arheoloških predmeta i predmeta povijesnog porijekla koji se nalaze na morskom dnu u granicama vanjskog pojasa (čl. 303). Konačno, ne smije se smetnuti s uma i jedna bitna promjena koja može, ali i ne mora, utjecati na režim u granicama vanjskog pojasa. Dosad je, naime, vanjski pojas uvijek bio dio otvorenog mora; odsad će on to biti jedino ako obalna država nije proglasila svoju isključivu ekonomsku zonu (v. dalje).

Jugoslavenska delegacija zalagala se na Konferenciji za ukidanje režima vanjskog pojasa, držeći da su interesi obalnih država dovoljno zaštićeni proširenjem teritorijalnog mora i uvođenjem isključive ekonomske zone, a da se zadržavanjem vanjskog pojasa nepotrebno kumulira više režima na istim morskim prostorima, što može ugroziti i slobodu plovidbe. Sada, međutim, kad je režim vanjskog pojasa zadržan, morat ćemo vrlo pažljivo razmotriti pitanje njegova eventualnoga ponovnog uvođenja. Pri tome treba spomenuti da je upravo jedan prijedlog jugoslavenske delegacije, zajedno s nekim drugim obalnim državama, doveo do usvajanja odredbe o pravima obalne države u pogledu arheoloških i povijesnih predmeta. Prvobitni prijedlog tih država tražio je priznanje prava obalnih država na takvim predmetima u okviru režima epikontinentalnog pojasa,¹¹ ali je stajalište nekih zapadnih pomorskih sila dovelo do kompromisa o ograničenoj zaštiti tih prava u vanjskom pojasu. S obzirom na relativnu uskoću Jadrana, mogućnost da zaštitimo arheološke i povijesne predmete do udaljenosti od 24 milje od polazne crte od koje se mjeri širina teritorijalnog mora (uz ostala prava iz režima vanjskog pojasa) ne treba olako otkloniti. Međutim, pri odlučivanju o eventualnom uvođenju našega vanjskog pojasa treba razmisliti i o posljedicama te odluke na stajališta drugih jadranskih i sredozemnih država, te o mogućem posrednom efektu te odluke na slobodu plovidbe u Jadranu i Mediteranu.

V

Proširenjem teritorijalnih mora na 12 milja omogućeno je obalnim državama da svojim teritorijalnim vodama u cijelosti prekriju vrlo velik broj tjesnaca. Pomorske sile su proširenje teritorijalnog mora uvjetovale neprihvatljivim režimom neškodljivog prolaska na tjesnace koji služe međunarodnoj plovidbi, a za zadržavanje neškodljivog prolaska i u novoj situaciji zalagale su se mnoge države čije su obale u tjesnacima. Polazeći od takvih suprotnih stajališta, u pregovorima je izrađen tzv. režim tranzitnog prolaska, koji će se primjenjivati na tjesnace što služe međunarodnoj plovidbi, a spajaju dva dijela otvorenog mora ili ekonomskih zona. Neškodljivi prolazak primjenjivat će se i dalje u tjesnacima između otoka i kopna gdje je pod istim navigacijskim i hidrografskim uvjetima moguće ploviti kroz otvoreno

¹¹ Informal proposal by Cape Verde, Greece, Italy, Malta, Portugal, Tunisia and Yugoslavia, C.2/Informal Meeting/43 and C.2/Informal Meeting/43/Rev. 1—3.

more ili isključivu ekonomsku zonu vodama koje se od otoka protežu prema pučini.

Tranzitni prolazak je znatno liberalniji režim plovidbe od neškodljivog prolaska. Tranzitni prolazak obuhvaća sve vrste brodova i zrakoplova, uključujući podmornice, koje ne moraju ploviti na površini. Pravo donošenja propisa obalne države odnosi se na uži krug pitanja nego u neškodljivom prolasku, a nije predviđena ni njena građanska ni kaznena sudbenost, kao ni pravo da poduzme mjere potrebne radi sprečavanja prolaska koji je ugrožava. Kraća je i lista zabranjene djelatnosti u tranzitnom nego u neškodljivom prolasku.

Pravila Konvencije o sadržaju tranzitnog prolaska, na žalost, nisu dovoljno precizna, a i kriteriji razlikovanja tjesnaca u kojima se primjenjuje tranzitni od onih u kojima vrijedi neškodljivi prolazak nisu dovoljni za sve geografske situacije. Zato i jadranskim državama predstoji da svojim propisima razjasne u kojem će se tjesnacu primjenjivati koji režim.

Za Jadran osobito značenje ima tjesnac koji spaja to more sa svim drugim morima — Otrantska vrata. Kako se radi o tjesnacu koji je na najužem mjestu širok 41 milju, izvan teritorijalnih mora obalnih država preostaje dosta širok pojas mora. U tom pojasu, dakle, ne dolazi u obzir primjena ni neškodljivog ni tranzitnog prolaska, već se primjenjuju pravila o slobodi plovidbe i prelijetanja. Taj režim potpune slobode vrijedi sada, kad je izvan teritorijalnog mora Italije, Grčke i Albanije otvoreno more, a vrijedit će i pri eventualnom uvođenju ekonomskih zona tih obalnih država. Jugoslavija, jedina jadranska zemlja koja nema svojih obala u Otrantu, naročito je bila zainteresirana da se pravilo o slobodi plovidbe u takvim širim tjesnacima što jasnije formulira u Konvenciji. Na temelju prijedloga usvojena je konačna formulacija čl. 36, koja tu slobodu jasno garantira.¹²

VI

Uvođenje režima isključivo ekonomske zone jedna je od najznačajnijih novina u pravu mora, a za Jadran, gdje neke druge bitne promjene ne mogu biti primijenjene, ekonomska zona je najvažnija inovacija. Prihvaćena je na zahtjev obalnih država, ponajprije zemalja u razvoju, koje su pristale na ograničavanje teritorijalnog mora na 12 milja pod uvjetom da im se na jednom mnogo širem prostoru priznaju isključiva prava na prirodna bogatstva mora. U pogledu toga novog režima vrlo je važno istaknuti opće gledište doktrine: kako je na temelju pravila o ekonomskoj zoni usvojenih u toku Konferencije već stotinjak država uspostavilo svoje ekonomske zone (ili zone isključivih ribolovnih prava), isključivu ekonomsku zonu može se već smatrati i dijelom običajnoga međunarodnog prava.¹³

Obalnoj se državi daje pravo da izvan svoga teritorijalnog mora, do udaljenosti od 200 milja od polazne crte, uspostavi ekonomsku zonu, u kojoj ona ima suverena prava radi istraživanja i iskorištavanja, očuvanja i gospodarenja svim prirodnim bogatstvima mora i podmorja, te radi svih drugih

¹² Jugoslavenski prijedlozi: C.2/Informal Meeting/2; C.2/Informal Meeting/2/ Rev. 1 and 2.

¹³ Prema statistici L. M. Alexandera, 1. 1. 1983. isključivu ekonomsku zonu bilo je proglasilo 56 država, a 36 država je uvelo isključive ribolovne zone do 200 milja; Alexander, *The Ocean Enclosure Movement: Inventory and Prospect*, San Diego Law Review, Vol. 20, no. 3, str. 592, 593.

ekonomskih aktivnosti. Jedino ograničenje suverenih prava obalnih država prihvaćeno je u pogledu bioloških bogatstava zone. Naime, ako obalna država ne može izloviti cjelokupnu dopustivu lovinu živih bogatstava zone, ona mora dozvoliti neobalnim državama i zemljama u geografski nepovoljnijem položaju da sudjeluju u iskorištavanju viška živih bogatstava. Kao »države u geografski nepovoljnom položaju« tretiraju se države »koje njihov geografski položaj čini zbog interesa u zadovoljavajućem snabdijevanju ribom za prehrambene potrebe njihova stanovništva ili dijela stanovništva ovisnima o iskorištavanju živih bogatstava isključivo ekonomske zone drugih država u subregiji ili regiji, i obalne države koje ne mogu pretendirati na vlastitu isključivu ekonomsku zonu« (st. 3, čl. 70).

Obalna država ima i jurisdikciju za podizanje i upotrebu umjetnih otoka, uređaja i naprava, znanstveno istraživanje mora te zaštitu i očuvanje morske okoline. Sve ostale države i u ekonomskoj zoni zadržavaju slobodu plovidbe, prelijetanja i polaganja podmorskih kabela i cjevovoda i druge međunarodno-pravno dozvoljene upotrebe mora koje se tiču tih sloboda, kao što su one vezane uz iskorištavanje brodova, zrakoplova i podmorskih kabela i cjevovoda.

Za razliku od mnogih drugih velikih i malih mora, u Jadranu još nisu proglašene isključive ekonomske zone. Međutim, kako su već neke mediteranske zemlje krenule tim putem (Španjolska, Maroko), vrlo je vjerojatno da će ih slijediti i druge zemlje Sredozemlja, pa i Jadrana. Iako tek predstoji detaljna analiza Konvencije o pravu mora radi odluke o našoj ratifikaciji, evidentno je da je proglašavanje ekonomske zone u interesu obalne države, gospodarenja i očuvanja mora i njegovih bogatstava. S obzirom na dimenzije Jadrana, Jugoslavija ne spada u obalne države koje mogu dobiti ekonomsku zonu velike površine u odnosu prema svom kopnenom području. Ipak, prema definiciji iz st. 2. čl. 70. mi nismo »država u geografski nepovoljnom položaju«, tako da mi nemamo pristupa višku živih bogatstava zona susjednih obalnih država. Postavlja se, međutim, pitanje, da li bi susjedne zemlje bez obale, ili neke koje bi mogle biti kvalificirane kao »države u geografski nepovoljnom položaju iz naše subregije ili regije«, smjele tražiti pristup višku lovine u našoj ekonomskoj zoni, kojega će, proglasimo li zonu a budemo li i dalje zapostavljali razvoj morskog ribarstva, biti kroz dulje vrijeme? S obzirom na neobalne države, odgovor je negativan sve dok Jugoslavija ne bude zemlja u razvoju. Naime, razvijene neobalne države imaju pravo participacije u višku ulova samo u razvijenim obalnim državama, a sve zemlje iz našeg zaleđa (Mađarska, Austrija, Čehoslovačka) tretiraju se kao razvijene zemlje. S obzirom na »države u geografski nepovoljnom položaju«, odgovor je manje jasan zbog nepreciznosti geografskog pojma »subregije« i »regije«. Međutim, niti iz kategorije »država u geografski nepovoljnom položaju« ne dolaze u obzir razvijene zemlje, bez obzira na njihovu blizinu našoj ekonomskoj zoni.

VII

Bitne su promjene usvojene i u pogledu epikontinentalnog pojasa, ali se one ne mogu reflektirati na Jadran. Na temelju potpuno izmijenjene definicije epikontinentalnog pojasa, države koje uz svoje obale imaju široku kontinentsku orubinu (continental margin) moći će protezati svoj epikontinentalni pojas stotinama milja daleko od obale, pa čak i od vanjske granice

ekonomske zone. Od takvog proširenja jadranske države ne mogu imati koristi: Jadran je toliko uzak da su Italija i Jugoslavija međusobnim sporazumom (od 8. siječnja 1968)¹⁴ morale podijeliti podmorje Jadrana na koje su imale pravo po definiciji iz čl. 1. Ženevske konvencije o epikontinentalnom pojasu.

Jugoslavenska delegacija, zajedno s grupom arapskih država, protivila se toj novoj, tzv. »irskoj formuli« o širini epikontinentalnog pojasa, ne samo zato što mi ništa ne dobivamo njezinim usvajanjem već i stoga što ona omogućava da mali broj obalnih država (od kojih je polovina vrlo razvijenih zemalja) oduzme od »zajedničke baštine čovječanstva« ogromne i prirodnim izvorima najbogatije dijelove podmorja.¹⁵

Da bi se ublažile pretjeranosti nove definicije epikontinentalnog pojasa, predviđeni su i neki ustupci obalnih država izvan 200 milja od polaznih crta u pogledu iskorištavanja mineralnih bogatstava podmorja i njegova znanstvenog istraživanja. Izmijenjeno je i pravilo o razgraničenju epikontinentalnog pojasa država čije obale leže sučelice ili se graniče, ali ta promjena ne utječe na već ugovorena razgraničenja.

VIII

U prošlosti su dosta često isticani zahtjevi da se manjim, izoliranim, zatvorenim morima prizna poseban status, ali dosad u međunarodnom pravu nisu postojala posebna pravila niti za kakvu specifičnu kategoriju mora.

Među pitanja o kojima je trebala raspravljati Treća konferencija o pravu mora uvršten je problem »zatvorenih ili poluzatvorenih mora«. Dosta brzo, ali i nespretno i nejasno, na Konferenciji je usvojena definicija takvih mora. Ne možemo ovdje ulaziti u sve nejasnoće koje proistječu iz te definicije, već jedino iznijeti karakteristike po kojima jedno more može biti smatrano »zatvorenim ili poluzatvorenim«; tu su: a) prisutnost dvije ili više država na njegovim obalama; b) njegova povezanost s drugim morima uskim prolazom ili njegova mala površina (ne smije postojati velika površina otvorenog mora). I pored svih nejasnoća te definicije, nesporno je da Jadran ulazi u tu kategoriju mora.¹⁶

Manji broj država, najčešće onih koje imaju obale u takvim morima, želio je da se na Konferenciji za »zatvorena ili poluzatvorena« mora usvoje pravila o nekim pitanjima (korištenje živih bogatstava, razgraničenje, plovidba) koja bi se bitno razlikovala od rješenja tih pitanja za sva druga mora. Jugoslavija je u jednom dijelu Konferencije nastojala da se posebnim pravilom garantira sloboda ulaska brodova u takva mora i sigurnost plovidbe u njima.¹⁷

Takvi prijedlozi nisu naišli na podršku većine, pa je u Konvenciji, osim definicije, sadržana jedino preporuka obalnim državama da surađuju međusobno, s drugim zainteresiranim državama i s međunarodnim organizacijama, u ostvarivanju svojih prava i ispunjavanju svojih dužnosti na te-

¹⁴ Sl. list SFRJ, Međunarodni ugovori i drugi sporazumi, br. 28/70.

¹⁵ Među 20 zemalja sa širokom kontinentskom orubinom nalaze se i: Australija, Kanada, Francuska, Irska, Novi Zeland, Južna Afrika, Sovjetski Savez, Španjolska, Velika Britanija i Sjedinjene Države; vidi Alexander, op. cit., str. 593.

¹⁶ Vidi: Third United Nations Conference on the Law of the Sea, Official Records, Volume II, str. 272.

¹⁷ Vidi jugoslavenski prijetlog C.2/Informal Meeting/3.

melju Konvencije u pogledu istraživanja i iskorištavanja živih bogatstava, zaštiti i očuvanju morskog okoliša te znanstvenom istraživanju mora.

Dosta intenzivna suradnja jugoslavenskih i talijanskih znanstvenih institucija, općina, republika, provincija i regija, te centralnih organa u problemima vezanim uz Jadran, prethodila je toj preporuci Konferenciji o pravu mora.¹⁸ Ta suradnja, osobito u pogledu spašavanja Jadrana od zagađivanja, morala bi biti intenzivnija i efikasnija, a njoj bi trebalo privući i druge zemlje koje se koriste Jadranom.

IX

Znatno usavršavanje prava mora čine dijelovi Konvencije posvećeni očuvanju morskog okoliša, znanstvenom istraživanju mora te razvoju i prijenosu pomorske tehnologije. Naročita su vrijednost, po općoj ocjeni, pravila o zaštiti morskog okoliša, koja čine kodifikaciju načela sadržanih u brojnim ranije zaključenim ugovorima o toj materiji, ali sadrže i mnoge novine, osobito u pogledu zagađivanja mora s brodova. S obzirom na taj izvor zagađivanja, uz nadležnosti države zastave broda, znatno su usavršene i razrađene i kompetencije države luke i obalne države.

Kao i dosad, obalne države samostalno odlučuju o zaštiti svoga teritorijalnog mora, poštujući pravo neškodljivog prolaska. Za svoju isključivu ekonomsku zonu mogu donositi zakone i propise radi provođenja međunarodnih pravila. Međutim, s obzirom na prirodne karakteristike Jadrana, vrlo je značajno da obalne države mogu od međunarodnih organizacija tražiti da se za određena ugrožena područja njihovih ekonomskih zona primijene naročite, strože međunarodne norme, a i da same donose zakone i propise koji će bolje štiti dijelove zone sa specifičnim oceanografskim i ekološkim uvjetima (st. 6, čl. 211).

X

Iako u Jadraniu, pa ni u Mediteranu, neće biti morskog dna i podzemlja izvan nacionalne jurisdikcije, tzv. Zone, za koju je u Konvenciji izrađen poseban međunarodni režim pod nadzorom Međunarodne vlasti za morsko dno, i za Jugoslaviju, kao i za cijelu međunarodnu zajednicu, taj novi međunarodni režim dragocjena je inovacija u pravu mora. Jugoslavija se od početka rada Komiteta UN za morsko dno zalagala za takvo uređenje podmorja koje neće dalje produbljivati jaz između razvijenih i nerazvijenih zemalja, te za zajedničke aktivnosti svih država posredstvom jedne međunarodne organizacije. Petnaestogodišnji naponi, započeti malteškom inicijativom 1967. godine, rezultirali su kompromisnim, tzv. »paralelnim režimom«, s kojim nisu potpuno zadovoljene ni zemlje u razvoju, ni razvijene države, ali koji je neosporna prekretnica u uređenju prostora izvan granica nacionalne jurisdikcije. Pravila o upravljanju »zajedničkom baštinom čovječanstva« na podmorju utjecat će i na reguliranje svemira, Antarktika, a u budućnosti, vjerojatno, i na režim samoga otvorenog mora. Osim toga, nadležnosti međunarodne vlasti za morsko dno i pravila o istraživanju i iskorištavanju

¹⁸ Vidi: B. Vukas, *La cooperazione tra Jugoslavia ed Italia per la protezione del mare Adriatico dall'inquinamento*, u: *Diritto internazionale e protezione dell'ambiente marino*, Milano 1983, str. 297—321.

bogatstva podmorja ostvarenja su nekih od načela za koje se želi da budu ugrađena u novi međunarodni ekonomski poredak.

U svjetlu svega toga, dio Konvencije koji se odnosi na međunarodno podmorje moramo smatrati značajnim dostignućem. Zato na zasjedanjima Pripremljene komisije za početak rada Međunarodne vlasti Jugoslavija i druge zemlje u razvoju ulažu najveće napore da se izvrše sve pripreme za početak rada te organizacije u času kada 60 država ratificira Konvenciju.¹⁹

XI

Za razliku od Ženevske kodifikacije 1958, kad su pravila o mirnom rješavanju sporova o tumačenju ili primjeni konvencija o pravu mora bila ugrađena u poseban međunarodni ugovor — Fakultativni zapisnik o potpisivanju u predmetu obvezatnog rješavanja sporova, nova Konvencija o pravu mora u sebi sadrži i sistem mirnog rješavanja sporova. Osnovno je pravilo toga sustava da svaki spor koji ne bi bio riješen primjenom diplomatskih sredstava bilo koja strana u sporu ima pravo iznijeti pred nadležni međunarodni sud ili arbitražno vijeće, koji donose obvezujuće odluke. Stranke Konvencije mogu za presuđivanje svojih sporova izabrati: Međunarodni sud za pravo mora, Međunarodni sud, opći arbitražni sud ili specijalizirane arbitraže.

Sporazum sudionika Treće konferencije o pravu mora o unošenju pravila o rješavanju sporova u samu Konvenciju i o prihvaćanju postupaka koji dovode do obvezujućih odluka ponajprije je posljedica svijesti o potrebi da se neke vrste sporova (o iskorištavanju podmorja, o ribarstvu, o zagađivanju, o plovidbi) brzo i efikasno riješe. Ipak, pretjerano osjetljive na svako ograničavanje svoje suverenosti, sudionice Konferencije su neke vrste sporova izuzele iz obveze rješavanja pred međunarodnim sudištima.

Jugoslavenska je delegacija, shodno našem općem zalaganju za što češće pribjegavanje mirnom rješavanju sporova u međunarodnim odnosima, podržala unošenje pravila o rješavanju sporova u Konvenciju i znatno doprinijela izradi nekih od tih pravila. Osobita potvrda takvog stajališta Jugoslavije prema mirnom rješavanju sporova bilo je naše kandidiranje Splita za sjedište Suda za pravo mora, za što, na žalost, nismo dobili dovoljnu podršku Konferencije.

XII

Uz pojedine dijelove Konvencije o pravu mora, naročito u vezi s najznačajnijim promjenama toga dijela međunarodnog prava, naznačili smo gladišta delegacije Jugoslavije na Konferenciji. Na temelju pozitivne ocjene Konvencije od strane naše delegacije i Saveznog izvršnog vijeća, Jugoslavija je bila među 119 potpisnika Konvencije u Montego Bayu. Istovremeno s našim potpisom počeo je i postupak temeljite analize Konvencije radi naše ratifikacije. I pored potrebe da se pažljivo analizira taj vrlo velik i kompleksan međunarodni ugovor u svjetlu pomorskih interesa Jugoslavije, vjerujemo da će naša odluka o ratifikaciji biti pozitivna i da će Skupština SFRJ uskoro ratificirati Konvenciju.²⁰

¹⁹ Vidi: UN Chronicle, June 1983, str. 11—13.

²⁰ Do sredine 1983. god. Konvencija je imala 125 potpisnika, a ratificirale su je: Fidži, Meksiko i Jamajka; UN Chronicle, June 1983, str. 11.

Nova Konvencija o pravu mora stvara u mnogim pitanjima novu pravnu situaciju na morima. Ona i Jugoslaviji, kao i drugim državama, otvara raznovrsne nove mogućnosti, koje možemo iskoristiti jedino ako se problemima u vezi s morem pozabavimo ozbiljnije nego dosad. Proglašavanje isključive ekonomske zone vrlo će nam malo značiti ne budemo li razvili ribarsku privredu koja će moći izloviti ribu u našoj polovini Jadrana; naše ovlasti u pogledu zaštite mora od zagađivanja neće očuvati jadranske vode ukoliko u lukama ne budemo instalirali uređaje za prihvat balastnih voda; naše luke neće moći privući više tereta iz susjednih neobalnih država budu li se i dalje tako sporo razvijale njihove veze sa zaleđem; stranci će nam i dalje otimati arheološke nalaze i prirodna bogatstva na budemo li uspostavili efikasniju službu nadzora i efikasnije kazne; »zajednička baština čovječanstva« postat će nasljeđe drugih država budemo li i dalje pasivni u formiranju mlađih stručnjaka za aktivnosti na podmorju.

Summary

YUGOSLAVIA AND THE UN CONVENTION ON THE LAW OF THE SEA

The author explains Yugoslavia's positions at the Third United Nations Conference on the Law of the Sea primarily in matters which are of special interest to our country whose coasts are bordered by a semi-enclosed sea. His positive evaluation of the new Convention on the Law of the Sea has been confirmed by the fact that Yugoslavia signed the Convention.

The establishment of the regime of the exclusive economic zone, which has already become part of customary international law, is the main innovation in the law of the sea from the point of view of the Adriatic States. In order to benefit from the opportunities provided by the new Convention, Yugoslavia has to give more attention to solving problems related to the exploration, protection and exploitation of the sea, to co-operate more closely with all other states using the Adriatic, and to be prepared to participate in the activities of the International Sea-Bed Authority.

POBIJANJE ARBITRAŽNE ODLUKE PO EVROPSKOJ KONVENCIJI O TRGOVAČKOJ ARBITRAŽI IZ 1961. GODINE

Mr BORIS KANDARE, znanstveni asistent
Pravni fakultet u Rijeci

UDK 341.63
Izvorni znanstveni članak
Ur. 1 VII 1983.

Autor sustavno prikazuje razloge za poništaj arbitražne odluke koji su određeni u stavu 1. člana IX. Evropske konvencije o međunarodnoj trgovinskoj arbitraži iz 1961. godine. Uz svaki razlog za poništaj arbitražne odluke po Konvenciji su navedeni odgovarajući razlozi po jugoslavenskom pravu. Posebno su izneseni oni razlozi za poništaj arbitražne odluke po jugoslavenskom pravu, koji nisu obuhvaćeni navedenom Konvencijom. U ovom radu su obrađena pravila za primjenu Evropske konvencije iz 1961 u postupku priznanja ili izvršenja inozemne arbitražne odluke po Njujorškoj konvenciji iz 1958. godine.

I) UVOD

Mogućnost pobijanja arbitražne odluke predstavlja suprotnost između autonomije stranaka u rješavanju sporova s jedne i zahtjeva za državnom kontrolom privatnog sudovanja s druge strane.

Nacionalna zakonodavstva određuju različita pravna sredstva¹ za pobijanje arbitražnih odluka. Nepravomoćnu arbitražnu odluku se može pobijati žalbom koja se podnosi ili eventualno ugovorenoj višoj arbitražnoj instanci ili državnom sudu u onim zemljama čija zakonodavstva dopuštaju takvu mogućnost. Pravomoćnu arbitražnu odluku se može pobijati zahtjevom za njen poništaj pred državnim sudom iz zakonom određenih razloga. Protiv arbitražnih odluka mogu se također koristiti određena pravna sredstva u postupku njihovog priznanja ili izvršenja izvan zemalja njihove pripadnosti.

U okviru navedenih mogućnosti nacionalni pravni sustavi predviđaju različita pravna sredstva za pobijanje arbitražnih odluka. Pravna sredstva koja nacionalna zakonodavstva određuju za pobijanje arbitražnih odluka razlikuju se po razlozima zbog kojih se one mogu pobijati, sudskoj nadležnoj za postupak njihovog pobijanja, rokovima za podnošenje pravnih lijekova, grani-

¹ Izraz »pravna sredstva« koristimo kao zajednički naziv za sve pravne lijekove protiv arbitražnih odluka; on odgovara izrazu »means of recourse« ili »voies des recours«;

cama ispitivanja arbitražne odluke, sadržaju presude o poništenju arbitražne odluke i pravnoj sudbini arbitražnog ugovora nakon poništaja arbitražne odluke.

Po jugoslavenskom pravu presuda izbranog suda ima prema strankama snagu pravomoćne presude državnog suda ako ugovorom nije predviđena mogućnost njenog pobijanja pred izbranim sudom višeg stupnja.

Pravomoćna presuda izbranog suda može se poništiti po tužbi stranke koja se podnosi onom državnom sudu koji bi za spor bio nadležan u prvom stupnju da stranke nisu zaključile ugovor o arbitraži. Tužba za poništaj arbitražne odluke je izvanredno pravno sredstvo koje se podnosi protiv one arbitražne odluke koja se više ne može pobijati redovnim pravnim sredstvima. Razlozi za poništaj arbitražne odluke su taksativno navedeni u odredbi člana 485. Zakona o parničnom postupku; ova odredba ima značaj materijalno-pravne norme, jer o njenoj primjeni ovisi odluka o osnovanosti tužbenog zahtjeva za poništaj presude izbranog suda. Tužba je konstitutivne naravi, a presuda predstavlja *judicium rescidens* koji djeluje *ex tunc*. Prilikom donošenja presude povodom zahtjeva za poništaj arbitražne odluke, državni sud neće moći donijeti meritornu odluku o sporu, već će smjeti samo ograničeno ispitati pravilnost arbitražne odluke. Razlozi za poništaj arbitražne odluke se mogu uglavnom svrstati u kategoriju *errores in procedendo*. Međutim, oni razlozi koji predstavljaju novote na temelju kojih je za stranku mogla biti donesena povoljnija odluka da su bili upotrijebljeni u prijašnjem postupku, mogu ipak biti svrstani u kategoriju *errores in iudicando*, jer ocjena povoljnosti drukčije odluke za tužitelja, zahtijeva materijalno-pravnu kvalifikaciju. Pravilnost primjene materijalnog prava državni sud će kontrolirati i onda kada poništava arbitražnu odluku iz razloga što je njome stranka osuđena na takvu činidbu koja po zakonu nije dopuštena ili je uopće zabranjena.²

Poništiti arbitražnu odluku može samo sud države njene pripadnosti. U komparativnom zakonodavstvu postoje različiti kriteriji za određivanje pripadnosti arbitraže nekom pravnom poretku.

Tendencije modernih pravnih sustava su usmjerene prema autonomiji arbitraže i restrikciji oblika državne intervencije u arbitražno sudovanje. Ovaj trend je vidljiv iz načela na kojima počivaju Evropska konvencija o međunarodnoj trgovinskoj arbitraži iz 1961³ i Njujorške konvencije o priznanju i izvršenju inozemnih arbitražnih odluka iz 1958.⁴

II) PONIŠTAJ ARBITRAŽNE ODLUKE PO EVROPSKOJ KONVENCIJI

Evropska konvencija je unificirala razloge za poništaj arbitražne odluke.

U članu IX. Konvencije su taksativno navedeni razlozi zbog kojih će poništaj arbitražne odluke na koju se Konvencija odnosi, predstavljati u drugoj državi ugovornici temelj za odbijanje njenog priznanja ili izvršenja, ali samo

² SEKOLEC, Razveljavitev arbitražnih odločb po našem pravu in po evropski konvenciji o mednarodni trgovinski arbitraži, PRAVNIK, Ljubljana, broj 10—12/74, s. 394;

³ Jugoslavija je ratificirala ovu Konvenciju 26. 6. 1963. (Međunarodni ugovori SFRJ, 1963, br. 12);

⁴ Konvencija je ratificirana Zakonom od 1. 10. 1981. (SL SFRJ Međunarodni ugovora SFRJ, 1981, br. 11);

pod uvjetom da je poništaj izvršen u onoj državi ugovornici u kojoj je, ili po čijem je pravu donesena.

Razlozi za poništaj arbitražne odluke koje određuje Konvencija su:

1) »ako su stranke u arbitražnom sporazumu po zakonu koji se na njih primjenjuje u izvjesnom pogledu nesposobne, ili ako pomenuti arbitražni sporazum nije bio punovažan na osnovu zakona čiju su primjenu stranke ugovorile ili u nedostatku takve odredbe na osnovu zakona zemlje u kojoj je odluka donesena«.

Ovaj razlog poništaja određuje ništavost arbitražne odluke iz dva temeljna uzroka: arbitražne nesposobnosti stranaka i nepravovaljanosti ugovora o arbitraži.

a) Arbitražna nesposobnost stranaka

Povodom utvrđenja arbitražne nesposobnosti stranaka treba najprije odrediti mjerodavno pravo za ocjenu sposobnosti stranaka za zaključene ugovora o arbitraži i za njihovo sudjelovanje u arbitražnom postupku.

Evropska konvencija određuje da se sposobnost stranaka utvrđuje po pravu koje je mjerodavno za stranke.⁵ Time je Konvencija određivanje personalnog statuta prepustila nacionalnom pravnom poretku stranaka.

Ugovor o arbitraži se sastoji od materijalno-pravnih i procesno-pravnih elemenata.⁶ Za procesne je elemente mjerodavan *lex fori*, a za materijalno-pravne *lex causae*. Kalodera smatra da iako arbitražna sposobnost predstavlja materijalno-pravnu pretpostavku ugovora o arbitraži, bi je ipak trebalo u izvjesnoj mjeri razmatrati i sa stajališta *legis fori*.⁷

Osim mjerodavnog prava treba odrediti i sadržaj arbitražne sposobnosti. Za raspolaganje parničom stranka mora imati parničnu sposobnost; to znači da je parnična sposobnost potrebna i za valjano derogiranje nadležnosti državnih sudova, pa stoga ona predstavlja i prvi element arbitražne sposobnosti. Drugi njen element čini stranačka sposobnost, koju osim fizičkih i pravnih osoba imaju i subjekti koji nemaju svojstvo pravne osobe, a kojima pravni poredak može pod određenim okolnostima priznati *ius standi in iudicio*.⁸

Evropska konvencija određuje da se i »pravne osobe javnog prava« mogu podvrci arbitraži. Smatra se da ova formulacija obuhvaća one privredne organizacije u socijalističkim državama, koje imaju imovinsku i operativnu samostalnost, a neki ih identificiraju s državom, čime im otežavaju svojstvo da budu stranke u privatnom sudovanju.

Za stranačku i parničnu sposobnost fizičke osobe po jugoslavenskom pravu mjerodavno je pravo one države čiji je ona državljanin;⁹ pripadnost pravne osobe određuje pravo po kojem je ona osnovana.¹⁰

⁵ član VI. točka 2. stav 1. Konvencije;

⁶ SEKOLEC, op. cit. u n. 2, s. 398;

⁷ KALOĐERA, Uslovi za punovažnost arbitražne klauzule, SPOLJNOTRGOVINSKA ARBITRAŽA I, Arbitražna klauzula i arbitražni postupak, Beograd, 1963, s. 23;

⁸ TRIVA, Građansko parnično procesno pravo, V. izdanje, Zagreb, 1983, s. 225;

⁹ član 79. stav 1. Zakona o rješavanju sukoba zakona s propisima drugih zemalja u određenim odnosima (ZRSZ) od 23. 7. 1982 (SL SFRJ 43/82);

¹⁰ član 6. točka 2. Konvencije;

b) Nepravovaljanost ugovora o arbitraži

Ako se valjanost ugovora o arbitraži pobija iz drugih razloga, a ne zbog pitanja sposobnosti stranaka, onda se mjerodavno pravo određuje po pravu koje su odredile stranke, a u nedostatku takve stranačke odredbe, po zakonu zemlje gdje arbitražna odluka mora biti donesena. Tek ako se ne može utvrditi ni glavni, a ni supsidijarni statut, onda se mjerodavno pravo, utvrđuje po kolizijskim normama zakona suda pred kojim je pokrenut spor o punovažnosti ugovora o arbitraži.¹¹

Evropska konvencija izjednačuje kompromis i kompromisornu klauzulu, a u odnosu na o b l i k ugovora o arbitraži određuje da je ugovor valjan ako su ga stranke potpisale ili zaključile razmjenom pisama, brzojava ili teleprinterskih saopćenja.¹² U slučaju da neke države dopuštaju liberalnije forme ugovora o arbitraži, onda će ugovori o arbitraži zaključeni u takvim oblicima biti valjani između stranaka koje su pripadnici tih država. Ovom su odredbom ublažene posljedice krutih zahtjeva za formom arbitražnog ugovora u nekim državama.¹³

Ugovor o arbitraži je po jugoslavenskom pravu valjan ako je jedna stranka inozemna pravna ili fizička osoba, te ako stranke slobodno raspolažu pravima o kojima se vodi spor za rješenje kojeg nije nadležan jugoslavenski sud na temelju odredaba zakona o isključivoj nadležnosti u sporovima s međunarodnim elementom.¹⁴ Postoje i razni specifični uvjeti za valjanost ugovora o arbitraži: broj arbitara u ugovoru o arbitraži mora biti neparan,¹⁵ a suci redovnih sudova i suci na radu u sudovima udruženog rada koji su ugovorom o arbitraži određeni za arbitre, mogu biti imenovani samo za predsjednike arbitraže.¹⁶

Argumento a minori ad maius treba pod konvencijskim pojmom nepravovaljanosti ugovora o arbitraži podrazumjevati i slučaj kada ugovor o arbitraži uopće nije sklopljen.

c) Odgovarajući razlozi poništaja iz jugoslavenskog prava

Ovom konvencijskom razlogu za poništaj arbitražne odluke odgovara razlog naveden u članu 485. točka 1. ZPP zbog kojeg se poništaj presude izabranog suda može zahtijevati u postupku pod jugoslavenskim sudom. Kada je jugoslavenska arbitražna odluka poništena iz razloga što ugovor o arbitraži nije uopće bio sklopljen ili što nije bio pravovaljan, onda će takva presuda o poništaju biti valjana osnova za odbijanje priznanja ili izvršenja poništene arbitražne odluke u drugoj državi potpisnici Evropske konvencije.¹⁷

2) »Ako stranka koja je tražila poništaj nije bila uredno obaviještena o imenovanju arbitra ili o arbitražnom postupku ili je iz bilo kog drugog razloga bila u nemogućnosti da se brani.«

¹¹ član 17. stav 1. ZRSZ;

¹² član 1. točka 2a Konvencija;

¹³ na primjer: Italija, Meksiko, Rumunjska;

¹⁴ član 469. stav 1. ZPP;

¹⁵ član 472. stav 1. ZPP;

¹⁶ član 472. stav 2. ZPP;

¹⁷ »ako uopće nije sklopljen ugovor o izbranom sudu ili ako taj ugovor nije bio pravovaljan (čl. 469. do 471);« — član 485. točka 1. ZPP;

Povredu načela *audiatur et altera pars* Konvencija vidi u dvije osnovne situacije: kada stranka nije bila uredno obaviještena o imenovanju arbitra ili arbitražnom postupku i kada je načelo saslušavanja stranaka bilo povrijeđeno iz nekog drugog razloga.

a) Stranka nije bila uredno obaviještena o imenovanju arbitra ili arbitražnom postupku

Pravila postupka pred arbitražom *ad hoc* utvrđuju same stranke. Ako stranke nisu utvrdile pravila postupanja pred arbitražom, onda će ih odrediti arbitri. Tek ako ih ne odrede niti arbitri, arbitražni postupak će se voditi po pravu države gdje se nalazi sjedište arbitraže.

Prema kriterijima Evropske konvencije pred našim će se sudovima moći poništiti samo ona arbitražna odluka koja se smatra jugoslavenskom; to će biti, pak, ona koju su stranke podredile jugoslavenskom procesnom pravu ili su to učinili arbitri u pomanjkanju stranačke odredbe o izboru pravila postupka. Ako se iz volje stranaka, odnosno arbitara ne može odrediti mjerdavno pravo postupka, onda će se jugoslavenskom arbitražom smatrati ona koja ima sjedište u SFRJ.

I po odredbama jugoslavenskog prava će arbitri odrediti pravila postupka samo ako su to propustile učiniti stranke.¹⁸ Ako se niti arbitri ne slože o načinu postupanja, moraju o tome obavijestiti stranke, koje u takvom slučaju mogu sporazumno ili jednostrano raskinuti ugovor o arbitraži.¹⁹

Povredom načina obaviještavanja i postupanja smatra se samo takvo postupanje koje je protivno pravilima kojih su se arbitri morali držati.

Prema jugoslavenskom pravu ni stranke, a ni arbitri ne mogu odrediti da se postupak vodi bez ostvarenja načela saslušanja stranaka (arg. iz čl. 485. t. 7. i čl. 421. t. 2. ZPP); nadalje se ne mogu odreći primjene odredaba o izuzeću sudaca (čl. 487. i čl. 477. t. 2. ZPP), niti ugovoriti različito od onoga što je određeno u pogledu potpisivanja arbitražne odluke i njenog dostavljanja (čl. 487. i čl. 481. ZPP). Oni ne mogu isključiti primjenu pravila o poništaju arbitražne odluke (čl. 487. ZPP), niti ugovoriti da će državni sud rješavati o žalbi protiv arbitražne odluke (arg. iz čl. 483. st. 1. ZPP). Bez važnosti bi bio sporazum stranaka u suprotnosti s kogentnim propisima o zastupanju (arg. iz čl. 485. t. 7. i čl. 421. t. 3. ZPP); o značenju procesne pretpostavke *rei judicatae* ili pravila o litispendenciji (arg. iz čl. 485. t. 8. i čl. 421. t. 7. ZPP). Arbitri nisu ovlašteni mimo stranaka odlučiti o tome da ne obrazlažu svoju odluku (čl. 481. st. 1. i čl. 485. t. 3. ZPP) ili da donesu odluku na neki drugi način, a ne većinom glasova (čl. 485. t. 2. i čl. 490. ZPP).

Postupak pred institucionalnom arbitražom određen je njenim pravilima. Pravilnik o Vanjskotrgovinskoj arbitraži pri Privrednoj komori Jugoslavije²⁰ (Pravilnik VTA) određuje da se na postupak pred Arbitražom primjenjuju odredbe tog Pravilnika; ako u njemu nema potrebnih odredaba ili ako stranke nisu nešto drugo ugovorile, primjenjuju se odredbe ZPP ako odgovaraju prirodi postupka pred izbranim sudom. Pravilnik VTA

¹⁸ član 478. ZPP;

¹⁹ član 480. ZPP;

²⁰ Pravilnik o Vanjskotrgovinskoj arbitraži pri Privrednoj komori Jugoslavije od 5. 11. 1981 (SL SFRJ 70/81);

predviđa i mogućnost da stranke ugovore da se na postupak pred Arbitražom primjenjuju Pravila o arbitraži Komisije Ujedinjenih naroda za međunarodno trgovačko pravo (UNCITRAL Arbitration Rules), s time da će se supsidijarno primjenjivati odredbe Pravilnika VTA, a što uključuje pod gornjim pretpostavkama i mogućnost supsidijarne primjene ZPP. UNCITRAL Arbitration Rules ne upućuju na supsidijarnu primjenu mjerodavnog procesnog zakona za slučaj da u njima nema rješenja za sve procesne situacije, već ovlašćuju arbitražu da provede postupak na način za koji nađe da je prikladan, ali tako da pri tome stranke ravnopravno tretira i da im u svim stadijima postupka omogući iznošenje zahtjeva i prijedloga.²¹

b) Načelo saslušanja stranaka bilo je povrijeđeno iz nekog drugog razloga

Postojanje ove povrede može sanirati sama stranka svojim prisustvom na raspravi pred arbitražom. Ovaj princip ne proizlazi iz sustava ZPP-a, ali ga nalazimo u Zakonu o rješavanju sukoba zakona s propisima drugih zemalja u određenim odnosima, koji određuju da se neće smatrati da je povrijeđeno načelo audiatur et altera pars ako se osoba protiv koje je donesena strana odluka bilo na koji način upustila u raspravu o glavnoj stvari u prvo-stepenom postupku.²²

c) Odgovarajući razlozi poništaja iz jugoslavenskog prava

S ovim razlogom za poništaj arbitražne odluke se podudaraju i ovi razlozi navedeni u ZPP;

— ako kojoj stranci nezakonitim postupanjem, a osobito propuštanjem dostave, nije bila dana mogućnost da raspravlja pred sudom (čl. 421. t. 2. ZPP);

— ako je u pogledu sastava arbitraže ili u vezi s odlučivanjem povrijeđena koja odredba ZPP ili ugovora o arbitraži, pa je uslijed toga bilo onemogućeno kojoj stranci da se brani u postupku (čl. 485. t. 2. ZPP);

— ako je do arbitražne odluke došlo zbog krivičnog djela arbitra, zakonskog zastupnika ili punomoćnika stranke, protivne stranke ili koje treće osobe, a koje je krivično djelo u uzročnoj vezi s nemogućnošću stranke da se brani u postupku (čl. 421. t. 6. ZPP).

Kada je nadležni jugoslavenski sud poništio arbitražnu odluku iz jednog od navedenih razloga, onda ta okolnost predstavlja osnovu za odbijanje priznanja ili izvršenja u nekoj drugoj državi potpisnici Konvencije.

3) »Ako se odluka odnosi na spor koji nije predviđen u ugovoru o arbitraži ili ne spada u slučajeve koji su predviđeni arbitražnom klauzulom ili ako odluka sadrži izreke koje prelaze granice ugovora o arbitraži ili arbitražne klauzule; međutim, neće biti poništeni oni dijelovi odluke koji se odnose na pitanja za koja je ugovorena arbitraža, ako se ti dijelovi mogu odvojiti od pitanja za koja arbitraža nije ugovorena«.

²¹ TRIVA, op. cit. u n. 9, s. 663;

²² član 88. stav 2. ZRSZ;

a) *Nadležnost arbitraže*

Ovaj razlog predviđa slučaj kada predmet spora nije bio predviđen ugovorom o arbitraži, odnosno slučaj kada su arbitri rješavajući predmet spora predviđen u ugovoru o arbitraži prekoračili granice svojih ovlaštenja. Radi se, dakle, o slučajevima kada arbitraža nije bila nadležna za odlučivanje o predmetu spora, a što predstavlja razlog za poništaj arbitražne odluke.

Ovaj razlog poništaja vezan je s odredbama člana V. Konvencije koje utvrđuju prigovor nadležnosti arbitraže uslijed toga što je ugovor o arbitraži nepostojeći, ništav ili mu je istekao rok važnosti; takav prigovor može stranka izjaviti sve do upuštanja u raspravljanje o meritumu tužbenog zahtjeva. Kada se radi o prigovoru nadležnosti zbog toga što je arbitraža prekoračila granice svojih ovlaštenja, onda se prigovor mora izjaviti čim se postavi pitanje za čije rješenje arbitraža nema ovlaštenje. Navedeni rokovi su prekluzivnog karaktera. To bi moglo dovesti do teških posljedica za stranku koja nije imala skrivenih namjera u nepoštivanju ovog roka. Zbog toga je Konvencija usvojila kompromisno rješenje po kojem arbitri mogu ovjenjivati opravdanost zakašnjenja u isticanju navedenih prigovora. Smatramo da u takvoj situaciji gubitak prava na podnošenje prigovora nadležnosti treba pogoditi samo onu stranku koja je namjerno oklijevala u iznošenju svojih prigovora; ovo s razloga što će o toj namjeri, odnosno o eventualnoj opravdanosti zakašnjenja ipak in ultima linea odlučivati arbitraža. Time je prekluzivnost ovog roka dobila relativni značaj, pa je zbog toga i izgubila svoje klasične odlike.

Ako prigovori nadležnosti koji isključivo ovise o volji stranaka (diskrecioni prigovori) ne budu pravovremeno istaknuti — izuzevši opisani slučaj slobodne ocjene arbitara o dopustivosti zakašnjelog prigovora — prekluzija je konačna i takav se prigovor ne može više izjaviti ni u daljnjem toku arbitražnog postupka, ni u eventualnom sudskom postupku o poništenju arbitražne odluke, a niti u postupku njenog izvršenja. Državnom je sudu u slučaju opisane prekluzije jedino ostavljena mogućnost kontrole odluke arbitara o utvrđenju nepravodobnosti prigovora nadležnosti arbitraže. Argumento a contrario prigovori o nadležnosti arbitraže neće biti prekludirani u daljnjem toku arbitražnog postupka ako se ne radi o prigovorima iz diskrecionih prava stranaka, već o prigovorima koji se temelje na imperativnim propisima po zakonu arbitraže; u istom slučaju nema prekluzije ni u eventualnom sudskom postupku o poništaju arbitražne odluke, a niti u postupku exequatur, ako se prigovor nadležnosti arbitraže temelji na imperativnoj normi iz kolizijskih pravila legis fori.

Uslijed toga što je istaknut prigovor nadležnosti ne treba prekidati arbitražni postupak. U tom će slučaju arbitraža čija je nadležnost osporena, produžiti s postupkom i donijeti odluku o valjanosti, odnosno o postojanju ili nepostojanju glavnog ugovora ili ugovora o arbitraži, a time će odlučiti i o svojoj nadležnosti. Ako je odluka o nadležnosti pozitivna, arbitraža će nastaviti suđenje i donijeti konačnu odluku o osnovanosti tužbenog zahtjeva. Državni će sud moći u tom pravcu intervenirati tek kada arbitraža donese svoju konačnu odluku o osnovanosti tužbenog zahtjeva. Ratio odredbe iz člana V. točke 3. Evropske konvencije je u onemogućavanju spekulativnih manevara male fidei stranaka. Ovo se postiže tako što se isticanje prigovora nad-

ležnosti koji se temelje na njihovim diskrecionim pravima, strankama dopušta samo do određenog prekluzivnog roka.

Stranci koja je nezadovoljna odlukom arbitraže ostaje mogućnost da zbog nenadležnosti arbitraže pobija njenu odluku pred državnim sudom nakon završetka arbitražnog postupka; dakle, sudska se kontrola vrši uvijek a posteriori. Time je Evropska konvencija nedvosmisleno riješila »kompetenz-kompetenz« problem. Državnom sudu se ne može uskratiti pravo da in ultima linea odluči o nadležnosti arbitraže pod uvjetom da je stranka već prethodno ovaj prigovor pravodobno podnijela u arbitražnom postupku. Međutim, arbitraži se priznaje pravo da rješava o vlastitoj nadležnosti, ali joj nije dopušteno da o tome konačno odluči, jer je takva odluka rezervirana za državni sud u slučaju spora o poništaju arbitražne odluke, odnosno prigodom njene exequatur.

Konvencija u članu IX. točka 1c određuje da će moći biti priznati i izvršeni oni dijelovi arbitražne odluke koje državni sud nije poništio jer se odnose na pitanja za čije je rješenje arbitraža bila nadležna, a njihovo razdvajanje ne remeti logičnu ravnotežu judikata. Istu ideju sadrži i član 369. stav 1. ZPP, prema kojem će drugostepeni sud odlučujući po žalbi odrediti koje provedene radnje prvostepenog suda ukida jer su zahvaćene bitnom povredom odredaba parničnog postupka. Ovo je pravilo izraz tendencije da se odluka ne poništava en bloc, već da se nastoji u njoj sačuvati ono što je moguće ako je time osigurana logična cjelina judikata. Stoga se nastoji što je moguće više lokalizirati povredu, te je izolirati, kako bi ono što je u njoj zdravo ostalo egzistentno.

b) Odgovarajući razlozi poništaja iz jugoslavenskog prava

Ovom razlogu za poništaj arbitražne odluke iz Evropske konvencije odgovara razlog za njen poništaj naveden u članu 485. t. 4. ZPP, po kojem se poništaj arbitražne odluke može zahtijevati ako je arbitraža prekoračila granicu svog zadatka. Ovdje se radi o »excès de pouvoir« po kojem arbitri sude o predmetu za koji nisu ovlašteni ugovorom o arbitraži. ZPP za razliku od Evropske konvencije obuhvaća u svojoj formulaciji i odluku extra vel ultra petita partium.²³

4) »Ako obrazovanje arbitražnog vijeća ili arbitražni postupak nije bio u skladu sa sporazumom stranaka ili, ako takvog sporazuma nema, s odredbama člana IV. ove konvencije«.

a) Konstituiranje arbitraže

Pravila za konstituiranje arbitraže i pravila za arbitražni postupak sporazumno određuje stranke, što proizlazi iz člana IV. Konvencije.

Konvencija ovlašćuje stranke da najprije odluče o tipu arbitraže.

Ako se stranke odluče na neku institucionalnu arbitražu, onda su na taj način prihvatile pravilnik odnosno arbitraže u kojem su određena pravila za utvrđivanje načina imenovanja arbitara, određivanje mjesta arbitraže i druge mjere važne za funkcioniranje arbitraže.

²³ SEKOLEC, op. cit. u n. 2, s. 401;

Kada stranke odluče da će njihov spor rješavati *ad hoc* arbitraža, one će biti ovlaštene same odrediti način na koji će arbitri biti imenovani u slučaju spora, odrediti mjesto arbitraže i pravila arbitražnog postupka.²⁴ Kada stranke ne odrede elemente potrebne za konstituiranje arbitraže, njih će odrediti već imenovani arbitri.²⁵

Kada stranke nisu u ugovoru o arbitraži odredile mjere potrebne za obrazovanje arbitraže, odnosno kada te mjere nisu utvrdili niti arbitri, Konvencija sadrži različita pravila u slučaju da su se stranke sporazumjele o mjestu arbitraže od slučaja kada one to nisu učinile.

Na inicijativu stranke ili arbitra će predsjednik nadležne trgovačke komore ili Specijalni komitet, čiji su stastav i uvjeti rada određeni u Prilogu konvencije, moći po potrebi:

— imenovati arbitra pojedinca, arbitra predsjednika, super arbitra ili trećeg arbitra;²⁶

— odrediti drugog arbitra ili druge arbitre umjesto arbitara imenovanih na način različit od načina koji je predviđen u Konvenciji;

— odrediti mjesto arbitraže, s time što arbitri mogu izabrati drugo mjesto za arbitražu;

— neposredno ili upućivanjem na pravilnik neke stalne arbitraže odrediti pravila postupka kojih će se arbitri držati, ako sami arbitri nisu odredili pravila postupka u slučaju nepostojanja sporazuma stranaka o tom pitanju.²⁷

Predsjednik nadležne trgovačke komore ili Specijalni komitet će na zahtjev tužitelja moći odrediti vrstu arbitraže (stalnu ili povremenu), a također će moći konkretno odrediti jednu institucionalnu arbitražu, ako su to stranke propustile odrediti.

b) Odgovarajući razlozi poništaja iz jugoslavenskog prava

U slučajevima kada se primjenjuje jugoslavensko procesno pravo, arbitražna odluka će se moći poništiti iz razloga navedenih u članu 485. ZPP. Utvrdit ćemo koji razlozi iz člana 485. ZPP odgovaraju ovom razlogu iz Evropske konvencije.

Očito je da ovom razlogu iz Evropske konvencije u prvom redu odgovara razlog naveden u članu 485. t. 2. ZPP koji utvrđuje da je u pogledu sastava arbitraže ili u vezi s odlučivanjem povrijeđena koja zakonska ili ugovorna odredba.

²⁴ član IV. točka 1/b) — i), ii), iii) Konvencije;

²⁵ član IV. točka 3. Konvencije;

²⁶ »U izvještaju Specijalnog sastanka (Dokument Evropske komisije E/ECE/424—E/ECE/TRADE/4 od 20. 4. 1961), u kome su inače rezimirane primedbe nekih delegacija o izvesnim odredbama Konvencije i završnog akta, uz stav 4. člana IV Konvencije (tačka 7. Izveštaja str. 2 i 3), posebno je upozoreno na definicije izraza:

— »super-arbitar« (»umpire«): arbitar koji odlučuje o sporu kao arbitar pojedinac u slučaju neslaganja dva arbitra koje su imenovale stranke;

— »treći arbitar«: arbitar čiji je zadatak da omogući donošenje odluke o sporu u slučaju neslaganja dva arbitra na taj način što će se izjasniti za jedno od izraženih mišljenja arbitara;

— »arbitar predsednik«: arbitar koji s ostalim arbitrima obrazuje arbitražno veće, s neparnim brojem članova, kome on predsedava.

(iz KONVENCIJE I PRAVILNICI O SPOLJNOTRGOVINSKIM ARBITRAŽAMA, Informator, Zagreb, 1964, s. 57, 58/;

²⁷ član IV. točka 4. Konvencije;

Pitanje je da li pod ovaj konvencijski razlog spadaju i slučajevi pòvrede pravila o obrazlaganju i potpisivanju arbitražne odluke, koja su predviđena u članu 485. t. 3. ZPP? Smatramo da i ove specifične povrede spadaju pod četvrti razlog za poništaj arbitražne odluke određen Konvencijom. Prekršaj pravila o obrazlaganju arbitražne odluke može predstavljati povredu stranačke volje ukoliko joj se protivi.

Povređa pravila o izuzeću sudaca (član 421. t. 1. ZPP) može predstavljati samo povredu stranačke volje, budući da se stranke mogu valjano sporazumjeti da im arbitrirá osoba koja bi po zakonu trebala biti izuzeta kao *judex inhabilis*.

Postavlja se i pitanje da li se pod ovaj razlog Konvencije može podvrći i razlog iz člana 485. t. 5. ZPP? Smatramo da arbitražna odluka koja je nerazumljiva ili je sama sebi proturječna — kako to određuje ova odredba ZPP — ne može biti predmetom izvršenja. Takva se, pak, odluka prema jugoslavenskom pravu ima smatrati nepostojećom, pa ju se stoga ne može niti pobijati.²⁹

III) RAZLOZI ZA PONIŠTAJ ARBITRAŽNE ODLUKE PO JUGOSLAVENSKOM PRAVU KOJI NISU SADRŽANI U EVROPSKOJ KONVENCIJI

Nakon što smo opisali razloge za poništaj arbitražne odluke prema Evropskoj konvenciji, ostaje da se odredi koji se razlozi za poništaj arbitražne odluke iz ZPP-a ne mogu podvrći pod konvencijske razloge. Ovo utvrđenje je od posebne važnosti za slučaj da naš sud poništi arbitražnu odluku iz razloga koji nije određen u Evropskoj konvenciji; takva će se, naime, arbitražna odluka koja je u Jugoslaviji poništena ipak moći izvršiti u drugoj državi potpisnici Evropske konvencije.

Razlozi za poništaj arbitražne odluke po ZPP koji ne spadaju u okvire razloga za poništaj arbitražne odluke po Evropskoj konvenciji su:

1) slučaj kada je stranka arbitražnom odlukom osuđena na takvu činidbu koja po zakonu nije dopuštena ili je uopće zabranjena (član 485. t. 6. ZPP).

2) Slučaj kada se odluka temelji na lažnom iskazu svjedoka ili vještaka (član 421. t. 4. ZPP).

3) Slučaj kada se odluka temelji na ispravi koja je krivotvorena ili u kojoj je ovjeren neistinit sadržaj (član 421. t. 5. ZPP). Načelo pravne sigurnosti i strah od nelojalnog posizanja u arbitražnu odluku je ovdje povod ovakvom ograničenju načela traženja materijalne istine.

4) Slučaj kada je do odluke došlo zbog krivičnog djela arbitra, zakonskog zastupnika ili punomoćnika stranke, protivne stranke ili koje treće osobe (član 421. t. 6. ZPP).

Ovaj bi razlog bio priznat i po Evropskoj konvenciji ako je krivično djelo u uzročnoj vezi s povredom prava stranke na obranu.

Posebno je pitanje da li stranka u tim slučajevima ima pravo na acito doli protiv druge stranke koja je na tako nedozvoljen način došla do povoljne

²⁹ TRIVA, op. cit. u n. 9, s. 537;

arbitražne odluke? Isto je pitanje dopustivosti dužnikove exceptio doli protiv inozemne arbitražne odluke u izvršnom postupku. Sličan je problem dopustivosti tužbe koju bi podnijela poražena stranka za naknadu štete koju je pretrpjela kao posljedicu lažnih navoda iznesenih u arbitražnom postupku.⁵⁰ Takve bi mogućnosti zapravo predstavljale priznanje novog izvanrednog pravnog sredstva protiv arbitražne odluke, pa bi stoga bile protivne učenju o pravomoćnosti.

5) Slučaj kada stranka stekne mogućnost da upotrijebi pravomoćnu odluku suda koja je ranije među istim strankama donesena o istom zahtjevu (član 421. t. 7. ZPP).

U arbitražnom postupku stranke moraju iznijeti sve činjenične tvrdnje i predložiti odgovarajuće dokaze do zaključenja raspravljanja; to se odnosi i na postojanje ranije pravomoćne odluke o istoj stvari među istim strankama. Ako stranka pravodobno ne iznese ovu okolnost, ona se kasnije neće više moći pozivati na postojanje rei judicatae.

Prema učenju o pravomoćnosti u interesu stranaka, mogu se stranke odreći pravomoćnosti, pokrenuti novi postupak i prihvatiti novu odluku o tužbenom zahtjevu. Prva pravomoćna odluka tada neće više važiti, jer je ona po volji stranaka nadomještena novom odlukom. Po tome poimanju sud pazi na postojanje rei judicatae samo na prigovor stranaka. Evropska konvencija je prihvatila ovakav pojam pravomoćnosti koji je u interesu stranaka, pa stoga nije niti mogla preuzeti ovaj razlog za poništaj arbitražne odluke koji poznaje ZPP, jer se taj razlog temelji na javnopravnoj prirodi pravomoćnosti. Ovo stajalište Konvencije će vrijediti i u slučaju kada stranka bez svoje krivnje nije izjavila prigovor rei judicatae, i u takvom će slučaju važiti kasnija arbitražna odluka.

Prema učenju o pravomoćnosti u javnom interesu na postojanje rei judicatae pazi sud ex officio, pa stranke ne mogu valjano sporazumno derogirati pravomoćnost i pokrenuti novi postupak u istoj stvari. Ovakvo poimanje pravomoćnosti je moguće konzekventno provesti samo u okvirima jednog pravnog sustava; u međunarodnim razmjerima je teško primijeniti učinke javnopravnog poimanja pravomoćnosti, jer je za uvažavanje pravomoćnosti inozemne odluke potrebno njeno prethodno priznanje.

Jugoslavensko građansko parnično procesno pravo ne stoji apsolutno na pozicijama javnopravnog poimanja pravomoćnosti, već u izvjesnoj mjeri prihvaća i teoriju o pravomoćnosti koja je u interesu stranaka. ZPP različito regulira situaciju u kojoj je drugi postupak još u fazi litispendencije, od situacije u kojoj je taj postupak završen, a donesena odluka postala pravomoćnom.

Nakon pravomoćnosti odluke koja je donesena unatoč postojanju ranije pravomoćne odluke o istoj stvari, pravilo o zaštiti ranije pravomoćnosti gubi od svog apsolutnog značaja.³¹ Ako je zbog nelojalnosti predlagача ponavljanje postupka ili zbog proteka rokova nemoguće ukinuti kasniju pravomoćnu odluku, onda će trebati respektirati tu kasniju pravomoćnu odluku. Ovo se tumači time što su stranke propušanjem prigovora rei judicatae, na konkludantni način prihvatile noviju odluku kao regulator svojih pravnih odnosa.

⁵⁰ za sudske odluke vidi JUHART, PRAVNIK, Ljubljana, 1957, s. 218, 219 (iz SEKOLEC, op. cit. u n. 2, s. 403);

³¹ TRIVA, op. cit. u n. 9, s. 492;

6) Slučaj kada se arbitražna odluka temelji na drugoj odluci suda ili na odluci kakva drugog organa, a ta odluka bude pravomoćno preinačena, ukinuta ili poništena (član 421. t. 8. ZPP).

I ovaj razlog ukazuje na to da činjenično stanje nije bilo pravilno utvrđeno; taj, pak, razlog nije dovoljan za poništaj arbitražne odluke po Evropskoj konvenciji.

7) Slučaj kada stranka sazna za nove činjenice ili nađe ili stekne mogućnost da upotrijebi nove dokaze na temelju kojih je za nju mogla biti donesena povoljnija odluka da su te činjenice ili dokazi bili upotrijebljeni u prijašnjem postupku (član 421. t. 9. ZPP).

Načelo traženja materijalne istine nije tako značajno u arbitražnom postupku kao u postupku pred državnim sudom. Arbitri očekuju od stranaka da do kraja raspravljanja iznesu sve činjenice koje im idu u prilog. Smatra se da u arbitražnom postupku ne sudjeluju neuke stranke, pa se stoga očekuje da će one učestvovati *cum bona fide* u postupku zajedno s arbitrima. U takvoj situaciji su nove činjenice koje stranke nisu bez svoje krivnje iznijele, tako rijetke pojave da ih stvaraoci Konvencije nisu uzimali u obzir, pa ih nisu niti odredili kao razlog za poništaj arbitražne odluke. *Beneficium novorum* je stran međunarodnom poslovnom svijetu. Novi dokazi i nove činjenice ne predstavljaju razlog za poništaj arbitražne odluke po Evropskoj konvenciji.

Razlozi ništavosti navedeni u ZPP su *lex generalis* za sve arbitražne odluke na koje se ne odnosi Evropska konvencija; to su odluke u kojima jedna od stranaka nema domicil u državi potpisnici Evropske konvencije, odluke u kojima se po kriterijima mjerodavnog prava ne radi o trgovačkoj arbitraži i odluke donesene u arbitraži među domaćim partnerima.

ZPP sadrži više razloga za poništaj arbitražne odluke od Evropske konvencije. Uslijed toga se može dogoditi da naš sud poništi arbitražnu odluku iz razloga koji je sadržan u ZPP, ali nije u Evropskoj konvenciji. U tom slučaju će takva arbitražna odluka moći ipak biti priznata i izvršena u drugoj državi koja je članica Evropske i Njujorške konvencije.

Postavlja se pitanje da li naš sud pri odlučivanju o tužbi za poništaj arbitražne odluke koja je donesena među strankama koje imaju prebivalište ili sjedište u različitim državama, mora svoju odluku ograničiti samo na postojanje razloga navedenih u Evropskoj konvenciji, kako bi na taj način osigurao poštivanje svoje odluke u inozemstvu? Sekolec smatra da nadležni jugoslavenski sud mora u parnici za poništaj takve arbitražne odluke voditi u prvom redu računa o razlozima iz ZPP, ali istovremeno i o razlozima koje poznaje Evropska konvencija kao *lex specialis*.³²

IV) PRIMJENA I UTJECAJ EVROPSKE KONVENCije

Evropska konvencija je u primjeni usko povezana s Njujorškom konvencijom o priznanju i izvršenju inozemnih arbitražnih odluka od 10. 6. 1958.

Prema odredbi člana IX. stav 2. Evropske konvencije će u odnosima između država ugovornica, koje su istovremeno strane u Njujorškoj konven-

³² SEKOLEC, op. cit. u n. 2, s. 396;

ciji, biti ograničena primjena člana V. stava 1. pod e) Njujorške konvencije samo na one razloge za poništaj koji su navedeni u stavu 1. člana IX Evropske konvencije.

Član V. stav 1. pod e) Njujorške konvencije određuje da će priznanje i izvršenje odluke biti odbijeno na zahtjev stranke ako ona podnese dokaz nadležnom organu zemlje u kojoj se traži priznanje i izvršenje da odluka još nije postala obvezna za stranke ili da ju je poništila ili obustavila nadležna vlast u zemlji u kojoj ili na temelju čijeg je zakona donesena odluka. Prema tome se u odnosima između zemalja koje su pristupile Evropskoj i Njujorškoj konvenciji neće dozvoliti priznanje ili izvršenje one inozemne arbitražne odluke koja je u jednoj zemlji poništena samo iz razloga navedenih u Evropskoj konvenciji.

Uzrok tome leži u namjeri Evropske konvencije da poništenje arbitražnih odluka svede na najmanju mjeru. Stoga nije dovoljno samo da je arbitražna odluka poništena, pa da se uslijed toga odbije njeno priznanje i izvršenje, već taj poništaj mora biti proveden samo iz razloga nabrojanih u stavu 1. člana IX. Evropske konvencije. Ostali razlozi poništaja neće se u izvršnom postupku uzimati u obzir i one odluke arbitraže koje budu poništene samo iz takvih razloga će ipak moći biti priznate ili izvršene u drugim zemljama ugovornicama.

Summary

CONTESTING ARBITRATION AWARDS ACCORDING TO THE EUROPEAN CONVENTION ON INTERNATIONAL COMMERCIAL ARBITRATION OF 1961

The author systematically presents the grounds for nullifying arbitration awards as specified in Art. 9 I of the European Convention on International Commercial Arbitration of 1961. Along with each ground for nullifying arbitration awards according to the Convention, the author mentions the co-responding grounds under Yugoslav law. Special attention is devoted to those grounds for nullifying arbitration awards under Yugoslav law which are not included in the said Convention. In addition, an analysis is included of the rules for applying the European Convention of 1961 in recognition or executory proceedings according to the New York Convention of 1958.

OSTVARIVANJE USTAVA (NORMATIVNO I STVARNO U USTAVNOM SISTEMU SFRJ)

Dr JOSIP SRUK, *izvanredni profesor*
Pravni fakultet u Rijeci

UDK 342.4 (479.1)
Izvorni znanstveni članak
Ur. 1. VII 1983.

Ostvarivanje ustava — odnos normativnog i stvarnog — jedno je od područja pravnih i političkih znanosti proučavanju kojega se općenito, pa i u SFR Jugoslaviji, ne posvećuje dovoljno pažnje, iako se samo kroz ostvarivanje može potvrditi vrijednost pravnih normi i razina stvarne vrijednosti društvenih odnosa što ih pravo zaštićuje.

Da bi se ustavne i druge pravne norme ostvarivale one moraju biti realne-ostvarljive, pravo ne smije biti hipertrofično, nepregledno, s nepreciznim i nejasnim normama, niti neopravdano često mijenjano, a pravna svijest ljudi dovoljno uzdizana i razvijana, uz precizno utvrđene obveze i odgovornost svih onih koji sudjeluju u provođenju — izvršavanju pravnih normi.

Budući da se u nas fundamentalna načela ustava o društveno-ekonomskim odnosima ne ostvaruju u potrebnoj mjeri ili se uopće ne ostvaruju odnosno nisu ostvarljiva (u sadašnjoj etapi razvoja društva), kao što je to slučaj s načelom o neotuđivim pravima radnika da ovladaju cjelinom dohotka, s načelom stjecanja i raspodjele dohotka i osobnih dohodaka isključivo na osnovi rada i drugo, onda je logično da se neadekvatno ostvaruju i iz njih izvedena rješenja kako u sferi društveno-ekonomskih tako i u sferi političkih odnosa.

Tako nezadovoljavjuće funkcionira samoupravljanje kako u bazičnim organizacijama i zajednicama tako i na širem — makro planu, tj. delegatski skupštinski sistem i samoupravno interesno organiziranje, kadrovska politika i sistem odgovornosti nisu primjereni demokratskim samoupravnim odnosima. Društveno-političke organizacije, a prvenstveno Savez komunista kao vodeća politička idejno-usmjeravajuća snaga društva, osobito u sadašnjim kriznim uvjetima, ne ostvaruju svoju ulogu u sistemu u skladu s ustavnim načelnim i programskim političkim dokumentima, pa je za prevladavanje nagomilanih proturječnosti u društvu nužno da se najprije unutar SK energično uklone sve deformacije kako bi se osposobio da bude pokretač permanentne borbe za ostvarivanje ustava.

1. OPĆI PROBLEMI OSTVARIVANJA USTAVA I PRAVNIH NORMI

Iako je odnos između ustavnih, i pravnih normi uopće, i društvene stvarnosti jedno od središnjih pitanja političkih i pravnih znanosti ostvarivanje ustava, pa i pravnog sistema u cjelini, nedovoljno se obrađuje u stručnoj literaturi a u udžbenicima ustavnog prava tek iznimno. Osnovni razlog tome je tradicionalni formalistički pristup¹ većine radova iz područja ustavnog prava

¹ Normativni, formalistički pristup, iako jednostran, ipak je potreban pa čak i nužan u istraživanjima pravnih sistema. »On omogućuje iznalaženje pravnih bića sadržanih u pravnim normama, njihovo logičko sređivanje, utvrđivanje normativ-

koji se svodi na opisivanje, interpretiranje i komentiranje pravnih normi, kao forme, a vrlo malo se bavi životom tih normi, njihovim ostvarivanjem, odnosno proučavanjem raskoraka između normativno utvrđenog i stvarnih društvenih odnosa i sistema prakse ponašanja ljudi.

I u našoj političkoj, osobito u pravnoj, znanosti je izučavanje problema ostvarljivosti i ostvarivanja politički proklamiranog i normativno utvrđenog — odnosa normativnog i stvarnog neopravdano zanemareno ili mu se, u najmanju ruku, ne pridaje dužna pažnja, što ima nesumnjive negativne posljedice za razvoj i daljnju izgradnju političkog sistema socijalističkog samoupravljanja.

Suvremene pravne i političke znanosti se, međutim, ne mogu zadovoljiti ovakvim jednostranim, izoliranim od društvene stvarnosti, pristupom, nego zahtijevaju izučavanje pravnog sistema, jer je jedinstvo između normiranja i ostvarivanja rezultat nemogućnosti podjele između forme i sadržaja. Vrijednost jedne norme sastoji se ne toliko u njezinom unutrašnjem sadržaju koliko u tome koliko i kako se ona ostvaruje, jer se normativni akti i donose upravo radi toga da bi se ostvarivali, primjenjivali. »Da nije te svrhe, donošenje opštih pravnih akata, odnosno samo njihovo postojanje bili bi lišeni svakog smisla.«²

Samo se kroz ostvarivanje i može potvrđivati vrijednost ustava i pravnih normi ali i razina stvarnog značenja društvenih vrijednosti što ih pravo zaštićuje. Što više, iako vrlo značajno, manje je važno kakve su norme od toga kako se ostvaruju i koliko im je realno značenje, koliko su bliske društvenoj stvarnosti i koliko je adekvatno izražavaju, koliko su primjerene onim društvenim odnosima koji se tim normama reguliraju. Visok stupanj usklađenosti društvenog i pravnog fakta s gledišta realnosti, zakonitosti i efikasnosti primjene, podiže ulogu i autoritet prava, pretvarajući »otuđeno« pravo u pravo onih koji ga stvaraju i koji se po njemu ponašaju.³

Izučavanje ostvarivanja i ostvarljivosti ustava i prava zahtijeva odgovore na čitav niz složenih pitanja kao što su: koliko se opći politički i društveni ciljevi utvrđeni ustavima, zakonima i drugim normativnim aktima zaista realiziraju odnosno kolik je raskorak između normativnog i stvarnog; koji su objektivni a koji subjektivni uzroci što do toga dovode; kako ih prevladati; koje su pretpostavke za takvo prevladavanje odnosno za optimalno ostvarivanje ustava; da li su ustavne norme i drugi politički i pravni akti uvijek ostvarljivi; koji su sve subjekti ostvarivanja ustava; kolika je uloga pravne i političke svijesti ljudi u ostvarivanju ustava i pravnog poretka; od kojih sve uvjeta, okolnosti i činilaca zavisi ostvarivanje ustava i drugih akata itd?

Na sva ova pitanja potpuniji odgovori se mogu dati tek na osnovi opsežnih znanstvenih istraživanja, praćenja stanja i analiza, što i jest jedan od osnovnih zadataka u razmatranju aktualne problematike političkog sistema socijalističkog samoupravljanja u cilju njegova daljnjeg razvijanja i usavršavanja. Takvih je istraživanja za sada, ako se izuzmu izborni sistem i delegatski sistem koji se sistematski proučavaju od 1965. odnosno 1974. godine, u nas, na žalost malo.

nih i funkcionalnih veza između pojedinih delova pravnog sistema« (M. Popović, Normativno i stvarno u pravnom sistemu SFRJ, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu, 1980, str. 96).

² M. Jovičić, O ustavu — teorijsko-komparativna studija — Beograd 1977, str. 285.

³ R. Lukić, Ustavnost i zakonitost u Jugoslaviji, Beograd 1976, str. 71.

Budući da je ostvarivanje ustava ne samo pravni nego i društveni proces pouzdaniji i cjelovitiji odgovori na ova složena pitanja ne mogu se dati isključivo u okvirima pravnih znanosti. Za njih je, kao i za izučavanje ove problematike uopće, nužan multidisciplinarni pristup, jer osnovne premise za objašnjenje relacije normativno-stvarno treba tražiti ne samo u obilježjima pravne norme i karakteru prava nego i u analizi konkretnih, određenih društvenih odnosa i društvenog totaliteta čiji su oni sastavni dio. Dok je ta relacija u političkoj nauci značajna kao jedna od historijskih i suvremenih protivurječnosti dotle je u filozofiji ona problem odnosa ideje i njezine realizacije, formalnog i stvarnog, projektiranog i ostvarenog, problem vrijednosti prava i vrijednosti što ih zaštićuje.^{3a} U proučavanje ove problematike nužno je uključivanje sociologije, ekonomskih i drugih društvenih nauka.

Unatoč nužnosti jedinstva, iako protivurječnog, između normiranja i ostvarivanja za relativno postojanje dualizma među njima odnosno za stanovito cijepanje forme i sadržaja dva su osnovna razloga, ako se zanemare oni specifični imanentni samoupravnom društveno-političkom sistemu o kojima će se posebno raspravljati.

Prvo, dualizam između norme i njezinog života, njezinog ostvarivanja, je posljedica dualizma između onoga što Marx naziva političko društvo i građansko društvo u buržoaskoj državi. Političko društvo je stvar države, stvar obveznih normi, a građansko društvo je stvar pojedinaca koji sami uređuju svoje odnose. Po tom shvaćanju pravo države, njezine norme, moraju da se ostvaruju, a ostvarivanje je stvar prakse, stvar sudova i državne represije. Prema tome, to je jedno političko, praktično pitanje.⁴

Drugo, postojanje dualizma između normi i društvenih odnosa u prirodi je same stvari. Društveni odnosi su živ, dinamičan element što u sebi nose specifičnosti niza konkretnih situacija u kojima nastaju i ostvaruju se. Osim toga oni, kao odnosi među ljudima, sadržavaju u sebi protivurječnosti koje proizlaze iz raznolikosti konkretnih situacija, okolnosti, uvjeta i interesa. Norme pak, kao opći izraz za niz predviđenih i nepredviđenih konkretnih situacija i slučajeva, koje se formuliraju tako da se mogu primijeniti na neograničen broj slučajeva u prostoru i vremenu, su statičan element. One imaju za cilj da određene društvene odnose fiksiraju na ono što im je zajedničko i bitno. Pri tome se ovakvo fiksiranje određene stvarnosti kreće u rasponu od konzerviranja odnosa do otvaranja određenih mogućnosti prilagođavanja norme promijenjenim društvenim odnosima, putem npr. tumačenja propisa i slično, kao što se i ostvarivanje pravnih normi kreće u rasponu od njihove dosljedne i potpune realizacije pa sve do stanja u kojem se one uopće ne ostvaruju, »počev od velikog stepena usklađenosti društvenog fakta i pravne norme, pa preko niza nijansi, sve do njihove suštinske i formalne neusklađenosti, što može dovesti i do »pobune« fakta protiv prava».⁵

^{3a} S. Lukić, O nekim pitanjima ostvarivanja ustava, Arhiv za pravne i društvene nauke, Beograd 1981, str. 455.

⁴ J. Đorđević, Ostvarivanje ustava, Zbornik radova, Pravni fakultet u Novom Sadu, 1981. str. 1.

⁵ S. Perović, Primerenost pravnih normi društvenim odnosima, Pravni život, br. 4. 1983, str. 427.

2. OSTVARIVANJE I PRIMJENA USTAVA

Ostvarivanje ustava nužno je razlikovati od njegove primjene odnosno provođenja u život. Ono se ne može svoditi isključivo na primjenu koja je samo jedna od komponenata ostvarivanja ustava. Proces ostvarivanja ustava je složen, kompleksan i dugoročan društveni proces u kojem se ustavne norme oživotvoruju i transformiraju u realne društvene odnose iz kojih su i nastale odnosno proces »u kojem nastaje, egzistira i razvija se ustavni porijekak kao jedinstvo, mada protivrečno, između normativnog i stvarnog«.⁶

Primjena ustava odnosno njegovo provođenje u život, kao pravni proces, asocira na jednokratnu radnju ili više radnji u kraćem vremenskom razdoblju, a u praksi se obično svodi na poduzimanje određenih aktivnosti, određenog niza organizaciono-institucionalnih i pravno-tehničkih mjera i zahvata što znače pretpostavku za promjenu stvarnih društvenih odnosa usmjerenih na ostvarivanje ustava, koje, međutim, same po sebi nisu i proces društvenih promjena što znači i ostvarivanje ustava.⁷ Ustav može da se primjenjuje a da se njegov duh i smisao ne ostvaruju, kao što je to slučaj kada se primjenjuje zakon na kriv, nepravilan, izopačen način.

U ostvarivanju ima stanovitih sudionika, faktora i elemenata koji su u pravnom sistemu i izvan njega dok u primjeni sudjeluju samo određeni institucionalni mehanizmi, uglavnom najviše sudovi.

Ustav kao osnovni i »otvoreni i u određenom smislu nedovršen i nepotpun zakon«⁸ se ne ostvaruje automatski sam po sebi. Neposredno se ostvaruje samo u pojedinim područjima društvenih odnosa, a prvenstveno u području slobode i prava čovjeka, dok se u većini društvenih odnosa ustavne norme razrađuju i konkretiziraju zakonima i drugim pravnim aktima, a u našim uvjetima i samoupravnim općim aktima. Zakon je, pri tome, najvažniji način ostvarivanja ustava ne samo kao norma nego i kao instrument društvenog reguliranja, konkretizacije, razvijanja, razrade i dopune ustavnih načela.⁹ Njegovo donošenje i izvršavanje je osnovni oblik ostvarivanja ustava.

3. OSTVARIVANJE USTAVA I USTAVNOST

Ostvarivanje ustava, kao društveni i pravni proces, treba razlikovati od ustavnosti — načela legaliteta — kao prvenstveno pravnog procesa, iako među ta dva pojma postoji značajan stupanj jedinstva i uzajamnosti. Ostvarivanje je širi pojam od pojma ustavnosti. Ustavnost, kao jedno od temeljnih ustavnih načela, se ne može ostvarivati ako se ne ostvaruje ustav, ali se i ustav ne može ostvarivati ako se ne realizira ustavnost, kao komponenta procesa ostvarivanja ustava, iako za ostvarivanje ustavnosti nije nužno da se ostvaruje ustav u cjelini.

Dok je za ostvarivanje ustavnosti dovoljno da se poštuje ustav, da ga se svi u društvu pridržavaju, kako u postupku donošenja normativnih akata tako i u djelatnosti državnih i samoupravnih organa i u ponašanju pojedini-

⁶ A. Fira, *Ustavno pravo*, Beograd 1979, str. 482.

⁷ Isto, str. 482.

⁸ J. Đorđević, *Ustavno pravo*, Beograd 1976, str. 865.

⁹ J. Đorđević, nav. *Ostvarivanje ustava*, str. 2.

naca,¹⁰ za ostvarivanje ustava potrebno je svakako mnogo više. Potreban je angažiran i aktivan odnos svih subjekata u društvu i društva u cjelini. To nije rutinski pravno-tehnički zadatak kojega je moguće brzo obaviti bez većeg i šireg društvenog angažiranja.

Budući da ustavne norme nisu uvijek samo dio izražavanja postojećeg stanja i da su često svojim znatnim, ako ne i pretežnim, dijelom načelnog, programatsko-pravnog karaktera, usmjerene prema budućnosti, ostvarivanje ustava se, u pravilu, i ne može shvatiti kao neki dovršen proces. U normi ustava je sadržana ideja, a ona se ne može uvijek i do kraja ostvariti jer »ve- lika ideja prevazilazi praksu«.¹¹

Osim toga, norme se u odnosu na konkretne situacije ne ostvaruju uvijek na jednak, nego na različit način. Jednom ostvarena norma, iako nije promi- jenjena, nije ista u odnosu na ono što je predstavljala u momentu donošenja. »Ona je bogatija za jedan odnos i za jednu realizaciju, svoju provjeru«,¹² jer je i stvarnost bogatija od norme i njene realizacije iako i norma može ići is- pred stvarnosti.

4. ZAKONI I DRUGI OBLICI OSTVARIVANJA USTAVA

Ni jedna pravna norma, makar koliko vjerno izražavala društvene od- nose i društvenu stvarnost, ne ostvaruje se automatski, sama po sebi iz svo- jih vlastitih instrumenata, a to u najvećoj mjeri važi za ustavne norme. One se ostvaruju određenom aktivnošću, provedbom, akcijom, kroz brojne oblike od kojih su najvažniji:

— normativno reguliranje društvenih odnosa putem zakona i drugih pro- pisa koji izviru iz zakona, ali u našim uvjetima i uređivanjem tih odnosa sa- moupravnim općim aktima;

— djelatnost državnih i samoupravnih organa i organizacija, a prven- stveno sudova i ustavnih sudova;

— ponašanje ljudi, razvijanje teoretske misli i dr.

Između ustava kao osnovnog ali i otvorenog, nedovršenog i nepotpunog zakona, kojim se reguliraju pojedini kompleksi društvenih odnosa, i samih društvenih odnosa, odnosno konkretnog ponašanja pojedinaca, nužno se us- postavlja i odvija proces njegove normativne razrade kako bi se ustav pri- bližio tim odnosima. Tako ostvarivanje ustava postaje stvaralački čin njegova integriranja u svaki niži normativni akt i ponašanje ljudi.¹³ Priroda ustava, kao temeljnog zakona, pretpostavlja donošenje i ulogu posebnih zakona i drugih propisa i općih akata, a u našem političkom sistemu i samoupravnih općih akata. Ona zahtijeva da se ustav ostvaruje a time i da se razrađuje, dopunjuje, konkretizira¹⁴ pa i tumači.

¹⁰ Kao pretpostavke i uvjete za ostvarivanje ustavnosti i zakonitosti neki pravni teoretičari osobito izdvajaju i naglašavaju: društvenu stabilnost; društve- nu homogenost; društveni mir; društvenu svijest i javno mnijenje. Među sredstvi- ma za ostvarivanje ustavnosti i zakonitosti ističu društveno-politička sredstva i pravna sredstva (Tako R. Lukić u nav. djelu, str. 67).

¹¹ J. Đorđević, *Politički sistem*, Beograd 1977, str. 671.

¹² S. Lukić, nav. rad, str. 456.

¹³ Isto, str. 458.

¹⁴ Na ovu apstraktno-regulatornu funkciju pravnog sistema nadovezuje se kon- kretno-aplikativna koja treba omogućiti da se normativna funkcija ostvaruje u konkretnim odnosima, donošenjem pojedinačnih pravnih akata, primjenom prava, ponašanjem subjekata po tim normama.

Ustav se u normativnoj sferi ostvaruje u nas na mnogo širem planu nego u većini drugih pravnih sistema, putem zakona i drugih propisa saveznih, republičkih, pokrajinskih općinskih i organa i organa regionalnih zajednica ali i putem samoupravnih općih akata među kojima postoje odnosi sadržinske i formalne međuzavisnosti i uvjetovanosti. Svaki od tih »pravnih sistema« dopunjujući ostale »šire« sisteme dodaje nešto novoga, svojega, proširujući područje pravne regulative, tako da je u nas zgrada pravnih propisa višekratna.¹⁵

Među instrumentima ostvarivanja ustava zakon, kao sredstvo reguliranja društvenih odnosa, ipak zauzima središnje mjesto. Njegovo donošenje i izvršavanje je osnovni oblik ostvarivanja ustava. Broj zakona nije, međutim, nikakav dokaz da se ustav ostvaruje. Jedino oni zakoni koji su, sami po sebi, racionalni, koji istinski izražavaju stvarne društvene potrebe donoseći rješenja u okviru ustavnih intencija i koji osiguravaju optimalnu efikasnost mogu ispuniti ovu svrhu. To, razumije se, važi i za ostale normativne akte.

Opasnosti od pretjeranog normativizma, hipertrofije prava u našem je ustavnom sistemu utoliko veća što u njemu postoji ogroman broj »zakonodavaca«, donosilaca normativnih akata na raznim razinama društvene organiziranosti i što se u njemu društveni odnosi reguliraju višeslojno s izuzetno velikim brojem normativnih akata kao sredstvom reguliranja i donošenja mjera za ostvarivanje ustava.

Pored organa federacije, organa šest republika, dvije pokrajine, preko 500 općina i značajnog broja regionalnih zajednica što donose normativne akte s pretežnim karakterom akata državne vlasti, koji se broje tisućama i desecima tisuća, u nas se donose i samoupravni opći akti u više desetaka tisuća samoupravnih organizacija i zajednica, što se broje milionima. U tom se sistemu donosi preko 30 vrsta normativnih akata. Pri tome često kriteriji razgraničenja u normiranju društvenih odnosa nisu dovoljno precizni ni stabilno utvrđeni, a niti su propisi uvijek međusobno usklađeni.

U izgradnji ustavnosti političkog i pravnog sistema socijalističkog samoupravljanja osobito je složen i osjetljiv odnos između sfere državne regulacije i uređivanja odnosa u okviru autonomnog samoupravnog prava koje još ni izdaleka nije dograđeno, jer je, među ostalim, opterećeno prilično razvijenim formalizmom, nedemokratskim i nesamoupravnim pojavama i neadekvatnim izražavanjem autentičnih samoupravnih interesa i potrebe.

Tako još uvijek postoji sklonost da se sveobuhvatnim normama zakona pokrije sve ili gotovo sve i da se za samoupravno autonomno pravo ostave marginalni odnosi.¹⁶ Neki zakoni imaju opet prevelik stupanj apstraktnosti pa ne odražavaju odnose ni u jednoj organizaciji udruženog rada, koje se onda moraju prilagođavati takvom zakonu umjesto da svaka od njih izrazi svoje specifičnosti i posebnosti.¹⁷ Dosta je čest slučaj da se pod firmom jačanja samoupravnih prava prepušta samoupravnim organizacijama da rješavaju neka izuzetno složena pitanja za koja društveno-političke zajednice nisu u stanju da nađu rješenja (minuli rad, vrednovanje nekih vrsta rada, stjecanje

¹⁵ M. Jovičić, Stanje našeg zakonodavstva i sredstva za njegovo poboljšanje, Zbornik radova, Pravni fakultet u Novom Sadu, 1981, str. 26.

¹⁶ A. Fira, Ustavno pravo, str. 488.

¹⁷ M. Zečević, Ostvarivanje ustava i proces stvaranja opštih akata, Zbornik radova, Pravni fakultet u Novom Sadu, 1981, str. 49.

dohotka pod ravnopravnim uvjetima, investicione odluke i dr), premda su organizacije udruženog rada to svakako još manje u stanju.

U samom procesu stvaranja samoupravnih općih akata karakteristične su dvije suprotne nepoželjne pojave. Na jednoj strani postoje ponekad neopravdano velike razlike između ovih akata koje otežavaju njihovu primjenu ali mogu dovoditi i do neravnopravnosti subjekata u pojedinim sredinama na koje se primjenjuju. Ovo osobito onda ako se donosioci ovih akata na kreću u okviru ustava i zakona. Na drugoj strani često se, kao rezultat nedostatka stručnih kadrova i slično, preuzimaju ili gotovo prepisuju ustavne i zakonske norme što samoupravne opće akte čini samo prividno samoupravnim jer sužavaju mogućnost izražavanja samoupravnih interesa postajući supstitut zakona s karakterom obveznih normi. Isto tako nisu rijetke pojave stereotipnog reguliranja, shematizma i imitacije što udaljava te samoupravne norme od konkretnih i specifičnih potreba određenih sredina i otežava njihovu primjenu, umjesto da budu akti samoodređenja i samokonstitucionalizacije samoupravljanja koje traži široku participaciju samoupravnih subjekata kako u stvaranju tako i u ostvarivanju prava, što našem pravu daje nove kvalitete i dimenzije.

5. PROBLEM NORMATIVIZMA U OSTVARIVANJU USTAVNOSTI

Kvaliteta i intenzitet ostvarivanja ustava u značajnoj mjeri ovisi o kvantitativnoj komponenti, o količini prava u pravnom sistemu. Kao što nedostatak nužnih pravnih normi, usmjerenih na ostvarivanje ustava, smanjuje mogućnost njegove realizacije isto tako, a vjerojatno i više, ostvarivanje ustava i efikasnost pravnog sistema otežava hiperprodukcija prava. Na ostvarivanje ustava i efikasnost pravnog sistema, pored efikasnosti državnog i samoupravnog aparata, utječe i adekvatnost pravnih normi, njihova kompletnost i usuglašenost pojedinih dijelova.¹⁸

Osobito je važno da u pravnom sistemu ne dođe do nepotrebnog i neracionalnog gomilanja propisa i da pravo ne preraste u glomazno, hipertrofično, nepregledno, monotono nesagledivo i teško primjenljivo pravo do čega najčešće dolazi uslijed: težnje za univerzalnim normiranjem; reproduciranja odnosno preuzimanja istih normi od strane različitih normativnih akata (multipliciranje prava); brzine i nedovoljne proučenosti pitanja koja su predmet normiranja; česte promjene zakona i drugih općih akata; nedovoljno korektnog načina istraživanja¹⁹ i drugih razloga.²⁰

Zakonodavac, a to važi i za donosiocce ostalih normativnih akata, u donošenju norme mora voditi računa o opravdanosti njezina donošenja, pokazati potrebnu uzdržanost i osjećaj za mjeru. Jedna ishitreno donijeta i nepotpuna norma rađa neizbježno drugu, a jedna nejasna norma izaziva potrebu njezina

¹⁸ A. Grupče, Suština, uloga i značaj pravne svesti u ostvarivanju društvenog i pravnog sistema SFRJ, Arhiv za pravne i društvene nauke, br. 4, 1982, str. 419.

¹⁹ Često umjesto jasne misli izražene precizno i jednostavnim jezikom donosioci norme upotrebljavaju komplicirane, neprecizne i glomazne, ponekad i višesmislene, formulacije što otežava razumijevanje rješenja datog u normi i njezinu primjenu. To rezultira između ostalog i podnošenjem velikog broja prijedloga za donošenjem autentičnog tumačenja propisa.

²⁰ S. Perović, nav. rad, str. 428—429.

tumačenja²¹ itd. Zakonska norma treba da bude reprezentant opće kolektivne svijesti i htijenja, rezultanta bitnih potreba i interesa u okviru ustavom utvrđenih načela i morala datog društva. Jedan trenutni zahtjev, nedovoljno ocijenjen, transformiran u zakonsku normu, povlači za sobom ponovo reguliranje, što se sve odražava i na prenamješeno uvećavanje prava, što u krajnjoj liniji utječe na opću kvalitetu prava i funkciju koju ono ima kao nadgradnja društveno-ekonomskih odnosa.²²

Osim toga, brojnost zakona i pravnih normi neizbježno znači ograničavanje ljudi, jer u svakom reguliranju ima usmjeravanja ali ima i ograničavanja stvaralaštva, ograničavanja inicijative (naređenja, zabrane, prijetnje kažnjavanjem itd.) I najbolji zakoni koji trebaju da potvrde, da usmjere, neizbježno i nešto odbacuju,²³ stavlja ljude pod vlast papira. Zašto zakonodavni proces mora biti akt stvaranja, a ne akt fabriciranja zakona. »Da bi bio stvaralački proces, on mora biti teorijski određen, politički smišljen, sociološki zasnovan i pravnički usklađen; narodu pristupačan i shvatljiv, po sebi stručan i tehnički savršen«.²⁴

Rješenja zakona moraju biti podložna svestranoj analizi, kako sa stanovišta empirije, tako i sa stanovišta nauke. Brzina i nedovoljna proučenost pitanja sa svih relevantnih aspekata, može dovesti i do stanovitog formalizma koji prelazi dozvoljenu granicu i koji više ne služi svrsi zbog koje je akt donijet kao da forma daje suštinu stvarima umjesto da bude samo vanjski izraz konkretne pravne sadržine.²⁵

Pridavanje pretjeranog značenja pisanim pravim normama, vjerovanje u njihovu svemoć, njihova fetišizacija i težnja za univerzalnošću pravnog normiranja pridonose zanemarivanju činjenice da neki društveni odnosi i nisu prikladni da budu pravno normirani i da po svojoj prirodi pružaju više mjesta nepravim pravilima društvenog ponašanja kao što su: stanovite moralne norme; dobri poslovni običaji; pravičnost; savjesnost i poštenje.²⁶

Neopravdano česte promjene zakona, normativni akti »kratkog daha«, kao i normativno-pravna inflacija ugrožavaju stabilnost društva, dovode do obezvrijeđivanja pravnih normi, smanjenja pravne sigurnosti i nemogućnosti formiranja stabilnije pravne svijesti. To, naravno ne znači da pravo ne treba mijenjati, ali to treba činiti samo onda kada za to postoje duboko opravdani društveni i znanstveni razlozi i povodi. »Olako menjanje prava dovodi, ne samo do prenamješavanja normativizma, već i do slabljenja autoriteta prava, a u drastičnim slučajevima, čak i do kompromitacije prava«.²⁷

U labirintu, »šumi« pravnih propisa nije se lako snaći ni stručnjaku, a kamoli laiku, čovjeku bez pravnog obrazovanja. Naše društvo je, međutim dosta obavijeno »jurisferom« što stvara mogućnost izigravanja i neprimjenjivanja propisa, jer previše pravnih propisa dovodi nužno do pojave neprava. Drugi aspekt pogrešne politike pravnog normiranja, koji je značajno uvjetovan političkim voluntarizmom, je nedovoljno uvažavanje stvarnosti, osobito ekonomske. To ponekad dovodi do toga da neki normativni akti, u

²¹ A. Fira, *Ustavno pravo*, str. 506.

²² S. Perović, nav. rad, str. 435.

²³ J. Đorđević, nav. rad *Ostvarivanje ustava*, str. 3.

²⁴ J. Đorđević, *Ustavno pravo*, Beograd, 1977, str. 863.

²⁵ S. Perović, nav. rad, str. 436.

²⁶ S. Perović, nav. rad, str. 429—430.

²⁷ Isto, str. 437.

pojedinin svojim dijelovima imaju samo »literarnu egzistenciju«. Tako dolazi do »pobune činjenica protiv zakona«. ²⁸ Ovome treba dodati da sistem institucija bez odgovarajućeg sadržaja, umjesto da mijenja odnose, pretvara se u paravan, u fikciju, a odnose među ljudima pretvara u odnose institucija.

6. ULOGA I ZNAČAJ PRAVNE SVIJESTI U OSTVARIVANJU USTAVA I PRAVNOG SISTEMA

Jedan od faktora što značajno utječu na intenzitet i kvalitetu ostvarivanja prava je pravna svijest kao dio društvene svijesti koja se odnosi na pravo i kao odnos pojedinca subjekta prema pravnoj normi, prema pravnom sistemu u cjelini. Ali stupanj razvijenosti pravne svijesti, tj. spoznaje prava i odnosa prema njemu, subjekata na koje se pravo odnosi, kojima je upućeno, nužno je povezano s pravnom svijesti kako donosioca pravne norme tako i svih onih koji pravo primjenjuju.

Budući da je čovjek faktor koji ostvaruje ustav i zakone i da se preko njega, njegove svijesti, njegove političke kulture, i njegova ponašanja dešava sve u društvu, od kvalitete čovjeka, njegovih ljudskih vrlina, discipline, moralnog integriteta i znanja, a osobito od pravne svijesti, zavisi da li će se i kako ustav ostvariti ili biti izigravan, pogažen ili pak podignut na viši stupanj ostvarivanja. ²⁹

Za čovjeka je pravo takvo kakvim ga on shvaća, kakve subjektivne predodžbe stvari i ima o njemu. Na osnovi predodžbe o pravu čovjek ga unutrašnje, subjektivno, svjesno prihvata ili ne prihvata, pa se prema tome i ponaša. Prihvaćanje prava zavisi od toga kako ga čovjek ocijeni sa stanovišta društvene opravdanosti, pri čemu u svojem opredjeljenju on uvijek ima osobnu motivaciju, polazeći od svojeg interesa i mjesta koje tom interesu daje društvo. ³⁰

Da bi pravna svijest, kao faktor mobilizacije, pripremanja i privlačenja zainteresiranih subjekata da daju odgovarajući doprinos ostvarivanju prava, provođenju u život pravnog sistema, osiguranju njegove efikasnosti, njegovih funkcija biti i ciljeva, ³¹ bila razvijena nužno je, na prvom mjestu, da pravne norme na najadekvatniji način izražavaju potrebe i interese onih kojima su namijenjene kako im ne bi pružale povoda za njihovo učestalo nepoštivanje. ³² Norma ne samo što mora voditi računa o realnim odnosima i ne smije biti norma-želja, nego mora i uživati opći autoritet. To, između ostalog, znači da unosi društvenu i pravnu sigurnost, da se često ne mijenja ³³ (osobito neoprav-

²⁸ M. Popović, Normativno i stvarno u pravnom sistemu SFRJ, Zbornik radova, Pravni fakultet Novi Sad, 1980, str. 106—107.

²⁹ J. Đorđević, nav. rad, *Ostvarivanje ustava*, str. 10.

³⁰ A. Grupče, nav. rad, str. 413.

³¹ Isto, str. 416.

³² R. Lukić, nav. rad, str. 87.

³³ U ekstremnim slučajevima, kada su promjene veoma učestale, dolazi do toga da ne samo što građani ne znaju što je pravo, nego nastaje opasnost da to ne znaju ni organi koji treba da primjenjuju pravo. Time se na najozbiljniji način ugrožava pravna sigurnost. Suviše, pak brojni, po mišljenju građana nekada nepotrebni i nekorisni, prepuni detalja, često neazumljivi, podležeci čestim promjenama — zakoni ponekad ne ispunjavaju uvjete da budu prihvaćeni od građana i poštovani (M. Jovičić, nav. rad Stanje našeg zakonodavstva..., str. 35).

dano), da je izražena i saopćena jasno i jednostavno, da ne djeluje retroaktivno itd.³⁴

Norma mora odgovarati stvarnim i trajnim interesima društva i uspostavljati prihvatljivu ravnotežu između različitih interesa i potreba. Ako to nije slučaj norma se ili ne primjenjuje, ili ako se primjenjuje ona ometa razvitak društva. Istovremeno norma treba uživati opći autoritet, ali ne kao rezultat slijepe i nesvjesne pokornosti, »religioznog poštovanja«, nego zato što ju ljudi osjećaju kao svoju a ne kao tuđu, nametnutu, vjeruju u nju i žele da se ona poštuje.

Pravna svijest ljudi zavisi u znatnoj mjeri i od opće i političke kulture, od poznavanja sadržaja i ciljeva normativnih akata, od stupnja opće naobrazbe i dr. ali na nju značajno utječe i efikasnost organiziranih mehanizama za ostvarivanje prava, način njegove primjene (normalno i nužno trajanje postupka), i poštivanje od onih subjekata koji ga primjenjuju. Ako je zakonitost povrijeđena u postupku primjene prava, ako se pravo nejednako primjenjuje na jednake slučajeve ili se uopće ne primjenjuje odnosno ako se tolerira ponašanje suprotno pravnoj normi, ali se ponekad ipak primijeni ta norma odnosno ako nosioci javnih ovlaštenja vrše zloupotrebe i nezakonitosti — onda to negativno utječe na formiranje pravne svijesti,³⁵ i smanjuje vjeru u pravo.

Na pravnu svijest ljudi znatno utječe vlastito sudjelovanje u kreiranju normativnih akata jer to osigurava da akti budu u većoj mjeri izraz društvenih potreba i mogućnosti. Pripremanje i donošenje akata subjektivno veže ljude znatno više nego kada ih priprema i donosi netko drugi. Samoupravno društvo u tom pogledu bi moralo imati značajnih prednosti kako pred pravnim sistemom građanske demokracije tako i pred etatiškim tipom socijalističkog uređenja, pa bi tu i raskorak između normativnog i stvarnog morao biti manji što, na žalost, još često nije slučaj.

Vlastito sudjelovanje, kao faktor koji pridonosi ostvarivanju ustava i prava u cjelini, značajno je kako u fazi pripremanja tako i u procesu izvršavanja akata. Zapaža se da akti i odluke koje u fazi pripreme nisu bile stvar šireg utjecaja samoupravljača i njihovih organizacija i zajednica, koji ih nisu shvatili i prihvatili, koji nisu i sami preuzeli odgovornost za to što su odluke donijete mimo njih, teško mogu biti pravi nosioci sprovođenja i izvršavanja odluka.³⁶ U protivnom, pogotovo ako norma sadržava i nužne kvalitete (racionalnost, jasnoća, adekvatnost društvenim potrebama i dr), smanjuje se potreba za represijom i kontrolom.

7. OSTVARIVANJE I OSTVARLJIVOST USTAVA

Jedan od temeljnih problema što se pojavljuje u vezi s ostvarivanjem ustava je problem njegove ostvarljivosti. Da li se ustav, relevantni politički dokumenti, pa i zakoni i druge pravne norme ostvaruju ili se ne ostvaruju odnosno u kojoj se mjeri ostvaruju ne ovisi samo pa ni prvenstveno, o volji

³⁴ S. Perović, nav. rad, str. 441.

³⁵ Isto, str. 441.

³⁶ M. Matic, Problemi odlučivanja u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja, Arhiv za pravne i društvene nauke, br. 4, 1982, str. 434.

donosioca akta i onih koji su pozvani da ga realiziraju, nego o tome koliko su uopće ostvarljivi.

Proučavanje fenomena ostvarljivosti i traženja uzroka neostvarljivosti³⁷ nameće se kao imperativ osobito u uvjetima postojanja niskog stupnja ostvarivanja projektiranog i institucionaliziranog. Ostvarljivost, ustava, odgovarajućih političkih dokumenata, pa i nekih pravnih propisa ovisi, na prvom mjestu, o tome koliko projekcija ili pravni akt sadržava i pokriva sadašnju stvarnost (ili stvarnost neposredne bliske budućnosti) a koliko je plod želja odnosno ideal kojem se teži nezavisno od stvarnih mogućnosti i postojanja nužnih pretpostavki za njihovu realizaciju. Što su, pri tome, proklamirani ciljevi u prostuliranju novih društvenih odnosa ambiciozniji i veći, a odgovarajuća ustavna i zakonska regulativa opsežnija i podrobnija, to je i dijalektika odnosa normativnog i stvarnog složenija i slojevitija.^{37a}

Ostvarivanje ustava, u najširem smislu, promatrano sa stanovišta svega što mu prethodi — ideologija, znanost, teorija, politika — i onoga što iza njega slijedi — zakoni i drugi normativni akti usmjereni na realizaciju ustava — može se, u našem političkom i pravnom sistemu, prema intenzitetu i stupnju ostvarivanja i ostvarljivosti odnosno podudarnosti idejno-političke projekcije i pravnih normi s društvenom stvarnošću, u odnosu prema toj stvarnosti i praksi, gradirati slojevito na četiri razine i to kao:

— teorijsko-ideološka projekcija kao podloga i osnova smjera kretanja i izgradnje poretka (društvenog sistema);

— ustavna načela programskog karaktera i relevantni politički dokumenti (programi i sl);

— normativni dio ustava;

— zakoni, podzakonski normativni akti i samoupravni opći akti.

Vrednovanje, mjerenje podudarnosti stvarnog funkcioniranja elemenata sistema prema pojedinim od ove četiri razine, propisanog, zacrtanog, poželjnog i očekivanog u pravilu neće dati jednake rezultate pa ih je stoga potrebno promatrati diferencirano.

1. Kad se radi o odnosu prakse s idejno-teorijskom projekcijom, kao vizijom budućih kretanja, sagledavanja i anticipacije naredne etape razvoja, a osobito kad je u pitanju dugoročnija perspektiva, stanovit raskorak među njima je logična posljedica činjenice što znanstveno-teorijska misao, ponekad i s elementima znanstvene imaginacije, mora ići ispred prakse opterećene tekućim problemima, tekućim mišljenjem i trenutnim potrebama. Taj će raskorak biti utoliko veći ukoliko je idejno-teorijska misao više plod želja, vizija dalekih ideala, utopistička i nerealna u odnosu na stvarne mogućnosti društva.

Naprotiv, povezivanje ideje i prakse, istraživanje prakse i njeno teorijsko osmišljavanje i pravno uobličavanje, kao i provjera teorije kroz praksu i

³⁷ Među razlozima nesklada između normativnog i stvarnog je i samoupravna i pravna svijest kao bitna komponenta ostvarivanja ustava samo je pitanje da li je razlog neostvarivanja ustava nedovoljna samoupravna i pravna svijest ili su to ustavni propisi i politički dokumenti koji polaze od nepostojeće pretpostavke o zavidnoj razini takve svijesti, sposobnosti i zainteresiranosti radnih ljudi za očekivani angažman, što znači da su akti neostvarljivi.

^{37a} N. Pašić, *Vladanje društvenim kapitalom i samoupravno zajedništvo. Naša zakonitost*, br. 1, 1983, str. 28.

njeno stalno podvrgavanje znanstvenoj kritici, će takav raskorak smanjivati, jer kao što misao mora težiti k ostvarenju praksa mora stremiti misli. Osobio je nužno stalno podvrgavati kritičkoj analizi elemente idejno-teorijske koncepcije trajne vrijednosti, provjeravati njihovu znanstvenu i društvenu valjanost, pogotovo sa stanovišta dugoročne vrijednosne orijentacije vizije komunističkog društva.³⁸ Razmatranje i teorijsko osmišljavanje nečega što ne postoji niti može postojati i nije primjenljivo i praktički provjerljivo, što je utopijski i futuristički, ne vodi ničemu osim što eventualno može poticati daljnje misaone napore u traženju nečega novog.

2. Između ustavnih načela, političkih programa i sl. i stvarnog stanja veći nesklad je već neprihvatljiv iako ga je teško posve izbjeći. Osnovna načela utvrđena ustavom sama po sebi moraju pridonijeti lakšoj primjeni i ostvarivanju prava i ne smiju ostavljati prostora subjektivizmu, što znači da trebaju biti realna i ostvarljiva. Zato se u dokumentu ovakvog karaktera moraju postavljati pred društvo samo oni zadaci koji su rješivi i koji se mogu pretočiti u pozitivne pravne norme, za ostvarivanje kojih postoje nužne pretpostavke.

Raskorak i proturječnost postoji, međutim, ne samo između normi i odnosa na koje se one imaju primijeniti nego više ili manje skrivena, i u samom normativnom poretku između načelnih normi koje proklamiraju ciljeve i naznačuju željeni smjer kretanja i konkretnih normi koje treba da služe kao instrument neposredne realizacije tih ciljeva. Na razini općih normi mogu potpuno prevladati ideološka opredjeljenja usmjerena na radikalno mijenjanje određenih odnosa, a na nižim razinama razrade i konkretizacije tih istih normi mogu doći do izražaja, pa čak i dobiti prevagu, pragmatski utjecaji različitih interesa koji su ponekad direktno oprečni načelnim ideološkim opredjeljenjima i onim dugoročnim interesima koji su tim opredjeljenjima izraženi.³⁹

Moguće je također da se pojavi, što u nas nije rijedak slučaj, raskorak između političko-programske projekcije i normativnog institucionalnog modela, između političkih opredjeljenja i njihove zakonske i druge normativne konstitucionalizacije, a ne samo između političkih opredjeljenja i prakse. Političkim programom ili drugim relevantnim političkim dokumentom (rezolucija i sl) prihvaćena opredjeljenja, za koje se društvo, nakon ozbiljnih i temeljito izučenih razloga, odlučilo, ne bi, međutim, nikako smjela biti predmet daljnjih kolebanja ili dilema, kao što je to ponekad u nas slučaj,⁴⁰ jer su štete od toga mnogostruke s dalekosežnim negativnim posljedicama.

³⁸ N. Jovanov, Raskorak između normativnoga i stvarnoga u ostvarivanju samoupravljanja, Sveske za teoriju i praksu samoupravljanja, Ljubljana, 1980, str. 29.

³⁹ N. Pašić, nav. rad, str. 28.

⁴⁰ Tako se npr. naše društvo pred niz godina i opetovano opredijelilo, kongresnim i drugim političkim dokumentima SK i Sindikata, za novu stambenu politiku, kako bi se zaista osigurala mogućnost prava na stan, kao najosnovnijeg egzistencijalnog pitanja čovjeka, pod jednakim uvjetima za sve (jer je neravnopravnost između onih koji imaju i onih koji nemaju stan očigledna) uvođenjem ekonomskih stanarina i stimuliranjem većeg ulaganja osobnih sredstava stanovništva u stambenu izgradnju. Normativno pa ni stvarno nije do sada, međutim, učinjeno gotovo ništa. Povećanje stanarina nije pratilo čak niti stopu inflacije. Tako smo sve dalje od mogućnosti očuvanja i održavanja postojećeg stambenog fonda i jedinstvene reprodukcije u izgradnji stanova, a da i ne govorimo o neophodnoj pro-

3. Za razliku od ustavnih odredaba sadržanih u preambuli ili u uvodnom dijelu ustava, koje su pretežno načelnog deklaratornog karaktera, usmjerene na buduća kretanja društva, odredbe ustava koje su normativnog značenja, ako se ne radi o tipu fiktivnog ili čisto deklaratornog ustava,⁴¹ moraju biti ostvarljive i mora se istrajati na njihovoj dosljednoj realizaciji. Nešto je složenija situacija s ostvarivanjem onih ustavnih odredaba koje su mješavina normativnog i deklaratorno-programatskog, a to je u našem pravnom sistemu slučaj i s nekim zakonima odnosno nekim njihovim dijelovima (npr. Zakon o udruženom radu) najčešće s njihovim uvodnim, načelnim odredbama.

4. Priprema zakonskih, podzakonskih, i drugih normativnih akata (ali i političkih stavova) mora biti temeljita i dobro promišljena sa svestrano procenjenim svim mogućim posljedicama, a rasprava i usvajanje moraju biti obavljani bez žurbe,⁴² uz maksimalno poštovanje demokratske procedure, uz primjenu vrhunske zakonodavno-pravne tehnike, korektnog jezika i stila, bez nejasnoća, nepreciznosti i nedosljednosti i bez međusobne kontradikcije s drugim propisima.

Kada je, međutim, jednom tako akt donijet za njegovu provedbu nužno je poduzeti apsolutno sve moguće kako bi se pod svaku cijenu, bez ikakvih provizorija ili kampanje dosljedno realizirao. Osobito je važno poduzeti sve potrebno na planu kontrole, odgovornosti, pa i represije, uz osiguranje svih organizaciono-tehničkih preduvjeta. Bilo kakvo izigravanje propisa i nedosljednost njegove primjene od strane nadležnih subjekata (npr. zbog zaštite parcijalnih i sl. interesa) pridonosi stvaranju klime nepoštovanja pravnih normi i traženju praznina, »rupa« u njima, olakom preferiranju lokalnih interesa, žmirenju pred tzv. »korisnim malverzacijama« itd.

širenoj reprodukciji, koja bi morala biti osigurana sredstvima stanarine (koja su, međutim, u strukturi troškova života za prosječno kućanstvo niža od troškova za duhan i piće).

Istovremeno velik broj ljudi, imajući privilegiju korištenja društvenog stana, pod izuzetno povoljnim uvjetima, ulaze ušteđena sredstva u razne neproduktivne svrhe (kuće za odmor, skupe automobile, putovanja, luksuzne predmete) dok stotine tisuća podstanara čeka stan i biva eksploatiran od onih koji su imali sreću da ga od društva dobiju. Drugi pak vlastitim sredstvima najčešće, uz velika odricanja, rješavaju svoje stambeno pitanje, participirajući u isto vrijeme kao i podstanari, dijelom svojeg osobnog dohotka u neracionalnoj i neorganiziranoj tzv. usmjerenoj stambenoj izgradnji, (uz istovremeno nedovoljnu zaposlenost radnika u građevinarstvu).

Takvih primjera ima dosta. Osim navedenog, opredjeljenje našeg društva za stimuliranje ulaganja u malu privredu, za novu poljoprivrednu politiku, za uvažavanje tržišnih zakonitosti i ekonomske logike u privređivanju, za ujednačavanje uvjeta privređivanja i stjecanje dohotka i td., nisu našla odgovarajući normativni izraz pa je stoga i praksa najčešće suprotna političkim opredjeljenjima.

⁴¹ Za razliku od realnih ustava (i pravnih sistema) koje karakterizira manji ili veći stupanj ostvarivanja, deklaratorno-programatski ustavi se uglavnom ne ostvaruju, ali najčešće imaju za cilj da se ostvaruju u budućnosti, dok kod fiktivno-deklarativnih ustava uopće i ne postoji namjera ostvarivanja nego prikrivanje stvarnosti i uljepšavanja postojećeg stanja. Ovakva podjela ustava ima, međutim, samo relativno značenje jer se tipovi ustava ne pojavljuju u čistom obliku.

⁴² Pored pažljivog pripremanja zakoni i drugi propisi moraju se učiniti dostupnima svima i regulirati društvene odnose na takav način da sadašnje i buduće ponašanje pojedinaca, njihova prava i dužnosti, budu određeni s optimalnom izvjesnošću, čime se maksimalno pridonosi pravnoj sigurnosti. U tom smislu statičnost prava pridonosi društvenoj stabilnosti (M. Jovičić, nav. Stanje našeg zakonodavstva . . . , str. 33).

Koliko god je, sama po sebi, negativna i opasna pojava učestalog neostvarivanja, a u još većoj mjeri neostvarljivost, politički proklamiranog i pravno utvrđenog, odnosno njihov nesklad sa stvarnim stanjem i koliko god u nas ona poprima zabrinjavajuće razmjere još je vjerojatno pogubnije što ne postoji potrebna društvena osjetljivost na tu pojavu i što je čest slučaj mirenja s njom i takvim stanjem, kao da se radi o nečem gotovo normalnom a ne o duboko patološkoj i izuzetno opasnoj pojavi protiv koje bi se društvo moralo krajnje energično boriti svim raspoloživim sredstvima.

Da bi to bilo moguće nužno bi bilo dugoročnije provoditi teorijska i empirijska istraživanja fenomena ostvarivanja i ostvarljivosti ustava (u širem značenju toga pojma), njihovo praćenje i proučavanje radi svestranijeg osvjetljavanja uzroka koji do toga dovode, (otkrivanje uzroka bolesti radi lakšeg pronalazaženja lijeka protiv nje) i na toj osnovi činiti konkretne napore da se angažirano, sistematski i permanentno utječe na uklanjanje uzroka ili barem ublažavanja posljedica koje su rezultat neostvarivanja i neostvarljivosti ustava.

Prateći potrebe društva pravne nauke (ali ne samo pravne) trebaju da stvore takav pravni sistem koji će dovesti do onakvog prava kakvo odgovara društvu i njegovom razvoju, uz primjenu naučnih metoda svojstvenih društvenim odnosima,⁴³ kako bi normativno trasirani pravci društvenog razvoja i realni tokovi društveno-ekonomskog i političkog života, koji se u nas posljednjih godina sve više razilaze, postigli nužan sklad.

Raspravljanje bez takve znanstveno-istraživačke podloge ili pak samo konstatiranje nepodudarnosti između normi i prakse, kao što je to u nas najčešće slučaj, ne može dati neke značajnije efekte. Umjesto pozivanja na odgovornost onih koji su dužni osiguravati ostvarivanje propisa i mjera često se ostaje samo na uopćenim kritikama. Ponekad se, što više, slabosti i nedorečenosti u ostvarivanju ustava i sistema »rješavaju« prvenstveno izmišljanjem boljih i savršenijih normativnih rješenja, nekim »novim mjerama, raznim reorganizacijama, interventnim krpanjima, ili samo idejno-političkom akcijom objašnjavanja i uvjeravanja,⁴⁴ a katkad samo kritiziranjem nekih pojavnih oblika bez ulazanja u samu bit stvari.

Pored ostalih, jedan od razloga takvom stanju vjerojatno leži u nedovoljnom uočavanju svekolikih opasnosti koje prijete neostvarivanjem i neostvarljivošću politički proklamiranog i normativno utvrđenog. I u našoj teoretskoj misli o tome postoje različita, pa čak i divergentna, shvaćanja. Dok većina teoretičara u nas, koji se bave ovom problematikom, ističe i kvalificira donošenje beživotnih normi kao samoobmanjivanje, pseudorevolucionarnost i slično, jer se normativni akti i donose jedino radi toga da bi se ostvarivali i primjenjivali, dotle istovremeno ima i shvaćanja da protivurječnost i jaz između normativnog i stvarnog i nije tako negativna pojava jer »potvrđuje da se vodi računa ne samo o viziji daleke budućnosti već i o pretpostavkama za realizaciju te vizije«,⁴⁵ odnosno da je problem raskoraka ili jaza između norme i prakse »ponekad do te mere predimenzioniran da liči na povlačenje

⁴³ M. Lj. Petrović, O savremenoj kritici prava, Zbornik radova, Pravni fakultet, Novi Sad, 1980, str. 109.

⁴⁴ M. Suković, Konstituisanje političkog sistema na samoupravnim osnovama, a knjiži Socijalističko samoupravljanje u Jugoslaviji, Beograd 1978. str. 192.

⁴⁵ N. Jovanov, na Kolektivnom radu, odlučivanju i odgovornosti, Naša zakonitost, br. 3. 1980, str. 29.

zvona na uzbunu«. ⁴⁶ S takvim shvaćanjima nije se, na žalost, moguće složiti. Naprotiv, krajnje je vrijeme (pet do dvanaest) da se »povuku sva zvona na uzbunu« što će se u nastavku ovoga teksta nastojati ilustrirati i potkrijepiti krakim osvrtnom na ostvarljivost i ostvarivanje samo nekih temeljnih političkih i ustavnih opredjeljenja u našem političkom i pravnom sistemu.

8. NEKI OBLICI I PRIMJERI NEOSTVARLJIVOSTI I NEOSTVARIVANJA USTAVA — NESKLADA IZMEĐU NORMATIVNOG I STVARNOG

Gotovo je nevjerojatno, barem na prvi pogled, i svojevrsan paradoks da u društvu u kojem je tako mnogo postignuto na planu ostvarivanja ljudskih sloboda i ravnopravnosti naroda i narodnosti, kao najvećih demokratskih vrijednosti, postoji tako velik nesklad između normativnog i stvarnog, visokog stupnja načelno koncipiranog demokratizma i grube realnosti. Aktualno krizno stanje, potencirano svjetskom krizom, posljednjih godina pridonijelo je produbljivanju toga nesklada ali i stanovitom otrežnjavanju od pretjeranog optimizma, nastalog u vrijeme prosperiteta društva, što potiče traženje efikasnijih sredstava za djelovanje i akciju u smjeru dosljednijeg ostvarivanja barem realno mogućeg.

Jedna od osnovnih proturječnosti našeg samoupravnog sistema je proturječnost između ustavno proklamiranog načela o neotuđivom pravu radnika da ovladaju cjelokupnim dohotkom (viškom rada, proširenom reprodukcijom) i stvarnog stanja koje pokazuje da se do sada takva očekivanja nisu ostvarila unatoč upornom ponavljanju toga zahtjeva na svim razinama društveno-političkog i samoupravnog organiziranja. Što više udio privrede u primarnoj raspodjeli društvenog dohotka, koji ostaje udruženom radu za samostalno raspolaganje radi proširenja materijalne osnove, je skroman s tendencijom daljnjeg opadanja. ⁴⁷

Stvarno se raspodjela novostvorene vrijednosti vrši u institucijama političke vlasti, što znači da se radi o prevazi političkih kriterija i interesa nad izvornim ekonomskim i drugim interesima udruženog rada ⁴⁸ i nadmoći teritorijalnog nad proizvodno-funkcionalnim principom. Sredstva udruženog rada čiji se tokovi usmjeravaju putem banaka, sredstva što se izdvajaju za potrebe samoupravnih interesnih zajednica u najvećoj mjeri izmiču kontroli udruženog rada itd.

Budući da radnici nisu ovladali dohotkom kao uvjetom da ovladaju političkim institucijama logična je posljedica toga da i delegatski sistem, u kojega se polažu velike nade, funkcionira stvarno više kao klasični predstavnički sistem, što se vidi i po tome što je uloga delegacija i izborne baze u predlaganju i kreiranju političkih odluka, u odnosu na ulogu izvršnih organa i stručnih službi, slaba, kao što je slaba i veza delegata s delegacijama i izborom bazom u cjelini. Politički angažman ljudi ni izdaleka još nije primjeren samoupravnom sistemu.

⁴⁶ N. Jovanov, nav. Raskorak između normativnoga i stvarnoga, str. 29.

⁴⁷ Dok su osnovne organizacije udruženog rada 1975. godine raspolagale s 64,6% stečenog dohotka, 1979. sa 61,2%, 1982. godine su raspolagale sa svega 60%.

⁴⁸ M. Matić, nav. rad, str. 431.

Samoupravljanje se često formalizira, svodi na rješavanje manje važnih ili teško rješivih pitanja ili pitanja čije rješavanje gotovo neminovno remeti međuljudske odnose (raspodjela stanova, osobnih dohodaka i sl). Sjednice i sastanci samoupravnih organa i tijela su dosta često dugotrajni, iscrpljujući a nerijetko i бесплодни kako zbog složenosti i opsega materije o kojoj se raspravlja i odlučuje tako i zbog nedovoljnog diferenciranja stručnih od interesnih odluka. Ponekad je forma zadovoljena ali su stvarni efekti suprotni od očekivanih.

Nemoći udruženog rada pridonosi svakako postojeća decentralizacija i dezintegracija i njegova rascjepkanost uz nizak stupanj realno ostvarene samoupravne integracije i predominaciju teritorijalno-administrativnih nad proizvodno-funkcionalnim komponentama globalne društvene organizacije.⁴⁹ Dezintegrirana privreda je istovremeno neproduktivna, neorganizirana i neakumulativna s mnogobrojnim suprotstavljenim interesima (što uvjetuje postojanje tzv. dvostrukih kapaciteta, kupovanje više istovrsnih licenci drugih neracionalnosti).

Sistem stjecanja dohotka, polazeći od ustavnog načela da samo rad i rezultati rada određuju društveni i materijalni položaj radnika, također ne daje ni izdaleka zadovoljavajuće rezultate. Stvarno su uvjeti stjecanja dohotka takvi da na njegovu visinu više utječu faktori koji nemaju izvor u radu nego sam rad, kao što su razne prirodne i društvene pogodnosti (politika cijena, porezna i carinska politika i dr). Povećanje dohotka je pak u mnogo manjoj mjeri rezultat povećane produktivnosti a mnogo više rezultat povećanja cijena.⁵⁰

Budući da ne postoje ravnopravni uvjeti za stjecanje dohotka i za visinu osobnih dohodaka važnije je gdje tko radi nego kako radi, koliko se zalaže i koliko objektivno pridonosi ukupnom dohotku i ekonomskom napretku društva. Odatle česta pojava da radnici u odnosu na druge radnike s približno podjednakim radnim rezultatima i istovrsnih kvalifikacija imaju i višestruko veći osobni dohodak (jedni bez svoje krivnje žive na rubu egzistencijalnog minimuma, a drugi bez vlastitih zasluga u izobilju).

To s jedne strane dovodi do velikih društvenih nepravdi s dalekosežnim posljedicama (vrlo različite mirovine jednih i drugih, bitno različiti uvjeti života, školovanja itd. djece takvih radnika), neprihvatljivih čak i za kapitalistički sistem (osim u ekstremnim slučajevima, npr. u uvjetima rasne segregacije i sl.) a kamoli za jedan samoupravni sistem. S druge strane takvo stanje smanjuje motivaciju za rad i povećanje proizvodnosti rada. Učestala je pojava i da u organizacijama koje posluju s gubitkom, gdje se postižu slabi radni rezultati, radnici imaju visoke osobne dohotke, što, dakako, plaćaju oni koji rade dobro, u ime lažne solidarnosti.

Načelo raspodjele prema radu, u koje se svi zaklinju kao vrhovno načelo socijalizma, a od kojega smo stvarno daleko, zahtijevalo bi stvaranje uvjeta ravnopravnog položaja svih samoupravnih subjekata, davanje podjednake šanse svima kako bi svatko imao priliku pokazati svoje mogućnosti, što sadašnja zatvorenost osnovnih organizacija udruženog rada i nepokretljivost

⁴⁹ N. Pašić, nav. rad, str. 26.

⁵⁰ Rezultati najnovijih istraživanja pokazuju da povećanje cijena sudjeluje u povećanju dohotka čak i do 90%.

radnika (pretjerana zaštita neradnika) onemogućuju. To je utoliko važnije što se sve ono što je prisvojeno mimo rada može smatrati eksploatacijom, a radniku je u krajnoj liniji svejedno tko ga, i u ime kakvih principa, eksploataira.

Sistem raspodjele mora osigurati da se barem približno osigura za relativno jednak rad relativno jednak osobni dohodak, jer su osobni dohoci, koji nisu rezultat rada, i postojeća stambena politika, snažan činilac produbljanja društvenih i ekonomskih nejednakosti koje su u suprotnosti s temeljnim političkim opredjeljenjima društva i s ustavnim načelom jednakosti ljudi. Uostalom, neopravdane i nerazumne nejednakosti nikad neće biti motiv rada. Takvo stanje rađa nisku produktivnost, izražen nerad, nedisciplinu rada, neodgovornost i nerazvijenost samoupravljanja.

Konačno, za razliku od građanskog političkog sistema, u kojem se inzistira na formalnoj jednakosti građana, sistem samoupravne demokracije mora osigurati mnogo više, a prije svega jednakost ljudi u sferi socijalno-ekonomskog života, jednake uvjete u stjecanju sredstava egzistencije.

Svojevrstan je paradoks, ali samo prividno, da se u jednom društvu gdje se proizvodni odnosi ne zasnivaju na vlasništvu (ni privatnom ni državnom) nego na radu, udruženom radu, kao obliku spajanja radnika sa sredstvima rada, uvjetima i rezultatima rada, gdje rad nema karakter tradicionalnih najamnih odnosa, rad toliko malo poštuje, toliko devalvira, da je u njemu tako niska etika rada, radna disciplina i radna odgovornost. Kult rada je još ispod pretpostavljenog i potrebnog pa čak i niži od onog u razvijenijim kapitalističkim društvima. On je u raskoraku sa širinom demokratizma i ljudskih sloboda u nas. Iako je složen splet okolnosti koje uvjetuju takvo stanje ono je u značajnoj mjeri i rezultat velikog raskoraka između proklamiranog i stvarnog.

Jedan od osnovnih pojava oblika nesklada između normi i stvarnosti, na društveno-ekonomskom planu, je suprotnost pa i protivrječnost između pravnog izraza društvenog vlasništva, kao temelja samoupravnog društva, i faktičnih oblika prisvajanja.⁵¹ S jedne strane, faktički je vrlo izraženo grupno vlasništvo radnika u osnovnim organizacijama udruženog rada, iako sa značajnim razlikama u opsegu njegova prisvajanja, a s druge strane, još uvijek stvarno egzistira državno vlasništvo s brojnim ingerencijama države i mogućnošću da neograničeno zahvata u sredstva udruženog rada. Odnos radnika prema društvenim sredstvima je daleko od potrebnog. Odatle i značajne negativne pojave kao što su privatizacija, pljačka društvene imovine, privredni kriminal i sl.

Među krupne protivrječnosti našeg društva spada i protivrječnost između robnog karaktera proizvodnje i nepriznavanja te objektivne okolnosti, što se izražava brojnim administrativnim netržišnim mjerama i intervencijama. Reafirmacija ekonomskih zakonitosti i samoupravne tržišne privrede u ekonomskoj politici zemlje i privrednom sistemu, nasuprot koncepciji sveopćeg dogovaranja i supstituiranja ekonomskih zakonitosti snagom političkih faktora,⁵² pretpostavka je ekonomske samostalnosti organizacija udruženog rada i ravnopravnog stjecanja dohotka (umjesto preraspodjele dohotka izvan

⁵¹ M. Popović, nav. rad, str. 100.

⁵² S. Krajger, intervju u tjedniku »Danas« od 10. 5. 1983, str. 5.

ekonomskih kriterija), njihove dohodovne efikasnosti i sposobnosti nastupa na svjetskom tržištu, ravnopravnog uključivanja u međunarodnu podjelu rada.

Ekonomski zakoni, uostalom djeluju i kad se ne priznaju samo u još gore izopačenom vidu. Priznanje ekonomskih zakonitosti robne proizvodnje, tržišnih kriterija, ekonomske prinude i tržišnog ponašanja dovesti će organizacije udruženog rada u položaj da na sebe preuzmu slobodu odlučivanja i rizik za moguće ponašanje, mogućnost prihvatanja racionalne integracije i dr. Alternativa robnoj proizvodnji je jačanje birokratskog monopola i dezintegracije. Naprotiv, oslobađanje ekonomskih mehanizama i razvijanje slobodnog tržišta osigurava veću slobodu rada ali i druge slobode. Zdrava tržišna utakmica, objektivna mjerila vrijednosti rada (svjetske cijene, realne kamate), umjesto nestimulativnog sterilnog privrednog sistema, pridonosi uravnoteženju ponude i potražnje, oživljavanju privrednih aktivnosti, prodoru sposobnijih i produktivnijih, motiviranosti proizvođača, ukidanju redova pred trgovinama (koje neki protivnici socijalizma identificiraju sa samim socijalizmom), crne burze i drugih negativnih pojava.

Ustavom utvrđeno jedinstveno jugoslavensko tržište se u takvim uvjetima također ne ostvaruje. Umjesto toga imamo čitav niz teritorijalno rasparseliranih u republičke, pokrajinske i lokalne granice zatvorenih tržišta podijeljenih konkurencijom parcijalnih interesa, što ograničavaju slobodu tržišnih tokova cirkulacije roba i usluga, dovode do rascjepkanosti privredne akumulacije, dvostrukih kapaciteta, neracionalnog investiranja, niske razine razmjene, neznatnog udruživanja rada i sredstava izvan granica republika i pokrajina.⁵³ Takvom stanju, između ostalog, pridonosi i to što su pojedine djelatnosti godinama u privilegiranom položaju, na račun drugih, što izaziva borbu lokalnih struktura za privilegiranim djelatnostima.

Jedna od najkrupnijih aktualnih protivurječnosti u našem društveno-ekonomskom sistemu je ona između načelnog opredjeljenja, koje je posljednjih kriznih godina prevladalo, o potrebi znatno većeg angažiranja osobnih sredstava i rada u privređivanju, osobito u tzv. maloj privredi i praktične politike i mjera (akcija) koje ne prate ta opredjeljenja.

U uvjetima višegodišnjeg zastoja pa i srozavanja proizvodnje što ugrožava stabilnost sistema, stalnog povećavanja broja nezaposlenih s malim izgledima zaustavljanja tog trenda zbog nužnog sužavanja investicija, osobito mladih i stručnih kadrova (na čije školovanje je društvo potrošilo velika sredstva) u cilju zaustavljanja tih nepovoljnih kretanja nužno je učiniti odlučne i hitne korake.

Riječ je o strukturalnom problemu čije zapostavljanje uzrokuje proturječnosti pri kojima privreda iskazuje stalne manjkove određenih roba i usluga, što ih samo dinamična mala privreda može pokrivati na racionalnoj osnovi,⁵⁴ što znači da bez male privrede nema ni skladnog razvoja velike privrede. Mala privreda kao organski dio osigurava dvostruko jeftinije radno mjesto od velike privrede. U njoj bi se prema rezultatima istraživanja moglo zaposliti više od milion i pol ljudi, što je pet puta više od sada zaposlenih što bi značajno pokrenulo naše umrtvljene ljudske i proizvodne resurse (i eliminiralo nezaposlenost kao jedan od najkrupnijih problema našeg društva).

⁵³ Samo oko 2% radnih organizacija u Jugoslaviji udruženo je u neku složenu organizaciju udruženog rada iz druge republike.

⁵⁴ K. Gligorov, u tjedniku »Danas« od 8. 3. 1983, str. 14.

Neopravdano i štetno dosadašnje zapostavljanje male privrede u dobroj mjeri je i rezultat stanovite ideološko-koncepcijske zablude, pa i ideološkog primitivizma i dogmatizma u nekim sredinama, kako bi njeno jačanje tobože ugrozilo socijalizam, jer bi omogućilo bogaćenje ljudi, kao da je cilj socijalizma da bude društvo jednakih u siromaštvu umjesto nejednakih u »bogatstvu« stečenom radom. Socijalizam može dokazati svoje prednosti i pobijediti samo ako ponudi veću proizvodnju, veću produktivnost, bolju kvalitetu, viši standard u odnosu na kapitalizam, a ne idealiziranjem stanja i optimističkim parolama. Pobijediti može samo onaj društveni sistem koji daje dovoljno prostora punom stvaralačkom zamahu, i motivaciji za rad uz neophodan i opravdan stupanj društvenog usmjerenja i kontrole.

U ovoj sferi društveno-ekonomskih odnosa aktualan je i nesklad između društvenih potreba, pa i načelnih političkih opredjeljenja, u stimuliranju jačanja poljoprivredne proizvodnje i većeg zapošljavanja u njoj — zaustavljanja bježanja mladih sa sela, i tekućih mjera koje često otežavaju i usporavaju takve tokove.

Na toj bi liniji, sa stanovišta racionalne i optimalne organizacije poljoprivredne proizvodnje u tzv. individualnom sektoru, trebalo preispitati i opravdanost postojećeg, ustavom utvrđenog zemljišnog maksimuma od 10 hektara po domaćinstvu, jer je za suvremene uvjete poljoprivredne proizvodnje za rad jedne obitelji to premalo. I ovdje je strah od bogaćenja i eksploatacije tuđeg rada vjerojatno neopravdan, jer seljak može eksploatirati samo zemlju a to je baš u interesu i njega i društva.

Na području društveno-ekonomskih odnosa velik stupanj nepoklapanja normativnog i stvarnog nalazimo osobito u samoupravnom interesnom organiziranju, realizaciji minulog rada, djelovanju samoupravne radničke kontrole, ali i drugdje. U samoupravnim interesnim zajednicama stvoren je, npr. snažan administrativni aparat koji je po svojoj društvenoj moći nadvisio i samu skupštinu pa su te zajednice u dobroj mjeri pretvorene u državu u drugom izdanju — u novog skupog posrednika između privrede i društvenih djelatnosti⁵⁵ umjesto da budu institucionalni okvir slobodne razmjene rada.

Slično je i s institucijom samoupravne radničke kontrole, koja tek nešto uspješnije djeluje u sredinama u kojima je razvijenije samoupravljanje gdje je za njenim djelovanjem poreba manja nego u onim sredinama gdje je samoupravljanje nerazvijeno, a upravo je tu zakazala. Tako je i s kategorijom minulog rada, koji je inauguriran u naš sistem s dosta pompe i s velikim očekivanjima, od kojega je stvoren svojevrsan fetiš, ali u praktičnom nalaženju instrumenata i kriterija za nadgrađivanje po toj osnovi, unatoč nekih normativnih pokušaja i puno angažiranja ljudi, jedva da je išta ozbiljnije učinjeno.

Jedan od najizrazitijih raskoraka između politički proklamiranog, ustavno utvrđenog i stvarnog u našem sistemu je na području odgovornosti. Ovaj problem odgovornosti potenciran je uvođenjem velikog broja subjekata u sistem društvenog odlučivanja. Jedna od najslabijih točaka u odlučivanju pa i u sistemu u cjelini je nedovoljna afirmacija usvojenih načela i normi o odgovornosti za donošenje odluka, za njihove efekte i za njihovo provođenje. Opća je protivurječnost u tom pogledu izražena u tendenciji privatizacije odlučiva-

⁵⁵ N. Jovanov, nav. rad, str. 30.

nja uz istovremenu socijalizaciju odgovornosti, utapanje osobne odgovornosti u kolektivnoj i općoj, uz poremećena mjerila u primjeni sankcija.⁵⁶

Kao rezultat čestog nepostojanja identiteta između stavnih donosilaca odluka (uže strukture) i onih koji ih formalno usvajaju (samoupravne i druge kolektivne institucije) dolazi do dualizma u odgovornosti i do zamjenjivanja odgovornosti i zamagljivanja pravih nosilaca odgovornosti.⁵⁷ Nije rijedak slučaj da nakon očitih i flagrantnih poslovnih propusta i promašaja krivac, osobito na višim razinama odlučivanja, ne snosi nikakve posljedice, a često biva i nagrađen sličnim ili još boljim položajem. Ove pojave imaju svoj izvor u deformiranoj raspodjeli društvene moći i utjecaja i povlaštenom polažaju određenih socijalnih grupacija nezavisno od rada i rezultata rada.

I u kadrovskoj politici politički kriteriji prevladavaju nad kriterijima rada i znanja prema kojima bi na najodgovornije položaje mogli doći samo najbolji najsposobniji. Umjesto toga u mnogim sredinama imamo privatizaciju kadrovske politike od strane uskih grupa koje dovode na ključna mjesta svoje (poslušne) ljude, jer pozicija vlasti još uvijek osigurava niz direktnih i indirektnih povlastica i pogodnosti, što je nespojivo s temeljnim načelima socijalističke demokracije koja zahtijeva otvorenu demokratsku kadrovsku politiku, i ne odgovara praksa faktičnog samoimenovanja i samoizbora pripadnika uglavnom istih krugova ljudi na određene društveno značajne položaje, koji često potiskuju sposobnije osjećajući se od njih ugroženim.

Sve to uvjetuje nizak stupanj iskorištenosti ljudskih potencijala, znanja i radnog vremena⁵⁸ a ima svoj izvor u historijskoj genezi sloja političkih profesionalaca i nosilaca upravljačkih funkcija u privrednom i političkom sistemu, u uvjetima i način na koji se on razvijao i reproducirao uz visok stupanj unutrašnje koherentnosti i interesne povezanosti u odnosu na sve druge društvene grupe, pa i na samu radničku klasu iz koje se on djelomično regrutira i koju politički predstavlja.⁵⁹ S obzirom na izuzetan značaj kadrovske politike važno je da se s posebnom osjetljivošću traži točka ravnoteže koja osigurava i relativnu stabilnost sistema i nužan stupanj inventivnosti i kreativnosti.

Iako postoje mišljenja da, i unatoč brojnim naglašenim proturječnostima našeg društva i izuzetnih teškoća što se pojavljuju u ostvarivanju zacrtanog, sistem nije u krizi, da je on dobro zamišljen, pa čak i da je savršen, ali se problemi pojavljuju u njegovom provođenju, u praksi, ipak iz činjenice da se on u temeljnim područjima ostvaruje s velikim teškoćama ili se uopće ne ostvaruje, odnosno da je dobrim dijelom problematična njegova ostvarljivost, da je nedjelotvoran i u značajnoj mjeri neracionalan, treba izvesti zaključak da ga je nužno temeljito preispitati koristeći vlastita i tuđa pozitivna iskustva. Znansveno je neprihvatljivo objašnjavanje neostvarivanja ustava otporom birokratskih struktura iako i takvog otpora ima.

Očigledno je da sama normativna konstitucionalizacija novih društvenih odnosa, novih institucija, pa i kad je prethodno teoretski solidno fundirana, još uvijek ne znači mnogo. Ona je samo prvi korak i jedna od nužnih pretpostavki za početak primjene i funkcioniranja novog sistema. Opređeljenje

⁵⁶ M. Matic, nav. rad, str. 434—435.

⁵⁷ Isto, str. 435.

⁵⁸ Prema rezultatima nekih istraživanja u nas je efektivno radno vrijeme u privredi oko 5 sati dnevno, a u administraciji oko 2,5 sata.

⁵⁹ N. Pašić, Naše teme br. 12, 1982. »Jugoslavensko društvo danas i sutra« (tematski broj).

za smjela traženja novih oblika i putova napretka zahtijeva veliki stupanj odgovornosti, ali i strpljenja jer svako forsiranje i ishitrenost iznad realnih mogućnosti, svako glorificiranje projektiranog i u praksi nedovoljno provjerenog i potvrđenog kao i svako proglašavanje postignutog savršenim i vrhunskim dometom mogućeg više šteti nego što koristi jer je opasno biti suviše ponesen samim bogatstvom i originalnošću ideja ma kako one bile velike.

Sučeljavanje teoretskih postulata i normativnog poretka, s jedne strane, podataka empirijskih istraživanja, s druge strane, daje neophodan poticaj daljnjim razmišljanjima i traganjima, upozorava i teoriju i političku praksu na kritične točke u funkcioniranju bitnih elemenata sistema, i samim tim zaštićuje protiv opasnih subjektivističkih iluzija da je sve riješeno ili da se sve rješava načelnim opredjeljenjima i normama.⁶⁰

Kao rezultat poremećenog sistema vrijednosti u kriznim i vrlo složenim uvjetima našega društva sve se više raspravlja i o problemima njegova morala, o moralnoj krizi, potrebi moralne obnove i sl, osobito sa stanovišta još uvijek dominantnog klasnog principa raspodjele dobara, društvene moći i tereta prema položaju, koji ne zavisi od rada, nego od privilegiranih, monoposkih položaja, moći, stjecaja raznih okolnosti, položaja na tržištu i tome slično.⁶¹

Na osnovi izloženog očigledno je da je konstituiranje i izgradnja neposredne socijalističke samoupravne demokracije složen i dug povijesni proces za čije je ostvarivanje osnovna pretpostavka postojanje radnog čovjeka samoupravljača koji ima stabilnu i sigurnu društvenu poziciju, potrebno znanje i motivaciju kako bi se mogao aktivno i slobodno opredjeljivati, koji je svestrano informiran i dobro upućen u složena pitanja suvremenoga društvenog života i organizacije.

Samoupravljanje zahtijeva postojanje i razvijanje revolucionarne samodjelatnosti koja će biti utoliko veća ukoliko je veća i svijest ljudi, a kako se svijest pojedinca i grupa formira na razini uvjeta njihova življenja, na toj materijalnoj podlozi se formira i njihovo shvaćanje vlastite uloge u sistemu. Međutim, kako je već pokazano, pored još postojeće naslijeđene svijesti, zapreka u formiranju i izgradnji potrebne samoupravljačke političke i pravne svijesti je već u fundamentalnoj sferi samoupravljanja, u sferi rada i raspolaganja njegovim rezultatima. Budući da privredni sistem još nije razvijen do te razine da svojom vlastitom logikom nosi samoupravno organiziranje, u njemu je veoma izražena prisutnost politike, a političke odluke još dominiraju privrednim razvojem.⁶²

Takvo stanje ukazuje da su očigledno pretjerana i nerealna očekivanja i zahtjevi što se postavljaju pred samoupravne subjekte i da znatno nadilaze sposobnost i spremnost na angažiranje radnih ljudi koji imaju svoje redovne rade, društvene i obiteljske obveze, ali i osjećaj malog stvarnog efekta i značaja ovakve vrste političkog i društvenog angažiranja zbog nerazmjera između vremena i truda što ih treba uložiti i rezultata koji se mogu očeki-

⁶⁰ N. Pašić, *Delegatski sistem, funkcioniranje i ostvarivanje*, Beograd, 1979, str. 15.

⁶¹ N. Visković, rasprava na temu »Socijalizam i moral«, Marksistički centar Dalmacije i Treći program radio Zagreba, objavljenou tjedniku »Danas«, od 31. 5. 1983, str. 43.

⁶² D. Bilandžić, *Neki problemi samoupravljanja*, Politička misao br. 2. 1978, str. 156.

vati,⁶³ pa i averziju zbog nedjelotvornosti i neracionalnosti funkcioniranja bitnih elemenata sistema. To, između ostalog, potvrđuje i često nepostojanje kvoruma u radu delegatskih tijela, slab posjet radnih ljudi zborovima i sastancima i sl.

Nedovoljna sposobnost našeg društva za konzekventno provođenje proklamiranog i normativno utvrđenog zbog ekonomske nerazvijenosti, neadekvatne realizacije načela nagrađivanja prema radu, raznih deformacija u sistemu, niske samouprane svijesti, nepostojanja etičkih normi samoupravnog ponašanja,⁶⁴ okolnosti su koje neminovno utječu i na rad društveno-političkih organizacija, a prije svega Saveza komunista i pogoduju birokratsko-oportunističkim snagama koje se bore za određene privilegije.

Najvažniji faktor, osnovni nosilac i predvodnik borbe za prevladavanje nagomilanih teškoća, deformacija i društvenih proturječnosti i za dosljedno ostvarivanje ustava, po svojoj historijskoj ulozi, organiziranosti i osposobljenosti, kao vodeća idejno-usmjeravajuća politička snaga društva, morao bi biti Savez komunista Jugoslavije. Međutim i SKJ, kao dio ovog društva u krizi,⁶⁵ i sam proživljava svojevrsnu krizu koja se manifestira, kako u neskladu između ustavno i programatski koncipirane i stvarne njegove uloge i položaja u sistemu, tako i u nedovoljnoj sposobnosti i nedostatku snage da na samoupravnim osnovama osigura stabilan društveni razvitak.

SK se na stanovit način još ponaša kao partija na vlasti, baveći se uz to tekućim, praktičnim pitanjima svakodnevnice, zanemarujući svoje dugoročne ciljeve. »Savez komunista, pod pritiskom težine problema s kojima je naše društvo suočeno i vlastite odgovornosti za njihovo rješavanje, preuzima neposredno u svoje ruke poslove koje trebaju obavljati drugi samoupravni ili državni organi.«⁶⁶ Umjesto da djeluje kao unutrašnja idejno-pokretačka snaga u samoupravnim tijelima i delegatskim skupštinama SK u ime radničke klase često djeluje kao arbitar uzimajući na sebe poslove i odgovornost.

Jedan od najvećih problema u djelovanju SK je kako prevladati jaz između aktivnog rukovodstva i neaktivnog članstva (forumski rad). Partijska baza malo utječe na izbor rukovodećih organa SK, ali zato se pojačava utje-

⁶³ M. Šuković, Konstituisanje političkog sistema na samoupravnim osnovama, u knjizi Socijalističko samoupravljanje u Jugoslaviji, 1978, str. 90.

⁶⁴ Pri postojećoj relativno niskoj društvenoj socijalističkoj svijesti i samoupravnoj etici, potenciranoj ekonomskom nesigurnošću i nestabilnošću (promjenljivi elementi ekonomske politike ponekad ekstremnim rješenjima) gube se neke tradicionalne istinske društvene vrijednosti, a namjesto njih sve snažnije se izražava potrošačka psihologija, koja potiskuje brigu o općem napretku društva. Ovaj fenomen rezultat je i općeg trenda industrijskog razvoja u svijetu i otvorenosti naše zemlje u razmjeni s drugim zemljama, ali svakako jedan od bitnih faktora njegova postojanja leži u naslijeđenosti niskog standarda stanovništva, pa otuda izražene želje, između ostalog, za osobnim i porodičnim bogaćenjem. »To je neka vrsta prvobitne akumulacije. U to se ulaze velik dio energije proizvođača« (D. Čalić, Subjektivni faktor i samoupravno organizovanje društva, Socijalizam br. 4/76, str. 55).

⁶⁵ Iako se radi o krizi sistema u cjelini njezini izvori, iako ne i povodi, su u sferi ekonomskih odnosa što se očituje odnosno ima za posljedicu pad proizvodnje, opći rast nezaposlenosti i inflacije, prezaduženost zemlje, nestašicu određenih roba i reprodukcijonog materijala, porast nelikvidnosti u privredi, povećanje broja organizacija udruženog rada što posluju s gubicima i slično, i što je možda najosjetljiviji stalni pad životnog standarda.

⁶⁶ E. Derossi-Bjelajac, Naše teme, br. 12, 1982. »Jugoslavensko društvo danas i sutra« (tematski broj).

caj viših partijskih organa na izbor nižih. Rukovodstva formiraju politiku koja se najčešće prenosi uopćenim pisanim dokumentima a članovi SK trebaju da ju provode.

U uvjetima nepostojanja nekadašnjeg revolucionarnog zanosa članova SK, nužne mobilnosti osnovnih socijalnih snaga, djelovanja društvenopolitičkih organizacija uglavnom u forumima i opadanja povjerenja ljudi u SK, koji pokazuje nemoć u rješavanju nagomilanih društvenih problema, aktualizirana je ideja o potrebi promjene Programa SKJ.

Zaključno je moguće istaknuti da je bitna pretpostavka i osnovi uvjet prevladavanja postojećeg stanja da se, na prvom mjestu, prevlada nesklad između zacrtane i stvarne uloge Saveza komunista, da se unutar njega samoga odgovorno i vrlo energično, ali zbiljski na djelu, provede nužna demokratizacija i radikalno obračuna sa svim slabostima i deformacijama, kao što su oportunistizam, liderstvo, razne zloupotrebe, da se napusti forumski rad uz osiguranje aktivne revolucionarne podrške i akcije širokog kruga članstva, ali i šireg kruga ljudi.

Time bi se za početak, u najmanju ruku, osiguralo sprečavanje još opasnijeg produbljivanja postojećih teškoća i proturječnosti našeg društva koje bi mogle ugroziti i sam sistem, a zatim bi se postupno svorili uvjeti za istinsko i dosljedno ostvarivanje ustava (u širem smislu). Postojeća kriza, koliko god bila duboka i teška, možda baš zbog toga što je ozbiljna, sama po sebi, kao svojevrsno pozitivno zlo, koje otrežnjava i rađa revolucionarnu situaciju, prilika je da se svori povoljna klima za radikalnan zaokret i prevladavanju nedopustivog i opasnog raskoraka između normativnog i stvarnog, kao i stvaranje povjerenja ljudi u očekivani uspjeh takvih napora kao trajnog zadatka bez čije realizacije nema mogućnosti unapređenja i usavršavanja samoupravnog sistema.

Summary

REALIZING OF CONSTITUTION
(NORMATIVELY AND ACTUALLY IN CONSTITUTIONAL SYSTEM OF SFRJ)

Realizing of constitution — the relation between normative and effective — is one of the sphere of legal and political knowledges researching of which, in general, and as well in SFR of Yugoslavia, is not dedicated with sufficient attention, even though only the realization can prove the worth of legal norms and degree of real values of the social relations protected by law.

In order to realize constitutional and other legal norms, they must be real-effective, law should not be hypertrophical, neither vast with unprecise and indistinct norms, nor frequently changed without use, and legal conscience of people should be sufficiently arised and cultivated, with precisely defined obligations and responsibility of all who participate in application of legal norms.

According that, fundamental principles of the Constitution about socio — economic relations are not realized sufficiently, not realizable, or not realized at all (in this stage of social development), as in case of nonalienated rights of labours to dispose with integrity of income, and in case of earning and distribution of income and personal income, earned from the work exclusively, so logically, solutions from that source are unadequately realized in the sphere of socio — economic, as well as in the sphere of political relations.

So, self — management doesn't function in basic organizations and communities as well as on macro relations, that is, delegating councils system and self — managing interest organizing, personal politics and system of responsibility, are not adequate to democratic self — managing relations.

Socio — political organizations, primary Communist League as leading political and ideological force of society, particularly in present conditions, does not entirely realize its function in system, according to the principles of Constitution and programmed political documents, so to resolve social contradictions it is of essential importance to eliminate all deformations, to become qualified as leader in permanent intention to realize the Constitution.
nog sistema.

ZAHTJEV ZA IZVANREDNO PREISPITIVANJE SUDSKE ODLUKE U UPRAVNOM SPORU

Dr DRAGAN MEDVEDOVIĆ, docent
Pravni fakultet u Zagrebu

UDK 351.95
Izvorni znanstveni članak
Ur. 1. VII 1983.

Upravni spor je u jugoslavenskom pravnom sistemu najvažniji oblik sudske kontrole zakonitosti upravnih akata i bitan činilac u ostvarivanju načela zakonitosti uprave. Zato je od posebne važnosti uređenje spora i sistema pravnih sredstava u njemu koja će osigurati maksimalnu zakonitost sudskih odluka. Tražeći optimalno rješenje zakonodavac je mijenjao sistem i pojedina pravna sredstva.

U ovom radu autor izlaže genezu i razloge za stvaranje izvanrednog pravnog sredstva koje stoji na dispoziciji stranke, njegove bitne značajke i mogućnosti primjene u pojedine svrhe u uvjetima različite organizacije i nadležnosti sudova koji odlučuju u upravnim sporovima.

1. GENEZA I MOTIVI

1.1. U doktrini i praksi upravnog sudovanja jedan je od važnijih problema da li upravni spor o zakonitosti valja organizirati kao jednostepen ili dopustiti dvostepenost iniciranu žalbom stranke, odnosno, kad je usvojen princip jednostepenosti ili dvostepenosti, da li stranci reba omogućiti podnošenje izvanrednih pravnih sredstava. Problema nema u zemljama u kojima je odlučivanje u upravnom sporu centralizirano i povjereno jednom sudu (npr. Austrija). Problem se javlja u državama u kojima je odlučivanje u sporu decentralizirano i stavljeno u nadležnost regionalnim sudovima ili specijalnim upravnim sudovima. U osobito oštroj formi to se pitanje nameće u federativnim državama. Ono se još dodatno komplicira u sistemima u kojima se prije ulaganja upravnosudske tužbe traži iscrpljenje žalbenog puta u okviru upravne organizacije.

Na razrješenje toga problema utječe niz političkih i pravnih faktora: odnos između federacije i federalnih jedinica, organizacija sudskog sistema, želja društva da se maksimalno realizira načelo zakonitosti, stajalište prema zaštiti subjektivnih prava građana, efikasnosti i ekonomičnosti, stupanj povjerenja u pravilan rad sudova itd.

Taj problem je vrlo aktualan i u jugoslavenskom pravu od uvođenja upravnog spora u naš sistem do danas.

1.2. U prvoj fazi upravnog spora (1952—1965), na osnovi Zakona o upravnim sporovima iz 1952. god. u upravnom sporu odlučivali su samo vrhovni sudovi republika i Vrhovni sud FNRJ, i to u posebnim vijećima (naknadno

je nadležnost dodijeljena i Vrhovnom vojnom sudu i Vrhovnom sudu AP Vojvodine). Dvostепенost upravnog spora bila je samo ograničeno dopuštena. Žalba je bila redovno pravno sredstvo koje se podnosilo Vrhovnom sudu FNRJ, ali zbog federativnog karaktera državnog uređenja mogla se ulagati protiv presuda vrhovnih sudova republika ako se na pravni odnos neposredno imao primijeniti savezni propis, te protiv rješenja istih sudova kojima je iz određenih razloga tužba odbačena. Osim ponavljanja postupka, ZUS iz 1952. god. nije poznao drugih izvanrednih pravnih sredstava. Budući da su saveznim zakonima i drugim propisima u tom razdoblju bile regulirane brojne upravne materije, stranke su u upravnom sporu mogle vrlo lako dovesti do drugostepenog odlučivanja pred najvišim sudom u federaciji.

1.3. U drugoj fazi (1965—1976), nema bitnih promjena u određivanju nadležnosti sudova koji odlučuju u upravnom sporu, ali su izvršene temeljite izmjene u sistemu redovnih i izvanrednih pravnih sredstava, što je posljedica drugačijega ustavnog reguliranja odnosa između saveznog i republičkog zakonodavstva. Prema ZUS-u iz 1965. godine, žalba je generalno nedopuštena s izuzetkom slučajevima u kojima je izričito predviđena saveznim zakonom. Umjesto žalbe ustanovljena su dva nova izvanredna pravna sredstva: javni tužilac je dobio na raspolaganje zahtjev za zaštitu zakonitosti, a stranka je dobila ovlaštenje da podnosi zahtjev Vrhovnom sudu Jugoslavije da on »ispita odluku republičkog vrhovnog suda odnosno Vrhovnog vojnog suda donijetu u upravnom sporu«, ali samo u slučajevima »povrede Ustavom utvrđenog prava samoupravljanja ili drugog osnovnog prava ili slobode građana ili radne ili druge organizacije« (čl. 20). Izvanredno pravno sredstvo iz člana 20. ZUS-a izazivalo je mnoge dileme i kontroverze u pravnoj teoriji i pravosudnoj praksi u pogledu njegova smisla, pravnog karaktera, dosega i provedbe. Ocjene o njemu kretale su se od onih da je to revolucionarni društveno-pravni institut koji daje novu ulogu Vrhovnom sudu Jugoslavije,¹ do negiranja i godišnja primjena toga pravnog sredstva potvrdila je u cijelosti točnost drugoga gledišta.

1.4. Ustav SFRJ iz 1974. god. izazvao je znatne promjene u organiziranju upravnog spora, pa zatim i u sistemu pravnih sredstava. Za federaciju je i dalje rezervirano reguliranje sudskih postupaka, među njima i upravnosudskog (čl. 281. st. 1. t. 12. Ustava SFRJ), ali više nije isključivo nadležna za uređenje nadležnosti sudova koji odlučuju u upravnom sporu. Ustavom SFRJ regulirana je samo nadležnost Saveznog suda u upravnom sporu (čl. 369), a federaciji je pored toga omogućeno da osniva i druge savezne redovne sudove (čl. 220. u vezi s čl. 281. st. 1. t. 16. Ustava SFRJ) i vojne sudove (čl. 281. st. 1. t. 6. Ustava SFRJ) te da ustanovljuje njihovu nadležnost u upravnom sporu.

Na temelju tih odredbi, savezni je zakonodavac u Zakonu o Saveznom sudu (Službeni list SFRJ, br. 21/74, 4/77, 20/828), Zakonu o Vrhovnom vojnom sudu (Službeni list SFRJ, br. 4/77, 3/77, 13/82) i Zakonu o upravnim sporo-

¹ Perović Mirko, Teorijski i praktični komentar Zakona o upravnim sporovima, Beograd 1966, str. 198 i d.

stajališta da se radi o nedorečenom pravnom instrumentu koji je uveden u sistem upravnog sudovanja bez odgovarajućih i potrebnih priprema.² Deset-

² Crnogorčević Jovo, Sudska zaštita osnovnih ustavnih prava po članu 20. ZUS-a, Arhiv, br. 2, 1968, str. 172—186.

vima (Službeni list SFRJ, br. 4/77) pobliže odredio nadležnost Saveznog suda i Vrhovnog vojnog suda u prvom stupnju, odnosno nadležnost Saveznog suda u povodu pavnih sredstava.

Organizacija, sastav i nadležnost redovnih sudova u republikama i pokrajinama uređuju se samostalno njihovim propisima, tako da su načelno moguća različita organizaciona rješenja. Ona su došla do naročitog izražaja u oblasti upravnog spora, tako da su u Jugoslaviji praktično primijenjena tri sistema. Po jednom, upravni sporovi sastavljeni su u nadležnost vrhovnih sudova republika odnosno pokrajine (SR Crna Gora, SR Makedonija, SR Slovenija i SAP Kosovo), u drugom su osnovani po jedan poseban upravni sud uopće nadležnosti (SR BIH i SR Hrvatska), dok je u trećem nadležnost u prvom stupnju podijeljena između regionalnih (okružnih i viših) sudova opće nadležnosti i vrhovnih sudova (SR Srbija i SAP Vojvodina).

Uređujući sistem pravnih sredstava, zakonodavac je ostao, u osnovi, pri starom principu jednostепенosti upravnog spora. Žalba se kao redovno pravno sredstvo ne dopušta, već se može podnijeti samo kad je predviđena zakonom — saveznim, republičkim ili pokrajinskim.

1.5. Argumenti u prilog jednostепенosti, a protiv dvostепенosti ili čak trostepenosti upravnosudskog postupka u povodu žalbe, u sistemu upravnog spora kako je on do sada u nas bio koncipiran i realiziran, brojni su i relevantni. Oni su zato i uvažani. Uporedo s njima stoje i vrlo respektabilni pravni razlozi koji nameću potrebu da se u sistemu izvanrednih pravnih sredstava, pored već prihvaćenog ponavljanja postupka i zahtjeva za zaštitu zakonitosti, kreira sredstvo kojim će disponirati stranka i pomoću kojeg bi ona u određenim slučajevima i iz ograničenih razloga mogla inicirati dvostepeno ili čak trostepeno odlučivanje, i tako dovesti do pravorjeka Saveznog suda.

Prvo, odredbom iz člana 180. str. 2. Ustava SFRJ »svakome« je zajamčeno »pravo na žalbu ili drugo pravno sredstvo protiv odluke sudova kojima se rješava o njegovu pravu ili zakonu zasnovanom interesu«. Budući da u upravnom sporu nije generalno dopuštena žalba protiv odluke suda koji je odlučivao u prvom stupnju, a posebnim se zakonima vrlo rijetko ustanovljuje, to se strankama mora omogućiti da podnesu bar izvanredno pravno sredstvo. Ako se ono ne bi stranci osiguralo, onda bi i odredba ZBS-a o tek izuzetnoj dopustivosti žalbe bila protivna Ustavu SFRJ.

Drugo, federacija je, na temelju niza ustavnih odredbi, dužna osigurati jedinstveno jugoslavensko tržište i omogućiti svim građanima, organizacijama udruženog rada i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama ravnopravan tretman na teritoriju drugih republika i pokrajina. Saveznom je sudu Ustavom SFRJ stavljeno direktno u nadležnost da u toj sferi društvenih odnosa odlučuje u posljednjem stupnju ili u povodu izvanrednih pravnih sredstava (čl. 369. t. 1).

Treće, u upravnim materijama, koje su regulirane saveznim zakonima i drugim propisima i o čijoj zakonitoj primjeni odlučuju u upravnom sporu sudovi u republikama i pokrajinama, postoji ustavna dužnost federacije da osigura i štiti njihovu primjenu (čl. 281. st. 1. Ustava SFRJ). Pored toga, federacija je, na temelju čl. 180. st. 1. Ustava SFRJ, dužna da svim građanima, pravnim osobama i drugim kolektivitetima (»svakome«) osigura jednaku zaštitu prava u postupku pred sudom koji rješava o tim pravima, obvezama i interesima.

Ako bi se odlučivanje o primjeni saveznih materijalnih i procesnih propisa zaustavilo na sudovima u republikama i pokrajinama, pa makar i najvišim, postoji realna opasnost njihove različite interpretacije. Otvara se čak mogućnost da ti sudovi istoj normi daju potpuno drugačiji smisao. Primjere za to nalazimo u svim oblastima pravnog sistema. Zato, da bi federacija mogla izvršiti svoju dužnost koja proizlazi iz Ustava, mora, pored zahtjeva za zaštitu zakonitosti, postojati takav pravni instrument pomoću kojeg će Savezni sud doći češće u priliku da cijeni ispravnost odluka koje su donijeli sudovi u republikama i pokrajinama te Vrhovni vojni sud. Tim sredstvom Savezni sud treba da utječe na zakonito rješenje konkretnog predmeta, a indirektno na jačanje zakonitosti u sferi saveznog zakonodavstva.

Četvrto, u republikama i pokrajinama u kojima je provedena decentralizacija upravnosudske zaštite, odnosno u onima u kojima bi do toga tek moglo doći, postoji znatno veći rizik od različitih interpretacija i pogrešnih odluka. Jer, tu je nadležan veći broj sudova (npr. u SR Srbiji — 19 okružnih sudova) u kojima, u upravnom sporu, odlučuju suci koji nisu specijalizirani za vrlo široku, raznoliku i dinamičnu granu upravnog prava. Tu se gotovo imperativno nameće potreba za ustanovljenjem sredstava kojim će stranka provocirati odluku više sudske instance.

Kreirajući izvanredno pravno sredstvo koje će zadovoljiti sve te ciljeve, zakonodavac je imao složen zadatak. To je sredstvo trebalo omogućiti da se u upravnom sporu, razmatranjem prava i interesa individualnih subjekata, osigura zaštita savezne zakonitosti, jedinstvenoga jugoslavenskog tržišta i zakonitosti u okviru republika i pokrajina. S druge strane, morala se imati u vidu raznolika organizacija upravnog sudovanja i eventualne promjene u budućnosti, bilo u pravcu dalje decentralizacije na sudove opće nadležnosti, bilo u pravcu formiranja jednog ili više upravnih sudova opće nadležnosti odnosno specijalnih upravnih sudova u republikama i pokrajinama. Konačno, moralo se paziti da to sredstvo u praksi ne supstituirá žalbu, koja je zbog svojih negativnih implikacija načelno isključena.

Zakonom o upravnim sporovima, koji je usvojen 1976. godine, uvedeno je u naš upravni spor novo izvanredno pravno sredstvo — izvanredno preispitivanje pravomoćne sudske odluke, kao što je to učinjeno i u Zakonu o parničnom postupku (ali u znatno ograničenom vidu). To je sredstvo, po svom nazivu i nizu rješenja, novo u upravnom sporu, no mora se konstatirati da se po nekim pretpostavkama za podnošenje, proceduri odlučivanja i ovlaštenjima suda oslanja na žalbu i izvanredno pravno sredstvo iz člana 20. ZUS-a iz 1965. godine.

2. BITNA OPĆA OBILJEŽJA IZVANREDNOG PREISPITIVANJA

2.1. Izvanredno preispitivanje sudske odluke može se, na temelju čl. 19. i 20. ZUS-a, provesti kao:

a) izvanredno preispitivanje pravomoćne odluke suda čija nadležnost u upravnom sporu nije određena za cijeli teritorij republike odnosno pokrajine,

b) izvanredno preispitivanje pred Saveznim sudom pravomoćne odluke suda u republici odnosno pokrajini i Vrhovnog vojnog suda zbog povrede saveznih propisa,

c) izvanredno preispitivanje pred Saveznim sudom pravomoćne odluke suda u republici odnosno pokrajini zbog diskriminacije na jedinstvenom jugoslavenskom tržištu.

U svakom od ta tri slučaja izvanredno preispitivanje ima drugačiju funkciju, preispituju se odluke različitih sudova, njihova se zakonitost ocjenjuje s gledišta poštivanja propisa različitog ranga i, konačno, postupak preispitivanja ne vodi se kod istih sudova. Stoga ima osnova za zaključak da se tu, u biti, radi o tri zasebna izvanredna pravna sredstva. Razlog da su oni u ZUS-u spojeni u jedno sredstvo, i to pravno-tehnički ne baš odviše sretno, leži u činjenici da ih objedinjuju bitna zajednička obilježja u pogledu pravnog karaktera, efekata i pretpostavki, i što s njima disponira stranka u upravnom sporu. Pored toga, istovjetan je i postupak podnošenja zahtjeva i odlučivanja te ovlaštenja suda koji odlučuje, no to je već manje značajno jer tu su pravila zajednička ili bar slična za sva pravna sredstva u upravnom sporu, izuzev ponavljanja postupka.

Zbog postojanja osnovnih zajedničkih obilježja to pravno sredstvo možemo jedinstveno definirati kao: *izvanredno, devolutivno, nesuspendivno pravno sredstvo stranke u upravnom sporu zbog povrede materijalnog i procesnog prava protiv pravomoćne odluke suda donijete u upravnom sporu.*

2.2. Zahtjev za izvanredno preispitivanje podnosi se samo protiv odluke suda donijete u upravnom sporu. Obrnuto, izvanrednom preispitivanju ne podliježu odluke koje je sud donio odlučujući o zakonitosti akta ili radnje uprave u nekom drugom postupku sudske zaštite. Izvanredno preispitivanje tako je isključeno protiv odluke suda koja je donijeta o zahtjevu za zaštitu sloboda i prava zajamčenim ustavom ako je takva sloboda ili pravo povrijeđeno konačnim, pojedinačnim aktom (čl. 66. ZUS-a), odnosno radnjom službene osobe u organu uprave (čl. 67. ZUS-a);³ protiv odluke suda koja je donijeta u povodu zahtjeva za sudsku zaštitu ili zahtjeva za zaštitu zakonitosti protiv rješenja o kažnjavanju za prekršaj;⁴ protiv odluka redovnih i sudova udruženog rada kojima odlučuju o zakonitosti upravnog akta ako je to posebnim propisom bilo predviđeno i tako na osnovi člana 9. ZUS-a isključen upravni spor.⁵

Sudska odluka koja se osporava zahtjevom za preispitivanje mora biti pravomoćna. Podnosi se, dakle, nakon što je iskorištena žalba ako je u konkretnoj stvari dopuštena.

³ »Protiv pravosnažne odluke suda, donete u postupku po članu 67. ZUS-a, ne može se podneti zahtev za preispitivanje u smislu člana 20. ovog zakona, jer ta odluka nije doneta u upravnom sporu, već u posebnom postupku po predlogu za zaštitu zbog nezakonite radnje«. Rješenje Saveznog suda, Uiss-478/81 od 29. 5. 1981. V.: Bilten sudske prakse, br. 14, 1981, str. 54—55.

⁴ »Savezni sud nije nadležan da odlučuje po zahtevu stranke podnetog u smislu člana 20. ZUS-a za ispitivanje odluke republičkog vrhovnog suda donete po zahtevu za zaštitu zakonitosti protiv odluke višeg republičkog suda za prekršaje. Odluka republičkog vrhovnog suda doneta po vanrednom pravnom sredstvu u stvarima prekršaja nije odluka doneta u upravnom sporu«. Rješenje Saveznog suda, Uiss-336/77 od 3. 6. 1977. V.: Bilten sudske prakse, br. 6, 1977, str. 49.

⁵ »Protiv pravosnažne odluke suda udruženog rada republike, odnosno autonomne pokrajine, ne može se podneti Saveznom sudu zahtev za vanredno preispitivanje. Ovo stoga što se takav zahtev, prema članu 20. ZUS-a, može podneti protiv odluke donete u upravnom sporu, a odluka suda udruženog rada je odluka koja je doneta u postupku sudske zaštite van upravnog spor«. Rješenje Saveznog suda Uiss-703/81 od 16. 10. 1981. V.: Bilten sudske prakse, br. 15, 1981, str. 53.

Izvanrednom preispitivanju podvrgavaju se obje vrste odluka koje se donose u upravnom sporu — presuda i rješenje bez ikakvih ograničenja.

2.3. Izvanredno preispitivanje sudske odluke provodi se isključivo na temelju zahtjeva legitimiranog subjekta — stranke u smislu ZUS-a. Nema mogućnosti da sud pokrene postupak preispitivanja *ex offio*.

2.4. Zahtjev za izvanredno preispitivanje ima apsolutno devolutivni pravni efekt. O podobnosti zahtjeva za preispitivanje, kao i samoj zakonitosti sudske odluke koja se osporava, odlučuje uvijek drugi, viši sud od onog koji je odluku donio. Sud čija se odluka zahtjevom osporava ne dolazi čak ni u situaciju da ocjenjuje da li zahtjev ispunjava procesne pretpostavke i da ga eventualno odbaci jer se zahtjev predaje sudu koji o njemu odlučuje (čl. 45. ZUS-a). Takvo pravilo o potpunoj devolutivnosti zahtjeva, koje lišava donosioca odluke da ispituje podobnost zahtjeva za postupanje po njemu, u praksi stvara vrlo velike teškoće i pokazuje se nerazboritim i opasnim za zaštitu prava stranaka.

2.5. Zahtjev za izvanredno preispitivanje nema suspenzivni učinak. ZUS ne otvara mogućnost da se u povodu njegovog izjavljivanja odloži izvršenje osporene sudske odluke, odnosno upravnog akta u vezi s kojim se upravno-sudski postupak vodi.

2.6. Zahtjev za izvanredno preispitivanje ograničeno je pravno sredstvo s obzirom na razloge zbog kojih se može podnijeti. Namijenjeno je sankcioniranju samo a) povreda materijalnog prava i b) povreda postupka koje su mogle utjecati na rješenje stvari (čl. 19. st. 2. i 20. st. 1. i 2. ZUS-a). Zbog toga se u zahtjevu ne mogu iznositi problemi isključivo činjenične naravi.

2.6.1. Povreda materijalnog prava može se sastojati u tome da se u konkretnom predmetu nisu uopće primijenili pravni propisi koje je trebalo primijeniti, ili je primijenjen propis koji u momentu relevantnom za primjenu ne postoji (nije zakonito donesen, nije stupio na snagu ili je prestao važiti), ili je primijenjen ispravan propis, ali na način koji nije zakonit (pogrešna interpretacija, zloupotreba prava).

Povreda materijalnog prava, u smislu toga pravnog sredstva, postojat će kad je povrijeđena bilo koja zakonito donesena pravna norma bez obzira na to u kojem se pravnom vrelu nalazila. Sudska se odluka može pobijati s obzirom na pogrešnu primjenu zakona, međunarodnih ugovora, podzakonskih propisa, općih akata organa društveno-političkih zajednica i općih akata organizacija udruženog rada, drugih samoupravnih organizacija i zajednica koji su donijeti na temelju javnog ovlaštenja. No, u pogledu donosioca pravnih vrela, ZUS sadrži i ograničenja, tako da se u jednom slučaju preispitivanja sudske odluke pred Saveznim sudom to čini samo s obzirom na povrede saveznih materijalnih propisa (V.: 4.4).

Podnošenje zahtjeva za preispitivanje nije ZUS-om ograničeno intenzitetom povrede. Ne traži se ni »očita« povreda (kao npr. u čl. 262. st. 2. ZUP-a), niti »teža« povreda kao što je to bilo propisano po čl. 20. ZUS-a iz 1965. godine. Stranka može ukazivati na bilo koju materijalnu grešku, ali će sud sankcionirati samo one povrede materijalnog prava o kojima zavisi odluka u predmetu.

2.6.2. Kada se radi o povredama procesnog prava, ZUS ograničava mogućnost izvanrednog preispitivanja samo na one povrede pravila postupka koje

su »mogle biti od utjecaja na rješenje stvari«. Stranka bi u svom zahtjevu mogla tražiti preispitivanje sudske odluke zbog toga što nije primijenjena ili od potvrda tvrditi da je dovela ili je bar mogla dovesti do nezakonite sudske odluke. Bilo bi dovoljno da to stranka učini samo vjerojatnim. Stvar je, međutim, suda koji odlučuju o zahtjevu da, nakon što utvrdi postojanje neke nije pravilno primijenjena neka odredba procesnog prava, i načelno za svaku povredu pravila postupka, ustanovi kauzalni nesus između povrede i zakonitog odlučivanja stvari. Sud će nesumnjivo sankcionirati one povrede za koje je izvjesno da su dovele do nezakonite odluke, ali to bi trebao učiniti i u pogledu povreda za koje smatra, s obzirom na okolnosti, da su mogle dovesti do nezakonite odluke.

2.6.3. Nepotpuno ili pogrešno utvrđeno činjenično stanje nije u ZUS-u predviđeno kao razlog za podnošenje zahtjeva za izvanredno preispitivanje. Ne sadrži, međutim, ni izričitu zabranu kao što je propisana u Zakonu o parničnom postupku u pogledu revizija (čl. 385. st. 3), zahtjeva za zaštitu zakonitosti (čl. 404. st. 2. i 410. st. 1) i zahtjeva za izvanredno preispitivanje sudske odluke pred Saveznim sudom (čl. 417).

Odsustvo izričite zabrane ZUS-u i dikcija člana 10. st. 1. t. 3, čl. 19 st. 2, čl. 20. st. 1. i čl. 21. st. 3. ZUS-a doveli su u dijelu sudske prakse i literature do dileme da li je činjenično pitanje, u smislu ZUS-a, zasebno pitanje ili je ono obuhvaćeno povredama procesnih propisa, te zatim, vezano na to, da li se zahtjev za izvanredno preispitivanje sudske odluke, odnosno zahtjev za zaštitu zakonitosti može podnijeti zbog nepotpuno ili nepravilno utvrđenog činjeničnog stanja. Izražena su dva dijametralno oprečna stava.⁶ Ipak, dominantno je gledište Saveznog suda, koje dijeli većina sudova što odlučuju u upravnom sporu, da su činjenica i procesna pitanja odvojena i da se izvanredna pravna sredstva ne mogu podnositi zbog nepravilnog ili nepotpuno utvrđenog stanja, odnosno da se sud, u povodu tih sredstava, ne može upuštati u činjenično pitanje.⁷ To je gledište u osnovi ispravno, no moramo uka-

⁶ Po jednom gledištu, koje su najjasnije izrazili i cjelovito ekslicirali i argumentirali L. Dragojlović i M. Mihailović, sud može u povodu izvanrednih pravnih sredstava ući u činjenično pitanje. Autori to, pored ostalog, zasnivaju na široj interpretaciji i smislu izraza »povredu pravila postupka«, koji po njima obuhvaća, i sve propuste i nedostatke u činjeničnom utvrđenju. Oni djelimično ograničavaju sud u ispitivanju činjeničnog pitanja jer ističu da sud ne treba ići u detaljnu ocjenu svih navoda stranke kao kad ocjenjuje žalbene navode, te da se treba zadržavati samo na onome što smatra bitnim za rješenje stvari. V.: *Luka Dragojlović — Milan Mihailović*. Komentar Zakona o upravnim sporovima, Beograd 1979, str. 67—69.

To gledište dijeli i Vrhovni sud Srbije. Odjeljenje za upravne sporove Vrhovnog suda Srbije zauzelo je pravno shvaćanje da se pod povredom postupka koja je mogla imati utjecaja na rješenje stvari podrazumijeva i pogrešno i nepotpuno činjenično stanje. Stoga se zahtjev za izvanredno preispitivanje i zahtjev za zaštitu zakonitosti mogu podnositi zbog nepotpuno ili nepravilno utvrđenog činjeničnog stanja. V.: *Tomislav Ralčić*, Organizacija nadležnosti i pravna sredstva u upravnim sporovima, Sudska praksa, br. 7, 1982, str. 96.

⁷ U praksi Saveznog suda prevladalo je gledište da se po izvanrednim pravnim sredstvima iz ZUS-a ne može pobijati sudska odluka zbog pogrešno i nepotpuno utvrđenog stanja, ali je to pitanje ipak iznijeto u referatu Mirovskog i Kozarčanina na savjetovanju predstavnika sudova koji odlučuju u upravnom sporu. U diskusiji je konstatirano da se u praksi drugih sudova primjenjuje stajalište Saveznog suda. V.: Neka pitanja i problemi primene Zakona o upravnim sporovima, Beograd 1982, str. 79 i 101.

zati na opasnost od eventualno potpuno konzekventnog njegova provođenja u praksi. Činjenično se pitanje isprepliće s materijalno-pravnim i procesnim pitanjima, i neki put je nemoguće provesti korektnu i dosljednu distinkciju između činjeničnih i pravnih pitanja. Da bi sud pravilno odlučio o materijalno-pravnom pitanju, odnosno ocijenio značaj procesne greške, nužno će neki put morati zadrijeti u činjeničnu problematiku. Tu se, međutim, mora postupati razborito i oprezno, da se činjenična pitanja ne preruše u pravna pitanja.⁸

3. IZVANREDNO PREISPITIVANJE ODLUKE SUDA ČIJA NADLEŽNOST U UPRAVNOM SPORU NIJE ODREĐENA ZA CIJELI TERITORIJ REPUBLIKE ILI POKRAJINE

3.1. Izvanredno preispitivanje u ovom slučaju provodi se pod općim pretpostavkama (V.: 2.2) samo kada je odluku u upravnom sporu donio sud koji u toj vrsti sudske zaštite nije nadležan za cijeli teritorij republike odnosno pokrajina (čl. 19. st. 2. ZUS-a). Kako je danas organizirano upravno sudovanje i određena nadležnost sudova u upravnom sporu, to izvanredno sredstvo moći će se koristiti samo protiv odluka okružnih sudova u SR Srbiji i viših sudova u SAP Vojvodini. Naime, okružni sud odlučuje u upravnom sporu o zakonitosti konačnih upravnih akata organa međuopćinskih regionalnih zajednica, Republičke zajednice penzijskog i invalidskog osiguranja te o zakonitosti drugih konačnih upravnih akata za koje nije nadležan drugi sud,⁹ a viši sud je nadležan u upravnom sporu uvijek kada nije propisana nadležnost Vrhovnog suda Vojvodine.¹⁰

3.2. Zahtjev za izvanredno preispitivanje u ovom slučaju konkurira žalbi, zato je propisano da je u slučaju dopuštenosti žalbe isključena mogućnost ulaganja toga sredstva. To je i logično jer je žalba ne samo redovno pravno sredstvo već pruža širu zaštitu i s efektima povoljnijim za stranku.

3.3. Nadležnost za odlučivanje o tome zahtjevu nije propisana ZUS-om, već je u skladu s ustavnim opredjeljenjima o uređivanju organizacije i nadležnosti sudova prepuštena republičkom odnosno pokrajinskom zakonodavcu. U SR Srbiji i SAP Vojvodini uređeno je da o zahtjevu odlučuju vrhovni sudovi, i to u vijećima od 5 sudaca.

3.4. Zahtjev za izvanredno preispitivanje u ovom slučaju može se podnijeti, prema ZUS-u, zbog povrede materijalnog prava i povrede pravila postupka (V.: 2.6), ali budući da Vrhovni sud Srbije ekstenzivno interpretira što ulazi pod izraz »povreda pravila postupka« (V.: bilj. 6), to bi stranka mogla podnijeti zahtjev za ispitivanje sudske odluke i zbog nepravilno ili nepotpuno utvrđenog činjeničnog stanja. U takvom slučaju to se sredstvo veoma približava žalbi i gubi motiv za egzistenciju.

⁸ Poblje o ovom problemu u vezi s revizijom u parničnom postupku v.: *Triva*, Građansko parnično procesno pravo, Zagreb 1980, str. 576—577.

⁹ Zakon o redovnim sudovima, Službeni glasnik SRS, br. 46/77, 42/78, 18/81, 61/881, 7/82.

¹⁰ Zakon o redovnim sudovima, Službeni glasnik SAPV, br. 3/79, 2/80.

4. IZVANREDNO PREISPITIVANJE PRED SAVEZNIIM SUDOM ODLUKE SUDA U REPUBLICI I POKRAJINI I VRHOVNOG VOJNOG SUDA ZBOG POVREDE SAVEZNIH PROPISA

4.1. Zahtjev za izvanredno preispitivanje može se u ovom slučaju podnijeti Saveznom sudu pod općim uvjetima (V.: 2.2) protiv odluka sudova u republikama i pokrajinama i Vrhovnog vojnog suda (čl. 20. st. 1. ZUS-a). Vrsta i rang suda čija se odluka može ovim putem preispitati nije propisana odredbama ZUS-a, već je, u skladu s Ustavom SFRJ, to ostavljeno zakonskom reguliranju republika i pokrajina. Načelno, moglo bi doći do većeg broja varijanti ovisno o tome kako su republike i pokrajine postavile svoj sudski sistem u sferi upravnog spora.

Stranka može postaviti taj zahtjev Saveznom sudu tek nakon što je iskoristila žalbu, odnosno zahtjev za izvanredno preispitivanje na osnovi čl. 19. ZUS-a u okviru republike odnosno pokrajine ako je to dopušteno (čl. 20. at. 3. ZUS-a). Ta okolnost vodi k tome da se zahtjev ipak ulaže samo protiv odluka sudova višeg ranga. I pored toga zahtjev se ulaže u različitim situacijama. S obzirom na današnju organizaciju sudova i njihovu nadležnost, zahtjev se podnosi Saveznom sudu protiv:

- a) odluke Vrhovnog vojnog suda, koja je donijeta u prvom stupnju,
- b) odluka vrhovnih sudova republika i pokrajina koje su donijete u prvom stupnju,
- c) odluka Upravnog suda BiH i Upravnog suda Hrvatske koje su donijete u prvom stupnju, a žalba protiv njih nije predviđena,
- d) odluka Vrhovnog suda Srbije i Vrhovnog suda Vojvodine koje su donijete u drugom stupnju u povodu žalbe ili izvanrednog preispitivanja,
- e) odluka Vrhovnog suda BiH i Vrhovnog suda Hrvatske koje su donijete u drugom stupnju u povodu žalbe.

Izvanredno preispitivanje pred Saveznim sudom provodi se u nekim slučajevima kao drugostepeno odlučivanje (a, b i c), a u drugim kao trećestepeno.

4.2. Podnošenje zahtjeva za izvanredno preispitivanje Saveznom sudu isključeno je kad stranka ima pravo da protiv odluke Vrhovnog vojnog suda ili suda u republici odnosno pokrajini izjavi žalbu Saveznom sudu (čl. 20. st. 3. ZUS-a).

4.3. O zahtjevu za izvanredno preispitivanje odlučuje Savezni sud u vijeću petorice sudaca.

4.4. Razlozi za pokretanje zahtjeva pred Saveznim sudom su opći: povreda materijalnog prava i povreda pravila postupka koja je mogla utjecati na rješenje stvari (V.: 2.6), ali uz dva vrlo bitna ograničenja koja proizlaze iz funkcije zaštite savezne zakonitosti.

Prvo, povreda materijalnog i procesnog prava mora se u ovom slučaju sastojati u povredi saveznih materijalnih odnosno procesnih propisa. Pri tome je irelevantno koji je savezni organ odnosno organizacija njihov donosilac (V.: 2.61).

Drugo, izvanredno preispitivanje može se provesti zbog povrede saveznog procesnog prava samo uz pretpostavku da je izvršena u primjeni saveznoga materijalnog prava. A *contrario*, ako je izvršena povreda saveznoga

procesnog propisa u odlučivanju o stvari na koju se moraju primijeniti isključivo propisi koji nisu savezni — republički, pokrajinski, općinski itd. — preispitivanje po toj osnovi nedopušteno je. Savezni sud će, dakle, odbaciti svaki zahtjev stranke čim utvrdi da se u konkretnom slučaju ne radi o primjeni saveznoga materijalnog prava bez obzira na težinu povrede saveznoga procesnog propisa (npr. ZUS-a) na koju stranka ukazuje.¹¹

Složenija je situacija ako u upravnoj oblasti iz koje se rješava konkretni predmet postoje savezni i republički zakoni, odnosno drugi propisi. Tu se otvara pitanje da li se na predmet o kojem se odlučuje primjenjuju samo savezni ili savezni i republički propisi ili se primjenjuju samo republički propisi odnosno propisi drugih društveno-političkih zajednica, samoupravnih organizacija i zajednica. U prva dva slučaja Savezni sud će se moći upustiti u ispitivanje napadnute sudske odluke, ali u tečem slučaju morat će zahtjev odbaciti zbog nedopuštenosti.¹² K tome, mogu se tu javiti i problemi odnosa saveznog i republičkog zakona odnosno pitanje nesklada, odnosno suprotnosti drugih propisa i općih akata sa saveznim zakonom, što će Savezni sud rješavati primjenom odredbi iz čl. 207. Ustava SFRJ.

5. IZVANREDNO PREISPITIVANJE PRED SAVEZNI M SUDOM SUDSKE ODLUKE ZBOG DISKRIMINACIJE NA JEDINSTVENOM JUGOSLAVENSKOM TRŽISTU

5.1. Zahtjev za izvanredno preispitivanje može se, pod općim uvjetima (V.: 2.2), podnijeti Saveznom sudu protiv odluka sudova donesenih u upravnom sporu o zakonitosti upravnog akta kad se smatra da se takvim aktom organizacija udruženog rada ili radni ljudi s područja drugih republika i autonomnih pokrajina stavljaju u neravnopravan položaj na jedinstvenom jugoslavenskom tržištu (čl. 20. st. 2. ZUS-a).

Ovo je prvi slučaj u povijesti našeg upravnog spora da se stvara specijalno pravno sredstvo koje ima za cilj zaštitu jedinstvenoga jugoslavenskog tržišta i osiguranje ravnopravnog položaja građana i njihovih organizacija na području drugih republika i pokrajina, a proizašlo je iz višegodišnjeg iskustva koje pokazuje da se jedinstveno tržište može ograničiti, parcelirati i zatvoriti ne samo ekonomsko-trgovinskim instrumentima nego i upravnim aktima organa uprave, drugih državnih organa i drugih donosilaca. Tim sred-

¹¹ U tome smislu Savezni sud donio je već velik broj rješenja o odbacivanju. Odbacio je tako npr. zahtjev za preispitivanje sudske odluke kojim je stranka ukazivala na pogrešnu primjenu odredaba o izvršenju (čl. 269—287 ZUP-a) jer se ta greška pojavila u primjeni republičkog materijalnog prava (Uiss-575/78), zahtjeve u vezi s oduzimanjem zemljišta (Uiss-220/80), s poduzimanjem prinudnih mjera od strane tržišne inspekcije (Uiss-54/79) itd. Samo u 1982. god. Savezni sud je od 1.132 zahtjeva za izvanredno preispitivanje odbacio, uglavnom zbog nedopuštenosti, 414 zahtjeva. V.: Izvještaj o radu Saveznog suda u 1982. god., str. 23.

¹² Savezni sud je tako u vezi s primjenom saveznog Zakona o osnovnim pravima iz penzijskog i invalidskog osiguranja zauzeo stajalište da je pravo na zapošljavanje i pravo na profesionalnu rehabilitaciju, kao i pravo na novčanu naknadu u vezi s korištenjem prava iz čl. 23. toga zakona potpuno uređeno republičkim odnosno pokrajinskim propisima pa stoga nije dozvoljen zahtjev za izvanredno preispitivanje iz člana 20. ZUS-a. Rješenje Saveznog suda br. Uiss-1028/77 od 27. 1. 1978. Bilten sudske prakse, br. 8, 1978, str. 53—54.

stvom pruža se zaštita protiv diskriminacije u ograničenom vidu, tj. samo u slučajevima karakterističnim po svom međurepubličkom (pokrajinskom) diskriminatornom elementu.

5.2. Zahtjev se može podnijeti Saveznom sudu protiv odluka bilo kojeg suda u SFRJ, ali da bi ga stranka pravovaljano podnijela, mora prethodno iscrpiti pravo žalbe, odnosno mora koristiti zahtjev za izvanredno preispitivanje u okviru republike odnosno pokrajine. U sadašnjoj organizaciji upravno-sudske zaštite zahtjev se može podnijeti protiv onih istih sudova protiv kojih se može provesti preispitivanje zbog povrede saveznih propisa (V.: 4.4). Tako se i u ovoj sferi pravnih interesa postiže dvostепенost ili trostepenost odlučivanja, što bi trebalo biti dovoljnom branom protiv diskriminatornih upravnih akata.

5.3. Podnošenje zahtjeva za izvanredno preispitivanje Saveznom sudu isključeno je kad stranka ima pravo žalbe na Savezni sud (čl. 20. st. 3. ZUS-a). To će sredstvo po toj osnovi biti isključeno u dosta velikoj oblasti prometa roba i usluga, jer je Zakon o osnovama poslovanja organizacija udruženog rada u oblasti prometa i usluga i o sistemu mjera kojima se sprečava narušavanje jedinstva jugoslavenskog tržišta u toj oblasti (Službeni list SFRJ, br. 43/76, 23/79 i 54/81) generalno dozvolio žalbu na Savezni sud protiv svih odluka u upravnom sporu kad se smatra da je izvršena diskriminacija na jedinstvenom tržištu.

5.4. O zahtjevu za izvanredno preispitivanje u ovom slučaju odlučuje Savezni sud u vijeću od pet sudaca.

5.5. Izvanredno preispitivanje sudske odluke zbog diskriminacije na jedinstvenom tržištu ograničeno je u odnosu na ostale slučajeve izvanrednog preispitivanja u pogledu vrste odluke koja je predmet ocjene, i to u dva pravca.

5.5.1. Izvanredno preispitivanje tu se ograničava na »odluke sudova donešenih u upravnom sporu o zakonitosti upravnog akta«, tj. samo na one donijete u sporu o zakonitosti, dok izvan ocjene ostaju odluke donijete u sporu pune jurisdikcije. Po mišljenju nekih autora, radi se samo o drugačijoj dikciji zakona koja nema efekta jer je svaki upravni spor u našem pravu spor o zakonitosti.¹³ S takvim gledištem ne možemo se složiti. Istina, naš upravni spor vodi se, u pravilu, kao spor o zakonitosti upravnog akta koji je donijet ili je trebao biti donijet (čl. 26. ZUS-a). Ali, pored toga ZUS regulira i izvjesne oblike spora pune jurisdikcije — npr. po čl. 42. st. 4, i o povratu stvari i naknade štete (čl. 11), u slučaju nedonošenja akta u izvršenju sudske presude (čl. 63. i 64). Neki od njih mogu se ekstenzivnom interpretacijom podvesti pod spor o zakonitosti, ali, pored toga, sud koji rješava u upravnom sporu može doći u priliku da rješava o zahtjevu za naknadu štete, a da ni ne raspravlja o legalitetu upravnog akta jer ga stranka ne osporava. To će npr. biti u slučaju kad odlučuje o zahtjevu za naknadu štete zbog izvanrednog ukidanja (čl. 265. st. 4. ZUP-a), kada stranka ne osporava upravni akt, već se samo ne slaže s visinom i načinom naknade štete. Prema odredbi čl. 20. st. 2. ZUS-a odluka suda donijeta o tom pitanju ne može se napasti razmatranim pravnim sredstvom, mada Ustav SFRJ i Zakon o Saveznom

¹³ Sl. Popović, Komentar Zakona o upravnim sporovima, Beograd 1978, str. 181.

sudu *ex post* verbis stavljaju Saveznom sudu u nadležnost da rješava i o naknadi štete što je nastala kao posljedica nezakonitog akta kojim se provodi diskriminacija na tržištu.

5.5.2. Zahtjev za preispitivanje može se podnijeti samo kad je upravnim aktom (»takvim aktom«) koji je predmet razmatranja u upravnom sporu izvršena diskriminacija. Nejasno je zašto se zaštita zbog diskriminacije ograničava samo na taj akt. Može se, naime, zamisliti situacija da je upravni akt zakonit i da su njime radni ljudi ili organizacije udruženog rada s područja druge republike ili pokrajine dobili neka prava, a da u povodu tužbe nekoga legitimiranog subjekta sud u upravnom sporu poništi upravni akt, pa možda i meritorno riješi upravnu stvar na temelju čl. 42. st. 4. ZUS-a, i tom odlukom izvrši diskriminaciju. Protiv takve odluke stranka ne bi, ad normam, imala pravo na sudsku zaštitu zbog diskriminacije. Budući da se tu radi o zaštiti ustavnog principa ravnopravnosti na jedinstvenom jugoslavenskom tržištu, koji je jedan od stupova federativnog državnog uređenja, smatramo da bi Savezni sud, kad bi se takva situacija pojavila, morao ići preko gramatičke i leksičke interpretacije i, rukovodeći se smislom toga izvanrednog pravnog sredstva, pružiti odgovarajuću pravnu zaštitu.

5.6. Zahtjev se može podnijeti iz općih razloga: povrede materijalnog i procesnog prava koja je mogla imati utjecaja na rješenje stvari (V.: 2.6) bez ograničenja. Savezni sud tu može ispitivati da li su upravni akt odnosno sudska presuda donijeti u skladu sa svim relevantnim materijalno-pravnim i procesno-pravnim pravilima.

5.7. U vezi s primjenom toga sredstva u praksi, valja istaći neobičnu činjenicu. Poznato je, i to se niz puta i oficijelno konstatiralo, da postoje velike teškoće u funkcioniranju jedinstvenog tržišta koje se narušava u velikom broju slučajeva. S obzirom na to, očekivali bismo i odgovarajući pritisak određenih subjekata s pravozaštitnim zahtjevom na Savezni sud. Praksa pokazuje da je od ustanovljenja toga sredstva i početka njegova funkcioniranja (1977) bilo svega nekoliko zahtjeva, a u 1982. god. niti jedan.¹⁴

6. LEGITIMACIJA ZA PODNOŠENJE ZAHTJEVA

Zahtjev za izvanredno preispitivanje može podnijeti »stranka« (čl. 19. st. 1. i 2. i čl. 20. st. 1. ZUS-a), odnosno »nezadovoljna stranka« (čl. 20. st. 2).

Zbog različitog shvaćanja stranke u upravnom sporu i cilja toga izvanrednog pravnog sredstva, takvo određivanje legitimiranog subjekta za podnošenje zahtjeva dovelo je do dva gledišta u krugu subjekata koji imaju to ovlaštenje. Po jednom, za podnošenje zahtjeva ovlašten je tužitelj, zainteresirana osoba i tuženi u upravnom sporu,¹⁵ a po drugom, aktivnu legitimaciju

¹⁴ Izvještaj o radu Saveznog suda u 1982, Beograd 1983, str. 15.

¹⁵ Borković Ivo, *Upravno pravo*, Zagreb 1981, str. 436; Dragojlović Luka — Mihailović Milan, *op. cit.*, str. 66.

imaju samo tužitelj i zainteresirana osoba, dok se tuženom organu uskraćuje.¹⁶

¹⁶ Popović Slavoljub, *Upravno pravo*, Beograd 1982, str. 673; Ralčić Tomislav, *op. cit.*, str. 96.

Notorno je da je tužitelj u upravnom sporu stranka, stoga je legitimiran za podnošenje zahtjeva svaki subjekt koji je u konkretnoj upravnoj stvari imao legitimaciju za tužbu, i to je pravo konzumirao. Osoba koja je imala legitimaciju za tužbu, ali se time nije koristila, nije u upravnom sporu bila stranka ako je spor pokrenut u povodu tužbe nekoga drugog. Ona, stoga, ne bi imala ovlaštenje za podnošenje zahtjeva za izvanredno preispitivanje.

Zainteresirana osoba ima, na temelju izričite odredbe iz čl. 16. ZUS-a, položaj stranke pa je, prema tome, i legitimirana za izjavljivanje zahtjeva. Legitimaciju bi trebalo, međutim, priznati ne samo osobi koja je imala položaj zainteresirane osobe već i onoj koja je to mogla biti, ali je propustom suda bila isključena iz upravnog spora (npr. nije uopće pozvana da se izjasni o tužbi).

Prilikom legitimacije tuženog organa postavljaju se dva pitanja: da li je on stranka u sporu i da li je smisao izvanrednog preispitivanja da se njime koristi tuženi organ.

U pravnoj doktrini i praksi dugo se raspravljalo o položaju donosioca upravnog akta u sporu. Nasuprot klasičnoj francuskoj doktrini i praksi da upravni spor o zakonitosti nije spor među strankama i da donosilac osporenog akta nema položaj stranke, upravni spor je u Jugoslaviji (po uzoru na austrijski sistem) koncipiran kao spor među strankama. Oba upravnosudska zakona stare Jugoslavije označuju vlast, čiji se akt pobija, kao tuženog, kao tuženu stranku, pa čak i parničara i parničnu stranku. U poslijeratnim zakonima o upravnim sporovima zakonodavac je izbjegao da donosioca akta nazove strankom, već ga naziva »tuženom stranom« (čl. 33., čl. 37, čl. 38). Ali, u nizu drugih odredbi donosilac akta je izvršten među stranke (čl. 37. st. 1, čl. 41. st. 2, čl. 44, st. 1. itd). Iz brojnih odredbi o toku upravnosudskog postupka proizlazi da je donosilac akta u pravoj poziciji stranke jer se postupak vodi kontradiktorno. On ima pravo da bude obaviješten o tužbi, da bude obaviješten o pravnoj i činjeničnoj argumentaciji tužitelja, da dà odgovor na tužbu, da prisustvuje raspravi kad se utvrđuje činjenično stanje itd. Sve ukazuje na to da je donosilac akta tužena stranka, pa se prema tome može i koristiti svim ovlaštenjima koja iz toga proizlaze, osim onih koje zakon ograničava ili brani.

Smisao je izvanrednog preispitivanja sudske odluke da se izvrši kontrola legaliteta sudske odluke i da se u slučaju njene nezakonitosti ukine ili preinači. Za tim će ciljem u prvom redu ići fizička ili pravna osoba na čija se prava i pravne interese reflektira upravni akt odnosno presuda suda donesena u upravnom sporu. Donosilac upravnog akta koji je poništen nema, u pravilu, subjektivnih prava koja bi sudskom odlukom bila tangirana. Ali, organ uprave je, na osnovi Ustava SFRJ i Zakona o osnovama sistema državne uprave i o SIV-u i savezним organima uprave (Službeni list SFRJ, br. 23/78), odgovoran, između ostalog, za »stanje na području za koje je osnovan«, a to znači za »... izvršenje zakona, drugih propisa i općih akata skupština i za izvršenje propisa i akata izvršnih organa, za ustavnost i zakonitost svojih akata i mjera...« (čl. 29). Organ koji je odgovoran za stanje u određenoj oblasti imat će, nedvojbeno, naročiti interes da traži preispitivanje sudske odluke kojom je poništen njegov upravni akt ako smatra da sud nije postupio zakonito bilo u pogledu primjene materijalnog prava, bilo pravila postupka. Jer, pogrešna sudska odluka prisiljavat će ga da u određenim pitanjima postupi na način za koji smatra da nije ispravan. Upućivati organ

uprave da se obraća javnom tužilaštvu da ono inicira ocjenu zakonitosti bilo bi nesvršishodno i neekonomično.

Budući da je donosilac upravnog akta stranka u upravnom sporu, da nema izričite zakonske zapreke da se koristi ovlaštenjem na podnošenje zahtjeva i da je smisao izvanrednog preispitivanja da se cijeni legalitet sudske presude za koju donosilac ima interesa, mišljenja smo da mu bezuvjetno treba priznati legitimaciju za podnošenje zahtjeva.

7. ROK I NAČIN PREDAJE ZAHTJEVA

Zahtjev za izvanredno preispitivanje stranka može podnijeti u prekluzivnom roku od 30 dana od dana dostave pobijene odluke.

Zahtjev se predaje sudu koji je nadležan za odlučivanje po zahtjevu. Predaje se sudu na način predviđen za predaju tužbe, tj. sudu neposredno, preporučenom poštom, na zapisnik kod nadležnog suda ili bilo kojega drugog suda, te u posebnim slučajevima komandama vojnih jedinica. U svim tim slučajevima dan predaje smatra se za dan predaje zahtjeva sudu. Stranka bi zahtjev mogla predati i sudu čiju odluku napada ili bilo kojem drugom organu, no u tom slučaju za blagovremenost zahtjeva relevantan je moment prispjeća zahtjeva u sud koji odlučuje.

8. PRAVILA O POSTUPKU I ODLUČIVANJU

Na postupak i odlučivanje primjenjuju se procesna pravila koja važe za zaštitu zakonitosti (čl. 48—50 ZUS-a).

8.1. Sud nadležan da odlučuje o zahtjevu isključivo je nadležan da ocjenjuje njegovu podobnost da se uzme u razmatranje sa stajališta dopustivosti, blagovremenosti i legitimiranosti podnosioca. Iz tih razloga može zahtjev odbaciti rješenjem.

Ako zahtjev nije odbacio, sud dostavlja zahtjev protivnoj stranci na odgovor, a istovremeno traži od suda čija se odluka pobija te od donosioca upravnog akta da dostave sve spise.

8.2. U postupku izvanrednog preispitivanja sud neposredno ocjenjuje zakonitost sudske odluke donesene u upravnom sporu i posredno zakonitost upravnog akta o kojem se upravni spor vodio. Zakonitost tih akata sud ocjenjuje na osnovi dokumenata. Stoga sud, u pravilu, odlučuje u nejavnoj sjednici. Pobijanu odluku ispituje samo u granicama zahtjeva.

8.3. Sud je ovlašten da presudom odbije zahtjev kao neosnovan ili da ga uvaži. Pri tome ima kasatorna i revizionna ovlaštenja, pa odluku može ukinuti ili preinačiti. Ako sud ukine osporenu odluku, predmet se vraća natrag sudu koji je donio osporenu odluku na ponovni postupak i odlučivanje. Ako je, pak, sud preinačio sudsku odluku koja je predmet odlučivanja onda je u upravnom sporu definitivno okončan postupak u vezi sa zakonitošću upravnog akta koji se u upravnom sporu razmatrao, ali, u pravilu, nije razriješen i meritorno odlučen sporni upravnopravni odnos i predmet se vraća organima uprave da postupe u smislu čl. 62. ZUS-a.

Summary

EXTRAORDINARY REVIEW OF JUDICIAL DECISIONS IN
ADMINISTRATIVE DISPUTES

In the Yugoslav legal system the administrative dispute is the most important form of judicial control over the legality of administrative acts and thus a significant factor in the realization of the principle of administration legality. Consequently, the constituents of the administrative dispute are of particular importance as well as the system of legal remedies which are to assure the maximum legality of judicial decisions. Searching for an optimal solution, the legislator changed the system and individual legal remedies.

In this paper the author analyzes the genesis and reasons for creating the extraordinary legal remedy which is at the disposition of the parties, its significant characteristics and the possibility of its being applied for different purposes under the conditions of various organizations and competences of tribunals which adjudicate upon administrative disputes.

RADNI ODNOSI SEZONSKIH RADNIKA U RADNOM PRAVU U JUGOSLAVIJI

Dr MARINKO UČUR, znanstveni asistent
Pravni fakultet u Rijeci

UDK 331.64 (497.1)
Izvorni znanstveni članak
Ur. 1. VII 1983.

Radno zakonodavstvo i radno-pravna teoretska misao dugo poznaju radni odnos na određeno vrijeme, koji se između ostalog, manifestira i u sezonskim poslovima. Prihvatajući podatak da se godišnje u društvenom sektoru u Jugoslaviji zapošljava više od 400.000 radnika na sezonskim poslovima u organizacijama čija je djelatnost izrazito determinirana klimatskim uvjetima, autor se bavi specifičnim pitanjima još specifičnijih radnih odnosa tih radnika. Upozorava na ostvarivanje prava, obaveza i odgovornosti, na probleme u vezi strukture i nivoa stručnosti kadrova, o izrazitoj fluktuaciji, o »šetačima« kroz organizacije i zanimanja i o odsustvu sezonskih radnika u upravljanju, odlučivanju i raspodjeli što umanjuje njihov interes za produktivniji rad i uspješnije poslovanje organizacija udruženog rada (u turizmu i ugostiteljstvu, poljoprivredi, šumarstvu, saobraćaju, građevinarstvu i komunalnim djelatnostima i dr.). Sezonski radni odnos karakteriziraju specifičnosti u uvjetima, mjestu, vremenu, nel(stalnosti) obavljanja rada, u profesionalnom statusu, i to sve u godini najviše osam odnosno devet mjeseci. Ovo prati specifičnost planiranja kadrova, uvođenja u posao (prethodno provjeravanje, probni rad), o kretanju u toku trajanja radnog odnosa, o odmorima i dopustima, o osobnim dohocima, o pravu na sredstva zajedničke potrošnje i druga prava po osnovu rada, a posebno ona iz zdravstvenog i mirovinskog-invalidskog osiguranja, te pravo na vrijeme privremene nezaposlenosti.

Sezonski radnici su dio našeg društva, kao što su i njihovi radni odnosi dio i slika naših društvenih odnosa. Pored niza podataka, inicira se i donošenje samoupravnih i drugih akata kojima bi se status ovih radnika poboljšao.

UVODNE NAPOMENE

Klimatski radni uvjeti i pretjerani povremeni zahtjevi za radom u strogo određeno doba godine uvijek se ispoljavaju jednostrano. To se prije svega odnosi na sezonski rad, koji ne zahtijeva trajnost i ravnomjernost. Sezonski rad je (bez obzira na to u koje doba godine se obavljao i u kojoj djelatnosti) nestalan, pod klimatskim utjecajima, a takva mu je i sadržina prava i odnosa te strukture radnika. »Trajnost i ravnomjernost zaposlenja ispoljava se kod stalnih i nestalnih radnika na cjelokupan stručni život, naročito na stvaranje iskustva u znanju«.¹

¹ Dr Hubert H. Hilf, »Nauka o radu« — »Otokar Keršovani« Rijeka 1963. str. 25.

Sezonski rad zahtijeva od radnika adaptivnost za obavljanje različitih fizičkih i drugih poslova, kud i kamo veću nego kod »stalnih« radnika. Na to se nadovezuju problemi dužeg i kraćeg svakodnevnog prijevoza na posao i s posla u mjesto gdje se sezonski rad obavlja (u poljoprivredi, šumarstvu, ugostiteljstvu, i dr.). Organizacija smještaja i prijevoza vrlo je problematična i specifična.

Tako specifične radne odnose prate i specifični izvori prava (skup pravila, heteronomnih i autonomnih, međunarodnih i nacionalnih, kolektivnih ugovora sindikata, što ih donose u obavljanju svojih društvenih, klasnih ili profesionalnih zadataka ili »autonomno u granicama koje im određuje ili kontrolira država«).²

Ti izvori, manje-više, osnova su ekonomsko-socijalne zaštite, koja se postiže ograničavanjem trajanja radnog vremena, rasporedom radnika na rad danju ili noću, kraće ili duže od punog radnog vremena, utvrđivanjem minimuma trajanja dnevnih, tjednih i godišnjih odmora, povećanjem slobodnog vremena radnika i drugima, a naročito osobnim primanjima.

Tako je Evropska ekonomska zajednica, odnosno Evropski savjet (Conseil de l'Europe) dio tih pitanja regulirao Pravilnikom o sezonskim radnicima koji ne stanuju u kraju u kojem rade i čijem su zakonodavstvu podvrgnuti — od 11. 7. 1963. godine.

Sezonski rad jest usmjerena (svjesna i planirana) aktivnost čovjekova za savladavanje i potčinjavanje prirode i njenih sila potrebama čovjeka, ali u određeno doba godine, jer ga čovjek tada može najuspješnije obaviti.

Uvijek se radi o određenom sezonskom poslu u određenom periodu godine. Za sezonu su vezane individualne ili udružene čovjekove aktivnosti. Udružene čovjekove aktivnosti obavljaju se u organizacijama preko njihove djelatnosti, također vezane za sezonu. Zato i te djelatnosti zovemo sezonskim djelatnostima, sezonskim granama, sezonskim poslovima i sl. One su sezonske većim ili manjim dijelom, rijetko kada potpuno, u cjelini. Što je utjecaj sezone veći, to je i taj dio djelatnosti veći. Sezonski plodovi su svi oni koji se, u okviru udružene organizirane djelatnosti ili individualno, obavljaju u određeno godišnje doba. Sezonski poslovi iste vrste obavljaju se uvijek u isto doba godine. To je osnovna karakteristika sezonske djelatnosti.

Procesi vezani za sezonu i sezonske djelatnosti dio su društveno-ekonomskih kretanja uopće. Tu u prvom redu mislimo na migracioni proces u okviru zemlje u koji ulaze sezanci više nego drugi radnici, zbog niskih primanja, lošijih uvjeta stanovanja, a osobito zbog sezonskog karaktera zaposlenja. Ta kategorija radnika zapažena je i u prošlosti. Oni se privremeno iseljavaju i nastanjuju na drugom mjestu radi obavljanja sezonskog rada. Kad sezona prođe, oni se najčešće vraćaju u svoje mjesto stalnog boravka. Sezonski radnik mora imati radnu knjižicu, posjedovati zdravstvenu sposobnost, radne i druge sposobnosti, onoliko koliko i radnik u radnom odnosu na neodređeno vrijeme (često i više), a sve zbog zapošljavanja samo u sezoni, na nekoliko mjeseci i s fondom prava, obveza i odgovornosti koje se realiziraju u vanredno specifičnim okolnostima. Sezonski radnici se specifično i regrutiraju iz mjesta rada, s užeg i šireg teritorija, odnosno područja zemlje i iz inozemstva. Motivi zapošljavanja su im također različiti: ili zato što nisu mogli naći

² Prof. dr. Nikola Tintić, »Radno i socijalno pravo«, knj. I, Radni odnosi — Zagreb 1969, str. 31.

stalno zaposlenje, ili zbog dopunskog privređivanja, ili zbog materijalnih teškoća, a ponekad zbog hobija i različitih promjena.

Elementi, odnosno pojmovi sezonskog rada su: sezona, kao prirodni fenomen, sezonski radnik koji radi samo u sezoni, migracije, populacija iz koje se regrutiraju sezonski radnici, vezano za demografske faktore (lokaliteti sezonskih djelatnosti, prostorne karakteristike i dr., domaćinstva iz kojih su sezonski radnici), oblik i način angažiranja, vrijeme trajanja radnog odnosa, prava, obveze i odgovornosti, specifičnost ostvarivanja prava rada društvenim sredstvima i drugih samoupravnih prava koja ga prate, a posebno zakonodavna i druga rješenja mjesta i uloge sezonskog rada u društvu (naročito samoupravna zakonodavna funkcija koja mora nuditi specifičnija i sadržaj-nija rješenja, adekvatna stvaralačkoj aktivnosti tih ljudi).

Prema podacima Vijeća Saveza sindikata Jugoslavije, godišnje se sezonski zapošljava u Jugoslaviji preko 400.000 radnika. Na nekim područjima odnos stalnih radnika prema sezonskim radnicima jest 40:60. Tu brojku ne prate točni statistički podaci, detaljna istraživanja, adekvatni stručni, zakonodavni i znanstveni pristup pitanju i problemu sezonskog rada. Sezonski rad nije u nas dosljedno izučavan, a radno-pravna teorija ga je drugorazredno kategorizirala, interpretirajući norme u različitim periodima razvitka društva.

Novi radni odnosi u okviru društvenog odnosa što ga stvaraju radnici ostvarujući pravo rada društvenim sredstvima morali bi i sezonskom radniku biti garancija za ostvarivanje društvenih, materijalnih i humanih uvjeta rada po kojima bi se ostvarivale i usavršavale radne i druge sposobnosti radnika, tako da se on može razvijati kao cjelovita stvaralačka ličnost; u organizaciji rada i takav radnik mogao bi ostvarivati stručno obrazovanje i radnu sposobnost stečenu radom svakog radnika; zajedno s drugim radnicima sezonski bi radnik morao uređivati radne odnose i poticati razvoj svoje ličnosti i radne sposobnosti. Tako će radni odnosi postati »srce osnovnih odnosa u društvu«.³

Sezonski radnik znatno više i neskrivenije prezentira svoju radnu sposobnost, radne vještine, profesionalne odnose, odnose čovjek — tehnika, odnose pojedinac — kolektiv. Svojom originalnom, specifičnom inkorporiranošću u sistem međusobnih radnih odnosa sezonski radnik specifičnije prihvaća zaštitu na radu, međuljudske odnose, profesionalnu orijentaciju i osposobljavanje za rad. On je drugačije motiviran za rad, drugačija su mjerila njegova zadovoljstva i nezadovoljstva, klasne i političke organiziranosti i sl. Njegova prava, obveze i odgovornosti podvrgnuta su selekciji originalnog prilagođavanja i rada u novoj radnoj i životnoj sredini.

Sadržaj i značenje sezonskog rada, sezonskog radnog odnosa, određeni su propisima. Ti propisi su pravila ponašanja svih sudionika u sezonskom radu. Sezonski radni odnos je složen odnos. Različite su njegove teorijske i praktične realizacije i postavke za subjekte toga radnog odnosa. Sezonski rad je pravna pojava, institut, pravo u užem smislu, ozakonjen skupom normi u zakonima i drugim propisima. Te norme nisu statične, već su žive, promjenjive i primjenjive, a doživljavaju promjene u ovisnosti o cjelovitim društveno-ekonomskim odnosima. Sezonski radni odnos je predmet radnog prava pa za njega važe zakonitosti i načela radnog prava.

Nagrađivanje, trajanje radnog odnosa u sezoni, radni i drugi uvjeti determiniraju sezonski rad i angažiranje sezonskih radnika. Samo sigurnost

³ Dr Vljako Brajić, »Radno pravo«, »Privredna štampa« Beograd 1980, str. 26.

sezonskih radnika jedan je od značajnih preduvjeta razvoja organizacija sa sezonskom djelatnošću.

U organizacije sa sezonskom djelatnošću uključuje se velik broj radnika koji rade samo jednu ili dvije sezone. Čim im se ukaže bolja prilika, ili riješe svoj problem zapošljavanjem članova porodice, napuštaju sezonski rad. Najveći broj regrutiran je od privremeno nezaposlenih, koji mijenjaju zanimanje, rade ono za što nisu školovani i nisu motivirani za tu vrstu rada. Sve je više sezonskih radnika na jednostavnijim planovima, a sve manje na složenijim (»stručnijim«). Bez obzira na trajanje radnog odnosa i na djelatnost organizacije, radnici su dužni osigurati da u organizaciji udruženog rada, tj. u organizaciji radnog procesa i upravljanja, dođe do izražaja stvarna stručna obrazovnost i radna sposobnost svakoga pojedinog radnika, da bi na temelju tog, prema radu, stjecao i prava. Trajanje sezonskog rada limitirajući je faktor i za jedno i za drugo. U jedinstvu društvenog vlasništva i samoupravljanja, rad je osnova upravljanja i prisvajanja rezultata rada, a udruženi rad predodređuje produkcijski odnos u cjelini. Samo udruženi radnik, bez obzira na trajanje udruživanja, upravlja poslovima i sredstvima društvene reprodukcije i odlučuje o dohotku, uvjetima i rezultatima svoga rada. To u svemu važi i za sezonskog radnika. Jednaka prava upravljanja poslovima i sredstvima društvene reprodukcije u načelu isključuje svaki najamno — pravni i neravnopravni radni odnos. U organizacijama sa sezonskom djelatnošću sadržaj samoupravnih međusobnih radnih odnosa dokida se nakon kratkog trajanja radnog odnosa, što faktično onemogućava sezonske radnike da odlučuju o uvjetima i rezultatima svoga rada, a s druge strane pruža mogućnost radnicima u tim organizacijama, koji su u radnom odnosu na neodređeno vrijeme, da uživaju plodove i rezultate rada i sezonskih radnika nakon što ovima prestane radni odnos u jednoj sezoni, odnosno godini.

Treba imati u vidu osnovni ustavni postulat da rad i rezultati rada određuju materijalni i društveni položaj čovjeka, te da bi radnik u radnom odnosu na određeno vrijeme, obavljajući sezonske poslove i radne zadatke svojim radom koji je određenog trajanja i specifičnog karaktera, morao odrediti svoj materijalni i društveni položaj u pravilu jednak položaju, pravima i obvezama drugih radnika. Vrijeme trajanja toga radnog odnosa limitira ta prava i odgovornosti (interes za proširenje materijalne osnove rada, slobodna razmjena rada, društveni standard i dr.); smanjen je interes za razne uštede, novatorstva i sl., a povećan za osobni dohodak, naknade i druga davanja, odnosno priznanja.

I demografski faktori (demografska kretanja, izvori radne snage, rezerve i viškovi, socijalno — ekonomska struktura aktivnog stanovništva i dr.) izrazito djeluju na sezonski rad.

Neznatan je broj onih koji rado napuštaju mjesto boravka i odlaze na sezonski rad. Nepokretljivost radne snage, pa i ova za vrijeme sezone, izaziva brojne teškoće. Kada se radnik koji je radio u sezoni zaposli u radnom odnosu na neodređeno vrijeme, bez obzira na to u kojoj djelatnosti, on to čini često zanemarujući i stečena znanja, kvalifikacije, u sezonskim organizacijama. Stalnost radnog odnosa i socijalna sigurnost preči su od rada za koji se radnik osposobio. Sezonski radnik često sa sobom vodi i svoju porodicu, koja također vrši pritisak na zapošljavanje. Najčešće se radi o nekvalificiranim, ponekad i nepismenim osobama za čije su zapošljavanje presudni socijalni momenti. Makar i privremeno, sezonski radnik traži za sebe i porodicu

mjesto u komuni u svim sadržajima, mjesto u društvenoj i komunalnoj infrastrukturi. I za tako kratko vrijeme sezonski radnik mora zbrinjavati maloljetne članove porodice, stare i boležljive, a sve je to pretežak teret, pogotovo kad se zna da su uvjeti za to neadekvatni (uz trajanje radnog dana i preko 12 sati).

Sezonski radnici su potencijalni nezaposleni radnici. Zbog toga se na njima ne smije štedjeti, jer je nezaposleni radnik najugroženija kategorija stanovništva.

Rješenja bi bila jednostavnija da se sezonska djelatnost obavlja tamo gdje je razvijena industrija tercijarne i sekundarne djelatnosti. Međutim, to nije tako: radi se u poljoprivredi, uglavnom u ruralnim sredinama ili onima koje su podalje od urbanih sredina; turističko ugostiteljstvo ne trpi gradove i gužvu, već se objekti podižu uz čiste obale mora, jezera i rijeka, u planinama i sl., a građevinski objekti niskogradnje i visokogradnje često u bespuću. Tako je i sa sezonskim zapošljavanjem u šumarstvu, saobraćaju i drugim djelatnostima.

PRAVO NA RAD I SEZONSKI RAD

»Pravo na rad jedno je od najkontroverznijih, najsloženijih i najteže ostvarivih prava, ali i jedan od najvažnijih i najosjetljivih problema ljudskog života za sve one koji su (ili koji bi željeli biti) u radnom odnosu.«⁴ Analize o zaposlenim u organizacijama sezonskog karaktera pokazuju velik broj radnika s različitim stručnim i drugim sposobnostima koji su privremeno u radnom odnosu i obavljaju poslove i radne zadatke koji ne odgovaraju njihovim fizičkim i stručnim sposobnostima. U većem dijelu godine sezonski radnici su nezaposleni, kada za njih pravo na rad nema stvarne vrijednosti. Devalvirano je dosta elemenata prava na rad u sezonskom zapošljavanju: slobodno izabrano zaposlenje, prema kvalifikacijama i sposobnostima, ravnopravnost u raspodjeli dohotka i osiguranje uvjeta za školovanje, stručno obrazovanje i dr. Ako se sadašnji odnos prema sezonskom radu nastavi, slabi su izgledi da će radnik s većim sposobnostima preuzimati složenije i odgovornije poslove i dužnosti. Kratko je vrijeme njegova angažiranja da bi se ispoljile njegove sposobnosti i da bi preuzeo obvezu da obavlja složene i odgovorne poslove.

PRAVO RADA DRUŠTVENIM SREDSTVIMA

Na temelju udruživanja svoga rada radnik u sezonskom radnom odnosu u osnovnoj i drugoj organizaciji udruženog rada i radnoj zajednici, ugovornoj organizaciji udruženog rada, zemljičaradničkoj ili drugoj zadruzi te u drugim oblicima udruživanja rada i sredstava uspostavlja s drugim radnicima međusobni radni odnos u udruženom radu. Prava, obveze i dužnosti iz takvoga radnog odnosa radnici uređuju samoupravnim općim aktima u skladu sa zakonom. Ostvarujući pravo rada društvenim sredstvima i stvarajući društvene, materijalne i humane uvjete života i rada, radnici osiguravaju svakom radniku u organizaciji, a to znači i radniku u sezonskom radnom od-

⁴ Prof. dr Nikola Tintić, »Radno i socijalno pravo« knjiga I, Radni odnosi I, Zagreb 1969, str. 65.

nosu: da u organizaciji radnog procesa i upravljanja dođu do izražaja radna sposobnost, stručno obrazovanje i radne vještine svakog radnika i da se radni proces razvija i unapređuje tako da omogućuje razvijanje radne sposobnosti i ličnosti svakog radnika, da radnik s većim radnim sposobnostima preuzima složenije i odgovornije poslove odnosno radne zadatke, uz odgovarajuće uvjete za podsticanje i puno ispoljavanje takvih sposobnosti, da se radne sposobnosti radnika ocjenjuju prema njegovim rezultatima rada i ličnom doprinosu, da radnik za jednak rad ostvaren pod istim uvjetima jednako sudjeluje u raspodjeli sredstava za osobne dohotke i dr.

Pravo rada društvenim sredstvima nije ograničeno, ali još manje je neiscrpno. Sve dok postoje objektivni uvjeti za rad, radnici imaju to pravo, i ne može im pretati radni odnos.⁵ Znači li to da prestankom sezone prestaje mogućnost korištenja društvenih sredstava, a time i prestanak radnog odnosa i pravo rada tim sredstvima!?

Radnik u sezonskom radu manje je »udruženi radnik« u udruženom radu, manje je njegovo pravo društvenim sredstvima u društvenom vlasništvu radi zadovoljavanja svojih ličnih, zajedničkih i društvenih potreba, on je uskraćen da kao slobodan i ravnopravan s drugim radnicima u udruženom radu upravlja svojim radom i uvjetima i rezultatima svog rada. Ograničavanjem radnog odnosa na određeno vrijeme radniku se uskraćuje mogućnost daljeg rada društvenim sredstvima i pravo da i dalje, zajedno i ravnopravno odlučuje s radnicima u radnom odnosu na neodređeno vrijeme o neotuđivim pravima po osnovi rada (minuli rad i dr.).

Zbog specifičnosti djelatnosti ili bolje reći specifične organizacije rada, organizacije sezonskog karaktera razvijaju svoj »specifični pravni poredak« (uređujući radne odnose, stvaraju »svoj moral i svoje običaje«). Kada su u pitanju samoupravni opći akti u organizacijama u kojima se zapošljava veći broj sezonskih radnika, onda veliku važnost ima postupak predlaganja, donošenja, stupanja na snagu i tumačenja tih samoupravnih općih akata. U izradi nacarta i prijedloga tih akata moraju sudjelovati sezonski radnici, neposredno ili preko radničkog savjeta ili izvršnog odbora osnovne organizacije sindikata, u kojima treba da se nalaze i sezonski radnici. Načelo sudjelovanja u samoupravljanju, po osnovi ličnog rada, nezavisno je dužini radnog vremena. Sezonski radnik mora svim svojim bićem biti uključen u proces rada, u punom smislu. Samo tako od njega se mogu zahtijevati društvene obveze koje ne treba i ne mogu da zaobiđu niti jednog za rad sposobnog građanina. Naročito se kao problem ističe, i to proizlazi iz sezonskog karaktera poslovanja, nejednaka zastupljenost u organima upravljanja radnika zaposlenih na određeno vrijeme za obavljanje sezonskih poslova u odnosu na radnike u radnom odnosu na neodređeno vrijeme. Slaba je informiranost sezonskih radnika, a neinformirani čovjek ne može realizirati pravo na samoupravljanje. Sezonski radnici imaju pravo i dužnost da biraju i da budu birani u organ samoupravne radničke kontrole (a pitanja načina, vremena i sastava tog organa utvrđuju svojim samoupravnim općim aktima u skladu sa zakonom).

⁵ Dr Vlatko Brajić, »Prestanak radnog odnosa I«, »Radni odnosi i samoupravljanje«, br. 1/1978, Beograd, str. 42 i sl.

SEZONSKA DJELATNOST

Pored djelatnosti koje se realiziraju u neprekidnom godišnjem poslovanju, pa i u tehnološki neprekidnom procesu, sezonska djelatnost se zasniva na sezonskom poslovanju (ne radi se cijelu godinu, niti cijeli dan) u vremenu od nekoliko mjeseci, u određeno doba godine. U tim organizacijama poslovanje ne teče u kontinuiranom ciklusu i ograničeno je na poslovnu sezonu.

Rad je u direktnoj vezi s prirodnim i klimatskim uvjetima, to se odražava u organizacijama u oblasti šumarstva, poljoprivrede, građevinarstva, industrije građevinskog materijala, prehrambene industrije, industrije duhana, ugostiteljstva, turističke djelatnosti i dr. Trajanje sezone zavisi o klimatskim prilikama, meteorološkim prilikama i o vanjskim faktorima na koje se može manje ili više utjecati. Najčešće se kod organizacija čija je djelatnost sezonskog karaktera pojavljuju tri karakteristična razdoblja: razdoblje potpunog mirovanja, puna sezona i vrijeme ili razdoblje prije pune odnosno nakon pune sezone.

Sezonskim poslovima smatraju se svi oni poslovi koji se u okviru djelatnosti radne organizacije obavljaju samo u određeno godišnje doba, po pravilu uvijek u isto doba godine. Sezonski i povremeni poslovi su sličan, ali ne i isti pojam. Povremeni poslovi su širi pojam. To su poslovi koji se obavljaju povremeno, od vremena do vremena, bez obzira na godišnje doba. Ti se povremeni poslovi mogu obavljati dva i više puta godišnje, ali ne uvijek u isto vrijeme. Sezonski, pak, poslovi iste vrste obavljaju se uvijek u isto doba godine. Sezonski posao je uistinu povremen, ali ta »povremenost«⁸ vezana je za određeno razdoblje godine i tada se redovito obavlja. Svi povremeni poslovi ne mogu biti sezonski. Tamo gdje se više razvija bilo koja djelatnost, pa i sezonska, opada stopa emigracije stanovništva, a povećava se stopa imigracije. Međutim, to povećanje broja stanovnika na području na kojem se razvija samo sezonska djelatnost izraženo je samo u sezoni, dok je izvan sezone neznatno. Puno je značajnije da s područja na kojem se ta djelatnost obavlja nema većeg iseljavanja. Boljom organizacijom rada, uvođenjem novih formi obavljanja usluga i drugih poslova u sezonskoj proizvodnji u širem smislu, produktivnijim radom, prilagođavanjem zakonodavstva specifičnim uvjetima rada u sezonskim djelatnostima, novim rješenjima u tehničkoj revoluciji. Treba produžavati sezonu i uvoditi nove djelatnosti i zanimanja, te tako mijenjati status kategorije »sezonača«.

Organizacija sa sezonskom djelatnošću specifične su s obzirom na uvjete rada, na korištenje radnog vremena, na produktivnost radne snage, na pretežno zaposlenu žensku radnu snagu, na specifičnost zaštite na radu (žene, omladina, ekipni rad i sl.).⁸

Te organizacije imaju specifičan raspored radnog vremena, noćnog i prekovremenog rada, odmora, zaštite, raspoređivanja na druge poslove i radne zadatke u toku trajanja radnog odnosa, specifična im je preraspodjela radnog vremena, stručno obrazovanje i osposobljavanje, smještaj i ishrana i dr.

⁸ Prof. dr Nikola Tintić, n. dj. (I knjiga), str. 497.

Definiciju pojedinih djelatnosti koje su sezonskog karaktera daju i propisi republika i pokrajina.⁷

Statusne promjene i odnosi u organizacijama sa sezonskom djelatnošću utječu direktno na radne odnose (radne organizacije sa OOUR-ima u kojima je i sezonska i nesezonska djelatnost, veličina organizacije, broj radnika, lokacija, udruživanje i sl.).

Različita su klimatska područja na kojima se nalaze te organizacije, pa je različito i trajanje »pune« odnosno »mrtve« sezone.

*Sezonski radnik** jest onaj radnik kojemu je radni odnos u sezoni osnovno i glavno zanimanje ili dopunsko zanimanje. I jedan i drugi imaju ili nemaju kvalifikaciju, odnosno školovali su se za jedno od zanimanja koje ulazi u djelatnost sezonske organizacije ili su bez kvalifikacije. Sezonski radnici su posebna kategorija radnika kod kojih je bitno razmatrati gdje se zapošljavaju, kako se zapošljavaju, kako uspostavljaju prava i dužnosti u radnom odnosu i, konačno, kako ostvaruju prava što nastupaju iz rada. Zajednički faktor sezonskog zapošljavanja jest sezonska potreba.

U analizama, statističkim i drugim dokumentima radnici na sezonskim poslovima dijele se na tri grupe: prvu grupu čine radnici koji se na sezonskim poslovima angažiraju u radnom odnosu na određeno vrijeme, drugu grupu čine radnici koji se angažiraju na temelju ugovora o djelu (rad po ugovoru), a treću grupu čine nadničari koji sezonske poslove obavljaju na imanjima individualnih poljoprivrednika. Pravni status te tri grupe radnika je vrlo različit, a njihov odnos prema radu i položaj razlikuje ih od radnika u radnom odnosu na neodređeno vrijeme. Produktivnost rada sezonskih radnika u pravilu je niža od prosječne produktivnosti. Sezoni i nesezoni sezonski radnik doživljava kao »dva svijeta«. U sezoni je sav predan radu, zaokupljen radom i učinkom, rasporedom radnog vremena i ostvarivanjem rezultata, a u nesezoni je »izvan stroja« — bez posla.

Sezonski radnici iz ruralnih sredina teško se prilagođavaju uvjetima života i rada u urbanim i drugim centrima, te proizvodnji i radu različitim od onih što su ih do tada radili. Najčešće se zapošljavaju na težim poslovima, s kvalifikacijama ili bez kvalifikacija, a uvjeti života i rada su teži (stanovanje, prehrana i sl.).

Javljuju se i drugi problemi vezani za odvojeni život od porodice, brigu o djeci i drugo, te češće povrede na radu. Stalno je prisutna želja najvećeg broja sezonskih radnika da promijene zanimanje, da se zaposle stalno, da pređu u »unosnije« djelatnosti i da na taj način osiguraju svoj radno-socijalni status.

Početak rada, trajanje rada, česti prekidi, specifična tehnologija — sve to uvjetuje i specifičnost odmora, raspored rada, obračuna osobnog dohotka, prekovremenog rada, socijalnih uvjeta, zaštite na radu, osobito zaštite i ostvarivanja prava iz mirovinsko-invalidskog osiguranja.

⁷ Npr. Zakon o ugostiteljskoj i turističkoj djelatnosti (prečišćeni tekst), »Narodne novine SRH«, br. 29/81.

* Sezonski radnik — *ouvrier saisonnier, Saisonarbeiter, seasonal workers.*

Djelatnosti u kojima ima najviše sezonskog rada jesu turizam i ugostiteljstvo, poljoprivreda, šumarstvo, građevinarstvo i zanatstvo.

Turizam i ugostiteljstvo sektor su najdinamičnije evolucije, pred kojima se ostvaruju neslućene perspektive razvoja.⁸

Te djelatnosti zapošljavaju velik broj sezonskih radnika, tako da je problem sezonske zaposlenosti jedan od njihovih najaktualnijih problema. U poslove koji se obavljaju u tim djelatnostima uvodit će se mehanizacija i automatizacija, ali udio živog rada neće se time eliminirati. Specifičnosti radnih odnosa u tim djelatnostima vezane su na »nestalnost« sezone, na pripremu radnika za posao, česte fluktuacije, neadekvatnu kvalifikacionu strukturu, problem nagrađivanja, ostvarivanja samoupravljanja i društvenog standarda. Često od čudi vremena ovisi »sezonska žetva« (prazne terase i puste plaže imaju svoju muziku!). Izboru poziva još uvijek se ne posvećuje adekvatna pažnja. U suvremenom razvoju turizma i ugostiteljstva obrazovanje odraslih postaje sve značajniji faktor, a takav društveni tretman i mora imati.

Postojeći kadrovi napuštaju organizacije i prekvalificiraju se u druga zanimanja, a novi se ne školuju zbog slabog materijalnog položaja, niskih osobnih dohodaka, noćnog i smjenskog rada, rada na dane praznika, neadekvatne zaštite na radu i drugog.

Pripreme radnika za rad treba otpočeti u vrijeme »mrtve sezone«, po programu, ekipno i organizirano.

Poljoprivreda je oduvijek imala karakter sezonskog privređivanja, rada i zapošljavanja. U toj je djelatnosti također izražena fluktuacija, koja je manja tamo gdje su uvjeti rada bolji, a radna i socijalna sigurnost veća. Svojevrsan je problem način angažiranja radnika i njihovo uvođenje u poslove u poljoprivredi, a izigravanje propisa je češće (neevidentirani rad, obračun zarada, smještaj i ostali uvjeti i sl.).

Građevinarstvo i zanatstvo još uvijek angažiraju veći broj sezonskih radnika, iako podaci govore da sve veći broj sezonskih radnika stječe status radnika u radnom odnosu na neodređeno vrijeme. Od nekvalificiranih postaju priučeni radnici, a oni, dalje, stručni i kvalificirani, što im omogućava da se ustaljuju u radnim i životnim sredinama. Postignuti su vidni rezultati u smještaju, stručnom osposobljavanju i usavršavanju građevinskih radnika. Građevinske organizacije angažiraju najveći broj radnika na sezonskim poslovima od travnja do listopada, često u intervalima zbog oscilacija u investicionoj politici i kretanja tržišta. Rješenja u preraspodjeli radnog vremena nisu uvijek prihvaćena.

Potrebe za zanatskim uslugama rastu, pa će velik broj sezonskih radnika moći naći posao izvan sezone u zanatstvu (održavanje stambenih i poslovnih prostorija, popravci strojeva i alata u drugim djelatnostima, te zadovoljavanje građana u njihovim stambeno-komunalnim potrebama).

⁸ Đuro Vekić, »Mogućnost razvoja i zapošljavanja«, Niš 1969, str. 55.

I u drugim djelatnostima (šumarstvu npr.) isti su problemi sezonskog rada. Oni će se dokidati novim tehničkim progresom i modernom tehnologijom i organizacijom rada, ali će ostati veliki utjecaj prirode na te djelatnosti, u kojima »roboti ne mogu zamijeniti ljude«.

RAZVOJ I REGULIRANJE ODNOSA

Kategorija sezonskih radnika svojom faktičnom prisutnošću u radu i odnosima u našem društvu zahtijevala je da se i propisima reguliraju radni odnosi tih radnika. To je činjeno i u predratnoj Jugoslaviji propisima o socijalnom osiguranju, o higijensko-tehničkoj zaštiti, o zapošljavanju sezonskih radnika i dr., kao i organiziranjem sindikalnih podružnica (matra 1936. osnovana je sindikalna podružnica URS-ovih obalnih radnika).

Poslije Ustava FNRJ od 31. 1. 1946. i Zakona o petogodišnjem planu razvitka narodne privrede FNRJ u godinama 1947—1951⁹, ministar rada FNRJ donosi Pravilnik o higijenskim i tehničkim zaštitnim mjerama pri eksploataciji šuma, pri radu sa poljoprivrednim mašinama i sl., te uredbe o plaćama radnika i učenika u građevinarstvu, o plaćama poljoprivrednih radnika. Tim propisima i drugim utvrđuje se kategorija sezonskih radnika, daje njihova definicija, razvrstava ih se u platne grupe, određuju troškovi i priznaju druga prava (hrana i smještaj).

Godine 1949. donesena je Uredba o zasnivanju i prestanku radnog odnosa (»Sl. list FNRJ«, br. 29/49) koja propisuje obavezan pismeni ugovor o radu sa sezonskim radnicima i vrlo precizne odredbe o pravima i dužnostima, te prestanku radnog odnosa sezonskog radnika.

Na sezonske radnike primjenjivale su se osnovne odredbe Zakona o socijalnom osiguranju radnika i službenika i njihovih porodica (»Sl. list FNRJ«, br. 70 od 8. II 1950); osigurani su od dana zasnivanja radnog odnosa njihova prava na temelju socijalnog osiguranja ne zastaravaju, ne može ih se odreći, a niti se ugovorom mogu mijenjati, »a priznavao je i materijalno obezbeđenje« za vrijeme dopusta zbog trudnoće i porođaja.

Zakon o radnim odnosima iz 1957. god. ustanovljava privremeni radni odnos i utvrđuje preciznu podjelu profesionalnih radnika i onih koji se privremeno zapošljavaju u svrhu stjecanja dopunskih prihoda.

Prema proračunima u razdoblju pred donošenje Ustava 1963. god. u našim radnim organizacijama bilo je oko 120 do 150 tisuća radnika u privremenom radnom odnosu.¹⁰ Ti radnici nisu raspolagali pravom na sudjelovanje u upravljanju poduzećem, niti u raspodjeli dohotka, iako su svojim radom sudjelovali u njegovu stvaranju.

Osnovni zakon o radnim odnosima 1965. god. ukida »privremeni radni odnos« i utvrđuje da se općim aktom radne organizacije utvrđuju slučajevi u kojima radna zajednica može primiti radnika na rad na određeno vrijeme

⁹ »Sl. list FNRJ«, broj 36/47.

¹⁰ Dr. *Borislav Blagoev*, »Samoupravni radni odnosi u Jugoslaviji«, »Radnička štampa«, Beograd 1971, str. 27.

(poslove koji se periodično ponavljaju i traju duže: sezonski poslovi u poljoprivredi, turizmu, sezonskom ugostiteljstvu itd.). Taj Zakon (OZRO) uvodi i preraspodjelu radnog vremena, specifično utvrđivanje rasporeda rada, odmora, preračunavanje ostvarenih radnih sati i dr. Isti tretman rada na određeno vrijeme (u koji, primjerice, ulazi i sezonski rad) ima Zakon o međusobnim odnosima radnika u udruženom radu (»Sl. list SFRJ«, br. 22/73). U načelu je utvrđeno da radnici koji se sezonski zapošljavaju imaju ista prava i obveze kao i radnik koji je udružio svoj rad na neodređeno vrijeme.

Od tada, sezonski se rad odvija u okviru regulative što zakonskih propisa, što samoupravnih općih akata. Mnogi od tih propisa su načelni, nekonkretni i inertni, ali je sezonski rad u nas solidnije riješen normativno nego u praksi. Udružen s drugim radnicima, sezonski radnik lično obavlja rad. On je subjekt radnih odnosa, bez obzira na trajanje rada, jer se taj radni odnos može zasnovati samo u slučajevima i pod uvjetima koji su utvrđeni zakonom (čl. 174. st. 2. Zakona o udruženom radu). Trajanje toga radnog odnosa ograničeno je prirodom poslova koje radnik obavlja, a obveza je radnika u organizacijama s sezonskom djelatnošću da svojim samoupravnim općim aktima utvrde poslove i radne zadatke koji se mogu obavljati u režimu radnog odnosa na određeno vrijeme, te slučajeve kada je takav radni odnos moguć po sistemu opće klauzule ili putem enumeracije.¹¹ To je još jedna potvrda specifičnosti tih radnih odnosa, jer su i drugačije regulirani nego u drugim organizacijama.

TEORIJSKA KONCEPCIJA

Sezonski radni odnos kao oblik radnog odnosa ima naročito značenje i posebne karakteristike, a nosi sa sobom karakteristike društva u kojem se taj rad uspostavlja. Sezonski radnik nije u ljestvici prava »niži«. On je slobodan, udružen radnik, ravnopravan s drugima o odlučivanju. On je dio većine koja se sporazumijeva i dogovara. Sezonski radni odnos je »živ« i »primjenjiv«, a ne statičan odnos. Dijeli sudbinu dinamičnosti radnog odnosa kao društvenog odnosa uopće.¹² Budući da je trajanje sezonskih poslova različito, trajanje takvoga radnog odnosa poklapa se s trajanjem određenoga sezonskog posla. Rad na određeno vrijeme je posebna pravna kategorija u oblasti radno-pravnih odnosa. Njime se želi da se određeni rad obavi samo u izuzetnim situacijama, a da nakon toga radnik prestane s radom. Rad na određeno vrijeme može biti s punim ili sa skraćenim radnim vremenom, sa »sezonskim« karakteristikama uvjeta rada, mjesta rada, vremena rada, kontinuiteta obavljanja posla, profesionalnog statusa radnika i dr. Zato kažemo da radni odnos sezonskih radnika ima svoje mjesto u sistemu radnog zakonodavstva, a organizacije u kojima se taj radni odnos zasniva su organizacije »sa posebnim osobenostima procesa rada, organizacije rada i proizvodnje«. Iako trajanje radnog odnosa nije bitan element za opći pojam radnog odnosa, najznačajnija razlika između radnog odnosa na određeno vrijeme uopće, i radnog odnosa na određeno vrijeme za obavljanje sezonskih poslova jesu u

¹¹ Dr Zoran Ivošević, »Radni odnos na određeno vrijeme«, Priručnik »Radničko samoupravljanje«, Beograd, 3/81, str. 31.

¹² Dr Joško Perlain, »Radni odnos«, Split 1978, str. 49.

tome što je ovaj drugi ograničen u pogledu trajanja zbog prirode poslova za čije se obavljanje zasniva, i vremena kada se ti poslovi mogu obaviti. Rad na određeno vrijeme može se određivati bilo u vremenskom odnosno kalendarskom trajanju (npr. od 1. 3. do 1. 10), ili dok traju poslovi, odnosno radni zadaci zbog kojih se i zasniva radni odnos na određeno vrijeme za obavljanje sezonskih poslova. I u tome je njegova specifičnost, atipičnost. Zato je radni odnos na određeno vrijeme izvan pravila, izuzetan radni odnos, reguliran normama *ius cogens*. Samoupravnim općim aktom utvrđuje se vrsta i trajanje sezonskih poslova prema djelatnosti organizacije.

Radnik koji je zasnovao radni odnos na određeno vrijeme ima sva prava, obveze i odgovornosti kao i radnik u radnom odnosu na neodređeno vrijeme, a obim prava potvrđuje se prema doprinosu u radu ili dužini radnog vremena i zavisno doprinosu, odnosno dužini radnog vremena.¹² Kada republički, odnosno pokrajinski propis određuje trajanje sezonskog rada na osam, devet mjeseci, to znači da je to najduže dozvoljeno trajanje radnog odnosa na obavljanju sezonskih poslova u jednoj kalendarskoj godini. Za obavljanje poslova koji traju duže ne može se reći da su sezonski. Istina, to mogu biti poslovi određenog trajanja, ali po drugoj osnovi, a ne po osnovi sezone.

Trajanje radnog odnosa na određeno vrijeme za obavljanje sezonskih poslova ima nekoliko elemenata. Prvo, trajanje radnog odnosa, u ovom slučaju, bitan je element toga radnog odnosa; vezano je za sezonu, a početak i kraj sezone uglavnom je objektivno određen. Drugo, to vrijeme je značajno i za način prestanka radnog odnosa, jer radni odnos zasnovan na određeno vrijeme za obavljanje sezonskih poslova prestaje istekom vremena na koje je zasnovan, a to je, u pravilu, završetkom sezone. Treće, trajanje sezonskog rada direktno određuje prava kojima je uvjet određeno odnosno prethodno trajanje radnog odnosa. Trajanje je unaprijed određeno trajanjem sezone, što se izričito naglašava u zasnivanju radnog odnosa: »subjekti su radnog odnosa unaprijed utvrdili rok (vrijeme) trajanja radnog odnosa«.¹³

Određen je na način koji nedvojbeno potvrđuje početak, trajanje i prestanak tog radnog odnosa (»Nijedan pravni poredak ne isključuje mogućnost zasnivanja radnog odnosa na određeno vrijeme«).^{13a} Ovdje je sama priroda stvari nametnula vrijeme (djelatnost organizacija, način proizvodnje, organizacija rada, plan organizacije, ostale specifičnosti i dr.). Za najveći broj radnika u sezoni to je glavno zanimanje.

Radnik koji je zasnovao radni odnos na određeno vrijeme smatra se u sudskoj praksi nezaposlenim kada se prijavi na oglas ili konkurs za zasnivanje radnog odnosa na neodređeno vrijeme.¹⁴ Sezonski radnik se svake sezone ponovno zapošljava i stupa u radni odnos na određeno vrijeme.¹⁵ Za trajanje radnog odnosa isključena je volja. Trajanje određuje sezona, poslovna sezona, uvijek kraća od kalendarske godine i neposredno zavisna o prirodnim i klimatskim uvjetima.

¹² Dr *Vlajko Brajić*, »Radno pravo«, n. dj. str. 119.

¹³ Prof. dr *Nikola Tintić*, »Radno i socijalno pravo«, n. dj. I, str. 400.

^{13a} Prof. dr *Nikola Tintić*, »Radno i socijalno pravo«, n. dj. I, str. 400.

¹⁴ Odluka Suda udruženog rada Srbije br. 686/78 od 26. 12. 1978. (»Radni odnosi i samoupravljanje« 6/79 — 58).

¹⁵ Prof. dr *Nikola Tintić*, isto (I), str. 418.

Kolika je lična radno-pravna veza sezonskog radnika s drugim radnicima u organizaciji? Sezonski poslovi u organizaciji neophodni su za »pravilno i efikasno funkcioniranje organizacije, za obavljanje njene redovne djelatnosti«, iako sezonski radnik ne čini »nerazdvojni dio stalnih kadrova u organizaciji.«¹⁶

Profesionalnost zaposlenja kriterij je i za razgraničenje radnog odnosa na određeno vrijeme za obavljanje sezonskih poslova od angažiranja radnika u tzv. »privremenom radu«.

Radnici sezonci su profesionalni radnici u sezonskim organizacijama, ali su zbog objektivnih prirodnih uvjeta prinuđeni da privremeno prekidaju u toku godine radni odnos, zbog periodičnog prekida tih poslova. Za njih je sezonski rad njihovo stvarno redovno i glavno zanimanje.

Dobrovoljnost je bitan element radnog odnosa i čini dio općeg prava na rad u socijalističkoj državi¹⁷ bitno determiniran i određenim stanjem besposlice i vremenske ograničenosti trajanja sezonskog radnog odnosa.

Napredovanje radnika u toku trajanja radnog odnosa sve više poprima karakteristike bitnog elementa pojma radnog odnosa. Najčešće ono i ne postoji za sezonskog radnika (objektivna situacija trajanja i organizacije rada), on ne stječe iskustvo, ne teče mu kontinuirano radni staž i dr.

Radni odnos sezonskih radnika je statusni radni odnos, jer je manifestacija već unaprijed reguliranih odnosa pravnim normama (zakonom ili samoupravnim općim aktom).

Iako se u teoriji spominje i pojam »stalnih sezonskih radnika«, stalnost zaposlenja nema značenja za sezonske radnike.

ZASNIVANJE RADNOG ODNOSA

Zasnivanje sezonskog radnog odnosa skup je radnji, postupaka i načina u stupanju sezonskog radnika na rad, odnosno način i pravna osnova za početak rada sezonskog radnika. Posmatrane po vremenu, pojedine radnje su u vezi s planom kadrova, s donošenjem odluke o potrebnom broju izvršitelja na pojedinim poslovima i radnim zadacima koji se zovu sezonski, s utvrđivanjem prethodnog provjeravanja radnih sposobnosti, izborom odgovarajućih radnika, te u vezi s ostvarivanjem prava i dužnosti iz radnog odnosa. Prema postupku »nadležnosti« organa, te radnje možemo podijeliti na postupak vezan za samoupravna opća akta, za odluke radničkog savjeta ili po njemu izabranog organa i postupanja drugih (poslovnih organa, stručnih službi i dr.), bez obzira na to da li se radilo o materijalnoj ili o formalnoj prirodi tih radnji i postupaka.

Bez obzira na broj sezonskih radnika, organizacija mora imati definiranu kadrovsku politiku u sistemu planiranja. Broj i dinamika zapošljavanja radnika utvrđuju se planom. Odluka radničkog savjeta o potrebi zasnivanja radnog odnosa s određenim brojem radnika sadrži: broj radnika, profil i trajanje rada u sezoni. Između načina zasnivanja radnog odnosa na neodređe-

¹⁶ i ¹⁷ Prof. dr Aleksandar Baltić, »Radni odnosi u teoriji i praksi«, Beograd 1968, str. 15 i 18.

no i na određeno vrijeme nema razlike (nadležnost organa, posebni uvjeti, radno iskustvo, radni staž).

Bitni su rokovi u kojima se zainteresirani radnici javljaju na oglas, te rokovi za donošenje odluke o izboru. Provjeravanje stručnih i drugih sposobnosti radnika za obavljanje poslova može se obaviti i prije zasnivanja radnog odnosa. Zbog ograničenog trajanja sezonskog rada uputnije je koristiti se institutom prethodnog provjeravanja stručnih i drugih radnih sposobnosti radnika, pa i stvoriti »rang listu« prioriteta zapošljavanja, da bi se tim redoslijedom zapošljavali radnici u slučaju kada stanoviti broj radnika u sezoni iznenadno prestane raditi. I u pogledu radnog iskustva, kao posebnog uvjeta za zasnivanje radnog odnosa, praksa se mora mijenjati, i taj uvjet svoditi na neophodnu (najmanju) mjeru.

Republički i pokrajinski zakoni omogućavaju da se radni odnos na određeno vrijeme može zasnovati i bez javnog oglašavanja, te da radnik može stupiti na rad i prije nego što odluka o njegovu izboru postane konačna. Praksa u organizacijama sezonskog karaktera to već koristi, ali je nužna restriktivnost i dosljednost. Organizacije koje planski pristupaju angažiranju sezonskih radnika mogu i treba da u »vansezoni« provedu cjelokupni postupak zasnivanja radnog odnosa: donošenje odluke o broju i strukturi kadrova, o raspisivanju oglasa, o podnošenju prijava i suradnji sa zajednicom za zapošljavanje, zatim odluku o prijavama kandidata, o prigovorima i dr., te pribavljanju izjave o udruživanju rada radnika. Tek stupanjem izabranog kandidata na rad okončava se postupak zasnivanja radnog odnosa radnika. Sve to vrijedi ako su ispunjena dva osnovna uvjeta: da postoji pravna osnova i da se u određenoj organizaciji obavljaju sezonski poslovi.

Bez obzira na broj radnika u sezoni, njima se prije davanja pismene izjave (da su upoznati i sa samoupravnim općim aktima i da ih prihvaćaju) moraju ta samoupravna opća akta uručiti. Pored toga, organizacija je dužna unaprijed upoznati radnika s uvjetima rada i trajanjem rada, a bez obzira na trajanje rada, radnik se mora osposobiti za rad i za upotrebu propisanih zaštitnih sredstava i mjera koje se moraju koristiti pri radu. Dobra je praksa nekih organizacija da radnike prije »ulaska« u rad »uvode« preko tečajeva, seminara, kraćeg ili dužeg priučavanja, prethodnog provjeravanja. Na taj način ulazak u radni odnos humanizira se, postaje »međuljudskiji«, sadržajni, a to smanjuje konflikte i stresove. Sve je to skopčano s troškovima i posebnim postupkom, ali je od velike koristi, i za radnika i za organizaciju.

Iako je uputnije u tim slučajevima zasnivanja radnog odnosa obaviti prethodno provjeravanje sposobnosti, neke organizacije predviđaju probni rad. To mora biti regulirano u samoupravnim općim aktima, a postupak što kraći i jednostavniji. Probni rad isključuje prethodnu provjeru. Probni rad je poseban uvjet rada, koji se češće regulira, a rjeđe koristi. U postupku sudjeluje poseban organ koji prati i ocjenjuje rad radnika u tom »pokusnom« periodu.

U vezi sa zasnivanjem radnog odnosa sezonskih radnika nužno je imati u vidu i adekvatnu primjenu drugih pojmova, radnopravnih instituta: o pravnoj fikciji, o postojanju radnog odnosa na neodređeno vrijeme, o preobražaju radnog odnosa, o dopunskom radu, o zapošljavanju studenata i učenika u sezoni i dr.

U organizacijama udruženog rada sezonskog karaktera može se uvoditi, i uvodi se, rad s radnim vremenom kraćim od punog radnog vremena. Isto tako, čest je slučaj tzv. »višestrukog radnog odnosa« radnika koji u dvije ili više organizacija ostvaruje puno radno vrijeme, a u svakoj od njih ostvaruju prava srazmjerno vremenu rada.

Rad kod kuće radnika jedan je od vidova posebnog sudjelovanja u udruženom radu, koji se zbog prirode posla u sezoni sve više prakticira, ali nisu ni izdaleka iskorištene sve njegove prednosti i mogućnosti (smanjenje izdataka za prijevoz na posao i s posla, topli obrok, maksimalno korištenje individualnih sklonosti radnika i dr.).

U organizacijama udruženog rada sa sezonskom djelatnošću može se obavljati i treba da se obavlja prijem i obučavanje pripravnika (valja donijeti plan prijema pripravnika, utvrditi broj i strukturu, regulirati trajanje pripravnčkog staža, program osposobljavanja i način provjeravanja osposobljenosti).

PODACI U MEĐUREPUBLIČKO-POKRAJINSKOM ZAPOS LJAVANJU
1979. GODINE*

Iz SR—SAP u SR—SAP	Svega	SR Srbija							
		SR BiH	SR Crna Gora	SR Hrvatska	SR Makedonija	SR Slovenija	Uži terit.	SAP Kosovo	SAP Vojvodina
SR Bosna i Hercegovina	5.260	—	36	2.774	5	1.070	390	17	968
SR Crna Gora	621	47	—	543	2	1	28	—	—
SR Hrvatska	1.432	977	97	—	12	220	41	8	77
SR Makedonija	117	8	1	3	—	62	33	6	4
SR Slovenija	285	96	4	60	4	—	16	70	35
SR Srbija	2.812	587	196	704	255	550	435	25	60
Uži teritorij	1.009	242	84	345	116	189	—	10	23
SAP Kosovo	885	48	96	76	134	331	163	—	37
SAP Vojvodina	918	297	16	283	5	30	272	15	—
UKUPNO:	10.527	1.715	334	4.084	278	1.903	943	126	1.114

* Podaci Saveznog biroa za poslove zapošljavanja

— udio u ukupnom stanovništvu	— svega %	61,3	61,9	67,0	62,6	63,2	64,0	65,1	64,2	6
	— žena	59,8	61,1	59,2	60,5	—	—	—	—	—
3. AKTIVNO UKUPNO	tisuća osoba	7.741	7.849	8.340	8.890	9.107	9.374	9.645	9.920	10.18
— udio u ukupnom stanovništvu u radnom kontingentu	— svega %	48,7	46,3	45,0	43,3	42,7	42,0	31,5	41,1	4
	— žena	35,1	30,7	31,1	30,7	—	—	—	—	—
4. ZAPOSLENO UKUPNO	— %	81,6	74,9	74,2	69,2	—	—	—	—	—
	u tisućama osoba	1.517	1.836	3.242	4.034	4.555	5.410	6.270	7.341	8.59
— udio zaposlenih u ukupnom	— %	9,5	10,8	17,5	19,7	21,4	24,3	27,0	30,5	3
— udio zaposlenih u radnom kontingentu	— %	15,6	17,5	28,8	31,4	33,8	37,8	41,4	47,4	5
— udio zaposlenih prema aktivnom	— %	19,5	23,4	38,9	45,4	50,0	57,7	65,0	74,0	8
— udio žena u ukupno zaposlenima	— %	—	24,6	29,0	32,5	—	—	—	—	—
5. POLJOPRIVREDNO UKUPNO	u tisućama osoba	10.606	10.316	9.198	7.844	7.000	6.100	5.200	4.534	3.95
— udio poljoprivrednog u ukupn.	— %	67,2	60,9	49,6	38,2	32,8	27,4	26,7	18,8	1
	— %	35,2	31,6	25,3	20,5	18,0	15,3	12,7	10,9	—

Izvor: SGJ — popis stanovništva 1953—1961, 1971; Jugoslavensski pregled br. 6/1974. Nacrt osnova zajedničke poljoprivredne strategije i planova za period 1976—1985, ročnog razvoja SFRJ do 1985, SNS 1975, Beograd. Udio poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu smanjen u 1938. na 67% u 1948. god.; 50% u 1961; 38% u 1971. i 34% u 1974, a predviđa se da će ono 1985. iznositi 22,5% u god. samo 13,4% od ukupnog stanovništva, (po prof. Deželjinu, »Naučno-tehnički progres i zaposlenost u SFRJ do kraja 1977).

STRUKTURA RADNIKA NA SEZONSKIM POSLOVIMA**

Na sezonskim poslovima zapošljavaju se lica uglavnom bez stručnog obrazovanja — 58,3%; KV i VKV radnika bilo je 23,1%; PKV i nižeg obrazovanja 10,9%; lica sa srednjim obrazovanjem 5,9%; lica s visokim obrazovanjem 1,1% i višim obrazovanjem 0,7%.

STRUKTURA PO SPOLU

Podaci su oskudni, ali prema Informaciji saveznog biroa za zapošljavanje, žene u sezonskoj zaposlenosti po republikama i pokrajinama čine:

Crna Gora 70%; Srbija 38,7%; Makedonija 62%; SAP Vojvodina 58%; Hrvatska 53,8%; Slovenija 55,6% i SAP Kosovo 12%.

STAROSNA STRUKTURA

Među »sezoncima« ima lica svih uzrasta, čak i djece. Danas su sve češći slučajevi angažiranja isuviše mladih ili već starih i iznemoglih lica, osobito u poljoprivredi. Razlog je u prvom redu nedostatak sposobne radne snage, koja mahom traži zaposlenje na neodređeno vrijeme u društvenom sektoru privrede.

PODRUČJA IZ KOJIH SE ANGAŽIRAJU RADNICI ZA SEZONSKE POSLOVE

Na području Jugoslavije veoma je heterogena slika po republikama i pokrajinama u zapošljavanju sezonskih radnika. Npr., područje Bosne i Hercegovine još je izrazito emigraciono, a Slovenija, Hrvatska i Vojvodina imigraciono područje.

Velik broj organizacija nastoji angažirati lokalno stanovništvo za obavljanje sezonskih poslova. Razlog je višestruk: teže je doći do radnika iz drugih područja, a veći su troškovi angažiranja.

Procjenjuje se da godišnje sezonski radi oko 350.000 do 400.000 radnika, i to najvećim dijelom u poljoprivredi, građevinarstvu i ugostiteljsko-turističkoj djelatnosti.

** Informacija Saveznog biroa za zapošljavanje

SR Crna Gora	13.519	3,8	6.342	46,9	13.314	3,8	6.972
SR Hrvatska	83.748	23,6	21.203	25,3	81.890	23,3	20.147
SR Makedonija	33.701	9,6	15.851	47,0	29.046	8,3	15.712
SR Slovenija	20.378	5,7	2.982	14,6	18.054	5,1	2.482
SR Srbija	128.192	36,1	58.738	45,8	137.757	39,2	68.525
Uži teritorij	74.290	20,9	39.605	53,3	76.603	21,8	37.545
SAP Kosovo	14.686	4,1	2.550	17,4	16.191	4,6	3.793
SAP Vojvodina	39.216	11,1	16.583	42,3	44.963	12,8	27.187
U K U P N O	354.770	100,0	141.997	40,0	351.083	100,00	138.839

* Podaci Saveznog biroa za poslove zapošljavanja

Fluktuacija radnika 1980. godine*

Prosjeak cijele godine	U privredi	U vanprivredi	Poljopriveda, ugostiteljstvo
1,19%	1,24%	0,90%	2,15%

Krajem 1980. u poljoprivredi fluktuacija je iznosila čak 4,41%.

NAPOMENA: Procenat napuštanja posla ispod 1% ostvaren je samo u djelatnostima s povoljnim uvjetima rada i visokim zaradama (zdravstvo i socijalna zaštita — 0,84%, obrazovanje i kultura — 0,90%, društveno-političke zajednice i organizacije — 0,94%, oblast finansijskih i drugih usluga — 0,89%).

APRIL 1981. — Fluktuacija radnika**

Jugoslavija	1,08%
Slovenija	1,38%
B i H	1,13%
Vojvodina	1,11%
Kosovo	1,08%
Srbija	1,05%
Hrvatska	0,94%
Makedonija	0,92%
Crna Gora	0,61%

Fluktuacija	%
U privredi	1,14
U vanprivredi	0,76
Građevinarstvo	1,84
Poljopriveda i ribarstvo	1,26
Ugostiteljstvo i turizam	1,19
Saobraćaj i veze	1,06

Dužina sezonskog rada i fluktuacija sezonaca u 1972. god. prava je slika stanja u sezonskim djelatnostima tog vremena (»Hotelska kuća«, Opatija, 1974):

* »Ekonomska politika« od 27. 4. 1981.

** »Ekonomska politika« od 21. 9. 1981

Dužina staža	ISPITANICI			
	Muški	Ženski	Bez odgovora	Ukupno
Jedna sezona rada	109	303	2	414 (28,54%)
Dvije sezone	55	204	2	261 (18,03%)
Tri sezone	36	138	1	176 (12,09%)
Četiri sezone	20	130	2	152 (10,44%)
Pet i više sezona	55	382	11	448 (30,95%)

Istovremeno se može pratiti i jedan od glavnih razloga česte fluktuacije u niskim osobnim dohocima (»Ekonomska politika« od 25. V 1981).

Prosječni osobni dohoci 1980:

XII/1980.			
Jugoslavija	8.650	1980. 1979.	27%
XII/1980. Privreda vanprivreda		8331 10327	realan pad 7/%
XII/1980. Građevinarstvo		7370	
Turizam — ugostiteljstvo		7450	
Poljoprivreda XII/1980.		7864	

GDJE TRAZITI RJEŠENJA

Ogromne su stvaralačke snage, ljudski potencijali u radnicima koji sezonski obavljaju rad. Njihov status u prvom redu za njih ima životnu važnost, a i za naše društvo u cjelini. Osloboditi te stvaralačke snage značilo bi da ti radnici, s ostalima, budu ravnopravni faktor ekonomskog, socijalnog i kulturnog razvoja u suvremenom društvu.

Najveći broj sezonskih radnika za vrijeme sezone zarađuje za sezonu i nesezonu, pa daje kud i kamo više živog rada nego što prima u vidu osobnog dohotka, naknada i sl. Dugotrajno, cjelodnevno sezonsko iscrpljivanje nema svoju cijenu u osobnom dohotku, već najčešće u iznuravanju, neadekvatnom odmoru i čestim povredama, a i profesionalnim i drugim oboljenjima. Prva stepenica oslobađanja rada sezonskog radnika bila bi stalnost zaposlenja. Druga rješenja nisu toliko važna koliko ovo. Svaki sezonski rad je rad pod otežanim uvjetima i nije neopravdano razmišljanje o beneficiranom radnom stažu, blažim kriterijima za stjecanje prava na novčanu naknadu za vrijeme nezaposlenosti i sl. Sezonski rad ne mogu riješiti samo organizacije sa sezonskom djelatnošću. One sporazumima moraju »oploditi« inicijative suradnje i kao loze i lijanse s drugima se povezivati; npr., zimi u hotelima i drugim objektima u gradovima, a ljeti u turističkim centrima na Jadranu i drugdje;

čišćenje okoline, servisnih mjesnih zajednica i sl.; manje radionice ili pogoni drugih fabrika, izrada raznih vrsta suvenira, opreme koju turisti koriste za vrijeme odmora, dosta poslova za pripremu sezone u svim djelatnostima.

Sezonski karakter zaposlenosti prisiljava ljude da se orijentiraju na tzv. *dvojna zanimanja*. Osposobljavanje za dvojna zanimanja dosta je teško. Tamo gdje se provodi, ide na uštrb stručnosti u jednom ili u drugom zanimanju. To se rješava u okviru proizvodne kooperacije odnosno udruživanja rada i sredstava s organizacijama pojedinih industrijskih djelatnosti, banaka, trgovine, male privrede i sl.

Prošlost nam je pokazala da nije bilo nedostatka propisa o sezonskim radnicima, već je riječ o nedostatku prakse i manjkavim rješenjima u tumačenju i primjeni tih propisa. Međutim, propisi su svojim ograničenjima više štetili nego koristili rješavanju statusa sezonskih radnika i tako sputavali samoupravnu regulativu da iznalazi rješenja i kreira novo radno samoupravno zakonodavstvo.

Na sezonskim radnicima potvrđena je sva složenost, osjetljivost i »kontraverzност« prava na rad, te njegov važnost za odnose što prate život sezone. Pravo na rad realizira se samo u kratkoj sezoni. Stalnosti zaposlenja nema, ravnopravnog sudjelovanja u raspodjeli dohotka nema, a samim tim sezoncima su uskraćena i druga prava što iz ovoga rada izvire. Zbog toga što društvo, za sada, ne može omogućiti ostvarivanje prava na zapošljavanje, treba sezoncima omogućiti ostvarivanje prava za vrijeme privremene nezaposlenosti. Za sezonske radnike se u stalnosti i stabilnosti radnog odnosa manifestiraju tekući i dugoročni interesi radničke klase. Sezonski radnik mora biti organiziran i motiviran za nove rezultate udruženog rada i jednaka prava upravljanja poslovima i sredstvima društvene reprodukcije. Pravo na rad ne može zamijeniti primanje naknade za vrijeme nezaposlenosti bez obzira na to koliko ona iznosila.

Sezonski radnik se kao enklava uključuje u udruženi rad, u dugotrajniji i sveobuhvatniji proces, započet prije njegova ulaska u radni odnos i nastavljen nakon što prestane raditi. Nema opravdanja da prestankom sezone prestane mogućnost korištenja društvenih sredstava i prava rada tim sredstvima te da prestane radni odnos sezonskog radnika. Nužna je dorada propisa o odmorima i dopustima sezonaca, o zasnivanju radnog odnosa, o prethodnom provjeravanju, o pravu na obrazovanje i doškolovanje, o mjerilima za ostvarivanje prava na osobni dohodak i druga osobna primanja, te prava iz fonda zajedničke potrošnje.

Izvansezonu treba koristiti za dopunsko stručno osposobljavanje radnika, za dokvalifikaciju, za povećano informiranje, za rad delegacija i organa u organizacijama, za usavršavanje »internog zakonodavstva«, za detaljnije analiziranje rezultata rada, programiranje i planiranje, za istraživanje tržišta, za pripremu naredne sezone i druge poslove.

Summary

SOME SPECIAL ASPECTS OF LABOUR RELATIONSHIPS ESTABLISHED FOR A SPECIFIED PERIOD OF TIME FOR PERFORMING SEASONAL JOBS

Labour legislation and labour law theory have long known labour relationships that are established for a specified period of time as is manifested *inter alia* in the case of seasonal jobs. Annually more than 400,000 workers are employed in the social sector of Yugoslavia at seasonal jobs in organizations whose operations are strictly dependent on climatic conditions. In view of this, the author deals with specific questions involving the more specific labour relationships of these workers, e. g. the realization of workers' rights, obligations and responsibilities; the structure and level of the vocational training of the personnel; outstanding fluctuation; workers »strolling« through organizations and professions; the absence of seasonal workers in administration, decision-making and allocation which reduces their interest in increasing the work productivity and operational success of organizations of associated labour (in tourism, hotel (restaurant management, agriculture, forestry, communications, construction, public services, etc.). Seasonal labour relationships are specific in regard to the work conditions, place of work, working hours, incontinuity of work performance and professional status, and at that for a maximum period of eight or nine months a year. In addition, the special aspects of personnel planning are taken into consideration as are the training period (preliminary testing, traineeship), the employment record for the duration of the labour relationship, work breaks and vacations, personal incomes, the right to use resources allocated for collective consumption and other rights in accordance with the base of labour, particularly those connected with health insurance and social security as well as the right to a period of temporary unemployment.

Seasonal workers are a part of our society just as they and their labour relationships are a part of our social relationships. In addition to the information presented, it is proposed that self-management and other acts be initiated that would improve the status of these workers.

PRESTANAK RADNOG ODNOSA KAO DISCIPLINSKA MJERA

Dr VLADIMIR KORUN, izvanredni profesor
Republički komitet za delo, Ljubljana

UDK 331.64 (497.1)
Izvorni znanstveni članak
Ur. 1. VII 1983.

U ovom radu obrađuju se neka bitna pitanja pozitivnog reguliranja prestanka radnog odnosa kao disciplinske mjere prema novim zakonskim rješenjima u SR Sloveniji.

U djelu se, pored opredjelenja ishodišta prema Zakonu o udruženom radu, daje kratak historijat razvoja zakonskog reguliranja navedenog pravnog instituta na jednoj i odgovarajuću analizu pojedinih zakonskih rješenja prema nekim pozitivnim izvorima, počevši od Zakona o radnim odnosima od 1957. god. dalje na drugoj strani.

Bitna konstatacija, koja iz ovoga članka proizlazi je ta da se ne radi o nekom novom radnom pravnom institutu ali da sadašnja pozitivno-pravna rješenja žele pojačati odgovornost za obavljanje radnih odnosa i radne discipline.

UVOD

Područje pravnog reguliranja odgovornosti radnika za radne obaveze i radnu disciplinu jeste i bit će sve aktualnije, prima sve veći i snažniji smisao, ulogu i mjesto u našem samoupravnom socijalističkom društvu, pa tako i u, svim odnosima koji ga predstavljaju.

Problem odgovornost iza radne obaveze i radnu disciplinu možemo analizirati s različitih aspekata, a u prvom redu s društveno-političkog, ekonomskog, socijalnog, sociološkog, psihološkog, a ne na kraju i s pravnog aspekta.

Gledati na problem odgovornosti za radne obaveze i radnu disciplinu s pravnog aspekta, to znači pokušati odrediti mjesto, značenje i ulogu onih pitanja koje pravo uzima u svoj okvir kao relevantna i kao sredstva za postizanje određenih ciljeva što ih je na tom području postavilo.

Problem navedene vrste pravne odgovornosti, pored odgovornosti za štetu i krivične odgovornosti, svojim marginalnim dijelom spada u radno pravo, odnosno u dio prava reguliranja radnih odnosa.

Nije potrebno osobito potcrtavati vrijednost navedene problematike, jer se u njoj mogu ogledati svi međusobni odnosi radnika u udruženom radu i na toj osnovi utvrditi njihov kvalitet. Da vrijednost tih odnosa i odgovarajuće mjesto u okviru prava i postoji, nama može kao dokaz poslužiti već pristup samog Zakona o udruženom radu toj problematici (Sl. list SFRJ, br. 53/76). Taj zakon pitanja odgovornosti za radne obaveze i radnu disciplinu na

odgovarajući način uključuje u sve svoje pojedine sadržajne dijelove. Tako možemo odgovor na to pitanje naći i u okviru osnovnih odredbi toga zakona, kao npr. već u članu 2¹.

O problematici disciplinske odgovornosti (kako Zakon o udruženom radu na nov način utvrđuje stari termin za odgovornost za radne obaveze i radnu disciplinu) ne možemo raspravljati bez poznavanja disciplinskih mjera.

Zato možemo ukratko sve disciplinske mjere, u najširem smislu, slično određivanju odgovarajućih sankcijskih mjera u drugim vrstama pravnih odgovornosti, utvrditi kao odgovarajuća zakonom regulirana sredstva za postizanje onih ciljeva zbog kojih odgovarajuća vrsta pravne odgovornost i postoji.

Ako pokušamo pobliže odrediti smisao i značenje disciplinskih mjera, prinijereno našem samoupravnom socijalističkom pravnom sistemu, onda možemo reći da su disciplinske mjere ona prinudna heteronomno regulirana sredstva koja preventivno i kurativno djeluju s ciljem da se osigura odgovarajuće ponašanje svakog radnika na jednoj i svih radnika udruženih u osnovnoj ili drugoj organizaciji udruženog rada na drugoj strani da bi se ostvarili ciljevi samoupravnog udruživanja rada i sredstava.²

Sama činjenica potrebe preventivnog i kurativnog djelovanja disciplinskih mjera, tj. da one već samim svojim postojanjem pozitivno djeluju, na odgovarajući način na jednoj strani, i prema efektu odnosno dometu njihova izricanja na drugoj, zahtijeva da se sve te mjere nadopune u više vidova, a najmanje u stvarnom, vremenskom i, konačno, u pravnom.

Da bi se moglo očekivati u prvom redu preventivno djelovanje disciplinskih mjera, potrebno je odgovarajuće sinhrono djelovanje u smjeru ranije postavljenih ciljeva: garantirati odgovarajuće ponašanje svih radnika u udruženom radu. No, u određenim konfliktnim situacijama ipak ne može biti dovoljno samo preventivno djelovanje, pa je zato potrebno pristupiti njihovom izricanju, tj. uspostavljanju njihova kurativnog djelovanja.

Konačna konzekvenca navedenoga kurativnog značenja disciplinske odgovornosti, osobito u najtežim konfliktnim situacijama u kojima nije moguće drugčije rješenje, jest izricanje mjere prestanka radnog odnosa.

Mjera prestanka radnog odnosa, kao najteža disciplinska mjera koja nas ovdje zanima, neminovno je jedan od najosjetljivijih radnopravnih instituta. Zbog navedenog, a osobito zbog određenih zakonski reguliranih negativnih posljedica koje iz izvršenja te mjere proizlaze, a u prvom redu zbog prestanka radnog odnosa, ta disciplinska mjera doživljava stalne promjene i nadopune.

Smisao tih promjena navedenog instituta najprije je u tome kako ga što više približiti samoupravnoj praksi, a na drugoj strani učiniti što više efikasnim. Taj smisao proizlazi i iz odgovarajućih zakonskih promjena u SR Sloveniji do kojih je došlo sredinom protekle godine, a uključene su u okvir do sada najveće promjene Zakona o radnim odnosima te republike od donošenja tog zakona, na osnovi Zakona o udruženom radu, u 1977. godini. Navede-

¹ U članu 2. ZUR-a među ostalim je rečeno: »... društveni karakter rada koji proizlazi iz međusobne zavisnosti, povezanosti i odgovornosti radnika u udruženom radu...«

² U prvom redu odgovarajuća društvena svijest svakog radnika i svih radnika unutar udruženog rada zajedno.

nim zakonskim novitetima željela se u prvom redu postići veća odgovornost u najširem smislu, i van određivanja nekih u tom članku naznačenih promjena u okviru područja disciplinske odgovornosti.³

OPĆE

Disciplinska mjera prestanka radnog odnosa kao najteža radnopravna sankcija nije nov pravni institut.

Iako ne prema terminu, već prema sadržaju i (ili) prema drugim karakteristikama taj institut postojao je već u okviru prvoga jugoslavenskog radnog zakonodavstva — u Zakonu o radnim odnosima iz 1957. godine.⁴

Prema tadašnjim shvaćanjima, društveno-političkim i drugim uvjetima, a osobito s obzirom na početke razvoja samoupravnog socijalističkog sistema, u vezi s tim pa i radnim zakonodavstvom, kao najstrožu sankciju navedeni zakon regulirao je »otpuštanje iz privredne organizacije«. Za razliku od pozitivnopravnog radnog zakonodavstva, taj zakon je sam regulirao pojedine teže povrede radnih obaveza i radne discipline, ali ipak nije posebno regulirao one za koje bi se moglo ili moralo izreći kao disciplinsku kaznu (tada opći pojam za disciplinsku mjeru) otpuštanje iz privredne organizacije (prestanak radnog odnosa).

Zakon o radnim odnosima iz 1957. god. slično je Zakonu o udruženom radu imao najprije generalnu odredbu, prema kojoj »... se kazna otpuštanja iz privredne organizacije može izreći protiv radnika za takvu povredu radne discipline, koja ima za privredu organizaciju teže materijalne ili druge posljedice...«, kao ona iz gore navedenog važećeg zakona, prema kojoj se »mjera prestanka radnog odnosa može izreći za teže povrede radnih obaveza kojima se uzrokuje poremećaj odnosa u obavljanju poslova odnosno izvršavanju radnih zadataka, onemogućava ili otežava rad drugih radnika ili na drugi način izazivaju poremećaji u procesu rada«.⁵

Pored tzv. »osobito teških« povreda radnih obaveza i radne discipline Zakon o radnim odnosima iz 1957. god. određivao je i one, koje mogu biti naročita opasnost za privrednu organizaciju. I jedne, i druge, i njihovo dalje konkretiziranje, bili su predmet samoupravne regulative.⁶

Možemo konstatirati da zakon iz 1957. god. nije decidirano određivao one teže povrede radnih obaveza i radne discipline za koje bi radnici mogli ili morali otpustiti radnika iz privredne organizacije.

Iz navedene konstatacije možemo zaključiti i to da je već u tome razdoblju razvoja samoupravnog reguliranja svih pitanja radnih odnosa, kao što je to još u većem obimu sada, bio poštivan osnovni samoupravni regulativni princip: da radnici sami, na osnovi zakonskih ishodišta ustanovljuju teže i lakše povrede radnih obaveza i radne discipline, pa i takve za koje se može

³ Vidi Zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o delovnih razmerjih (Ur. list SRS, št. 27/82).

⁴ Službeni list FNRJ, br. 53/57, skraćeno: ZRO/57.

⁵ Vidi stav 1. 276. člana ZRO/57 i stav 1. člana 297. ZUR-a.

⁶ U članu 26. ZRO/57 između ostalog bilo je navedeno: »Pravila odnosno pravilnik privredne organizacije određuju koje povrede radne discipline se u pojedinim privrednim organizacijama mogu tretirati kao posebno teške«.

izreći i najteža mjera na disciplinskom području, tj. prestanak radnog odnosa. No, u tome se ispoljava snažan vid podrštvljenja i reguliranja te izvođenja disciplinske odgovornosti.

Osnovni zakon o radnim odnosima iz 1965. god. donio je pored ponovne terminološke i nekih sadržajnih promjena na tome tlu i odredbu da radna zajednica može donijeti odluku o isključenju radnika iz te zajednice jedino zbog težih povreda radnih dužnosti, što je svakako određeni napredak.⁷ Napredak je bio u tome što je već na toj osnovi mogla doći do većeg izražaja potrebna samoupravna regulativa i odgovarajuća praksa.⁸ Ali zbog činjenice da je bilo moguće i na osnovi ponavljanja izricanja lakših povreda radnih obaveza i radne discipline doći do isključenja radnika iz radne zajednice, ako je tako bilo riješeno u odgovarajućem samoupravnom općem aktu, dolazilo je i do određenih anomalija u samoupravnoj praksi, bez obzira na to što se na taj problem u teoriji naročito upozoravalo i što se u tom pravcu i razvijala sudska praksa.⁹

Zbog toga se u samoupravnoj praksi počelo razmišljati da je ipak potrebno zakonski unaprijed naznačiti određeno ponašanje radnika, odnosno sferu konfliktnih situacija u kojima bi se na osnovi samoupravno određenih težih povreda radnih obaveza i radne discipline, koje izvire iz tih sfera ili situacija, radniku mogla izreći najstroža disciplinska mjera. Time bi se moglo postići i odgovarajuće više ili manje jedinstveno pristupanje radnika u svojim organizacijama po takvom osjetljivom pitanju kao što je izricanje disciplinske mjere o kojoj je ovdje riječ.

Drukčije rečeno, u Osnovnom zakonu o radnim odnosima nedostajala je ona generalna norma koju je imao ZRO/57, odnosno koja postoji i danas u stavu 1. člana 197. ZUR-a i na osnovi koje je došlo do odgovarajućeg razvoja pitanja određivanja takvih težih povreda radnih obaveza i radne discipline u zakonima o radnim odnosima republika i pokrajina, pa tako i u SR Sloveniji, (razumije se, negdje više, negdje manje), zbog kojih je moguće izreći ili se mora izreći disciplinska mjera prestanka radnog odnosa.

Za vrijeme tzv. prijelaznih zakona iz 1973. godine — konkretnije, Zakona o međusobnim odnosima radnika u udruženom radu (Sl. list SFRJ, br. 22/73) i republičkih zakona o međusobnim odnosima radnika u udruženom radu iz 1974. godine — karakteristično je bilo da je ponovno bila uvedena generalna klauzula određivanja takvih težih povreda radnih obaveza i radne discipline zbog kojih je protiv radnika moguće ili čak potrebno izreći disciplinsku mjeru prestanka radnog odnosa.¹⁰

Tako je u 5. točki člana 54. Zakona o međusobnim odnosima radnika u udruženom radu SR Slovenije bilo rečeno da je mjeru prestanka svojstva radnika u udruženom radu moguće izreći zbog takve povrede obaveza kojom

⁷ Sl. list SFRJ, br. 25/65 i 12/70.

⁸ Vidi Avtorski kolektiv, Komentar k temeljnom zakonu o delovnih razmerjih, Gospodarski vestnik Ljubljana, Ljubljana 1967, str. 143 i dr.

⁹ Već tada je postojalo u teoriji mišljenje da nema potrebe da se radnik zbog svake teže povrede radnih obaveza i radne discipline isključi iz radne zajednice.

¹⁰ Zapravo savezni zakon o međusobnim odnosima radnika u udruženom radu nije rješavao navedeno pitanje, već je upućivao na odgovarajuće uređenje u republičkim zakonima.

je radnik teže narušio zajedničke interese drugih radnika ili osnovne organizacije udruženog rada.¹¹

Navedenim zakonskim reguliranjem pitanja o kojem je riječ naznačen je bio smjer samoupravnoga normativnog određivanja disciplinskih delikata zbog kojih je moguće izreći disciplinsku mjeru prestanka radnog odnosa: naime, navedeni zakon je na jednoj strani obvezivao radnike da moraju odrediti teže povrede radnih obaveza i radne discipline (tada još radnih dužnosti!), i takve (teže) povrede koje teže narušavaju zajedničke interese drugih radnika ili osnovne organizacije, na drugoj strani, inače ne bi bilo potrebnog pravnog osnova za izricanje te disciplinske mjere. Samo po sebi se razumije da se tadašnja samoupravna regulativa, tako i kod pitanja koje obrađujemo, na samoupravnim sporazumima u okviru osnovnih organizacija, zajednica tih organizacija, radnih organizacija i drugih organizacija udruženog rada.

HETERONOMNA REGULATIVA

Ukoliko smo se do sada upoznali s problematikom uopće te sa strane razvoja pozitivnopravnog uređivanja njenog sadržaja do danas, možemo sada odgovoriti i na pitanje kakva su današnja pozitivnopravna ishodišta u vezi s time, tj. što u vezi s navedenom problematikom regulira Zakon o udruženom radu i Zakon o radnim odnosima SR Slovenije u pogledu instituta disciplinske mjere postanka radnog odnosa. Iz analize navedenih pravnih izvora moći ćemo zaključiti da li je opravdano naše mišljenje da naše pozitivno radno zakonodavstvo u vezi s problematikom rješavanja onih pitanja koja sačinjavaju sadržaj instituta disciplinske mjere prestanka radnog odnosa — a u prvom redu u pogledu potrebne samoupravne regulative odgovarajućih slučajeva takvih povreda radnih obaveza i radne discipline — u sve većoj mjeri pored davanja potrebnih ishodišta (npr. stav 1. člana 197. i stav 2. člana 194. ZUR-a) upućuje na odgovarajući samoupravni normativni pristup (ili ga zahtijeva). To pak znači dalji razvoj područstvljenja rješavanja i tako osjetljivih pitanja kakvo je institucionalizacija disciplinske mjere prestanka radnog odnosa.

Kao što je već rečeno, u vezi s određivanjem povreda radnih obaveza i radne discipline postoji za potrebe izricanja disciplinske mjere prestanka radnog odnosa najprije u ZUR-u nekoliko ishodišta, odnosno osnovnih normi.

Počevši od stava 2. člana 194. ZUR-a, gdje je samo primjerima navedeno koje povrede radnih obaveza i radne discipline, mogu biti teže pod uvjetom da radnici samoupravnim općim aktom kojim se uređuje radni odnos tako i utvrde — nama je za naše razmišljanje osnovni pravni izvor sadržaj već nekoliko puta spomenutog člana 197. Zakona o udruženom radu. Njegov sadržaj je istodobno i izvor potrebnih informacija i za odgovarajuće republičko heteronomno nadgrađivanje, i za odgovarajuće samoupravno normativno pristupanje radnika svojim samoupravnim općim aktima kojima reguliraju radne odnose u osnovnim i drugim organizacijama udruženog rada.¹²

¹¹ Vidi Zakon o medsebojnih razmjernih delavcev v združenom delu (Ur. list SRS, št. 24/74).

¹² Vidi Avtorski kolektiv, Komentar zakona o združenem delu, II del, 1. knjiga, ČGP Delo Gospodarska založba Ljubljana, Ljubljana 1978, str.479 i dalje.

Za naše razmišljanje interesantni su stavovi 1. i 3. člana 197. ZUR-a jer, barem po našem mišljenju i poznavanju problematike, i u teoriji kao i u praksi nije stvarao posebne probleme stav 2. istog člana, koji se odnosi na poseban slučaj teže povrede radnih obaveza i radne discipline, naime na pitanje uzastopnog izostajanja s posla najmanje pet radnih dana.¹³

1. Ako stav 1. člana 197. ZUR-a određuje vrstu povrede radnih obaveza i radne discipline te okolnosti odnosno posljedice koje su nastale za druge radnike odnosno osnovnu ili drugu organizaciju udruženog rada, a koje su preduvjet za isticanje disciplinske mjere prestanka radnog odnosa, to znači da nije moguće radniku izreći navedenu disciplinsku mjeru za bilo koju težu povredu radne discipline i radnih obaveza.

Drukčije rečeno, to znači da ZUR jasno određuje, odnosno ograničava mogućnost izricanja disciplinske mjere o kojoj je ovdje riječ u čvrstoj namjeri da osigura određene principe postupanja, a u prvom redu da se onemogućiti određeno neadekvatno ponašanje s radnicima u disciplinskom postupku, odnosno izricanje te najstrože disciplinske mjere za bilo koju povredu. Druga konstatacija koja čvrsto zrači je ta da ZUR navedenom normom ne obavezuje da se takva mjera mora i izreći. Da je zakonodavac to želio, mogao je to i riješiti na taj način.

Pored navedenih, iz analize određene zakonske norme ZUR-a moguće je zaključiti još i to da ni određena norma ni koja druga »in concreto« ne navodi odgovarajuće teže povrede radne obaveze i radne discipline koje bi bile »perfektn« za situaciju u kojoj bi radnici mogli ili morali izricati disciplinsku mjeru prestanka radnog odnosa.

Bitno drukčije je problemu zakonskog reguliranja onih težih disciplinskih slučajeva za koje je ili moguće ili potrebno izreći disciplinsku mjeru prestanka radnog odnosa pristupio u SR Sloveniji Zakon o radnim odnosima iz 1977. godine, prije već spomenute novelacije iz jula 1982. god. u svom 153. članu.¹⁴ Iz navedenog člana proizlaze tri opće karakteristike: Zakon je obaveza radnike da moraju u svojim samoupravnim općim aktima odrediti one teže povrede radnih obaveza i radne discipline za koje disciplinska komisija može izreći navedenu disciplinsku mjeru, te da je primjera radi u svom stavu 2. naveo deset takvih težih povreda za koje je karakteristično da se ne razlikuju mnogo od onih iz prvog jugoslavenskog zakona o radnim odnosima iz 1957. godine.

Bitno šire i u skladu sa već zacrtanim tendencijama, a zbog potrebe daljeg jačanja efikasnosti sistema međusobnih odnosa radnika u udruženom radu te u okviru njih svakako i sistema samoupravno regulirane odgovornosti, već spomenuta Novela Zakona o radnim odnosima od jula 1982. god. u prvom je redu raširila osnovu i za obligatno i za alternativno izricanje disciplinske mjere prestanka radnog odnosa.

Naročito značenje, karakteristike i domet svakako imaju odredbe novog člana 153.¹⁵ Njima se reguliraju sva pitanja u vezi s kogentnim izricanjem

¹³ Problemi postoje, osobito u pogledu efikasnosti izricanja obrađivane disciplinske mjere za navedeni slučaj. Zato čak postoje ozbiljni prijedlozi da se ta norma ili izmijeni ili ukine.

¹⁴ Vidi Zakon o delovnih razmerjih, Ur. list SR Slovenije, št. 24/77.

¹⁵ Vidi o tome više: A. Popović, Zakon o delovnih razmerjih in zakon o zaposlovanju in zavarovanju za primer brezposlenosti, ČZ, Uradni list SR Slovenije Ljubljana, Lj. 1982, str. 24 i dr.

disciplinske mjere o kojoj govorimo. Naime Novela ZDR-jul/82, polazeći od istih sadržajnih osnova od kojih i spomenuti stav 1. člana 197. ZUR-a, u cit. članu navodi one konfliktne situacije u okviru međusobnih odnosa radnika u udruženom radu zbog kojih dolazi do takvih težih povreda radnih dužnosti i radne discipline za koje su radnici počiniocu dužni izreći disciplinsku mjeru prestanka radnog odnosa.¹⁶

Kako je već rečeno, novi član 153. Zakona o radnim odnosima u cilju dozivanja višeg stupnja disciplinske odgovornosti određivanjem konfliktne situacija i nastalih težih povreda radnih obaveza i radne discipline karakterističan je naročito po ovome:

— obavezuje radnike da prilikom određivanja težih povreda u smislu tog člana zakona u samoupravnom općem aktu imaju u vidu da li dolazi zbog povreda do smetnji pri obavljanju poslova odnosno radnih zadataka, a naročito da li dolazi do veće materijalne štete odnosno opasnosti da bi takva šteta nastala, težih posljedica za prava radnika, do posljedica ili opasnosti za njihov život ili zdravlje ili do bitnih smetnji u samoupravnim odnosima,

— obavezuje radnike da polazeći od gore navedenog u samoupravnom općem aktu odrede teže povrede radnih obaveza i radne discipline u vezi sa:

— neopravdanim odsustvovanjem s posla,

— povredama odredaba o zaštiti od požara, eksplozija, prirodnih neseća te od štetnog djelovanja otrovnih i drugih opasnih tvari,

— neizvršavanjem mjera zaštite na radu,

— nezakonitim raspolaganjem društvenim sredstvima,

— zloupotrebom položaja ili prekoračenja datog ovlaštenja,

— davanjem poslovne, službene ili druge zakonom ili samoupravnim općim aktom određene tajne,

— zloupotrebom odsustvovanja s rada zbog bolesti i

— neizvršavanjem zahtjeva individualnog poslovnog organa odnosno predsjednika kolegijalnog poslovnog organa i voditelja radne zajednice za uvođenje disciplinskog postupka zbog teže povrede radnih obaveza.

Prema dikciji analiziranog člana 153. Zakona o radnim odnosima potrebno je gore navedene situacije smatrati kao ona konfliktna stanja koja moraju poslužiti kao osnova prilikom određivanja težih povreda radnih obaveza za izricanje disciplinske mjere prestanka radnog odnosa, a ne da ono što je u zakonu navedeno uzimaju (prepisujući u svoje samoupravne opće akte!) kao »perfektno«, kao one teže povrede za koje moraju izreći disciplinsku mjeru prestanka radnog odnosa. Drukčije rečeno, a kako ćemo o tome govoriti i u okviru razmatranja samoupravnog aspekta navedenog fenomena analiziranog člana 153. Zakona o radnim odnosima SR Slovenije, na radnicima je da na osnovi navedenih, zakonski utvrđenih stanja odrede svoje konfliktne situacije i iz njih proizlazeće teže povrede radnih obaveza za koje će izreći najtežu disciplinsku mjeru.¹⁷

¹⁶ Potrebno je osobito podvući da do završetka pisanja ovog članka još nije došlo do prečišćenog teksta zakona, zato je na snazi još uvijek Zakon o delovnih razmerjih (Ur. list SRS, št. 24/77) sa Novelama (Ur. list SRS, št. 30/78, 27/82, 45/82 i 11/83).

¹⁷ Radi se o drukčijem pristupu nego u Zakonu o radnim odnosima radnika u udruženom radu SR Hrvatske (N. N. br. 40/82), član 92.

Kao što smo rekli, radnici prema članu 153. toga zakona moraju utvrditi u svojim samoupravnim općim aktima, polazeći od svega već gore navedenog, one teže povrede radnih obaveza i radne discipline za koje će (morati) izreći disciplinsku mjeru prestanka radnog odnosa.

Pored takvoga kogentnog pristupanja, navedeni zakon ima još i odredbu u članu 153. b gdje je rečeno da radnici u samoupravnom općem aktu mogu odrediti i druge teže povrede radnih obaveza za koje se može izreći disciplinska mjera prestanka radnog odnosa.¹⁸ Navedenu odredbu slovenskog zakona možemo u sadržajnom smislu povezati najprije sa stavom 3. člana 197. ZUR-a te sa starom dikcijom već navedenog člana 153. Zakona o radnim odnosima iz 1977. godine, gdje je radnicima prepušteno da prema svojim potrebama garantiranja radne discipline i obavljanja radnih obaveza, zavisno o prilikama, razlikama i posebnostima organizacije rada i poslovanja te o drugim pitanjima, samoupravno utvrde i druge teže povrede za koje mogu izreći mjeru prestanka radnog odnosa.

2. Prvi dio sadržaja stava 3. člana 197. ZUR-a koji upućuje na samoupravno reguliranje, u skladu sa zakonom, broja radnih dana neopravdanog izostajanja s posla zbog kojeg se radniku izriče mjera prestanka radnog odnosa u starom članu 153. Zakona o radnim odnosima, nije bio dalje konkretiziran.

Za razliku od noveliranog navedenog člana zakona, Novela tog zakona iz 1982. god. ima sadržajno odgovarajući pristup problemu: u članu 153. a rečeno je da radnici u samoupravnom općem aktu treba da utvrde broj dana neopravdanog izostajanja s posla, koje ni smije biti manje od pet i ne veće od sedam radnih dana u razdoblju od šest meseci, za koje se izriče disciplinska mjera prestanka radnog odnosa.¹⁹

Da li će biti bolji rezultati novih zakonskih normi, zajedno s odgovarajućim samoupravnim odredbama u neposrednoj praksi izricanja disciplinske mjere prestanka radnog odnosa pokazat će tek određene analize, od kojih su neke već u toku. Svakako je potrebno analitički pratiti oživotvorenje određenih noviteta, a osobito takvih koji duboko zadiru u međusobne odnose radnika u udruženom radu, kao što je to slučaj s problemom koji ovdje analiziramo.

Za razliku od ostalih pitanja u vezi s institutom disciplinske mjere prestanka radnog odnosa, možemo u vezi s pitanjem neopravdanog (nekontinuiranog) izostajanja s posla uputiti i na neko teoretski sporno pitanje. Naime, radi se o (ne)mogućnosti vođenja postupka za pojedine »dijelove« t.j. pojedine radne dane izostajanja radnika s posla u okviru samoupravno određenog potrebnog broja (ne manje od pet i ne više od sedam), na jednoj, i u toku zakonski određenog roka od šest mjeseci, na drugoj strani. Bez dubljeg ulaženja u jedno od vrlo zanimljivih teoretskih pitanja, koje polazi najprije od toga da li se u datom primjeru radi o jedinstvenom deliktu (pet, šest ili se-

¹⁸ U članu 153. b rečeno je: »Delavci v samoupravnom splošnem aktu lahko določijo še druge hujše kršitve delovnih obveznosti, za katere se lahko izreče disciplinski ukrep prenehanja delovnega razmerja«.

¹⁹ U članu 153. a rečeno je: »Delavci v samoupravnem splošnem aktu določijo število dni neupravičenega izostanka z dela, ki ne sme biti manjše od pet in ne večje od sedem delovnih dni v obdobju šest mesecev, za katerega se izreče disciplinski ukrep prenehanja delovnega razmerja«.

dam radnih dana) ili o sastavljenoj povredi radnih obaveza i radne discipline, moramo ukazati na činjenicu da su o tome gledišta vrlo različita.²⁰

Naše mišljenje je da radnici u osnovnoj ili u drugoj organizaciji udruženog rada treba da »sačekaju« da radnik izostane svih pet, šest ili sedam neopravdanih radnih dana, ovisno o samoupravnoj regulativi o pitanju određivanja potrebnog broja dana neopravdanog izostajanja s posla, pa bi tek onda mogli povesti protiv njega odgovarajući postupak.

Naše mišljenje u vezi s tim oslanjamo na više zakonski normiranih činjenica, a u prvom redu na posebnost određenog disciplinskog delikta i na zakonske nomotehničke posebnosti u toj vezi. Polazeći od stava 2. člana 194. ZUR, gdje je među drugim težim povredama radnih obaveza i radne discipline navedeno i »neopravdano izostajanje s posla« ako ih radnici tako odrede u svojim samoupravnim općim aktima, znači da postoji mogućnost da se neopravdano izostajanje s posla kao pojedinačni (za jedan dan, dva ili više dana) disciplinski delikt može posebno (samoupravno) regulirati i tretirati.

Na drugoj strani, istovrstan odgovor u vezi s gore postavljenim možemo — barem za razrješavanje te problematike po slovenskom zakonu o radnim odnosima, — dobiti iz analize prve alineje stava 1. člana 153. tog zakona.

Iz dikcije dijela navedenog člana toga zakona nedvoumno proizlazi da radnici i izvan obaveze iz člana 153.a, i po članu 153. moraju pored drugih delikta utvrditi delikt neopravdanog izostajanja s posla, te u slučaju postojanja takvog delikta voditi postupak za obligatorno izricanje mjere prestanka radnog odnosa, a osobito još i stoga jer prema gramatičkoj analizi možemo ustanoviti da se po alineji 1. stava 1. člana 153. radi o utvrđivanju povrede u jednini (»... izostankom«), a po dikciji člana 153. a tog zakona u množini (»... neupravičenega izostajanja z dela...«). Na kraju možemo reći: ako je zakonodavac drukčije htio, mogao je tako u zakon i napisati.

SAMOUPRAVNA REGULATIVA

O potrebi samoupravnog normativnog pristupa uređivanju problema navedenih u ovom članku govorili smo već više puta i u okviru razmatranja razvojnih aspekata tih pitanja, i u dijelu o heteronomnoj regulativi.

Na ovom mjestu željeli bismo naročito podvući neke činjenice u vezi s problematikom odgovarajućeg samoupravnog reguliranja onih konfliktnih situacija odnosno područja iz kojih može doći do zakonski utvrđenih posljedica. Te činjenice smatramo kao preduvjet za određivanje takvih težih povreda radnih obaveza i radne discipline da se radniku može izreći disciplinska mjera prestanka radnog odnosa. Tu mislimo na sadržaj člana 153. Zakona o radnim odnosima, koji zahtijeva (još) odgovarajuću samoupravnu adaptaciju jer njegov sadržaj (drukčije je od člana 92. Zakona o radnim odnosima radnika u udruženom radu SR Hrvatske) nije moguće neposredno upotrijebiti. Zbog toga je potrebno što konkretnije utvrditi u zakonu određene situacije za individualizirane prilike, osobitosti, različitosti rada i poslova-

²⁰ Vidjeti: Autorski kolektiv, *Radni odnosi u udruženom radu*, Zbornik radova, RO »Zrinski«, Zagreb — Čakovec 1982, str. 303 i dr.

nja i drugih pitanja udruživanja rada i sredstava u pojedinim radnim sredinama odnosno osnovnim i drugim organizacijama udruženog rada.²¹

Drugim riječima to znači da npr. navedenu situaciju »neopravdano izostajanje s posla« u alineji 1. stava 1. člana 153. tog zakona ne možemo neposredno koristiti kao odredbu — potrebno je da je radnici konkretiziraju. Konkretizacija može i mora biti usmjerena u više pravaca, ali svakako je konkretizaciju potrebno samoupravno odrediti u stvarnom, vremenskom i organizacionom smislu.

Naše gore izrečeno stajalište možemo konkretizirati odnosno potvrditi na činjenici da bez obzira na sve osnovne principe jednakosti i ravnopravnosti, jednakih prava, obaveza i odgovornosti radnika i tome slično, ipak postoje, barem u funkcionalnom smislu, određene razlike u pogledu težine i odgovornosti pojedinih poslova i radnih zadataka. Ako uzmemo za primjer poslove i radne zadatke pilota kod RO »Inex-Adria« i administratorke u istoj radnoj organizaciji, brzo ćemo naći odgovor na pitanje u kojem slučaju može neopravdani izostanak s posla prouzrokovati veći poremećaj odnosa, otežati ili onemogućiti rad drugih radnika ili na drugi način izazvati poremećaj u procesu rada. Bez sumnje to može biti osoba na poslovima i radnim zadacima pilota. Da skratimo: za neopravdano izostajanje s poslova i radnih zadataka pilota (jedan, dva ili više dana) za navedenu bi RO bilo sasvim opravdano ako bi radnici u njoj u svojim samoupravnim općim aktima takvo izostajanje utvrdili kao onu težu povredu radnih obaveza i radne discipline za koju je potrebno počiniocu izreći mjeru prestanka radnog odnosa. Jedan dan neopravdanog izostanka s posla administratorke vjerojatno ne može imati takvu težinu i takve eventualne negativne posljedice da bi oni bili osnova za izricanje najoštrije disciplinske mjere.

Nezavisno o rečenome, ipak nam mora biti jasno da će konačnu odluku o takvom ili drukčijem samoupravnom normativnom rješenju u svakoj osnovnoj i drugoj organizaciji udruženog rada donijeti radnici sami, na osnovi usklađivanja svojih zajedničkih interesa.

U istom smislu potrebno je da radnici prilikom samoupravne normativne aktivnosti, polazeći od svojih prilika i specifičnosti organizacije rada i poslovanja, utvrde i konkretiziraju i druge teže povrede radne discipline i radnih obaveza po kojima se radniku — počiniocu može izreći disciplinska mjera prestanka radnog odnosa.

ZAKLJUČAK

Vrlo je teško zaključiti razmišljanje o obrađivanoj tematici, sve aktualnijoj danas i ubuduće, osobito ako navedena i druga pitanja instituta prestanka radnog odnosa kao disciplinske mjere promatramo kroz prizmu datih socio-ekonomskih prilika u cilju postizanja određenih rezultata na planu opće, pa tako i radnopravne stabilizacije.

Ako promatramo taj radnopravni institut s razvojnog aspekta, onda možemo jasno zaključiti da je njegov dalji razvoj moguć jedino u okviru samoupravne regulative, unutar odgovarajućih rješenja samoupravnih općih akata

²¹ Autorski kolektiv, Sindikati in delovna razmerja, Priročnik za uskladitev samoupravnih splošnih aktov z Novelo Zakona o delovnih razmerjih, Delavska enotnost Ljubljana, Ljubljana 1982, 122 i dr.

osnovnih i drugih OUR-a. Odgovor, odnosno dokaz za to je, barem za institucionalne prilike u SR Sloveniji, u najnovijim zakonskim rješenjima radnopravnog zakonodavstva, bez obzira na to što se to na prvi pogled, ne ulazeći u kritičko promatranje, čini suprotnim: kao da se radi o jačanju heteronomne uloge na tom području.

Ako promatramo taj institut s gledišta trenutne stvarne i pravne situacije, onda nije moguće dati odgovor, jer treba da prođe određeno vrijeme da bi se moglo analitičkim putem doći do odgovarajućih rezultata.

Ukratko rečeno: daljnji razvoj samoupravnih socijalističkih, pa tako i radnopravno reguliranih odnosa neće biti moguć bez odgovarajućeg jačanja odnosa na području disciplinske odgovornosti. Pravo mjesto i značenje oni će imati jedino tada kada budu snažnije nego do sada došli do izražaja prava, samoupravno utvrđeni i na odgovarajući način realizirani volja i zajednički interesi radnika. Tada isto tako neće biti pitanja oko odgovarajućeg izricanja i najteže disciplinske mjere, tj. prestanka radnog odnosa, ako prije toga svi odnosi budu i regulirani i realizirani u skladu sa svim općim principima i principima samoupravnog socijalističkog morala.

Summary

ORGANIZATION OF DISCIPLINARY RESPONSIBILITY

The author deals with several essential questions of cessation, regulated in positive jurisdiction as disciplinary measure, according to recent legal solutions in SR Slovenia.

Besides short analysis of principle norms of Act of Associated Labor, the Article presents, on one side, brief historical development of legal regulation of this juridical institute, and, on the other side, the appropriate analyse of legal decisions about institute above said, according to certain positive juridical sources, such as Act of Employment f. i.

Riassuming the author's these, although this labor institute is not completely new one, the intention of positive juridical solutions is to amplify responsibility in reference to labor relations and work discipline.

DRUŠTVENI PRIHODI ZA ZADOVOLJAVANJE ZAJEDNIČKIH POTREBA

Dr LADISLAV HORVAT, docent
Pravni fakultet u Rijeci

UDK 336.2 (497.1)
Izvorni znanstveni članak
Ur. 1. VII 1983.

U Jugoslaviji je uvođenjem radničkog upravljanja došlo do deetatizacije onih funkcija koje nisu uvjet postojanja države, pa danas imamo dvije vrste funkcija. Državne, koje nazivamo općim društvenim potrebama, i društvene, koje nazivamo zajedničkim potrebama. Različitost tih funkcija povlači za sobom i različite načine njihova alimentiranja.

U nas su sva sredstva za alimentiranje općih društvenih i zajedničkih potreba društvena, pa društvo kao njihov vlasnik svoje potrebe njima ne financira nego zadovoljava.

Autor se posebno bavi vrstama sredstava za zadovoljavanje zajedničkih potreba. To su u prvom redu i u najvećoj mjeri doprinosi koji su slični parafiskalitetima iako to oni u nas nisu, barem ne onako kako ih shvaća teorija. To zato, jer i država ima pravo utvrditi obvezu izdavanja i stopu doprinosa u djelatnostima koje su od posebnog društvenog interesa, a to u pravih parafiskalitetima nije slučaj. Na primjeri zadovoljavanja zajedničkih potreba u odgoju i usmjerenom obrazovanju autor je pokušao pokazati koliki je još uvijek utjecaj države u toj deetatiziranoj djelatnosti.

Zajedničke se potrebe pretežno zadovoljavaju slobodnom razmjernom rada preko samoupravnih interesnih zajednica koje sačinjavaju davaoci i korisnici usluga. Instrument za zadovoljavanje zajedničkih potreba jest financijski plan koji je veoma sličan budžetu.

Osim doprinosa, zajedničke se potrebe mogu zadovoljavati i naknadama, udruživanjem sredstava, drugim sredstvima, drugim davanjima i samodoprinosima.

1. UVOD

Premda izrazi »društveni prihodi«, »zadovoljavanje« i »zajedničke potrebe« koji su sadržani u naslovu ovog rada nisu nepoznati, ipak nam se čini da možda neće biti naodmet podsjetiti se što se u nas pod tim pojmovima podrazumijeva. Zbog toga ćemo ih analizirati prije nego što pokušamo kratko prikazati vrste društvenih prihoda za zadovoljavanje zajedničkih potreba u SFR Jugoslaviji.

Svjedoci smo da država, osim što kao organizacija klasne vlasti obavlja poslove koji su »conditio sine qua non« njenog postojanja, obavlja i niz drugih funkcija koje nisu izvorno državne, koje nisu uvjet njenog postojanja. Te su mnogobrojne funkcije nastale horizontalnom diferencijacijom uprave.

U pojedinim su se zemljama počele obavljati u različito vrijeme i u različitim oblicima,¹ a u potpunosti se ili djelomično obavljaju i u suvremenim državama. Najpoznatije su od tih funkcija obrazovanje, zdravstvo, socijalna zaštita, kultura i socijalna sigurnost.

S obzirom na to da se proces horizontalne diferencijacije nastavlja, pojavljuju se i nove funkcije kao što je, na primjer, funkcija zaštite čovjekove okoline i druge.

Jugoslavija je, kao što je poznato, još davnih 50-ih godina počela ostvarivati Marxovu i Engelsovu misao o odumiranju države uvođenjem radničkog upravljanja u državna privredna poduzeća. Ubrzo zatim počeo je proces »podruštvljenja« mnogih funkcija, tj. neke dotad državne funkcije postale su društvene. Postupno je uvođeno društveno upravljanje. Iako su se podruštvljivale samo one funkcije koje nisu izvorno državne, koje dakle socijalističku državu ne dovode u pitanje (obrazovanje, socijalna sigurnost, zdravstvo i sl.), ipak je time počeo proces na koji se savršeno može primijeniti Engelsova misao sadržana u Anti-Dühringu: »Miješanje državne vlasti u društvene odnose postaje malo po malo suvišno i onda samo od sebe prestaje. Mjesto vladavine nad ljudima dolazi rukovanje stvarima i upravljanje procesom proizvodnje. Država ne biva ukinuta, ona *izumire*.«²

Za financiranje svih tih djelatnosti i funkcija, kako onih u okviru države, odnosno njenog aparata (opće društvene potrebe), tako i onih koje su izvan njenog okvira (zajedničke potrebe), potrebna su određena financijska sredstva. Za financiranje državnih aktivnosti (prvi čemu se riječ »financiranje« upotrebljava uvjetno), sredstva prikuplja država, a za financiranje deatiziranih društvenih djelatnosti sredstva se u pravilu prikupljaju u odgovarajućim asocijacijama izvan okvira države.

I jedni i drugi prihodi društveno su vlasništvo, jer u nas nema državnog vlasništva. To proizlazi iz odredbe člana 12. st. 1. Ustava SFR Jugoslavije:

»Sredstva za proizvodnju i druga sredstva udruženog rada, proizvodi udruženog rada i dohodak ostvaren udruženim radom, *sredstva za zadovoljavanje zajedničkih i općih društvenih potreba*, prirodna bogatstva i dobra u općoj upotrebi *društveno su vlasništvo*.«

Prema tome, i oni prihodi koje država prikupi preko svojih organa i na osnovi svoga financijskog suvereniteta, za državne potrebe su također društveni, a ne državni prihodi.

Zbog toga mi sredstva za financiranje svih funkcija u Jugoslaviji (državnih i društvenih) nazivamo »društvenim приходima«.

Društveni su prihodi, dakle, svi prihodi kojima se financira aktivnost države, svih društveno-političkih zajednica,³ njihovih organa, organizacija i zajednica te drugih samoupravnih organizacija koje obavljaju funkcije od zajedničkog interesa za društvo.

Mi, dalje, govorimo o »zadovoljavanju«, a ne o financiranju zajedničkih potreba. Pod izrazom »financiranje« treba podrazumijevati davanje novca za

¹ *Dr Milan Ramljak*, Centralna i lokalna uprava u razvoju, izd. Pravni fakultet u Zagrebu, 1982, str. 68.

² *F. Engels*, Anti-Dühring, NIP Naprijed, Zagreb, 1945, str. 294—295.

³ Društveno-politička zajednica je političko-teritorijalna jedinica kao što je općina, zajednica općina, socijalistička autonomna pokrajina i socijalistička republika.

neki posao ili poduhvat.⁴ To pretpostavlja da netko drugome daje novac za neku akciju, investiciju, kupnju ili slično. Prema tome, vlasnik novca ne financira sam sebe, odnosno svoje potrebe. On svoje potrebe svojim novcem zadovoljava bez obzira na to kakve one bile.

Budući da su u nas prikupljena financijska sredstva društveno vlasništvo, to društvo njima kao svojim vlastitim svoje potrebe ne »financira« nego »zadovoljava«.

I na kraju nam ostaje da pokušamo objasniti značenje izraza »zajedničke potrebe«.

Društvenim приходима zadovoljavamo opće društvene i zajedničke potrebe. Podjela na te dvije vrste potreba odgovara, grosso modo, podjeli na funkcije koje u pojedinoj državi obavlja uprava u užem i uprava u širem smislu, odnosno uprava kao instrument vlasti i uprava kao služba.

Upravu u užem smislu, kao što je poznato, čine klasični upravni resori (obrana, unutrašnji poslovi, vanjski poslovi, pravosuđe i financije), a upravu u širem smislu čine resori u kojima se obavljaju ostali društveno korisni poslovi. To su u prvom redu društvene službe (prosvjeta, kultura, zdravstvo, socijalna zaštita itd.), zatim ostale službe kao što su komunalne, tehničke, informacijske i sve ostale koje nastaju horizontalnom diferencijacijom uprave.

Opće se društvene potrebe, dakle, zadovoljavaju djelatnostima koje su od opće koristi, odnosno od koristi svim članovima društva »u približno jednakoj mjeri« (...) i nijedan se (...) »pojedinaac ni pod kakvim uvjetima ne može izuzeti od te koristi.«⁵

Zajedničke se potrebe, pak, zadovoljavaju onim vrstama djelatnosti koje su od koristi i pojedincima i pojedinim društvenim grupama unutar društvene zajednice, odnosno svim njenim članovima međusobno povezanim zajedničkim interesima.

Dok se opće društvene potrebe zadovoljavaju fiskalnim putem u okviru državne strukture, zajedničke se, ali i osobne potrebe i interesi, zadovoljavaju nefiskalnim putem u okviru samoupravne interesne zajednice kao što to proizlazi iz odredbe člana 51. st. 1. Ustava SFR Jugoslavije:

»Samoupravne interesne zajednice osnivaju radni ljudi, neposredno ili preko svojih samoupravnih organizacija i zajednica, radi *zadovoljavanja svojih osobnih i zajedničkih potreba i interesa* i radi usklađivanja rada u oblasti za koju osnivaju interesnu zajednicu s tim potrebama i interesima.«

Samoupravna interesna zajednica je zajednica radnih ljudi i građana, s jedne strane, ali i svojevrsna organizacija udruženog rada određenih djelatnosti, s druge strane. Radni ljudi i građani preko samoupravne interesne zajednice zadovoljavaju neke svoje osobne i zajedničke potrebe i interese kao korisnici usluga, dok su organizacije udruženog rada, koje su s obzirom na djelatnost što je obavljaju u stanju da te potrebe i interese zadovolje, davaoци usluga.

⁴ Dr Ivo Perišin (redakcija), *Financijski leksikon*, Informator, Zagreb 1967, str. 140.

⁵ Pero Jurković, *Sadržaj i institucionalna osnova sistema društvenog financiranja*, rad objavljen u analitičkoj studiji *Sistem društvenog financiranja*, Informator, Zagreb 1977, str. 6.

Tako će, naprimjer, samoupravna interesna zajednica usmjerenog obrazovanja⁶ biti sasatvljena od radnih ljudi i građana koji su zainteresirani za takvu vrstu obrazovanja (a to su u konkretnom slučaju posredno i neposredno svi članovi društvene zajednice na određenom području) kao korisnika usluga i od odgovarajućih organizacija udruženog rada, tj. od srednjih i viših škola, fakulteta i akademija, kao davalaca usluga.

Osim u oblasti društvenih djelatnosti, samoupravne se interesne zajednice mogu osnivati u oblasti socijalne sigurnosti, komunalnih djelatnosti, stambene djelatnosti, energetike, vodoprivrede, prometa te u drugim djelatnostima materijalne proizvodnje.

Dok se sredstva za zadovoljavanje općih društvenih potreba u državi odnosno u užoj društveno-političkoj zajednici raspodjeljuju pomoću financijskog instrumenta koji nazivamo budžet, dotle se sredstva za zadovoljavanje zajedničkih potreba raspodjeljuju u pojedinim samoupravnim interesnim zajednicama pomoću financijskog instrumenta koji nazivamo financijski plan.

Glavni izvori za zadovoljavanje zajedničkih potreba isti su kao i za zadovoljavanje općih društvenih potreba. To su osobni dohoci radnika i građana te dohodak organizacija udruženog rada.

Načela na kojima se zasniva zadovoljavanje zajedničkih potreba su u kontekstu već spomenuto načelo defiskalizacije sredstava, zatim načelo uzajamnosti i solidarnosti te načelo slobodne razmjene rada.

Načelo defiskalizacije znači da se zajedničke potrebe zadovoljavaju sredstvima prikupljenim izvan državnog mehanizama i bez državnog instrumentarija.

Načelo uzajamnosti i solidarnosti znači da se sredstva, kad je to potrebno, mogu prelijevati iz jedne u drugu samoupravnu interesnu zajednicu, a mogu se i udruživati.

Načelo slobodne razmjene rada znači da se radni ljudi i građani kao korisnici usluga slobodno sporazumijevaju s radnim ljudima iz pojedinih organizacija udruženog rada (obrazovanja, kulture, znanosti, zdravstva i drugih) kao davaocima usluga o vrsti, količini i kvaliteti tih usluga i o troškovima potrebnim za njihovo izvršenje.

Pri tome se mora osigurati da radni ljudi iz organizacija udruženog rada koji daju usluge ostvaruju isti materijalni položaj u skladu s rezultatima svoga rada kao i radni ljudi drugih organizacija udruženog rada. Isto se tako radnim ljudima i građanima koji koriste takve usluge mora omogućiti da utječu na trošenje sredstava koja izdvajaju za zadovoljavanje zajedničkih potreba.

Tako bi se, po našem mišljenju, mogli objasniti izrazi »društveni prihodi«, »zadovoljavanje« i »zajedničke potrebe«.

Glavna vrsta prihoda za zadovoljavanje zajedničkih potreba jesu doprinosi, ali se one mogu zadovoljavati i udruživanjem sredstava, plaćanjem naknada i drugim davanjima te samodoprinosima.

⁶ Pod usmjerenim obrazovanjem podrazumijeva se srednje, više i visoko obrazovanje, razni oblici osposobljavanja i usavršavanja omladine i odraslih za rad i samoupravljanje, specijalno srednje obrazovanje i osposobljavanje, te standard učenika i studenata.

2. DOPRINOSI

Izraz »doprinos« (franc. i engl. »contribution«, tal. »contributo«, njem. »Beitrag«) upotrebljava se u financijskoj teoriji za specifičnu vrstu javnih prihoda.

Teorijski gledano, doprinos su obvezne plaćati one osobe koje od neke aktivnosti države ili lokalnoga javno-pravnog tijela imaju stvarnu ili pretpostavljenu materijalnu korist, i to usprkos činjenici da takvu aktivnost nisu zahtijevali i premda se ona poduzima u općem interesu. Tako će, na primjer, vlasnici zemlje uz novoizgrađenu cestu imati neposrednu materijalnu korist od državne aktivnosti izgradnje te ceste, jer će se povećati tržišna vrijednost njihove zemlje, jer će je moći bolje iskorištavati i sl. Pri tome visina doprinosa može biti u skladu s materijalnom koristi obveznika ili s troškovima te državne aktivnosti, i to u cijelosti ili djelomično.

Iz toga se daje zaključiti da je doprinos obvezno davanje državi, da je to naknada za stvarnu ili pretpostavljenu materijalnu korist od neke aktivnosti države, da takva njena aktivnost nije zahtijevana od obveznika i da je visina doprinosa u vezi s tom materijalnom koristi.

O nastanku instituta doprinosa među financijskim piscima nema suglasnosti. Jedni smatraju da su oni postojali još u starom Rimu (Ernest Herman Hahn), dok drugi pojavu doprinosa vezuju uz Englesku u 13. stoljeću (Richard Büchner), a nastali su radi financiranja izgradnje brana, nasipa, kanala i sličnih komunalnih objekata. Do šire primjene doprinosa došlo je u zemljama zapadne Evrope i SAD u 19. stoljeću. Danas se, međutim, doprinos u navedenom značenju susreće sve rjeđe i u teoriji i u praksi. Doprinosi kao financijski institut postupno ustupaju mjesto parafiskalitetima kao novoj, još nedovoljno izučenoj vrsti javnih prihoda.

Pored opisanog značenja, izraz doprinos se upotrebljavao, a i danas se upotrebljava, i u drugim značenjima, ali najčešće u značenju poreza. Tako je, na primjer, Narodna skupština za vrijeme francuske revolucije ukinula izraz porez i zamijenila ga izrazom doprinos. Naravno da se time nije promijenila pravna suština toga davanja.

U našoj se zemlji izraz doprinos javio poslije II svjetskog rata, i to najprije u značenju poreza, a kasnije je bio upotrijebljen i za davanja kojima su se alimentirale »podruštvljene« funkcije kao što su školstvo, socijalno osiguranje i sl.

Prema tome, davanja koja smo mi nazivali doprinosima nisu odgovarala teorijskoj koncepciji doprinosa.

I u našem danas važećem financijskom sistemu, čije je uvođenje počelo 1971. god. Ustavnim amandmanima XXVIII i XXXIV, a usavršeno i dograđeno Ustavom SFR Jugoslavije i ustavima socijalističkih republika i autonomnih pokrajina iz 1974. godine, među ostalim davanjima, pored poreza, nalazimo također i doprinose. Porezi se plaćaju društveno-političkoj zajednici, a doprinosi samoupravnoj interesnoj zajednici. To proizlazi iz odgovarajućih članova Ustava SFR Jugoslavije.

»Radnici u udruženom radu sudjeluju u osiguravanju ustavom utvrđenih općih društvenih potreba koje zadovoljavaju u društveno-političkim zajednicama plaćanjem tim zajednicama poreza i drugih davanja iz dohotka osnovne

organizacije udruženog rada i iz svojih osobnih dohodaka, u skladu s namjenom odnosno s ciljevima kojima služe sredstva dobivena od poreza i drugih davanja.« (član 33. st. 1. Ustava SFRJ).

»Radi zadovoljavanja svojih potreba i interesa u samoupravnim interesnim zajednicama radni ljudi plaćaju *doprinos* tim zajednicama iz svojih osobnih dohodaka i iz dohotka osnovnih organizacija udruženog rada, u skladu s namjenom odnosno s ciljevima kojima ta sredstva služe.« (član 51. st. 3 Ustava SFRJ).

Već i sama činjenica da se danas u nas doprinosi ne plaćaju državi za neku njenu aktivnost nego se plaćaju samoupravnim interesnim zajednicama, dovoljna je da se utvrdi kako se ni današnji naši doprinosi ne poklapaju s njihovim teorijskim karakteristikama. Ono što mi danas nazivamo doprinosima najbliže je teorijskom konceptu parafiskaliteta. To se može najbolje vidjeti usporedbom karakteristika parafiskaliteta s karakteristikama naših doprinosa.

Parafiskalitet je destinirani prihod, što znači da mu je namjena unaprijed određena. Isto je i s našim doprinosima. Obveznici parafiskaliteta kao i naših doprinosa jesu grupe korisnika međusobno povezanih ekonomskim, socijalnim ili drugim interesima. Parafiskaliteti kao ni naši doprinosi nisu prihod budžeta političko-teritorijalnih jedinica, odnosno društveno-političkih zajednica. Obveza plaćanja parafiskaliteta ne utvrđuje se propisima državnih organa. To isto važi i za naše doprinose, osim u jednom slučaju. Taj se slučaj odnosi na plaćanje doprinosa samoupravnoj interesnoj zajednici preko koje se zadovoljavaju zajedničke potrebe za djelatnostima odnosno poslovima od posebnog društvenog interesa. Koje su djelatnosti odnosno poslovi od posebnog društvenog interesa, utvrđuje skupština društveno-političke zajednice zakonom ili odlukom donesenom na osnovi zakona.

Ako, dakle, samoupravna interesna zajednica, preko koje se zadovoljavaju zajedničke potrebe za takvim djelatnostima, ne donese odluku o pitanjima od kojih bitno zavisi rad te interesne zajednice, a u takva bez sumnje spada i odluka o obvezi plaćanja doprinosa, onda tu odluku iznimno i privremeno može donijeti skupština društveno-političke zajednice (član 58. st. 1. Ustava SFRJ).

Zbog tog se izuzetka naši doprinosi ne poklapaju s parafiskalitetima u potpunosti. Prema tome oni, po našem mišljenju, jesu davanja *sui generis* koja su ipak najsličnija parafiskalitetima kako ih poznaje teorija.

Samoupravne interesne zajednice, kojima se doprinosi plaćaju asocijacije su korisnika i davalaca određenih usluga, a osnivaju ih radnici i radni ljudi u najrazličitijim oblastima djelatnosti radi, kao što je već rečeno, zadovoljavanja svojih osobnih i zajedničkih potreba i interesa. Ustav propisuje u kojim će se oblastima samoupravne interesne zajednice obavezno osnovati te načela na kojima će djelovati, ali ostavlja mogućnost da se takve zajednice na odgovarajućim načelima osnuju i u drugim oblastima.

Tako je, na primjer, u članu 52. Ustava SFR Jugoslavije propisano da se u društvenim djelatnostima na načelima solidarnosti i uzajamnosti i slobodne razmjene rada osnivaju samoupravne interesne zajednice u oblastima odgoja i obrazovanja, kulture, zdravstva i socijalne zaštite, a na istim se načelima takve zajednice mogu osnivati i u drugim oblastima društvenih djelat-

nosti. Primjenom te odredbe u svim su društveno-političkim zajednicama osnovane samoupravne interesne zajednice za fizičku kulturu.

U oblasti socijalne sigurnosti osnivaju se samoupravne interesne zajednice mirovinskog i invalidskog osiguranja, odnosno drugih oblika socijalnog osiguranja. U tim se zajednicama na načelima solidarnosti i uzajamnosti i minulog rada, ali ne i na načelu slobodne razmjene rada jer se u socijalnom osiguranju rad ni s kim ne razmjenjuje, izvršavaju zajedničke i pojedinačne obveze i ostvaruju zajednička i pojedinačna prava. Na tim se osnovama mogu osnovati samoupravne interesne zajednice i u drugim oblastima u kojima se udruživanjem sredstava u zajedničke fondove ostvaruju zajednički interesi (član 53. Ustava SFRJ).

Samoupravne se interesne zajednice, nadalje, osnivaju u stambenoj oblasti (član 54. Ustava SFRJ), a mogu se osnivati u oblasti komunalnih djelatnosti, energetike, vodoprivrede, prometa i drugih djelatnosti materijalne proizvodnje, ako je trajno obavljanje tih djelatnosti neophodno radi zadovoljavanja potreba određenih korisnika (član 55. Ustava SFRJ).

Radi potpunosti potrebno je dodati da se ne samo Ustavom nego i zakonom odnosno odlukom društveno-političke zajednice donesenom na osnovi zakona može utvrditi obveza osnivanja, odnosno da se može osnovati samoupravna interesna zajednica kad su određene djelatnosti odnosno poslovi takve zajednice od posebnog društvenog interesa, te da se mogu utvrditi načela za njenu organizaciju i za međusobne odnose u njoj i propisati obveza plaćanja doprinosa toj zajednici (član 58. Ustava SFRJ).

Iz izloženog se daje zaključiti da se doprinosi plaćaju za raznovrsne namjene. Dok tih namjena ima mnogo, doprinose plaćaju samo radni ljudi i građani. Oni doprinose plaćaju iz dva izvora: iz dohotka organizacije udružena rada, odnosno iz sredstava radnih zajednica, i iz svojih osobnih dohodaka.

Pod organizacijom udruženog rada podrazumijeva se »... osnovni oblik udruženog rada u kojem radnici ostvaruju neotuđivo pravo da, radeći društvenim sredstvima upravljaju svojim radom i uvjetima rada te odlučuju o rezultatima svoga rada.« (točka III Osnovnih načela Ustava SFRJ).

Pod radnom zajednicom se podrazumijeva organizacioni oblik udruženog rada u kojem radnici u organizaciji udruženog rada obavljaju administrativno-tehničke, pomoćne i njima slične poslove od zajedničkog interesa za više organizacija u njenom sastavu ili takve poslove obavljaju u poljoprivrednoj ili drugoj zadruzi, poslovnom udruženju, banci, zajednici osiguranja, samoupravnoj interesnoj zajednici, drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama, te njihovim udruženjima, društveno-političkim organizacijama i drugim organizacijama, udruženjima građana i organima društveno-političkih zajednica (članovi 29. i 30. Ustava SFRJ).

Osobni dohoci iz kojih se plaćaju doprinosi mogu potjecati iz radnog dohoda (osobni dohoci radnika), od samostalnog obavljanja poljoprivredne djelatnosti i od samostalnog obavljanja djelatnosti (kako privrednih, npr. obrtnici i sl., tako i neprivrednih, npr. slobodne profesije i sl.).

Iz koje će se vrste dohodaka zadovoljavati koje osobne i zajedničke potrebe, ovisi u prvom redu o karakteru interesa za te potrebe. Tako će se potrebe u kojima je prevalentniji zajednički interes — u pravilu — zadovoljavati plaćanjem doprinosa iz dohotka organizacija udruženog rada i iz sredstava

radnih zajednica. Potrebe u kojima je prevalentan pojedinačni, osobni interes zadovoljavat će se plaćanjem doprinosa iz osobnih dohodaka. Ima, međutim potreba u kojima dolaze do približno podjednakog izražaja i zajednički i pojedinačni interesi. U tom se slučaju doprinosi plaćaju iz oba izvora, ali odvojeno po namjenama unutar jedne potrebe.

Tako se u SR Hrvatskoj isključivo doprinosom iz dohotka organizacija udruženog rada i iz sredstava radnih zajednica zadovoljavaju zajedničke potrebe u samoupravnim interesnim zajednicama za fizičku kulturu. Doprinosom isključivo iz osobnog dohotka zadovoljavaju se zajedničke potrebe u osnovnom obrazovanju.

Zajedničke potrebe u mirovinskom i invalidskom osiguranju zadovoljavaju se iz oba izvora. Doprinosima iz dohotka organizacija udruženog rada i iz sredstava radnih zajednica u dijelu koji se odnosi na usklađivanje mirovina s porastom troškova života, na nesreće na poslu i na profesionalna oboljenja te na staž koji se osiguraniku priznaje u povećanom trajanju, tzv. beneficirani staž, dok se preostali dio tih potreba zadovoljava doprinosom iz osobnog dohotka.

O tome na koji će način osigurati sredstva za zadovoljavanje svojih osobnih i zajedničkih potreba u samoupravnim interesnim zajednicama, o udruživanju tih sredstava i o visini doprinosa, odlučuju radnici i radni ljudi samoupravnim sporazumom.

Za samoupravni sporazum možemo reći da je to specifičan normativni akt koji je nastao kao posljedica samoupravljanja i novog karaktera političke vlasti u Jugoslaviji. To je akt autonomnoga samoupravnog prava kojim radnici i radni ljudi uređuju međusobne odnose od zajedničkog interesa.

»Samoupravnim sporazumom radnici u osnovnim i drugim organizacijama udruženog rada i radni ljudi u mjesnim zajednicama, *samoupravnim interesnim zajednicama* i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama, u okviru svojih samoupravnih prava: usklađuju svoje interese u društvenoj podjeli rada i društvenoj reprodukciji, udružuju rad i sredstva te uređuju međusobne odnose u vezi s udruživanjem rada i sredstava; osnivaju radne i druge organizacije udruženog rada, banke, poslovne i druge zajednice, utvrđuju osnove i mjerila za raspoređivanje dohotka i raspodjelu sredstava za osobne dohotke; utvrđuju međusobna prava, obveze i odgovornosti i mjere za njihovo ostvarivanje te uređuju i druge odnose od zajedničkog interesa.« (član 121. st. 1. Ustava SFRJ).

Samoupravnim se sporazumom također utvrđuju osnovice, obveznici, stope, oslobođenja, olakšice i postupak za obračun i naplatu doprinosa. Pri tome se primjenjuju propisi o porezima građana, odnosno propisi o oporezivanju dohotka osnovnih organizacija udruženog rada i sredstava radnih zajednica, ako samoupravnim sporazumom ili posebnim zakonom nije određeno drugačije.

Izuzetno, ako se ne postigne samoupravni sporazum o sredstvima, njihovu udruživanju i visini doprinosa za određenu djelatnost od posebnog društvenog interesa za koju postoji zakonska obveza osnivanja samoupravne interesne zajednice i plaćanja doprinosa toj zajednici, odluku koja će zamijeniti takav samoupravni sporazum donijet će skupština društveno-političke zajednice.

Stope doprinosa su proporcionalne.

Doprinosi su, kao što se može zaključiti iz navedene tabele, najznačajniji od svih oblika društvenih prihoda samoupravnih interesnih zajednica kojima se zadovoljavaju zajedničke potrebe.

Godina	Udio doprinosa u ukupnim prihodima samoupravnih interesnih zajednica u %
1972.	91,00
1973.	92,00
1974.	94,24
1975.	94,25
1976.	93,71
1977.	93,85
1978.	93,47
1979.	91,24
1980.	91,50
1981.	90,50

Izvor: Tošo Tišma, Društveni prihodi u Jugoslaviji 1972—1981, Finansije, br. 5—6, Beograd 1982.

Opisanim načinom na koji je u SFR Jugoslaviji riješeno zadovoljavanje zajedničkih potreba plaćanjem doprinosa samoupravnim interesnim zajednicama, dakle zadovoljavanjem tih potreba izvan okvira države, učinjen je korak na putu k njenom odumiranju i stvorena je mogućnost da se na tom putu učine i daljni koraci. Međutim, samim tim takva mogućnost nije nužno i osigurana.

Taj je način, naime, jednako pogodan i za to da se u novoj formi zadrži stari sadržaj, pa čak i stari odnosi, a isto tako i da se učini ne samo jedan korak nego i suštinski pomak prema danas još dalekoj viziji — komunističkom društvu, »društvu bez države, klasa i partija«.⁷

Mora se, na žalost, reći da za sada u mnogim samoupravnim interesnim zajednicama ne samo da nije učinjen taj jedan korak naprijed, korak prema neposrednoj slobodnoj razmjeni rada, nego se, naprotiv, primjećuje tendencija prema povratku starom načinu rada i distribucije sredstava, kao da smo u razdoblju administrativnog upravljanja, a ne socijalističkog samoupravljanja.

Ustavom (član 58. st. 1. Ustava SFRJ) predviđen izuzetak gotovo je postao pravilo, jer »zakonima socijalističkih republika i socijalističkih autonomnih pokrajina utvrđuju se (a ne dogovorima i samoupravnim sporazumima) svi bitni elementi doprinosa (izvor, osnovica vrsta stope, obveznik, oslobođenja i olakšice, način obračuna i naplate), i to po analogiji rešenja koja važe za odgovarajuće poreze«.⁸

Osim toga, «visinu doprinosa (stope doprinosa) utvrđuju interesne zajednice samo formalno (pa i ovo sa nizom slabosti koje se tiču istinskog samo-

⁷ Program Saveza komunista Jugoslavije — VII kongres SKJ, Kultura, Beograd 1958, str. 421.

⁸ Milivoje Trklja, Uslovi i mogućnosti defiskalizacije doprinosa, Finansije, br. 1—2, Beograd 1981, str. 75.

upravnog sporazumevanja davalaca i korisnika usluga u SIZ-ovima), pošto se obim udruživanja sredstava u interesne zajednice (...) utvrđuje pod odlučujućim uticajem društveno-političkih zajednica (putem rezolucija o ekonomskoj i socijalnoj politici, opštih bilansa sredstava i društvenih dogovora koji ne izražavaju sintetizovanja i usklađivanja opredelenja koja bi bila sadržana u samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima o osnovama planova društveno-političkih zajednica, već se izvode iz rezolucija odnosno zaključaka društveno-političkih zajednica o ekonomskoj i socijalnoj politici, dakle odozgo — u naslonu na državu)«. ⁹

3. EKSKURS O NAČINU ZADOVOLJAVANJA ZAJEDNIČKIH POTREBA U ODGOJU I USMJERENOM OBRAZOVANJU

Da bismo ilustrirali primjenu doprinosa kao najznačajnijeg oblika društvenih prihoda za zadovoljavanje zajedničkih potreba, dakle za alimentiranje deatiziranih djelatnosti, te da bismo ukazali na neke probleme koji se javljaju u vezi s njihovim podruštvljavanjem, uzeli smo slobodu da učinimo ovaj ekskurs.

Prije svega valja konstatirati da je sadašnji režim zadovoljavanja zajedničkih potreba s obzirom na naše u dokumentima isticano opredjeljenje za odumiranje države, u najmanju ruku bar normativno, jedan korak natrag u odnosu na onaj koji je važio neposredno prije donošenja Ustava iz 1974. godine.

To se može vidjeti na primjeru zadovoljavanja zajedničkih potreba u oblasti odgoja i usmjerenog obrazovanja. U članu 30. Zakona o financiranju odgoja i obrazovanja u SR Hrvatskoj iz 1969. godine¹⁰ predviđeno je, naime, da udruženi radni ljudi utvrđuju politiku i osiguravaju sredstva za usmjerenog obrazovanje. Prema odredbi člana 34. istog zakona udruženi radni ljudi mogu, što znači da ne moraju, u tu svrhu osnivati zajednice za financiranje usmjerenog obrazovanja, i to radi sagledavanja i usklađivanja zajedničkih potreba te radi uspješnijeg i racionalnijeg provođenja utvrđene politike usmjerenog obrazovanja.

Zakonodavac je tom odredbom, dakle, otvorio mogućnost i neposredne slobodne razmjene rada, i slobodne razmjene rada preko zajednice za financiranje usmjerenog obrazovanja, ne dajući ni jednoj od tih mogućnosti osobitu prednost. To je još jasnije iz odredbe člana 35. cit. zakona, prema kojoj se sredstva obvezno udružuju u republičku zajednicu za financiranje usmjerenog obrazovanja, ali samo tako dugo dok udruženi radni ljudi ne uspostave dugoročne odnose s odgojno-obrazovnim ustanovama, i to ili neposredno ili posredno preko zajednica za financiranje usmjerenog obrazovanja.

Postojanje zajednice za financiranje usmjerenog obrazovanja je, prema tome, bilo fakultativno, a republičke zajednice obvezno, ali vremenski ograničeno.

Valja dodati da je zakonodavac predvidio mogućnost zakonskog propisivanja najniže stope po kojoj su udruženi radni ljudi dužni izdvajati sredstva za usmjerenog obrazovanje.

⁹ *Milivoje Trklja, op. cit. str. 75.*

¹⁰ *Narodne novine, br. 49/1969.*

Takvo je bilo zakonsko rješenje financiranja usmjerenog obrazovanja. Dakle, intencija zakonodavca bila je da udruženim radnim ljudima kao korisnicima usluga omogući što veću slobodu i u izboru oblika slobodne razmjene rada s davaocima usluga, i u određivanju visine izdvajanja sredstava za usmjerenno obrazovanje, što je potpuno u skladu s podruštvljenjem odnosno deetati-zacijom obrazovne funkcije. Obvezno osnivanje republičke zajednice bilo je predviđeno kao izrazito privremena mjera, a ovlaštenje da se zakonom mogu propisati najniže stope izdvajanja samo razumljiva garancija da će se funkcija usmjerenog obrazovanja odvijati bez poremećaja, jer je ona od posebnog društvenog interesa.

Međutim, te se očigledne intencije zakonodavca u praksi nisu ostvarile. Republička zajednica za financiranje usmjerenog obrazovanja zamišljena kao privremena institucija udruživanja sredstava postala je trajna. Udruženi radni ljudi koji su, po zakonu, mogli osnivati zajednice za financiranje usmjerenog obrazovanja nisu, čini se, osnovali nijednu. Republička je zajednica najprije imala sekcije i odbore, a 1972. god. osnovala je i granske zajednice na koje su bila prenesena i izvjesna sredstva. Što se tiče stope izdvajanja sredstava, udruženim radnim ljudima nije bila dana mogućnost da je oni samostalno odrede. Zakonodavac je odmah propisao minimalnu stopu, a udruženi radni ljudi su je jedino mogli povisiti. S obzirom na početno razdoblje primjene takvog sistema financiranja obrazovanja, to je i razumljivo. Manje je, međutim, razumljivo i prihvatljivo da je tako ostalo i do kraja primjene tog sistema, tj. do konca 1974. godine.

Novi je sistem zadovoljavanja zajedničkih potreba u odgoju i usmjerenom obrazovanju uveden Zakonom o samoupravnim interesnim zajednicama u oblasti odgoja i obrazovanja¹¹ i normativno pod većim utjecajem države odnosno društveno-političke zajednice.

Dok su u ranijem sistemu neposredni odnosi između korisnika i davalaca usluga imali primat, a zajednica je za financiranje obrazovanja bila predviđena supsidijarno, u sadašnjem je sistemu na prvom mjestu ostvarivanje slobodne razmjene rada u samoupravnoj interesnoj zajednici, a supsidijarno je navedena mogućnost da se to ostvari u neposrednim odnosima. Veća generacija društveno-političke zajednice ogleda se u njenom pravu da potvrđuje samoupravni sporazum o osnivanju samoupravne interesne zajednice, da daje suglasnost na izbor tajnika, da smjenjuje njega i druge rukovodeće radnike, da raspušta izvršne organe, da odlučuje o udruživanju u samoupravnu interesnu zajednicu i onih organizacija udruženog rada koje nisu potpisale samoupravni sporazum o udruživanju itd.

Ipak treba dodati da je novim zakonom (član 5) osigurano »pravo radnih ljudi koji udružuju sredstva da o njima odlučuju, a radnim ljudima u organizacijama udruženog rada koji obavljaju djelatnost odgoja i obrazovanja pravo da u slobodnoj razmjeni rada ostvaruju jednak društveno-ekonomski položaj kao i radni ljudi u drugim organizacijama udruženog rada«. Ta je odredba identična odredbi člana 52. st. 2. Ustava SFRJ. Osim toga je u članu 47. st. 1. istog zakona predviđeno da radnici i radni ljudi u organizaciji udruženog rada, samoupravnim organizacijama i zajednicama samoupravnim sporazumom odlučuju, među ostalim, o visini doprinosa za realizaciju utvrđenog standarda nivoa potreba u odgoju i obrazovanju za srednjoročno plansko raz-

¹¹ Narodne novine, br. 51/1974.

doblje. Ako se takav sporazum ne postigne, odluku o tome donijet će skupština društveno-političke zajednice i skupština samoupravne interesne zajednice u ravnopravnoj nadležnosti. Pravo izmjene tako utvrđene visine doprinosa unutar srednjoročnog razdoblja zakon je dao vijeću delegata korisnika usluga u skupštini samoupravne interesne zajednice. Taj je zakon stupio na snagu 20. prosinca 1974, s time da će se novi način financiranja primjenjivati od slijedeće godine. No, dok se ne zaključe samoupravni sporazumi o udruživanju sredstava za potrebe odgoja i usmjerenog obrazovanja, predviđeno je kao prijelazna mjera da će se (posebnim) zakonom propisati stope doprinosa za 1975. godinu.

I doista, u Zakonu o mjerama za financiranje općih društvenih i zajedničkih potreba u 1975. godini¹² (članovi 6, 9, 10 i 11) donesenom 30. prosinca 1974. utvrđena je visina stope doprinosa za odgoj i usmjerenom obrazovanju koji su dužne plaćati osnovne organizacije udruženog rada i radne zajednice, radnici zaposleni kod građana i građanskih pravnih osoba, poljoprivrednici i radni ljudi koji osobnim radom vlastitim sredstvima obavljaju privrednu odnosno neprivrednu aktivnost.

Budući da je ista odredba ponovljena i u Zakonu o mjerama... za 1976. godinu,¹³ može se pretpostaviti da svi samoupravni sporazumi nisu bili zaključeni ni te godine. U 1977. i 1978. god. situacija se donekle promijenila iako je stopa i dalje propisana zakonom, ali ovaj put jedino za one organizacije udruženog rada koje nisu zaključile samoupravni sporazum. Takvo se stanje produžilo i u 1979. godini, ali samo do 31. svibnja. Pretpostavljalo se, vjerovatno, da će do tada sve organizacije udruženog rada zaključiti samoupravne sporazume. Kako se to ipak nije dogodilo, Sabor SR Hrvatske donio je preporuku da se ubrza dovršenje poslova na njihovu zaključivanju. Za to su vrijeme one organizacije udruženog rada koje takve sporazume nisu zaključile formalno bile izvan obveze izdvajanja sredstava za zadovoljavanje zajedničkih potreba u odgoju i usmjerenom obrazovanju.

Budući da u 1980. god. više ne nalazimo zakonsko reguliranje obveze izdvajanja tih sredstava od strane organizacija udruženog rada, moglo bi se pretpostaviti da su konačno sve one zaključile odgovarajuće samoupravne sporazume. Ne želimo se, a nije ni potrebno, upuštati u istraživanje da li je to tako, ali ne treba zaboraviti da se izdvajanja za tzv. zakonske obveze u organizacijama udruženog rada obavljaju rutinski.

Ipak, i u 1980. god. država je intervenirala u tom području donošenjem Zakona o plaćanju doprinosa za odgoj i usmjerenom obrazovanju i za znanstveni rad¹⁴ u kojem je odredila stope doprinosa za te djelatnosti, ali samo za poljoprivrednike i za radne ljude koji osobnim radom i vlastitim sredstvima obavljaju djelatnost.

Za novo srednjoročno plansko razdoblje od 1981. do 1985. god. trebalo je da radnici u udruženom radu zaključe nove samoupravne sporazume o osnovama plana razvoja samoupravnih interesnih zajednica za odgoj i usmjerenom obrazovanju. Oni koji to nisu učinili obvezani su zakonom¹⁵ što je stupio na snagu posljednjeg dana 1981, da za tu istu 1981. god. plaćaju doprinos za za-

¹² Narodne novine, br. 55/1974.

¹³ Narodne novine, br. 52/1975.

¹⁴ Narodne novine, br. 26/1980.

¹⁵ Narodne novine, br. 56/1981.

dovoljavanje zajedničkih potreba u toj djelatnosti po stopama i na način koji su utvrđeni u zaključenim samoupravnim sporazumima. Nije, dakle, prošlo ni dvije godine, a država se opet javlja. No, budući da ni nakon toga svi radnici u udruženom radu nisu zaključili navedene sporazume, novim je zakonom,¹⁶ ovaj put donesenim nešto ranije (29. travnja 1982) ta obveza protegnuta i na 1982. godinu. Izričito je rečeno da će se ona primjenjivati od 1. siječnja 1982. godine. S obzirom na te propise, doista je bilo svejedno da li netko jest ili nije zaključio odgovarajuće samoupravne sporazume. Ipak, intervencija države je na mjestu, ako bi djelatnost o kojoj je riječ, a ona je, ne zaboravimo, od posebnog društvenog interesa, bez nje bila dovedena u pitanje.

Tako je izgledao jedan aspekt odnosa između korisnika i davalaca usluga koji je bio zamišljen kao slobodna razmjena rada.

Drugi aspekt toga istog odnosa ogleda se u, pojednostavljeno rečeno, državnom reguliranju prava raspolaganja viškovima sredstava koji se pojavljuju svake godine. I to bez obzira na to ili možda baš zato što je od 1975. do 31. svibnja 1979. zapravo država propisivala stopu doprinosa za odgoj i usmjerenom obrazovanju, a za neke kategorije obveznika (poljoprivrednike i radne ljude koji osobnim radom i vlastitim sredstvima obavljaju djelatnost) to čini i danas.

Bez podrobnije je analize teško reći u kojoj su mjeri ti viškovi bili stvarni, a u kojoj, zbog inflacije, samo nominalni. Čini se, međutim, sudeći po laganom, ali stalnom relativnom padu standarda prosvjetnih radnika zaposlenih u usmjerenom obrazovanju u odnosu na druge kategorije zaposlenih, da su oni svakako bar jednim dijelom bili samo nominalni. Uzgred rečeno, tome padu standarda prosvjetnih radnika nije uzrok bio samo u padu vrijednosti novca. Tome pridonose i novija društvena opredjeljenja. Tako je, na primjer, u točki 15. 2) Rezolucije o osnovnim smjernicama i okvirima politike društveno-ekonomskog razvoja i o izvršenju zaključenih dogovora o osnovama društvenog plana Jugoslavije od 1981. do 1985. god. u 1981. godini¹⁷ propisano »da ukupna masa sredstava za osobne dohotke u neproizvodnim i neprivrednim djelatnostima raste sporije od mase osobnih dohodaka u materijalnoj proizvodnji«. Isto je tako u točki 18. Rezolucije o politici društveno-ekonomskog razvoja Socijalističke Republike Hrvatske i programu mjera i aktivnosti u 1983. godini,¹⁸ među ostalim, propisano: »Izvorni prihodi za zadovoljavanje zajedničkih potreba mogu u 1983. godini porasti do razine za 4 indeksna poena niže od ostvarenog rasta dohotka privrede...«.

Naravno da se pri takvom stanju stvari ne može govoriti o ustavom predviđenom jendnakom društveno-ekonomskom položaju radnih ljudi zaposlenih u djelatnosti odgoja i obrazovanja i radnih ljudi zaposlenih u drugim djelatnostima.

No, vratimo se viškovima. Iako su oni, dakle, bar jednim dijelom posljedica smanjenja vrijednosti novca, država ih nije ostavljala na rospalaganje samoupravnim interesnim zajednicama, što ne samo da ne bi bilo u suprotnosti s usvojenim načelima nego bi, naprotiv, s njima bilo u skladu. To naročito važi za načelo defiskalizacije sredstava za zadovoljavanje zajedničkih potreba.

¹⁶ Narodne novine, br. 18/1982.

¹⁷ Službeni list SFRJ, br. 74/1980.

¹⁸ Narodne novine, br. 56/1982.

Tako je već spomenutim Zakonom o mjerama za financiranje općih društvenih i zajedničkih potreba u 1975. god. u članu 21. st. 3. propisano da će se viškovi sredstava koristiti »za smanjenje poreza iz dohotka osnovnih organizacija udruženog rada i iz sredstava radnih zajednica«. Zakonom o izmjenama i dopunama toga zakona¹⁹ namjena viškova je unekoliko promijenjena, jer je u novom članu 21. st. 2. propisano da će se oni upotrijebiti po redu prvenstva za »doprinos Republike budžetu federacije, Budžet Socijalističke Republike Hrvatske za 1975. godinu, SIZ znanstvenog rada, SIZ vodoprivrede, SIZ usmjerenog odgoja i obrazovanja, SIZ mirovinskog i invalidskog osiguranja i Fond doplatka na djecu«. Ako bi i nakon toga preostala neka sredstva, ona će se, prema odredbi iz st. 3. istog člana, koristiti »za beneficirane mirovine koje su regulirane republičkim propisima i za beneficirane kamate bankama i organizacijama udruženog rada«.

Država se, dakle, prema tim sredstvima ponaša kao prema svojima, iako su ona prikupljena izvan njezina mehanizma i ne pomoću njenih instrumenata, za namjene koje doduše jesu od posebnog društvenog interesa, ali »podruštvljene«. To što se radi o djelatnosti od posebnog društvenog interesa treba, prema našem mišljenju, tumačiti samo tako da je država odgovorna za njihovo redovito i zadovoljavajuće funkcioniranje, pa i po cijeni njene intervencije prisilnim mjerama.

U narednom razdoblju s viškovima kojih i nadalje ima, država više ne pokriva u osnovi svoje budžetske rashode, nego ih, ali ipak ona, svojim propisima, pod različitim uvjetima, »vraća« uplatiocima. No, ne uvijek i ne sve. Tako je, na primjer, u Zakonu o načinu raspolaganja viškovima prihoda društveno-političkih zajednica i samoupravnih interesnih zajednica ostvarenih u 1982. god.²⁰ propisano da se viškovi prihoda samoupravnih interesnih zajednica ostvarenih na koncu 1982. godine, ukoliko do dana stupanja na snagu tog zakona (19. veljače 1983) nisu vraćeni uplatiocima u obliku sniženja stopa doprinosa, mogu upotrebljavati »za osiguravanje dijela sredstava Interesnoj zajednici Jugoslavije za unapređivanje ekonomskih odnosa s inozemstvom u skladu s dogovorom republika i autonomnih pokrajina«.

I ove je godine (1983) država ograničila trošenje sredstava, ali ne samo za zadovoljavanje zajedničkih nego i općih društvenih potreba.²¹ Ta je mjera, po svojoj suštini sasvim različita od spomenutih, ne samo na Ustavu osnovana (član 342. Ustava SR Hrvatske) nego je, s obzirom na situaciju u kojoj se nalazimo, razumljiva i opravdana.

Sve se te ranije nabrojene aktivnosti države doimlju kao nešto što ne samo da odudara od našeg idejnog opredjeljenja nego kao nešto što gotovo i nije u skladu s Ustavom. No, dilemi nema mjesta. Sve tu te aktivnosti ustavne. U već citiranom članu 58. Ustava SFR Jugoslavije propisano je, naime, da se zakonom odnosno odlukom skupštine društveno-političke zajednice na osnovi zakona *može* utvrditi obveza osnivanja ili osnovati samoupravna interesna zajednica, utvrditi načela za njenu organizaciju, za međusobne odnose u njoj i propisati obvezu plaćanja doprinosa toj zajednici. Sve to pod uvjetom da su djelatnosti takve zajednice od posebnog društvenog interesa. Odgoj

¹⁹ Narodne novine, br. 49/1975.

²⁰ Službeni list SFRJ, br. 8/1983.

²¹ Zakon o granicama u kojima društveno-političke zajednice i samoupravne interesne zajednice mogu izvršavati rashode u 1983. godini, Narodne novine, br. 56/1982.

i obrazovanje su to po slovu ustava (član 50. st. 1. Ustava SR Hrvatske). Što više, samoupravna interesna zajednica dužna je te djelatnosti obavljati na način utvrđen zakonom, odnosno odlukom skupštine društveno-političke zajednice. Ipak, ima mišljenja prema kojima nije u redu što je u takvim aktivnostima države izuzetak gotovo pretvoren u pravilo. Ono što, prema Ustavu, država samo «može» učiniti, što znači učiniti onda kad se steknu određeni uvjeti da ima mogućnost birati hoće li učiniti ili ne, ona to čini stalno. Na taj se način objektivno usporava našim dokumentima predviđen društveni razvitak.

No, da li je takva aktivnost države baš uvijek neopravdano miješanje? Vidjeli smo da država intervenira u vezi sa stopom doprinosa, da sili sudionike neke djelatnosti na zaključivanje samoupravnih sporazuma itd. Kad to ne bi bilo tako, da li bi baš sve osnovne organizacije udruženog rada i drugi obveznici doprinosa za usmjereno obrazovanje i baš uvijek bili svjesni svojih i društvenih potreba za kadrom određena profila? Znaju li oni uistinu koliko će im kadrova trebati, posredno i neposredno, kada i kojih usmjerenja? Sve kad bi to i znali, a dosad se više puta potvrdilo da ne znaju, da li bi doista bez poteškoća kao korisnici zaključili samoupravne sporazume s davaocima usluga, slobodno razmijenili rad i dogovorili se o visini izdvajanja? Nismo sigurni da bi to učinili svi bez dvoumljenja, a naročito ne danas kad ih je veći broj nelikvidan, kad im je dragocjen svaki dinar i kada ukidaju sve izdatke za koje smatraju da im neposredno nisu neophodni.

Gledajući tako, čini se da intervencija države ne samo da nije suvišna nego je često veoma korisna, reklo bi se, nužna.

Nakon svega izloženog, neizbježno se nameće ova dilema: ili je deetaticizacija tih djelatnosti nemoguća, odnosno u najmanju ruku preuranjena, ili je tutorstvo države u njoj nepotrebno, a time i neopravdano?

Čini se da je skala na kojoj očitavamo samo te dvije takve ekstremne vrijednosti, pregruba. Nedostaje joj još veličina između te dvije krajnje, jer bi odgovor na tu dilemu očigledno trebalo smjestiti negdje između njih. Time ne kažemo i ne želimo reći, na sredini. Pravi bi odgovor na to pitanje možda moglo dati jedno istraživanje u kojem bi, pored pravnika, sudjelovali ekonomisti, politolozi i sociolozi.

Ipak, na kraju, možda neće biti naodmet da se podsjetimo na ono što, među ostalim, piše u točki 2. 10 Društvenog plana Jugoslavije od 1981. do 1985. godine: »*Osigurati će se neposredna i odlučujuća uloga radnika u izdvajanjima iz dohotka za zadovoljavanje osobnih, zajedničkih i općih društvenih potreba. Izvršiti će se odgovarajuće promjene u sistemu poreza i doprinosa radi primjene principa slobodne razmjene rada i socijalističke solidarnosti.*«²²

4. NAKNADE

Drugi oblik prihoda kojim se zadovoljavaju zajedničke potrebe jesu naknade. Pod naknadama se općenito podrazumijeva novčana protuvrijednost neke usluge ili korištenja nekog dobra. U ekonomskom smislu, to je cijena.

Naknade se plaćaju samoupravnim interesnim zajednicama u oblasti vođoprivrede, komunalnih djelatnosti, energetike itd., dakle u oblasti materijal-

²² Službeni list SFRJ, br. 17/1981.

ne proizvodnje u pravilu za korištenje nekog dobra. Tako se, na primjer, naknada plaća samoupravnoj interesnoj zajednici za vodoprivredu za upotrebljenu, iskorištenu, ispuštenu ili zagađenu vodu, za korištenje vodoprivrednih objekata i sl. Za korištenje cesta naknada se plaća samoupravnoj interesnoj zajednici za ceste, i to u maloprodajnoj cijeni benzina, pogonskog plina i plinskog ulja ili prilikom godišnje registracije vozila, a najčešće i u jednom i u drugom.

5. UDRUŽIVANJE SREDSTAVA

Osim plaćanjem doprinosa i naknada, zajedničke se potrebe mogu zadovoljavati i udruživanjem sredstava. Do udruživanja sredstava dolazi onda kad samoupravna interesna zajednica prihodima koji joj pripadaju (doprinosi, naknade i dr.) nije u mogućnosti ili nije u mogućnosti tako dobro zadovoljiti one zajedničke potrebe radi zadovoljavanja kojih je i osnovana, a osim nje ima i drugih subjekata koji su zainteresirani da se te potrebe zadovoljavaju u određenom obujmu, na određen način ili određenim sredstvima. Ti subjekti mogu biti druge samoupravne interesne zajednice, organizacije udruženog rada, društveno-političke zajednice i sl., a svoju zainteresiranost manifestiraju sudjelovanjem u akciji samoupravne interesne zajednice, stavljajući joj na raspolaganje dio svojih financijskih sredstava ili, bolje, udružujući ih sa sredstvima te zajednice radi ostvarenja njenih ciljeva koji su u tom slučaju zajednički.

Tako će, na primjer, neka organizacija udruženog rada koja želi povisiti razinu zdravstvene zaštite svojih radnika udružiti svoja sredstva sa sredstvima samoupravne interesne zajednice za zdravstveno osiguranje radi nabave suvremene opreme u ambulancama u kojima se liječe ti radnici. Društveno-politička zajednica će udružiti svoja sredstva sa sredstvima samoupravne interesne zajednice za ceste radi brže izgradnje neke važne prometnice. Radi zadovoljavanja zajedničkih potreba u stambenoj djelatnosti svoja sredstva udružuju društveno-političke zajednice, zainteresirane organizacije udruženog rada te građani.

6. »DRUGA SREDSTVA« I »DRUGA DAVANJA«

Na kraju su, pored opisanih, u Zakonu o financiranju općih društvenih i zajedničkih potreba²³ navedena još dva moguća oblika prihoda za zadovoljavanje osobnih i zajedničkih potreba u samoupravnim interesnim zajednicama. To su tzv. »druga sredstva« i »druga davanja«. Koliko nam je poznato, u praksi se ne javljaju ni jedna ni druga, ali je zakonodavac ispravno predvidio i takve mogućnosti. Lako je, naime, pretpostaviti da bi jedan dar, legat ili ostavina nekoj samoupravnoj interesnoj zajednici mogli biti ta »druga sredstva«. Instituciju, pak, »drugih davanja« treba shvatiti kao mogućnost da se, ako se za to ukaže potreba, bez dopune zakona, uz postojeće, uvedu i neki novi oblici relativno stalnih prihoda.

²³ Narodne novine, br. 55/1974.

7. FINANCIJSKI PLAN SAMOUPRAVNE INTERESNE ZAJEDNICE

Financijski instrument u kojem su utvrđeni svi predviđeni prihodi i rashodi samoupravne interesne zajednice zove se financijski plan.

Na financijski se plan primjenjuju ista načela kao i na budžet (načelo ravnoteže, jednogodišnjosti, prethodnog odobrenja, javnosti i drugi). Financijski plan, baš kao i budžet, mora biti uravnotežen, donosi ga skupština samoupravne interesne zajednice prije početka godine na koju se odnosi, ima opći i posebni dio, vrijedi jednu godinu itd. Nakon izvršenja financijskog plana izrađuje se završni račun koji se objavljuje jednako kao i završni račun budžeta.

Sudeći po izloženom, između financijskog instrumenta kojim se utvrđuju prihodi i rashodi samoupravne interesne zajednice i financijskog instrumenta kojim se utvrđuju prihodi i rashodi društveno-političke zajednice nema razlike osim u nazivu. Prvi se zove financijski plan, a drugi budžet.

Ti su instrumenti doista veoma slični, ali je ta sličnost samo formalna. Razlikom u nazivu izražava se suštinska razlika koja postoji među njima.

Dok se sve opće društvene potrebe mogu i moraju zadovoljavati sredstvima predviđenim samo u budžetu (načelo budžetskog jedinstva), dotle zajedničke potrebe ne samo što se ne moraju zadovoljavati posredstvom samoupravnih interesnih zajednica, dakle sredstvima predviđenim samo u financijskom planu tih zajednica, nego upravo obrnuto, treba težiti tome da se one što manje zadovoljavaju na taj način.

»Premda zadovoljavanje zajedničkih potreba u okviru i putem samoupravnih interesnih zajednica danas prevladava, to nikako ne znači da je za zadovoljavanje pojedinih društvenih potreba taj način zadovoljavanja jedino moguć i da se može ocijeniti kao najdjelotvorniji. Određene zajedničke potrebe mogu se ne samo isto tako dobro nego dapače i bolje zadovoljiti izvan samoupravnih interesnih zajednica neposrednim udruživanjem rada i sredstava između davalaca i korisnika usluga.«²⁴

Financijski plan nije, dakle, jedini instrument za zadovoljavanja zajedničkih potreba, kao što je to budžet za zadovoljavanje općih društvenih potreba.

Dok se sredstva za zadovoljavanje općih društvenih potreba prikupljaju samo na osnovi zakona ili odluke skupštine društveno-političke zajednice donesene na osnovi zakona, sredstva se za zadovoljavanje zajedničkih potreba u pravilu prikupljaju na suštinski drugačiji način — na osnovi samoupravnih sporazuma, dakle na osnovi nedržavnih akata.

Kao što postoje sličnosti između instrumenata za zadovoljavanje općih društvenih i zajedničkih potreba, tako postoje sličnosti i između društveno-političkih zajednica i samoupravnih interesnih zajednica u načinu korištenja, raspolaganja i gospodarenja financijskim sredstvima. To se najbolje ogleda u gotovo identičnim propisima o stalnoj rezervi, udruživanju sredstava i financijskom programu jednih i drugih.

²⁴ Božidar Jelčić, *Nauka o financijama i financijsko pravo*, Informator, Zagreb, 1983, str. 523.

8. SAMODOPRINOS

Samodoprinos je također jedan od oblika društvenih prihoda kojim se zadovoljavaju zajedničke potrebe. Kod nas je uveden po uzoru na sličan institut u SSSR-u poznat pod imenom »samoobloženie«. To je oblik samooporezivanja radnih ljudi i građana u mjesnim zajednicama, a po svojoj je suštini strogo namjenski prihod.

Pod mjesnom zajednicom treba podrazumijevati naselje, dio naselja ili više povezanih naselja u kojima su radni ljudi i građani samoupravno organizirani radi ostvarivanja svojih zajedničkih interesa, radi solidarnog zadovoljavanja zajedničkih potreba u oblastima uređivanja naselja, stanovanja, komunalnih djelatnosti, dječje i socijalne zaštite, obrazovanja, kulture, fizičke kulture, zaštite potrošača, zaštite i unapređivanja čovjekove okoline, narodne obrane, društvene samozaštite, te u drugim oblastima života i rada (član 114. Ustava SFRJ).

Ti se interesi odnosno potrebe u pravilu zadovoljavaju putem samoupravnih interesnih zajednica ili društveno-političkih zajednica. Međutim, ako se oni iz bilo kojeg razloga na taj način ne bi zadovoljavali uopće ili bi se zadovoljavali samo djelomično, radni ljudi i građani mogu uvesti samodoprinos.

Sredstva samodoprinosa mogu se udruživati sa sredstvima drugih mjesnih zajednica, osnovnih organizacija udruženog rada, samoupravnih interesnih zajednica i drugih korisnika društvenih sredstava. Samodoprinos se u pravilu uvodi za razdoblje od jedne do tri godine. Izuzetno se to razdoblje može produžiti na pet godina ako je namjena sredstava u skladu sa srednjoročnim planovima mjesne zajednice, osnovne organizacije udruženog rada, samoupravne interesne zajednice ili s društvenim planom općine. Svjedoci smo da se taj izuzetak u praksi sve više pretvara u pravilo. Sve je više samodoprinosa koji se uvode na pet godina i koji se udružuju sa samodoprinosa drugih mjesnih zajednica ne samo iz jedne nego i iz više općina. Tako je, na primjer, koncem 1982. god. na cjelokupnom području gradske zajednice općina Zagreba, pa i nekih susjednih općina, uveden samodoprinos u trajanju od pet godina za izgradnju velike bolnice.

Samodoprinos se uvodi referendumom, a za područje dijela mjesne zajednice može se uvesti i preko pismenih izjava radnih ljudi i građana.

Osim u novcu, samodoprinos se može uvesti i u radnoj snazi, davanju materijala, prijevozničkim ili drugim uslugama, zavisno o namjeni, mogućnosti radnih ljudi i građana i drugih okolnosti.

Samodoprinos se smatra uvedenim ako se za njega referendumom odnosno pismenim izjavama izjasni većina radnih ljudi i građana upisanih u birački spisak za područje na kojem se uvodi samodoprinos. U spisak se ne uvode svi građani koji imaju biračko pravo nego samo obveznici doprinosa. Obveznici doprinosa su osobe koje ostvaruju osobne dohotke odnosno prihode iz kojih se plaća samodoprinos te poljoprivrednici stariji od 15 godina ako na području za koje se uvodi samodoprinos imaju prebivalište. U spisak se uvode i vlasnici nekretnina koji nemaju prebivalište na području mjesne zajednice u kojoj se uvodi samodoprinos ukoliko će se sredstvima samodoprinosa izvoditi radovi koji će poboljšati uvjete za iskorištavanje tih nekretnina.

Samodoprinos u novcu se ne može uvesti na brojne prihode kao što su socijalne pomoći, osobni dohoci invalida, dodaci na djecu, stipendije itd. Od samodoprinosu u radnoj snazi oslobođena su djeca do 15 godina života, osobe trajno nesposobne za rad, žene za vrijeme trudnoće i majke s djecom mlađom od tri godine.

Samodoprinos uplaćuje isplatilac osobnog dohotka ili mirovine, odnosno porezni organ općine. Za neplaćeni samodoprinos vrijede pravila o prisilnoj naplati poreza, s time da se nenovčane obveze naplaćuju u novcu.

Samodoprinos karakterizira: 1. dobrovoljno uvođenje, ali prisilno plaćanje, 2. prethodno utvrđivanje ukupnog iznosa, 3. destiniranost, 4. izvanrednost, 5. mogućnost naplate u novcu, materijalu i radnoj snazi.

Materija samodoprinosu spada u republičku nadležnost, pa je u SR Hrvatskoj regulirana Zakonom o samodoprinosu radnih ljudi i građana za zadovoljavanje zajedničkih potreba u mjesnoj zajednici.²⁵

* * *

Iz opisa oblika prihoda kojima se zadovoljavaju zajedničke potrebe se vidi da su doprinosi glavni izvor prihoda jednih, a naknade drugih vrsta samoupravnih interesnih zajednica. Određeni oblik prihoda uvjetovan je vrstom potrebe koja se njime zadovoljava. Zajedničke potrebe iz oblasti društvenih djelatnosti (obrazovanje, kultura, socijalna zaštita i sl.), te socijalne sigurnosti (mirovinsko, zdravstveno i drugi oblici osiguranja) zadovoljavaju se pretežno doprinosima.

U teorijskom razmatranju suštine doprinosu rečeno je da su doprinose obvezne plaćati one osobe koje imaju od neke aktivnosti države ili lokalnog tijela stvarnu ili pretpostavljenu materijalnu korist. To u našem slučaju znači da doprinos plaćaju svi obveznici koji od djelatnosti osnovnih organizacija udružena rada u oblasti obrazovanja, kulture, socijalne zaštite, zdravstva i sl. imaju neposredne ili posredne, stvarne ili samo potencijalne koristi. Tako, na primjer, svi plaćamo doprinos ne samo za funkcioniranje bolnica nego i za nabavu nove opreme u njima, jer znamo da su bolnice neophodne, ali ne tražimo zauvrat, niti to želimo, da u bilo koju od njih ikada dospijemo.

S vodoprivredom, cestama, energetikom i sl. situacija je drugačija. Te djelatnosti spadaju u zajedničke potrebe iz oblasti materijalne proizvodnje. Očigledno je da ne bi bilo pravedno da električnu energiju, plin, vodu i sl. plaćaju svi jednako, dakle kako oni koji od tih dobara imaju stvarnu, tako i oni koji od njih imaju samo potencijalnu korist. Poznato je da se tim tekovinama civilizacije ne koriste niti svi niti u jednakim količinama. Zbog toga se zajedničke potrebe iz oblasti materijalne proizvodnje pretežno zadovoljavaju drugim oblikom prihoda koji nazivamo naknadama. Naknadu plaća samo onaj koji koristi neko dobro i to adekvatno količini, kvaliteti i sl.

Međutim, valja napomenuti da se sve vrste zajedničkih potreba mogu zadovoljavati svim zakonom predviđenim oblicima prihoda.

To bi značilo da se samoupravnim interesnim zajednicama materijalne proizvodnje pored naknada, koje su svakako glavni izvor njihovih prihoda, mogu plaćati svi drugi oblici prihoda, pa i doprinosu. Isto to važno bi i za

²⁵ Narodne novine, br. 32/1977.

samoupravne interesne zajednice društvenih djelatnosti. Njihov glavni oblik prihoda su doprinosi, ali bi to mogli biti i svi drugi oblici, pa i naknade. Takav zaključak nedvosmisleno proizlazi iz odgovarajućih članova citiranog zakona, a napose iz člana 100:

»Osobne i zajedničke potrebe u samoupravnim interesnim zajednicama zadovoljavaju se *udruživanjem sredstava* odnosno plaćanjem *doprinososa* (. . .)«.

»Pored doprinososa iz stava 1. ovog člana, radni ljudi i građani zadovoljavaju zajedničke potrebe u samoupravnim interesnim zajednicama i udruživanjem *drugih sredstava* odnosno plaćanjem *naknada* i *drugim davanjima*.«

Koji će se oblici ili oblici prihoda plaćati kojoj samoupravnoj interesnoj zajednici određuje se u pravilu samoupravnim sporazumom.

Samodoprinos je također jedan od izvora prihoda za zadovoljavanje zajedničkih potreba. Te se potrebe, koje mogu biti veoma raznovrsne, u pravilu zadovoljavaju iz drugih izvora prihoda (doprinosima, naknadama, udruživanjem sredstava putem samoupravnih interesnih zajednica, iz budžeta društveno-političkih zajednica i sl.), ali ukoliko ti prihodi za određenu namjenu izostanu ili nisu dovoljni, radni ljudi i građani mogu uvesti samodoprinos čime se oni, zahvaljujući inicijativi i zalaganju društveno-političkih organizacija, često koriste.

Na kraju treba reći da se za zajedničke potrebe kod nas izdvajaju relativno sve veća sredstva, pa je stalan interes za sve u vezi s njima, a naročito za instrumente prikupljanja i njihove raspodjele ne samo razumljiv nego i neophodan.

Završimo s jednom od misli Zvonka Špoljara koja se doduše odnosi na društvene djelatnosti, a ne na ukupne zajedničke potrebe, ali se isto tako dobro može primjeniti i na njih: »Ukratko, relativni porast udjela rashoda društvenih djelatnosti u novostvorenoj vrijednosti, kao i sve veći stupanj valorizacije rezultata ulaganja u društvene djelatnosti kao bitnog činitelja, ne samo socijalne politike nego i kao sve presudnijeg faktora materijalnog i opće društvenog progressa — zakonita su tendencija suvremenog svijeta.«²⁶

²⁶ Zvonko Špoljar, *Zadovoljavanje zajedničkih potreba*, Društveno-ekonomski odnosi zadovoljavanja zajedničkih potreba uslugama društvenih djelatnosti, Informator, Zagreb, 1983, str. 12.

Summary

SOCIAL REVENUES FOR SATISFYING COMMON NEEDS

By introducing workers' management in Yugoslavia those functions on which the state is not dependent for its existence were removed from its ownership (de-statism). As a result, there are two types of functions today: state functions which are called general social needs, and social functions which are known as common needs. In view of the differences between these functions, there are also different ways of sustaining them.

In Yugoslavia all funds for the sustentation of general social and common needs are social and therefore, being its owner, society does not finance them, but rather satisfies them.

The author deals particularly with the types of funds for satisfying common needs. These are above all and to the greatest extent contributions which are similar to parafiscalities although they are not that here, at least not as these are understood in theory. This is because the state also has the right to fix the allocation liability and contribution rate in activities of special social interest, which, however, is not true in the case of actual parafiscalities. Using the satisfaction of common needs in training and specialized education as an example, the author attempts to show to what extent the state still influences this activity which is no longer in its ownership.

Common needs are satisfied primarily by a free exchange of work through self-managing communities of interest which perform services for the donors and beneficiaries. The instrument for satisfying common needs is a financial plan which is very similar to a budget.

In addition to contributions, common needs may also be satisfied by compensation, by pooling funds, by other funds, other donations and by voluntary contributions.

REŽIM RIJEČKE LUKE

Dr VINKO HLAČA, docent
Pravni fakultet u Rijeci

UDK 337(497.13)
Izvorni znanstveni članak
Ur. 1. VII 1983.

Riječka luka je pomorska luka otvorena za domaći i međunarodni javni promet. Pravni režim takve luke uređuju norme međunarodnog i internog pomorskog prava. Izvori prava međunarodnog režima pomorske luke su običaji međunarodnog prava i pomorske konvencije ratificirane ili recipirane u internom zakonodastvu obalne države.

U ovome radu razmatra se pravni režim pomorske luke otvorene za međunarodni i domaći promet općenito i u tom okviru specifičnosti režima riječke luke. Riječka luka i grad Rijeka imali su burnu prošlost u političkim i državnim promjenama, koje su utjecale na pravno i administrativno uređenje luke. Kratak osvrt na tu prošlost bio je potreban u prikazu da bi se shvatila zbivanja u riječkoj luci od prvih pisanih pravnih izvora o upotrebi luke do suvremenih pravnih načela na kojima se zasniva korištenje luke.

Prema načelima međunarodnog prava, obalna država je ovlaštena primijeniti svoj režim u lukama otvorenim za međunarodni pomorski promet, ali upotreba luke koju država proglasi otvorenom za međunarodni promet mora biti omogućena pod jednakim uvjetima svim brodovima bez razlike na njihovu zastavu odnosno državnu pripadnost. Za upotrebu i korištenje riječke luke uz opća načela važe i propisi autonomne lučke regulative na koje se u radu posebno ukazuje.

UVODNA RAZMATRANJA

U ovom radu bit će prikazan pravni režim riječke luke. Prikazivanje režima neke luke zahtijeva, prije svega, da se odredi u koju vrstu luka konkretna luka spada i da se pravno definira luka te vrste, a zatim da se utvrde i rasprave problemi i odnosi koji čine pravni režim luke. Između brojnih odnosa i pitanja režima luke o kojima se detaljnije raspravlja pod drugim naslovima ovog rada, za uvodna razmatranja treba naznačiti one najvažnije, kao što su pitanja prava ulaska broda u luku i boravka u luci, pravni položaj broda u luci, postupak lučkih i drugih organa prema brodu u luci, mogućnost inačič korištenja luke sa strane broda, opskrba i popravak broda u luci.

Što se vrsta luka tiče, njihova se podjela može učiniti prema raznim kriterijima. Za naše razmatranje važna je pravna podjela luka. Podjela s ekonomskog stajališta koincidira s pravnom podjelom luka. Prema pravnoj podjeli, luke se dijele na trgovačke i ratne.¹ S ekonomskog stajališta, luke se

¹ B. Jakaša, Udžbenik plovidbenot prava, Zagreb 1979, str. 38.

dijele na trgovačke i netrgovačke luke. U netrgovačke luke spadaju ratne luke i neke druge, čija namjena nije trgovačka, primjerice — sportske luke.² Ratne luke namijenjene su potrebama ratne mornarice, kojima se ona služi i u doba rata i u doba mira. Tehnička oprema ratnih luka i lučke građevine ne razlikuju se bitno od onih u trgovačkim lukama. Trgovačke luke su namijenjene potrebama trgovačke mornarice, čiji sastav u najvećem broju čine brodovi koji su namijenjeni prekomorskoj razmjeni dobara i prijevozu osoba. Iz ove jednostavne i logične podjele luka na trgovačke i ratne, slijedi zaključak da trgovačke luke u pravilu posjećuju trgovački brodovi, a ratne luke ratni brodovi. Zato se i brodovi prema svrsi kojoj su namijenjeni pravno dijele na trgovačke i ratne. To što se i po svojoj konstrukciji i opremi razlikuju trgovački brodovi od ratnih, nije za pravnu podjelu bitno, već upravo njihova namjena.

Nije, međutim, isključeno da i ratni brodovi uplove ponekad u trgovačku luku, ali je sigurno da ratni brodovi u trgovačkoj luci, osobito strani, imaju drugačiji položaj od onoga propisanog za trgovačke brodove. Za ulazak, pak, u ratnu luku ne postoji općenito pravilo po kojem bi svaki trgovački brod mogao uploviti u ratnu luku kad on hoće, već kad ga na to prisili slučaj više sile ili neke veće opasnosti za brod i ljudske živote na njemu i tome slično. Budući da ratne luke služe isključivo ili u prvom redu za potrebe vojnih snaga, propisima koji reguliraju njihov režim utvrđuju se slučajevi kada trgovački brodovi mogu uploviti u takve luke.

Ratna luka je svaka luka koju država proglasi ratnom. Svaka, pak, luka koja nije ratna, trgovačka je luka, kako to proizlazi iz pravne podjele luka o kojoj je bilo riječi.

Kao što se ratne luke razlikuju od trgovačkih, tako se i trgovačke luke međusobno razlikuju.³ Ne postoji, međutim, neka jedinstvena ili općenito prihvaćena podjela trgovačkih luka, pa bez obzira na to u koju se vrstu po nekom kriteriju svrstavaju (geografskom položaju, prometnoj funkciji i drugo), važno je istaknuti ono što je trgovačkim lukama zajedničko, a to je da služe istoj svrsi, u prvom redu prijevozu robe i putnika u pomorskom prometu.

2. Legalna ili zakonska definicija trgovačke luke postoji u našem pravu od stupanja na snagu Zakona o iskorištavanju luka i pristaništa.⁴ U tome Zakonu definicija luke dana je u čl. 1. koji glasi: »Pomorsku luku, odnosno pristanište unutrašnje plovidbe, u smislu ovog Zakona, sačinjava kopneni i vodeni prostor sa izgrađenim obalama, lukobranama, potrebnim slobodnim prostorom, uređajima, postrojenjima i drugim objektima namijenjenim pristajanju brodova, ukrcavanju i iskrcavanju putnika i robe, uskladištenju i ostalim manipulacijama robom, kao i snabdijevanju, opremi i zaštiti brodova od ne vremena«. Ta definicija sadrži elemente bez kojih se uopće ne bi moglo govoriti o luci, već eventualno o uvali ili zalivu na morskoj obali. Radi se o stvarnim elementima od kojih se sastoji luka kao što su:

² B. Jakaša, *Međunarodni režim morskih luka*, Zagreb 1965, str. 29.

³ Detaljnije o podjeli trgovačkih luka B. Kojić, *Pomorska enciklopedija* 4, Zagreb, 1978, str. 367.

⁴ Taj je zakon objavljen u Sl. listu FNRJ, br. 24/1961, a njegove izmjene i dopune u Sl. listu SFRJ, br. 10/1965.

1. vodeni i kopneni prostor s izgrađenim obalama i lukobranima,
2. slobodan prostor na obalama ili operativne površine s uređajima, postrojenjima i drugim potrebnim objektima.

Uz postojanje tih elemenata luke može se ostvariti njena ekonomska namjena koja se ponajprije tiče prometne funkcije luke. To proizlazi iz same definicije luke, u kojoj izričito stoji da su vodeni i kopneni prostor luke s izgrađenim lučkim objektima namijenjeni pristajanju brodova, ukrcavanju i iskrcavanju robe i putnika, uskladištenju i ostalim lučkim manipulacijama robom, te još i snabdijevanju, opremi i zaštiti brodova od nevremena. Vidimo da je u definiciju luke ušla i zaštita brodova od nevremena, što znači da definirani pojam trgovačke luke obuhvaća i pojam koji se u literaturi spominje kao luka zakloništa. Pod lukom zakloništa naziva se luka koja može pružiti sigurno utočište brodovima koji su se našli u nevremenu nedaleko od obale ili su pretrpjeli havariju na moru.

Definicija luke u Zakonu o iskorištavanju luka i pristaništa uža je od definicije luke koju daje Zakon o pomorskom i vodnom dobru, lukama i pristaništima, koji je donesen u SR Hrvatskoj koncem travnja 1974. god. i čijim je stupanjem na snagu prestao važiti Osnovni zakon o iskorištavanju luka i pristaništa.⁵ Nova, znatno šira definicija luke u republičkom Zakonu o pomorskom i vodnom dobru, lukama i pristaništima obuhvaća pored objekata za pristajanje brodova i drugih, spomenutih u staroj definiciji, još i objekte za sidrenje i zaštitu brodova. No, okvir nove definicije najviše proširuje industrijska funkcija luka, koja je pored prometne uvedena u definirani pojam luke. To se najbolje vidi iz nove zakonske definicije, dane u čl. 25. Zakona o pomorskom i vodnom dobru, lukama i pristaništima, koji kaže:

»Pomorska luka, odnosno pristanište unutrašnje plovidbe, jesu vodeni i s vodom neposredno povezani kopneni prostor s izgrađenim i neizgrađenim obalama, lukobranima, uređajima, postrojenjima i drugim objektima namijenjenim za pristajanje, sidrenje i zaštitu brodova, ukrcavanje i iskrcavanje putnika i robe, uskladištavanje i ostalo manipuliranje robom, proizvodnju i oplemenjivanje robe, te ostale privredne djelatnosti koje su s ovim djelatnostima u međusobnoj ekonomskoj, prometnoj ili tehnološkoj vezi«.

U citiranoj definiciji luke nalazimo sada sve lučke djelatnosti, koje se u literaturi, prema osobitostima svake od tih djelatnosti, svrstavaju u tri osnovne funkcije:

- a) prometnu funkciju,
- b) industrijsku funkciju,
- c) trgovačku funkciju.

Iz definicije proizlazi da je njezina primarna funkcija prometna, kojoj je svrha prijevoz putnika i robe u međunarodnoj razmjeni dobara. Slijedi industrijska funkcija, definirana riječima »proizvodnja i oplemenjivanje robe«, ali koja se manifestira i obavljanjem »ostalih privrednih djelatnosti« što su sa ovim drugim prije spomenutim djelatnostima »u međusobnoj ekonomskoj,

⁵ Prečišćeni tekst Osnovnog zakona o iskorištavanju luka i pristaništa objavljen je u Sl. listu SFRJ, br. 2/1968, koji je u skladu s Ustavnim promjenama 1971. god. bio preuzet kao republički zakon u SR Hrvatskoj. Ukinut je Zakonom o pomorskom i vodnom dobru, lukama i pristaništima, koji je objavljen u »Narodnim novinama«, br. 19/74, a stupio na snagu 24. V 1974.

prometnoj i tehnološkoj vezi«. Nema sumnje da je riječima »djelatnosti u međusobnoj ekonomskoj vezi« obuhvaćena u definiranom pojmu luke i njena trgovačka funkcija, koja se sastoji u tome da se u lukama roba i kupuje, odnosno prodaje, a ne samo da se tu doprema, otprema, manipulira, oplemenjuje, obrađuje, dorađuje ili proizvodi.

3. Sa stajališta međunarodnog prava, za trgovačke luke je pravno relevantna njihova podjela na luke koje su otvorene za međunarodni promet i luke koje su otvorene za domaći promet.

U one luke koje su otvorene samo za domaći promet, a ne i za međunarodni, ne mogu ulaziti strani brodovi koji vrše prijevoz u međunarodnom prometu. Luke otvorene za međunarodni promet određuje Savezno izvršno vijeće, koje propisuje i uvjete kojima moraju udovoljavati luke za međunarodni promet.⁶ Takvi propisi još nisu doneseni, niti je Savezno izvršno vijeće odredilo luke otvorene za međunarodni promet u smislu novih propisa Zakona o pomorskoj i unutrašnjoj plovidbi.⁷ Prema prijašnjim propisima, na području SR Hrvatske postoje luke koje su stalno otvorene za međunarodni promet, a to su Umag, Poreč, Rovinj, Pula, Raša, Rijeka, Mali Lošinj, Senj, Zadar, Maslinica, Šibenik, Split, Kardeljevo, Korčula i Dubrovnik. Pored tih, sezonski su otvorene za međunarodni promet luke Izola, Novigrad, Opatija, Rab i Primošten.⁸

Luke otvorene za domaći promet određuje općinska skupština na području koje se nalazi luka, ako takva luka ispunjava uvjete za sigurnost plovidbe u luci. Luke otvorene za domaći promet na području općine Rijeka jesu luka Rijeka s riječkim, sušačkim i bakarskim bazenima, luka Bakarac, luka Kraljevica, luka Črišnjeva i posebne luke »Brgud« — Brodogradilište »3. maj« i »Martinšćica« — Brodogradilište »Viktor Lenac«.⁹

Luke otvorene za domaći promet mogu, naravno, biti proglašene i lukama otvorenim za međunarodni promet ako ispunjavaju uvjete što ih propisuje Savezno izvršno vijeće, koj i određuje luke otvorene za međunarodni promet. Pojam i karakteristike luka koje su otvorene za domaći promet, odnosno za domaći i međunarodni promet, upoznali smo iz definicije pomorske luke našega internog prava. Sada bi, na kraju, trebalo vidjeti kako luku koja služi međunarodnom pomorskom prometu definira međunarodno pravo.

Međunarodno pravo pomorsku luku definira u Konvenciji i Statutu o međunarodnom režimu morskih luka, Ženeva 1923, koju je ratificirala i naša zemlja. Definiciju luke daje Statut u čl. 1. koji kaže: »Smatraju se morskim lukama, u smislu ovog Statuta, luke koje normalno posjećuju pomorski brodovi i koje služe vanjskoj trgovini.«

Postoje tri elementa bitna u toj definiciji luke, koji moraju i stvarno postojati da bi se neka luka smatrala pomorskom lukom koja omogućava međunarodni pomorski promet. Ta tri elementa za takvu luku znače tri uvjeta, a to su:

⁶ Prema čl. 1036 t. 3 Zakona o pomorskoj i unutrašnjoj plovidbi (Sl. l. SFRJ, br. 22/1977) SIV određuje luke namijenjene za međunarodni promet.

⁷ Taj je Zakon na snazi od 1. siječnja 1978, ali mnogi propisi koji su po niemu trebali već biti doneseni još se čekaju, pa i ovi na koje upućuje čl. 1036 t. 1 i 3.

⁸ Luke spomenute u tekstu navodi B. Stevanović u Komentaru Zakona o pomorskom i vodnom dobru, lukama i pristaništima, Rijeka 1975, str. 22.

⁹ Rješenje o određivanju luka otvorenih za domaći promet Skupštine općine Rijeka objavljeno je u Službenim novinama Zajednice općina Rijeka, broj 17/1977.

1. da se radi o pomorskim brodovima,
2. da se radi o luci koju normalno posjećuju takvi brodovi,
3. da se radi o luci koja služi vanjskoj trgovini.¹⁰

Odredbe Statuta primjenjivat će se samo na takve luke koje su otvorene za međunarodni promet.

Za primjenu pravnih propisa koji reguliraju pitanja režima luke, važna je pravna definicija luke o kojoj se raspravljalo u ovom uvodnom razmatranju. Sve što je u uvodnom razmatranju rečeno o lukama općenito, odnosi se i na riječku luku, kao trgovačku luku otvorenu za domaći i međunarodni promet. Opći režim jugoslavenskih luka, zasebno onih koje su otvorene za međunarodni promet, važi naravno i za riječku luku, koja je među jugoslavenskim lukama najveća. Pojedina pitanja režima riječke luke, a zasebno ona specifična, autonomno regulirana ili autentično normirana, bit će izložena i raspravljena u narednim poglavljima. No, prije toga svakako je potrebno prikazati stanje i prilike u riječkoj luci u prošlosti, u kojoj je Rijeka i njena luka bila poprište svjetskih zbivanja, velikih političkih odluka i promjena koje su imale svoj odraz u zakonskim propisima što su se ticali režima luke.

LUKA KROZ PROPISE U PROŠLOSTI

4. Pravila pomorskog prava koja su bila uvriježena u običajima svog vremena pojavila su se kao pisani pravni propisi u statutima srednjovjekovnih gradova na jadranskoj obali. Tako i Statut grada Rijeke iz god. 1530. sadrži utvrđena i važeća pravila u gradu onoga vremena. S njim ćemo započeti kratak prikaz propisa koji su u prošlosti riječke luke uređivali odnose iz života i rada u luci.¹¹

Statut grada Rijeke koji je objavljen 29. VII 1530. dekretom kralja Ferdinanda Habsburškog (kralja Hrvatske i Ugarske od 1527) uređivao je odnos između stanovnika grada Rijeke i odnose stanovnika prema gospodarima, a to su u to vrijeme bili Habsburgovci čije su interese u gradu zastupali njihovi predstavnici. Nosioći te vlasti bili su »velemožni G. kapetan« izabran od kralja i »ugledni G. vikarij« kojega postavlja također kralj, a njihove ovlasti dobivene od kralja odnosile su se na upravne i sudske poslove u gradu kojim je upravljalo Veliko vijeće (dvadeset petorice vijećnika). Najviša upravna ovlaštenja pripadala su kapetanu koji je imao pravo i suditi, te je zapravo imao svu vlast i bio je stvarni gospodar grada, a njegov zamjenik bio je vikarij, kojemu je bilo povjereno svakodnevno sudovanje u sudnici, pa i kazneno. Takva ovlaštenja i vlast koju su imali kapetan i vikarij u gradu i njima potčinjeni gradski službenici (suci, komornici, gradski satnik) protezala se po prirodi stvari i stvarnih prilika na luku i brodove koji su u luku dolazili kroz ušće rijeke koja je tu utjecala u more. Iako u Statutu nema izričite odredbe za takav zaključak, on je logičan i proizlazi iz drugih odredaba Statuta koje reguliraju neka pitanja korištenja luke. Tako se skela grada Rijeke svake godine davala na dražbu skelaru ili brodaru, koji ju je morao koristiti

¹⁰ Poblizje B. Jakaša na str. 33 knjige spomenute u bilješki 2.

¹¹ Statut grada Rijeke od godine 1530, hrvatski prijevod i latinski tekst, objavio je i znalački prikazao Z. Herkov u Uvodu knjige pod naslovom Statut grada Rijeke iz 1530, objavljene u izdanju Nakladnog zavoda Hrvatske, Zagreb 1948.

za prijevoz osoba i stvari po starim običajima, jednako postupajući prema svima i pod prijetnjom kazni što ih je imao pravo davati kapetan.

U odredbi 17 prve knjige Statuta sadržani su propisi o tegljenju i izlačenju brodova u luci, koji predviđaju daću od brodogradilišta za tegljenje i izvlačenje brodova. Ta odredba dalje propisuje obavezu naknade štete što bi je brodar broda koji se tegli ili izvlači pretrpio krivnjom zakupnika uređaja za tegljenje i izvlačenje brodova.

Iz citirane odredbe 15 i 17 prve knjige Statuta (ona jedina između 4 knjige na koje je podijeljen Statut sadrži pravila što se tiču brodova u luci) proizlazi da su se skele te uređaji za tegljenje i izvlačenje brodova u luci nalazili u vlasništvu grada Rijeke, a grad je naplaćivao daću za njihovu upotrebu od zakupnika koji su ih na javnoj dražbi dobivali u zakup.

No, i vlasnici brodova ili barki bili su dužni po navedenoj odredbi 17 Statuta na vlastiti trošak sami uzeti ili unajmiti radnike ili nadničare radi tegljenja ili izvlačenja brodova ili barki. Sve te radnje potpadale su pod nadzor naprijed spomenutih nosilaca vlasti, u njihovoj kompetenciji taj se nadzor i vršio uz naplatu odgovarajućih naknada ili daća za korištenje uređaja u luci koji su pripadali gradu.

O plaćanju lučkih pristojbi piše autor uvoda knjige »Statut grada Rijeke« dr Z. Herkov pod naslovom »Javni tereti«, te navodi da su znatan dio prihoda grada činile razne daće što su ih morali plaćati oni koji su dopremali robu u grad radi trgovine.¹² Za robu što se dopremala morem na riječki trg, takve daće su zapravo bile lučke pristojbe, a ubirali su ih, kao i druge daće, posebni daćari (»datiariii«) koji su bili u službi grada kao njegovi financijski službenici (»financi«), neposredno odgovorni gospodaru Rijeke.

Život u gradu Rijeci, pa zasigurno i u luci na ušću Rječine, odvijao se u duhu onoga vremena kojemu je pravno vrelo i izraz bio Statut grada Rijeke. Grad se morao prirodno i dalje razvijati, a u njemu i luka kojoj će njezin položaj i razvitak donijeti status slobodne luke za vladavine Karla VI. Car Karlo VI, posljednji muški potomak dinastije Habsburg i otac Marije Terezije koja ga je naslijedila na prijestolju, proglasio je 1719. god. Rijeku slobodnom lukom. Status slobodne luke u pogledu režima koji u takvoj luci vlada značio je slobodu ulaska i boravka u luci svakom brodu čije uplovljenje slijedi iz plovidbe broda radi obavljanja trgovine i sličnih razloga. Logično je zaključiti da se za vrijeme boravka u luci svaki brod morao podvrgavati pravilima koja su važila u luci, a ona su proizlazila iz odredaba Statuta grada Rijeke i ovlaštenja kapetana, njegovih pomoćnika i gradskih službenika utvrđenih Statutom.¹³

Otkako je Rijeka bila proglašena slobodnom lukom patentom Karla VI od 18. III 1719, raširila se trgovina u luci i ona se počela razvijati kao trgovačka luka. Marija Terezija je ubrzo pokazala interes za Rijeku i plovidbu na Jadranu time što je protegla važnost odredbama Statuta grada Rijeke na Bakar, koji je proglasila slobodnom lukom. Takav istaknuti privilegij što ga je Bakar dobio od Marije Terezije učinit će od Bakra znamenit pomorski i

¹² Z. Herkov, Statut grada Rijeke, Zagreb 1948, str. 116.

¹³ Ovlaštenja kapetana i drugih nosilaca vlasti u gradu sadržana su u odredbama Statuta koje su grupirane u četiri knjige naslovljene ovako: Knjiga prva ili prvi dio o dužnostima i službi, Knjiga druga građanskih parnica ili drugi dio, Knjiga treća kaznenih parnica ili treći dio, Knjiga četvrta ili četvrti dio o izvanrednim propisima.

lučki grad na Primorju u Hrvatskoj; Rijeka je bila također pod suverenitetom Hrvatske, ali ju je kao »corpus separatum« 1778. god. Marija Terezija anektirala Ugarskoj.¹⁴

5. Upravo u doba Marije Terezije nastala je na području Primorja u Hrvatskoj moderna zbirka pomorskih propisa čiji je cilj bio unapređenje pomorske plovidbe i luka na Primorju, koje se u Habsburškoj Monarhiji rado proglašavalo »austrijskim«. Ta zbirka, koja je izrasla iz jadranskih prilika, donesena je specijalno za mornaricu i pomorsku upravu Primorja, Rijeke i Trsta, a izdala ju je Marija Terezija 25. IV 1774. pod nazivom »Editto politico di navigazione mercantile austriaca«. U Hrvatskoj su ti propisi prevedeni i objavljeni kao »Državni oglas o plovidbi«, dok je u pomorskoj literaturi i praksi ta zbirka propisa nazvana Edikt, a spominje se i kao zakonik pod imenom Edikt.

U uvodu Edikta Marija Terezija saopćava svojim podanicima Primorja svoju odluku o izdavanju Političkog edikta s ciljem da pridonese unapređenju pomorske trgovine. Edikt je bio podijeljen na sedam glava ili članaka koji su imali naslove:

1. O službi lučkih kapetana (poglavora)
2. O kapetanima i brodovođama trgovačkih brodova
3. O brodskom pisaru
4. O peljaru i pouzi (vođa mornara)
5. O tobdžiji i o spremaru
6. O mornarima i ostaloj brodskoj posadi
7. O plaći, pristojbama i nagradama kapetana, brodovođe i ostale brodske momčadi.

Kod svih starih i poznatih zakonika koji su regulirali materiju pomorskog prava bilo je uobičajeno da se odredbe pojedinih i specifičnih grana pomorskog prava nalaze međusobno izmiješane, pa je tako bilo i u Ediktu, gdje su administrativne odredbe pomiješane s odredbama privatnog prava, kaznog prava i drugih grana prava. No, u najvećem dijelu svoga sadržaja Edikt je zakon administrativnih odredbi, dovoljno detaljan i jasan za prilike u kojima se imao primjenjivati.¹⁵

Odredbe administrativne prirode koje Edikt sadrži u prvom članku »O službi lučkih kapetana na austrijskom Primorju« dobivaju u tom zakonu primarno značenje već i samim mjestom koje zauzimaju. No, njihovo je najveće značenje u tome što su svestrano regulirale i ozakonile službu lučkih vlasti, odnosno lučkih kapetana o kojima se u Ediktu govori.

Lučkim kapetanima dato je Ediktom pravo upravljanja nad njihovim lučkim područjem. Njihov je zadatak nadzirati i tražiti red u luci, nadzirati plovidbu u luci i poduzimati mjere za sigurnost plovidbe i brodova u luci, nadzirati brodove i lučke operacije koje se obavljaju u luci, rukovoditi iskorištavanjem luke i njenim održavanjem. Ediktom je dano pravo lučkim kapetanima da traže od zapovjednika i drugih osoba na brodu i u luci da se pridržavaju propisa i naredaba proizašlih iz primjene Edikta. Zapovjednici brodova morali su imati primjerak Edikta na svom brodu.

¹⁴ A. Rački, *Povijest grada Sušaka*, Sušak 1929, str. 41.

¹⁵ Navodi iz predgovora prijevodu Edikta od prof. A. Verone u Pomorskom godišnjaku za godinu 1931.

Edikt je sjajno došao da ispuni praznine u domaćem pravu, naročito u pomorsko-upravnom pravu. U svim krajevima Habsburške Monarhije Edikt je bio proglašen važećim zakonom redovitim putem, pa je na taj način važio i u Rijeci. Interesantno je napomenuti da Edikt, koji je stvarno u praksi važio sve do 1945. godine, formalno kao cjelina nikada nije bio ukinut.

LUKA NAKON PROPASTI AUSTRO-UGARSKE

6. U Austro-Ugarskoj koji naziv Habsburška Monarhija dobiva poslije nagodbe s Ugarskom (Mađarskom) 1867. god., razvijaju se paralelno luke Trst i Rijeka u pravcu koji im je bio zacrtan dualizmom vladavine dviju država u monarhiji. Trst je bio namijenjen razvoju trgovine Austrije, a Rijeka Mađarske. U tom cilju te su dvije susjedne luke rasle i razvijale svoje lučke kapacitete sve do propasti Austro-Ugarske.

Nagla izradnja riječke luke počela je u sedmom deceniju prošloga stoljeća, kada je tadašnja Mađarska, u poznatim povijesnim uvjetima dobivanja izlaza na more, odlučila da izgradi »svoju« luku na području riječke luke. Izgradnja i opremanje luke razvijali su se u dosljednom provođenju koncepcije izgradnje suvremene trgovačke luke u kojoj se moraju razviti sve lučke i uslužne djelatnosti čiji je cilj afirmiranje trgovačke funkcije luke, a osobito prometne. Takva je luka izgrađena, te ubrzo ostvaruje enormno povećanje prometa od 188.000 tona god. 1875. na 2.890.000 tona 1913. godine.¹⁶

Dramatična je sudbina Rijeke u državnopravnom pogledu nakon propasti Austro-Ugarske 1918. godine. U prvim danima mira nakon I svjetskog rata Rijeka je vraćena Hrvatskoj, čiji Sabor 29. X 1918. proglašuje Državu Slovenaca, Hrvata i Srba, a ona u Rijeci postavlja Gradsko narodno vijeće kojem posljednji mađarski guverner predaje vlast u gradu.¹⁷ Ubrzo iz Rijeke izlaze jedinice hrvatske i srpske vojske koje su bile zaposjele Rijeku, a u grad ulaze talijanske jedinice; intrige oko Rijeke kulminirale su upadom talijanskih legionara i ardita pod zapovjedništvom Gabriella D'Annunzija, koji 12. IX 1919. silom anektira Rijeku Italiji. No, takva aneksija nije prihvaćena ni od same Italije, jer je Rijeka ostala izvan Italije po Londonskom sporazumu, nego je dapače kreirana autonomna Riječka Država nakon sporazuma Italije s jugoslavenskom vladom u Rapallu 12. studenog 1920. godine. Tim sporazumom Italija dobiva Istru, Zadar, neke otoke i dijelove naše obale, ali još ne i Rijeku. Talijanski iredentisti i aneksionisti ne mire se s postojanjem Riječke Države kojom upravljaju autonomashi predvođeni Riccardom Zanellom, pod čijom je upravom proglašena i riječka slobodna luka (Fiume »porto franco«). U režimu riječke slobodne luke bilo je dopušteno dopremati robu stranog porijekla u luku, primati je u skladištu, sortirati, njome manipulirati i trgovati slobodno od carinjenja i plaćanja carinskih dažbina, državnih taksa i slično. No, Riječka Država i njene institucije zajedno sa slobodnom lukom nisu se mogle održati pred agresivnim nastupanjem fašizma u Italiji, pa je slijedom poznatih političkih događaja 1924. god. sklopljen sporazum između

¹⁶ Podatak iz publikacije *Il porto di Fiume ed il suo avvenire*, Fiume 1922.

¹⁷ O tome *F. Čulinović*, Rijeka u državnopravnom pogledu, Rijeka (zbornik), Zagreb 1953; *R. Butorović*, Sušak i Rijeka u NOB, Rijeka 1975, str. 22, te o prilika u Rijeci na str. 23 do 25.

Mussolinija i Pašića kojim se ukida Riječka Država i Rijeka anektira Italiji. Aneksijom Rijeke Italiji i riječka je luka potpala pod sferu talijanskih zakona.

Zakon koji je u Italiji važio za cijelu zemlju od 1877. god. i kojim su regulirani poslovi pomorske uprave i uprave trgovačke mornarice zvao se »Codice per la marina mercantile«. Zakon je imao dva dijela: prvi je sadržavao administrativne odredbe, a drugi kaznene odredbe za trgovačku mornaricu. Administrativne odredbe sačinjavali su propisi o upravljanju trgovačkom mornaricom, nadležnosti lučkih kapetanija, osoblju zaposlenom u trgovačkoj mornarici, lučkoj službi, lučkoj pilotaži i dr. Prema tim propisima upravljanje lukom, lučka vlast i nadzor nad lučkim službama i poslovima sigurnosti plovidbe u luci povjereni su lučkom kapetanu; njega je postavljala i imenovala država, čije je Ministarstvo mornarice nadležno za upravljanje svim talijanskim lukama.¹⁸

Detaljne propise što su se odnosili na režim talijanskih luka donio je Pravilnik za izvršenje spomenutog Zakona o trgovačkoj mornarici u kojem su opširno razrađene odredbe toga Zakona i data uputstva za njihovu primjenu. Prema tim propisima odvijao se život i u riječkoj luci od 1924. kada je Rijeka pripala Italiji, do kapitulacije Italije u II svjetskom ratu 1943. godine. Prije toga u Italiji je stupio na snagu Zakon o plovidbi iz 1942. god. (originalni naziv bio je »Codice della navigazione«), koji u prvom dijelu govori o pomorskoj i unutrašnjoj plovidbi, a u drugom dijelu o zračnoj plovidbi. Dio o pomorskoj navigaciji dijeli se u četiri knjige: prva govori o administrativnom uređenju pomorske i unutrašnje plovidbe, druga o vlasništvu i opremanju broda, treća o obavezama koje proizlaze iz vršenja prijevoza i četvrta o postupku pojedinih organa. Vrlo brojne i detaljne provedbene propise Zakona o plovidbi koji se tiču režime luke ovdje nije potrebno iznositi, jer se njihovo važenje ionako više ne odnosi na riječku luku nakon kapitulacije Italije.

Eksploataciju riječke luke povjerila je talijanska država posebnom lučkom poduzeću, koje je osnovano 1927. god. pod nazivom »Magazzini Generali« (originalni naziv je Azienda dei Magazzini generali di Fiume). Posebnom uredbom Ministarstva saobraćaja utvrđeni su poslovi, ovlaštenja i djelatnosti toga poduzeća u riječkoj luci od god. 1927. kada je konstituirano državnim dekretom.¹⁹ Uz te propise postojali su i propisi Pravilnika o radu u riječkoj luci, obavezni i za rad poduzeća Magazzini Generali te posebnog poduzeća lučkih radnika (Compagnia Lavoratori del Porto), kojemu su bili povjereni poslovi lučke operative, tj. poslovi ukrcaja, iskrcaja i prekrcanja robe u luci. Talijanska država pokušavala je na razne načine stimulirati promet riječke luke, pa je tako 1930. god. proglašena u luci bescarinska zona (Zona Franca di Fiume), koja se 1938. god. proširila na cijelo područje Kvarnera. Ipak, promet luke kontinuirano stagnira, a pred II svjetski rat pao je na 700.000 tona godišnje.

7. Granična crta između Italije i Jugoslavije, utvrđena 1924. godine, prolazeći sredinom riječkog lukobrana raspolovila je jedinstveno lučko područje

¹⁸ Vidi Z. Kompanjet, Komparativni osvrt na oblike upravljanja i iskorištavanja morskih luka u zapadnoj Evropi i u SFR Jugoslaviji, »Pomorski zbornik«, knj. 2, Zadar 1964, str. 343.

¹⁹ Regolamento d'esercizio dell'azienda dei Magazzini generali di Fiume (approvato dall'On. Ministero delle Comunicazioni 10. X 1931) objavljeno u publikaciji Azienda dei Magazzini Generali di Fiume, Fiume 1932.

riječke luke, koje je s riječke strane pripalo Italiji, a sa sušačke Jugoslaviji. Sušačka strana riječke luke, na kojoj se nalazila Luka Baroš (Porto Baross) zajedno sa Mrtvim kanalom, postala je Luka Sušak Kraljevine Jugoslavije, a riječka strana Luka Rijeka Kraljevine Italije.

Sušačku luku, koja je izgrađena nasipavanjem Delte i Brajdice, odnosno zasipavanjem mora na tim lokacijama riječke luke koje se i danas tako zovu, sagradila je mađarska vlada u zadnjem deceniju XIX stoljeća.²⁰ Trgovačke djelatnosti i lučko poslovanje u sušačkoj luci oživjeli su naročito zbog protekcionističke politike Kraljevine Jugoslavije prema Sušaku i graničnom području uz Kraljevinu Italiju.

Svojim položajem i intenziviranjem lučke djelatnosti osobito na izvoz drva, sušačka je luka postala najvažnije tržište drva na Sredozemlju; ovamo su dolazili iz svih krajeva svijeta kupci drva i brodovi koji su ga prevozili. Uz trgovinu drva razvija se trgovina vina, rakije i ulja, poljoprivrednih proizvoda i kolonijalne robe, koju su trgovci držali uskladištenu u lučkim skladištima. Dok se drvo za prekomorsku trgovinu sortiralo i skladištilo na otvorenim skladištima, sva ostala trgovačka roba uskladištavala se u zatvorena skladišta. Lučko skladišno poslovanje vodila su Javna slobodna carinska skladišta grada Sušaka, ali i neke privatne trgovačke firme za uvoz i izvoz, koje su imala koncesiju i podršku države. Poticaj razvitku lučkog poslovanja, industrije i trgovine u sušačkoj luci dolazio je i sa strane privrednih udruženja, koja iniciraju donošenje pisanih pravila za lučko-transportne poslove i odnose. Tako su donesene Pomorske-trgovačke uzance luke Sušak, koje je prihvatila i proglasila važećim Trgovinsko-industrijska komora u Zagrebu 28. prosinca 1937. godine.²¹

Egzekutivnu lučku službu, inspekcijski i administrativni nadzor nad brodovima i plovidbom u luci vršila je Lučka kapetanija I reda Sušak. Lučka kapetanija bila je izvršni organ u poslovima pomorske uprave u luci koja se nalazila na području Pomorskog okruga Sušak; njemu je nadređeni organ bila Direkcija pomorskog saobraćaja u Splitu, a najviši državni organ za pomorsku upravu bilo je Ministarstvo saobraćaja, odnosno njegovo Pomorsko odelenje.

Rad lučkih organa koji su se zvali lučki uredi (zajednički naziv za lučke kapetanije I i II reda i lučka zastupstva) pravno se temeljio na dvije naredbe Pomorske oblasti u Bakru iz 1919. godine, koje je prihvatila stara Jugoslavija i protegnula važenje njihovih odredbi na cijelu jugoslavensku obalu. To su Naredba o sigurnosnim mjerama na brodovima i o brodskoj službi, kao i o pripuštanju brodova plovidbi, te Lučko redarstveni pravilnik. Naredba o sigurnosnim mjerama na brodu i o brodskoj službi, kao i pripuštanju brodova plovidbi sadržavala je propise:

1. o plovidbi s uputama o uređenju i opremi brodova,
2. o službi na trgovačkim pomorskim brodovima,
3. o granici krcanja broda,
4. o kaznenim odredbama i njihovoj primjeni.

²⁰ A. Rački, *Povijest grada Sušaka, Sušak 1929*, str. 289.

²¹ Te su uzance objavljene u publikaciji Trgovinsko industrijske Komore u Zagrebu, Zagreb 1938.

Lučko redarstveni pravilnik sadržavao je propise koji su govorili:

1. o dolasku broda u luku, dobivanju slobodnog saobraćaja i nadzoru lučkih vlasti nad brodovima u luci,

2. o odnosu broda prema zdravstvenim i carinskim organima,

3. o privezivanju broda, davanju mjesta na obali ili na sidrištu, upotrebi peljara i tegljača, redu na brodu u luci, postupku broda u slučaju požara ili nevremena u luci, iskrcaju i ukrcaju tereta, putnika, balasta i dr.,

4. o dužnosti lučkih vlasti da održavaju red u luci i pružaju pomoć zapovjedniku broda u održavanju reda na brodu,

5. o dužnosti brodova i njihovih posada da se pridržavaju naloga i zahtjeva organa lučke i pomorsko-zdravstvene službe.

Sušačka luka u pravnom režimu stare Jugoslavije poslovala je do kapitulacije Jugoslavije 1941, kada je fašistička Italija okupirala Sušak i druga mjesta na području tzv. Prve zone koja su anektirana kao sastavni dijelovi Italije.²² Padom Italije 1943. god. pada postojeća organizacija i upravljanje sušačkom i riječkom lukom u talijanskom pravnom režimu. Riječku i sušačku luku okupirale su jedinice nacističke Njemačke, koje tu ostaju do oslobođenja. Te ratne 1944. i 1945. god. sušačka i riječka luka praktički su prestale poslovati kao trgovačke luke. U njima stacionirana vojska nacističke Njemačke koristi ih kao vojne luke do kraja rata.

LUKA NAKON DRUGOG SVJETSKOG RATA

8. Riječka luka, koju su Nijemci minirali i razrušili u bijegu pred jedinicama Jugoslavenske armije, počela se obnavljati već u prvim danima nakon oslobođenja Rijeke. Rijeka je oslobođenja 3. svibnja 1945, kada je i stvarno vraćena Hrvatskoj u novoj Jugoslaviji, nakon stoljeća tuđinske vlasti nad Rijekom i riječkom lukom. No, budući da granice nove Jugoslavije nisu bile odmah nakon rata mirovnim ugovorom potvrđene na području Istre i Slovenskog primorja, čije je sjedinjenje s Jugoslavijom proglasio AVNOJ još u toku narodnooslobodilačkog rata, to je Rijeka od oslobođenja do kraja mirovnih pregovora 1946. god. bila pod upravom Jugoslavenske armije (tzv. VUJA — Vojna uprava Jugoslavenske armije). Mirovnim ugovorom koji je 10. II 1947. potpisan u Parizu vraćena je Rijeka matici zemlji u sastav nove Jugoslavije. Time je Rijeka s lukom ušla u jugoslavenski pravni sistem, te one upravne i organizacijske forme lučkog poslovanja koje su se pojavile narednih godina u luci.

Luke su stavljene pod upravu Ministarstva saobraćaja DFJ neposredno nakon rata. To je propisao Zakon o stavljanju plovnih objekata, brodoglodišta, luka i pristaništa pod upravu Ministarstva saobraćaja DFJ od 23. VII 1945, depunjen 30. X 1946. godine. Pri Ministarstvu saobraćaja osnovna je odmah Glavna uprava pomorstva, koja uz ostale poslove u oblasti pomorstva ima i upravnu nadležnost najvišeg organa pomorske uprave u Jugoslaviji. U svojoj nadležnosti Glavna uprava pomorstva vodila je nadzor nad poslovima pomorskih poglavarstva, lučkih kapetanija i lučkih zastupstava. Glavna uprava pomorstva prestaje postojati u 1946. godini, kada se osniva Ministarstvo pomor-

²² R. Butorović, Sušak i Rijeka u NOB, Rijeka 1975, str. 45—46.

stva, ovlašteno da donosi propise kojima je svrha da se pravno utemelji rad pomorske uprave u novim, poratnim uvjetima.

Organizacione promjene u pomorskoj upravi bile su česta pojava sve do 1952. godine. Uprava pomorstva u Splitu, koja je bila upravno-izvršni organ Ministarstva pomorstva, ukida se 1949. godine, kada se osnivaju Direkcije luka sjevernog, srednjeg i južnog Jadrana sa sjedištem u Rijeci, Splitu i Dubrovniku. Riječka luka bila je pod upravom Direkcije luka sjevernog Jadrana, u čijoj su nadležnosti bile privredne funkcije države u poslovanju luke i upravni poslovi unutar luke. Uredbom o osnivanju Uprava pomorskih oblasti sjevernog, srednjeg i južnog Jadrana 1952. godine (SL FNRJ, br. 1/1952) prelaze u njihovu nadležnost svi upravni poslovi u pomorstvu koji su bili u nadležnosti Direkcije luka. Uprave pomorske oblasti kao teritorijalni izvršno-upravni organi Ministarstva pomorstva dobile su zadatak da se neposredno ili preko lučkih kapetanija i lučkih ispostava, kao svojih podređenih organa, staraju o sigurnosti pomorskog saobraćaja i plovidbe na moru, o redu u lukama i na brodovima u luci i obalnom moru, o pravilnom funkcioniranju pomorske rasvjete i balisažnih znakova, te o zaštiti ljudskih života na moru. Kada su u 1953. god. prestala postojati ministarstva u novoj organizaciji državne uprave, poslovi Ministarstva pomorstva prelaze u nadležnost Uprave pomorstva i riječnog saobraćaja u Beogradu. Poslove toga saveznog organa pomorske uprave neposredno odgovornog Saveznom izvršnom vijeću, nakon njegova ukidanja preuzima i sada obavlja Savezni komitet za saobraćaj i veze. Budući da postoji podjela nadležnosti u poslovima pomorske uprave između saveznih i republičkih organa, poslove republičke nadležnosti obavlja organ republičkog izvršnog vijeća. Taj se organ u SR Hrvatskoj zove Republički komitet za pomorstvo, saobraćaj i veze, i njemu su podređene lučke kapetanije kao osnovni pomorsko-upravni organi u lukama. U riječkoj luci to je Lučka kapetanija Rijeka, koja obavlja poslove iz savezne, republičke i općinske nadležnosti u okviru prava i dužnosti određenih Zakonom o lučkim kapetanijama i kapetanijama pristaništa (*»Narodne novine«* SRH, br. 12/69 i 10/77).

9. Lučka kapetanija obavlja upravne i inspekcijske poslove te određene tehničke i stručne poslove službe sigurnosti plovidbe na moru. Upravni poslovi se odnose na izdavanje raznih isprava, vođenje evidencija, vođenje postupka u upravnim stvarima i postupka za pomorske prekršaje, donošenje upravnih akata i dr. u smislu Zakona o upravi. Najvažnija funkcija lučke kapetanije osim upravnih poslova sastoji se u obavljanju poslova inspekcijskog nadzora, koje su lučkoj kapetaniji kao organu inspekcije sigurnosti plovidbe na moru dali u nadležnost savezni i republički propisi.²³

Prema saveznim propisima iz člana 154. Zakona o pomorskoj i unutrašnjoj plovidbi, lučka kapetanija obavlja inspekcijski nadzor nad:

1. stranim brodovima u luci u pogledu zaštite osoba na brodu i zaštite okolice,
2. brodovima koji obavljaju međunarodnim promet u pogledu njihove sposobnosti za plovidbu,

²³ Suglasno čl. 273. st.1. Ustava SFRJ obavljanje inspekcijskog nadzora na temelju saveznih i republičkih propisa povjereno je lučkoj kapetaniji (čl. 153. Zakona o pomorskoj i unutrašnjoj plovidbi).

3. provođenjem međunarodnog režima luke u skladu s međunarodnim obvezama SFRJ i stanjem luke u pogledu udovoljavanja uvjetima za sigurnost plovidbe,

4. održavanjem i obilježavanjem plovnog puta i objekata za sigurnost plovidbe na plovnom putu luke u međunarodnom prometu,

5. obavljanjem, održavanjem i radom radio-službe koja služi sigurnosti plovidbe u međunarodnom prometu i zaštiti ljudskih života na moru.

Prema republičkim propisima SR Hrvatske, sadržanim u čl. 38. Zakona o sigurnosti plovidbe na moru i unutrašnjim vodama (»Narodne novine« SRH, br. 40/78), lučka kapetanija obavlja inspekcijski nadzor nad:

1. brodovima u pogledu njihove sposobnosti za plovidbu, ispravnosti njihovih postrojenja, uređaja, instrumenata, aparata i opreme prema stanju navedenom u njihovim ispravama,

2. članovima posade broda u pogledu njihovog broja, kvalifikacija i ovlaštenja za obavljanje službe na brodu u skladu s ispravama o ukrcanju,

3. obalama u luci u pogledu njihovih dubina, uređaja, postrojenja i drugim objektima namijenjenim za pristajanje, sidrenje i zaštitu brodova, te za ukrcavanje i iskrcavanje putnika i stvari,

4. plovnim putovima u pogledu dubine i širine,

5. objektima sigurnosti plovidbe u pogledu njihova pravilnog postavljanja, održavanja i funkcioniranja,

6. radio-službom koja služi sigurnosti plovidbe,

7. prijevozom osoba i stvari u pogledu zaštite ljudskih života i imovine u granicama dozvoljene nosivosti broda i drugih propisanih uvjeta,

8. načinom čuvanja i održavanja sredstava društvene samozaštite, provođenjem općenarodne obrane i zaštite na radu.

Inspekcijski poslovi sigurnosti plovidbe koje obavlja lučka kapetanija prema navedenim propisima, kako se iz njih samih razabire, jesu nautički, brodstrojarski, hidrograđevinski i poslovi radio-službe. Te poslove u luci neposredno obavljaju inspektori sigurnosti plovidbe zaposleni u lučkoj kapetaniji, a njima je nadređen republički organ inspekcije sigurnosti plovidbe. U SR Hrvatskoj to je Inspektor za sigurnost plovidbe, koji je ovlašten da obavi inspekcijski posao sigurnosti plovidbe iz nadležnosti kapetanije koji nije izvršila kapetanija, kao i u slučaju opasnosti za sigurnost plovidbe.²⁴ Tako i Savezni komitet za saobraćaj i veze može obaviti svaki inspekcijski posao sigurnosti plovidbe iz nadležnosti kapetanije koji se odnosi na međunarodni i međudržavni režim plovidbe, a koji ne obavi lučka kapetanija.²⁵

Prema Zakonu o lučkim kapetanijama i kapetanijama pristaništa, inspekcijski poslovi službe sigurnosti plovidbe u nadležnosti lučke kapetanije utvrđeni su kao poslovi od općeg interesa za Republiku. Postoje uz inspekcijske poslove i drugi poslovi službe sigurnosti plovidbe u lukama koji su zakonom i drugim propisima stavljeni u nadležnost lučke kapetanije. Među takve poslove spada nadzor nad održavanjem reda u luci koji obavlja lučka kapetanija prema Zakonu o pomorskom i vodnom dobru, lukama i pristaništima i

²⁴ Čl. 20. st. 1. Zakona o lučkim kapetanijama i kapetanijama pristaništa (NN br. 12/69 i 10/77).

²⁵ Čl. 164. st. 1. Zakona o pomorskoj i unutrašnjoj plovidbi.

propisima Pravilnika o održavanju reda u lukama i pristaništima, te na ostalim dijelovima obalnog mora i unutrašnjim plovnim putovima, koji je donešen na temelju člana 96. st. 1a i 3. spomenutog Zakona (»Narodne novine« SRH, br. 23/75).

10. Privredno iskorištavanje riječke luke i lučko poslovanje odvijali su se kroz oblike upravljanja, organizacione i statusne promjene kojih je u luci bilo nekoliko u njenom poratnom razvoju. Još 1947. god. ujedinjuju se lučka poduzeća »Magazzini Generali« u Rijeci i Javna slobodna carinska skladišta grada Sušaka. Od 1949. god. privredno poslovanje luke i pomorskoupravne poslove preuzima Direkcija luka Sjevernog Jadrana čije je sjedište u Rijeci. Kada je Direkcija luka rasformirana 1952. god., za privrednu eksploataciju riječke luke osnovano je Poduzeće luka i skladišta, a upravno-pravni, inspekcijски i drugi poslovi službe sigurnosti plovidbe u luci prelaze u nadležnost lučke kapetanije, kamo i spadaju. Nakon reorganizacije Poduzeća luka i skladišta u smislu novih zakonskih propisa koje je u 1961. god. donio Osnovni zakon o iskorištavanju luka i pristaništa, osnovano je »Poduzeće luke« — Rijeka i neka poduzeća za lučko-pretovarne usluge, koja su se 1962. god. udružila u »Zajednicu lučkih poduzeća«. Cilj toga udruživanja bilo je unapređivanje rada u luci i bolje upravljanje lukom u gospodarskom pogledu. U »Zajednici lučkih poduzeća« Rijeke bili su obavezni članovi »Poduzeće luka« i poduzeća »Lučka skladišta«, »Lučki pretovar«, »Lučki servis«, »Silos« i »Gradšped«, a dobrovoljni članovi su bili »Exportdrvo« i »Brodokomerc«. Ta zajednica rasformirana je 1967. god., kada je izvršeno spajanje svih lučkih poduzeća u jedinstveno poduzeće pod nazivom Poduzeće »Luka« Rijeka. Pod tim nazivom poduzeće posluje od 1968. god. do izvršenih promjena naziva i statusa po ZUR-u, tako da se danas to poduzeće za iskorištavanje riječke luke zove Radna organizacija »LUKA« s n. sol. o. — Rijeka.

»Luka« je radna organizacija s neograničenom solidarnom odgovornošću koja se sastoji od osnovnih organizacija udruženog rada, a to su: OOUR Pogon »Rijeka« — bazen Rijeka, pozadinska skladišta »Škrljevo« i obala »Goratin« u Bakru, OOUR Pogon »Sušak« — bazen Sušak, bazen Raša i Kontejnerski terminal »Brajdica«, OOUR Pogon »Bakar« — bazen Bakar, OOUR »Luka Pula« — bazen Pula, OOUR »Plovni objekti«, OOUR Pogon »Mlaka« i OOUR »Održavanje«. »Luka« je organizacija udruženog rada koja koristi luku. Ona je prema zakonu korisnik luke, koji mora luku javnog prometa, kao što je riječka luka, održavati tako da osigura i omogući svakome sigurnu plovidbu u luci (čl. 17. i 18. Zakona o pomorskoj i unutrašnjoj plovidbi). Republičkim propisima utvrđene su obveze korisnika luke. Tako je, prema članu 33. Zakona o pomorskom i vodnom dobru, lukama i pristaništima, korisnik luke dužan:

a) održavati i izgrađivati operativne obale, lukobrane i druge objekte, uređaje i postrojenja te održavati dubine u luci prema uvjetima javnog prometa i zahtjevima sigurnosti plovidbe u luci,

b) koristiti luku prema njezinoj namjeni i raspoloživim kapacitetima te omogućiti svakoj pravnoj i fizičkoj osobi upotrebu luke pod jednakim uvjetima,

c) utvrditi red u luci i uvjete poslovanja za korištenje luke i tarifu lučkih usluga.

Održavanje i izgradnja luke bili su po Osnovnom zakonu o iskorištavanju luka i pristaništa u funkciji pomorske uprave. Sada je to dužnost korisni-

ka luke koji ima pravo korištenja luke. Prema članu 31. Zakona o pomorskom i vodnom dobru, lukama i pristaništima, korištenje luke sastoji se u obavljanju privrednih djelatnosti u luci te u održavanju i izgradnji luke. Lučke privredne djelatnosti su: peljarenje, tegljenje, i privezivanje brodova, ukrcaj, iskrcaj, slaganje, prekrcaj, skladištenje, pakovanje, učvršćivanje, vaganje, mjerenje, brojanje, markiranje, uvrećavanje, fumigiranje, čišćenje i oplemenjivanje robe, te opskrba brodova vodom, parom, električnom energijom itd.

U prikazanim funkcijama lučke kapetanije i korisnika luke, koje proizlaze iz pozitivnih zakonskih propisa, jasno se vidi položaj tih pravdnih subjekata u režimu luke koji utvrđuju norme međunarodnog i domaćeg prava.

MUĐUNARODNO I INTERNO NORMIRANJE REŽIMA LUKE

11. Režim pomorske luke normira međunarodno i interno ili domaće pravo države koja je ovlaštena prema načelima međunarodnog prava normirati režim svojih luka otvorenih za javni promet, ali i obavezna regulirati ga u skladu s načelima međunarodnog prava. Luka otvorena za javni promet je pomorska luka čija upotreba mora biti mogućena pod jednakim uvjetima svim brodovima, bez razlike na njihovu zastavu odnosno državnu pripadnost. To je jedno od osnovnih načela međunarodnog pomorskog prava stoga je ugradila i naša država u svoje pomorsko zakonodavstvo, kojim se normiraju pravni odnosi korištenja i upotrebe pomorske luke kao što je riječka. Vidjeli smo iz uvodnih razmatranja da režim pomorske luke čini skup pravnih odnosa koji nastaju u povodu dolaska broda u luku, njegova boravka i položaja u luci, nadzora nad brodom u luci, korištenja luke radi poslova ukrcaja i iskrcaja tereta koje brod obavlja u luci, te drugih poslova zbog kojih brod uplovljava u luku.

Na prihvaćenim načelima međunarodnog prava temelji se suradnja država u međunarodnoj zajednici na polju međunarodne razmjene dobara, čemu su namijenjene i pomorske luke. One baš i služe prekomorskoj trgovini, pa ih u tom cilju države moraju držati otvorenim za međunarodni pomorski promet. Kako se danas shvaća ta obaveza države u međunarodnom pravu, svaka pomorska država mora barem jednu luku držati otvorenom za međunarodni promet.²⁶ U takvu luku koju država proglašava otvorenom za međunarodni promet imaju pravo ulaziti strani brodovi bez razlike na državnu pripadnost. Pitanje kojim brodovima strane zastave može država uskratiti pravo ulaska u luku otvorenu za međunarodni javni promet rješava država internim propisima prema načelima priznatim u međunarodnom pravu. Tako npr. država može primijeniti represalije prema brodovima one države koja protupravno postupi s njenim brodovima u svojim lukama.

Pitanje prava ulaska brodova u pomorsku luku rješava opće međunarodno pomorsko pravo, ali ga normira i konvencijsko pravo koje ima ugovorni karakter. To je svakako najvažnije pitanje režima luke među ostalim pitanjima koja se rješavaju u međunarodnim konvencijama. Norme međunarodnog prava značajne za režim pomorske luke sadržane naročito ove međunarodne konvencije:

²⁶ U. Štanger — V. Brajković, *Pravni aspekt luka*, Pomorska enciklopedija, 4, Zagreb 1978, str. 413.

1. Konvencija i Statut o međunarodnom režimu pomorskih luka, Ženeva 1923,
2. Konvencija i Statut o slobodi tranzita i izjava o priznanju prava na zastavu država koje nemaju morske obale, Barcelona 1921,
3. Konvencija o tranzitnoj trgovini država bez morske obale, New York 1965,
4. Konvencija o olakšicama u međunarodnom pomorskom prometu, London 1965,
5. Konvencija za sprečavanje zagađivanja mora ugljikovodicima, London 1954. s amandmanima od 1962, 1966, 1969. i 1971, te Konvencija za sprečavanje zagađivanja mora s brodova, London 1973,
6. Konvencija o građanskoj odgovornosti za štetu prouzrokovanu zagađivanjem naftom, Bruxelles 1969.

Navedene konvencije Jugoslavija je ratificirala, te su njihove norme obavezne za jugoslavenske pomorske luke. Najviše pitanja koja se tiču režima luke normira Konvencija i Statut o međunarodnom režimu pomorskih luka.

Konvencija i Statut o međunarodnom režimu pomorskih luka izraz su težnje u međunarodnoj zajednici da se uspostavi jednako postupanje prema stranim brodovima u lukama država ugovornica konvencije. To načelo izraženo je u članu 2. Statuta koji obavezuje države ugovornice da osiguraju brodovima pod uvjetom reciprociteta jednako postupanje kao i s vlastitim brodovima ili brodovima ma koje bilo druge države u pomorskim lukama pod njenim suverenitetom. To jednako postupanje tiče se slobodnog pristupanja broda u luku, iskorištavanja luke i uživanja pogodnosti koji se u luci ukazuju brodarstvu i trgovačkim operacijama za brodove, njihovu robu i njihove putnike. Takvo jednako postupanje odnosi se i na svakovrsne olakšice, kao što su davanje mjesta na obali, olakšice za ukrcaj i iskrcaj, te olakšice za razne dažbine i takse koje se plaćaju državi ili drugom organu u luci. Načelo ravnopravnosti postupanja kako je ovdje definirano ne znači sužavanje slobode kompetentnih vlasti da primijene najbolje mjere u cilju dobrog upravljanja lukom, ako su takve mjere u skladu s načelom jednakog postupanja prema brodovima u luci (čl. 3. Statuta). Prema članu 4. Statuta sve dažbine i takse za iskorištavanje luke moraju biti propisno objavljene prije njihova stupanja na snagu. To isto vrijedi i za redarstvene propise i propise za eksploataciju luke. U svakoj luci uprava mora dati na raspolaganje zainteresiranim zbirku dažbina i taksa koje su na snazi, te redarstvenih propisa i onih o eksploataciji luke. Te odredbe Statuta logično slijede principi jednakog postupanja prema brodovima u luci, na kojem se temelje i druge odredbe Statuta kojima se zabranjuje primjena mjera diskriminacije prema brodovima u bilo kojem pogledu (čl. 5—7). Od načela jednakosti postupanja Statut predviđa mogućnost odstupanja u dva slučaja. U prvom slučaju prema čl. 8 dopušteno je državi da zabrani ulazak u luku brodovima druge države ako je ova prije zabranila ulazak njenim brodovima u svoje luke. Drugi slučaj predviđen u čl. 16 odnosi se na sigurnost države ili životne interese zemlje, kada država, može odstupiti od propisa članova 2. do 7. Statuta. Odredbe čl. 9—11. Statuta odnose se na pravo države ugovornice da organizira kabotažu, remorkažu i pilotažu kako ona hoće u svojim lukama, a ostale na probleme procesne ili druge naravi koje ovdje nije potrebno isticati.

Konvencija i Statut o slobodi tranzita od 1921, ili kako se u literaturi zove Barcelonski statut, nameće državama ugovornicama dvije dužnosti u pogledu korištenja luka. Prva se odnosi na slobodu tranzita odnosno transporta preko luke bilo brodovima ili željeznicom. U tom smislu postupak prema brodovima ili željeznici temelji se na principu jednakog postupanja inauguiranog čl. 2. Statuta, koji kaže da se neće »praviti nikakva razlika koja bi bila zasnovana bilo na narodnosti osoba, bilo na zastavi brodova ili lađa, bilo na mjestu porijekla, provenijencije, ulaska, izlaska ili opredjelenja broda, bilo na ma kojoj okolnosti u pogledu vlasništva robe, brodova, kola, vagona ili drugih prijevoznih sredstava.« Načelo jednakog postupanja važi ovdje naravno u okvirima onih obaveza države ugovornice koje utvrđuje Barcelonski statut.²⁷

Konvencija o tranzitnoj trgovini država bez morske obale od 1965. god. bitno ne odstupa od sadržaja i načela Barcelonskog statuta koji se odnosi na tranzit željezničkim i vodenim putovima. Dapače, Konvencija, obuhvaća još i cestovni tranzit, pa i naftovode, plinovode i ostala prijevozna sredstva.

Konvencija o olakšicama u međunarodnom pomorskom saobraćaju od 1965. god. utvrđuje i preporuča olakšice brodovima prilikom uplovljenja broda u luku, isplovljenja iz luke i boravka u luci, te posebno kad je riječ o dokumentaciji i manipulaciji teretom, postupku u odnosu na putnike i prtljagu i posadu na brodu u luci.

Konvencija o sprečavanju zagađivanja mora ugljikovodicima od 1954, 1962. i 1969. god. propisuje da luke otvorene za međunarodni promet moraju biti opremljene uređajima za prihvata ulja i otpadaka s brodova. Takvi uređaji u riječkoj luci postoje.

Konvencija o građanskoj odgovornosti za štetu prouzrokovanu zagađivanjem naftom od 1969. god. daje lukama pravo da ne dozvole ulazak u luku brodovima koji prevoze kao teret više od 2.000 tona nafte ako nemaju potvrde o osiguranju ili drugom jamstvu o imovinskoj odgovornosti za štetu uzrokovanu zagađivanjem naftom odnosno uljem.

Navedene međunarodne konvencije pomorskog prava normiraju više ili manje pitanja režima pomorske luke, kako je to vidljivo iz kratkog prikaza njihova sadržaja. Druge međunarodne konvencije koje obavezuju našu državu i organe službe sigurnosti plovidbe u našim lukama odnose se na pitanja sigurnosti brodova i plovidbe, te zaštite ljudskih života na moru. O tim konvencijama može se ovdje reći samo toliko, što je i dovoljno, da njihove norme primjenjuju inspektori službe sigurnosti plovidbe lučke kapetanije u svakodnevnom inspekcijskom nadzoru koji se vrši nad brodovima u luci. Radi se o konvencijama kao što je Međunarodna konvencija o zaštiti ljudskih života na moru (SOLAS) i Međunarodna konvencija o teretnim linijama. Što se tiče, kvalifikacije posade koje također provjeravaju lučki inspektori, na njih se odnose konvencije Međunarodne organizacije rada tzv. MOR konvencije i nacionalni propisi o radnim odnosima pomoraca, čije detaljnije prikazivanje prelazi okvire materije što se ovdje obrađuje.

12. Interno normiranje režima pomorskih luka trebalo je riješiti probleme pravnog i administrativnog uređenja luka kao općenarodnog dobra u imperiju države i kao kompleksa privrednih djelatnosti kojima može također

²⁷ Poblize o tome B. Jakaša, *Međunarodni režim morskih luka*, Zagreb 1965, str. 111 i dalje.

upravljati država, odnosno neki državni organ ili pak privredna organizacija koja eksploatira luku. Zato se i normiranje tih dviju funkcija u luci kretalo u sferi dviju vrsta propisa: jednih koji su se odnosili na red i poredak u luci, sigurnost plovidbe i disciplinu upotrebe luke, i drugi koji su se odnosili na privredno iskorištavanje luke.

Brodovi u pomorskoj luci, pa naravno i riječkoj, moraju se podvrgavati redu koji normiraju administrativni propisi o redu u lukama što spadaju u pomorsko-upravnu materiju režima luke, a to je danas u nadležnosti republika. Među tim propisima, koji su bili savezni propisi, prije ustavne podjele nadležnosti provedenih u skladu s Ustavnim promjenama iz 1971, na prvom mjestu je Uredba o redu u lukama iz 1950. (SL FNRJ, br. 7/50). Detaljne provedbene propise prema toj Uredbi donio je Pravilnik za izvršenje Uredbe o redu u lukama (SL FNRJ, br. 51/50 i 2/59). Odredbe toga Pravilnika važile su u svim jugoslavenskim lukama otvorenim za javni promet. Brojne odredbe Pravilnika sistematizirane su pod naslovima:

1. Zaštita obale, lučkih naprava i uređaja,
2. Obezbeđenje sigurnosti i reda u luci,
3. Dolazak broda u luku i davanje slobodnog saobraćaja,
4. Kretanje, sidrenje, pristajanje i privezivanje brodova u luci,
5. Ukrcavanje i iskrcavanje putnika i tereta, kao i opasnog tereta,
6. Red na brodu u luci,
7. Odlazak broda iz luke,
8. Kaznene odredbe,
9. Završne odredbe.

U završnim odredbama propisano je da u lukama u kojima nema lučkih kapetanija poslove predviđene Pravilnikom vrše lučke ispostave. Zanimljivo je napomenuti da su propisi Pravilnika donesenog na osnovi Uredbe o redu u lukama kao i same Uredbe ostali na snazi u SR Sloveniji kao republički propisi, na temelju Zakona o lukah SR Slovenije. Za SR Hrvatsku važe u pogledu reda u lukama propisi republičkog Zakona o pomorskom i vodnom dobru, lukama i pristaništima, te Pravilnika o održavanju reda u lukama, tovarištima i sportskim lukama i ostalim dijelovima obalnog mora, donesenog na temelju toga Zakona. Kada je u 1974. stupio na snagu u SR Hrvatskoj Zakon o pomorskom i vodnom dobru, lukama i pristaništima, prestao je važiti savezni Osnovni zakon o iskorištavanju luka i pristaništa iz 1968, koji je nakon prestanka savezne nadležnosti u ovoj oblasti poslije Ustavnih promjena 1971. god. bio preuzet u SRH kao republički zakon.

Prvi zavezni zakon kojim se mijenjao dotadašnji sistem upravljanja i korištenja luka bio je Zakon o iskorištavanju luka i pristaništa iz 1961. godine. Po tom Zakonu privredno iskorištavanje luka povjereno je poduzeću luke koji je osnivala općinska skupština ili organ općine, a poslovi održavanja reda u luci ostali su u nadležnosti lučke kapetanije, koju je propisala još Uredba o redu u lukama iz 1950. godine. Zakon o iskorištavanju luka i pristaništa nakon dvije novele 1965. i 1967. objavljen je u prečišćenom tekstu 1968. god. kao Osnovni zakon o iskorištavanju luka i pristaništa a važio je u svim jugoslavenskim lukama do donošenja republičkih propisa o eksploataciji luka. Republičkim propisima, kao što je Zakon o pomorskom i vodnom dobru, lukama i pristaništima u SR Hrvatskoj, utvrđeni su uvjeti kojima moraju udovoljavati luke javnog prometa, čiji korisnici su dužni propisati red u luci i opće uvjete poslovanja za korištenje luke.

U saveznim propisima Zakona o pomorskoj i unutrašnjoj plovidbi prihvaćena su opća načela međunarodnog pomorskog prava o režimu luke. Prema definiciji luke, koju daje član 15. Zakona, luka otvorena za javni promet namijenjena je brodovima za pristajanje, sidrenje i zaštitu, ukrcavanje i iskrcavanje putnika i robe, uskladištavanje i ostala manipuliranja robom, proizvodnju, oplemenjivanje i doradu robe te ostale privredne djelatnosti koje su s tim djelatnostima u međusobnoj ekonomskoj, prometnoj ili tehnološkoj vezi. Organizacija udruženog rada koja koristi luku (korisnik luke) u definiranoj namjeni dužna je uz jednake uvjete omogućiti svakoj fizičkoj i pravnoj osobi (brodarima) korištenje luke prema njenoj namjeni i u granicama raspoloživih kapaciteta (čl. 18. st. 1). Prema članu 18. st. 3. Zakona, u pogledu korištenja luke otvorene za međunarodni javni promet, strani su brodovi izjednačeni s jugoslavenskim pod uvjetom reciprociteta. To načelo preuzeto je iz Konvencije i Statuta o međunarodnom režimu pomorskih luka.

Pravo korištenja luke pod jednakim uvjetima u smislu načela međunarodnog prava odnosi se na trgovačke brodove, i strane i domaće, koji su prema članu 18. Zakona izjednačeni u pogledu korištenja i plaćanja lučkih naknada u luci javnog prometa. U luke koje nisu otvorene za javni promet brodovi se mogu skloniti u slučaju elementarnih nepogoda, ali ih ne mogu koristiti u smislu načela jednakog postupanja, osim za slučaj da se i u takvim lukama naplaćuju neke dažbine u korist države. Također se načelo jednakog postupanja ne primjenjuje prema ratnim, javnim i ribarskim brodovima, koji su podvrgnuti drukčijem režimu ulaska u luke. Svaki strani trgovački brod koji ulazi u luku dužan je prema članu 19. Zakona dati lučkom pomorskom organu opću izjavu o brodu s podacima o teretu i osobama na brodu, te o plovidbenom putu broda, zatim zdravstvenu izjavu, izvadak iz popisa posade i popisa putnika. Strani, pak, nuklearni brod može uploviti u jugoslavensku luku otvorenu za međunarodni pomorski promet samo uz posebnu dozvolu Saveznog komiteta za promet i veze (čl. 20. Zakona), koji tu dozvolu izdaje ako ustanovi da od tog broda ne prijeti opasnost od uzrokovanja nuklearne štete i ako takav brod pruži jamstvo za plaćanje naknade nuklearne štete. Lučka kapetanija može zabraniti stranom i domaćem brodu odlazak iz luke ako postoje razlozi sanitarne prirode, sigurnosti plovidbe, zaštite ljudskih života na moru, zaštite imovinskih i fiskalnih interesa države u skladu s propisima koji ta pitanja reguliraju. Za izricanje ove zabrane primjenjuju se propisi iz saveznog Zakona o pomorskoj i unutrašnjoj plovidbi i republičkog Zakona o sigurnosti plovidbe SRH te podzakonskih akata donesenih na temelju tih zakona, kao i međunarodnih propisa koje sadrže Međunarodni sanitarni pravilnik iz 1952, Konvencija o zaštiti ljudskog života na moru, Konvencija o teretnim linijama, Konvencija o izjednačavanju nekih pravila o privremenom zaustavljanju pomorskih brodova i druge međunarodne konvencije koje obavezuju našu zemlju bilo neposredno ili preko odredbi spomenutih zakona.

AUTONOMNA LUČKA REGULATIVA

13. Za autonomno reguliranje režima riječke luke u pitanjima koja nisu detaljnije uređena općim propisima međunarodnog i internog normiranja ili drugim pitanjima koja čine režim riječke luke, pravni osnov jesu norme Zakona o pomorskom i vodnom dobru, lukama i pristaništima SR Hrvatske.

Tako je prema članu 33. st. 1c toga Zakona korisnik luke dužan utvrditi red u luci, uvjete poslovanja za korištenje luke i tarifu lučkih naknada i drugih usluga. Za lučko poslovanje, pak, predviđa Zakon u čl. 36 primjenu lučkih uzanci, tj. posebnih lokalnih običaja luke, koje utvrđuje i objavljuje privredna komora područja na kojem se nalazi dotična luka. U smislu navedenih zakonskih propisa, korištenje riječke luke i lučko poslovanje regulirano je normativnim aktima koji su na snazi u riječkoj luci i čine autonomnu lučku regulativu, koju ćemo ovdje, sumarno, prikazati. Što se područja primjene te regulative tiče, njene se odredbe primjenjuju na području riječke luke, koje je odlukom općinske skupštine dato na korištenje Radnoj organizaciji »Luka« — Rijeka.

Normativni akti radne organizacije »Luke« koje je ona donijela na temelju spomenute odredbe člana 33. Zakona o pomorskom i vodnom dobru, lukama i pristaništima, a tiču se reda u riječkoj luci i korištenja usluga luke, jesu:

1. Pravilnik o redu u »Luci« Rijeka
2. Pravilnik o koordinaciji i planiranju
3. Opći uvjeti poslovanja.²⁸

Opći uvjeti poslovanja su generalna ponuda »Luke« za sklapanje ugovora za one usluge ili poslove koje vrši radna organizacija »Luka«, pa se prema tome odredbe Općih uvjeta pretežno odnose na imovinsko-pravne odnose naručitelja lučkih usluga i »Luke« kao davaoca tih usluga. No, ima u Općim uvjetima i odredaba upravno-pravnog karaktera, kao što su npr. one o pridržavanju reda u luci (čl. 7), postupku sa specijalnim teretima (čl. 19) i dr., među zajedničkim odredbama koje upućuju na primjenu važećih zakonskih i podzakonskih akata, te samoupravnih normativnih akata »Luke« uz njene Opće uvjete i važeće tarife za lučke usluge. Opći uvjeti sadrže zajedničke odredbe za pojedine poslove i to:

- za slagački posao za generalni teret,
- za skladišni posao za generalni teret,
- za slagački posao za rasuti teret,
- za slagački posao za žitarice u rasutom stanju,
- za slagački posao za drvo i skladišni posao za drvo,
- za slagački posao za kontejnere i RO/RO prikolice na terminalu,
- za opasne terete, tekuće terete i za korištenje luke,
- za tegljenje i za peljarenje brodova u luci.

Pored navedenih poslova i usluga koji se u luci izvršavaju prema zajedničkim i posebnim odredbama Općih uvjeta poslovanja riječke luke, obavljaju se u luci i druge privredne usluge obuhvaćene zajedničkim pojmom »lučke usluge«. Te su usluge u luci usmjerene na upotrebu luke što ju je korisnik luke dužan omogućiti brodovima koji koriste lučke usluge, pod uvjetom da su ispunjene sve pretpostavke za upotrebu luke (npr. da luka nije zakrčena, da postoje potrebna sredstva za transport iz luke, manipulacije teretom itd.). Brodovi što koriste luku i usluge luke prema spomenutim Općim uvjetima dužni su se pridržavati Pravilnika o koordinaciji i planiranju i Pravilnika o redu u luci Rijeka, koji su sastavni dio Općih uvjeta.

²⁸ Ti normativni akti »Luke« objavljeni su u Vjesniku luke — Rijeka od ožujka 1983, nakon čega su stupili na snagu.

Pravilnik o koordinaciji i planiranju utvrđuje način i uvjete usklađivanja svakodnevnih zahtjeva naručitelja lučkih usluga i njihova izvršavanja u riječkoj luci. Prema članu 4. Pravilnika, subjekti koordinacije i planiranja su predstavnici »Luke« i agenti broдача, špediteri, željeznički i cestovni prijevoznici i drugi naručitelji lučkih usluga, te predstavnici Lučke kapetanije Rijeka. Ti subjekti na sastancima, koji se zovu »koordinacija i plan«, utvrđuju: a) na koordinaciji — način i vrijeme izvršenja zaključenih poslova ili onih koji će se zaključiti i b) na planu — dnevni operativni plan rada u luci.

Pravilnik o redu u »Luci« Rijeka utvrđuje način i uvjete održavanja reda u luci, a njegove odredbe primjenjuju se na području luke kao posebni propisi uz opće propise iz Pravilnika o održavanju reda u lukama, pristaništima, na ostalim dijelovima obalnog mora i unutrašnjim plovnim putovima (NN SRH, br. 23/75), te drugih propisa koji se odnose na red u luci. Radi se o propisima upravno-pravnog karaktera po kojima korisnik luke (»Luka«) ima pravo i dužnost održavati red u luci, a lučka kapetanija provoditi nadzor nad održavanjem reda u luci i ponašanjem sudionika u javnom lučkom prometu. Odredbe Pravilnika o redu u luci koje reguliraju pomorski promet odnose se na:

- a) najavu dolaska broда,
- b) red na sidrištu,
- c) pilotažu brodova,
- d) tegljenje brodova,
- e) vezivanje brodova u luci,
- f) namjenu vezova,
- g) premještaj i micanje broда u luci,
- h) boravak broда na vezu,
- i) opskrbu brodova gorivom,
- j) usluge brodovima.

Drugi propisi u Pravilniku koji se tiču brodova odnose se na rukovanje opasnim tvarima, na mjere protiv zagađivanja luke, popravke brodova, dezinfekciju, deratizaciju i degazaciju, te sistem komunikacija. Među tim propisima, koje nije potrebno šire obrazlagati, treba nešto više reći za propise o rukovanju opasnim tvarima, budući da se opasnim tvarima bave i specijalni opći propisi koji se primjenjuju na području riječke luke.²⁹ Pravilnik u čl. 29. govori da se u luci rukuje opasnim tvarima prema propisima i pravilima o rukovanju opasnim tvarima, i to uz primjenu sigurnosnih, zaštitnih i drugih mjera na posebno ograđenom prostoru u luci. Pod rukovanjem opasnim tvarima (tvari čija svojstva ugrožavaju osobe i imovinu) razumijeva se njihov ukrcaj, iskrcaj i prekrcaj iz broда te drugo lučko-transportno manipuliranje opasnim tvarima, koje regulira Pravilnik o rukovanju opasnim tvarima u luci Rijeka od 1983. godine. Taj Pravilnik, donesen na temelju čl. 5. Pravilnika o rukovanju opasnim tvarima u lukama i pristaništima SRH, propisao je donošenje operativnog uputstva s informacijama o svim bitnim pitanjima ulaska u luku brodova s opasnim tvarima, pa je od 1983. god. na snazi Operativno uputstvo za brodova koji prevoze opasne tvari.

²⁹ Zakon o prijevozu opasnih tvari (Sl. l. SFRJ, br. 24/74) i Pravilnik o rukovanju opasnim tvarima u lukama i pristaništima (»Narodne novine« SRH, 2/82).

14. Riječke lučke uzance utvrdila je i objavila Privredna komora Rijeke na način kako to propisuje Zakon o pomorskom i vodnom dobru, lukama i pristaništima SRH.³⁰ Nakon objavljivanja Lučke uzance kao pisani poslovni običaji riječke luke dobile su snagu pravnih pravila mjerodavnih za ono operativno lučko poslovanje koje nije regulirano općim ili nekim drugim propisima, odnosno pravilima kao što su npr. Opći uvjeti poslovanja luke. Odredbe u Lučkim uzancama sistematizirane su u skupine pravila ovako:

- I Opće odredbe
- II Uzance koje se odnose na brod
- III Uzance koje se odnose na teret
- IV Vozarina
- V Uskladištenje tereta
- VI Uzance koje se primjenjuju na tankere koji prevoze ugljikovodike
- VII Uzance o kontejnerima.

Te lučke uzance donose i dva priloga koji su njihov sastavni dio. To su Prilog I koji nosi naslov: Prosječne dnevne norme za ukrcaj i iskrcaj brodova u luci Rijeka, i Prilog II koji nosi naslov: Teret koji se uobičajeno krca na palubu broda. Šira analiza pravila pojedinih skupina ili cjeline Lučkih uzanci ovdje nije moguća, a predmetom je i posebne teme. No, na ovom mjestu svakako treba spomenuti ona pravila koja se tiču nekih pitanja režima luke, kao što su pravila uzanci koje se odnose na brod. Ta pravila reguliraju pitanja dolaska i boravka broda u luci, vezivanja brodova u luci, spremnosti broda, sprečavanja zagađenja luke, odlaska broda, te remonta i raspreme broda. Također treba spomenuti i uzance koje se odnose na kontejnere, njihov dolazak u luku, iskrcaj i manipulaciju kontejnerima, te uzance koje se primjenjuju na tankere i manipulacije teretom na tankerima. Druga pravila iz Lučkih uzanci tiču se u najvećem dijelu lučkih manipulacija i poslova oko tereta, a ta su pitanja u materiji Općih uvjeta poslovanja, čije se posebne odredbe i pozivaju na Lučke uzance za sve slučajeve koji nisu predviđeni Općim uvjetima (vidi npr. Posebne odredbe Općih uvjeta o slagačkom poslu za generalni teret).

Bez obzira po kojim pravilima lučke regulative sudionici u lučkom poslovanju koriste luku i lučke usluge, oni su dužni plaćati lučke naknade i usluge prema tarifi lučkih naknada i drugih usluga, koju je dužan utvrditi i objaviti korisnik luke (RO »Luka«). Tarifa usluga RO »Luka« je cjenik prema kojem se naplaćuju lučke usluge i naknade. Brod koji koristi lučke usluge RO »Luka« plaća te usluge prema važećoj Tarifi usluga radne organizacije »Luka« Rijeka, koja je korisnik luke. Njemu je brod dužan plaćati i lučke naknade, a to su naknade za korištenje luke i brodska ležarina. Naknadu za korištenje luke plaća brod koji koristi luku u svrhu ukrcavanja, odnosno iskrčavanja putnika i robe ili obavljanja neke druge privredne djelatnosti u luci, a brodsku ležarinu — za korištenje luke u ma koje svrhe osim za ukrcavanje ili iskrčavanje putnika i robe.

Danas važeće tarife u riječkoj luci po kojima se obračunavaju i naplaćuju lučke usluge i naknade trgovačkim brodovima u međunarodnom i domaćem prometu jesu:

³⁰ Službene novine Zajednice općina Rijeka, Rijeka, broj 16. od 10. V 1982.

1. Tarifa usluga radne organizacije Luka — Rijeka, koja vrijedi od 1. siječnja 1981.
2. Tarifa i naknada RO Luka — Rijeka u međunarodnom prometu roba, koja vrijedi od 1. studenog 1982.
3. Tranzitna tarifa usluga RO Luke — Rijeka, koja vrijedi od 1. studenog 1982.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

15. Riječku luku, kao trgovačku luku otvorenu za međunarodni javni pomorski promet, u prvom redu posjećuju brodovi koji služe vanjskoj trgovini, ali budući da je luka istovremeno otvorena i za domaći promet, posjećuju je i brodovi koji ne vrše prijevoz u međunarodnom prometu nego samo u domaćem. U pravilu, pomorsku luku kao što je riječka posjećuju trgovački brodovi, a netrgovački brodovi, npr. ratni i javni brodovi, samo iznimno. Uvjeti ulaska u luku ratnih i javnih brodova drukčiji su i specifičniji od onih koji važe za trgovačke brodove. Režim riječke luke prema propisima jugoslavenskog pozitivnog prava i načelima međunarodnog pomorskog prava ostvaruje se i funkcionira u okvirima što ih određuje država internim propisima, o kojima se na ovom mjestu već detaljno raspravljalo.

Ovdje je bilo prirodno i korisno dati kratak historijski osvrt na prilike u riječkoj luci koje su vladale tijekom povijesnih perioda razvoja lučke prometne i trgovačke funkcije, čiji su nosioci bili različiti subjekti ili organi države u raznim fazama pravnog i administrativnog uređenja luke. Logično je bilo doći preko toga historijskog osvrta do današnjega pravnog poretka u luci, gdje su najvažniji i najbrojniji poslovi u funkciji države zakonom predani u nadležnost lučke kapetanije i organizacije udruženog rada koja iskorištava luku — korisnika luke. Pored lučke kapetanije i korisnika luke, neki tehnički i stručni poslovi sigurnosti brodova i njihove plovidbe zakonom su povjereni Jugoslavenskom registru brodova i Ustanovi za održavanje pomorskih plovni putova, koji imaju sjedište u Splitu. Jugoslavenski registar brodova pregledom brodova u luci i tehničkim nadzorom nad brodovima utvrđuje njihovu sposobnost za plovidbu, te o tome izdaje isprave, odnosno produžava važnost brodskih isprava koje moraju posjedovati brodovi u plovidbi prema zakonskim propisima. Ustanova za održavanje plovni putova brine se o održavanju objekata sigurnosti plovidbe u luci i plovnom putu, te za to ubire naknadu za korištenje plovni puta.

U režimu riječke luke naročito mjesto imaju carinski organi, sanitarni organi i organi unutrašnjih poslova koji provode nadzor nad brodovima prilikom uplovljavanja u luku. Riječka luka je granični prijelaz za međunarodni pomorski promet, na kojemu, kao i na svakom graničnom prijelazu, spomenuti organi vrše nadzor na prijevoznim sredstvom, robom, putnicima i drugim osobama koje preko graničnih prijelaza ulaze u našu zemlju.

Carinski nadzor nad brodovima u riječkoj luci i carinski postupak koji vrši Carinarnica Rijeka — ispostava Luka, sastoji se od pregleda i pretresa broda, robe, putnika, posade i brodskih zaliha, kontrole i provjere dokumenta koji prate robu, prtljagu i stvari putnika ili posade, te naplate carinskih dadžbina.

Pomorsku sanitarnu službu i zdravstveni nadzor nad brodovima u riječkoj luci vrši Savezni sanitarni inspektorat, koji kontrolira brod, robu odnosno teret, namirnice, koje se prevozi, te posadu, putnike i druge osobe na brodu nad kojima se provodi sanitarni nadzor u pogledu provođenja sanitarnih mjera.

Organ unutrašnjih poslova nadležan za kontrolu prelaženja državne granice u riječkoj luci jest Stanica milicije za granične poslove i poslove na moru, čiji organi vrše kontrolu isprava i provjeru posade, putnika i drugih osoba koje brodom uplovljavaju u luku.

16. Brod ima pravo prema načelima međunarodnog prava uploviti u riječku luku koja je otvorena za međunarodni promet, ali prilikom uplovljenja mora proći proceduru i formalnosti što ih na brodu provode organi lučke kapetanije, carinarnice, sanitarnog inspektorata i milicije. Oni imaju pravo tražiti od brodova strane zastave i jugoslavenskih brodova što dolaze iz inozemstva brodske isprave koje sadrže potrebne podatke za provođenje njihove kontrole. Prema Konvenciji o olakšicama u međunarodnom pomorskom saobraćaju koju je ratificirala i naša zemlja, brodovi su dužni dati lučkim organima prilikom uplovljenja u luku ove isprave:

1. Opću izjavu (The General Declaration)
2. Izjavu o teretu (The Cargo Declaration)
3. Izjava o brodskim zalihama (The Ship's Stors Declaration)
4. Izjavu o imovini posade (The Crew's Effects Declaration)
5. Spisak posade (The Crew List)
6. Spisak putnika (The Passenger List)
7. Pomorsku zdravstvenu izjavu (The Maritime Declaration of Health).

Brod ne smije saobraćati s drugim brodovima u luci niti s kopnom prije nego što od lučke kapetanije dobije odobrenje za slobodan promet odnosno slobodan saobraćaj s obalom. Ako nema razloga da se brodu uskrati slobodan saobraćaj s kopnom, nakon provedenih formalnosti prilikom uplovljenja lučka kapetanija daje brodu slobodan saobraćaj. Budući da je vrijeme dolaska broda u luku važno za imovinsko-pravne odnose broda u luci, smatra se da je brod došao u luku onoga časa kad je dobio slobodan saobraćaj.

Cijelo vrijeme svoga boravka u luci brod se mora pridržavati propisanog reda, odnosno režima luke. Za to vrijeme na brodu se mora nalaziti onoliko članova posade koliko je potrebno da se u slučaju opasnosti može manevrirati brodom radi njegova spašavanja. Za rad na brodu odgovoran je zapovjednik broda, koji može pozvati u pomoć organe javne sigurnosti ukoliko sam ne može održati red na brodu. Svaka intervencija organa sigurnosti na stranom brodu, bilo na poziv kapetana ili u krivičnom postupku protiv neke osobe na brodu, mora biti notificirana diplomatsko-konzularnom predstavništvu zemlje čiju zastavu brod vije. Za povredu propisa kojima se uređuje režim luke, koji se u zakonu kvalificiraju kao pomorski prekršaj, odgovara zapovjednik broda odnosno osoba koja ga zamjenjuje ili odgovoran član posade u postupku za pomorske prekršaje što ih vodi lučka kapetanija.

I neposredno prilikom dolaska u luku, i na odlasku broda iz luke, brod je dužan prijaviti kapteaniji svoj odlazak. Prilikom isplovljenja, prema već

spomenutoj Konvenciji o olakšicama u međunarodnom pomorskom saobraćaju, brodovi koji plove u inozemstvo obavezni su dati ove isprave:

1. Opću izjavu (The General Declaration)
2. Izjavu o teretu (The Cargo Declaration)
3. Izjavu o brodskim zalihama (The Ship's Stors Declaration)
4. Spisak posade (The Crew List)
5. Spisak putnika (The Passenger List).

Ukoliko nadležni organi ne utvrde razlog za zabranu odlaska broda iz luke, lučka kapetanija će izdati brodu dozvolu isplovljenja. Lučka kapetanija zabranit će brodu da isplovi iz luke ako utvrdi da ne udovoljava propisanim uvjetima za sigurnu plovidbu, zaštitu okoline i ljudskih života na moru. Također će zabraniti isplovljenje brodu iz luke na temelju odluke suda o zabrani isplovljenja stranog broda zbog njegovih imovinskih obaveza ili krivične odgovornosti u našoj zemlji. Slično se može dogoditi stranom brodu ako odluku o zabrani isplovljenja donesu carinski organi u postupku za carinski prekršaj koji učini brod u luci. Brodu je ekonomska svrha u plovidbi, a ne u zabrani plovidbe, pa se zato može zaključiti da je dozvola plovidbe brodu na odlasku iz luke pravilo, a zabrana plovidbe iznimka. Stoga kada se zabrana i dogodi, brodovi nastoje da bude brzo i ukinuta.

Summary

RÉGIME OF THE PORT OF RIJEKA

The port of Rijeka is a sea port open to domestic and international public traffic. The legal régime of such ports is governed by the norms of maritime international and domestic law. The sources of the law of the international régime of sea ports are the customs of international law and maritime conventions which have been ratified or incorporated into the internal legislation of a coastal state.

This paper deals with the legal régime of sea ports open to international and domestic traffic in general and with the special aspects of the port of Rijeka within this framework. The port of Rijeka and the city Rijeka have experienced a stormy past in view of political and state changes which have influenced the legal and administrative organisation of the port. Thus, it is necessary to include a brief historical survey in this paper in order to understand the operations in the port of Rijeka from the first written legal sources on the use of the port to the current legal principles on which usage of the port is based.

According to the principles of international law, a coastal state has the authority to apply its régime in ports open to international sea traffic; however, all ships, regardless of their flag or nationality, must be subject to the same conditions when using a port that a state has proclaimed to be open to international traffic. In addition to the general principles, the use of the port of Rijeka is also governed by the provisions of autonomous port regulations which are also mentioned in the paper.

PРАВНА АУТОНОМИЈА ОДГОВОРНОСТИ ЗА ЗАКАШЊЕЊЕ ИЗ УГОВОРА О ПРИЈЕВОЗУ СТВАРИ

Mr DRAGAN JOVANIĆ, znanstveni asistent
Pravni fakultet u Rijeci

UDK 347.463
Izvorni znanstveni članak
Ur. 1. VII 1983.

U usporedbi sa ostalim ugovornim obvezama iz prijevoza stvari, zakašnjenje u predaji pokazuje svoju pravnu različitost kroz nekoliko aspekata. U svom razmatranju autor najprije ukazuje na posebnu pravnu prirodu ovog instituta, koja leži u specijalnoj i donedavno skoro atipičnoj obvezi za prijevoznu djelatnost: prijevoz stvari u određenom vremenu. Postavši esencijalni dio ugovora, faktor vremena je izazvao značajne promjene u odgovornosti vozara i, slijedom toga, u pravima najvećeg broja zemalja zakašnjenje u predaji je dobilo autonoman karakter unutar materije opće vozareve odgovornosti za prijevoz stvari.

Nastavljajući, time u vezi, sa detaljnim komentarima svake od tih posebnosti, prvenstveno na bazi suvremenog jugoslavenskog transportnog prava, autor se posebno osvrnuo na definiciju i temeljne principe vozareve odgovornosti za zakašnjenje u svim vrstama prijevoza.

U završnom dijelu, autor se zalaže za neka rješenja de lege ferenda. On posebno predlaže opće prihvaćanje definicije zakašnjenja, sadržane u čl. 552. Zakona o pomorskoj i unutrašnjoj plovidbi, jer se, po njemu, takva formulacija čini adekvatnijom od postojećih definicija »roka isporuke« i »vremena prijevoza« navedenih u našim propisima o kopnenom i zračnom prijevozu. U odnosu između odgovornosti za gubitak ili oštećenje stvari i odgovornosti za zakašnjenje, autor smatra da treba ustanoviti jasnije kriterije razlikovanja u pogledu vremena, granica i temelja odgovornosti. Jednoobraznost u tom pogledu, autor na kraju primjećuje, omogućila bi ugovornim stranama da jasnije odrede cilj i pravu funkciju koju vrijeme treba da izvrši u njihovom ugovoru, rješavajući tako nejasnoće koje u tom pogledu postoje u propisima.

O zakašnjenju iz ugovora o prijevozu stvari, u najopćenitijem smislu, govorimo onda kada je vozar ili brodar propustio stvar, preuzetu na prijevoz do određenog vremena, u okviru toga vremena prevesti i predati ovlaštenom primaocu. Radi se, dakle, o jednom od oblika neispunjenja ili neurednog ispunjenja obveze iz ugovora o prijevozu, koja, u odnosu na ostale obveze iz toga ugovora, pokazuje cijeli niz posebnosti i, s time u najužoj vezi, značajnih pravnih razlika, na koje ovim radom želimo ukazati. U tim nastojanjima, polazeći najčešće od našega pozitivnog prava, pokušali smo prikazati i osnovne karakteristike zakašnjenja u pojedinim vrstama prijevoza, što bi sve, ukoliko smo u tom uspjeli, trebalo da odrazi značenje toga instituta u našem saobraćajnom pravu općenito.

UVOD

Na sadašnjem stupnju razvoja proizvodnih odnosa, u uvjetima uske specijalizacije i sve veće uzajamne ovisnosti subjekata privrednog prometa, gotovo svakodnevno se potvrđuje i potreba za proširenjem svih oblika suradnje i komuniciranja, a naročito potreba da se promet dobara i proizvodnih odnosa uopće što brže i efikasnije odvija. U tim uvjetima i vremenska komponenta — izražena u vidu interesa da određene vrste roba, sirovina, poluproizvoda ili gotovih proizvoda budu prisutne na nekom mjestu upravo u određeno vrijeme — dobiva na svom značenju i sve češće ulazi u privredne ugovore kao njihov bitan elemenat.

Djelujući u jednoj fazi toga procesa, prijevozni poduzetnici oduvijek su, međutim, nastojali da sa što manje troška i rizika izvrše svoju obvezu. Zbog toga je za njih unosenje vremenske komponente u ugovor imalo značenje dodatnih teškoća, jer je to vrlo često poskupljivalo ukupne troškove prijevoza (osobito u uvjetima porasta cijena goriva) i izvirgavalo povećanim rizicima teret koji se prevozi. Uz to je, u pravnoj teoriji, naglašavano da su uvjeti izvršenja obveza iz toga ugovora, naročito u pomorskoj plovidbi, tako specifični i ovisni o cijelom nizu nepredvidivih okolnosti da se poduzetnikova odgovornost još uvijek ne može jednako vezati za vrijeme prijevoza kao za ostale ugovorne obveze.¹

Zbog toga je u najvećem broju nacionalnih sistema,² kao i preko međunarodnih regulativa, zakašnjenje iz ugovora o prijevozu stvari normirano na drugačiji način, ne samo u odnosu na opću ugovornu odgovornost već i u odnosu na specifičnu odgovornost poduzetnika prijevoznog, odnosno plovidbenog pothvata. Tako je u pravnom reguliranju te materije institut zakašnjenja stekao određeni autonoman karakter koji ga u nekoliko karakterističnih slučajeva izuzima iz režima vozareve (brodareve) odgovornosti za ostale obveze iz ugovora o prijevozu stvari.

Postavlja se pitanje da li i u današnjim uvjetima razvoja prometne djelatnosti odgovornost za zakašnjenje treba da je podvrgnuta naročitom pravnom režimu? Razvoj prometne djelatnosti, naime, i u svom opsegu i u tehnici, načinu odvijanja i brzini, dosegao je danas tako nepredvidive razmjere da su se iz osnova izmijenila ustaljena društvena shvaćanja i pojmovi prostora i udaljenosti. Komercijalna praksa i životne potrebe usmjerili su tako i prijevozničku djelatnost na to da se sve više veže za određene vremenske okvire te da čak svoj smisao u suvremenim uvjetima razvoja poistovjećuje s pravodobnim izvršenjem obveze prijevoza. Ima li stoga opravdanja za to što pravna norma ostaje na tradicionalnim pozicijama i da li možda već sada postoje uvjeti da se odgovornost za zakašnjenje potpuno izjednači s općim režimom odgovornosti iz ugovora o prijevozu stvari?

Odgovor na postavljeno pitanje, čini nam se, nije moguće dati unaprijed i bez potpunog sagledavanja svih onih osobina koje se faktoru vremena pridaju u pojedinim vrstama prijevoza. Očigledno je, naime, da se izjednačava-

¹ O tome detaljnije vidjeti: B. Ivošević, *Odgovornost pomorskog brodarar*, Beograd 1974, str. 86.

² Izraz »najveći broj nacionalnih sistema« upotrebljen je ovdje, kao i kasnije u radu, u smislu najvećeg broja zemalja tzv. »kontinentalnog« pravnog sistema i onih koje se temelje na rimskom pravu, dok se za zemlje »common lawa«, kao i one koje nemaju kodificirano pravo, to, naravno, ne može reći.

nju materije ugovorne odgovornosti vozara ili broдача može pristupiti tek s izjednačavanjem objektivnih uvjeta u kojima se prijevoz odvija, a o čemu se zasada još ne može govoriti. Zbog toga se najveći broj nacionalnih prava, pa tako i naše, prema institutu odgovornosti za zakašnjenje postavlja različito, ovisno o vrsti prijevoza i mogućnosti da se propisima u određenoj grani jasnije definiraju zakašnjenje i temeljne pretpostavke odgovornosti. U našem smo radu stoga pokušali najprije odgovoriti upravo na ova dva pitanja: 1. koje su mogućnosti da se propisima definira zakašnjenje i 2. koje su pretpostavke odgovornosti za zakašnjenje?

DEFINICIJA ZAKAŠNJENJA

Vidjeli smo na početku da se pojam zakašnjenja nalazi u najužoj vezi s ugovorenim — ili na bilo koji drugi način određenim — vremenom prijevoza.³ Ako nema određenog vremena prijevoza, samo se po sebi razumije da ne može biti ni govora o zakašnjenju, jer je vozar (brođar) uvijek na vrijeme izvršio svoju obvezu.

Naša je teorija uglavnom suglasna s time da je vrijeme prijevoza »period vremena« do čijeg je isteka vozar još ovlašten da, bez štetnih posljedica, izvrši obvezu prijevoza i sve obveze što su s njom neposredno povezane.⁴ Duljina toga vremena određena je rokovima koji su predviđeni za okončanje pojedinih dijelova prijevoznog procesa, tako da se, zapravo, vrijeme prijevoza iskazuje kao »zbir rokova« potrebnih za izvršenje pojedinih operacija (utovara, otpreme, stvarnog prijevoza, istovara, obavještavanja itd.).

Iako se radi o dijelovima procesa čije je ukupno trajanje, dugotrajnim obavljanjem u praksi, postalo »uobičajeno«, »primjereno« ili »objektivno normalno«,⁵ vrijeme prijevoza se najčešće određuje ugovorom, općim uvjetima, tarifom ili objavljenim redom vožnje, a izuzetno i propisima.

Vrijeme prijevoza je propisima određeno samo u željezničkom prijevozu,⁶ prije svega zbog monopolnog položaja željeznice, jer se u interesu korisnika zakonom želi jasno propisati vremenska granica vozarevih obveza. Osim toga, zbog velikog broja ugovora što ih zaključuje u vrlo kratkom roku, željeznica se nalazi u faktičnoj nemogućnosti da sa svakim pošiljaocem posebno ugovara i vrijeme prijevoza. Konačno, brzine željezničkih vozila mogu

³ Naši zakoni u kopnenom i zračnom prijevozu za označavanje toga pojma upotrebljavaju vrlo neujednačenu terminologiju. Tako se u čl. 70. Zakona o ugovorima o prijevozu u cestovnom prometu (ZUPCP), govori o »prijevoznom roku«; u čl. 56. Zakona o ugovorima o prijevozu u željezničkom prometu (ZUPŽP) o »dostavnom roku«, a u čl. 64. Zakona o obveznim i osnovnim materijalnopравnim odnosima u zračnoj plovidbi (ZOZP) o »roku prijevoza«. Definiciju zakašnjenja, međutim, nalazimo jedino u našem Zakonu o pomorskoj i unutrašnjoj plovidbi (ZPUP), gdje se u čl. 552. kaže: »Zakašnjenje u predaji tereta postoji ako teret nije predan primaocu u ugovorenom roku, ili kad taj rok nije ugovoren, ako teret nije predan primaocu u primjerenom roku«.

⁴ Isp. Jakaša, Kopнено i zračno saobraćajno pravo, Zagreb 1969, str. 279.

⁵ Izrazi su preuzeti iz čl. 70/2. ZUPCP-a i čl. 56/2. ZUPŽP-a, te čl. 552. ZPUP-a. Izraz »objektivno normalno« izvodi se iz definicije zakašnjenja u čl. 19. CMR konvencije.

⁶ Čl. 27. nove COTIF konvencije, jednako kao i čl. 11. ranije CIM konvencije, vrlo detaljno normira rokove isporuke. U tome smislu vidjeti i čl. 10 Robnih tarifa (RT) na jugoslavenskim željeznicama.

se standardizirati u nekoliko grupa, a uvjeti puta su poznati i najviše ovise o volji željeznice, što sve omogućava da se u željezničkom prijevozu vrijeme prijevoza normira i propisima unaprijed regulira.

Suvremeni razvoj cesta i cestovnih vozila utjecao je na određeno približavanje tehničkih uvjeta u cestovnom prijevozu onima u željezničkom, ali oni još uvijek nisu tako izvjesni, u pogledu mogućih rizika, da bi se propisima mogao unaprijed odrediti njihov utjecaj na trajanje prijevoza. Zbog toga se u cestovnom prijevozu ne normira vrijeme prijevoza onako detaljno kao u željezničkom, iako, za razliku od međunarodnog željezničkog prijevoza, u Konvenciji o ugovoru za međunarodni prijevoz robe cestom (CMR) nalazimo, prvi put na međunarodnom nivou, definiciju zakašnjenja.⁷

Specifičnosti pomorske plovidbe dugo vremena nisu pogodovale zakonskom intervereniranju u materiju brodareve ugovorne odgovornosti uopće, a napose u normiranje vremena prijevoza. Poznato je da su u pomorstvu tehnički uvjeti prijevoza (brzine brodova, prilike na putu itd.) tako različiti i ovisni o konkretnim činiocima da je vrlo teško unaprijed predvidjeti ili izbjeći događaje čiji nastup bitno utječe na duljinu puta i njegovo trajanje. Zbog toga se tek u posljednje vrijeme, s približavanjem temeljnih elemenata prijevoza na moru i kopnu, susrećemo sa zakonskim reguliranjem vremena prijevoza i to preko nacionalnih i međunarodnih regulativa, definiranjem zakašnjenja u predaji tereta.⁸

Pitanje zakonskog reguliranja vremena prijevoza je, međutim, najsloženije u zračnom prijevozu. Naime, dok su s jedne strane suvremeni uvjeti zrakoplovstva takve prirode da je nesigurnost dolaska zrakoplova svedena na minimum, dotle s druge strane zračni vozači izričito otklanjaju svaku odgovornost za održavanje vremena letenja.⁹ No i pored toga, kako je u zrakoplovstvu jedan od bitnih elemenata upravo brzina, to je i prekoračenje roka isporuke, ukoliko do njega i dođe, u većine poduzetnika tako neznatna da se i odgovornost za zakašnjenje u praksi postavlja samo izuzetno. Što se tiče zakonske regulative, u međunarodnom zračnom prijevozu o odgovornosti za zakašnjenje govori se (i to vrlo neodređeno) u čl. 19. Varšavske konvencije, dok pojedina nacionalna zakonodavstva o tome pitanju »već godinama pokazuju raznovrsnost«.¹⁰

Neposredno uz pitanje vremena prijevoza javlja se i pitanje prijevoznog puta. Naime, ako vrijeme prijevoza nije izričito određeno (ili određivo) niti jednim od prethodno navedenih izvora, ono se određuje prema okolnostima slučaja, a tu na prvo mjesto dolaze uvjeti prijevoznog puta.¹¹ Prijevozni put može svojom duljinom i karakteristikama znatno utjecati na sigurnost prevožene stvari i ukupno trajanje prijevoza. Osim toga, upravo je prijevozni put osnovni kriterij za obračunavanje cijene prijevoza, pa stranke tome pitanju sve više posvećuju pažnju prilikom zaključenja ugovora.

⁷ Vidjeti čl. 19. CMR konvencije.

⁸ Usp. čl. 552. našeg ZPUP-a i čl. 5/2. Konvencije UN o prijevozu robe morem, tzv. Hamburških pravila.

⁹ Tako, prema navodima *Goldštajn*, Privredno ugovorno pravo, Zagreb 1980, str. 147, Opći uvjeti JAT-a sadrže odredbu po kojoj se ne garantira vrijeme dolaska aviona, jer je ono »približno određeno«, a niti vozar snosi odgovornost za zakašnjenje, izgubljene veze ili storniranje letova.

¹⁰ Cit. *Carić i grupa autora*, Saobraćajno pravo, Beograd 1979, str. 424.

¹¹ Neki naši zakoni to izričito reguliraju, npr. čl. 64/2. ZOZP-a.

Pravilo je saobraćajnog prava da se u linijskom prijevozu ugovorom ne utječe bitnije na uvjete prijevoza uopće, pa tako ni na prijevozni put. U slobodnom prijevozu prijevozni put se određuje primarno ugovorom stranaka, a ako je to izostalo ili su izrazi općeniti, u anglo-američkom pravu pokušava se pronaći volja stranaka,¹² dok se u kontinentalnim pravima, pa tako i našem, kroz izričite odredbe zakona govori o »uobičajenom«, »najpovoljnijem«, »primjerenom« ili »najkvalitetnijem« putu.¹³

Problem prijevoznog puta, međutim, u kopnenom i zračnom prijevozu (kao i plovidbi unutrašnjim vodama) praktički se i ne postavlja, jer se svodi na izbor jednog od određenih putova (čiji je režim određen propisima prinudne naravi i tehničkim uvjetima određene prijevozne površine). Naprotiv, u pomorskom prijevozu, gdje su mnogo šire mogućnosti u odabiranju smjerova kretanja, to je pitanje najsloženije i institut skretanja (devijacije) najviše i najdetaljnije razrađen. U tome je najvećeg udjela imala engleska pomorska sudska praksa, čija su rješenja kao najuzornija preuzeta u gotovo sve sisteme pomorskog prava.

Ipak, na ovom mjestu želimo ukazati na pogrešno stajalište zauzeto u nekim odlukama u kojima je institut zakašnjenja (»delay«) doveden u neposrednu vezu s institutom skretanja (»deviation«). Time je odgovornost za zakašnjenje, kao i kod skretanja, izjednačena s odgovornošću zbog nepažljivog slaganja tereta ili opće nesposobnosti broda za plovidbu.¹⁴ Takvo stajalište ne samo da odudara od konstrukcije odgovornosti za zakašnjenje u tzv. »kontinentalnim« pravnim sistemima (gdje se plovna sposobnost uopće ne dovodi u vezu sa zakašnjenjem) već pokazuje i ozbiljan nedostatak u tome što rješava samo pitanje fizičkog oštećenja, dok, kao i kod skretanja, ostavlja nejasnim pitanje ekonomskih šteta (koje su upravo kod zakašnjenja najčešće).

Kao posljedica prekoračenja određenog vremena prijevoza javlja se, konačno, dužnost vozara (brodara) da naknadi štetu zbog zakašnjenja, pod pretpostavkom da prevožena stvar nije izgubljena, jer se u protivnom ne može govoriti o šteti zbog zakašnjenja, već o šteti zbog gubitka stvari. Istina, u pomorskom prijevozu nema tako izričitih odredaba o tome, kao u željezničkom prijevozu, npr.,¹⁵ što je i potaklo mnoge rasprave o tome u našoj teoriji,¹⁶ ali, smatramo da bi se i u našem plovidbenom pravu trebala prihvatiti (i izričito normirati) stajališta o inkompatibilnosti šteta zbog zakašnjenja i šteta na stvari.

PRETPOSTAVKE ODGOVORNOSTI ZA ZAKAŠNJENJE

Kada se danas u našoj teoriji saobraćajnog prava govori o pretpostavkama odgovornosti općenito, dakle u svim vidovima prijevoza i ne samo za zakašnjenje, onda se sve praktički svodi na tri osnovna pitanja: a) vremena

¹² Isp. Carver's Carriage of Goods by Sea, X-th edition by Colinvaux, London 1963, str. 593.

¹³ U čl. 523/2. ZPUP-a i čl. 63/2 ZOZP-a govori se o »uobičajenom« putu, dok u čl. 69/2. ZUPCP-a nailazimo na izraz »najpovoljniji«.

¹⁴ Vidjeti: Sweeney, The UNCITRAL Draft Convention on Carriage of Goods by Sea (Part III), »The Journal of Maritime Law and Commerce«, Vol. 7, No. 3, April 1976, str. 488.

¹⁵ O tome detaljnije Špehar, Odgovornost brodara s osvrtom na Haška pravila zbog prekoračenja dostavnog roka.

¹⁶ O tome detaljnije Špehar, Odgovornost brodara s osvrtom na Haška pravila, Zagreb 1939, str. 96 i d., te Ivošević, op. cit., str. 90.

u toku kojega traje odgovornost; b) temelja odgovornosti; c) visine odgovornosti. I dok se kod odgovornosti za obvezu čuvanja stvari (u svim vidovima prijevoza osim pomorskog) kao najvažnije pokazuje pitanje njenog temelja (jer ostale pretpostavke, ako su prilagođene specifičnostima ugovora o prijevozu, ne pokazuju većih odstupanja od pretpostavki odgovornosti općeg i privrednog ugovornog prava), odgovornost za zakašnjenje potvrđuje svoj autonomni karakter upravo u svim tim pitanjima.¹⁷

a) Trajanje odgovornosti

Vrijeme za koje se danas u našem kopnenom i zračnom prijevozu veže početak trajanja odgovornosti vozara poklapa se s trenutkom preuzimanja stvari radi prijevoza i traje sve do njezine predaje ovlaštenom primaocu.¹⁸ To je pravilo usvojeno i u pomorskom prijevozu, s tim da se prema odredbi čl. 576. st. 2. toč. 1. našeg ZPUP-a ugovorom u korist broдача mogu mijenjati odredbe o odgovornosti u slučaju »oštećenja, manjka ili gubitka tereta nastalog prije početka ukrcavanja ili nakon iskrcaja«.¹⁹ To se opravdava namjerama zakonodavca da »pravni režim našeg prava izjednači sa pravnim režimom Konvencije o teretnici iz 1924. g. — u onim slučajevima kad to stranaka odgovara«.²⁰

Treba naglasiti, međutim, da je režim te Konvencije (tzv. Haških pravila) bitno izmijenjen usvajanjem Konvencije Ujedinjenih naroda o prijevozu robe morem (tzv. Hamburških pravila), gdje se (čl. 4. st. 1) trajanje odgovornosti u potpunosti izjednačava s režimom odgovornosti koji prihvaćaju konvencije u ostalim granama prijevoza,²¹ a to znači, da vozar načelno odgovara za cijelo vrijeme dok se nalazi u posjedu stvari i da su norme o njegovoj odgovornosti kogentne prirode. O opravdanosti takvog rješenja stoga više ne bi trebalo govoriti sa stajališta potrebe usuglašenosti našeg regulativa s međunarodnim, već sa stajališta temeljnog interesa: (da li) da se i u nas uvede jedinstveni nederogabilni sustav odgovornosti broдача i s time njegova odgovornost proširi i za ono vrijeme koje je ranije potpadalo pod rizik naručioca prijevoza.

Mislimo da bi, za razliku od obveze čuvanja tereta, kod odgovornosti za zakašnjenje takvo rješenje bilo prihvatljivo i opravdano. Danas se proces manipuliranja teretom od strane trećih osoba, kojima brođari u najvećem broju slučajeva povjeravaju teret prije ukrcaja ili nakon iskrcaja, u tolikoj mjeri objektivizirao da je brođarima omogućen ne samo potpuni uvid u njegovu trajanje, nego i efikasna kontrola nad radom svojih suugovarača, tako da je to vrijeme moguće unaprijed predvidjeti i ukalkulirati u ukupno trajanje vremena prijevoza.

¹⁷ Odgovornost broдача ovdje se pojavljuje kao iznimka jer su pretpostavke drugačije, pa se čak može govoriti o »autonomiji materije odgovornosti broдача« u odnosu na opću ugovornu odgovornost.

¹⁸ Isp. čl. 92. ZUPCP-a, čl. 65/1. ZUPŽP-a, čl. 85/3. ZOZP-a i čl. 550. ZPUP-a.

¹⁹ Ta odredba na prvi pogled kao da se isključivo odnosi na štete na teretu. Stavljena u kontekst cijelog stava 2. istog člana, međutim dobiva određeniji smisao i potvrđuje da se odnosi također i na zakašnjenje.

²⁰ Cit. Ivošević, op. cit., str. 146.

²¹ Usp. čl. 17/1. CMR konvencije, čl. 26. CIM konvencije i Montrealski protokol br. 4. iz 1975. godine.

b) Temelj odgovornosti

Kod šteta na stvari vozar u našem kopnenom i zračnom prijevozu odgovara za sve uzroke, osim više sile,²² postupka samog korisnika prijevoza ili svojstava stvari.²³ U pomorskoj i unutrašnjoj plovidbi naš brodar će odgovarati za štetu na teretu ukoliko ne uspije dokazati da ona potječe iz uzroka koji se nisu mogli spriječiti niti otkloniti pažnjom urednog broдача.²⁴ Vidimo, dakle, da je u našem kopnenom i zračnom prijevozu vozareva odgovornost temeljena na principu uzročnosti, dok se broдачаva temelji na pretpostavljenoj krivnji.

Kod šteta zbog zakašnjenja ne odgovara se po tako strogim kriterijima. Tako je u našem željezničkom prijevozu zakonom izričito normirano da »dostavni rok ne teče dok je pošiljka zadržana: ... 5) zbog drugih uzroka koji sprečavaju početak ili nastavak prijevoza, ako za to nije kriv prijevoznik«. ²⁵ Slično je i u našem zračnom prijevozu.²⁶ U cestovnom prijevozu nema tako izričitih odredaba, ali su u našem zakonu predviđene tako detaljne mjere koje je vozar dužan poduzeti ako se stvar ne može prevesti u ugovorenom roku da se njihov propust očito mora pripisati krivnji vozara.²⁷

U pomorskoj i unutrašnjoj plovidbi, konačno, polazi se od jednake odgovornosti broдача za štetu na teretu i za zakašnjenje, ali dok su odredbe o odgovornosti za oštećenje, manjak ili gubitak tereta kogentne prirode, odredbe koje se odnose na odgovornost za zakašnjenje mogu se ugovorom stranaka mijenjati u korist broдача, što znači ne samo izbor druge osnove odgovornosti (što je najčešći slučaj) nego čak i mogućnost isključenja odgovornosti broдача.²⁸

Možemo stoga zaključiti da su naši zakoni u svim vidovima prijevoza odgovornost vozara (broдача) za zakašnjenje zasnovali na njegovoj krivnji, tj. propustu dužne pažnje. Kriterij te dužne pažnje određen je najužom formulom, dakle pravilima struke, te najširom formulom o savjesnom obavljanju djelatnosti iz privrednoga ugovornog prava, što se — primijenjeno na ugovor o prijevozu — iskazuje pažnjom urednog vozara ili broдача. Sve što prelazi te okvire, a to su naši zakoni razradili primjenom načela »dolus omnia corrumpit«, što dakle potvrđuje namjeru ili krajnju nepažnju, pada na teret vozara odnosno broдача.²⁹

²² Naši zakoni govore o »uzroku koji se nije mogao predvidjeti, izbjeći ili otkloniti«.

²³ Isp. čl. 93. ZUPCP-a, čl. 66. ZUPŽP-a, čl. 85/2. ZOZP-a.

²⁴ Isp. čl. 553. ZPUP-a.

²⁵ Cit. čl. 56. st. 4. ZUPŽP-a.

²⁶ U čl. 65/2. ZOZP-a kaže se: »Rok prijevoza ne teče za vrijeme zadržavanja stvari koje je nastalo zbog uzroka koji sprečavaju početak ili nastavljanje prijevoza, ako za to nema krivnje prijevoznika«.

²⁷ Isp. čl. 72. ZUPCP-a.

²⁸ Arg. iz čl. 576. st. 2. toč. 2. ZPUP-a, s tim da se granice slobode ugovaranja mogu izvesti iz čl. 570/1. ZPUP-a ili, općenito, iz čl. 265. Zakona o obveznim odnosima po kojem se »odgovornost dužnika ne može unaprijed ugovorom isključiti za namjeru ili krajnju nepažnju«, a sud može »na zahtjev zainteresirane ugovorne strane poništiti i ugovornu odredbu o isključenju odgovornosti i za običnu nepažnju, ako je takav sporazum proizašao iz monopolskog položaja dužnika ili uopće iz neravnopravnog odnosa ugovornih strana«.

²⁹ O tome odredbe sadrži čl. 102. ZUPCP-a, čl. 74. ZUPŽP-a, čl. 91/1. ZOZP-a i čl. 570/1. ZPUP-a.

Uz izloženo, međutim, treba imati u vidu da su specifičnosti pomorske plovidbe i u našem pravu omogućile brodaru značajnu iznimku u pogledu šteta zbog zakašnjenja, unošenjem dispozitivnih odredaba u opći režim brodareve odgovornosti iz ugovora o prijevozu stvari.

Želimo na ovom mjestu podsjetiti da se u angloameričkom pravu kod odgovornosti za zakašnjenje u predaji stvari (»delay in delivery of goods«) ne pravi razlika između javnog prijevoznika (»common carrier«) i privatnog prijevoznika (»private carrier«).³⁰ Njihov položaj se izjednačava, a kriterij za primjenu različitih principa odgovornosti je ekonomska svrha poduhvata. Naime, ako se radi o tome da zakašnjenje ne omogućava ispunjenje svrhe, druga strana je ovlaštena na raskid ugovora i, ako ga naknadno ne osnaži, privatni ili ugovorni prijevoznik ne može se pozivati na klauzule o oslobođenju od odgovornosti niti tražiti ugovorenu vozarinu, iako je stvari predao u urednom stanju.³¹ On neće biti odgovoran samo ako uspije dokazati da mu nije bila poznata ili da mu nije morala biti poznata svrha ugovora, te ako dokaže da bi do predmetne štete došlo i da nije bilo zakašnjenja.³² Ako, međutim, zakašnjenje nije bilo takvog intenziteta, te ako druga strana ne odustane od ugovora, vozar odgovara kao »common carrier«, dakle sve dok ne dokaže da je uzrok u jednom od izuzetih slučajeva (»excepted perils«).

Mislimo da je na kraju potrebno ukazati i na to da se u međunarodnim okvirima ne pravi razlika između osnova vozareve odgovornosti za obvezu čuvanja i za zakašnjenje. Za obje ugovorne obveze, naime, vozar se oslobađa od odgovornosti jedino ako dokaže da je šteta uzrokovana svojstvima stvari, višom silom ili djelovanjem samoga oštećenog,³³ odnosno ako dokaže da su »on, njegovi službenici ili punomoćnici poduzeli sve mjere koje su se razborito mogle zahtijevati radi izbjegavanja događaja i njegovih posljedica«.³⁴ To ne znači drugo nego primjenu pooštrene odgovornosti vozara za štete na stvarima i na njegovu odgovornost za zakašnjenje. Očigledno je da je zbog nedefiniranosti pojma i uloge zakašnjenja u pojedinim nacionalnim pravima te zbog različitog značenja koji se tom institutu pridaje, a u nemogućnosti da se pronađe neko opće prihvaćeno rješenje, princip odgovornosti za zakašnjenje jednostavno podveden pod princip odgovornosti za čuvanje stvari. Tu se, istina, otišlo najdalje u procesu izjednačavanja režima odgovornosti za zakašnjenje s općim režimom vozareve (brodareve) odgovornosti iz ugovora o prijevozu, ali kao oblik traženja kompromisa, a ne kao izraz potreba i stvarnih interesa stranaka iz ugovora, a naročito ne interesa koji bi odgovarali vozarima (brodarima). Zbog toga se to još uvijek ne može smatrati zadovoljavajućim rješenjem.

³⁰ Za obvezu čuvanja »private carrier« odgovara kao depozitar tj. običan čuvar stvari (»bailee«), dok »common carrier« odgovara po tzv. »apsolutnoj odgovornosti« (»as an insurer«).

³¹ Isp. *Carver*, op. cit., str. 620.

³² Ovdje se, prema *Scrutton*, *Charterparties and Bills of Lading*, London 1955, str. 109, radi o primjeni pravila o skretanju (»deviation«).

³³ Arg. iz čl. 20. Varšavske konvencije, čl. 17. CMR konvencije i čl. 27/2. CIM konvencije.

³⁴ Cit. čl. 5. st. 1. Hamburških pravila kojima je i u međunarodnoj pomorskoj plovidbi uveden jedinstven (i nederogabilan) režim za štete iz gubitka ili oštećenja i za štete zbog zakašnjenja u predaji tereta.

c) Visina odgovornosti

Veći je broj naših autora koji sistem ograničene odgovornosti voza (brodara) ističu kao najegzaktniji primjer specifičnosti instituta odgovornosti iz ugovora o prijevozu stvari uopće. Naime, dok po općim principima ugovornog prava štetnik počinjenu štetu naknađuje oštećenom u cijelosti, odgovarajući svom svojom imovinom, u saobraćajnom pravu štetnik — vozar ili brodara — za svoje obveze najčešće odgovara ograničeno, do unaprijed određenog iznosa vrijednosti stvari ili dijela imovine. Ta je ograničena odgovornost po našim autorima³⁵ proizašla iz specifičnog ekonomskog položaja voza (brodara) u odgovornosti, jer on u pravilu ne može unaprijed izračunati visinu svoje odgovornosti, a s time ni rizika kojeg preuzima, niti može spriječiti da se povećanjem vrijednosti stvari što mu je povjerena na prijevoz poveća rizik od njenoga eventualnog oštećenja. U pomorskom prijevozu, osim toga, rizicima plovidbenog poduhvata izvrgnuta su veća materijalna dobra, čija vrijednost često zna premašiti i vrijednost plovila kojim se prijevoz vrši, što sve utječe na specifičnu odgovornost brodarova.³⁶

Kod odgovornosti za zakašnjenje, pitanje ograničenja njene visine dobiva svoj specifičan izraz preko velikog broja ugovornih klauzula kojima vozar (brodara) ograničava svoju odgovornost. Naime, autonomni karakter odgovornosti zbog zakašnjenja, a u pomorskom prijevozu i dispozitivnost propisa o zakašnjenju, dali su priliku vozarima (brodarima) da se klauzulama o ograničenju odgovornosti gotovo potpuno oslobode odgovornosti za zakašnjenje. Stoga se gotovo u svim pravnim sistemima i u svim vrstama prijevoza javila potreba za zakonskim reguliranjem te materije, tako da je danas propisima određen najviši iznos do kojeg vozar (brodara) odgovara, s time da bi sve klauzule u ugovorima ili prijevoznim dokumentima, kojima bi se ugovarali niži iznosi, bile ništave.³⁷

Pri tome se kao poseban problem javlja pitanje načina ograničenja visine odgovornosti. Naime, specifičnosti šteta zbog zakašnjenja zahtijevaju da se primijeni drugačiji sistem od onoga što se primjenjuje kod šteta na stvari.

U našem je pravnom sistemu u cestovnom i željezničkom prijevozu prihvaćen sistem odgovornosti do iznosa dvostruke vozarine.³⁸ Jednako je i u zračnom prijevozu. U pomorskoj plovidbi, sve do donošenja ZPUP-a, ograničenje visine odgovornosti za zakašnjenje nije bilo izričito regulirano. Kao posljedica toga su se u našoj teoriji i praksi mogla susresti različita stajališta, od onih koja predlažu ograničenje po jedinici tereta,³⁹ do onih koja isključuju svaku mogućnost ograničenja.⁴⁰ Prema odredbama čl. 567/1. ZPUP-a, prihvaćeno je ograničenje po jedinici tereta, s tim da je u unutrašnjoj plovidbi u skladu s njenim običajima određena i posebna granica odgovornosti za zakašnjenje, slično kao i u drugim granama prijevoza, do visine vozarine.

³⁵ Isp. *Carić* i dr., op. cit., str. 28; *Jakaša*, Kopneno i zračno saobraćajno pravo, Zagreb 1969, str. 377; *Trifković*, Prava i obaveze stranaka iz ugovora o prevozu robe drumom, Beograd 1970, str. 86.

³⁶ O tome pobliže isp. *Brajković*, Odgovornost brodarova, Pomorske enciklopedija, br. V, Zagreb, 1958, str. 616; *Badovinac*, Ugovori o iskorištavanju pom. brodova, Zagreb 1970, str. 123.

³⁷ Isp. čl. 3. ZUPCP-a i čl. 85. ZOZP-a i čl. 576. ZPUP.

³⁸ Arg. iz čl. 100/3. ZUPCP-a, čl. 72/2. ZUPŽP-a, čl. 89/2. ZOZP.

³⁹ Npr. *Badovinac*, op. cit., str. 122.

⁴⁰ Arg. iz OU 237.

Vidimo, dakle, da jedino u našoj pomorskoj plovidbi nije prihvaćen sistem ograničenja odgovornosti do određenog iznosa vozarine. Ako, međutim, to rješenje sagledamo kroz propise iz čl. 576. st. 2. toč. 2. ZPUP-a (o dispozitivnom karakteru odgovornosti za zakašnjenje), vidimo da je moguće i u pomorskoj plovidbi ugovoriti drugačiju osnovu za ograničenje visine, dakle i po osnovi vozarine, ako je to za brodare povoljnije. To, stoga, i nije ništa drugo nego potvrda činjenice da vrijeme prijevoza nema za stranke jednako značenje u svim vrstama prijevoza i da, tamo gdje to specifičnosti prijevoza zahtijevaju, treba strankama prepustiti da same odrede značenje koje će vrijeme prijevoza, odnosno njegova povreda, imati za njihove ugovorne odnose.

Na pitanje visine vozareve (brodareve) odgovornosti neposredno se nadovezuje i problem njenog opsega. U transportnom pravu općenito vrijedi princip da se šteta po svom opsegu dijeli na štetu na stvari i na tzv. »dalju štetu«. Pod štetom na stvari razumijeva se gubitak, oštećenje ili manjak stvari, dok se »svaka druga šteta ima smatrati daljnjom štetom«. ⁴¹ U okvire tzv. »dalje štete« spadala bi, dakle, i šteta zbog zakašnjenja, ako se njene posljedice nisu odrazile na fizička svojstva stvari.

U svim vrstama prijevoza u nas prihvaćen je princip da se, ukoliko ne nastupe okolnosti koje pooštravaju vozarevu (brodarevu) odgovornost, ne odgovara za dalju štetu. ⁴² To se opravdava činjenicom da se vozar (brodar) obvezao da će na odredištu predati stvar u stanju i količini kako ju je primio na prijevoz, dok za njega načelno nisu mjerodavni odnosi koji među strankama iz ugovora o prijevozu nastaju izvan tog ugovora, a u povodu nekih drugih ugovora (primarno kupoprodaje). Drugim riječima, ako vozar (brodar) ne preda stvar onako kako je bio dužan, mora naknaditi njenu cjelokupnu ili umanjenu vrijednost, ali za njega nisu obvezne posljedice koje nastaju izvan toga. No, i ovdje postoje u našem pravu dva značajna izuzetka. Prvi, kada se sam vozar (brodar), u skladu s postojećim propisima ili zahtjevima imaoca prava, posebno obvezao da će biti odgovoran i više nego je obvezan, a drugi kod tzv. »kaznene naknade«, kada primjenom pravila građanskog prava »dolus omnia corrumpit« vozar (brodar) odgovara pooštrano ako je do štete došlo namjerno ili iz krajnje nepažnje.

Kod šteta zbog zakašnjenja, međutim, a s obzirom na to da se redovno pojavljuju u vidu daljih šteta i svoje štetne posljedice odražavaju na imovinskim pravima oštećenog, izložena se pravila ne primjenjuju. U našem se pravu, naime, dopušta naknada dalje štete u štetama zbog zakašnjenja i to preko izričitih odredbi zakona, ⁴³ supsidijarne primjene privrednog ugovornog prava ⁴⁴ ili suglasnih tumačenja teorije i sudske prakse. ⁴⁵ Time je kod odgovornosti za zakašnjenje pitanje visine i njenog opsega postavljeno (po nama potpuno opravdano) na drugačiju osnovu nego što je to kod šteta na stvarima.

⁴¹ Cit. *Trifković*, op. cit., str. 119.

⁴² Arg. iz čl. 99. ZUPCP-a, čl. 71. ZUPŽP-a, čl. 571/1. ZPUP-a i čl. 87/1. ZOZP-a.

⁴³ Usp. čl. 100/4. ZUPCP-a; čl. 72/2. ZUPŽP-a; čl. 87/2. ZOZP-a i čl. 571/2. ZPUP-a.

⁴⁴ Arg. iz čl. 572. st. 4. ZPUP-a, gdje se određuje da će visinu štete, u slučaju da se visina štete za izgubljene odnosno oštećene stvari ne može odrediti prema odredbama prethodnih stavova istog člana, utvrditi sud.

⁴⁵ O tome isp. *Brajković*, *Međunarodno transportno pravo*, Zagreb 1957, str. 72; *Badovinac*, op. cit., str. 122; *Trifković*, *Odgovornost prevoznika za niezvršenje obaveza iz općeg tipa ugovora o prevozu stvari drugom u domaćem transportu*, Beograd 1972, str. 138.

ZAKLJUČAK

Pokušali smo do sada ukazati na to da je zakašnjenje u predaji stvari, pored svih poteškoća što su pratile njegovo nastajanje i razvoj, uspjelo danas ostvariti svoju specifičnu ulogu u našem sistemu saobraćajnog prava. Nema, po nama, dvojbe da je obveza pravodobnog izvršenja prijevoza stvari, nekada po mnogočemu strana prijevoznj djelatnosti, postala danas osnova na kojoj se temelji ekonomska opravdanost te djelatnosti ili nekoga njenog određenog vida.

Postojeće stanje u našim pozitivnim propisima pokazuje različit pristup u rješavanju pitanja odgovornosti za zakašnjenje, i u odnosu na odgovornost zbog šteta na stvari, i u odnosu na različit tretman toga instituta u raznim vrstama prijevoza. I dok su u odnosu na opću ugovornu odgovornost te razlike opravdana posljedica svih onih specifičnosti instituta zakašnjenja koje smo ranije prikazali, kod razlika koje se tome institutu, njegovu definiranju i pretpostavkama odgovornosti pridaju u pojedinim vrstama prijevoza u nas mislimo da bi se de lege ferenda za pojedina pitanja mogla pronaći i bolja rješenja.

Tako bi, smatramo, u svim vrstama prijevoza u nas trebalo definirati zakašnjenje na jednak način. Vidjeli smo iz naprijed iznesenog da je samo u našem pomorskom pravu definirano zakašnjenje, i to kao vid odgovornosti broдача zbog toga što »teret nije predan primaocu u ugovorenom roku, ili kad taj rok nije ugovoren, ako teret nije predan primaocu u primjerenom roku« (cit. čl. 552. ZPUP-a). Ta definicija u najopćenitijim crtama odgovara i definiciji koja bi se mogla prihvatiti i u našim propisima o kopnenom i zračnom prijevozu. To utoliko više što se, u tim vidovima prijevoza (na više ili manje određen način), govori o vremenu u kojem prijevoz mora biti izvršen, čime je odnos između njegova trajanja i odgovornosti za prekoračenje objektiviziran do te mjere da ga je moguće i zakonski regulirati. Jednoobraznost u tome pogledu omogućila bi strankama da konačno i potpuno oblikuju i sadržaj te obveze, i posljedice što proizlaze iz odgovornosti za njenu povredu. Osim toga, ne vidimo opravdanih razloga za to da se u našim pojedinim zakonima za isti pojam — vrijeme prijevoza — upotrebljavaju različiti izrazi.

Našim propisima, nadalje, trebalo bi jasnije i cjelovitije riješiti pitanje trajanja, temelja i granica odgovornosti za zakašnjenje i razgraničiti ih od odgovornosti za gubitak, oštećenje ili manjak stvari. Takvo bi razgraničenje opravdavalo različite pretpostavke i smisao tih dviju obveza iz ugovora o prijevozu stvari te stvorilo potrebnu osnovu za potpunije sagledavanje ekonomske komponente kod šteta zbog zakašnjenja (izražene u štetnim posljedicama na imovinu oštećenog). Pri tome bi, međutim, trebalo načelno prihvatiti institute oslobođenja, isključenja ili ograničenja odgovornosti kao i kod šteta na stvari, uz njihovo prilagođavanje specifičnostima odgovornosti za štete zbog zakašnjenja. To bi, drugim riječima, značilo da je propisima nužno dati okvire stranačkog disponiranja, ali u nešto širim razmjerima nego što je to kod obveze čuvanja stvari. Vrijeme prijevoza, doista, nema jednako značenje za stranke ako se radi o kopnenom i zračnom, s jedne, i o pomorskom prijevozu, s druge strane.

Vraćajući se, na kraju, na uvodno pitanje o mogućnosti (i oportunisti) da se u našem pravu odgovornost za zakašnjenje izjednači s režimom opće

ugovorne odgovornosti iz ugovora o prijevozu stvari, mislimo da se, bar za sada, takvo rješenje ne može prihvatiti.

Sve, naime, dok su rizici puta, tehnička sredstva i svi ostali uvjeti o kojima je ovisna predvidivost svih bitnih elemenata odgovornosti za zakašnjenje drukčiji od onih koji postoje za ostale obveze iz ugovora o prijevozu stvari, institutu zakašnjenja u predaji stvari treba pristupati uz maksimalno uvažavanje svih njegovih osobitosti. Moguće približavanje dolazi tek s objektivnim mogućnostima, iz kojih se zatim javlja i mogućnost za jednak odnos prema subjektivnoj komponenti odgovornosti vozara ili broдача.

Pored toga, zakašnjenje izaziva drugačije štetne posljedice (naročito u ekonomskom smislu) od šteta na stvari, zbog čega se i odgovornost za te obveze mora postaviti na bitno drugačiju osnovu, a u tom pogledu se u našem saobraćajnom pravu, zbog njegove sadašnje heterogenosti još uvijek nisu postigla zadovoljavajuća rješenja.

Summary

LEGAL AUTONOMY OF LIABILITY FOR DELAY IN THE DELIVERY OF GOODS

In comparison with other contractual obligations arising from the carriage of goods, delay in delivery manifests legal variety in several ways. In his considerations the author points first to a special legal nature of this institute involving a particular and, until recently, almost atypical obligation for transport operations: the carriage of goods in due time. Having become an essential part of contracts, the factor of time has brought about substantial changes in the carrier's responsibility and, consequently, under the law of most states, delay in delivery has acquired an autonomous character within the scope of the carrier's general liability for the carriage of goods.

Commenting in detail on each of these aspects, primarily on the basis of contemporary transport law in Yugoslavia, the author deals particularly with the definition and basic principles of the carrier's liability for delayed delivery in all modes of transport.

In the concluding part, the author advocates some solutions *de lege ferenda*. In particular, he proposes universal adoption of the definition of delay contained in Art. 552 of the Law on Maritime and Inland Navigation, as, in his view, this formulation seems to be more adequate than the existing definition of »delivery-term« or »transport time-limits« contained in the domestic provisions on transport by land and air. In regard to the carrier's liability for loss or damage and for delay in delivery, the author maintains that a more distinct criteria should be introduced to differentiate the period of responsibility, the limits of liability and the basis of liability. Uniformity in this respect and a dispositive character of the provisions relevant to delay would, as the author finally remarks, enable the contracting parties to determine the aim and proper function of the time factor in their contract, thus overcoming this particular lack of clarity in current law.

O NEKIM ASPEKTIMA MINULOG RADA

Dr MILOVAN JOVANOVIĆ, docent
Pravni fakultet u Rijeci

UDK 331.64 (497.1)
Izvorni znanstveni članak
Ur. 1. VII 1983.

Minuli rad kao ekonomska i pravna kategorija dobivaju u našoj teoriji i praksi posebno značenje donošenjem tzv. »Radničkih amandmana« na Ustav SFRJ iz 1963. godine.

Od tada pa do danas, donošenjem Ustava, Zakona o udruženom radu i Zakona o proširenoj reprodukciji i minulom radu, minuli rad nije ni najmanje izgubio na aktualnosti, kako u teoretskom razmatranju, tako i u praktičnoj primjeni.

U ovom radu dat je sažeti presjek kategorije minulog rada kao isključivo teoretske kategorije i njeno definiranje. Također je obrađen i povjesni aspekt sa čisto teoretskog stanovišta. Posebno je analizirana kategorija minulog rada u socijalizmu s posebnim osvrtom na samoupravni socijalizam.

Zasebni problem predstavlja minuli rad u samoupravnoj praksi SFRJ, t.j. u okviru organizacije udruženog rada, kao elenet za sticanje i raspodjelu dohotka i osobnih dohodaka.

I UVOD

S problemom minulog rada naša pravna i ekonomska znanost susreće se veoma rano. Prvi počeci datiraju donošenjem zakona kojim tvornice prelaze na upravljanje radnim kolektivima (1950). No, značajnija je prekretnica u tom pogledu donošenje Amandmana XXI i XXII na Ustav SFRJ iz 1963. godine. U navedenim amandmanima prvi put se govori o minulom radu kao pravnoj i ekonomskoj kategoriji. Donošenjem Ustava SFRJ te ustava socijalističkih republika, on svoje mjesto nalazi u njihovim članovima (Ustav SFRJ član 19. i 20).

Kako je Ustav navedenu problematiku obradio dosta načelno, to je jugoslavenska praksa i teorija o tom veoma složenom i delikatnom problemu više očekivala od »Zakona o udruženom radu«. Navedeni Zakon (»Mali ustav«, »Radnički ustav«) donesen je 1976. godine, što je značilo da se na njemu radilo dvije godine poslije donošenja Ustava; on također obrađuje problem minulog rada, i to u članovima 126, 128 i 129.

Oni koji su očekivali da će u tom Zakonu naći odgovarajuća rješenja za njegovu primjenu u praksi ili dalju teoretsku razradu, morali su ostati razočarani; ni on nije otišao mnogo dalje od Ustava.

Ipak u periodu od 1963, kada su doneseni Amandmani, pa do 1976. god. kada je donesen »Zakon o udruženom radu«, niti teoretičari a ni praktičari nisu ostali skrštenih ruku.

Teoretičari su u prvom redu nastojali rasvijetliti navedenu kategoriju, i to najčešće s pravnog i ekonomskog aspekta. Zato je na tu temu u tom periodu i objavljen veći broj znanstvenih i stručnih radova. Uz određeni broj knjiga koje se javljaju u to vrijeme, ekonomska i pravna periodika konstantno je popunjavana raznim pristupima navedenoj materiji. Iz toga perioda proizlazi i čitav niz proturječnih skretanja i tumačenja navedene kategorije.

Osim što pojedini teoretičari ostaju isključivo na teoretskoj obradi navedenog problema, pojedinci daju odgovarajuća rješenja i upute za njegovu primjenu u praksi. Iako su pojedina rješenja dosta konkretna, ipak je njihova primjena relativno teška i složena.

No, ni praksa ne miruje. To je period kada se donose novi samoupravni sporazumi i pravilnici. Gotovo u svim tim aktima gdje je iole bilo moguće uključiti minuli rad kao dohodovnu kategoriju, on se uključivao. Tako se često ta kategorija pojavljivala i tamo gdje joj i nije pravo mjesto. Naročito značajno mjesto imala je u pravilnicima i samoupravnim sporazumima koji su obrađivali problem stjecanja i raspodjele dohotka i osobnih dohodaka. Mora se konstatirati da je tada u tim normativnim aktima nastupilo ogromno šarenilo. Svaka organizacija udruženog rada taj je problem rješavala na svoj način, kako to njoj (ili nekom ili nekima) najbolje odgovara.

Rješenje toga problema očekivalo se dugo pripremanim »Zakonom o minulom radu«. Rad na tome Zakonu trajao je od 1976. pa sve do 1982. god., što znači čitavih 6 godina. Sama dužina rada na tom Zakonu dovoljno kazuje o složenosti problematike koju obrađuje. Od Zakona se očekivalo da će konačno dati odgovarajuća teoretska tumačenja same kategorije minulog rada te konkretne upute o njegovoj primjeni.

1. TEORETSKI ASPEKTI MINULOG RADA

Problem minulog rada, njegova teoretska razmatranja pa i samog definiranja našao se u središtu pažnje mnogih znanstvenika već samom pojavom Amandmana na Ustav SFRJ iz 1963. godine.

Po načinu njegova tretiranja, sve teoretičare koji su željeli dati što potpuniju definiciju minulog rada možemo podijeliti u dvije skupine.

U prvu ulaze oni koji pod minulim radom podrazumijevaju ukupno društveno bogatstvo proizvedeno ljudskim radom tijekom povijesti, a danas ga čovjek može koristiti.

Drugu skupinu sačinjavaju oni koji pod minulim radom podrazumijevaju ona prethodno stvorena društvena sredstva koja se koriste za proširenje reprodukcije, a da iz tog proizlazi povećanje dohotka organizacije i ukupnog društvenog dohotka.

Na temelju iznesenog može se zaključiti da pojedinci minuli rad promatraju u »užem« ili »širem« smislu.

Tako npr. Đ. Vekić navodi:

»'Minuli rad' je ukupno bogatstvo društveno stvoreno ljudskim radom i ukoliko su te nagomilane, veće i veće u jednom društvu utoliko su i produktivne sposobnosti svake zemlje, u čemu jeste ekonomska smisao 'minulog rada'«. ¹

B. Bošković o istom problemu kaže: »Pre nego s ekonomskog stanovišta minuli rad se može indentifikovati sa celokupnim proizvodnim bogatstvom koje sačinjavaju sve vrednosti proizvoda i dobara proizvedenih ljudskim radom«. ²

M. Erak: »'Minuli rad' se smatra prethodnim tekućim radom (u ranijoj fazi rada) stvorena društvena sredstva (materijalizirana bilo u novčanom ili fizičkom obliku kao sredstva i predmet rada) koja se upotrebljavaju za proširenu reprodukciju iz koje je proizišao povećani dohodak, kako u toj organizaciji tako i za ukupni društveni dohodak«. ³

Uz navedene definicije ipak osobitu pažnju zaslužuje ona koju daje V. Horvat: »'Minuli rad' u širem smislu obuhvaća sav opredmećeni rad u pojedinoj robi ili usluzi, bez obzira da li je vrijednosno prenesen ili je vrijednosno dodan živom (tekućem) radu.

Minuli rad u užem smislu (ujedno osnovica nove dohodovne kategorije o kojoj će kasnije biti više riječi) predstavlja samo određeni dio ukupno opredmećenog ili minulog rada radnika u udruženom radu. Naime, samo onaj dio rada koji je opredmećen u proizvodima društvenog rada i kroz razmjenu rada vrijednosno izražen u dijelu dohotka raspoređen za proširenje materijalne osnovice rada kao uvećani dio društvenih i od radnika otuđenih sredstava i njihov radni doprinos uvećanju vlastite i ukupne društvene proizvodnosti rada. Dakle, dio dohotka udruženog rada akumuliran i podruštvovljen kao zajedničko sredstvo radnih ljudi za proširenu reprodukciju koji obično nazivamo tehničkim terminom u društveni kapital«. ⁴

U navedenoj definiciji V. Horvat uspio je u potpunosti objasniti oba aspekta minulog rada. Zbog dalje analize te problematike, mi ćemo stoga minuli rad promatrati kao: »sav onaj rad koji se nalazi sadržan:

- u radnoj snazi
- u sredstvima za rad i
- u predmetima rada«. ⁵

Ovako uzet, minuli rad nam služi kao osnova za obavljanje procesa proizvodnje, analizu cjelokupnoga društveno-ekonomskog procesa i ocjenu »minulog rada« kao dohodovne kategorije.

Prema tome, minuli rad nije ništa drugo nego »dijete« živog rada koje jednom treba da negira taj živi rad, i na taj način oslobodi svog stvaraoca od samoga sebe. Time će (minulim radom) živi rad ostvariti svoju historijsku ulogu oslobađanja rada.

¹ Đuro Vekić, Društveno ekonomska pretpostavka za ostvarivanje ustavnog prava radnika po osnovu minulog rada, Narodni univerzitet »B. Adžija«, Beograd 1973, str. 2.

² Blagoje Bošković, O pojmu i značaju i društveno-ekonomskoj sadržini minulog rada, Narodni univerzitet »B. Adžija«, Beograd 1973, str. 10.

³ Dr Melkior Erak, Problematika minulog rada, Naša znanost, broj 7—8, 1973, str. 658.

⁴ Dr Vladimir Horvat, O društvenom vlasništvu, Naša znanost, broj 4, 1983, str. 349, 350.

⁵ Dr Vladimir Horvat, Minuli rad u ekonomskom i pravnom sistemu, Ekonomski institut, Zagreb 1971, str. 2.

Tako u proizvodnji pojedinih roba minuli rad zauzima sve više prostora pred živim radom. Tako Marx konstatira da: »Vrijednost robe određena je cjelokupnim radnim vremenom, minulim i živim, koji u nju ulazi. Povećanje proizvodnosti rada sastoji se upravo u tome što se smanjuje udio živog rada, a uvećava se udio minulog rada, ali također se smanjuje ukupna suma rada koja se nalazi u robi, ali se pritom živi rad smanjuje više nego što se minuli povećava.«⁶

Iz navedenog, značenje minulog rada postaje sve prisutnije. Njegova uloga u procesu proizvodnje je neminovna. Bez živog rada, minuli rad ne može sam po sebi ništa, ali je njegova povijesna uloga u procesu oslobađanja rada sve značajnija.

1.1. MINULI RAD KAO POVIJESNA KATEGORIJA

Rad je stvorio čovjeka, »a rad počinje izradom oruđa«⁷ za rad. Izradom prvog oruđa za rad opredmetila se i prva količina živog rada.

U primitivnim načinima proizvodnje minuli rad je samo osnova za obavljanje procesa proizvodnje. On se u toku jednoga proizvodnog ciklusa gotovo uvijek u potpunosti trošio i prenosio svoju vrijednost na novi proizvod. Potom bi se oruđe za rad moralo ponovno obnavljati. Tu je minuli rad individualno vlasništvo u svrsi zajedničkog pribavljanja proizvoda.

U robovlasništvu je minuli rad u rukama robovlasnika, i to u sva svoja tri pojavna elementa. On njima u potpunosti raspolaže u svom vlastitom interesu. U tim odnosima minuli rad nije taj koji omogućava eksploataciju živog rada jer je i živi rad otuđen od svoga vlasnika i prapada robovlasniku.

Ni feudalizam u tom pogledu ne donosi značajnije promjene. One se događaju tek u periodu između IX i XV st. kada se razvijaju proizvodne snage, dolazi do podjele rada između grada i sela. Zanatstvo seli u gradove. Naturalna proizvodnja ustupa mjesto robno-novčanjoj privredi.

Pojavom kapitalizma minuli rad dobiva svoju povijesnu ulogu u procesu otuđenja rada. Sada on istupa protiv svog stvaraoca. Sav rad u sredstvima za proizvodnju kao i u radnoj snazi nalazi se u rukama kapitalista. Zbog toga i Marx konstatira: »Pretvarajući novac u robe, koje služe kao materijalni stvaralac nekog novog proizvoda ili kao činilac procesa rada i priključujući njihov mrtvoj predmetnosti živu radnu snagu, kapitalist pretvara vrijednost, minuli, opredmećeni, mrtvi rad u kapital, u vrijednost koja se sama oplođuje, u čudovište koje ima svoju dušu, koje počinje 'raditi', kao da u njemu toplo srce kuca.«⁸

U ekonomskoj teoriji problemom minulog rada bave se već A. Smith i D. Ricardo. Iako nigdje direktno ne upotrebljavaju izraz »minuli rad«, ipak uočavaju da na vrijednost robe utječe i minuli rad, sadržan u sredstvima za proizvodnju.

Prilikom određivanja mjesta i uloge minulog rada kao ekonomske kategorije, Marx i Engels nemaju uvijek stalnu terminologiju. Upotrebljavaju ter-

⁶ Karl Marx, *Kapital*, III tom, Kultura, Beograd 1948, str. 211.

⁷ Friedrich Engels, *Uloga rada pri pretvaranju majmuna u čovjeka*, Kultura, Beograd 1963, str. 13.

⁸ Karl Marx, *Kapital*, I tom, Kultura, Zagreb 1947, str. 150—151.

mine kao minuli rad, bivši rad, mrtvi rad, prethodni rad, prošli rad, opredmećeni rad, nagomilani rad, dugogodišnji živi rad itd.

Promatrajući minuli rad s povijesnog stajališta, on je u svim klasnim društvima služio kao sredstvo za eksploataciju i to onoga tko ju je stvorio. »Stoga nije čudo što se u takvim situacijama 'otac' (živi rad) odnosio neprijateljski prema svom 'djetetu' (minulom radu), jer mu je sjeo na leđa da bi ga neograničeno jahao, hraneći ga vlastitim 'izmetinama'«. ⁹

1.2. SOCIJALIZAM I MINULI RAD

Najznačajniji preokret doživljava minuli rad onog momenta kad nad njim prestaje vladati karakter privatnog vlasništva. To je postignuto uspostavljanjem socijalističkog načina proizvodnje. Na taj način ukida se društveni odnos koji je omogućavao da minuli rad istupa samostalno i nadmoćno prema živom radu, uspostavlja takve odnose gdje živi rad treba da zauzme dominantnu ulogu nad minulim radom.

Uočavajući ulogu sredstava za proizvodnju, tj. materijaliziranog, minulog rada, koji u kapitalizmu postaje sredstvo za eksploataciju, Engels to objašnjava: »Proletariat uzima društveno vlasništvo u svoje ruke i pretvara pomoću te vlasti društvena sredstva za proizvodnju, koja buržoaziji izmiču iz ruku, u društveno vlasništvo«, ¹⁰ pa na taj način »ljudi koji su napokon postali gospodari svog vlastitog života, postaju time sami ujedno i gospodari prirode, gospodari sami sebe — postaju slobodni«. ¹¹

U tom pravcu socijalistička država poduzima i odgovarajuće mjere. Osnova se očituje u tome što provodi eksproprijaciju eksproprijatora. To ne znači da je time u potpunosti spojen i stvaralac minulog rada sa svojim živim radom. Taj čin je ipak prvi korak k potpunoj asocijaciji neposrednih proizvođača i njihova minulog rada. U tome momentu država postaje osnovni nosilac društveno-ekonomskog procesa. Time država postaje vlasnik sredstava za proizvodnju, pa ona organizira (planira) proces društvene proizvodnje, a naročito raspodjele. Zbog toga, radnik i dalje biva lišen odlučivanja u raspodjeli, pa ne sudjeluje u upravljanju ni svojim živim, a kamoli minulim radom. Tako je klasni elemenat društveno-ekonomskih odnosa eliminiran, ipak je on i dalje opterećen elementima ranijih proizvodnih odnosa. U takvim odnosima dolazi do formiranja »državnog kapitala«. To omogućava ponovno (ne u potpunosti kao u klasnom društvu) podjarmljivanje živog rada.

Značajan preokret nastaje onda kada se državna svojina transformira u društvenu svojinu. Time prestaje državno vlasništvo nad minulim radom. On sada prelazi u ruke svog stvaraoca, koji će njime stvarno upravljati, rukovoditi i stvarati. Na taj način uspostavlja se »pupčana veza« (V. Horvat) između dva bića, koja ne može i ne smije nikada više biti razdvojena, između živog i minulog rada.

U takvim proizvodnim odnosima i dalje postoji mogućnost da određeni dio minulog rada ne bude pod direktnom kontrolom svoga stvaratelja.

⁹ Milovan Jovanović, *Minuli rad kao dohodovna kategorija*, Sveučilište u Rijeci, 1978, str. 21.

¹⁰ Friedrich Engels, *Razvitak socijalizma od utopije do nauke*, Kultura, Zagreb 1950, str. 78.

¹¹ Ibidem, str. 11.

Sve faktore otuđivanja nije moguće samim uspostavljanjem društvenog vlasništva odmah eliminirati. Zbog toga će stupanj podružtvljenosti ovisiti o stupnju mogućnosti upravljanja i korištenja minulog rada od sudionika procesa proizvodnje.

Osnovni elementi otuđivanja rada vezani su uz proces oslobađanja rada kroz ukidanje svih oblika vlasništva nad sredstvima za proizvodnju. Problem otuđenja rada vezan je za otuđenost čovjeka od njegova rada. Zato Marx kaže da »radnik postaje toliko siromašniji, ukoliko proizvodi više bogatstva — ukoliko njihova proizvodnja dobiva više na moći i opsegu. Radnik postaje utoliko jeftinija roba, ukoliko stvara više robe. Rad ne proizvodi samo roba; on proizvodi sam sebe, same i radnike kao robu«. ¹²

Socijalistički način proizvodnje u potpunosti treba da opovrgne tu Marxovu tvrdnju. U socijalizmu rad će proizvoditi robu, ali će i izvršiti dijalektičku transformaciju radnika kao robe u čovjeka kojem će ta roba služiti kao dobro za zadovoljenje njegovih potreba, te služiti daljem procesu oslobađanja rada.

I naše društvo prolazi kroz te faze. Ustav iz 1964. god. pretpostavlja da svim sredstvima u društvenom sektoru upravlja država prema postojećim zakonima i planovima u cilju bržeg i efikasnijeg razvitka društva. Zbog toga od 1946. do 1950. god. cjelokupni se živi i minuli rad nalazi pod kontrolom države. Administrativno-planski način upravljanja bio je osnova toga perioda našega razvitka. Jedina posrednija veza između radnika i minulog rada bilo je Vijeće proizvođača.

1.3. SAMOUPRAVNI SOCIJALIZAM I MINULI RAD

Proces te transformacije počinje donošenjem »Osnovnog zakona o upravljanju državnim privrednim poduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva«, koji je stupio na snagu 2. VII 1952. godine.

Govoreći u Narodnoj skupštini o tom zakonu, drug Tito je rekao:

»Donošenje tog zakona biti će najznačajniji historijski čin Narodne skupštine poslije donošenja Zakona o nacionalizaciji sredstava za proizvodnju«. ¹³ Da je navedena tvrdnja bila ispravna, pokazala je naša stvarnost. Navedeni zakon bio je prvi, dalekovidni korak k samoupravljanju.

Tada, minuli rad (sredstva za rad i predmeti rada) prelazi na upravljanje radnim ljudima i to preko njihovih organa, tj. radničkih savjeta i upravnih odbora. Tako je minuli rad postao materijalna baza procesa rada radnika u poduzećima.

Veliki dio sredstava i dalje je otuđen od radnika; tako, velik dio tih sredstava odlazi u fondove društveno-političkih organizacija, gdje Federacija i dalje ima dominantnu ulogu.

U tom periodu dolaze do izražaja i prve rasprave o minulom radu kao dohodovnoj kategoriji.

Još je to jasnije vidljivo iz st. 2. točka III osnovnih načela Ustava iz 1963. godine, gdje se navodi da »nitko nema pravo vlasništva nad društvenim sred-

¹² *Karl Marx*, *Otuđeni rad*, Novi radovi, Zagreb 1953, str. 197.

¹³ *J. B. Tito*, *Borbe za socijalističku demokraciju*, knj. V. Beograd 1953, str. 9.

¹⁴ Ustav SFRJ, Službeni list, Beograd 1971.

stvima za proizvodnju, nitko — ni društveno političke zajednice, ni radne organizacije, ni pojedini radni čovjek».¹⁵

Iako veoma progresivno, postavljanje te odredbe u praksi nije bilo u potpunosti provedeno. Osnova toga leži u pojavi fenomena »grupno-vlasničkih odnosa«. Procjep se javlja između ostataka etatizma i nedovoljne afirmacije

Donošenjem Ustava SFRJ 1963. god. minuli rad ponovno dobiva na svojoj aktualnosti. Tako u st. 1. čl. 6. stoji: »Osnovu društvenoekonomskog uređenja Jugoslavije čine slobodan udruženi rad sredstvima za proizvodnju u društvenom vlasništvu i samoupravljanju radnih ljudi u proizvodnji i raspodjeli društvenog proizvoda u radnoj organizaciji i društvenoj zajednici».¹⁴

Iz navedenog jasno proizlazi da je minuli rad društveno vlasništvo, pa sada njime upravlja radnik i odlučuje o njegovoj raspodjeli.

Ustav SFRJ iz 1963. god. zbog svoje nedorečenosti omogućio je i priznao poduzećima pravo korištenja i pravo raspolaganja, što je omogućilo pojavu grupno-vlasničkog ponašanja, pa to postaje kamen spoticanja integracije živog i minulog rada. U tom periodu »društvena akumulacija u procesu proširene reprodukcije počela se kretati po logici kapitala».¹⁶

Razvija se tehnomenedžerska logika. Dominiraju banke, reeksporteri i veletrgovina. Samoupravljač postaje promatrač.

Odgovarajuće promjene nastojale su se postići u toku privredne reforme 1965. godine. One su imale određenog rezultata, ali ne presudnog.

Problem otuđenosti rada daljom afirmacijom samoupravljanja nije bio riješen. »Osnovni smisao samoupravljanja jeste uklanjanje tog stanja, te otuđenosti radnika od njegovog rada ili te podjele rada na višak rada, na potreban rad, na minuli rad, na živi rad».¹⁷

Dalje promjene dolaze 1963. godine. Tada su doneseni Amandmani na Ustav SFRJ iz 1963. godine. Tako se u odredbi Amandmana XXI točke 3. st. 2 prvi put u našoj pravnoj regulativi spominje minuli rad. Raspodjela sredstava za lične dohotke određuje se na temelju »ličnog doprinosa uspjehu i razvoju organizacije koji je dao (radnik, ubacio M.J.) svojim ukupnim, tekućim i minulim radom u njoj».¹⁸ U takvoj interpretaciji pojavit će se minuli rad i u Ustavu SFRJ od 1974. godine.

Nova razrada spomenute problematike nastaje donošenjem Zakona o udruženom radu (1976), a osobito se to odnosi na problem upravljanja minulim radom. Tako sada organe upravljanja čini »radnički savjet»¹⁹ s izvršnim organima, »kojima se povjerava izvršenje određenih izvršnih funkcija»²⁰ te poslovni organ koji može biti »inokosni poslovni organ ili kolektivni poslovni organ».²¹ Upravni odbor prestaje funkcionirati.

Tako sada radnik u udruženom radu stječe i nova prava. Ona su sada vezana za minuli rad i pravo radnika na učešće u raspodjeli s toga osnova.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ *Dr Vladimir Horvat*, Afirmacija pojma društvenog vlasništva u tekućim ustavnim promjenama, *Ekonomski pregled*, br. 1—2/74, str. 91.

¹⁷ *Bogdan Čosić — Ante Lešaja*, Dohodak i minuli rad, *Naše teme*, br. 1 str. 18. str. 18.

¹⁸ »Nacrt ustavnih amandmana«, op. cit., strana ista.

¹⁹ ZUR, op. cit., čl. 490, str. 81.

²⁰ ZUR, op. cit., čl. 498, str. 83.

²¹ ZUR, op. cit., čl. 503, str. 83.

Ipak ta prava nisu privatna svojina radnika, to je njegovo samoupravno pravo od njega neotuđeno kao osnova njegova zajedničkog rada i raspodjele dohotka stvorenog tim radom. Time minuli rad postaje društveno-ekonomska kategorija, kao osnova za stjecanje i raspodjelu dohotka i ličnog dohotka. Time se nastoje eliminirati vlasnička prisvajanja. Takvom ustavnom postavkom omogućeno je prevladavanje kapital funkcije minulog rada.

Posljednji, dalji korak u afirmaciji minulog rada vezan je za konačno donošenje »Zakona o proširenoj reprodukciji i minulom radu« koji je stupio na snagu zadnjeg dana u mjesecu travnju 1982. godine.

2. MINULI RAD U SAMOUPRAVNOJ PRAKSI SFRJ

Problem rješavanja minulog rada u samoupravnoj praksi SFRJ začet je onda kada su radnici počeli sudjelovati u raspodjeli dohotka s drugih osnova a ne samo s pozicije živog rada.

Ozbiljniji zaokret donose Amandamani na Ustav iz 1963. godine. Sve to i dalje traje do donošenja ZUR-a 1976. godine. U tom periodu dolazi do izrade cijelog niza teoretskih pristupa i modela, a praksa to rješava izradom pravilnika i samoupravnih sporazuma.

Cjelokupni problem ipak je u svim tima razmatranjima i aplikacijama sveden na jedno te isto: kako izvršiti raspodjelu dijela dohotka izdvojenog za osobne dohotke na osnovi živog i minulog rada.

Baš u takvom pristupu i započinje problem minulog rada kao dohodovne kategorije. Čini se da su svi željeli što prije i što brže naći mjerilo ili ključ za raspodjelu s osnova minulog rada.

Treba odmah napomenuti da cijeli niz OUR-a do danas nije uspio riješiti ni problem raspodjele s osnova živog rada, a kamoli tek s osnova minulog rada. Sigurno je da bi se tada i problem raspodjele na osnovi minulog rada dao lakše realizirati kada bi se upotpunosti riješio problem raspodjele na osnovi živog rada.

Ipak problem i dalje leži u samom osnovnom odnosu, a on je vezan za doprinos koji su radnici dali u ostvarivanju dohotka svojim živim i minulim radom te ukupnim društvenim živim i minulim radom.

Ukoliko bi se problem doprinosa svakog pojedinca mogao u potpunosti ili makar najvećim dijelom, u ostvarivanju dohotka, sagledati, onda i problem raspodjele ne bi bio prisutan. Na žalost, naša teorija, a osobito praksa, tom momentu nije dala dužnu pažnju.

Kao osnovno mjerilo za određivanje učešća u raspodjeli s osnova minulog rada i dalje je ostao radni staž radnika, s udruženog rada u kojoj momentalno udružuje svoj rad i onaj raniji (ukoliko je već negdje radio).

Na neodrživost takvog tretmana nije ni potrebno ukazivati, jer sam radni staž ne garantira nikakav doprinos u stvaranju, a kamoli u povećanju dohotka. Na žalost, koliko god teoretske rasprave na to ukazivale, čini se da praksa nije imala drugih adekvatnijih rješenja, pa je radni staž uzela kao osnovno mjerilo za rješenje problema minulog rada.

Razlog tome u prvom je redu vezan za novi institut koji je do tada, a i poslije, ostao »nedovoljno normativno razrađen« i zbog »pomanjkanja teo-

retske obrade i praktičnih rješenja²² pa je to u praksi dovelo do različitih pristupa te neadekvatnih rješenja.

Zbog toga, u praksi dolazi do razmimoilaženja između minulog rada kao proizvodno-dohodovne i dohodovno-raspodjelne kategorije. Sklad između ta dva društveno-ekonomska odnosa nije uspostavljen. Tek kad se bude moglo iskazati koliko je svaki radnik pridonio ostvarivanju dohotka (a pogotovo njegovu povećanju) svojim živim i minulim radom, moći će se pristupiti i novom formiranju odnosa u raspodjeli. Tada neće biti problem odrediti parametre o učešću svakog pojedinca u ostvarivanju dohotka. Ako se to zna, onda isti omjeri vrijede i za raspodjelu. Kada se i to bude moglo odrediti, onda neće biti problem niti naći odnose doprinosa živog i minulog rada.

U takvom tretmanu minulog rada, radni staž kao osnova za učešće u raspodjeli osobnih dohodaka gubi svoje opravdanje.

Da bi riješili navedene probleme pojedini teoretičari počeli su s izradom određenih modela koji su trebali poslužiti kao osnovica za rješavanje problema u praksi. Takve modele izradili su: Tomislav Dumezić, David Dašić, Frane Sič, Vlastimir Matejić, Ivan Kozlar itd.²³

Navedeni autori problemu valorizacije minulog rada prilaze s različitih stajališta. Možemo ih podijeliti u dvije skupine.

Prvi su osnovu za određivanje učešća u raspodjeli s osnove minulog rada uzimali neto akumulaciju i na tome grade svoje modele.

Druga se grupa opredijelila za godine radnog staža, s time da za svaku godinu izračunava odgovarajući koeficijent i njega koristi u određivanju omjera između živog i minulog rada.

Za obje grupe može se konstatirati da imaju odgovarajuće prednosti i nedostatke. Osnovni nedostatak nalazi se u teškoj i kompliciranoj primjeni modela u praksi. Svi oni zahtijevaju komplicirano izračunavanje koeficijenta za svakog radnika posebno. Takav pristup gotovo je nezamisliv za veće radne organizacije jer bi zahtijevao mnogo administrativnog osoblja i drugi vremenski period obrade podataka. Zbog toga je njihova primjena gotovo neprihvatljiva.

U pravilnicima za raspodjelu osobnih dohodaka sve do donošenja Amandmana na Ustav iz 1963. god. nagrađivanje po osnovi minulog rada pretežno se odnosilo na povišice vezane za radni staž, nagrade prilikom odlaska u mirovinu, izdatke za korištenje godišnjeg odmora, razne pomoći, nagrade i sl.

Razlike u pojedinim pravilnicima ogromne su, tako da je gotovo i nemoguće provesti odgovarajuću sistematizaciju i grupaciju.

²² *Neđo Miličević*, Ustavo-pravno regulisanje minulog rada i neki problemi njegove realizacije, Pregled, br. 6, Beograd 1973.

²³ *Mr Tomislav Dumezić*, *Minuli rad* — ustavna obaveza ili ekonomska nužnost, *Ekonomska politika*, br. 1050, 1972, str. 45.

— *Blagoje Bošković-mr David Dašić*, *Minuli rad*, Radnička štampa, Beograd 1973, str. 206, 207.

— *Frane Sič*, *Ekonomski model raspodjele dohotka po osnovi tekućeg i minulog rada*, Narodni univerzitet »B. Adžija«, Beograd 1973.

— *Vlastimir Matejić*, *Minuli rad i lični dohoci*, *Socijalizam*, br. 4/1974, str. 381.

— *Ivan Kozlar*, *Osnovi i mjerila za raspodjelu sredstava za lične dohotke po osnovi upravljanja i privređivanja sredstvima kao minulim radom*, *Organizacija samoupravljanja OUR*, br. 12, Beograd 1977.

Izradom samoupravnih sporazuma 1963. god. i dalje, problem minulog rada opet postaje aktualan. Nastoje se naći novi elementi koji će tu kategoriju adekvatnije tretirati u normativnim aktima organizacije udruženog rada.

Na žalost, ni ogromni naponi koje su privrednici uložili da se taj problem konačno riješi nisu urodili očekivanim rezultatima. Najčešće su korišteni (ili prepisani) oni elementi koji su se nalazili u ranijim pravilnicima, uz manju modifikaciju.

Tamo gdje su izvršeni pokušaji temeljite izmjene normativnih akata, problem se toliko zakomplicirao da su rješenja postala neprimjenjiva, pa su najčešće morali koristiti stare elemente za vrednovanje, a ne one koje su ti akti predviđali.

Zbog toga svi su s puno nade i nestrpljenja očekivali donošenje »Zakona o minulom radu«. Konačno je i taj Zakon donesen, ali je mnoge razočarao jer ni on nije dao odgovarajuće upute i rješenja, tako da je to i dalje ostalo u domeni organizacija udruženog rada, kao i ranije.

III ZAKLJUČAK

Minuli rad kao društveno-ekonomska kategorija u cijelom poslijeratnom periodu u našoj teoriji i praksi zauzima značajno mjesto.

Sam problem minulog rada star je koliko i čovjek. Javlja se prvim opredmećivanjem živog rada u sredstvima za rad ili u proizvodima kojima se zadovoljavaju određene čovjekove potrebe. Od tog momenta pa do danas masa minulog rada stalno raste služeći čovjeku za adekvatnije zadovoljenje njegovih potreba ili (na žalost) za njegovu eksploataciju.

Značajniji teoretski pristup minuli rad u nas doživljava 1971, kada su doneseni Amandmani na Ustav SFRJ iz 1963. godine. Tada i teoretičari počinju detaljnije promatrati i definirati navedenu kategoriju. U tom pogledu i njih dijelimo u dvije grupe, i to one koji minuli rad promatraju u »užem« i one koji ga tretiraju u »širem« smislu. Najzanimljiviju podjelu u tom smislu učinio je dr Vladimir Horvat.

Povijesno promatrano, minuli rad je najčešće služio kao sredstvo za eksploataciju čovjeka. Nalazio se u rukama pojedinca koji je zahvaljujući vlasništvu nad njim mogao eksploatirati živi rad. Potpun smisao sredstva za eksploataciju minuli rad doživljava u kapitalizmu, gdje kao proizvod živog rada radnika služi za njegovo dalje povećano iskorištavanje.

Pojavom socijalizma, minuli rad mijenja karakter vlasništva. Tako on od privatnog prelazi u državno vlasništvo, što znači da je i dalje na određen način otuđen od svoga stvaraoca. Tu država postaje vlasnik sredstava za proizvodnju. Ona organizira proizvodnju, a naročito raspodjelu.

Značajan preokret nastaje kada se državno vlasništvo transformira u društveno. Državno vlasništvo prestaje, a minuli rad prelazi u ruke svog stvaraoca. Ipak, sam stupanj područstvljenosti u takvom odnosu ovisi o stupnju mogućnosti upravljanja i korištenja minulog rada.

Osnovni problem vezan je za ukidanje svih oblika vlasništva nad sredstvima za proizvodnju. Stoga je i problem otuđenja rada vezan za otuđenost čovjeka od njegova rada.

Samoupravni socijalizam u procesu oslobađanja rada ide korak dalje. Na žalost, i tu su se često odvijali odgovarajući procesi vezani više za kapital-logiku nego za socijalistički preobražaj društva.

Donošenjem Ustava, Zakona o udruženom radu, Zakona o proširenoj reprodukciji i minulom radu, nastojale su se sve negativnosti što prije eliminirati.

Iako je na tom području do sada mnogo toga učinjeno, ipak su odgovarajući problemi i dalje ostali. Osobito se to odnosi na teškoće koje su vezane za praktičnu primjenu navedenih zakona i praksi. Zbog toga navedena problematika i dalje ima svoju aktualnost.

LITERATURA:

1. *Bošković, B.*, O pojmu i značenju i društveno-ekonomskoj sadržini minulog rada, Narodni univerzitet »B. Adžija«, Beograd 1973.
2. *Bošković, B.* i *Dešić, D.*, Minuli rad, Radnička štampa, Beograd 1973.
3. *Broz, J. T.*, Borba za socijalističku demokraciju, knj. V, Beograd 1953.
4. *Čosić, B.* i *Lešaja, A.*, Dohodak i minuli rad, Naše teme, broj 1.
5. *Dumezić, T.*, Minuli rad — ustavna obaveza ili ekonomska nužnost, Ekonomska politika, br. 1050, 1972.
6. *Engels, F.*, Razvitak socijalizma od utopije do nauke, Kultura, Zagreb 1950.
7. *Engels, F.*, Uloga rada pri pretvaranja majmuna u čovjeka, Kultura, Beograd 1963.
8. *Erak, M.*, Problematika minulog rada, Naša znanosti, br. 7—8, 1973.
9. *Horvat, V.*, O društvenom vlasništvu, Naša znanost, br. 4, 1973.
10. *Horvat, V.*, Minuli rad u ekonomskom i pravnom sistemu, Ekonomski institut, Zagreb 1971.
11. *Horvat, V.*, Afirmacija pojma društvenog vlasništva u tekućim ustavnim promjenama, Ekonomski pregled, br. 1—2, 1974.
12. *Jovanović, M.*, Minuli rad kao dohodovna kategorija, Sveučilište u Rijeci, Rijeka 1978.
13. *Kozlar, I.*, Osnovi i mjerila za raspodjelu sredstava za lične dohotke po osnovi upravljanje i privređivanja sredstvima kao minulim radom, Organizacija samoupravljanja OUR, br. 12, 1977.
14. *Marx, K.*, Kapital, tom I—III, Kultura, Zagreb 1948.
15. *Matejić, V.*, Minuli rad i lični dohoci, Socijalizam, br. 4, 1974.
16. *Miličević, N.*, Ustavno-pravno regulisanje minulog rada i neki problemi njegove realizacije, Pregled, br. 6, 1973.
17. *Vekić, Đ.*, Društveno ekonomska problematika za ostvarivanje ustavnog prava radnika po osnovu minulog rada, Narodni univerzitet »B. Adžija«, Beograd 1973.
18. Ustav SFRJ.
19. Zakon o udruženom radu.

Summary

SOME ASPECTS OF PAST LABOUR

With the promulgation of the so-called »Worker Admendments« to the Constitution of the SFR of Yugoslavia of 1963, past labour (minuli rad) became significant in our theory and practice as a legal and economic category.

After promulgation of the Constitution, the Associated Labour Act and the Law on Expanded Reproduction and Past Labour, today past labour still has not lost any of its actuality, neither in the theoretical approach to the subject matter nor in the practical application thereof.

In this paper the category of past labour is summarily presented exclusively as a theoretical category and its definitions. In the same sense the historical aspect is presented from a pure theoretical point of view. In particular, the category of past labour is analyzed in socialism with particular reference to self-management socialism.

In the self-management practice of the SFR of Yugoslavia past labour presents a special problem, i.e. as an element in the earning and distribution of income and personal incomes within the framework of the organizations of associated labour.

INDUSTRIJSKO-IZVOZNE ZONE KAO FAKTOR POVEĆANJA IZVOZA

Dr IVO ŽUVELA, redovni profesor
Ekonomski fakultet u Rijeci

UDK 347.731.1
Izvorni znanstveni članak
Ur. 1. VII 1983.

U lukama razvijenih kapitalističkih zemalja i na nekim važnijim raskršćima međunarodnog prometa do danas su se zadržale tradicionalne slobodne carinske zone kojima je svrha reeksport i tranzit robe i opskrba brodova, uz posebne carinske olakšice.

Sezdesetih godina ovog stoljeća počele su se osnivati u zemljama u razvoju na podesnim terenima tzv. industrijsko-izvozne slobodne zone, kojima je svrha privlačenje stranog kapitala i tehnologije za razvoj prerađivačke industrije, povećanje zaposlenosti i izvoza.

U radu se obrađuje pojam i funkcije tih novih zona, carinske, fiskalne i druge olakšice za stimuliranje ulaganja stranih investicija u industrijske kapacitete u zonama, pravni režim u zonama i njihovi efekti za ekonomski razvoj zemalja u kojima one djeluju. Obrazlaže se i potreba uspostavljanja međunarodne suradnje i koordinacije nacionalnih politika u razvoju navedenih zona i ujedinjavanju njihova tretmana i njihova djelovanja u interesu zemalja u razvoju.

1. UVOD

U posljednjih 20 godina počele su se na velikim transportnim raskršćima osnivati i razvijati slobodne zone industrijsko-izvoznog karaktera, koje na određenom ograđenom prostoru obavljaju razne industrijsko-prerađivačke, trgovinske i uslužne djelatnosti s uvoznim i domaćim sirovinama u svrhu povećanja vanjske trgovine i ubrzanja privrednog razvoja nacionalne privrede.

Te zone dobivaju nešto drukčija obilježja u usporedbi s klasičnim slobodnim carinskim zonama, nastalim još u srednjem vijeku, i postižu sve veću ekonomsku važnost za nacionalne privrede i za međunarodnu trgovinu. One se većinom osnivaju u zemljama u razvoju i postaju središtima intenzivne privredne suradnje između više zemalja.

Nove slobodne zone osnivaju se autonomnim odlukama nacionalnih vlasti ili međunarodnim sporazumima između susjednih zemalja. Dosadašnja raznolika praksa njihove djelatnosti i originalnost rješenja pojedinih pitanja u njihovoj djelatnosti zahtijevaju da se postepeno formiraju opći stavovi o njihovim funkcijama i načinu poslovanja. Zbog nedovoljne informiranosti javnosti i zbog raznolike prakse, poslovni su i naučni krugovi počeli pokazivati sve veći interes za te nove zone, ali o njima još nema dovoljno pisanih radova ni u domaćoj ni u stranoj literaturi.

U ovom se radu iznose osnovni principi o funkcijama, osnivanju i statusu, povlasticama i pravnom režimu te o prvim rezultatima industrijsko-izvoznih zona u svijetu. Svrha je rada da se naša stručna i poslovna javnost upozna sa značenjem tih zona u svijetu, da se pridonese teorijskom proučavanju tih zona i da se istaknu njihove prednosti pred tradicionalnim carinskim slobodnim zonama.

2. HISTORIJSKI OSVRT

Pojava slobodnih zona nije nova. Još u Srednjem vijeku neki su gradovi i regije zemalja Zapadne Evrope ili njihovih kolonija uživali u pojedinim razdobljima njihove prošlosti poseban status koji im je omogućavao da odobravaju posebne carinske olakšice kojima su privlačile stranu odnosno tranzitnu robu.

Prve slobodne zone stvorila je nekada najveća kolonijalna svjetska sila —Engleska na glavnim raskršćima međunarodnog prometa i trgovine: u Gibraltaru (1704), Singapuru (1819) i Hong Kongu (1842), dakle u lukama u kojima su glavne djelatnosti bile reeksport roba i opskrba brodova. Slične zone osnivale su se i u Austro-Ugarskoj. Krajem XIX i na početku XX stoljeća, slobodne luke su se naglo proširile u Evropi. Velika ekspanzija međunarodne trgovine poslije II svjetskog rata izazvala je stvaranje slobodnih zona na glavnim trgovinskim raskršćima svijeta, ali u novom obliku.

U razvijenim kapitalističkim zemljama danas više ne postoje gradovi ili luke koje imaju poseban carinski status, osim nekoliko iznimaka (stara luka Hamburga ili grad Geix u francuskoj Savoiji). Slobodna zona nestala je kao teritorij, ali u praksi ona ipak nije napuštena: zadržala se kao uži dio nekih luka ili kao vanjskotrgovinska zona u SAD.¹ Slobodne carinske zone imaju karakter državne koncesije od strogog carinskog režima i u sebi sadržavaju vrlo naglašen administrativni karakter, jer samo olakšavaju i uprošćuju carinski nadzor koji u cjelini ipak ostaje.² Osim toga, danas može bilo koje poduzeće ako ispunjava određene uvjete, provoziti kroz zemlju svoje proizvode i ne plaćati na njih carine uz uvjet da ih ne prodaje na unutrašnjem državnom području.

Ta poduzeća, posebno javna i carinska skladišta i carinska smjestašta, uživaju bez obzira na mjesto u kojem se nalazi njihova roba, povlastice koje se inače daju slobodnoj zoni u strogom smislu riječi: carinsko oslobođenje i oslobođenje od poreza na dodajnu vrijednost. No s druge strane ona moraju plaćati razne namete što se odnose na njihovu aktivnost (taksa na dobit, porez na promet itd.). Slobodna skladišta u SAD, Nizozemskoj i Velikoj Britaniji imaju danas glavnu funkciju da olakšaju vanjsku trgovinu i reeksport.³

U Francuskoj postoji pet tipova ustanova pod režimom franšize (oslobođenja): javna skladišta (25), privatna skladišta (180), izvozna skladišta (350),

¹ R. S. Thoman, *Free Ports and Foreign-Trade Zones*, Carnell Maritime Press, Cambridge—Maryland, USA, 1956.

² B. Milošević i dr., *Oplemenjivanje robe u riječkoj luci*, Ekonomski institut, Rijeka 1966, str. 495.

O slobodnim carinskim zonama vidjeti još M. Dobrinčić i dr., *Slobodne carinske zone u lukama i pristaništima*, sudtija, Zagreb 1961. i A. Turina, *Morske luke i problemi carinskog imuniteta*, doktorska disertacija, Rijeka 1963.

³ B. Milošević i dr., op. cit., str. 496.

industrijska skladišta i privremeni uvoz. Više od 1000 poduzeća uživaju jedan ili drugi od ovih režima. Ranije su se crvene točke koje su na karti označavale mjesta carinske kontrole, protezale uzduž državnih granica, a danas su se one raspršile u unutrašnjost zemlje. To pokazuje kako je pojam carina u razvijenim kapitalističkim zemljama u posljednje vrijeme evoluirao.⁴

U zemljama u razvoju pojava slobodnih carinskih zona je novija. Hong Kong je dobio status slobodne zone 1842. Čak od početka XIX stoljeća više se luka Latinske Amerike i Dalekog Istoka također smatralo slobodnim zonama. Do nedavno slobodna zona je bila centar skladištenja i reeksporta. Nju su koristili gradovi i luke što su bili smješteni na trgovinskim i međunarodnim putovima ili u njihovoj blizini da bi privukli dio trgovinske razmjene.

No pred nekih 20-tak godina počinju se u svijetu sve više širiti slobodne zone novog tipa. Te zone, kojima više nije toliko cilj trgovina koliko zaposlenje izvoza prerađenih proizvoda, nastoje da privuku dio međunarodnih investicija u prerađivačku industriju odnosno tehnologiju, tehniku i vještinu potrebne za razvoj moderne industrije. Prva zona tog tipa bila je osnovana 1959. u Shannonu u Irskoj.

Poslije uspjeha Shamonske zone uvedene su slične zone i u drugim zemljama koje su trebale povećati svoj izvoz. To odgovara suvremenoj tendenciji internacionalizacije nacionalnih privreda i težnjama zemalja u razvoju da neposredno razvijaju i pomažu proces proizvodnje određenih industrijskih proizvoda.

Najbolji primjeri slobodnih zona novog tipa danas su zona Kao-Siung u Tajvanu, osnovana 60-tih godina, zona Sunei Way i Bayan Lepas u Maleziji, zona u Mauritiusu, Bataan na Filipinima i Masan u Koreji, koje su sve osnovane početkom 70-tih godina. Slične zone u drugim zemljama već su počele funkcionirati ili se užurbano proučavaju mogućnosti njihova osnivanja.

3. POJAM I FUNKCIJE INDUSTRIJSKO-IZVOZNIH ZONA

Suvremene ili »nove« slobodne zone najčešće se nazivaju »slobodne zone za industrijsku preradu«, »zona proizvodnje za izvoz« ili »slobodne zone za izvoz«. U jednom izvještaju Konferencije OUN za trgovinu i razvoj (UNCTAD) iz 1975. te su zone definirane ovako: »Enklava u nacionalnom carinskom području koja je općenito smještena u blizini neke luke ili međunarodnog aerodroma i u koju ulaze bez carinskih formalnosti dobra opreme, strani elementi i materijali. Ti uvezeni proizvodi prerađuju se u zoni, a zatim se izvoze u druge zemlje bez intervencije carinskih vlasti zemlje domaćina.«

Prema drugom shvaćanju, industrijske slobodne zone su »zone koje promiču izvoznu industriju prije svega privlačenjem prekomorskih investicija«.⁵ One dakle nisu predviđene da olakšaju uvoz roba na domaće tržište, niti da osiguraju olakšice industriji za prodaju na domaćem tržištu. Njihovi su osnovni ciljevi da povećavaju zaposlenost, izvoz i devizne prilode i da privuku tehnologiju, tehniku i know-how koji su potrebni za industrijski razvoj.

Prva slobodna zona ove vrste bila je osnovana, kako je već spomenuto, u Shannonu u Južnoj Irskoj, inače dosta razvijenoj ali ne i najbogatijoj zemlji. Ta zona bila je zapravo osnovana još 1947, ali je trebalo čekati 1959. od-

⁴ J. A. Fralon, *Le développement des zones franches dans le Tiers-Monde*, Problèmes économiques no 1500 od 8. 12. 1976, str. 22.

nosno 1964. da bi počela stvarno funkcionirati. Njene rezultate međutim nije trebalo dugo čekati, jer se već 1966. 30% irskog izvoza prerađenih proizvoda otpremalo iz Shannona.

Sve druge slobodne zone za industrijsku preradu smještene su u zemljama u razvoju, u kojima ih ima gotovo posvuda: u Argentini i Egiptu, u Indiji i Meksiku, na Cipru i u Maleziji, osim u zemljama koje su izabrale socijalistički model razvoja.

U početku one su bile većinom koncentrirane u Latinskoj Americi i na Dalekom Istoku. Danas je groznica njihova osnivanja zahvatila druge regije i posebno Afriku, u kojoj su npr. nedavno stvorene dvije slobodne zone velike važnosti: u Port Saidu (Egipat) i Dakaru (Senegal). Dok je broj slobodnih zona desetak godina ostajao nepromijenjen, zbog današnje zagrijanosti zemalja u razvoju, njihov se popis svake godine proširuje. Prema podacima Organizacije UN za industrijski razvoj (UNIDO), više od 30 zemalja u razvoju je posljednjih godina najavilo svoju želju da na svom teritoriju osnuju jednu ili više zona tog tipa. Malezija računa stvoriti najmanje 8 slobodnih zona, a Kolumbija 5.

Pregled današnjih industrijskih slobodnih zona za izvoz u svijetu iznosi se u ovom popisu:⁶

1. AKTIVNE ZONE

Dominikanska republika — La Romana
 El Salvador — San Bartolo
 Filipini — Bataan
 Indija — Kandla, Santa Cruz (Bombaj)
 Irska — Shannon
 Južna Koreja — Masan, Iri
 Kolumbija — Baranquilla, Buenaventura, Cali, Cucuta, Santa Marta
 Malezija — Penang, Selangor
 Mauritius — Port Louis itd.
 Meksiko — granične zone
 Panama — Colon
 Porto Rico — Mayagnez
 Senegal — Dakar
 Sirija — Damask, Tartus

2. ZONE U OSNIVANJU

Belize — Belize
 Dominikanska republika — San Pedro
 Egipat — Kairo, Port Said
 Haiti — Port-au-Prince
 Indonezija — Džakarta
 Kolumbija — Cartagena
 Nikaragva — Managua

3. ZONE U PROJEKTU

Cipar — Larnaca, Limassol
 Čile — Iquique
 Egipat — Aleksandrija
 Italija — Jugoslavija Sežana
 Jamaika — Kingston (luka)
 Maroko — Casablanca
 Pakistan — sjedište neprecizirano
 Sirija — sjedište neprecizirano
 Šri Lanka — sjedište neprecizirano
 Tajlan — Sattahip
 Zapadni Samo — Vaitele

⁶ P. Quigley, Organization and financing of investment promotion incentives, UNIDO, Seminar o suradnji između industrijskih slobodnih zona u arapskoj regiji, Alexandria 21. 2—1. 3. 1977, str. 1.
 Les zones franchises d'exportation dans le monde, Problèmes économiques no 1543 od 19. 10. 1977, str. 25.

U priručniku o slobodnim izvoznim zonama, što ga je izradio Thomas Kelleher, direktor Društva za razvoj Shannonskog slobodnog aerodroma, za potrebe Organizacije UN za industrijski razvoj (UNIDO), priložen je dodatak koji sadrži sve stimulativne mjere koje se poduzimaju u postojećim slobodnim izvoznim zonama za izgradnju raznih postrojenja.⁷

Na traženje Egipta UNIDO je organizirao u Aleksandriji od 21. veljače do 1. ožujka 1977. međunarodni seminar o suradnji između industrijskih slobodnih zona u arapskim zemljama. Svrha seminara, na kojem je bilo podneseno 12 referata o zonama, bila je da razmotri koncept slobodnih industrijskih zona sa šireg aspekta industrijskog razvoja, posebno u arapskoj regiji, da se usklade stimulativne mjere za investicije u slobodne zone te regije, da se ustanovi jedno tijelo koje bi istraživalo probleme slobodnih zona u regiji, posebno problem usvajanja zajedničke politike prema slobodnim izvoznim zonama u regiji i da se uoče efekti slobodnih zona na unapređenje izvoza u regiji. Na seminaru je razmatran status izvoza iz slobodnih zona u regiji, a ujedno je konstatirano da je veći dio izvoza iz postojećih zona odlazio izvan zemalja domaćina regije.

Danas su najpoznatije industrijsko-izvozne slobodne zone osim Shannona još u Masanu u Južnoj Koreji, Bataan u Filipinima, Kandla u Indiji i Singapur gdje se naročito proizvode električni aparati za brijanje, sitan elektronski materijal ili foto aparati. U 14 industrijskih zona susreću se podružnice određenih američkih kompanija. U te zone izravno je uloženo ukupno 500 mln dolara.

U zonama se inače susreće ista ili slična proizvodnja, tj. razni proizvodi koji zahtijevaju obilnu radnu snagu i koji su orijentirani na izvoz: mali električni aparati i elektronski materijali, tekstilna, kožna i plastična roba, igračke, boje i lakovi, optička roba, satovi, prehrambeni i farmaceutski proizvodi, proizvodi od kaučuka i lakih metala, kozmetika i sl. U Indiji je osnovana specijalizirana slobodna zona za elektronsku industriju u slobodnoj zoni Santa Cruz blizu aerodroma Bombay koja privlači stranu industriju svojom pogodnom lokacijom.

U II i III fazi razvoja u zone se uvode srednja i teška industrija: pogoni za proizvodnju ili montažu automobila, brodogradnja, mašinogradnja, sklaпанje teške opreme i sl. Bitno je da svi proizvodi izrađeni u zoni održavaju konkurentne cijene i standardnu izvoznu kvalitetu.

Slobodne zone smještene su u blizini postojeće infrastrukture: luka, dokova, aerodroma i drugih velikih prometnih raskršća. One su većinom ograđene i nad njima se vrši strog carinski nadzor.

U zonu se obično mogu uvoziti dobra svake vrste bez carina i izvan kontingenta, uz uvjet da njihov uvoz nije zakonom zabranjen ili podvrgnut embargu (oružje, omamljujuća sredstva i sl.). Neke zemlje i ekonomske grupacije, posebno Evropska zajednica, nameću ograničenja na bescarinski uvoz proizvoda koji su namijenjeni preradi. Najopćenitije ograničenje sastoji se u odredbi da se u slučaju kada su robe, izrađene u zemlji domaćinu (ili na teritoriju njenih trgovinskih partnera), jednake u pogledu cijena i kvalitete kao i uvezeni proizvodi, moraju koristiti robe zemlje domaćina, a ne uvezeni proizvodi. U nekim slučajevima roba može biti pakirana, otpakirana, kombi-

⁷ T. Kelleher, Handbook on export free zones, UNIDO/IOD. 31, Wien 1976,

nirana, miješana, uskladištena, sastavljena, prerađena itd. ali u nekim zonama neke od tih operacija nisu dopuštene. Zone koje su mnogo ranije osnovane daju povlastice trgovini ili skladištenju, a zone koje su nedavno stvorene daju težište djelatnosti prerade. Obično, trajanje skladištenja roba u slobodnoj zoni nije ograničeno. No bitno je da zona ne može dobivati olakšice za uvoz roba za domaće tržište ili olakšice za preradu robe radi prodaje na domaćem tržištu.

Opće je pravilo da se robe koje se čuvaju ili prerađuju u slobodnoj zoni izvoze. To posebno vrijedi za zone stvorene između 1960. i 1970. kojima se glavna aktivnost sastoji upravo u tome da proizvode izrađene u zoni izvoze u zemlje Evrope, Sjeverne Amerike i u Japan. Naprotiv, slobodna zona ranije koncepcije, koja se oslanja na trgovinu, robne kuće i skladišta, prije svega je centar za prikupljanje roba i za njihovu distribuciju na unutrašnjem i na regionalnim tržištima. U mnogim evropskim zemljama i u SAD veći se dio roba uvozi u zonu poslije plaćanja carina. Normalno je da se robe mogu trošiti u slobodnoj zoni samo poslije plaćanja carina.

Carinske vlasti vrše svoju jurisdikciju nad zonom i kontrolu nad robama koje se tamo nalaze.

Izraz »slobodna zona za izvoz« ili »zona za unapređenje izvoza« preciznije definira djelatnosti nedavno osnovanih zona. Bitna karakteristika slobodne zone je njena sloboda, tj. sloboda od carinske kontrole ili bar manji stupanj te kontrole nego drugdje. Materijal se uvozi u zonu, prerađuje i izvozi bez plaćanja carina i s minimumom dokumentacije. Ta sloboda uz druge povlastice, najviše privlači strane investitore da razvijaju svoje poslove u zoni.

Industrijsko-izvozne slobodne zone posebno su važne za zemlje u razvoju s ograničenim deviznim rezervama, koje ulažu napore da razviju svoju industriju za izvoz ili da privuku strane investicije, modernu tehnologiju i know-how.

Zemlja koja osniva novu zonu mora u početku investirati velika sredstva u uređenje zemljišta, izgradnju zgrada, putova i vodnih, električnih i drugih raznih uređaja. Poslije toga vrši se iznajmljivanje i prodaja uređenog zemljišta i zgrada prema opsegu i vrsti privučenih industrija.

Područje zone mora se vrlo dobro planirati i rasporediti na određene namjene, mora biti vezano odličnim vezama s lukom ili aerodromom da se ubrza kretanje robe na svjetska tržišta i mora biti odvojeno i zakonom definirano područje unutar carinske granice te dotirano olakšicama koje se razlikuju od povlastica koje vrijede u zemlji.

Veličine postojećih industrijsko-izvoznih zona vrlo su različite: Masan u Južnoj Koreji 92, ha, Kaohsiung u Tajvanu 67 ha, Santa Cruz u Bombayu 41 ha. Velike zone su Bataan u Filipinima 1209 ha, Shannon u Irskoj 750 ha, Jurong u Singapuru 3000 ha.⁸

Dolazak stranih poduzeća u zonu koristan je zemlji domaćinu iz više razloga: prije svega omogućuje uvoz kapitala, tehnologije i znanja. Takve zone posebno su korisne zemljama koje žele razviti svoju izvoznu industriju, pa one potiču ulaganje stranih investicija u industriju i izvan zone i povećavaju njihov interes za lokalno tržište.

⁸ T. Q. Pena, How to organize an industrial free zone, Seminar UNIDO, Alexandria 21. 02. — 1. 03. 1977, str. 9.

U Shannonu i Masanu industrijska proizvodnja i izvoz počeli su se odvijati već dvije godine poslije početka radova oko uređenja zone. U manje od pet godina neto prihodi od izvoza premašili su ukupne troškove tih radova.

Dosada je većina slobodnih zona bila smještena na velikoj udaljenosti od glavnog grada dotične države, što im je omogućilo da pridonese regionalnom razvoju. Nezavisno o infrastrukturi, površini za stacioniranje ili za otkup, većina zona gradi industrijske građevine i standardna skladišta za iznajmljivanje ili za prodaju. Međutim velika industrija preferira da gradi na zakupljenim ili kupljenim terenima pogonske jedinice njihove koncepcije i prilagođene njihovim potrebama.

Osnivanje slobodnih zona ima posebno značenje za zemlje koje se nalaze u ranijoj fazi industrijalizacije i koje još nemaju adekvatnu opću infrastrukturu za industriju. Da bi uopće privukle industriju, moraju osigurati osnovnu infrastrukturu (struju, vodu, telefon, veze, putove), trgovinske usluge (komercijalne urede, banke, osiguravajuća društva, konzultantske usluge i sl.) i potreban broj kvalificirane radne snage. To je lakše i jeftinije ako se koncentriira na ograničenom području, a ne služi za potrebe čitave zemlje. Stoga je samo postojanje slobodne zone jaka stimulacija za početak razvoja industrije, što će kasnije pridonijeti širenju procesa industrijalizacije na nacionalnom planu. Slobodne zone tako postaju polovi razvoja, industrijsko jezgro i snažno sredstvo za regionalni razvoj.⁹

Dva su glavna preduvjeta za uspješan rad bilo koje zone: 1) politička odluka nacionalnih organa da se otvori zona i da joj se odobre nužna sredstva za osnivanje i početak rada, i 2) kvaliteta stručnjaka koji organiziraju zonu: njihova volja, znanje i sposobnost da osnuju, inoviraju i prilagode sve za ostvarenje svog zadatka.

4. OLAŠICE U INDUSTRIJSKO-IZVOZNYM ZONAMA

Glavni cilj industrijsko-izvoznih zona je da unaprijede industrijalizaciju zemlje i njenu vanjsku trgovinu privlačenjem do maksimuma stranih investicija i stranih poduzeća. U tu svrhu im zemlje u razvoju pružaju velik broj prednosti, olakšica i poticaja, od kojih su neke već predviđene u općim kodeksima za investicije u pojedinim zemljama, a druge su specifične upravo za slobodne zone.

Industrijsko-izvozne slobodne zone mogu imati razne »prirodne« i »umjetne« prednosti i nedostatke, na temelju kojih zainteresirani investitori donose odluku o mogućoj lokaciji izvozne industrije u pojedinoj zoni. U prirodne ili objektivne prednosti spada geografski smještaj s obzirom na sirovine i tržište, klimatski uvjeti, raspoloživost radne snage, politička stabilnost, stopa inflacije, devizni kursevi, trgovinski ugovori i sporazumi i ostalo zakonodavstvo o investicijama.

U umjetne prednosti mogu se svrstati ove četiri grupe: fiskalne i carinske olakšice, olakšice za građenje ili korištenje prostora, subvencije u novcu i ostale vrste pomoći.¹⁰

Najvažnija prednost koja je tipična za slobodne zone i vrlo privlačna za strane ulagače je oslobođenje od carina i taksa na uvoz sirovina, poluproiz-

⁹ P. Quigley, op. cit., str. 36.

¹⁰ Ibidem, str. 4.

voda i dobara opreme kao i oslobođenje od izvoznih taksa. Uz to mnoge zemlje odobravaju stranim ulagačima potpuno ili djelomično oslobođenje od poreza na dobitak za vrijeme određenog perioda koji može biti i do 20 godina. Konačno, u nekim je slučajevima dopušteno da se odgode obavezna odvajanja za amortizaciju nekretnina do isteka perioda fiskalnog oslobođenja ili da se poduzećima koja uživaju samo djelomično oslobođenje od poreza na dobitak prilagodi slobodna stopa amortizacije tako da se poboljša priliv gotovine. Smanjenja koja se odobravaju za investicije omogućuju da se poveća odobrena kvota udjela i smanjenje tereta u kalkulaciji dobitka koji se oporuzuje.

Što se tiče carinskih oslobođenja, većina industrijalaca iz razvijenih zemalja, koji su izgradili ili žele podići svoje pogone u slobodnim zonama, ipak su dosta skeptični u pogledu prednosti tih oslobođenja.

Prije svega, proizvodi koje oni izrađuju u slobodnim zonama, često zahtijevaju malo sirovina, a kasnije se ti proizvodi u načelu ne mogu prodati na unutrašnjem tržištu. Carinsko oslobođenje bilo bi vrlo privlačno samo kada bi gotovi proizvodi izrađeni u tim zonama mogli uživati carinske olakšice koje su razvijene kapitalističke zemlje odobrile zemljama u razvoju i to bilo regionalnim sporazumima, kao što je Konvencija Lomé, koja veže Evropsku zajednicu s 56 zemalja, većinom smještenih u Africi, ili međunarodnim sporazumima koji se odnose na »opće povlastice«, po kojima većina proizvoda koji potječu iz zemalja u razvoju sada mogu biti plasirani u razvijene zemlje bez plaćanja carina.

No i Konvencija Lomé je odredila vrlo stroga pravila o porijeklu robe: potrebna je naime »bitna prerada« jednog proizvoda npr. prediva u tkaninu, da se može smatrati da on potječe iz zemlje u kojoj je »promijenio supstancu« i tada se primjenjuje oslobođenje od carina.

Druga važna prednost koju slobodne zone nude industrijalcima su relativno niske nadnice radne snage. Ako npr. prodajne cijene jednih hlača u Francuskoj imaju indeks 100, njihova konfekcija u toj zemlji zahtijeva 50% za radnu snagu, a u Mauritiusu 10%, uz troškove transporta 15% i administrativne troškove 5%, dakle ukupno 30%. Taj mali udio nadnica za radnu snagu industrijalci koji su investirali svoj kapital u slobodne zone zemalja u razvoju, uvijek ističu kao jednu od najvećih prednosti.

Naprotiv, fiskalne prednosti, koje se u njima odobravaju industrijalcima, često su mnogo veće od onih koje oni uživaju u ostalom dijelu zemlje. Ipak neki kodeksi za investicije zemalja u razvoju vrlo su liberalni. Važnost fiskalnih i financijskih olakšica što se odobravaju investitorima, varira prema pojedinim mjestima. Režim u Shannonu je npr. bolji nego u Masanu, no on ne sprečava japanske industrijalce da ipak radije investiraju u navedenu korejsku nego u irsku zonu. Upravljači slobodnih zona znaju na koje tipove klijenata mogu računati. U korejskom slučaju nema sumnje da blizina superindustrializiranog Japana koji traži priliku da investira u inozemstvu, pruža prirodnu prednost Masanu. No čak ako su i različite, fiskalne prednosti koje uživaju strani investitori ostaju u cjelini bitne. Slobodna zona je na određeni način kraljevstvo »slobodnog poduzeća«.

Mnogi poslodavci u Evropi i drugdje sanjaju o jednom režimu, u kojem bi poduzeća bila oslobođena od pretjeranog opterećenja što ga u njihovim očima čine fiskalni i socijalni nameti. U Shannonu su poduzeća oslobođena za 15 godina od poreza na dobit koju postignu izvozom; ona mogu sa svojim

profitima raspolagati slobodno. To znači da se ne primjenjuje često stroga odredba da ukupnu visinu profita ostvarenih u zoni moraju reinvestirati.

Poduzeća dalje mogu primati subvencije za izgradnju zgrada, za opremu i za školovanje kadrova; one se penju do 60% iznosa investicija. Ona uostalom mogu uživati vrlo liberalne kreditne uvjete. Drugi oblik takve olakšice daje slobodna zona u Masanu gdje su firme praktično oslobođene svih nameta za vrijeme od pet godina. Stranci koje angažiraju poduzeća zone Masan, oslobođeni su od poreza na dohodak i kao u Shannonu nikakva klauzula ih ne obavezuje da svoje profite reinvestiraju u zonu.

Najveća briga stranih industrijalaca koju oni razmatraju kada se žele instalirati u slobodnoj zoni, su nadnice radnika. Francuska firma naočala Essilor npr. plaća radnike u Meksiku ili Irskoj koje nikada nisu niže za 10% ili najviše 20% od evropskih nadnica; razlike su utoliko manje ukoliko se koristi kvalificirana radna snaga i ukoliko slobodna zona ima veći udio u međunarodnoj razmjeni. U svakom slučaju 10% od 50% ili čak 75% koliko iznosi udio troškova radne snage u finalnom proizvodu, ne predstavlja mnogo.

Bitna prednost izvoznih zona je sigurnost i visina profita. Investitore najviše zanimaju ova pitanja: da li postoji između zemlje domaćina i razvijene zemlje sporazum o dvostrukom oporezivanju, da li se moraju plaćati porezi i u razvijenoj zemlji i u zemlji domaćinu te da li se profiti mogu lako repatriirati. Iz Limericka kod Shannona firma Essilor repatriira 97,5% svoje dobiti, što znači da plaća samo 2,5% za takse.

Pojedine slobodne izvozne zone pružaju razne poticaje i olakšice za izgradnju instalacija u njima. Ti su poticaji vrlo različiti u pojedinim zonama i mogu biti ovi:

- oslobođenje od poreza na dobitak za određeno razdoblje;
- stalno oslobođenje od carina na uvezene sirovine i investicionu opremu;
- odbijanje poreza na gubitke nastale za vrijeme perioda oslobođenja;
- smanjenje dijela dobiti koja se ostvari od izvoza poslije perioda fiskalnog oslobođenja;
- bonifikacija na kupovanje domaćih sirovina;
- garancija konkurentnosti protiv unutrašnje inflacije (Kolumbija);
- smanjenje zakupnina za nekretnine (Indija);
- uvođenje ubrzane amortizacije oslobođene od poreza;
- ograničenje nameta na vrijednost izvoza (Egipat);
- subvencije koje se moraju vraćati (Irska);
- pomoći u financiranju (Singapur);
- subvencije za obrazovanje osoblja (Irska i Singapur);
- prijenos gubitaka ostvarenih za vrijeme perioda instaliranja;
- provizije za izvoz (Trinidad i Tobago) i sl.

Sve te olakšice važno su sredstvo privlačenja stranih investicija u slobodne izvozne zone; one često izazivaju i međusobnu konkurenciju između tih zona u raznim zemljama u razvoju, pa daju stranim investitorima veliku slobodu izbora.

U Irskoj su 1976. bili odobreni projekti za otvaranje 18.000 radnih mjesta. Ukupne investicije u osnovna sredstva za otvaranje tih radnih mjesta iznosile

su 323 mln dolara, a država je dala pomoć u novcu u visini od 117 mln dolara ili 36% od ukupnih investicija i 6.500 dolara po novom radnom mjestu.¹¹

Važan razlog koji stimulira stranog investitora da se uključi u slobodnu zonu je brzina administrativnih usluga. Stranim industrijalcima u zemljama u razvoju treba pružiti čitav paket poslovnih usluga, tj. cjelokupnu komercijalnu, bankarsku, cestovnu i sličnu infrastrukturu, a uz to vrlo brzu »uslugu«.

Slobodne industrijsko-izvozne zone bolje funkcioniraju u anglofonskim zemljama nego u frankofonskim jednostavno zato što su Englezi manje skloni procedurama nego Francuzi. Današnja slobodna izvozna zona zapravo je organizacijski oblik pružanja skupa usluga koje počinju od banke i aerodroma preko infrastrukture i upravnih formalnosti do regrutiranja radne snage, što se pružaju stranim poduzećima. Te su usluge općenito u zemljama u razvoju manjkave. Trebalo ih je dakle u većini slučajeva stvoriti i razviti u slobodnim zonama.

To su dakle glavne prednosti koje industrijalcima može pružiti zemlja koja osniva slobodnu zonu. No postoji još jedna prednost ili nedostatak koji ne ovisi o dobroj volji lokalnih upravljača: to je lokacija slobodne zone. Tako UNCTAD smatra da bi slobodna zona Santa Cruz, koja je nedavno osnovana blizu međunarodnog aerodroma u Bombayu, trebala biti uspješna, premda su fiskalna sniženja i druge prednosti koje su joj odobrene, često manje od onih koje se pružaju u drugim zonama, jer je grad Bombay na zračnim tokovima vrlo podesno smješten. Isto vrijedi i za Masan koji uživa prednost zbog blizine japanskom tržištu. Sve firme koje rade na svjetskom tržištu, stvarno imaju potrebu za mnogim vezama, bez obzira na njihovu veličinu.

Poduzeća koja se instaliraju u slobodnim izvoznim zonama dobivaju od uprave zone ili od državnog organa dozvole za rad. Te dozvole sadrže odobrene operacije i vrste prerade korisnika, odredbe o skladištenju sirovina i gotovih proizvoda, o ulasku osoblja carina u svrhu ispitivanja, o zabrani prodaje na unutrašnjem tržištu (osim ako se plate carine koje su bile izuzete za vrijeme uvoza sirovina i takse na potrošnju) i eventualno obavezu dobavljanja određenog postotka sirovina za unutrašnje tržište.

Zemljište zone vlasništvo je uprave zone ili države. One ga mogu dati u zakup (opće usvojeni režim) ili prodati.

Zakupni ugovor obuhvaća klauzule o upotrebi: izgradnju poslovnog prostora u skladu s postojećim normama, popravke i održavanje, uklanjanje otpadaka i industrijskih isteka, zaštitu protiv požara, skladištenje opasnih materija, otuđivanje izgrađenog prostora i njegovo korištenje itd.

Carinske vlasti obično imaju dosta široke ovlasti koje im omogućuju da nadziru robu i dokumente, da zadrže otpremu robe, da vrše premetačine u unutrašnjosti i okolini slobodne zone. Poduzeća koja djeluju u zoni obično su obavezna da informiraju carinske vlasti o svakom prispjeću robe i da čuvaju dokumente i arhivu za vrijeme od 12 mjeseci ili više, da omoguće carinskim agentima da nadziru zgrade, skladišta i račune u svako doba i da pruže svaku informaciju koju traže carinske vlasti, kao npr. u pogledu proizvodnih postupaka i otpadaka.

Uprava zone pruža razne korisne usluge: konzultativne, komercijalne i industrijske usluge, plaćanje javnih dadžbina, usluge radne snage i sl.

¹¹ P. Quigley, op. cit. str. 9.

Zakup standardnih zgrada ima prednosti i za upravu zone i za industrijalca. On olakšava industrijalcu financiranje svog projekta, jer ne treba da pribavlja kapital za izgradnju svojih zgrada. On omogućuje upravi zone da koristi višak vrijednosti što ga dobiva za zemljišta i zgrade za dalje uređenje ili proširenje zone kao i da podiže vrijednost zakupa po isteku zakupnog ugovora ili prilikom promjene zakupnika.

Troškovi izgradnje infrastrukture i uređenja zemljišta za slobodnu zonu ovise o lokacionim uvjetima (blizina grada), postojećoj infrastrukturi (ceste, voda, struja) i vrsti terena. Troškovi za uređenje zone Bataan na Filipinima koja je bila smještena u relativno izoliranom području iznosili su za oko 400 ha do 1975. 66 mln dolara i kasnije još više; u Shannonu za 81 ha i u Masanu za 94 ha po 10 mln dolara za svaku zonu. U Irskoj i Velikoj Britaniji ti troškovi iznose preko 50.000 dolara po jednom hektaru.

I troškovi izgradnje tvornica vrlo su različiti. Tako u Shannonu tekući troškovi za izgradnju tvornica visokog standarda iznose približno 165 dolara po kvadratnom metru.

Posebne troškove u slobodnim zonama čine troškovi za zaštitu od zagađivanja. Oni ovise o vrsti industrije i o stupnju državne kontrole nad zagađivanjem. Kako se u zonama najviše podiže laka i srednja industrija, zagađivanje nije veliko ali se troškovi za zaštitu od njega moraju predvidjeti.

5. EFEKTI OD INDUSTRIJSKO-IZVOZNIH ZONA

Mnogobrojna i jeftina radna snaga, fiskalne olakšice svih vrsta, brzina upravnih i drugih usluga u slobodnoj izvoznoj zoni predstavljaju dakle »raj« za strane industrijalce, što objašnjava današnju privlačnost koju na njih vrše te zone. No postoje i stvarni efekti od stvaranja takvih zona za privredu zemalja u razvoju; oni su vrlo raznovrsni i veliki.

Prije svega, da bi slobodna zona postala korisna, potrebno je da se čitava operacija u »računskom« pogledu ne saldira neuspjehom odnosno gubitkom. No to baš nije lako ostvariti. Konkurencija koja se između njih razvija obavezuje zone da odobravaju investitorima vrlo izazovan broj fiskalnih olakšica, koje za toliko smanjuju njihove financijske prihode. Osim toga treba uložiti velika sredstva da se investitorima pruži cjelina infrastrukture; visina tih sredstava iznosila je npr. 6 mld franaka CFA (1 fr CFA = 0.02 ffrs) za zonu Dakar, još više za Port Said, 1,6 mld rupija za osnivanje zone Sheva Neva, 16 mld dolara za Masan. Južnokorejske vlasti međutim tvrde da će taj iznos biti brzo amortiziran, jer su predvidjele za 1977. iznos izvoza od 350 mln dolara. Rezultati su također osjetljivi za Shannon: glavne stavke njenog budžeta za 1973. bile su u mln funti sterlinga: izvoz 47, uvoz 23 i razlika 24, koja se sastojala od 10 za plaće, 6 za usluge i 8 za profite.

To su podaci za zone koje su uspjele. No takve rezultate nemaju sve osnovane zone ili zone u osnivanju. Tako npr. u zoni Baranquilla na 7 mln dolara uvoza računa se na samo 2 mln izvoza, što pokazuje da je ta slobodna zona uspjela samo postati mali centar za uvoz, a to nije jedini slučaj. Čak i kada bi sve slobodne izvozne zone postigle svoju »rentabilnost«, to ne dokazuje uvijek njihove povoljne efekte na opći ekonomski razvoj odnosno zemlje. U najmanju ruku one ublažavaju očividnu nezaposlenost koja hara u pojedinim zemljama u razvoju, kako to potvrđuju svi zagovornici zona.

Brojke su u tom pogledu vrlo pozitivne: 620.000 radnih mjesta stvoreno je u Hong Kongu i 45.000 u Masanu 1977. U dvije godine stvoreno je u aerodromskoj zoni Penang u Maleziji 2000 radnih mjesta. U Mauritiusu broj žena zaposlenih učtetverostručio se u četiri godine, a broj muških je porastao za 40%.

Normalno je dakle da se stvara mnogo radnih mjesta, jer industrije koje se podižu u slobodnim zonama su prije svega industrije intenzivne radom. No nije svejedno koja su to radna mjesta: pogrešno je vjerovati da takve industrije omogućuju formiranje kvalificirane radne snage. Ako se samo izuče neke jednostavne vještine, to nije stvarno formiranje profesionalnih kadrova. Kada naime jednog dana instalirana tvornica napusti zonu, njen radnik zna raditi samo neki lagani i usitnjeni rad i nema mogućnosti da nešto drugo nauči. Singapur je tako prepun suviše »specijaliziranih« radnika.

U zonama se većinom primjenjuje minimalna satnica za nadnice i plaće, no u sektorima u kojima vlada jaka konkurencija među poduzećima satnica se može vrlo brzo povećati. To onda prisiljava investitore da se prebace u druge zone. Ako su naime u zoni nadnice visoke, investitore ništa ne sprečava da nađu druge uprave zona ili vlasti koje će se požuriti da im pruže ono što oni traže. Zato je nemoguće vršiti bilo kakvo planiranje budućeg razvoja zone. God. 1973. bilo je stvoreno u tuniskim slobodnim zonama gotovo 15.000 radnih mjesta, no kada su 1974. ostvarili isti iznos investicija, broj stvorenih radnih mjesta smanjio se na 9.000.

Teško se »boriti« protiv stranih poduzeća u pogledu zaštite radnika. Egipatski zakon je npr. išao čak dotle da je odredio da »neka prava radnika na dobitak i upravljanje mogu biti suspendirana u poduzećima koja su instalirana u slobodnoj zoni«. Režim slobodnih zona često pojačava nejednakosti u zemlji. Kako se u zonama najlakše instaliraju mala ili srednja poduzeća, njihov je utjecaj na globalni razvoj zemlje ipak općenito mali.

Prigovori što se upućuju slobodnim zonama isti su kao i prigovori općem procesu industrijalizacije zemalja u razvoju: nesigurni efekti, nepoznavanje unutrašnjeg tržišta, svemoć stranih investitora, regionalna neravnoteža, pomnjanje efekata na ostali dio privrede itd.

Protivnici zona tvrde da su te zone samo karikatura industrijalizacije, da su one namijenjene samo izvoznim industrijama, da je sve što dolazi i što odlazi iz zone strano. Mnoge zemlje u razvoju pružaju investitorima sve što oni traže, bez ikakve rezerve. Slobodne zone su dakle ekonomski ekvivalent kolonijalnih uvjeta u odnosima Sjever—Jug, tipičan oblik neokolonijalizma.

Pristaše slobodnih zona priznaju da je sve to točno, ali ističu da zone privlačeći strane investicije ipak stvaraju više radnih mjesta, razvijaju određenu aktivnost, industrijsku i posebno financijsku, a povećavaju i međunarodne kredite nerazvijenim zemljama. Osim toga, zone daju poticaj vanjskoj trgovini i pridonose povećanju deviznog priliva. Konačno im u prilog govori i činjenica da se njihov broj posljednjih godina stalno povećava.

To su dakle dvije potpuno suprotne koncepcije razvoja slobodnih zona. Zemlje koje su izabrale socijalistički i planirani tip industrijalizacije nisu sklone osnivanju takvih zona, jer ne žele privući bilo koji oblik stranih investicija. Zone bi se trebale integrirati u proces njihova ekonomskog razvoja, a ne mogu biti punktovi za povlastice strancima. Osnivanje slobodnih zona predstavlja za neke zemlje bar prividno rješenje kojim se prikriva neposto-

janje koherentne i dugoročne politike razvoja ili se dokazuje postojanje početnih koraka u industrijalizaciji zemlje. No kada jedna zemlja ostvari određen stupanj razvoja, slobodne zone mogu postati podesan oblik za unapređenje ekonomske suradnje s drugim zemljama i za razvijanje zajedničke proizvodnje.

6. MEĐUNARODNA SURADNJA U POGLEDU IZVOZNIH ZONA

Industrijsko-izvozne slobodne zone privlače strane investicije i industrijsku tehnologiju u manje razvijene zemlje, znatno povećavaju zaposlenost, izvoz i međunarodnu trgovinu. One se mogu funkcionanlo uključiti kao intenzivni razvojni punktovi u nacionalne programe ekonomskog i društvenog razvoja.

No kako je privlačenje investicija postalo vrlo konkurentan međunarodni posao, pojedine zemlje i grupe zemalja stimuliraju te investicije raznim ekonomskim i pravnim mjerama i to također na konkurentan način. Stoga se pokazalo nužnim da se i na tom planu vrši kooperacija i koordinacija nacionalnih politika koja bi trebala donijeti određene koristi.

Međunarodna koordinacija može olakšati razmjenu stručnjaka, programa za usavršavanje kadrova, stvaranje zajedničkih centara za informacije i istraživanje, izradu potrebnih studija i korištenje već raspoloživih studija pojedinih zemalja, umjesto da se ponavljaju skupe studije, ispitivanje mogućnosti zajedničke proizvodnje (joint ventures), mogućnosti privlačenja stranih investicija i tehnologije u poljoprivredi i industriji u svrhu bržeg razvoja pojedinih zemalja i sl.

Suradnja među zemljama koje su osnovale ili kane osnovati industrijsko-izvozne zone morala bi se upostaviti na trajnijim osnovama. Podesan oblik te suradnje može biti osnivanje stalnog *odbora*, u kojem bi bile zastupljene zainteresirane zemlje. Taj bi odbor trebao imati stalni sekretarijat, sastavljen u početku od stručnjaka pojedinih zemalja, a kasnije bi se pretvorili u zajedničku agenciju ili udruženje slobodnih zona. Osim toga, UNIDO je još 1974. predložio da se osnuje svjetsko udruženje za industrijsko-izvozne slobodne zone koje bi osiguralo bolje proučavanje, pružanje stručne pomoći, usklađivanje nacionalnih interesa s interesima svjetske trgovine, razmjenu iskustava itd. Ipak se smatra da bi se lakše postigla efikasna koordinacija na regionalnom planu.

U vezi s time nameće se potreba da se na regionalnom i svjetskom planu uvede zajednička politika koja se odnosi na izvoz iz slobodne industrijsko-izvozne zone koja se angažira u unutarregionalnoj i međuregionalnoj trgovini. Usmjeravanje djelatnosti zona na unutarregionalnu trgovinu ima određene carinske implikacije, a izvoz iz zona na tržišta razvijenih zemalja zahtijeva maksimiranje koristi od takvog izvoza. No to zahtijeva studijsku razradu raznih alternativa carinske politike.

Takva ispitivanja trebala bi dobiti prednost u programima stručne i tehničke pomoći Programa za razvoj OUN, UNIDO-a i UNCTAD-a, u programima bilateralne pomoći i pomoći regionalnih integracija. Osim toga međunarodne organizacije bi trebale pridonijeti usavršavanju i razmjeni stručnjaka za industrijsko-izvozne zone, informiranju potencijalnih investitora o moguć-

nostima izgradnje industrijskih kapaciteta u zonama i proučavanju pitanja maksimiranja koristi od navedenih zona za zemlje u razvoju.

Industrijsko-izvozne zone treba da se planiraju i izgrađuju u skladu s općom klimom i kulturom njihove okoline. Uspjeh svake zone i svakog posla u njoj znatno ovise o ažurnosti i potpunosti informacija na kojima se zasnivaju odluke kao i o stupnju proučenosti fizičke strukture zone, uvjeta njenog djelovanja i tržište za njene proizvode.

7. ZAKLJUČAK

Još od Srednjeg vijeka pa do danas postoje slobodne carinske zone u lukama razvijenih kapitalističkih zemalja i na glavnim raskršćima međunarodnog prometa i trgovine, kojima je svrha reeksport robe, opskrba brodova i tranzit robe uz posebne carinske olakšice. U XX stoljeću taj institut se proširio na carinska skladišta i smjestašta koja djeluju u lukama ili na drugim područjima pojedinih zemalja, koja uživaju carinska oslobođenja i oslobođenja od poreza na prodajnu vrijednost. Carinske zone i smjestašta zapravo su relikti prošlosti i danas imaju dosta ograničeno značenje.

Poslije drugog vala dekolonizacije zemalja u razvoju šezdesetih godina javljaju se u svijetu, većinom baš u tim zemljama, slobodne zone novog tipa, tzv. industrijsko-izvozne zone, kojima nije glavna trgovinska funkcija već privlačenje stranog kapitala i tehnologije u prerađivačku industriju, povećanje zaposlenosti domaće radne snage i porast izvoza. One su se proširile na zemlje Prednjeg i Dalekog Istoka i Latinske Amerike te konačno i Afrike kao prihvatljiv oblik ekonomske suradnje razvijenih kapitalističkih zemalja i zemalja u razvoju.

Glavna funkcija tih novih zona jest prerada robe u zoni i njen izvoz, a ne prodaja na domaćem tržištu; njena nuzgredna djelatnost može biti i skladištenje, oplemenjivanje, reeksport i tranzit. To je u nekim zemljama primarni pokušaj da razviju domaću industriju i da povećaju interes stranih investitora za ulaganja u industriju na ostalom području zemlje.

Dosadašnja iskustva djelovanja industrijsko-izvoznih zona pokazuju njihovu različitu uspješnost, koja zavisi prije svega od postojećih prirodnih i umjetnih prednosti i nedostataka lokacije, pruženih olakšica i načina funkcioniranja. Najvažnije su carinske i porezne olakšice, raspoloživost jeftine radne snage, izgrađenost infrastrukture i povezanost dobrim međunarodnim transportnim vezama. Zato neke zone nisu pokazale velikih rezultata.

Kao što su inozemne investicije postale vrlo konkurentne međunarodni posao, tako i pojedine zemlje u razvoju stimuliraju njihovo privlačenje na konkurentan način. Zato se nameće potreba da se zbog velikog broja industrijsko-izvoznih zona vrši kooperacija i koordinacija nacionalnih politika na regionalnom pa i međunarodnom planu, kako bi zemlje u razvoju postigle što veće koristi od tih zona u interesu svog općeg ekonomskog razvoja.

Unatoč spornog karaktera navedenih zona, tj. da li su one relikti kolonijalnih odnosa ili su promotor industrijalizacije i izvoza zemalja u razvoju, one su već pokazale svoju vitalnost i dalje se šire. Stoga će njihov dalji razvoj olakšati davanje objektivnije ocjene njihove opravdanosti.

2. Industrijsko-izvozne slobodne zone su u Jugoslaviji još dosta malo poznate,¹² iako je na temelju Osimskog sporazuma osnovana jugoslavensko-talijanska industrijska zona kod Sežane.¹³

Pojedine jugoslavenske morske i riječne luke formirale su šezdesetih godina tradicionalne slobodne carinske zone (Rijeka, Koper, Pula, Zadar, Split, Kardeljevo, Dubrovnik, Bar i Beograd), kojima je djelatnost ograničena na unapređenje tranzitnog prometa i izvoza roba i usluga. Na tom konceptu grade se i prijedlozi za blagu izmjenu statusa tih zona, koji se svode na traženje da se »roba koja se transportira dadu i dodatne usluge koje diktira transportni tehnološki proces rada«¹⁴ pa se uz oplemenjivanje traži i nabava suvremene opreme stranog partnera »za pružanje usluga njegovoj robi«.

Teškoće na koje nailazi izgradnja jugoslavensko-talijanske industrijske zone kod Sežane prilično drastično ukazuju na to kako je takav tip zone mnogo kompleksniji i složeniji, ali u slučaju uspjeha kako je on daleko važniji za razvoj izvozne industrije i za povećanje izvoza nego izmjene u statusu pomalo već zastarjelih slobodnih carinskih zona u lukama i pristaništima.

Zadatak je državnih, privrednih i drugih organa udruženog rada da ispituju svrsishodnost uvođenja industrijsko-izvoznih zona, njihovu usklađenost s jugoslavenskim socijalističkim društveno-ekonomskim sistemom i sposobnost jugoslavenske privrede da u suradnji sa stranim partnerima razvijenih zemalja i zemalja u razvoju uvede takav tip zona na našim terenima. Naš Zakon o ulaganjima sredstava stranih osoba u domaće organizacije udruženog rada omogućuje osnivanje takvih zona u našoj zemlji, dok se carinski zakon treba prilagoditi boljem funkcioniranju tih zona.

Ukoliko se prihvati osnivanje takvih zona, a ono je zapravo u načelu već prihvaćeno osnivanjem zajedničke zone kod Sežane, onda se one ne mogu stvarati u svim postojećim lukama, nego na daleko prostranijim i podesnijim mjestima uz veće luke gdje se može razviti raznovrsna industrija uz ulaganja stranih partnera i gdje ima dovoljno raspoložive radne snage. Takva bipodručja mogla biti područje Ravnih kotara (unutar linije Nin—Posedarje—Benkovac—Biograd namoru) i šire područje oko Beograda.

Krajnje je vrijeme da se prekine licitiranje oko statusa postojećih slobodnih carinskih zona u lukama i pristaništima i pristupi radikalnijem rješavanju koje prihvaća većina zemalja u razvoju izgradnjom jedne do dvije funkcionalne industrijsko-izvozne slobodne zone (pored one kod Sežane). Te bi zone, uz određene financijske i organizacijske napore oko njihova pripremanja i osnivanja, mogle daleko više pridonijeti povećanju izvoznih prihoda i razvijanju viših oblika međunarodne ekonomske suradnje Jugoslavije i s razvijenim zemljama i sa zemljama u razvoju.

¹² U nedavno objavljenom, inače vrlo suvremenom radu *J. Senečić*, Viši oblici suradnje s inozemstvom, Informator, Zagreb 1982. sistem industrijsko-izvoznih zona uopće se ne spominje. No te zone obradio je *M. Acimović* u djelu *Ekonomska suradnja pograničnih područja Jugoslavije sa susjednim zemljama*, Privredni vjesnik Zagreb 1978, str. 139—160.

¹³ Detaljnije o industrijskoj slobodnoj zoni kod Sežane — *M. Acimović*, op. cit., str. 162—179 i grupa autora, *Industrijska zona pri Sežani*, Institut za ekonomska raziskovanja, Ljubljana 1977.

¹⁴ *B. Stevanović*, Poticaj valoriziranja jadranskog transportnog puta, Privreda Rijeka br. 3—4/1983, str. 41.

Summary

INDUSTRIAL—EXPORT FREE ZONES

In harbours of developed capitalistic countries and on more important intersections of international trade and traffic, still exist traditional free custom zones with purpose of reexport, transit of goods, or simple supply for merchant vessels, under special custom fee privileges.

Since sixties of this century, countries under development, have established in suitable or convenient areas, so called industrial — export free zones, in order to attract foreign capital and technology to develop manufactured industry, to increase employment and export.

The article elaborates conception and function of these new free zones, custom fees, fiscal and other benefits, to stimulate foreign financial investments in industrial capacities of zones, norms of juridical exercise in zones, and their effects to economic development of countries in which they exist. Furthermore, the author explains necessity to establish international collaboration and coordination of national politics in the development of free zones and unification of treatment and their operating for benefit of countries under development.

O PROMJENAMA U PREHRANI SELJAKA U JUGOSLAVIJI U ZADNJIH 10 GODINA

Dr Stanko Pintarić, redovni profesor
Pravni fakultet u Zagrebu

UDK 331.024 (497.1)
Izvorni znanstveni članak
Ur. 1. VII 1983.

Autor istražuje konzum živežnih namirnica u 3,3 milijuna jugoslavenskih seljačkih kućanstava. On ispituje konzum glavnih kategorija hrane: žitarica, povrća, voća, mesa i mlijeka, u razdoblju od 1969. do 1970. godine.

U ovoj studiji on nastoji odgovoriti na tri pitanja, koja su u direktnoj vezi s konzumom hrane i njegovim sastavom:

- 1. Što sve pokazuje prosječni konzum glavnih kategorija hrane u seljačkim kućanstvima,*
- 2. Kakve su seljačke porcije hrane i koji im je sastav,*
- 3. Što znači seljaku neposredni, a što posredni konzum hrane.*

U odgovoru na posljednja dva pitanja, autor ocjenjuje i objašnjava prehranu seljačkog življa pomoću međuzavisnosti glavnih kategorija živežnih namirnica.

U V O D

Prehrana stanovništva po svojoj prirodi veoma je složena materija i unaprijed se zna da se zadugo neće moći osigurati optimalno hrane za sve naše stanovništvo. Naša smo istraživanja ograničili na 13,3 milijuna seljačkog življa (u 1981) koji živi u 3,3 milijuna seljačkih gospodarstava (poljoprivredna i mješovita), na parcelama zemlje od 0,5 do 15 ha. Njemu bi se moglo pribrojiti i 12% do 15% gradskog stanovništva koje živi sa sličnim navikama u konzumu poput svojih rođaka na selu. To bi značilo dodavanje seljačkom življu daljih dva milijuna ljudi. Kako na polju izučavanja prehrane pojedinih kategorija stanovništva u nas postoji stagnacija, znanstveno nas je zaoкупio konzum samo seljačkog življa.

Izvori podataka bili su nam Statistički bilteni—ankete o seoskim gospodarstvima od 1970. do 1980. godine. U nedostatku boljih podataka, i oni su dragocjeni i nezamjenjivi.

Ocjenjujemo konzum živežnih namirnica i ograničavamo se na ispitivanje njegovih pet glavnih kategorija: žitarice i prerađevine (7 dobara), povrće (14 dobara), voće (12 dobara), meso (20 dobara), mlijeko i prerađevine (6 dobara), što se trošilo od 1969. do 1979. godine. Od ukupno 62 dobra koja prati Savezni zavod za statistiku, za potrebe ove analize koristili smo 53 dobara. Pretpostavljamo da seljačka kućanstva danas troše realno i veći broj proizvoda nego što se statistički iskazuju.

U ovoj studiji zanimaju nas tri pitanja koja stoje u direktnoj vezi s konzumom hrane i njegovim strukturama, u seljačkog življa:

1. Što pokazuje prosječni konzum glavnih kategorija hrane u seljačkim kućanstvima,
2. Kakve su seljačke porcije i njihov sastav,
3. Neposredni i posredni konzum živežnih namirnica.

Ta tri pitanja su ujedno i dijelovi naše studije, nakon čega slijedi zaključak.

I PROSJEČNI KONZUM GLAVNIH KATEGORIJA HRANE U SELJAČKOM KUĆANSTVU

Prilikom računanja prosječnog konzuma pet kategorija živežnih namirnica u jugoslavenskim seljačkim kućanstvima zadnjih 10 godina (1969—1979) i dalje su ostale uočljive teritorijalne razlike konzuma tih namirnica iskazanih u kg/član/godina. To znači, općenito gledano, da su prehrambene porcije u nekih seljaka bila obilnije, kvalitetnije ali lakše, a u drugim monotonije i teže. Na to nas upućuju podaci iz Tab. 1 u ovih pet kategorija živežnih namirnica:

— *Konzum žitarica i prerađevina.* U prehrambenoj porciji u nekih seljaka u Sloveniji u prosjeku je bilo 124,4 kg žitarica, a na Kosovu 206,7 kg, tj. gotovo 1,7 puta više. Dok su seljaci u Srbiji (bez pokrajina) trošili svega 1,1% prerađevina od žitarica, u Sloveniji to iznosi 6,7%.

— *Konzum povrća.* Osjetljive su prosječne razlike. Iz seljačke porcije na Kosovu prosječno se pojede 76,0 kg povrća, a u Sloveniji 133,1 kg, što znači 1,8 puta više. Ali zato se u Sloveniji konzumira svega 6,9% prerađenog povrća, što se donja granica takvog konzuma u Jugoslaviji. Gornju granicu drže seljaci u Makedoniji sa 17,4% prerađevina od povrća godišnje.

— *Konzum mesa.* Meso ima najveće vremenske oscilacije po godinama. Isto tako prostorno je neujednačen njegov konzum. U seljačkoj porciji na Kosovu bit će ga samo 13,3 kg, ali zato u Hrvatskoj 46,2 kg, odnosno 3,5 puta više. U Makedoniji seljak najmanje konzumira mesnih prerađevina — 11,8% a u BiH dva puta više — 27,0%.

— *Konzum mlijeka i njegovih prerađevina.* Najmanje se mlijeka konzumira u seljaka u Makedoniji 47,9 kg (1 litra mlijeka odgovara 1,03 kg, zbog čega ga iskazujemo u kilogramima), a najviše u Sloveniji 159,2 kg i C. Gori 157,8 kg, odnosno 3,3 puta više. Zauzvrat, relativno najmanje konzum prerađevina ima seljak u Sloveniji, svega 4,5%, a najviše u Srbiji (bez pokrajina) 17,8%.

Metodom računanja desetogodišnjeg prosjeka ublažili smo godišnje varijacije, odnosno sezonska kolebanja konzumiranih količina kod pet kategorija živežnih namirnica. Najveća odstupanja po godinama pokazao je konzum mesa, gotovo 53%(!), mlijeka 31% i voća 20%.

Projeciranjem konzumiranih količina živežnih namirnica na jugoslavenski prostor u većini slučajeva maksimalni konzum je bio u Sloveniji, a minimalni na Kosovu, u Makedoniji te Bosni i Hercegovini. Konzum na taj način jugoslavenski prostor dijeli u dva kontrastno crno-bijela prostora, obilja i oskudice hrane u seljaka. U međuprostorima nalaze se svi ostali krajevi.

Crna Gora	kg	158,2	154,4	3,8	92,6	83,9	8,7	24,1	22,2	1,9	27,9	20,5	7,4	157,8	14
	%	100,0	97,6	2,4	100,0	90,6	9,4	100,0	92,1	7,9	100,0	73,5	26,5	100,0	8
Hrvatska	kg	142,4	135,5	6,9	103,3	93,2	10,1	30,0	28,6	1,4	46,2	35,7	10,5	138,3	12
	%	100,0	95,2	4,8	100,0	90,2	9,8	100,0	95,3	4,7	100,0	73,3	22,7	100,0	9
Makedonija	kg	183,2	180,4	2,8	78,3	64,7	13,6	37,1	36,2	0,9	18,7	16,5	2,2	47,9	4
	%	100,0	98,2	1,8	100,0	82,6	17,4	100,0	97,6	2,4	100,0	88,2	11,8	100,0	8
Slovenija	kg	124,4	116,1	8,3	133,1	123,9	9,2	60,5	58,0	2,5	43,0	34,0	9,0	159,2	15
	%	100,0	93,3	6,7	100,0	93,1	6,9	100,0	95,0	5,0	100,0	79,1	20,9	100,0	9
Srbija	kg	179,4	177,3	2,1	107,3	91,5	15,8	40,8	38,3	2,5	39,6	32,0	7,6	79,6	6
	%	100,0	98,8	1,2	100,0	85,3	14,7	100,0	93,9	6,1	100,0	80,8	19,2	100,0	8
Srbija bez pokrajina	kg	186,1	184,0	2,1	108,6	92,8	15,8	40,2	37,7	2,5	39,4	32,5	6,9	71,5	5
	%	100,0	98,9	1,1	100,0	85,5	14,5	100,0	93,8	6,2	100,0	82,5	17,5	100,0	8
Kosovo	kg	206,7	203,5	3,2	76,0	64,9	11,1	26,2	25,6	0,6	13,3	10,9	2,4	85,9	7
	%	100,0	98,5	1,5	100,0	85,4	14,6	100,0	97,7	2,3	100,0	82,0	18,0	100,0	8
Vojvodina	kg	134,1	132,0	2,1	114,7	96,6	18,1	56,6	51,7	4,9	63,1	48,6	14,5	98,2	9
	%	100,0	98,4	1,6	100,0	84,2	15,8	100,0	91,3	8,7	100,0	77,0	23,0	100,0	9

IZVOR: SB. Anketa o seoskim domaćinstvima — Beograd 1970—1980. in No:
725/9, 749/8, 786/, 824/13, 870/11, 928/13, 976/15, 1052/15, 1096/ 15, 6642/15 i 1198/15

U relativnom smislu, konzum prerađevina prostorno je manje homogen. Tako npr. relativno najviše jednih prerađevina spomenutih namirnica konzumiraju seljaci u Sloveniji, Vojvodini i Srbiji, BiH i Makedoniji. Najmanje drugih prerađevina konzumira se u Sloveniji i Srbiji (bez pokrajina), te na Kosovu i Makedoniji. No, postoje i ostale vrsti razlika u konzumu.(1)

O raznolikosti prehrane zavisi pitanje fizičke snage i zdravlje naroda. Narodi koji se bolje hrane imaju niži ritam ekspanzije od onih koji slabije jedu.(2) Konzum u naroda što se slabije hrane ima težnju porastu, koji bi u statističkom prikazu odgovarao prvom dijelu logističke krivulje Verhulsta (njezin eksponencijalni dio), a zatim dolazi faza modifikacije konzuma, nakon čega slijedi druga faza—period relativne stabilizacije, u kojem se danas nalazi većina zemalja. Takva teoretska interpretacija morala bi nas dovesti s jedne strane do zaključka da bi s većom težnjom za hvalitetnijom hranom seljaci na Kosovu morali podići svoj nivo konzuma glavnih kategorija hrane, kao što je to npr. u seljaka u Sloveniji, s druge strane, privredni bi ih razvoj mogao dovesti do pada, a zatim stabilizacije konzuma nekih kategorija hrane. Nije mali broj ekonomista i nutricionista koji razvitak prehrane u svojim radovima iznose na taj način(3). U početnom istraživanju problem prehrane mogao bi se na taj način svesti na utvrđenje konzuma glavnih kategorija živežnih namirnica koje se iskazuju u količini po stanovniku s vremenskim ili prostornim razlikama. Zapažena su u tome istraživanja i naših stručnjaka(4). Oni su proučavali stanje i tendencije u ishrani jugoslavenskog stanovništva, naročito potrošnju po kategorijama namirnica, njihove enegetske vrijednosti, sadržaj hranjivih materija i zaštitne supstance. Oni uzimaju u obzir sve slojeve stanovništva, kao i radno vrijeme potrebno za kupovinu nekih namirnica. Ako je privrednim razvojem moguće te razlike otkloniti, zbog podizanja razine konzuma, onda pojedinac ili skupina napušta niži prehrambeni režim i ulazi u višu njegovu kategoriju. Nije li takvo rezoniranje i suviše pojednostavljeno? Da li je istraživanju prehrane moguće pristupiti na drugi način?

II SELJACKE PORCIJE HRANE I NJIHOV SASTAV

Seljaci konzumiraju hranu u porcijama i obrocima. Želudac je jedan, i sve vrsti hrane u njemu završe bez posebnih odjeljaka i pregrada. Upotrebu hrane izraženu koeficijentom asimiliranih količina prema konzumiranim ostavljamo po strani. Može se smatrati da konzum jedne porcije predstavlja konzum svake kategorije namirnica koja se našla u toj porciji. Uz konzum hrane u porciji uspostavlja se konzumni odnos među glavnim živežnim namirnicama. Stoga seljačku porciju hrane ne treba smatrati kao neko skladište u kojem ima svega i svačega. Različite količine predstavljaju zavisne veličine s kojima se postiže saturacija. Sama činjenica da porcija u bilo kojem sastavu hrane osigurava održanje života naših ljudi vrijedna je pažnje. Svaka porcija hrane na nekom našem prostoru ima svoju ravnotežu i fizionomiju koju joj daju odabrani valorimetri hrane. Kao valorimetar može se shvatiti nezavisna varijabla — jedna živežna namirnica koja se nalazi u porciji hrane, a stoji uz bok pojedinim grupama proizvoda. Porciju hrane moguće je shvatiti i kao jelovnik s karakterističnim osobinama. Jednom ga mo-

žemo iskazati na bazi žitarica. U ratnim planovima prehrane u Švicarskoj jedino takav i postoji. Drugi put ga možemo prikazati na bazi povrća i voća, treći put na bazi mesa i, konačno, postoji seljačka porcija na bazi mlijeka i njegovih prerađevina. Moguće je i na drugi način komponirati seljačku porciju i promatrati kvantitativne odnose među živežnim namirnicama (5). U siromašnoj porciji može se nalaziti samo monokultura ili monoprodukt, kao što su: kukuruz, žito, proso, riža ili afrički jam. U bogatijih u porciji ima polikultura i proizvoda hrane, kao što je to slučaj u našoj zemlji. Mi ćemo u ovoj studiji prikazati svega četiri vrste seljačkih porcija:

A. Konzum živežnih namirnica u zavisnosti o konzumu žitarica

Ako slovom A označimo godišnje konzumiranu količinu žitarica i prerađevina, slovom B povrća, C voća, D mesa i E mlijeka i prerađevina, tada se prosječna godišnja seljačka porcija hrane na bazi žitarica i prerađevina od žita stavlja u neku zavisnost o ostalim konzumiranim živežnim namirnicama. Zato bi se odnos namirnica u porciji mogao prikazati: $B + C + D + E$

A

Valorimetar u toj porciji su nam žitarice. Žitarice čine faktor evropske civilizacije. Svako seljačko kućanstvo najprije je zavisilo o rješenju problema kako od zrna pšenice doći do brašna, odnosno do kruha (6). U povijesti je bilo oko žita najviše normativnih regulacija i tegoba s njegovim obiljem ili nestašicom. Svaka nacionalna politika polazi od žita, jer je ono najstarija i najraširenija hrana velikog dijela čovječanstva. Već u starih rimljana bila je uzrečica: Panem et circenses. Iako je kruh hrana sirotinje, on je temeljni element prehrane mnogima, a inače je redoviti pratilac više dnevnih obroka. No, non in solo pane vivit homo. Prerađevine od žitarica, napose tjestenina, prisutne su u svim režimima prehrane, te se služe uz ostale dodatke mesu, maslacu i jajima (7). Uz rižu, proso, sorgo i gomolje, žitarice i njihove prerađevine čine homogeni, ali monotoni obrok. Ljudi su svežderci: biljožderi, me-sožderi i fruktožderi, što u životinja nije slučaj.

Pri ukupnom godišnjem konzumu 1 kg žitarica, seljaci su na području Jugoslavije u svojoj porciji uspostavljali nejednake kvantitativne odnose s konzumom ostalih kategorija živežnih namirnica. Tako npr. seljak na Kosovu uz tu bi količinu žitarica pojeo samo 0,37 kg povrća, dok di u isto vrijeme slovenski seljak pojeo 1,07 kg povrća. On bi isto tako najmanje pojeo i voća, svega 0,13 kg, a slovenski seljak najviše — 0,49 kg. Na svaki konzumirani kilogram žitarica, najmanje su mesa konzumirali seljaci na Kosovu 0,07(!) kg, zatim a Makedoniji 0,10 kg, BiH 0,13 kg. Na vrhu konzuma mesa u odnosu na žitarice bili su seljaci u Vojvodini, sa 0,47 kg mesa. Kod konzuma mlijeka u zavisnosti o žitaricama, razlike u količinama kreću se u seljačkoj porciji ovako: najniže su na prostoru Makedonije 0,26 kg, odnosno najviše u Sloveniji 1,28 kg mlijeka.

U Tab. 1 iznosimo stanje konzuma na ostalim područjima Jugoslavije. U porciji na bazi žitarica, bez sumnje, Slovenija se pokazuje u više navrata kao konzumno područje na kojem je porcija seljaka najpovoljnije komponirana. Pojedivosti su dane u Tab. 2.

B. Konzum živežnih namirnica u zavisnosti o konzumu povrća

Od svoje prahistorije, čovjek konzumira povrće kao hranu. Sve do danas ostale su samo varijacije količina i kvalitete povrća u njegovu konzumu. U današnje vrijeme duga je lista vrsta povrća koje ljudi konzumiraju. Pod povrćem su danas velike površine na zemlji. Danas ga gotovo svi narodi koriste. Po načinu konzuma povrća čovjek se razlikuje od životinje, jer povrće koristi svježe ili kuhano, ili njegove ekstrakte. Kupus se smatra za najstarije povrće koje je čovjek počeo konzumirati. No, ima danas povrća o kojim se manje zna. U modernoj prehrani vraća se na dijetalne obroke zbog više uzroka. Jedni smatraju da nije dostojno ubijati životinje (npr. Pitagora, jer treba poštovati život životinja). Drugi su za njega iz religijskih uzroka, zatim je tu pokret vegetarijanaca itd. Postoji i jedan drugi, ekonomski pogled na taj konzum, koji također ima svoje argumente. Na svaku kaloriju koju koristimo od životinjskog svijeta potrebno je uzeti 7 kalorija u prosjeku od vegetalnog svijeta, da bismo preživjeli. Dakle, na taj način štedimo 6 kalorija kada konzumiramo kalorije u vegetalnoj svojoj formi. Danas se smatra da uravnotežena porcija hrane ima 3/4 kalorije iz vegetalnog svijeta. Dobro bi bilo da ih je i više. Osim toga, viškovi povrća u porciji manji su problem negoli viškovi mesa. O povrću, prehrani i uzgoju te iskorištavanju mnogo zanimljivih pojedinosti izložio je J. Carles (8). Služeći se prethodnim simbolima, seljačka porcija na bazi povrća predstavlja odnos: $A + C + D + E$.

B

Kada seljačku porciju promatramo na bazi povrća uz konzum ostalih kategorija živežnih namirnica koje smo stavili u zavisnost o njemu (povrće igra ulogu nezavisne varijable), tada proističe da se, npr., uz svaki konzumiran kg povrća najviše pojelo žitarica na Kosovu — 2,72 kg, a u Sloveniji najmanje — 0,93 kg, ili u Vojvodini 1,06 kg. U takvoj seljačkoj porciji našlo se najmanje voća u Crnoj Gori — 0,26 kg, BiH 0,27 kg, i Hrvatskoj 0,28 kg, a više na nekoliko jugoslavenskih prostora: u Vojvodini i Sloveniji po 0,45 kg, a u Makedoniji 0,47 kg. Konzumu mesa u zavisnosti o povrću antipodi su po prostoru: Kosovo sa 0,19 kg i Vojvodina sa 0,5 kg, te Hrvatska sa 0,43 kg mesa. Pri konzumu jednog kilograma povrća više je jugoslavenskih prostora gdje se najmanje troši mlijeka: u Makedoniji 0,64 kg, u Srbiji (bez pokrajina) 0,66 kg. U cijeloj Srbiji to je 0,74 kg mlijeka, a u Vojvodini 0,77 kg. Rekord u najvećem konzumu mlijeka drži BiH sa 1,63 kg i Crna Gora sa 1,7 kg.

Iz Tab. 3 vidljivi su i ostali odnosi u toj porciji.

C. Konzum živežnih namirnica u zavisnosti o konzumu mesa

Duboke su promjene u konzumu mesa u nas. U porastu je bio konzum raznovrsnog mesa, zahvaljujući rastućoj kupovnoj moći stanovništva i povećanoj njegovoj proizvodnji (9), odnosno kooperaciji.

Tabela 2.

KONZUM ŽIVEŽNIH NAMIRNICA U ZAVISNOSTI
KONZUMU ŽITARICA

Ø 1969—79 u kg

	Na svaki konzumirani kg žitarica član seoskog kućanstva konzumirao je prosječno godišnje kg:			
	Povrća	Voća	Mesa	Mlijeka
Bosna i Hercegovina	0,62	0,22	0,21	0,67
Jugoslavija	0,62	0,22	0,21	0,67
Crna Gora	0,59	0,15	0,18	1,00
Hrvatska	0,75	0,21	0,32	0,97
Makedonija	0,42	0,20	0,10	0,26
Slovenija	1,07	0,49	0,34	1,28
Srbija	0,60	0,23	0,22	0,44
Srbija bez pokrajina	0,58	0,22	0,22	0,38
Kosovo	0,37	0,13	0,07	0,42
Vojvodina	0,94	0,42	0,47	0,73

Izvor: Tab. 1

Tabela 3.

KONZUM ŽIVEŽNIH NAMIRNICA U ZAVISNOSTI
KONZUMU POVRĆA

Ø 1969—79 u kg

	Na svaki konzumirani kg povrća član seoskog kućanstva u prosjeku je godišnje konzumirao kg:			
	Žitarica	Voća	Mesa	Mlijeka
Jugoslavija	1,62	0,35	0,34	1,08
Bosna i Hercegovina	1,87	0,27	0,25	1,63
Crna Gora	1,71	0,26	0,30	1,70
Hrvatska	1,34	0,28	0,43	1,30
Makedonija	2,34	0,47	0,23	0,61
Slovenija	0,93	0,45	0,32	1,20
Srbija	1,67	0,38	0,37	0,74
Srbija bez pokrajina	1,71	0,37	0,36	0,66
Kosovo	2,72	0,34	0,18	1,13
Vojvodina	1,06	0,45	0,50	0,77

Izvor: Tab. 1

Nutricionisti ubrajaju meso u osnovnu hranu. Proizvodnja mesa postaje integralni dio nacionalne ekonomije, u koju ulaze i žitarice, mlijeko i njegove preradevine. Osim toga, uloga mesa u prehrani je doista važna, ali smatramo ne toliko koliko se to danas naglašava. Izdaci za meso odnose veliki dio u porodičnom budžetu, a odnosit će sve više i više. U seljačkoj porciji konzum ostalih kategorija živežnih namirnica u zavisnosti je o konzumu me-

$$A \pm B + D + E$$

sa. Općenito iskazujemo ova četiri odnosa: $\frac{C}{A \pm B + D + E}$. Konzum mesa

C

se veoma često u analizama prehrane odabire kao valorimetar ishrane. Ako bismo seljačku porciju prosuđivali prema jedinici konzuma mesa -kg u zavisnosti s ostalim namirnicama, onda je njemu najmanji prilog bio u žitaricama u Vojvodini, svega 2,12 kg, u Sloveniji 2,89 kg i Hrvatskoj 3,12 kg. Rekordan je utrošak žitarica uz meso bio ponovno na Kosovu 15,09 kg! Uz meso u porciji, nadalje, najmanji je bio prilog povrća u Vojvodini —2,0 kg, Hrvatskoj 2,3 kg i Srbiji 2,7 kg. Idući dalje, uz datu jedinicu mesa, najmanje će se pojesti voća kao desert u Hrvatskoj, 0,66 kg, Crnoj Gori 0,86 i Vojvodini 0,9 kg. Na Kosovu će to biti iznenađujući povoljni odnos od 1,91 kg voća. I na kraju, pri konzumu od 1 kg mesa najmanje će popiti mlijeka seljaci u Vojvodini, i to 1,56 kg, te Srbiji (bez pokrajina) 1,81 kg, a najviše na Kosovu 6,27 kg mlijeka. Ponavljaju se podaci koji ukazuju na nekoliko povoljnih odnosa u seljačkoj porciji na Kosovu. To se teško može objasniti s teorijom povećanja konzumne razine živežnih namirnica. Pojediniosti su u Tab. 4.

Tabela 4

KONZUM ŽIVEŽNIH NAMIRNICA U ZAVISNOSTI O KONZUMU MESA

Ø/ 1969—79 u kg

	Na svaki konzumirani kg mesa član seoskog kućanstva prosječno je konzumirao godišnje kg:			
	Žitarica	Povrća	Voća	Mlijeka
Jugoslavija	4,73	2,92	1,02	3,16
Bosna i Hercegovina	7,56	4,03	1,09	6,55
Crna Gora	5,68	3,33	0,86	5,67
Hrvatska	3,12	2,33	0,66	3,03
Makedonija	9,78	4,18	1,98	2,56
Slovenija	2,89	3,09	1,41	3,72
Srbija	4,55	2,71	1,03	2,01
Srbija bez pokrajina	4,72	2,75	1,02	1,81
Kosovo	15,09	5,55	1,91	6,27
Vojvodina	2,12	2,00	0,90	1,56

Tab.1.

D. Konzum živežnih namirnica u zavisnosti o konzumu mlijeka i mliječnih prerađevina

Mlijeko je sirovina i bazni element prehrane, a u većem broju slučajeva i pratilac različitih obroka hrane. Prirodno, individualno mlijeko sve se manje konzumira, osim na selu. Sve je rašireniji konzum mlijeka kao mješavine — industrijskog proizvoda, napose u gradovima. Tehnologija mlijeka usko se povezuje za povijest društva. Prijelaz od konzuma svježeg mlijeka na pasteurizirano, sterilizirano i konzervirano mlijeko dug je proces. Osobito su mliječne prerađevine vezane za različite industrijske tehnologije (maslac, sirevi, koncentrirano mlijeko, mlijeko u prahu, kazein i sl.) (10).

Seljačka porcija hrane na bazi mlijeka pokazuje značajne regionalne razlike. Na svaki konzumirani kg mlijeka najmanje će biti u seljačkim porcijama žitarica na više jugoslavenskih prostora: u Sloveniji 0,78 kg, C. Gori 1,0 kg i BiH 1,15 kg. Naprotiv, rekord će biti u Makedoniji sa 3,82 kg žitarica. Uz mlijeko najmanje će se pojesti povrća u Srbiji (bez pokrajina) i to 0,15 kg a najviše u više prostora: Vojvodina 1,29 kg, Srbija 1,35 kg i Makedonija 1,63 kg povrća.

Povezivanje mlijeka s konzumom povrća ne čini neku kulinarsku poslasticu, ali i ta je veza prisutna u seljačkoj porciji. No, pri konzumu 1 kg mlijeka najmanje se konzumiralo voća u C. Gori 0,15 kg, BiH 0,17 kg i Hrvatskoj 0,21 kg. Nešto je veši konzum bio u Srbiji (bez pokrajina) 0,56, Vojvodini 0,58 kg i Makedoniji 0,73 kg. Međutim, bolja je kombinacija konzuma mlijeka i mesa. Uz 1 kg mlijeka, najmanje se pojelo mesa u BiH — 0,15 kg, na Košovu 0,16 kg i Crnoj Gori 0,18 kg. Na drugoj strani konzuma našli su se seljaci u Vojvodini s konzumom mesa od 0,64 kg.

R Tab. 5 izložene su pojedinosti te zavisnosti.

U seljačkoj porciji nalaze se i živežne namirnice koje je moguće odmah i neposredno konzumirati, kao i one koje je valjalo povrgnuti prethodnoj obradi.

Tabela 5.

KONZUM ŽIVEŽNIH NAMIRNICA U ZAVISNOSTI O KONZUMU MLIJEKA I MLIJEČNIH PROIZVODA

Ø 1969—79 u kg

	Na svaki konzumirani kg (l) mlijeka i mliječnih proizvoda član seoskog kućanstva konzumirao je u prosjeku godišnje kg:			
	Žitarica	Povrća	Voća	Mlijeka
Jugoslavija	1,49	0,92	0,32	0,32
Bosna i Hercegovina	1,15	0,53	0,17	0,15
Crna Gora	1,00	0,59	0,15	0,18
Hrvatska	1,03	0,77	0,21	0,33
Makedonija	3,82	1,63	0,78	0,39
Slovenija	0,78	0,83	0,38	0,27
Srbija	2,25	1,35	0,51	0,50
Srbija bez pokrajina	2,60	0,15	0,56	0,55
Kosovo	2,40	0,88	0,31	0,16
Vojvodina	1,37	1,29	0,58	0,64

Izvor: Tab.1.

III NEPOSREDNI I ODLOŽENI KONZUM ŽIVEŽNIH NAMIRNICA (Mjerenje elastičnosti konzuma)

Mnogo je živežnih namirnica, napose poljoprivrednih proizvoda, koje se u seljačkim kućanstvima konzumiraju direktno, ali ima i takvih koje se konzumiraju indirektno, kao prerađevine. Mnoge takve se namirnice prethodno obrade u poluproizvode različitim industrijskim procedurama, kao što su mehaničke, kemijske, fizičko-kemijske i biološke. Njihov je konzum indirektan, odnosno odložen. Neke od tih metoda, kao konzerviranje hrane, na selu u nekim našim krajevima imaju dugu tradiciju. Prerade hrane u okviru seljačkog gospodarstva zahtijeva suženu industrijsku djelatnost (11). Danas se smatra da sve više prodiru u seljačka kućanstva i industrijske prerađevine hrane iz tzv. agroindustrijskog sektora. Najbolji je primjer kupovina kruha u gradu. Kakav je kvantitativan omjer između proizvoda koji su prerađeni kod kuće i onih koji su kupljeni vani, na žalost nemamo podataka. U posljednjih 10 godina pokazuje se da je seljačka kućanstva zapljusnuo val potrošnje svježije hrane. Ako je to zbog otkrića nužnih faktora rasta, kao što su to npr. vitamini, onda je ta pojava dobra. Ali, veoma velik dio prehrambenih proizvoda hrane, npr. kod žitarica, šećera, ulja i sl., moguć je u potrošnji za čovjeka tek nakon serije industrijskih postupaka. U seljačkim kućanstvima današnja prerada prehrambenih proizvoda veoma je raznolika. Kod jednih proizvoda valja održati svježinu na dulji rok; to je konzervacija. Kod drugih proizvoda treba doći do kompleksnijeg sastava, npr. maslac. Kod trećih treba stvoriti strogo definirane proizvode, npr. marmeladu, melasu itd. Stoljetna tradicija u tim poslovima ostavila je izrazita regionalna obilježja u Jugoslaviji.

U seljačkim kućanstvima živežne se namirnice sezonski konzumiraju, to će reći, neposredno, direktno (npr. voće, svježije povrće, svježije-individualno mlijeko i sl.), kako ono prirodno pristizje, ili posredno ili indirektno, u obliku prerađevina ili konzervirane hrane. Utjecaj sezone ovdje je smanjen (npr. suhomesnati proizvodi, proizvodi od mlijeka, tjestenina itd.). Što se veća količina prerađenih živežnih namirnica konzumira u seljačkim kućanstvima, to bi mogao biti znak naprednijeg kućanstva, s uravnoteženijom porcijom prehrane. Mi smo u Tab. 1 ukazali na postojeće prosječne odnose u zadnjih 10 godina između konzuma svježih i prerađenih živežnih namirnica. To je dođuš slika strukture. A što bi pokazala dinamika njihova trošenja? Prije svega, zanima nas pitanje: Za koliko bi postotaka porastao ili pao konzum svježih i prerađenih proizvoda u seljaka ako bismo im dali mogućnost da za 1% povećaju konzum ukupne količine živežne namirnice?

Ili drugim riječima, koja je elastičnost potražnje svježije, a koja je elastičnost prerađene hrane? Prema našim kategorijama proizvoda, na osnovi metoda elastičnosti dobili smo slijedeće koeficijente (Tab. 6):

— Pri mogućnosti povećanja konzuma ukupnih živežnih namirnica, kad je riječ o *žitaricama* (zajedno s prerađevinama) u povećanju za 1%, do najvećeg porasta elastičnosti potražnje za žitaricama došlo bi u Sloveniji — za 1,5%, a najmanje u Hrvatskoj, za svega 0,4%. Potražnja za prerađevinama od žitarica u većem bi dijelu Jugoslavije opala (ima čak i negativnih koeficijentata elastičnosti). Izuzetak su seljaci u Crnoj Gori, Vojvodini i Kosovu, gdje bi došlo do povećane elastičnosti potražnje tih prerađevina.

Jugoslavija	-0,6	1,3	1,3	0,2	0,7	-1,2	1,2	1,0	1,0
Bosna i Hercegovina	2,2	-2,9	2,1	-2,3	1,8	-7,6	0,5	2,0	1,1
Crna Gora	1,2	8,2	0,8	3,0	0,8	0,4	1,8	1,4	0,5
Hrvatska	0,4	-2,2	0,8	2,6	1,3	0,5	2,1	2,2	1,5
Makedonija	0,9	-3,7	3,0	-3,1	2,3	-0,03	2,8	-2,6	1,2
Slovenija	1,5	-1,3	1,0	0,5	0,9	0,04	1,5	-0,4	0,8
Srbija	1,2	-6,9	0,1	-2,4	1,1	-1,6	0,9	0,1	0,8
Srbija (bez pokrajina)	0,8	-3,8	1,5	-4,7	1,3	-3,2	0,04	1,6	0,7
Kosovo	1,0	1,3	1,0	0,9	1,1	0,3	1,6	-1,3	1,2
Vojvodina	0,9	3,1	0,8	0,1	1,7	-1,1	1,3	1,0	0,7

— Ako bi porastao konzum povrća za 1⁰/₀, najveći porast elastičnosti potražnje za svježim povrćem bio bi u seljaka u Makedoniji, i to za 3,0⁰/₀, u BiH za 2,1⁰/₀ i Srbiji (bez pokrajina) za 1,5⁰/₀. U Sloveniji i na Kosovu potražnja za svježim povrćem bila bi proporcionalna s ukupnom potražnjom (za 1,0⁰/₀). Potražnja za prerađevinama od povrća bilježi pad u svega četiri prostora u Jugoslaviji: Srbija (bez pokrajina) čak za -4,7⁰/₀, Makedonija za -3,1⁰/₀ i BiH za -2,3⁰/₀. U ostalim krajevima Jugoslavije ta bi potražnja bila u relativnom porastu, i to između 0,9⁰/₀ na Kosovu do 3,0⁰/₀ u Crnoj Gori.

— Pri prosječnom povećanju potražnje voća za 1⁰/₀, došlo bi do uvećanja elastičnosti potražnje svježeg voća u seljačkim obiteljima na cjelokupnom teritoriju Jugoslavije. Najviše u Makedoniji za 2,3⁰/₀, BiH za 1,8⁰/₀ i Vojvodini za 1,7⁰/₀. U ostalim dijelovima zemlje potražnja za svježim voćem proporcionalna je ukupnoj potražnji voća. Kod prerađevina od voća nema takve prostorne raspodjele. Pri povećanju ukupne potražnje voća i prerađevina za 1⁰/₀ u najvećem dijelu Jugoslavije došlo bi do pada elastičnosti potražnje za voćnim prerađevinama. U BiH ona bi iznosila -7,6⁰/₀, u Srbiji (bez pokrajina) 3,2⁰/₀, a u Vojvodini -1,1⁰/₀. U ostalim dijelovima Jugoslavije nešto je elastičnija potražnja za voćnim prerađevinama, kao npr. u Hrvatskoj 0,5⁰/₀, Crnoj Gori 0,4⁰/₀ i Kosovu 0,3⁰/₀.

— Pri prosječnom povećanju potražnje mesa i njegovih prerađevina za 1⁰/₀, u većem dijelu Jugoslavije došlo bi do snažnog reagiranja. U Makedonaca elastičnost potražnje za svježim mesom porasla bi za 2,8⁰/₀, u Crnoj Gori za 1,8⁰/₀, na Kosovu za 1,6⁰/₀ i Sloveniji za 1,5⁰/₀. Ostali dijelovi Jugoslavije imaju koeficijente s manjom elastičnošću potražnje za svježim mesom. Naprotiv, ti koeficijenti začuđuju tamo gdje je riječ o konzumu mesnih prerađevina, gdje su tradicionalno poznati suhomesnati proizvodi (npr. slavonski kulen, kraški i dalmatinski pršut, crnogorski pršut i sl.), jer pri povećanom konzumu mesa i prerađevina za 1⁰/₀ niža bi bila elastičnost potražnje za mesnim prerađevinama u Makedoniji za -2,6⁰/₀, u Kosovu za -1,3⁰/₀ i Sloveniji za -0,4⁰/₀. U ostalim dijelovima Jugoslavije koeficijenti elastičnosti su obrnuti. S ukupnom potražnjom za 1⁰/₀ i dalje bi rasla elastičnost potražnje za mesnim proizvodima kako slijedi: Hrvatska za 2,2⁰/₀, BiH za 2,0⁰/₀, Srbija za 1,6⁰/₀ i Vojvodina za 1,0⁰/₀.

— Kada bi se u seljačkim kućanstvima mogao povećati prosječni konzum mlijeka i prerađevina za 1⁰/₀, povećala bi se na cijelom jugoslavenskom teritoriju elastičnost potražnje svježeg mlijeka, i to proporcionalno ukupnoj potražnji, pa čak i nešto iznad nje. U Hrvatskoj bi koeficijent elastičnosti za svježim mlijekom bio 1,5⁰/₀, u Makedoniji i Kosovu za 1,2⁰/₀, te BiH za 1,1⁰/₀. Nešto manju elastičnost potražnje za svježim mlijekom pokazuje Srbija 0,8⁰/₀ i Vojvodina 0,7⁰/₀. Visoka je potražnja za mliječnim proizvodima u onim krajevima Jugoslavije gdje se ti proizvodi tradicionalno mnogo troše: Slovenija 5,4⁰/₀, Srbija 3,5⁰/₀, Hrvatska i Crna Gora 2,0⁰/₀ i Vojvodina 0,8⁰/₀. Kosovo je jedini izuzetak jer mu koeficijent elastičnosti iznosi -0,4⁰/₀.

Koeficijenti elastičnosti potražnje svježih ili prerađenih živežnih namirnica pokazuju da u Jugoslaviji nema područja gdje je pretežno raspoređen broj povoljnih koeficijenata elastičnosti i područja gdje to nije slučaj. Ne postoji jasno prostorno razgraničenje u tom primjeru, kao što je slučaj kada se govorilo o privredno razvijenim i manje razvijenim područjima Jugoslavije. Kod neposrednog i posrednog konzuma živežnih namirnica takvih prostornih razgraničenja nema za posljednjih 10 godina.

ZAKLJUČAK

I Razina konzuma živežnih namirnica iskazan u kg/član/godina ima granice spoznaje. Prema razini konzuma često se vrši dioba prostora na privredno razvijena i manje razvijena područja, jer u privredno bogatijim viša je razina konzuma i obrnuto. Homogenizaciju gospodarskog prostora moguće je postići podizanjem razine konzuma u zaostalijim prostorima. Iz prakse znamo da je takvo opredjeljenje dugotrajan proces, koji međutim pokazuje osrednje rezultate. Tko danas, npr, može reći sa sigurnošću kada će seljaci na Kosovu ili Crnoj Gori približiti razinu konzuma onoj u npr. Sloveniji? Osim toga, ovo rezoniranje (eliminiranje razlika) nosi u sebi propust, jer ne vodi računa o međuzavisnosti konzumnih dobara i odnosima koje takav konzum nosi u sebi, a takvi odnosi daju konzumnu fizionomiju seljačkim kućanstvima. Navike se sporo mijenjaju.

II Korisno bi bilo kombinirati podatke razine konzuma živežnih namirnica i dopunjavati ih s informacijama o konzumnim odnosima koji se stvaraju i podražavaju u seljačkim porcijama hrane. Sve odnose u numeričkoj formi izložili smo u Tab. 1—6 ove studije. U II poglavlju ove studije ukazali smo na raspršenost u prostoru parametara potrošnje po načelu ekstrema — minimalnih i maksimalnih podataka.

Da li bi nakon utvrđene dijagnoze bilo moguće seljačku porciju podvrgći korekturi, odnosno terapiji da bismo otklonili isticane nedostatke? Što bi sve valjalo poduzeti? Poslužimo se primjerom naše seljačke porcije koja se nalazi u privredno nezavijenom kraju Jugoslavije, a iskazana je na bazi žita-

$$B \pm C + D + E$$

rica (A). Tu smo porciju označili općim simbolima: $\frac{B \pm C + D + E}{A}$.

A

— Pretpostavimo da je prosječna razina konzuma žitarica (A) previsoka po ocjeni nutricionista i valja je smanjiti. Ako se propagiranjem smanji konzum žitarica, nastupit će konzumni šok od odnosa ostalih namirnica B, C, D i E, jer će se parametri svih konzumnih odnosa povećati u porciji. Teško je povjerovati da bi takva promjene seljaci mogli podržati i održati. Što bi tada ostalo od njihova tradicionalno seljačkog u porciji? Ništa. U prvoj zgori oni bi se vratili svojim ranijim odnosima. Prilaz promjenama u porciji pomoću količinskih promjena u valorimetru porcije (u nas se on nalazi u nazivniku formule) ne ohrabruje upravo zato jer bi to dovelo do integralnih promjena potrošnje.

— Umjesto integralnih korektura u prehranbenoj porciji, mogući je pristup preko parametara namirnica zavisnih od A, bilo jedne ili više njih; u našem slučaju preko brojnika u našoj formuli. Uz datu veličinu razine konzuma žitarica (A), želimo korigirati npr. porciju povrća (B). Pretpostavimo da je agrotehničkim mjerama moguće na tom teritoriju uvećati količine povrća u seljačkoj porciji. Tada će doći do izmjene konzumnog odnosa B/A, ali zato će svi ostali odnosi ostati nepromijenjeni u porciji. Kada se taj konzumni odnos ustali i usvoji (B/A), moglo bi se pribjeći daljoj korekturi drugog odnosa po izboru, a što je moguće postići agrotehničkim mjerama, npr. C/A ili D/A itd. redom. Ovom prilikom smo ukazali samo na dva tipa promjena koje idu za poboljšanjem odnosa u seljačkoj porciji. Moguće su i druge kombinacije.

III Odnos svježe hrane i njezinih prerađevina (količinski) i zavisnost o ukupnom konzumu ima svoje gospodarsko značenje. Tu se na nivou konzuma zrcala barem dvije težnje potražaća:

— Prva je težnja, kako u prehrani postići što veći konzum svježih namirnica (»polovica hrane sa grane«). Prema ovome, jedino svježa hrana je zdrava hrana. Dakle, izvorna i neposredna potrošnja dobara ima svoju prednost. Selo je takvo konzumno područje gdje će se najlakše ostvariti ta ideja. Koliko se god propagirala ta ideja, sezonsko snabdijevanje joj nameće granice, a to dovodi u pitanje ravnotežu hrane u seljačkim porcijama. Tehničkim putem (npr. škrinjama za duboko zamrzavanje) danas je moguće produljiti vijek upotrebe svježe hrane. Isto je to moguće učiniti njezinim uvozom. No, to ne može biti trajno rješenje. Svih vrsta živežnih namirnica u našoj zemlji ne može biti tijekom cijele godine.

— U drugoj težnji izbija prodor odloženog konzuma dobara. To je posljedica tehnološkog napretka koji prodire u sektor prehrane. No, ni tu nije samo pitanje produženja vijeka upotrebe živežnih namirnica i otklanjanja granica koje postavlja sezona, već naknadno obogaćenje pojedinih živežnih namirnica hranjivim sastojcima prema zahtjevu znanosti. Uzmimo samo primjer pitke vode koja u sebi sadrži više desetaka naknadnih sastojaka. U kućanstvu ta dobra znače i veću sigurnost u prehrani. Poslužimo se samo primjerom Švicarske, gdje svako kućanstvo mora osigurati zalihi hrane za 1 do 2 mjeseca kod kuće. Smatramo da se na temelju visine odloženog konzuma može mjeriti privredni napredak i konzumna neovisnost seljačkih gospodarstava. Štoviše, takva dobra ulaze u kućanstvo ili se nalaze u njemu, jer ih kućanstvo zna pripremiti. Ekonomičnije, bogatije i naprednije je ono kućanstvo u kojem su živežne namirnice raznovrsnije i ravnomjernije raspoređene u seljačkoj porciji. Osim toga količinu odložena konzuma u seljačkim kućanstvima predstavlja visina zaliha hrane, što je također znak bogatstva i sigurnosti. U siromaha nema zaliha hrane. S te točke gledišta, u nas nema uočljivih razgraničenja prema prostorima.

Na makro nivou našeg gospodarstva logično bi bilo da se krajevima u kojima se troši više kupljene prerađene hrane, ili gdje je odloženi konzum veći, mora instalirati veći broj radnih organizacija koje se bave preradom hrane. Zalažemo se da visoka razina odloženog konzuma živežnih namirnica bude jedan od kriterija za lokaciju takvih tvornica.

Na osnovi koeficijenta elastičnosti konzuma živežnih namirnica kod žitarica, prioritet u lokaciji takvih industrija imala bi konzumna područja Crne Gore, Kosova i Vojvodine; kod prerade povrća, područja Crne Gore, Hrvatske, Kosova i Vojvodine; kod prerade voća, Crna Gora, Kosovo i Hrvatska. Nadalje, kapacitete za preradu mesa pogodno bi bilo locirati u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Srbiji i Vojvodini. Što se tiče instaliranja kapaciteta za preradu mlijeka, uglavnom bi cjelokupno jugoslavensko područje odgovaralo instaliranju te prehrambene industrije.

LITERATURA

1. O kvantitativnim razlikama u prehrani seljaka u Sloveniji i na Kosovu vidi S. Pintarić, Evolution des comportements alimentaires et de la valeur nutritionnelle des aliments en Yougoslavie. In: Cahiers du CENECA, Paris 1981 — 1224, str. 3, Materijala Međunarodnog kongresa o poljoprivredi i prehrani.
2. Na to ukazuje dr Canet prilikom proučavanja radnika na plantažama kaučuka u Indokini, zatim postoje primjeri kod radnika u izgradnji panameričkog puta od Aljaske do Ognjene Zemlje.
In: M. CÉPEDE — M. LENGELLE. L'Economie de l'Alimentation. Q.s.-j.No. 639, Paris 1954, str. 101—103.
3. Tako na pr. prof. Malassis smatra da se početna istraživanja prehrambenih režima sastoje u utvrđenju godišnjeg nivoa konzuma po stanovniku glavnih kategorija živećnih namirnica. On ih obračunava i u dnevne kalorije te izdvaja one koje su životinjskog porijekla. On time u kvantitativnoj analizi dolazi do tipologije prehrambenih režima. Slično su uradili i stručnjaci FAO, dijeleći režime prehrane i njihove zone u devet grupa.
L. Malassis, Economie agroalimentaire, II dio, Paris, 1979, Puf., str. 56—57 i 63.
4. Prof. Mirilov i dr., Stanje i tendencije u ishrani stanovništva Jugoslavije. In: Hrana i ishrana, br. 7—10, str. 161—173, Beograd 1982.
5. Passet, kada govori o sastavu porcije, smatra da se stvarno ljudska prehrana ne može reducirati samo na pitanje kalorija, jer i sam sastav prehrambene porcije ima isto tako svoju važnost. Stoga on citira Ehrlicha, koji kaže da približno 100 kvintala žita treba utrošiti da se proizvede jedna tona stočnog mesa, što na svoj način može biti upotrebljeno da se proizvede 100 kg čovjekove tjelesne težine. Ako se spustimo na nivo čovjeka, na mjerilo lanca prehrane, to znači da će 10 puta više energije biti utrošeno ako se 100 kvintala žita upotrijebi za proizvodnju 1 tone stočnog mesa, negoli u slučaju da se ta količina direktno koristila za proizvodnju jedne tone čovjekove tjelesne težine. A to je ono što rade narodi nerazvijenih zemalja koji se tako prilagođuju instinktivno zakonima energetskih tokova. Odnos biomase biljoždera prema biomasi mesoždera uvijek je prema Dajozu blizak broju 10².
In: R. Passet, L'Economie et le vivant, Payot, Paris 1979, str. 182—183.
6. G. Ray, Les Industries de l'alimentation. Q.s.-j.Nr. 110, Paris 1948, str. 41—52.
7. M. Baumont, Le blé. Q.s.-j.No. 103, Paris 1967; o značenju žita u povijesti, te kulturi žita, str. 5—21.
8. J. Carles, L'alimentation par les plantes. Q.s.-j. N. 1558, Paris 1974, str. 9—56 i 98—121.
9. H. Roy, La viande. Q.s.-j. No. 374, Paris 1967; o komercijalizaciji mesa vidi napose str. 53—98.
10. A. Eck, Le lait et l'industrie laitière. Q.s.-j. No. 377, Paris 1967, str. 23—83, gdje se iznosi sedam suvremenih načina tretiranja mlijeka i njegovih prerađevina.
11. G. Ray, Les industries de l'alimentation. Q.s.-j. No. 110, Paris 1948, str. 11, 13—14 i 16.

Summary

NUTRIENT PORTIONS OF YUGOSLAV FARMERS

The author researches the consumption of food products in 3.3 million households of Yugoslav farmers, examining the consumption of the main categories of nutrients: cereals, vegetables, fruit, meat and milk over the period from 1969 to 1970.

In this study the author attempts to answer three questions which are directly related to the consumption of food and the constituents thereof:

1. What does the average consumption of the main categories of nutrients in farming households show?
2. What type of nutrient portions do the farmers have and what are their constituents?
3. What significance do the direct and the indirect consumption of food have for farmers?

In answering the last two questions, the author evaluates the nutrition consumed by the farmer population by analyzing the interdependence of the main categories of food products.

NEKI POKAZATELJI EFIKASNOSTI STUDIRANJA NA PRAVNOM FAKULTETU U RIJECI OD 1973/74 DO 1982/83 ŠK. GODINE

Dr JOSIPA ČAVAL, redovni profesor
Pravni fakultet u Rijeci

UDK 31:378.18(497.13)
Izvorni znanstveni članak
Ur. l. VII 1983.

Uz kretanje broja studenata (redovnih i studenata uz rad) čistih generacija u razdoblju 1973—1983. u ovom radu dani su osnovni pokazatelji efikasnosti studiranja na Pravnom fakultetu u Rijeci u prvom desetljeću njegova postojanja.

Uspješnost u studiju promatranih generacija praćena je preko ovih pokazatelja:

- napredovanje čistih generacija (postotak prijelaza u II, III i IV godinu studija) redovnih i izvanrednih studenata,
- broj diplomiranih (redovnih i izvanrednih studenata),
- udio diplomiranih redovnih studenata u normalnom roku (za oko 4 godine studija) iz čistih generacija,
- prosječno trajanje studija, relativne frekvencije i kumulativni niz za oba skupa (distribucije diplomiranih redovnih i izvanrednih studenata prema trajanju studija 1977—1982),
- udio polaganih od ukupnog broja prijavljenih ispita u 1982. za obje populacije (ukupno i po godinama studija),
- prosječne ocjene (medijani) za oba skupa (distribucije redovnih i izvanrednih studenata prema ocjenama na ispitima 1982) s apsolutnim i relativnim frekvencijama.

S obzirom na to da se na osnovi analizom dobivenih pokazatelja može dati povoljna ocjena o uspješnosti studiranja na Pravnom fakultetu u Rijeci u razdoblju 1973—1983. (osobito kod prvih generacija), navedeni su neki faktori koji su bili u pozitivnoj korelaciji s tim rezultatima.

Od ostalih obilježja, interesantnih za praćenje studentske populacije, ovdje je dana samo struktura po spolu, i to za ukupan broj studenata.

Uvodna napomena: U promatranom razdoblju (1973—1983) postojao je velik interes za studij na pravnim fakultetima u Jugoslaviji, pa i na Pravnom fakultetu u Rijeci. Broj zainteresiranih (osobito kod prvih osam generacija) bio je uvijek znatno veći od broja upisanih, tako da su se uspjeli upisati samo oni s najboljim uspjehom u srednjem obrazovanju i na klasifikacijskom ispitu. To je pozitivno djelovalo na uspjeh studiranja, iako ostali uvjeti nisu bili povoljni, zbog nedostatka prostora (do 1981) i pomanjkanja nastavnika (naročito u početnoj fazi).

Tabela 1. prikazuje kretanje broja studenata (redovnih i studenata uz rad) od prve do desete generacije.

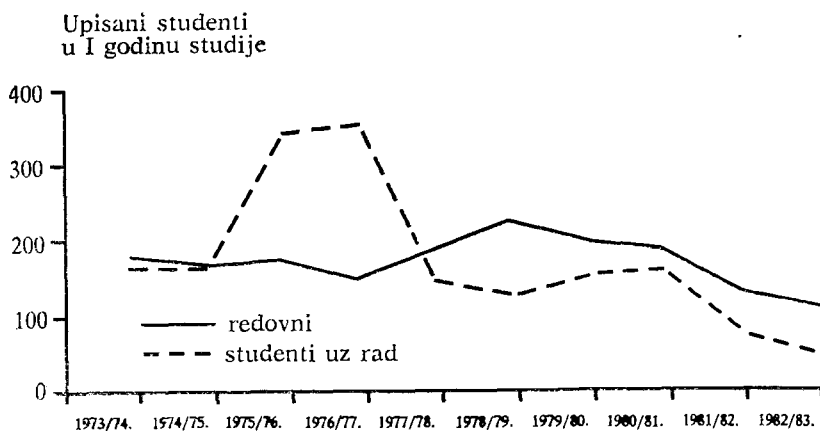
Tabela 1.

BROJ STUDENATA NA PRAVNOM FAKULTETU SVEUČILIŠTA U RIJECI
OD 1973/74. DO 1982/83. ŠK. G. (čiste generacije)

Školska godina	Broj studenata											
	I god.		II god.		III god.		IV god.		Ukupno		Sve- ukupno	
	R	I	R	I	R	I	R	I	R	I		
0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	
1973/74.	178	166	—	—	—	—	—	—	—	178	166	344
1974/75.	170	168	61	93	—	—	—	—	231	261	492	
1975/76.	174	339	129	68	44	20	—	—	347	427	774	
1976/77.	150	356	141	142	56	11	44	6	391	515	906	
1977/78.	189	146	133	139	109	29	52	9	483	323	806	
1978/79.	225	126	157	118	108	139	87	21	577	404	981	
1979/80.	200	150	165	49	139	25	88	37	592	261	853	
1980/81.	185	159	142	69	125	20	98	24	550	272	822	
1981/82.	132	79	82	72	117	50	101	14	432	215	647	
1982/83.	111	43	90	27	72	15	66	13	339	98	437	

R — redovni studenti, I — studenti uz rad («izvanredni»)

Izvor: evidencija studija

Grafikon 1.

Broj upisanih redovnih studenata i studenata uz rad na Pravnom fakultetu Sveučilišta u Rijeci (čiste generacije).

2.	1974/75.	100	75,9	32,9	30,6	100	40,5	6,5
3.	1975/76.	100	81,0	62,6	50,0	100	41,9	8,6
4.	1976/77.	100	88,7	72,0	58,7	100	39,0	39,0
5.	1977/78.	100	83,1	73,5	51,9	100	80,8	17,1
6.	1978/79.	100	73,3	55,6	44,9	100	38,9	15,9
7.	1979/80.	100	71,0	58,5	33,0	100	46,0	33,3
8.	1980/81.	100	44,3	38,9	—	100	45,3	9,4
9.	1981/82.	100	68,2	—	—	100	34,2	—
10.	1982/83.	100	—	—	—	100	—	—

Izvor: Podaci tabele 1. (kol. 1, 3, 5 i 7 za redovne studente, a kol. 2, 4, 6, i 8 za studente uz rad)

Prema ostalim godinama, broj studenata uz rad bio je izrazito velik 1975/76. i 1976/77. šk. g. jer tada nije bio ograničen upis izvanrednih studenata, a interes za studij prava bio je velik. Kod prvih osam generacija, broj redovnih studenata upisanih u prvu godinu studija varirao je od 150 do 225, a od 1981/82. šk. g. broj upisanih jako je smanjen (132, pa 111) u skladu s odlukom Skupštine Samoupravne interesne zajednice odgoja i usmjerenog obrazovanja u društvenim djelatnostima — Rijeka i općom tendencijom smanjivanja studenata na fakultetima društvenih znanosti u Jugoslaviji.

Postotak prijelaza kod redovnih studenata (od prve do devete čiste generacije) varirao je:

- od 34,3 do 88,7% prelaza u II godinu studija,
- od 24,7 do 73,5% prelaza u III godinu studija,
- od 24,7 do 58,7% prelaza u IV godinu studija.

Najbolje napredovanje imala je četvrta generacija, upisana 1976/77. šk. g., iz koje je od 150 upisanih redovnih studenata u II godinu prešlo 88,7%, u III godinu 72%, a u IV godinu 58,7% (ili 88 studenata).

Za studente uz rad (čistih generacija od 1973/74. do 1981/82. šk. g.) karakteristično je da oni sporije prelaze iz godine u godinu, a osobito u III i IV godinu studija. Postoci prijelaza varirali su:

- od 34,2 do 80,8% prelaza u II godinu studija (pretežno 40—56%),
- od 6,5 do 39,0% prelaza u III godinu studija (pretežno manje od 18%),
- od 3,6 do 16,4% prelaza u IV godinu studija.

Prvi studenti na Pravnom fakultetu u Rijeci diplomirali su 1977. godine. Broj diplomiranih studenata (redovnih i studenata uz rad) dan je u tabeli 3, a udio diplomiranih redovnih studenata u »normalnom roku« (za 4 godine) iz čistih generacija u tabeli 4.

Tabela 3.

**BROJ DIPLOMIRANIH STUDENATA NA PRAVNOM FAKULTETU
SVEUČILIŠTA U RIJECI**

Godina	Broj diplomiranih		
	Redovni	Izvanredni	Ukupno
0	1	2	3
1977.	35	1	36
1978.	40	7	47
1979.	67	16	83
1980.	106	16	122
1981.	91	29	120
1982.	54	54	108
1983.*	22	6	28
Ukupno	415	129	544

* Do 15. VI 1983.

Izvor: evidencija studija

Tabela 4.

ODNOS UPISANIH I DIPLOMIRANIH REDOVNIH STUDENATA NA PRAVNOM
FAKULTETU SVEUČILIŠTA U RIJECI
(iz čistih generacija)

Školska godina	Broj upisanih redovnih studenata	Broj diplomiranih 1977—1982. (do konca god.)	Udio diplomiranih za 4 godine studija (kol. 2/kol. 1x100)
0	1	2	3
1973/74.	178	35 u 1977.	19,7%
1974/75.	170	40 u 1978.	23,5%
1975/76.	174	65 u 1979.	37,4%
1976/77.	150	51 u 1980.	34,0%
1977/78.	189	36 u 1981.	19,1%
1978/79.*	225	— u 1982.	—%

Izvor: evidencija studija.

Praćenjem čistih generacija redovnih studenata primijećeno je da je najmanja efikasnost postignuta kod prve generacije, a najbolja kod treće i četvrte generacije, gdje udio diplomiranih u redovitom roku (za oko 4 godine) iznosi:

- 37,4% za čistu generaciju upisanu 1975/76. šk. g.
- 34,0% za čistu generaciju upisanu 1976/77. šk. g.

Tabela 5.

TRAJANJE STUDIJA DIPLOMIRANIH REDOVNIH STUDENATA NA PRAVNOM
FAKULTETU SVEUČILIŠTA U RIJECI
(1977—31. XII 1982)

Trajanje studija u godinama	Broj diplomiranih	Relativne frekvencije u %	Kumulativni niz »manje od« u %
0	1	2	3
3,5 — 4,0	93	22,5	22,5
4,0 — 4,5	123	29,7	52,2
4,5 — 5,0	112	27,0	79,2
5,0 — 5,5	32	7,7	86,9
5,5 — 6,0	31	7,5	94,4
6,0 — 6,5	10	2,4	96,8
6,5 — 7,0	7	1,7	98,5
7,0 — 7,5	2	0,5	99,0
7,5 — 8,0	4	1,0	100,0
Ukupno	414	100,0	

Izvor: evidencija studija

* U 1981/82. šk. godini studenti IV godine dobili su diplomski rad, pa nijedan student od 225 upisanih 1978/79. šk. g. nije diplomirao do konca 1982.

Od ukupnog broja diplomiranih (414) redovnih studenata u razdoblju 1977. do konca 1982, najviše (29,7%) diplomirali su za 4—4,5 godine, zatim (27%) za 4,5—5 godina.

S manje od 4,5 godine diplomiralo je 52,2% redovnih studenata, a s manje od 5 godina čak 79,2%, što znači da je više od 5 godina ktudij trajao kod 21% redovnih studenata Pravnog fakulteta u Rijeci.

Prosječno trajanje studija promatranih 414 redovnih studenata iznosilo je 4,602 god. (ili 4 godine i 7 mjeseci). Taj prosjek je reprezentativan, jer je koeficijent varijacije relativno mali ($V = 16,97\%$).

Tabela 6.

TRAJANJE STUDIJA DIPLOMIRANIH IZVANREDNIH STUDENATA
NA PRAVNOM FAKULTETU SVEUČILIŠTA U RIJECI
(1977—31. XII 1982)

Trajanje studija u godinama	Broj diplomiranih	Relativne frekvencije u %	Kumulativni niz »manje od« u %
0	1	2	3
3,5 — 4,0	20	19,8	19,8
4,0 — 4,5	4	4,0	23,8
4,5 — 5,0	29	28,7	52,5
5,0 — 5,5	9	8,9	61,4
5,5 — 6,0	20	19,8	81,2
6,0 — 6,5	6	5,9	87,1
6,5 — 7,0	11	10,9	98,0
7,0 — 8,0	2	2,0	100,0
Ukupno	101	100,0	

Izvor: evidencija studija

Iako je broj izvanrednih studenata (upisanih u I godinu studija — tabela 1. kol. 2) bio dosta velik kod prvih generacija, do konca 1982. uspio je diplomirati 101 izvanredni student. Od toga broja, 52,5% diplomiralo ih je za manje od 5 godina (tabela 6. kol. 3). Njihovo prosječno trajanja studija¹ duže je od redovnih studenata, a iznosilo je 5,136 god. (ili 5 godina i 1,6 mjeseci) s koeficijentom varijacije 19,45%, što pokazuje da je ta populacija manje homogena.

¹ Aritmetičke sredine: $\bar{X} = 4,602$ god. i $\bar{X} = 5,136$ god. za obje distribucije frekvencija (iz tabele 5 i tabele 6) izračunate su pomoću jednadžbe linearne transformacije $X_i = 4,25 + 0,5 d_i$.

Položeno 862 22,0 696 40,6 538 33,1 314 27,9 2410 28,8

* Za ukupan broj redovnih studenata (iz čistih generacija i ponovljeni upisi)
Izvor: evidencija studija

Tabela 8.

BROJ ISPITA IZVANREDNIH STUDENATA* PRAVNOG FAKULTETA SVEUČILIŠTA U RIJECI U 1982. G

Ispita	I god.		II god.		III god.		IV god.		Ukupno ispita	u A
	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%		
0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Prijavljeno	2313	100	1950	100	1789	100	1533	100	7585	100
Odustalo	840	36,3	811	41,6	771	43,1	491	32,0	2913	38,4
Nije pristupilo	625	27,0	356	18,3	330	18,5	230	15,0	1541	20,3
Polagano	848	36,7	783	40,2	688	38,4	812	53,0	3131	41,3
Nije položeno	465	20,1	441	22,6	428	23,9	543	35,4	1877	24,8
Položeno	383	16,6	342	17,5	260	14,5	269	17,6	1254	16,5

* Izvanredni studenti: studenti uz rad, studenti koji su promijenili status (iz redovnih prešli u izvanredne na ovaj Fakultet s drugih pravnih fakulteta ili viših upravnih škola)
Izvor: evidencija studija

Od ukupnog broja prijavljenih ispita, na svim ispitnim rokovima u 1982. god. (8379 ispita redovnih i 7585 ispita izvanrednih studenata), polagano je:

— 45,7% ispita kod redovnih studenata, od 34,5% (u I god.) do 59,3% (u II god.)

— 41,3% ispita kod izvanrednih studenata, od 36,7% (u I god.) do 53% (u IV god), a položeno je 28,8% ispita redovnih i 16,5% ispita izvanrednih studenata (u prosjeku za sve četiri godine studija u 1982. godini).

Udio pravovremeno odustalih je (u prosjeku) 33% kod redovnih studenata (od 29,4% do 35,7% po godinama studija) i 38,4% kod izvanrednih studenata (po godinama studija: od 32% do 43,1%). Osim toga, udio onih koji nisu pristupili ispitu također je velik (u prosjeku: 21,3% kod redovnih i 20,3% kod izvanrednih studenata), što pokazuje da je odnos studenata prema ispitima prilično ležeran. Taj broj je u »pozitivnoj« korelaciji s liberalizacijom režima studija, jer već nekoliko godina studenti mogu polagati ispite svaki mjesec, a u ispitnim rokovima koji traju 30 i više dana, i više puta (svakih 15 dana).

Mogućnost čestog polaganja ispita odrazila se na niži kvalitet znanja, jer su se studenti manje ozbiljno pripremali za ispit i manje su bili zainteresirani za nastavu, osobito u vrijeme ispitnih rokova.

Tabele 7. i 8. pokazuju i to da je udio nepoloženih ispita (kol. 11) kod redovnih (37,1%) i izvanrednih studenata (59,9%) u prosjeku velik, a postotak nepoloženih ispita (ocjena 1) za pojedine godine studija (kao i pozitivnih ocjena) dan je u tabelama 9. i 10.

Relativni brojevi (postoci) u tabelama 9. i 10. pokazuju da ispite bolje polažu redovni studenti, jer je niži postotak ocjena nedovoljan (37,1% prema 59,9% kod izvanrednih studenata), a viši postotak ocjena: dobar, vrlo dobar i odličan (kol. 10 u tabelama 9. i 10), s tim da je postotak položenih ispita s ocjenom odličan bio nizak 1982. god. i kod redovnih studenata (u prosjeku 3,7%, a po godinama studija: u I godini 5,8%, u II godini 3,1%, u III godini 2,4%, a u IV godini najniži — svega 1,5%)

Za obje populacije karakteristično je da je 1982. god. najviše ispita položeno s ocjenama dovoljan (2), i to: kod redovnih u prosjeku 27,2% a kod izvanrednih studenata 27,5% (od ukupnog broja polaganih ispita).

Prosječne ocjene² položenih ispita 1982. god. (izračunate iz podataka tabele 9. i 10. kol. 9) iznosile su:

— 2,71 (medijan) za redovne studente

— 2,23 (medijan) za izvanredne studente.

Te su ocjene niže od prosječnih ocjena (položenih ispita) prvih generacija ovoga Fakulteta (upisanih od 1973/74. do 1976/77. šk. g.), koje su bile u rasponu:

— od 3,01 do 3,11 kod redovnih studenata

— od 2,47 do 2,84 kod izvanrednih studenata.

Iako su prve generacije ovoga Fakulteta studirale u teškim uvjetima (pretežno zbog nedostatka prostora), njihovi rezultati u studiju bili su izrazito dobri — što su primijetili svi nastavnici Pravnog fakulteta u Rijeci. To je uglavnom posljedica ovih pozitivnih faktora: dobrog predznanja iz sred-

² O izračunavanju srednje vrijednosti (medijana) za numerički niz rangiranih obilježja (u ovom slučaju ocjena na ispitu) vidjeti: V. Serdar — I. Šošić, Uvod u statistiku, Školska knjiga, Zagreb 1981, str. 74—80.

Odličan (5)	78	5,8	32	3,1	21	2,4	9	1,5	140
Ukupno	1353	100	1016	100	867	100	594	100	3830

Izvor: evidencija studija

Tabela 10.

OCJENE NA ISPITIMA IZVANREDNIH STUDENATA PRAVNOG FAKULTETA SVEUČILIŠTA U RIJECI U 198

Ocjena na ispitu	I god.		II god.		III god.		IV god.		Ukupno ispita
	Broj ispita	%	Broj ispita	%	Broj ispita	%	Broj ispita	%	
0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Nedovoljan (1)	465	54,8	441	56,3	428	62,2	543	66,9	1877
Dovoljan (2)	251	29,6	244	31,2	175	25,4	191	23,5	861
Dobar (3)	101	11,9	73	9,3	72	10,5	67	8,3	313
Vrlo dobar (4)	27	3,2	17	2,2	13	1,9	11	1,4	68
Odličan (5)	4	0,5	8	1,0	—	0	—	0	12
Ukupno	848	100	783	100	688	100	812	100	3131

Izvor: evidencija studija

nje škole, izbora najboljih studenata iz velikog broja zainteresiranih za studij prava, kontinuiranog praćenja svih oblika nastave, aktivnog sudjelovanja u nastavi i sistematskog rada kod velikog broja studenata.

Doprinos uspješnom studiranju sa strane Fakulteta dan je u vidu velike brige za kvalitet nastave, tako da su od samog početka na Pravnom fakultetu u Rijeci predavali istaknuti nastavnici, pa čak i akademici s Pravnog fakulteta u Zagrebu i Pravnog fakulteta u Ljubljani. Dakle, pomanjkanje vlastitoga znanstveno-nastavnog kadra Fakultet je u početnoj fazi razvoja kompenzirao angažiranjem istaknutih profesora s drugih fakulteta.

Od ostalih obilježja interesantnih za praćenje studentske populacije, u ovom radu dana je samo struktura po spolu.

Tabela 11.

**BRJ STUDENATA* NA PRAVNOM FAKULTETU SVEUČILIŠTA U RIJECI
I STRUKTURA PO SPOLU**

Školska godina	Broj studenata		Udio ženskih u ‰
	Ukupno	Ženske	
0	1	2	3
1973/74.	178	86	48,3
1974/75.	503	283	56,3
1975/76.	822	457	55,6
1976/77.	1084	603	55,6
1977/78.	1073	659	61,4
1978/79.	1117	683	61,1
1979/80.	1140	670	58,8
1980/81.	1018	651	63,9
1981/82.	847	543	64,1

Izvor: Statistički godišnjak Zajednice općina Rijeka 1981, str. 482, i 1982, str. 510.

Udio ženskih dosta je visok na većini fakulteta društvenih nauka. Na Pravnom fakultetu u Rijeci udio ženskih bio je relativno velik (od 48,3 do 64,1‰) u razdoblju od 1973/74. do 1981/82. šk. godine.

* Ukupan broj: redovni i izvanredni studenti, ponovljeni upisi i prijelazi s drugih visokoškolskih ustanova, a za 1973/74. šk. god. dan je samo ukupan broj redovnih studenata

Summary

SOME INDEXES OD ACADEMIC EFFICIENCY AT THE LAW FACULTY OF THE UNIVERSITY OF RIJEKA DURING THE ACADEMIC YEARS, 1973/74 TO 1982/83

In addition to recording the number of students (full time and part time) of the net generations during the period 1973—1983, this paper presents basic indexes of the academic efficiency of the students inscribed at the Rijeka Law Faculty during the first decennium of its existence.

The academic success of the generations examined has been measured by the following indexes:

- advancement of net generations of full and part time students (percentage of advancement to the 2nd, 3rd and 4th years of study),
- number of graduates (full and part time students),
- proportion of full time students who have graduated within the normale time period (for a four years course of studies) from the net generations,
- average time to complete studies, relative frequency and cumulative progression for both groups (distribution of full and part time students who have graduated compared to the time of duration of studies 1977-1982,
- proportion of successfully completed examinations compared to the number of examinations which students of both groups have signed up for (total and by year of study),
- average grades for both groups (distribution of full and part time students compared to the examination grades in 1982) with absolute and relative frequencies.

On the basis of the indexes obtained in the analysis, the academic success at the Rijeka Law Faculty from 1973 to 1983 may be evaluated favorably (especially among the first generations). In view of this, several factors are listed whose correlation to these results was positive. Among the other characteristics which provide interesting indicators of the student population, the author mentions only the structure according to sex for the total number of students.

OSLOBOĐENJE I OTUĐENJE RADA U SUVREMENOM SVIJETU

DUŠKO SEKULIĆ, asistent
Pravni fakultet u Rijeci

UDK 335.5
Pregledni članak
Ur. 1. VII 1983.

Rad je esencija čovjeka i bitak koji ga nadilazi, jer je uvjet njegove egzistencije. On je uzajamno prožimanje čovjeka i prirode, priroda kao bitak prodiru u čovjeka, čovjekova bit prodiru u prirodu. Taj tok je narušilo klasno društvo i čovjekov rad prestaje biti slobodan rad. Što čovjek u klasnom društvu (rob, kmet, najamni radnik) više proizvodi, to manje ima, što stvara više vrijednosti, to je bezvrijedniji, što je njegov rad moćniji, to radnik biva nemoćniji, što je rad duhovno bogatiji, proleterijat postaje siromašniji. To je totalno otuđenje — to je ropstvo.

Oslobođenje rada je moguće dokidanjem klasnog društva i eksploatacije ljudskog rada. Socijalistička revolucija je pretpostavka tog historijskog procesa, a samoupravni socijalizam prvi oblik oslobođenja rada, primarno na ekonomskom planu.

Slobodan rad je prva čovjekova životna potreba, a ne prodaja svoje suštine za proleterску reprodukciju kao najnedostatniju poziciju čovjeka.

UVOD

Hegel je prvi preuzeo ideju otuđenja iz kršćanske filozofije. Otuđenje ili alijenacija danas se upotrebljava kao pojam u društvenim znanostima i u svakodnevnom govoru intelektualaca i političara.

Za Marxa je otuđenje polivalentan pojam koji podrazumijeva postojanje eksploatacije, dominacije, i ima svoj korijen u otuđenju rada, odnosno u otuđenju radničke klase od sredstava za proizvodnju, uvjeta i proizvoda rada radnika. Marx je razvio svoj pojam otuđenja (kritizirajući Hegela) u svojim ranim radovima, naročito u »Filozofsko-ekonomskim rukopisima« i »Kapitalu«.

Pojmu otuđenja Marx je dao dijalektičko-materijalistički smisao, oslobodivši ga mističkih i jednostranih tumačenja. On je problem otuđenja sagledao u svim oblastima čovjekova praktičnog života: od materijalno-proizvodnog do duhovnog svaralaštva.

Marx je došao do egzatnog zaključka da se čovjek otuđuje u konkretnom društvu, tj. u društvu otuđenog rada razjedanog klasnim borbama. Marxovo shvaćanje otuđenja okrenuto je ponajprije generičkoj suštini čovjeka. Stoga otuđenje promišlja u najširem smislu kao stanje u kojem se čovjek ne osvaruje i reproducira kao svjesno slobodno i svestrano biće prakse jer nje-

govi materijalni i duhovni proizvodi ne pripadaju njemu i od njega se »oslobođaju« u slijepu otuđenu silu koja ga podjarmljuje.

Oblici otuđenja javljaju se u svim oblastima čovjekova života, imaju svoj korijen u društveno-ekonomskoj oblasti u otuđenom radu.

Čovjekova otuđenost u proizvodnoj oblasti osnova je ostalim oblicima otuđenja u drugim ljudskim djelatnostima, a naročito u politici, pravu, ideologiji, religiji itd.

U različitim oblastima društvenog života kao posljedica otuđenja nastaju razne društvene tvorevine koje, otuđene od čovjeka, vladaju njime i potčinjavaju ga. To se najjasnije vidi u klasnim političkim institucijama koje se, mada su njegova sopstvena tvorevina, osamostaljuju i vladaju njime.

Takva svestrana i povijesna analiza suštine i procesa otuđenja omogućila je Marxu sagledavanje materijalnih pretpostavki te kategorije i ukazivanje na procese oslobođenja čovjeka.

Značaj marksističke teorije otuđenja sastoji se u Marxovu fundiranju teorije revolucije kao instrumenta čovjekova oslobođenja i humanizacije društvene stvarnosti.

Poimanje tih problema u toku Marxove intelektualne evolucije mijenjalo se, ali oni su ostali zajednički ne samo za sve faze njegova razvitka nego su i suštinski problem svih tih faza.

Vrijednost teorije otuđenja sadržana je i u činjenici što ona sadrži pitanja čovjeka kao generičkog bića, njegova opredmećivanja i prisvajanja vizije humanizma i smisla povijesti s totalnim čovjekom.

Originalnost koju je primijenio u njihovu tretiranju te dubina njegove misli daju teoriji još veće značenje.

Marxova teorija otuđenja ima veliko značenje, mada nije dugo vremena bila priznavana od strane dogmatskih marksista u vrijeme staljinizma.

Tako je ignoriranje marksističke teorije otuđenja vidljivo u svjetskim edicijama kao što su »Filozofski riječnik« i »Filozofska enciklopedija«, koje ne govore o teoriji otuđenja.¹

To ignoriranje marksističke teorije otuđenja ponovilo se i prilikom novog objavljivanja cjelokupnih djela Marxa i Engelsa (sovjetsko izdanje) izostavljanjem tekstova o teoriji otuđenja.²

1. VIDOVI OTUĐENJA ČOVJEKA

Otuđenje čovjeka ne znači samo njegovo otuđenje od nečega što mu je spoljašnje, već i od nečega što ga konstituira, što mu je svojstveno. Otuđenje čovjeka ne znači otuđenje nečeg što za njega nije suštinsko, otuđenje čovjeka znači otuđenje njegovih suštinskih određenosti, tj. njegove ljudske suštine.³

Najzad, otuđenje čovjeka znači njegovo otuđenje od njegove generičke prirode na individualnom planu i njegove društvene suštine na planu njegovih odnosa s drugim ljudima, tj. na planu zajednice. Otuđenje čovjeka od

¹ Kratki filozofski riječnik (Rozental Judin), II dopunjeno izdanje, Politizdat pri CK VKB (b), Moskva 1948; Velika sovjetska enciklopedija, svezak 43 GIZ, Moskva 1939, V. C. L. sv. 31, str. 47, II izdanje, Moskva, 1955. godine.

² K. Marx — F. Engels, Djela, Sv. 31, Moskva 1955, II izdanje, str. 447.

³ K. Marx — F. Engels, Rani radovi, Kultura, Zagreb 1953, str. 199—201.

rada kao njegova generičkog bića jest suštinsko otuđenje i osnova svih drugih oblika otuđenja.⁴

Polazeći od tih činjenica, Marx je analizirao otuđenje rada i učinio ga centralnom temom svojih istraživanja. To je, zapravo, analiza koju je on po suštini i načinu eksplicirao kao novu teoriju i ključ za razumijevanje čovjeka i njegove historije.

1.1. OTUĐENJE RADA — IZVOR SVAKOG OTUĐENJA

Otuđenje rada izražava se u dva osnovna vida:

1. kao otuđenje u aktu proizvodnje
2. kao otuđenje u proizvodu čovjekova rada.⁵

U prvom slučaju riječ je o odnosu prema svojoj vlastitoj djelatnosti, a u drugom o odnosu radnika prema proizvodu svoje djelatnosti, prema proizvodu svoga rada.

Ta se dva oblika međusobno uvjetuju: otuđenje u aktu proizvodnje nužno ima za rezultat otuđenje proizvoda rada i otuđenje proizvoda koji proizlazi iz otuđenja procesa rada. Otuđenje rada radnika u procesu njegova rada jest njegovo samootuđenje.

Otuđenje radnikova proizvoda pojavljuje se na površini društvenih odnosa kao otuđenje stvari, koje je također samootuđenje od njegova generičkog bića.⁶

»Samootuđenje čovjeka predstavlja otuđenje u užem smislu, otuđenje proizvoda rada je otuđenje u širem smislu. Samootuđenje je polazna točka i osnova otuđenja stvari, drugačije rečeno, otuđenje u širem smislu riječi. Kako bi se radnik mogao tu suprotstaviti proizvodu svoje djelatnosti, ako se u procesu same proizvodnje sam nije otudio: proizvod je samo rezime djelatnosti i proizvodnje. Ako se proizvod rada otuđuje, onda sama proizvodnja mora biti djelatno otuđenje, otuđenje djelatnosti, djelatnost otuđenja. U otuđenju predmeta rada rezimira se samo otuđenje, otuđenje u samoj djelatnosti rada«.

Nadalje, otuđenje u procesu rada znači dualizamčnosti i djelatnosti — djelatnost nije neposredan izraz subjektiviteta, a subjektivitet nije postavljen neposredno kao djelatnost.⁷

Otuđenje rada je negacija subjektiviteta i neposrednosti čovjeka. To je djelatnost kojom se čovjek ne afirmira, već negira. Otušeni rad znači da je djelatnost izgubila karakter samodjelatnosti: umjesto da bude samodjelatnost, rad je postao djelatnost za drugoga, umjesto da bude neposredno samopotvrđivanje, on postaje gubitak čovjeka.

Otušeni rad gubi dobrovoljan karakter i svoju neposrednu svrsishodnost. Umjesto da bude svrhom zadovoljenja čovjekovih potreba, djelatnosti i njegova samopotvrđivanja, on postaje sredstvo za posjedovanje proizvoda drugih ljudi.

To znači da je cilj izvan rada, a djelatnost se svodi na neke ciljeve izvan čovjeka i njegova stvaralačkog čina.

⁴ Isto.

⁵ Isto.

⁶ Isto.

⁷ Isto, str. 200.

Svakako da takav rad ne može biti ljudska potreba, on je samo sredstvo zadovoljavanja fizičkih čovjekovih potreba. To je nanualni rad i spoljašnja prinuda.

U čemu je bit manualnog rada, pita se Marx i odgovara: »Prvo, da je rad radniku spoljašnji rad, tj. da ne pripada njegovoj suštini, da se on stoga u svom radu ne potvrđuje nego poriče, da se ne osjeća sretnim nego nesretnim, da ne razvija slobodnu prirodu i upropaštava svoj duh.«⁸

Kada ne radi, radnik je kod kuće, a kad radi, nije kod kuće, stoga njegov rad nije dobrovoljan nego prisilan.

»Otuđeni rad je apstraktna djelatnost, u otuđenom radu čovjek nije proizvođač, tj. stvaralac, nego radnik«.

Otuđeni rad je onaj koji prestaje da proizvodi upotrebnu vrijednost, tj. proizvode namijenjene neposrednom zadovoljavanju ljudskih potreba. Otuđeni rad je obezvređivanje radnika, opredmećenje, gubitak predmeta i porobljavanje radnika, prisvajanje, otuđenje predmeta i samootuđenje radnika. U otuđenom radu čovjek postaje predmet tuđe potrebe, što znači da otuđeni rad predstavlja postojanje čovjeka kao običnog predmeta, s jedne strane, i podređivanja čovjeka predmetu, s druge strane.

Te dvije stvari uzajamno se uvjetuju, čovjek može da bude potčinjen otuđenom predmetu upravo zato što je on sveden na nivo običnog predmeta. »Dakle, ukoliko radnik pomoću svoga rada više prisvaja spoljašnji svijet, čulnu prirodu, utoliko više uzima sebi životna sredstva na dve strane, prvo, tako da čulni svijet prestaje sve više da bude predmet koji pripada njegovom radu, životno sredstvo njegovog rada: drugo, da on sve više prestaje da bude životno sredstvo u neposrednom smislu, sredstvo za fizičko uzdržavanje radnika«.⁹

»Kako se vidi iz navedene jedne i druge strane radnik postaje rob svoga predmeta, prvo, što dobija predmet rada, tj. što dobija rad i, drugo, što dobija sredstva za izdržavanje.

Prvo, dobija da bi mogao postojati kao radnik i, drugo, da bi mogao postojati kao fizički subjekt«.¹⁰

Takvo lišavanje radnika ima za rezultat inverziju njegova generičnog života, te inverziju ljudskih vrijednosti. Lišavanje prirode i sredstava za opstanak praćeno je deformacijom njegove vlastite prirode.

2. OTUĐENJE RADA KAO OTUĐENJE ČOVJEKA OD ČOVJEKA

Kao što otuđenje procesa rada izaziva otuđenje proizvoda rada, otuđenje generičkog bića izaziva otuđenje čovjeka od čovjeka.

»Neposredna posljedica toga što je čovjek otuđen proizvodu svoga rada, svojoj životnoj djelatnosti, svom generičkom biću, jeste otuđenje čovjeka od čovjeka«.¹¹

Iz toga podvajanja javlja se sukob čovjeka sa samim sobom, sukob koji je u ovom ili onom stupnju svojstven svim ljudima u uvjetima otuđenja. To

⁸ Isto.

⁹ Isto, str. 198.

¹⁰ Isto, str. 198—199.

¹¹ Isto, str. 202—204.

otuđenje čovjeka i sukob čovjeka sa samim sobom stvara, također, osnovu za otuđenje čovjeka od drugih ljudi.

»Ako se čovjek sam sebi suprotstavlja onda se njemu suprotstavlja drugi čovjek«. ¹²

»Ono što važi za odnos čovjeka prema njegovom radu, prema proizvodu njegovog rada i prema njemu samom, to vrijedi za odnos čovjeka prema drugom čovjeku, kao prema radu i predmetu rada drugog čovjeka«. ¹³

Stoga, suprotstavljanje čovjeka samom sebi i drugim ljudima djeluje simultano.

Otuđenje čovjeka od čovjeka nije otuđenje jednog čovjeka od drugog, nego je to otuđenje obojice u odnosu na svoju ljudsku suštinu.

Odnos čovjeka je posredovan njegovim ponašanjem u jedan određeni odnos prema samom sebi.

Stoga, otuđenje čovjekova generičkog bića znači da je čovjek otuđen od drugog, s jedne strane, a oba od svoje ljudske suštine, s druge strane.

»Uopće, stav da je čovjeku otuđeno njegovo generičko biće, znači da je jedan čovjek otuđen drugom kao što je i svaki od njih otuđen ljudskom biću«. ¹⁴

3. INDIVIDUALNE I DRUŠTVENE POSLJEDICE OTUĐENJA RADA

Otuđeni rad ima mnogobrojne posljedice i na ličnom i na društvenom planu.

Otuđenje rada uzrokuje dezintegraciju individualne suštine koja se ogleda u dualizmu individualnog i generičkog čovjekova života, u suprotstavljanju naturalističkih i humanističkih oblika ljudskog postojanja, u suprotstavljanju intelektualnog, emocionalnog i čulnog čovjekova života.

Otuđeni rad izaziva, također, depersonalizaciju čovjeka, jer rad koji obavlja postaje mu indiferentan i dosadan.

Čovjek koji ga obavlja teži da ga vrši bez ličnog učešća, na mehanički način. Čovjek se izolira od rada umjesto da bude njegovo samoostvarenje kroz neposredno i lično učešće, on postaje čovjekovo osiromašenje.

Otuđenje rada izaziva i degradaciju individuuma. Ta degradacija izražava se u tome što se čovjekov generički život preobražava u sredstvo njegova individualnog života, s jedne strane, i sredstvo fizičkog postojanja, s druge strane.

Degradacija se sastoji i u tome što se čovjek u uvjetima otuđenog rada osjeća djelatan samo u svojim životinjskim funkcijama, jelu, piću i reprodukciji. A u svojim ljudskim funkcijama osjeća se samo kao životinja.

»Životinjsko postaje ljudsko, a ljudsko postaje životinjsko«. ¹⁵

Degradacija postaje potpuna, jer je bitna razlika između čovjeka i životinje potpuno izbrisana. Svakako da otuđenje rada kao otuđenje čovjekova generičkog bića ima za rezultat dehumanizaciju čovjeka, jer čovjek ne samo što se odvajava od drugih ljudi nego se i desocijalizira.

¹² Isto.

¹³ Isto, str. 204.

¹⁴ Isto.

¹⁵ Isto, str. 211.

3.3. POTVRĐIVANJE ČOVJEKA

Potvrđivanje individuuma, ovakvog, depresivnog čovjeka, izražava se na nehuman način, jer njegova ljudska suština više ne pripada.

Ako čovjek nije čovječan, ni njegovo ispoljavanje bića ne može da bude čovječno. Na ekonomskom planu otuđeni rad ima za posljedicu osiromašenje radnika i bogaćenje neradnika, što je jasno samo po sebi, jer otuđena djelatnost jest djelatnost za drugog.

»Ovaj drugi se u početku javlja kao spoljna sila, kao bog, ali se konačno shvatilo da to u osnovi nije nitko drugi nego sam čovjek.«¹⁶

Ako je proizvod rada tuđ, ako se meni suprotstavlja kao tuđa sila, kome onda pripada? »Ako moja vlastita djelatnost ne pripada meni, ako je ona iznuđena djelatnost, kome onda pripada?

Nekom drugom biću, a ne meni.

Tko je to biće? Bogovi?«¹⁷

Sasvim sigurno znamo da bogovi nisu bili nikada gospodari, isto tako ni priroda. Tuđe biće, kome pripada? Rad i proizvod rada, u čijoj se službi nalaze? Rad za čije uživanje postoji proizvod rada? To može biti samo sam čovjek.

Proizvod rada jest rad koji je fiksiran u jednod predmetu, a to je opredmećenje rada. Osiromašenje radnika i bogaćenje neradnika izraz su jedne te iste stvari. Otuđenje rada, postvarenje rada jeste njegovo opredmećenje. To ostvarenje rada pojavljuje se u političko-ekonomskom stanju kao obezličavanje radnika, opredmećenje kao gubitak i ropstvo predmeta, prisvajanje kao otuđenje.

Otuđeni rad lišava radnika njegova personaliteta i svodi ga na nivo obične robe.¹⁸

To osiromašenje srazmjerno je povećanju proizvodnje. Radnik postaje utoliko siromašniji ukoliko proizvodi više bogatstava, ukoliko njegova proizvodnja dobiva na moći i opsegu. Radnik postaje utoliko jeftinija roba ukoliko stvara više roba. Rad ne proizvodi samo robe, on proizvodi sebe samog i radnika kao robu, i to u tom srazmjeru u kojem uopće i proizvodi robe.

Osiromašenje radnika je dvostruko: ekonomsko i ljudsko. Jedno odgvara drugom i oba se uzajamno dopunjuju. Ako je osiromašenje rada ekonomska posljedica otuđenja rada, vladavina radnika nad radnikom socijalna je posljedica, to je služenje radnika neradniku.¹⁹

Tako otuđenje rada i proizvoda rada preobražava društvene odnose u odnose vladavine i podređivanja.

Društveni odnosi postaju antagonistički, a društveni antagonizam počiva na ekonomskom podjarmljivanju.

S osiromašenjem radnika, otuđeni rad ima za posljedicu privilegiju nerada za neradnike, privilegiju koja je vezana za prisvajanje proizvoda drugih. Privilegija nerada koju imaju neradnici javlja se kao kazna za radnike.

¹⁶ K. Marx, *Filozofsko-politički spisi*, Liber, Zagreb 1979, str. 374.

¹⁷ D. Leković, *Marksistička teorija otuđenja*, Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd 1968, str. 157.

¹⁸ Isto.

¹⁹ K. Marx, *Filozofsko-politički spisi*, Liber, Zagreb 1979, str. 367.

»Kad se radnik prema svojoj vlastitoj djelatnosti odnosi kao neslobodnoj djelatnosti; onda se prema njoj odnosi kao prema djelatnosti koja je u službi, pod vlašću, prisilom i jarmom drugog čovjeka«. ²⁰

4. OSLOBOĐENJE ČOVJEKA I OSLOBADANJE RADA

4.1. Oslobođenje čovjeka prema marksizmu uvijek je relativno, ali se i relativnom emancipacijom može otpočeti proces potpunog oslobađanja svakog pojedinca.

Zato njihov zahtjev ide k oslobađanju radničke klase, preko koje bi nastala potpuna realizacija oslobođenja čovjeka i društva, što bi činilo realan i ostvarljiv revolucionarni put.

Oslobođenjem radničke klase stvara se realan put do ukidanja svih klasnih razlika i do stvaranja jednakih mogućnosti za razvoj svakog čovjeka. Prema tome, postoji uvjetovanost, tj. oslobođenje pojedinca i društva je međusobno povezano. Stoga su Marx i Engels u »Manifestu Komunističke partije« formuliраli gledište: »Slobodni razvitak svakog pojedinca uslov je slobodnog razvitka za sve«. ²¹

Društvo se ne može osloboditi ako pojedinci ostanu porobljeni. Slobode pojedinaca mogu da ostanu samo pravne formulacije ukoliko se ne realiziraju potrebni društveni uvjeti.

Takvi uvjeti treba da nastaju po teoriji klasika marksizma u socijalizmu i u komunizmu.

Oslobođenje čovjeka ne bi bilo potpuno ako ono ne obuhvati i proces unutrašnjeg oslobođenja od ukorijenjenih formi otuđenja, od starih shvaćanja, navika i predrasuda koji mogu biti kočnica punom razvitku ličnosti.

Da bi se čovjek oslobodio, moraju da budu ispunjeni svi uvjeti, kako vanjski tako i unutarnji, u tom slučaju čovjek bi maksimalno razvio svoje sposobnosti i realizirao svoje stvaralačke snage.

4.2. Oslobođenje rada ili emancipacija rada jedan je od osnovnih problema socijalističke, a napose marksističke teorije.

To je parola socijalističkog pokreta, koji na sažet i simboličan način iskazuje njegov konačan cilj.

Problem čovjekove slobode, a osobito čovjekova oslobođenja kao jedan od bitnih filozofskih problema, zauzeo je naročito mjesto u novijoj građanskoj filozofiji, naročito u XVIII i IX stoljeću.

Mnogi socijalisti, polazeći od dostignuća društvene misli svoga doba, a u skladu sa svojim pogledom na svijet i povijest, bavili su se općim problemom oslobođenja čovjeka. Marx je oslobođenje čovjeka formulirao kao problem vraćanja čovjeka njegovoj generičnoj suštini. ²²

Kao jedini put oslobođenja čovjeka u kapitalističkom društvu Marx je vidio u oslobođenju rada, odnosno u oslobođenju radničke klase od njenog najamnog položaja, eksploatacije u ekonomskom i političkom smislu i otuđenju čovjeka od njegove suštine u svim sferama ljudske djelatnosti.

²⁰ A. Dragičević, *Hrestomatija političke ekonomije*, Školska knjiga, Zagreb 1979, str. 396.

²¹ K. Marx i F. Engels, *Manifest komunističke partije*, Naprijed, Zagreb 1973, str. 35.

²² K. Marx, *Filozofsko-politički spisi*, Zagreb 1979, str. 372.

Sam izraz oslobođenje rada klasici su marksizma kritizirali, ističući da je radu kapitalizmu slobodan da se prodaje i kupuje kao roba, pa su smatrali da je ispravnije govoriti o oslobođenju radničke klase.

»Marx govori o ekonomskom oslobođenju rada, zbog toga i danas, ima diskusija o ispravnosti, odnosno značenju jednog i drugog termina.«²³

Međutim, budući da je u njemačkoj literaturi socijalističke orijentacije izraz rad sinonim za radničku klasu nasuprot kapitalu kao sinonim klase kapitalizma i klasnih produkcionih odnosa, uobičajeni se izraz oslobođenje rada može uzeti kao revolucionarni program radničkog i socijalističkog pokreta. Takvo je razmišljanje prihvatila i I marksistička grupa u SSSR-u 1929. god. (Plehanovljeva grupa) jer je »oslobođenje rada« uzela kao svoj suštinski cilj.

4.3. Marx je oslobođenje čovjeka postavio kao konkretno povijesni problem, tražeći opće pretpostavke tog oslobođenja, kao i oblik društva u kojem će sloboda svakog pojedinca biti oblik slobode za sve.

»Marx je u 'Kritici Hegelove filozofije državnog prava' istakao kao pozitivno što je Hegel izvršio odvajanje građanskog društva od političkog društva, a u isto vrijeme kritikujući Hegela on se zadovoljio prividnim rješenjem ovog problema, također, je kritikovao i mladohegelijance koji su problem emancipacije posmatrali kao problem političke emancipacije.«²⁴

Povijesnu misiju oslobođenja čovjeka Marx je vidio u radničkoj klasi: »Zbog svoje povijesne uloge radnička klasa, koja pati i čija bijeda predstavlja krajnji izraz društvene bijede, ne može da oslobodi sebe i da u isto vrijeme ne oslobodi cijelo društvo od eksploatacije.«²⁵

Prethodno to nije činila nijedna klasa, sve su one osvajale vlast za sebe, težile su da nametnu svoj način prisvajanja. Proleterer mogu osvojiti društvene proizvodne snage samo ako ukinu svoj vlastiti način prisvajanja, a time cjelokupni dosadašnji način prisvajanja.

Oslobođenje rada nije lokalni ili nacionalni nego socijalni problem a on obuhvaća sve zemlje u kojima postoji moderno društvo.

Marx i Engels su smatrali da se ne može postići socijalno oslobođenje ako nije izvršeno političko oslobođenje, jer ekonomski vladajuća klasa svoj položaj održava političkim sredstvima, pa je osvajanje političke vlasti postalo pretpostavkom za socijalno oslobođenje radničke klase.

Potrebna su dva uvjeta da radnička klasa (proletarijat) može postati nosilac ukidanja klasnog društva; prvi je klasna svijest, a drugi da proletarijat mora imati svoju političku partiju.

Tamo gdje to nije uvaženo, socijalistička revolucija stagnira na tronu političke vlasti.

Politička partija proletarijata ne može zamijeniti radničku klasu u procesu samooslobođanja. Tamo gdje se to nije uvažavalo došlo je do birokratiziranja partije i cjelokupne društvene strukture, a radnička klasa je i dalje objekt najamnih proizvodnih odnosa.

²³ M. Pečujlić i dr. Misao suvremene epohe, tom I, Novinsko-izdavačka ustanova, Službeni list SFRJ, Beograd 1976, str. 30.

²⁴ K. Marx, Kritika Gotskog programa, Naprijed, Zagreb 1973, str. 103.

²⁵ Isto, str. 104—105.

4.4. EKONOMSKE PRETPOSTAVKE OSLOBOĐENJA RADA

U društvenoj svojini kao ideji i asocijaciji proizvođača, kao principu raspodjele prema radu, sadržani su osnovni principi klasika na kojima nastavljači njihove misli mogu izgraditi odgovarajuću cjelovitu i konzistentnu teorijsku i praktičnu orijentaciju oslobađanja rada.

U isto vrijeme, funkciju socijalističke države u upravljanju proizvodnjom i raspodjelom bar u njenoj početnoj fazi neki teoretičari državnog socijalizma devijentno su postavili kao permanentnu zakonitost socijalističkog razvitka, što nije točno i čini reviziju Marxove teorije.

Kasnije su u socijalističkom, sindikalističkom i sličnim pokretima iznijete ove ideje: da državno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju, kao i upravljanje proizvodnjom i raspodjelom od strane države, ne oslobađa radničku klasu od najamnog položaja.

Državno upravljanje potrebno je zamijeniti samoupravljanjem proizvođača u ukupnoj društvenoj reprodukciji.

Marx u »Kritici Gotskog programa« kaže da je »karakteristika najamnog sistema da odjeljuje rad od radnika, tako da se jedno može prodavati i kupovati nezavisno od drugog«.²⁶

Oslobođenje rada moralo bi donijeti priznanje i plaćanje radnika kao ljudskog bića, a ne kao radne snage.

4.5. JUGOSLAVENSKO SHVAĆANJE PROBLEMA OSLOBAĐANJA RADA

Jugoslavenska revolucionarna teorija i praksa tražila je originalna, vlastita rješenja u izgradnji socijalizma, kako bi izbjegla deformacije koje je socijalizam u nizu zemalja ispoljio u vidu dogmatske i birokratske teorije i prakse u »sintagmi »državnog socijalizma«.

Teorijsko uporište za koncept samoupravnog socijalizma SKJ je našao u djelima klasika marksizma i revolucionarno-političkoj praksi Pariške komune, Lenjinove neposredne proleterske demokracije te originalnoj i autonomnoj jugoslavenskoj socijalističkoj oružanoj revoluciji.

Naše iskustvo ima najveće značenje u tome što na originalan način pristupa povezivanju revolucionarne teorije i prakse. U traženju teorijskih izvora za našu praksu često se prave razne analogije, koje ne isključuju utjecaj raznih struja socijalističke misli, a prije svega praktičnih pokušaja ostvarenja tih misli i iskustva raznih pokreta u redovima radničke klase u vrijeme i nakon oktobarske revolucije (u Rusiji, Mađarskoj, Njemačkoj nakon I svjetskog rata). Ta teorija i praksa bili su predmet naše kritičke teorijske misli u traganju da se na originalan način otpočne proces oslobađanja radničke klase u našoj zemlji.

Jugoslavenski ustav i niz drugih dokumenata ostaju često nepotpuno ostvareni zbog, s jedne strane, objektivne nerazriješenosti proizvodnih snaga te i otpora birokracije i jakih etatističkih elemenata u društvenoj i privrednoj strukturi, a s druge strane zbog teorijski neriješenih nekih pitanja (proširene reprodukcije, odnosa proizvodnih i neproizvodnih organizacija i države).

²⁶ Isto.

Sve to čini da je oslobođenje rada, kako jugoslavenska praksa pokazuje i dugotrajan proces, u kojem bi trebalo da dođe do dezalijenacije, prevladavanja razlika između umnog i fizičkog rada, između upravljačkih i proizvodnih funkcija, ukidanja negativnih posljedica podjele rada, ublažavanja posljedica hijerarhijskih organizacija proizvodnje i niza drugih problema koji su vezani uz oslobođenje rada i oslobođenje radničke klase.

5. OSLOBAĐANJE RADNIČKE KLASI U SAMOUPRAVNOJ PRAKSI JUGOSLAVENSKOG SOCIJALIZMA

U praktičnoj društvenoj akciji oslobođenja radničke klase ostvaruje se cjelokupni revolucionarni program kroz parolu: tvornice radnicima.

Radnička klasa treba da upravlja ukupnom društvenom reprodukcijom, u čijem središtu je upravljanje viškom rada i proširenom reprodukcijom. Samoupravljanje kao totalni društveni odnos pretpostavlja sjedinjenje čovjeka i sredstava za proizvodnju bez ičijeg posredovanja. Rezultat toga je dohodak koji on u cijelosti prisvaja. To je socijalni prevrat u čijim je temeljima oslobođenje rada i radničke klase, a tome cilju je u nas podređen SKJ i socijalistička država samoupravljanja preko delegatskog sistema:

- 1) neposrednim prisvajanjem materijalnih uvjeta proizvodnje i svih rezultata proizvodnog rada od strane radničke klase,
- 2) uklanjanjem svake podložnosti drugima kao i svake prisile koja dolazi s te strane i tjera radnike da rade za tuđe interese,
- 3) direktnim samoupravljanjem i dominantnim utjecajem na sve društvene poslove i tokove društvene reprodukcije.

Rezultat takve revolucionarne akcije ogleda se u položaju radničke klase kao vodeće snage društva, te u preobražaju svakog njenog člana od najamnog radnika u slobodnog samoupravljača u slobodno ljudsko biće.

»Proces oslobođenja radničke klase nije oštro odvojen od procesa ekonomskog oslobođenja rada. Kraj prvog je početak drugog, jer se uvođenjem samoupravljanja otklanja značajan oblik društvene podjele rada. U socijalizmu se taj preobražaj odvija kao proces podruštvljavanja:

- a) proizvodnje i prometa, uvjeta privređivanja i proizvoda rada;
- b) funkcija upravljanja umnog rada i znanstveno-istraživačkog djelovanja
- i c) općedruštvenih poslova u političkom i duhovnom životu društva.²⁷

6. GENEZA UDRUŽENOG RADA U JUGOSLAVENSKOJ SAMOUPRAVNOJ PRAKSI

U proizvodnji ljudi oduvijek surađuju, ili su uvjeti te suradnje ovisili o datim povijesnim okvirima te proizvodnji. Ukoliko su proizvodne snage razvijenije, razrađenija je i podjela rada.

Udruženi rad možemo tretirati kao određenu kooperativnu suradnju proizvodnih jedinica. Čak ga ne treba izvoditi niti iz društvenog karaktera proizvodnje. Suradnja i koperacija u produkciji uvijek imaju nekakav smisao

²⁷ A. Dragičević, *Marksističko politička ekonomija*, Svjetlost, Sarajevo, str. 79.

i svrhu. Taj smisao i svrha određeni su karakterom vlasništva i prirodom datih produkcijskih odnosa.

Sva proizvodnja u građanskom društvu nema karakter udruženog rada, jer je ta proizvodnja određena nužnost, a ne slobodna kreativna djelatnost. Ona se provodi na najnedostojniji način po čovjeka. Također ni povijesni kontekst etatiziranog socijalizma nema kategorije udruženog rada, jer su sredstva za proizvodnju u državnoj svojini, a radnik stupa u odnose proizvodnje posredstvom države, što je u suštini najamni odnos koji se razlikuje od onog rada u kapitalističkoj produkciji po upotrebi akumulacije.

U takvom sistemu je odlučivanje o uvjetima produkcije i reprodukcije društva alocirano izvan radničke klase, koja je samo posredovanjem svoje političke partije subjekt društva.

U takvom sistemu je odlučivanje o uvjetima produkcije i reprodukcije društva alocirano izvan radničke klase, koja je samo posredovanjem svoje političke partije subjekt društva.

Ukoliko kategoriji udruženog rada ne bismo dodali atribut slobodnog udruživanja, tada bi to bilo mehanicističko poznavanje tog pojma i moglo bi se odnositi i na udruživanje posredstvom privatnog kapitala ili države, a ponekad jednog i drugog.

Pojam udruživanja pretpostavlja da je to akt slobodnih ljudi, i od kapitalista i od države, te da izražava društveno-ekonomsko stanje u kojem se neposredni proizvođači sami organiziraju bez ičijeg posredstva. Radnik u tako slobodno udruženom radu prestaje biti objekt u ime kojeg se odlučuje, i postaje subjekt koji odlučuje zajedno s drugim radnicima o uvjetima svoje ukupne reprodukcije.

Već u »Manifestu Komunističke partije« Marx i Engels ističu da se »cijela proizvodnja koncentriše u rukama udruženih individua«.²⁸ To ujedinjavanje ima revolucionarni karakter jer označava kraj epohe građanskog društva i način njegove reprodukcije te nagovještava novu eru prave ljudske povjesti koja se odvija putem asocijacija.²⁹

Najcjelovitije o udruženom radu klasici su se izjasnili u »Manifestu Komunističke partije« stajalištem: »Na mjesto starog buržoaskog društva... stupa udruživanje u kome je slobodan razvitak svakog pojedinca uslov slobodnog razvitka za sve«. Dakle, bitna poruka klasika marksizma sadržana je u kategorijama: udruživanje, asocijacija i sloboda, uz uvjet da su revolucionarne snage politički i ekonomski razvlastile buržoaziju, a vlastitu državu ekonomski razvlastile i politički stavile u službu slobodnoga udruženog rada.

Na osnovu toga Marx tvrdi da će buduće socijalističko društvo biti udruživanje slobodnih ljudi, koji rade društvenim sredstvima za proizvodnju, u kojem svoje individualne snage troše kao jednu društvenu snagu, a proizvod njihova rada je pod njihovom svjesnom kontrolom.³⁰

Elemente udruženog rada imamo u Pariškoj komuni i u Lenjinovim nastojanjima da upravljanje proizvodnjom omogući masovno trudbenicima Sovjetskog Saveza. Pariška komuna je likvidirala dominaciju kapitala nad radom, i u njoj upravljanje društvenim poslovima postaje funkcija udruženog radnika, a ne države.

²⁸ K. Marx i F. Engels, *Manifest Komunističke partije*, Naprijed, Zagreb 1973, str. 34.

²⁹ Isto, str. 26.

³⁰ Isto, str. 35.

Marx je u povodu toga napisao da je konačno pronađen politički oblik pod kojim se moglo izvršiti ekonomsko oslobađanje rada.³¹ Kad se rad jednom oslobodi, svaki čovjek postaje radnik, a proizvodni rad prestaje biti klasna osobina.³²

Tako je Marx u Pariškoj komuni anticipirao budućnost društva kao društvo slobodnog rada, a ne društvo svojine.

Marx ukazuje na dugotrajnost povijesnog procesa nastajanja udruženog rada i naglašava da zamjena ekonomskih uvjeta ropstva rada uvjetima slobodnog udruženog rada traži vremena, a to traži i promjenu raspodjele, i novu organizaciju proizvodnje, i skladnu nacionalnu i internacionalnu koordinaciju društvenih oblika proizvodnje.³³

Engels je u uvodu Marxovu djelu »Građanski rat u Francuskoj« napisao: »država je zlo koje proleterijatu kad on pobjedi u borbi za svoju klasnu vladavinu ostaje u nasljeđe; i on će onako isto kao i komune morati odmah što više da potkreše najgore strane tog zla dok neko novo pokoljenje izrsl u novim slobodnim društvenim uslovima ne bude u stanju da odbaci svu tu starudiju državnosti.«³⁴

Samouprava proizvođača političko je obilježje komune. U Lenjina ideju udruženog rada imamo oličenu u radničkoj kontroli.

U Projektu uredbe o radničkoj kontroli Lenjin piše da kontrolu valja uvesti »nad proizvodnjom, čuvanjem, kupovinom i prodajom svih proizvoda i sirovina« i da nju vrše »svi radnici i namještenici poduzeća.«³⁵

Lenjin je isticao da će socijalizam nastati »tek onda kad se radnička klasa nauči da upravlja.«³⁶

7. NASTAJANJE UDRUŽENOG RADA U NAŠOJ ZEMLJI

Godine 1950. donesen je Osnovni zakon o upravljanju državnim privrednim poduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva. To je prijelomni trenutak s obzirom na to da označava trajnu orijentaciju na samoupravljanje. Isto kao i Pariška komuna, jugoslavenska revolucija ukida vlast kapitala nad radom destrukcijom privatnog vlasništva; otvara proces dokidanja državnog posredovanja u spajanju rada i sredstava za proizvodnju, te posredništva između radnika i rezultata rada.

Do 1953. god. država ima bitnu ulogu u organizaciji privrednog života. Država još uvijek uzima cijeli višak rada, alocira ukupnu akumulaciju i određuje uvjete raspodjele ukupnoga društvenog bogatstva i ličnih dohodaka.

Poduzeće je državni organ koji izvršava planske zadatke u naturalnim pokazateljima. Država je nosilac vlasništva nad sredstvima za proizvodnju i njihov promet nije dozvoljen. Omogućene su dvije bitne promjene u takvom sistemu. Prva je u domeni cijena koje dobivaju funkciju racionalnog vredno-

³¹ K. Marx, *Građanski rat u Francuskoj*, u zborniku *Izabrana dela I*, Kultura, Beograd 1949, str. 500.

³² Isto, str. 50.

³³ K. Marx, *Prva skica za Građanski rat u Francuskoj*, *Proleterska revolucija Biez*, str. 103.

³⁴ K. Marx, U zborniku *Izabrana djela I*, Kultura, Beograd 1949, str. 462.

³⁵ V. I. Lenjin, *Projekt uredbe o radničkoj kontroli*, tom 12, str. 14.

³⁶ V. I. Lenjin, *Izabrana djela*, tom 12, str. 7—8.

vanja troškova i rezultata poslovanja, i drugo napušta se direktno naturalno planiranje, a uvodi se društveno planiranje s osnovnim proporcijama proizvodnje i raspodjele.³⁷

Poduzeća i njihova udruženja donose operativne planove. U okviru takvog planiranja poduzeće određuje asortiman proizvodnje na osnovi tržišne tražnje. Tako su stvoreni socijalistički robni proizvođači.

Ustavni zakon 1953. god. ističe da su »društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju i samoupravljanje proizvođača u privredi i samoupravljanje radnog naroda u općini, gradu i kotaru, osnova društvenog i političkog uređenja zemlje«.

Društveno-ekonomski sistem od 1953. do 1963. ima dualističko obilježje. Postoji orijentacija sistema na samoupravljanje i na socijalističku robnu proizvodnju. Međutim, država je zahvaćala i dalje najveći dio viška rada i samostalno ga usmjeravala u investiciju i opću potrošnju.

Ta dvojnost sistema označavala je stagnaciju ostvarivanja koncepcije udruženog rada. No, ipak treba istaći da je 1957. god. došlo do uvođenja prvih elemenata dohodovnih odnosa i davanja mogućnosti uvođenja radnih jedinica, što je prvi korak k decentralizaciji upravljanja u poduzećima, koja su preteče udruženog rada u jugoslavenskoj samoupravnoj socijalističkoj praksi.

Početak sedemdesetih godina počinje proces deetatizacije, jer se ukida velik dio društveno-ekonomskog i političkog instrumentarija pomoću kojeg su društveno-političke zajednice zahvaćale velik dio viška rada iz cijele privrede, na čemu se gradila u sistemu cjelokupne produkcije i reprodukcije dominirajuća pozicija države i birokratskog aparata.

Negdje od sredine šezdesetih pa do sedamdesetih godina poduzeća raspoložu sa 2/3 dohotka koji ostvaruju prodajom roba i usluga na tržištu.³⁸ Iako je taj kvalitet trebao ojačati poduzeće kao osnovni društveni subjekt u raspolaganju akumulacijom, ipak su rezultati bili skromniji od očekivanja; poduzeće je ostalo centralizirano, mada su Ustav iz 1963. i Osnovni zakon o poduzećima iz 1965. god. dozvoljavali decentralizaciju upravljanja poduzećima.³⁹

Samoupravno usmjeravanje raspodjele dohotka izostalo je sve do sedamdesetih godina, mada je Osnovnim zakonom o utvrđivanju i raspodjeli dohotka u radnim organizacijama iz sredine 1968. god. bilo predviđeno da se samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima raspodijeli preostali dohodak nakon podmirivanja obaveza prema društvenoj zajednici. Zbog toga su banke dobivale sve značajnije mjesto u sistemu proširene reprodukcije, a privredna i društvena reforma iz 1965. god. nije se afirmirala kao praksa udruženog rada i povlačila je ograničene rezultate.

Sve to ne znači da u društveno-ekonomskim odnosima u nas od 1950. do 1970. god. nije bilo elemenata prakse udruženog rada. Bilo ih je, ali su vegetirali u sjeni dominirajućih etatičkih odnosa.

³⁷ Društveni plan je obavezao poduzeće da utvrdi: fond plaća, prosječnu stopu akumulacije i veličinu fondova i prosječnu stopu viška proizvoda koji se uplaćuje u budžet, te njihovu raspodjelu na Savezne i republičke budžete. Uredba o raspodjeli ukupnog prihoda, Službeni list FNRJ, 16/57.

³⁸ Materijalni i društveni razvoj SFRJ, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1974.

³⁹ Vidi Ustav iz 1963. čl. 10 i Osnovni zakon o poduzećima u Službenom listu SFRJ, br. 17/1965, čl. 31.

Radikalan su zaokret ustavni amandmani iz 1971, zatim Ustav 1974. god. i Zakon o udruženom radu koji opredjeljuju jugoslovenski put kao socijalističko samoupravljanje temeljeno na udruženom radu.

Po Zakonu o udruženom radu osnove socijalističkog udruženog rada čine: vlast radničke klase i svih radnih ljudi, društvena svojina sredstava za proizvodnju, prava rada društvenim sredstvima koje stječe svaki radnik, samoupravni položaj radnika, društveni karakter rada, demokratsko, samoupravno odlučivanje o radu i društvenoj reprodukciji i zasnovanost delegatskih skupština, društveno-političkih zajednica na sistemu samoupravne demokratske organiziranosti udruženog rada.

U OOUR-ima radnici udružuju rad i sredstva u društvenoj svojini te kako ostvaruju dohodak kao izraz vrijednosti sredstva koja su potrebna za zadovoljavanje njihovih i društvenih potreba i materijalno proširivanje osnove rada. Iako se u Zakonu o udruženom radu tretira OOUR kao udruživanje rada, a ostali oblici kao udruživanje rada i sredstava, ipak se u OOUR-u događa takvo udruživanje. Naročito, krucijalno značenje ima spajanje radnikova rada sa sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini, jer društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju isključuje eksploataciju tuđeg rada i onemogućava bilo kakav i bilo čiji pravnosvojinski subjektivitet nad njom. Marx je vizionarski napisao u »Građanskom ratu u Francuskoj« da sredstva za proizvodnju postaju puka oruđa slobodnog i udruženog rada.

Društvena svojina čini integraciju živog i minulog rada. Ona je oblik ispoljavanja minulog rada kojim upravlja živi rad. U tome je suštinska razlika u odnosu na privatnu ili državnu svojinu, gdje minuli rad vlada vižim radom pa »u buržoaskom društvu vlada dakle prošlost nad današnjicom, u komunističkom današnjica nad prošlošću«. ⁴⁰

OOUR na tržištu ostvaruje svoj dohodak. Jedan dio svog dohotka izdvaja za opću potrošnju, preko SIZ-a izdvaja dio dohotka za zajedničku potrošnju.

Ostatak dohotka naziva se čisti dohodak i on se u OOUR-u dijeli na osobne dohotke i fondove. Za takvu raspodjelu E. Kardelj ističe da je »klasna suština dohotka«, da u njoj »nestaje svaki oblik najamnog položaja radnika« jer preko čistog dohotka radnik »raspolaze sredstvima za svoju ličnu i zajedničku potrošnju i društvenim kapitalom«. ⁴¹

Samoupravno udruživanje rada i sredstava je društveni oblik ekonomski potrebne centralizacije akumulacije, njenog usmjeravanja, pa tako udruženi rad može odgovarati na zahtjeve tehničkog progresa i nauke.

U čemu se razlikuje samoupravno udruživanje rada i sredstava od drugih oblika koncentracije akumulacije i njene mobilnosti koji egzistiraju u drugim društveno-ekonomskim sistemima? Osnovna razlika je u tome što udruženi radnici kontroliraju akumulaciju na svim razinama društvene organizacije i odlučuju o njenoj upotrebi. U drugim sistemima akumulacija se otuđuje od radničke klase i ona nema nikakvog utjecaja na njenu upotrebu. U kapitalizmu postoji specifikum u kretanju i upotrebi akumulacije kad se radi o klasi kapitalista. Čim se akumulacija odvoji od mjesta svog stvaranja, dobiva vlastite tokove kretanja preko tržišta kapitala.

⁴⁰ K. Marx — F. Engels, Izabrana djela I, Kultura, Beograd 1949, str. 29.

⁴¹ E. Kardelj, Idejna, društveno-ekonomska i politička opredjeljenja nacrtu Zakona o udruženom radu — Socijalizam 4/76, str. 504.

U etatističkom socijalizmu na osnovi centralne volje uzima se akumulacija i planski raspodjeljuje, dakle to je administrativno-centralističko okupljanje i alociranje akumulacije.

I naša ekonomija je sve do 1952. god. imala isti sistem prikupljanja i upotrebe sredstava proširene reprodukcije. Tako smo imali republičke investicione fondove i opći investicioni fond na nivou federacije. Odluke o upotrebi fondova donosili su predstavnički i izvršni organi republike i federacije.

Ustavnim zakonom 1953. godč najavljena je, a Ustavom 1963. počinje deetatizacija sistema proširene reprodukcije. Cilj je bio da poduzeće bude nosilac društvenog planiranja i proširene reprodukcije, ali su to umjesto njih postale banke, izvozno-uvozna poduzeća, koje smo nazvali centrima otuđene moći.

Ustavnim amandmanima ukida se ta pozicija, stvara se OOUR koja neotuđivim pravom raspolaze dohotkom.

Samoupravno udruživanje rada i sredstava uključuje uz materijalnu proizvodnju i društvene djelatnosti. Svrha nije samo spona već ovladavanje cjelokupnim viškom rada. SIZ je oblik toga povezivanja proizvodnih i društvenih djelatnosti, s ciljem da se uz vladanje dijelom viška rada koji se troši kao zajednička potreba obavlja i sloboda razmjena rada između slobodno udruženih radnika.

LITERATURA:

- Broz J. Tito, *Borba za dalji razvoj socijalističkog samoupravljanja*, Svjetlost, Sarajevo 1977.
- Deželjin J., *Oslobođenje rada*, Biblioteka znanje, Rijeka 1975.
- Dragičević A., *Hrestomatija političke ekonomije*, Školska knjiga, Zagreb 1979.
- Dragičević A., *Osnove političke ekonomije*, Školska knjiga, Zagreb 1974.
- Dragičević A., *Marksističko-politička ekonomija*, Stvarnost, Zagreb 1975.
- Lenjin I. V., *Izabrana djela*, tom 12.
- Kardelj E., *Protivrječnosti društvene svojine u suvremenoj socijalističkoj praksi*, II dopunjeno izdanje, Radnička štampa, Beograd 1976.
- Leković D., *Marksistička teorija otuđenja*, Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd 1968.
- Marx K., *Kritika Gotskog programa*, Prosvjeta — Izdavačko poduzeće, Beograd 1977.
- Marx K., *Građanski rat u Francuskoj*, u zborniku *Izabrana dela I*, Kultura, Beograd 1949.
- Marx K. — Engels F., *Rani radovi*, Prosvjeta-Izdavačko preduzeće, Beograd 1977.
- Marx K. — Engels F.: *Inauguralna adresa Međunarodnog radničkog udruženja*, Prosvjeta — Izdavačko preduzeće, Beograd 1977.
- Marx K. — Engels F., *Manifest komunističke partije*, Prosvjeta — Izdavačko preduzeće, Beograd 1977.
- Marx K. Engels F., *Opšti statut Međunarodnog radničkog udruženja*, Prosvjeta — Izdavačko preduzeće, Beograd 1977.
- Radenovi M., *Klasici marksizma o udruživanju proizvođača*, Marksistička misao, 5/1976.

IZVORI:

- Ustavni zakon, *Službeni list FNRJ*, br. 3/1953.
- Ustav, *Službeni list SFRJ*, br. 14/1963.
- Ustav, *Službeni list SFRJ*, br. 9/1974.
- Osnovni zakon o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva, *Službeni list FNRJ*, br. 43/1950.
- Osnovni zakon o poduzećima, *Službeni list SFRJ*, br. 17/1965.
- Osnovni zakon o utvrđivanju i raspodjeli dohotka u R. O., *Službeni list SFRJ*, br. 32/1968.
- Zakon o udruženom radu, *Službeni list SFRJ*, br. 53/1976.

Summary

ALIENATION AND THE EMANCIPATION OF LABOUR IN THE WORLD

Labour is the condition of man's existence and thus is the essence of man and the actuality that enables him to emerge. Labour is the common life of man and nature; nature permeates man as actuality; human essence permeates nature. This process is broken down by a class society and human labour ceases to be free. The more man produces in a class society (slave, peasant, hired labour), the less he has; the more values he creates the more worthless he is; the more powerful the labour, the more powerless he is; the more intelligence the work has, the more witless is the proletariat. This is total alienation — i. e. slavery.

The emancipation of labour is possible by putting an end to the class society and the exploitation of human labour. The socialistic revolution is the presupposition of this historical process, and self-management socialism the first form of the emancipation of labour, primarily at the economic level.

Free labour is man's first need in life and does not conceal its essence for the proletarian reproduction as the most lacking position of man.

TARSATICA IZVORI ZA PRAVNU POVIJEST RIJEKE

Dr LUJO MARGETIĆ, redovni profesor
Pravni fakultet u Rijeci

UDK 937:949.713 (497.13)
Izvorni znanstveni članak
Ur. 1. VII 1983.

Autor objavljuje izvore za povijest Tarsatike, grada koji je na području riječkoga Staroga grada postojao u antici i ranom srednjem vijeku. Uz izvore autor daje i njihovu kraću interpretaciju, a uz to još i kraću sintezu povijesti Tarsatike s osvrtom na dosadašnje teorije o pojedinim pitanjima kao i s vlastitim prijedlozima.

Ovo su važniji rezultati:

- 1. Natpis CIL III 14579 odnosi se, unatoč Degrassijevim analizama, na Tarsatiku, koja je po autoru bila municipij s tzv. ius Latii.*
- 2. Rimska Tarsatica bila je omanji pomorsko-trgovački grad do 379. god. kada je zbog gotske pobjede nad rimskim carem Valentom došlo do podizanja gradskih zidina i do izgradnje »rimskog zida«.*
- 3. Alarik je sa svojim četama boravio u Tarsatici više godina početkom V stoljeća.*
- 4. Granice Italije nisu bile pomaknute na istok tako da bi obuhvatile i Tarsatiku, koja je u doba dominata ostala u sklopu Liburnije.*
- 5. Tarsatica je postojala još i 996. god. (potvrda biskupije u Tarsatici po Otonu III), a propala je tek početkom XII stoljeća.*

A. UVODNA NAPOMENA*

O porijeklu Tarsatike, koja je stoljećima postojala na području Staroga grada današnje Rijeke, ne postoji moderno sintetičko djelo, napisano s potrebnom znanstvenom aparaturom, koje bi ujedno uzimalo u obzir najnovije rezultate povijesnih, pravnih, lingvističkih, arheoloških i drugih znanstvenih disciplina. Benussijeva *Tharsatica* je već zastarjela (Benussi, 1921), a najnoviji rad što ga je objavila R. Matejčić u prvom je redu usmjeren na arheološke podatke (Matejčić, 1982).

U povodu 10-godišnjice Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci mislimo da ćemo se najbolje odužiti prošlosti našega grada ako objavimo izvore za prošlost Tarsatike i ako ujedno u kratkoj studiji upozorimo na okolnosti i činjenice značajne za njezinu povijest — osobito za pravnu povijest — u nadi da će diskusija o našim tezama i prijedlozima pomoći dubljoj, široj i bogatijoj spoznaji o zanimljivoj i značajnoj prošlosti našega grada.

* Autor osjeća ugodnu dužnost da se i ovim putem zahvali prof. dr A. Romcu, i prof. dr R. Matejčić na mnogim korisnim primjedbama i sugestijama.

B. IZVORI (I NJIHOVA INTERPRETACIJA)

1.

Pseudo-Skilak, Periplus (Suić, 1955, I, 168)

21. Liburni. Nakon Istrâ postoji narod Liburna. U tom su narodu gradovi uz more Liàs, Idassa, Atteinitès, Dyýrta, Aloupsoí, Olsoí, Pedētai, Emíonoi (...). Uz tu zemlju ovo su otoci kojima znam reći imena (...)

Djelo Pseudo-Skilak nastalo je vjerojatno u IV stoljeću pr. n. e. Imena liburnijskih gradova vrlo su sporna (V. dobar pregled u Suić, 1955, I, 149—165). Kako Pseudo-Skilak nabraja najprije njemu poznate liburnijske gradove, a tek nakon toga spominje otoke uz liburnijsku obalu, ne bi došlo u obzir mišljenje da se pod imenom Duýrta skrivaju Apsyrtaí, tj. današnji Cres — Lošinj. Kako su nadalje Aloupsoí, sgiurno Lopsi (današnje Jurjevo), a Emíonoi vrlo vjerojatno Aenoni, tj. stanovnici None (današnji Nin) i kako se pod nazivom Olsoí po vrlo uvjerljivom tumačenju K. Müllera kriju stanovnici Ortopte, po Pliniju mjesta južno od *Lopsica* (Jurjevo), a pod *Pedetæ* Plinijev *Vegium* (Karlobag), to je time dovoljno zajamčeno da Pseudo-Skilak spominje liburnijske gradove redom uz obalu od Istre prema Dalmaciji.

Prema tome, ukazuje se vrlo prihvatljivim teza Mayera (Mayer, 1936, 194) da je Idassa zapravo Társata, što je kasnije dodavanjem sufiksa — ica dalo *Tarsatica*. Ako je to tako, onda se u Pseudo-Skilaku sačuvao prvi spomen na priobalno mjesto *Tarsatica*.

2.

C. Plinius Secundus, Naturalis historia (Ian-Mayhoff, G. Plini Secundi *Naturalis Historiae libri XXXVII, Lipsiae 1906, 289*)

III, 21, 140 (...) *Per oram oppida a Nesactio Alvona, Flanona, Tarsatica, Senia, Lopsica* (...)

(...) Duž obale od Nezakcija (nalaze se) gradovi Labin, Plomin, Tarsatica, Senj, Lopsica (...)

Plinije je živio od 24. god. n. e. do 79. god. n. e., a podatke o našoj obali crpio je iz Varonova *Paraplusa* (I st. pr. n. e.). Analiza je pokazala da je u to doba *Tarsatica* imala položaj nerimske, peregrinske gradske općine koja je plaćala posebno podavanje Rimu, tzv. *civitas stipendiaria* i da je tek kasnije (možda za Flavijaca) postala *municipium latinum*, tj. gradska općina organizirana na rimski način, čiji funkcionari nakon dovršene službe postaju rimski građani (tzv. *Latium minus*), dok je ostalo stanovništvo ostalo peregrinsko.

3.

CIL III 19579

[...] CINUS DINII / [...] CIS TARSA [...] ES(is) EQ(ues) COH(ortis) I / [THRAC(um)] SYR(iacae) TUR(ma) LONGI VIX(it) ANN(os) LXI / MER(uit) STIP(endia) XXVII / EX TESTAMENT(to) EIUS HERES FAC(iendum) CUR(avit) / S(alve?).

... cinus Dinov iz Tarsa(tike) konjanik 1. sirijske kohorte Tračana, četa Longija, živio 61 godinu, zaradio 21 plaću. Po njegovoj oporuci pobrinuo se učiniti nasljednik.

Natpis je iz kraja I stoljeća n. e.

Dok neki ovaj natpis nađen u Ravnoj pripisuju Tarsatici, drugi to poriču. Degrassi je protiv povezivanja toga natpisa s Tarsatikom iznio dva glavna razloga: 1) pomoćne čete regrutirane su u provincijama gdje su boravile ili u susjednim provincijama, pa je čudno da je jedan mladić iz Tarsatike bio upućen u Siriju. Naime, ta kohorta je došla u Meziju 78. god. n. e., a prije toga je bila u Siriji; kako je konjanik, u čiju je čast natpis postavljen krajem stoljeća bio u službi 28 godina, Degrassi zaključuje da je on ušao u tu kohortu još dok je bila u Siriji; 2) nevjerovatno je da *Tarsatica* još ni krajem prvog stoljeća nije imala čak ni latinsko pravo.

Degrassijeva argumentacija nije uvjerljiva. Prije svega, poznati su mnogi slučajevi služenja u pomoćnim četama osoba koje su rodом iz vrlo udaljenih krajeva. Npr. u jednoj tračkoj kohorti služio je konjanik iz Triera, u jednoj *ala Thracum* osoba iz Luzitanije, u jednoj *ala Pannoniorum* u Britaniji jedan Španjolac (v. Marquardt II, 1884, 474). Što se pak tiče drugog argumenta, treba uzeti u obzir da se natpis vrlo dobro slaže s osnovnom značajkom gradskih općina s latinskim pravom (*ius Latii*), po kojoj stanovnici ne postaju rimskim građanima osim osoba koje su obnašale funkcije magistrata. Alföldi, 1965,90 (usp. Alföldi, 1968,29) zbog formule *vix. ann.* smatra da natpis potječe najranije iz druge polovice II stoljeća, što ne proturječi našoj tezi da je Tarsatica bila *municipium* s latinskom pravom.

Natpis dokazuje da romanizacija stanovništva Tarsatike nije bila prodrla u široke slojeve.

Svakako upada u oči da je upravo *Tarsatica* bila na sjevernom Jadranu ona gradska općina u koju je romanizacija prodirala najpolaganije, jer je npr. *Flanona*—Plomin već po podacima Plinija *municipium latinum*, *Curictae*—Krk ima po istom piscu povoljan položaj jedne *civitas immunis*, *Crexii*—Cres je prema epigrafičkim podacima *municipium latinum* bar već od Tiberija itd.

Ime Dina, Dines doduše je tračko (v. Alföldi, 1968, 188), ali ga nalazimo npr. blizu Trogira (CIL III 14316: *Sextus Oppius Dinae*), pa nema nikakve zapreke da u osobi s tim imenom ne vidimo stanovnika Tarsatike.

4.

CIL III 3028 = EPIGRAPHICA IV, 193

C. NOTARIO /VETTIDIANO/SECUNDO/II[V]IRO IUR(e) DIC(undo) /S[A]C(erdoti) AUG(usti) FRATRI/T. VETTIDIUS NEPOS/ T(estamento) F(ieri) I(ussit) /L(oco) D(ato) D(ecreto) D(ecurionum) Gaju Notariju Vetidijanu Drugom, duoviru *jure dicundo*, augustovu svećeniku, (svom) bratu, Tito Vetidije Nepot naredio je oporukom da se učini na mjestu određenom po od luci kurije.

Vetidiji su obitelj koja je došla u Tarsatiku iz Akvileje, gdje su bili mnogobrojni.

Natpis je iz doba ranog principata, po Degrassiju iz prvih desetljeća II stoljeća. U to vrijeme *Tarsatica* je imala općinsku organizaciju uređenu na rimski način (*duoviri jure dicundo, curia*). Kako je prije Klaudija vrlo rijetko organiziranje municipija *civium Romanorum* (tj. takve općine u kojoj svi građani en bloc postaju rimski građani), a poslije Klaudija, uopće prestaje, to je *Tarsatica* nedvojbeno municipij s *ius Latii*, tj. gradska općina s nerim-

skim stanovništvom čiji vrhovni magistrati (*ius Latii minus*) ili čak i svi članovi kurije (*ius Latii maius*) postaju nakon dovršetka službe rimski građani. Čini se da u prilog tome govori i okolnost što se spominje *sacerdos Augusti*, kojeg nalazimo u pravilu samo u nerimskim općinama, dakle i u onima s *ius Latii*.

Za rani principat govori i formula *Testamento fieri iussit* (Alföldi, 1968, 28).

L. D. D. se razrješava s *locus datus decreto decurionum* ili, u biti isto, s *loco dato decreto decurionum*. AUG je kratica za *augustalis*, tj. za osobu koja se brine za kult cara i koja iz vlastitih sredstava priprema žrtve i igre.

5.

CIL III 3029 = Epigraphica IV, 194

VE TTIDIO / [N]E [P]OTI PATRI / [II]VIR(o) IUR(e) D(icundo) / [T. V] ETTIDIUS NEPOS / T(estamento) F(ieri) I(ussit) ... Vetidiju Nepotu ocu, duoviru *jure dicundo* Tito Vetidije Nepot naredio je učiniti oporukom.

V. primjedbe uz br. 4.

6.

CIL III 3026 = Epigraphica IV, 191

SENTONAE / EUTYCHUS/V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito) Sentoni Eutih ispunio zavjet zadovoljan zbog učinjenog.

Ime Eutih grčke provenijencije pojavljuje se često u Dalmaciji u doba kasnog principata (oko 160. do 285. god.). Žrtvenik liburnijskom božanstvu Sentoni dokazuje da su lokalne tradicije bile još vrlo žive u III stoljeću.

Matejčić, Lapidarij, 8, čita treći redak VFSLM, a Ježić prevodi: Zavjet koji je trebao učiniti, učinio je dobrovoljno i dostojno. Međutim, sigla VFSLM nije uobičajena na antičkim natpisima, a i sam natpis u čast Setone ne govori u prilog takvom čitanju, jer bi u tom slučaju pisalo V. F. S. L. M., a ne V. S. L. M. Što se, pak, tiče prijevoda M (= merito), čini nam se da je bliže smislu prevesti s »zbog učinjenog« nego s »dostojno« jer se Eutih zahvaljuje Sentoni za ono što je ona za njega učinila, npr. zato što je ozdravio ili zato što je oslobođen. Heumann-Seckel, 1926,340, prevode *merito* mit Recht, mit Grund. *Libens* se može prevesti sa spreman, veseo, pun dobre volje.

7.

CIL III 3027 = Epigraphica IV, 192

C. LIVIO C. F. SERG(ia) / CLEMENTI MIL(iti) COH(ortis) VIII / PR(ae-toriae) (centuriae) C. MARCI GEMELLINI / LIVIUS OBSEQUE(n)S LIB(ertus) / V(ivus) F(ecit)

Gaju Liviju, Gaja sinu, (tribus) Sergija, Klementu, vojniku kohorte 8, pretorijanske centurije Gaja Marka Gemelinija Livije Obsekvens oslobođenik učinio za života.

Pronađeno 1675. god. na Brajdici. Nestalo (Kobler, 1896, I, 15). Pripada ranom principatu (prije 193. god.). U prilog tome govori puna rimska for-

mula imena Gaja Livija Klementa (*praenomen, nomen, cognomen*, ime oca, pripadnost tribusu), spominjanje pretorija i formula *vivus fecit* (Alföldi, 1968, 27—29). Kako je natpis pronađen na lijevoj strani Rječine, znači da je distrikt Tarsatike obuhvaćao i to područje.

8.

CLAUDII PTOLOMAEI GEOGRAPHIA (ed. k. Müller, 1883)

II 16 Nakon Istre (koja se nalazi) u Italiji slijedi obala Liburnije (koja se nalazi) u Iliriku:

Alouōna	36° 50'	45°
Flanōna	37°	44° 50'
Tarsatika	37° 40'	44° 45'
Ušće rijeke Eneja	38°	44° 45'
Ouolkera	38° 30'	44° 45'
Senia	39°	44° 40'
Lopsika	39° 15'	44° 40'
Ušće rijeke Tedanija	39° 20'	44° 30'
III 1 Isto tako u Istri nakon zavoja na vrhu zaljeva Adrije		
Kolonija Tergestron	34° 30'	44° 55'
Ušće rijeke Formiona	35°	44° 55'
Parention	35° 20'	44° 55'
Pola	36°	44° 40'
Nesakton	36° 15'	44° 55'
Sredina II st. n. e.		

Tarsatica je po jednim današnji Trsat, po drugima današnja Rijeka (Stari grad), po trećima oboje.

Što se, pak, tiče rijeke Eneja, po nekima se radi o Rječini, po drugima o Dubračini koja se ulijeva u more pri Crikvenici. Kako je Volkera bez ikakve sumnje današnji Bakar i kako se ona nalazi istočno od rijeke Eneja, a Enej istočno od Tarsatike, Ptolomejevi podaci govore jasno u prilog tezi da je Ptolomej pod Tarsatikom mislio na naselje s desne strane Rječine i da je Enej Rječina. Ptolomejeve netočnost iu vezi s udaljenostima ne treba da smetaju, jer ih i inače u njega ima veći broj.

9.

KOBLER, 1896, I, 10 = Epigraphica IV, 196 = Gigante 1944,12

AGAPE VEDVA PRO SE ET SUOS F(ecit) P(e)D(es) CCC.

Agape udovica učinila za sebe i svoje stopa 300.

Natpis na mozaiku iskopanom 1876. god. prilikom rušenja crkvice sv. Andrije. Fragment toga mozaika naknadno pronađen 1905. godine. Mozaik je ukrašavao grobnicu udovice Agape.

Vjerojatno iz VI stoljeća.

U svojem prijedlogu čitanja, što smo ga preuzeli, Gigante je ispravio jednu pogrešku Degrassija koji je umjesto PD naveo samo P i koji je sa svoje strane poboljšao čitanje Koblera.

10.

A. DANDOLO, VI, 2,6

(...) *cacanus, Avarum rex, cum Sirmium opulentem civitatem iam invassisset, usque ad muros longos pervenit, de quibus Comenciolus pretor missus victoriam optinuit. Hii enim muri dividunt Greciam et Traciam a solo barbarico, incipientes in finibus Ystrie ab urbe Tarsia, protendentem ultra terminos urbis Constantinopolitanae.*

(...) kagan, avarski kralj, nakon što je osvojio Sirmij, bogati grad, došao je do Dugih zidova, gdje je vojskovođa Komenciol odaslan izvojsčio pobjedu. Naime, ti zidovi dijele Grčku i Traciju od barbarske zemlje, a počinju od istarskih granica, i to od grada *Tarsia* i protežu se do granica grada Konstantinopola.

Dandalov izvještaj o navodnom protezanju Dugih zidova od Trsata u Istri do Konstantinopola nevjedna je Dandolova izmišljotina koju je Dandolo nadovezao na tekst, preuzet od Landolfa (početak XI stoljeća) u kojem se govori o poznatim Dugim zidinama što su štitile Konstantinopol sa zapadne strane. Podrobnije v. Margetić, 1982, 62—65.

11.

RAVENNATIS ANONYMI, COSMOGRAPHIA (Schnetz, Ravenat, 1940, 58—59, 76, 95)

IV 22 *Iterum ad Mare Magnum, id est ad colfum occidentalem, ponitur patria que dicitur Liburnia Tarsaticensis. (...) ego secundum praefatum Marcimirum Gothorum phylosophum civitates imperius dictas eiusdem Liburniae patriae nominavi. In qua patria plurimas fuisse civitates legimus, ex quibus aliquantas designare volumus id est (...) Senia, Turres, Raparia, Tharsaticum, Lauriana, Albona (...).*

IV 37 *Iugus Carnium dicebatur antiquitus Alpis Iulia. Qui montes finientes ipsam Italiam descendunt ex parte ad Mare Adriaticum non longe a civitate Tharsatico provincie Liburniae in loco qui dicitur Phanas (...).*

V 14 *Iterum civitas (...) Senia, Turres, Raparia, Tharsaticum, Lauriana, Albona, Arsia (...).*

IV 22 Dalje uz Veliko more, uz njegov zapadni zaljev, postoji zemlja koja se zove Trsatska Liburnija (...) ja sam niže rečene gradove te zemlje Liburnije naveo prema naprijed spomenutom gotskom filozofu Markomiru. U toj zemlji nalazimo vrlo mnogo gradova, od kojih želimo navesti neke, i to (...) Senj, Novi, Bribir, Tarsatica, Lovran, Labin(...).

IV 37 Karnsko bilo nazivalo se u starini Julijska Alpa. Te gore kojima se završava Italija spuštaju se s (jedne) strane do Jadranskog mora nedaleko od gradske općine *Tarsatica* u provinciji Liburniji na mjestu koje se zove *Fanas* (Plomin).

V 14 Nadalje gradska općina (...) Senj, Novi, Bribir, *Tarsatica*, Lovran, Raša(...)

Ravenski anonim pisao je vjerojatno u VIII st. na osnovi vijesti iz starijeg doba, a za naše krajeve, čini se, i po nekim piscima koji opisuju naše krajeve prije 536. god.

Dok je po Pliniju Liburnija obuhvaćala područje od Skradina do Labina, dotle je po Ravenskom anonimu Liburnija počinjala tek kod Nina, a područje od Nina do Skradina pripadalo je Dalmaciji. Uz to se Liburnija po Ravenjaninu zove *Tarsaticensis*, očito zato što je *Tarsatica* bila njezinim glavnim gradom. Sve to vjerojatno upućuje na vrijeme gotske vlasti u Italiji i Dalmaciji, kada je došlo, čini se, do reorganiziranja uprave u našim krajevima (podbniije Margetić, 1982, 65—75).

12.

ANNALES REGNI FRANCORUM (MGH. Scriptores I, 186)

799. *Eodem anno gens Avarum a fide quam promiserat, defecit et Ericus, dux Foroiuliensis (. . .) iuxta Tharsaticam, Liburniae civitatem insidiis oppidanorum oppressus est.*

799. god. Te godine narod Avara odstupio je od vjernosti koju je obećao te je Erik, vojvoda furlanski ubijen kod Tarsatike, liburnijskog grada zasjedom stanovnika.

Kako Einhardovi Annales i njegova *Vita Karoli Magni* spominjući isti događaj kažu da je *Tarsatica* »maritima civitas«, vjerojatno je još koncem VIII st. postojala stara rimska *Tarsatica*.

13.

KONSTANTIN PORFIROGENET, DE ADMINISTRANDO IMPERIO

(Moravcsik-Jenkins, DAI, 138, 144—146)

Glava 29 (. . .) Pod upravom Dalmacije postoje otoci (. . .) Vekla (Krk) (. . .) Arbe (Rab) (. . .) Opsara (Osor) (. . .) Loumbrikaton (Vrgada) koji su nastanjeni do danas. Ostali su nenastanjeni i imaju puste gradove (. . .). Ostali gradovi, koji su na kopnenom dijelu provincije i kojima vladaju rečeni Slaveni, nenastanjeni su i pusti i nitko ne stanuje u njima.

Glava 30 (. . .) Od rijeke Cetine počinje zemlja Hrvatska i proteže se uz obalu do granica Istre, naime do grada Albuna (Labina).

Glava 29 pisana je oko 948. god., glava 30 poslije 955. godine. Glavu 30 pisao je nepoznati pisac koji je ubacio u djelo cara-pisca.

Prema glavi 29 kopno nasuprot Cresu i Krku pusto je i bez gradova i u vlasti Slavena. Prema glavi 30 ti Slaveni su Hrvati, a hrvatska država proteže se do labinskog distrikta, ne uključujući ga.

Iz vijesti cara-pisca može se zaključiti da je u X st. područje od današnje Rijeke do Brseča pripadalo Hrvatskoj.

Po caru-piscu činilo bi se kao da je cijela jadranska obala istočno od Labina sve do južnog Velebita nenastanjena. To nije vjerojatno. Vjerojatnije je da carev informator, očito iz kojeg dalmatinskog grada, možda Zadra, nije o toj obali ništa znao. Zato šutnju Konstantina Porfirogeneta oo Tarsatici ne možemo tumačiti kao dokaz da u njegovo doba više *Tarsatica* nije postojala (drukčije Margetić, Kada je i kako).

14.

MGH, Dipl. II, 626—627, isprava od 24. lipnja 996.

(...) *sanctae Aquilegensis aecclesiae (...) confirmare atque largiri dignar-
emur per hoc nostrum preceptum sex episcopatus quos (...) Carolus impera-
tor (...) ei per suum concessit preceptum (...) unum videlicet Concordiensem;
alium (...) tinensem, tertium illum qui apud Civitatem novam Histriae con-
stitutus esse noscitur, quartum vero Ruginensem, quintum Petenensem, sex-
tum Tarsaticensem.*

(...) udostojili smo se (tj. car Oton III) potvrditi i podijeliti svetoj akvi-
lejskoj crkvi ovim našim privilegijem šest biskupija, koje joj je car Karlo
podijelio svojim privilegijem, i to jednu u Concordiji, drugu u Altinu, treću
onu za koju se zna da je osnovana u Novigradu u Istri, četvrtu u Rovinju,
petu u Pićnu, šestu u Tarsatici.

Originalna isprava koja se čuva u kaptolskom arhivu u Udinama. Oton
III poziva se u njoj na ispravu Karla Velikog, zapravo na krivotvorinu iz
druge polovice X stoljeća. U doba izdavanja Otonova privilegija akvilejskom
patrijarhu nije još postojala ni pićanska, ni novigradska, ni rovinjska bisku-
pija (v. Margetić, *Histrica*, poglavlja L' »insula Capritana« ed il suo vescovato,
II presunto vescovato di Cissa i Il vescovato di Pedena), što čini vrlo vjero-
jatnim tezu da nije postojala ni biskupija *Tarsaticensis*. Po Leichtu 1911,6 i
d. biskupija ..*tinensis* nije *Utinensis*, nego *Altinensis*. Iz toga bi slijedilo
da je Oton III potvrdio akvilejskom patrijarhu program širenja njegove crk-
vene vlasti na štetu patrijarha u Gradu, dakle zapravo na štetu Mletaka, i na
štetu Hrvatske, koja se u to doba protezala do Plominskog zaljeva.

Dakako da »prijateljstvo« što ga je Oton III iskazivao Mlecima nije ni-
kakva poteškoća za tezu da je Oton III podupirao ekspanzionističke težnje
akvilejskog patrijarha.

15.

THOMAS ARCIDIACONUS, HISTORIA SALONITANA, XIII
(MSHSM, vol. III 1894, 40)

(...) *fuertunt regni eorum (sc. regum Croatiae et Dalmatiae) confinia (...) ab
occidente Carinthia versus mare usque ad oppidum Stridonis, quod nunc
est confinium Dalmatiae et Istriae (...)*

(...) granice njihova (tj. kraljeva Hrvatske i Dalmacije) kraljevstva bile
su (...) na zapadu Karintija prema moru do grada Stridona, gdje je sada
granica Dalmacije i Istre (...)

Prema toj vijesti Tome Arcidakona činilo bi se kao da je tajanstveni grad
Stridon — današnji Trsat! Naime, u Tomino vrijeme granica između Njemač-
kog Carstva i hrvatsko-ugarske državne zajednice već se odavno pomaknula
od planine Učke na Rječinu, pa se čini kao da Toma daje pouzdanu vijest jer
govori o »sadašnjoj« granici, iz čega se vidi da on zna da je u ne tako davnoj
prošlosti granica tekla više na zapadu.

Na žalost, Toma je iz života sv. Jeronima znao samo za podatak »*oppido
Stridonis, quod a Gothis eversum, Dalmatiae quondam Pannoniaequae confi-*

nium fuit« pa ga je malo »dotjerao« spominjanjem Istre i granice hrvatsko-ugarskog kraljevstva u XIII stoljeću.

16.

EDRISI, ZEMLJOPIS (Ljubić, 1887, 234,236)

IV (...) Od Labina do Plomina 6 milja. Ta dva grada su napučena, njihova područja pak susjedna sa sličnim prilikama. Od Plomina do Lovrana 4 milje. Lovran je velik, napučen grad u povoljnim gospodarskim prilikama; brodovi su mu u pripremi i stalno gradi nove. On je zadnji priobalni grad zemlje Akvileje. Na istočnoj granici ovoga područja nalaze se mnoge planine i pusti predjeli. Na zemlje Akvileje (...) nadovezuje se Hrvatska, zvana Dalmacija.

V (...) Od Lovrana do Bakra ima 10 milja. Bakar je lijep i napučen grad i dolazi kao prvi među zemljama Hrvatske, što se uz more zovu Dalmacija. Od Bakra do Bribira, velikog i napučenog grada koji leži na obronku planine — 16 milja. Od Bribira do Senja — 30 milja. To je lijep grad, vrlo napredan. Njegovi stanovnici su Slaveni, a imaju u moru veći broj barka.

Edrisi je pisao na dvoru Rogera II, kralja Sicilije sredinom XII stoljeća.

Prema Edrisiju između Lovrana i Bakra nema priobalnog grada, što znači da u njegovo doba na mjestu starog rimskog priobalnog grada *Tarsatica* još nije niklo novo naselje koje bi privuklo pažnju potupisca.

C. PREGLED POVIJESTI TARSATIKE

I PREDRIMSKA TARSATICA

Predrimsko gradinsko naselje koje je navodno dalo svoje ime rimskoj *Tarsatici*, što se nalazila na području današnja riječkoga Starog grada, smješta se obično na Trsatu.¹ Ipak, na Trsatu, bilo na području srednjovjekovne utvrde bilo u franjevačkom parku, nije se pronašlo nikakvih predrimskih ili rimskih arheoloških nalaza pa su Faber-Matejčić dobro primijetile da je riječ samo o »pretpostavci«.² U prilog tezi da je *Tarsatica* bila najprije naselje gradinskog tipa, Suić ističe³ da je Plinije taj grad nazivao *oppidum*. Međutim, treba primijetiti da Plinije upotrebljava taj naziv za sve liburnijske obalne gradove, npr. i za Aenonu, Nin, što znači da je bar na tome mjestu Plinije pod nazivom *oppidum* razumijevao naprosto gradsko naselje, pa kako je *Tarsatica* na mjestu riječkoga Starog grada sigurno postojala već u Augustovo doba, opravdana je misao koju iznose Faber-Matejčić da »ne smijemo odbaciti ni pretpostavku da bi predantičko liburnijsko naselje bilo izgrađeno i uz more«.⁴

¹ Npr: Depoli 1925, 24; il castelliere e giapidico; Degrassi 1942, 202; Faber-Matejčić 1969, 319; Suić 1971, 376; Suić 1976, 28; Matejčić 1982, 13—15.

² Faber-Matejčić 1969, 319.

³ Suić 1971, 376: Tako se najprije zvalo naselje gradinskog tipa (u Plinija st. (...) *oppidum*) na današnjem Trsatu. Usp. i Suić 1976, 20.

⁴ Faber-Matejčić 1969, 319.

Kao dokaz za postojanje predrimskog naselja gradinskog tipa ostao bi prema tome samo današnji naziv, Trsat, ali je očito da je to preslab dokaz za postojanje predrimskog ili rimskog naselja na Trsatu, jer je ime moglo prijeći iz stare liburnijsko-rimske priobalne Tarsatike tek u srednjem vijeku.

II RIMSKA TARSATICA

Rimska *Tarsatica* imala je u svojem postojanju dva posve različita razdoblja. Prvo razdoblje trajalo je do pred kraj IV st. n. e., a drugo nakon toga.

1) RIMSKA TARSATICA DO KRAJA IV st. n. e.

1. Antička rimska *Tarsatica* postojala je na području riječkoga Starog grada već u ranom principatu, što je posvjedočeno nalazima novca,⁵ epigrafičkim spomenicima, javnim termama⁶ i nekropolom oko današnjega riječkoga nebodera i zapadno od njega.⁷ Depoli je postavio hipotezu da je ta stara rimska *Tarsatica* imala oblik pravilnoga četvorokutnog grada ili vojničkog logora koji je možda tek kasnije u IV st. proširen prema istoku, tako da je kasniji zid obuhvaćao i prostor sjeverno od današnje Ulice Garibaldi.⁸ Tu hipotezu prihvatili su i noviji pisci.⁹ Rimsko javno kupalište iz ranog principata u Užarskoj ulici na krajnjem istočnom dijelu antičke Tarsatike, što je otkriveno 1966. god.,¹⁰ baca drugačije svjetlo na položaj i oblik rimske Tarsatike u ranom principatu. Treba napustiti ideju o »*urbs quadrata*«, a pogotovo o vojničkom logoru. *Tarsatica* ranoga principata bila je priobalni pomorski gradić čiji je kontinuitet s prethodnim predrimskim priobalnim gradom na desnoj obali Rječine, što ga s pravom pretpostavljaju Faber-Matejčić, vrlo vjerojatan.

Tarsatica je svoj procvat zahvaljivala s jedne strane cesti koja je iz Panonije preko Senja vodila prema *Tergeste* i dalje prema *Akvileji*, a s druge strane lokalnoj pomorskoj trgovini koja je povezivala kvarnersko područje i ostale okolne krajeve koji mu gravitiraju.

Tarsatica je bila epihorijsko naselje s domorodačkim stanovništvom, kojemu je »*pax Romana*« omogućila izvjestan procvat i čije je stanovništvo rimska vlast postepeno ali vrlo sporo romanizirala. Značajno je da je romanizacija bila čak manje intenzivna nego u ostalim liburnijskim gradićima. Prema vijestima Plinija starijeg (I stoljeća n. e.), *Curicum* (današnji grad Krk) i *Fulfinum* (kod Omišlja) bili su oslobođeni od poreza, tzv. *civitates immunes*, a *Flanona* (Plomin) i *Lopsica* (Jurjevo) dobili su čak *ius Latii*, što znači da su to bile gradske općine s organizacijom učinjenom po uzoru na rimsku općin-

⁵ V. npr. »Fiume« 1931, 194—195; Gigante, 1933—1934, 190—191.

⁶ Matejčić 1982, 21.

⁷ Kobler 1896, 10; Gigante 1944, 151; Matejčić 1982, 16.

⁸ Depoli 1925, 29.

⁹ Npr. Degrassi 1942, 201 (ali vrlo oprezno); Gigante 1944, 9 i d.; Faber-Matejčić 1969, 319 (»ne možemo isključiti čak i jednu pravilnu gradsku površinu iz ranije građevne faze«); Suić 1976, 28 (»planirani grad«), 138—139 (»Prvobitno jezgro imalo je oblik jedne urbs quadrata, a trapezoidalnu formu je stekla uklapanjem suburbija na istočnoj strani«).

¹⁰ Matejčić 1982, 21.

sku organizaciju i s privilegijom da njihovi magistrati nakon dovršene službe steknu rimsko građansko pravo. Naprotiv, Plinijeva *Tarsatica* bila je peregrinska, nerimska, epihorijska gradska općina bez ikakve privilegije. Ona je bila obavezna plaćati poseban porez kao i većina ostalih sličnih nepriviligiranih gradskih općina Rimskoga Carstva, tzv. *civitates stipendiariae*.¹¹

2. U drugoj polovici I stoljeća n. e. *Tarsatica* je, čini se, postala *municipium latinum*, dakle uspjela je da joj se prizna *ius Latii*. Prema sačuvanim natpisima iz toga doba *Tarsatica* je imala gradski senat i magistrature, dakle bila je organizirana na način rimske gradske općine, ali upravo pravo da samo njezini magistrati steknu rimsko građansko pravo pokazuje da je ostalo stanovništvo još uvijek bilo razmjerno slabo romanizirano. Jedinu natpis koji spominje *Tarsatiku*, a koji pripada ranom principatu, spominje vojnika s nerimskim imenom i nerimskom onomastičkom formulom. Vojnik se zove [...] *cinus Dini*, pa kako je služio u jedinicama koje su se nazivale tračkim i kako je ime Dina, Dines tračke provenijencije, nerijetko se misli da *Tarsa* [...] iz toga natpisa nije *Tarsatica*, nego neki neidentificirani trački grad. Ali, kako su u tračkim jedinicama služile osobe iz vrlo udaljenih krajeva Rimskoga Carstva, kako je nadalje u Dalmaciji posvjedočeno upravo u ranom principatu ime Dina povezano s tipičnim liburnijskim imenom *Oppius* i kako se, konačno, ne vidi kojim je drugom gradu odgovarao sačuvani početak naziva grada *Tarsa* [...], ne vidimo nikakve zapreke da peregrina [...] *cinus Dini* ne priznamo kao stanovnika grada *Tarsatica*. Dakako da je takva identifikacija vrlo neprilična za one koji se zalažu za ranu romanizaciju antičke *Tarsatike*, ali nam se čini da je takvo stajalište više posljedica unaprijed stvorena shvaćanja, nego objektivnog ocjenjivanja.

Tarsatica je ostala peregrinskom gradskom općinom do 212. god. kada je car *Caracalla* sa *Constitutio Antoniniana* podijelio rimsko građansko pravo svima slobodnim stanovnicima Rimskog Carstva. *Tarsatica* nije nikada postigla rang kolonije, pa prema tome njezino područje nije bilo nikada podvrgnuto centurijaciji. To je i razlog što o centurijaciji područja *Tarsatike* nema nikakva ozbiljna i bar iole uvjerljiva dokaza, za razliku od *Parentiuma* — *Poreča*, *Pole* — *Pule*, *Iadere* — *Zadra*, *Salone* — *Solina* i drugih građanskih općina.

Uz to, nema nikakva dokaza da bi *Tarsatica* i njezin distrikt ikada u doba Rimskoga Carstva bili priključeni Italiji.¹²

3. Nakon poznatog *Zwickkera* djela *Studien zur Markussäule I*, 1940, *praetentura Italiae et Alpium* bila je predmetom većeg broja studija.¹³ U nas su najviše odjeka imale analize *Degrassija*,¹⁴ koji ukratko tvrdi ovo: radi obrane Italije carevi *Marko Aurelije* i *Lucije Ver* poduzimaju razne mjere, među ostalim osnivaju između 168. i 170. god. tzv. *praetentura Italiae et Alpium*, koja je obuhvaćala sjeveroistočne dijelove Italije, kao i susjedne zone *Recije*, *Norika*, *Panonije* i *Dalmacije*. Ti krajevi pripadali su doduše raznim upravnim jedinicama, ali su sačinjavali jedinstveni obrambeni sistem pod jedinstvenom komandom. Međutim, kako je opasnost od *Markomana* nestala već 172. god., prestala je potreba za takvom vrsti obrambene organizacije. Ipak *Emona*, današnja *Ljubljana*, sa svojim agerom nije bila vraćena *Panoniji*,

¹¹ Podrobnije u *Margetić* 1978/1979, 326—327.

¹² Podrobnije u *Margetić* 1982, 58 i d.

¹³ Pregled u *Šašel*, 1974, 225—226.

¹⁴ *Degrassi* 1954, 113—125.

nego je priključena Italiji. U isto doba, nastavlja Degrassi,¹⁵ pomaknuta je i granica Italije od Raše dalje na istok, tako da su od toga vremena pripale Italiji *Alvona* = Labin, *Flanona* = Plomin i *Tarsatica*. Degrassi je iznio svoju tezu bez ikakva žara (»Ne znam da li sam uspio uvjeriti da je institucija praetenture (...) dovela do proširenja granica Italije«).¹⁶ Suić¹⁷ također smatra da je *praetentura* obuhvatila i dio Liburnije te da je to dovelo »već u 5. st. za gotskog vladanja« do povezivanja znatnog dijela Liburnije s istočnim granicama teritorija Italije »u jedinstveno područje sa zajedničkom vojno-političkom upravom«. Grafenauer se usprotivio tim Suićevim izvodima.¹⁸ Kako zastupa mišljenje da je upravo u doba organizacije praetenture *Emona* oduzeta Panoniji i priključena Italiji, Grafenauer je zaključio da se to isto zbilo i s Liburnijom oko Tarsatike, ali da je već krajem V st. granica Italije vraćena na Rašu.

Tek Šašel unosi u taj problem više svjetla i nova rješenja. On je prije svega 1968. god.¹⁹ dokazao da je *Emona* — Ljubljana priključena Italiji već u doba Hadrijana, ako ne i ranije, a zatim je 1974. god. uvjerljivo pokazao²⁰ da područje oko Tarsatike nije uopće bilo obuhvaćeno u praetenturu. Ipak, za njega je ostalo otvoreno pitanje da li je Liburnija s Tarsatikom u doba ratova s Markomanima i nakon njih priključena Italiji ili ne. Prema Šašelu, Liburnija je »nakon ratova s Markomanima najvjerojatnije priključena Italiji«,²¹ a prema zemljovidnoj skici koju je Šašel predložio²² proizlazilo bi da je već u 170. god. n. e. granica između Italije i Dalmacije bila na Rječini. Mi smo sa svoje strane također izvršili analizu izvora²³ i došli do zaključka da *Tarsatica* nije nikad pripadala Italiji. Jedini navodni dokaz za pomicanje granice između Italije i Dalmacije u doba principata bilo bi postojanje funkcionara *procurator alimentorum per Transpadum, Histriam, Liburniam* u prvoj polovici III stoljeća, ali to dokazuje samo to da su razne grane uprave obuhvaćale razna područja, jer postoje uz ostalo npr. i vijesti o *procuratores Dalmatiae et Histriae* iz kojih bi po istoj logici trebalo zaključivati da je Dalmacija u to doba obuhvaćala i Istru.²⁴

¹⁵ Degrassi 1954, 126 i d.

¹⁶ Degrassi 1954, 127.

¹⁷ Suić 1955, 281—282.

¹⁸ Grafenauer 1958—1959, 257.

¹⁹ Šašel 1968, 574—575.

²⁰ Šašel 1974, 227.

²¹ Šašel 1972, 479.

²² Šašel 1974, 228.

²³ Margetić 1982, 58 i d.

²⁴ Podrobnije v. Margetić 1982, 56—57. Uostalom, navodna *praetentura*, kao posebna upravno-vojnička oblast, postojala je po Degrassiju tek vrlo kratko vrijeme (nastala je između 168. i 170. god., a nestala nakon prestanka opasnosti od Markomana, svakako prije 193. god.). Šašel je što više skratio postojanje praetenture i vremenski oganičio njezino postojanje između 168/169. i 172. god. (Šašel 1974, 231—234). U prilog postojanja posebne vojno-upravne organizacijske jedinice govori zapravo samo jedan jedini kako-tako uvjerljivi podatak: *Q. Antistius Adventius*, ugledni Rimljanin u drugoj polovici II st. bio je u svojoj karijeri među ostalim 168/169. *curator operum publicorum*, a nakon toga u vrijeme rimske ofenzive protiv Markomana, *legatus Augusti ad praetenturam Italiae et Alpium*. Kako su dijelovi dviju legija, koje su mu stavljene na raspolaganje, već 170. god. korišteni na građevinskim radovima u Saloni, očito je da je već 170. god. nestala prava opasnost sa strane Markomana i da već tad nije bilo nikakve potrebe za osnivanjem posebne vojno-upravne oblasti pod nazivom *praetentura*. Zato je najprirodnije i naj-

2) RIMSKA TARSATICA OD KRAJA IV ST. DALJE

1. *Tarsatica* je uživala razmjerni mir sve do zadnje četvrtine IV stoljeća. Granice Rimskoga Carstva nalazile su se daleko na sjeveru, gdje su graničari duž Dunava uspijevali sačuvati kakvu-takvu sigurnost i mir centralnim područjima. Do bitnih promjena došlo je tek nakon što su Vizigoti, tjerani od Huna, 376. god. prešli preko Dunava. Car Valent pokušao ih je upotrijebiti kao federate, ali je uskoro došlo do trvenja i borbi između rimske vojske i novih neugodnih »saveznika«, koje se zaoštavaju sve do bitke kod Adriano-polja (9. kolovoza 378) u kojoj su udruženi Vizigoti i Ostrogoti uništili rimsku vojsku i u kojoj je pao i sam car Valent. Pobjedničke čete, među njima Huni i Alani, prodrle su pljačkajući balkanske zemlje sve do Julijskih Alpa, a dvije godine kasnije Ostrogoti ruše Stridon na dalmatinsko-panonskoj granici. U takvoj očajnoj situaciji mladom caru Gracijanu nije preostalo drugo nego da pridruži sebi i svom bratu Valentijanu II kao cara iskusnog vojskovođu Teodozija (19. siječnja 379).

U moćnim bedemima što su opasavali Tarsatiku nađeni su, pomiješani s cementom koji je povezivao kamenje, novci careva Gracijana (367—383), Valentinijana II (375—392).²⁵ i Teodozija.²⁶ Dakle, podizanje nove vojničke Tarsatike treba smjestiti u vrijeme počevši od 379. dalje.

Gradnju zidova koji su pojačali obrambenu snagu julijsko-alpskog područja, *claustra Alpium Iuliarum*, stavljaju Saria²⁷ poslije 400. god., tj. poslije propasti panonskog limesa, Stucchi²⁸ u 388. god. kada ih je navodno Andragat izgradio da bi zaštitio Italiju i cara Maksima pred Teodozijem, a Degrassi²⁹ u vrijeme poslije 395. god. s obrazloženjem sličnim onom što ga je predložio Saria.

Zaštitni zidovi od Tarsatike do Prezida i dalje izgrađeni su nesumnjivo istodobno s bedemima Tarsatike. Kako su druge tvrđave zaštitnog pojasa Julijskih Alpi sagrađene mnogo ranije, npr. *Castra* = Ajdovščina, *Ad Pirum* = Hrušica, *Nauportus* = Vrhnika, i kako se najduži potez zaštitnih zidova proteže od Tarsatike prema sjeveru, to je očito da je glavna vojničko-gradevinska djelatnost pri kraju IV st. bila upravo pretvaranje Tarsatike u značajni vojni centar, koji je trebao onemogućiti prodor neprijateljskih četa u Italiju cestom od Senja preko Tarsatike prema *Tergeste* i Akvileji. Zato je malo vjerojatno da je Tarsatica pretvorena u neku vrstu velikog vojnog logora tek 388. god. jer je car Maksim provalio iz Galije u Italiju tek 387. godine. Maksim je mogao i morao pretpostaviti da će Teodozije navaliti cestom koja je

jednostavnije pretpostaviti da se pod »pratenturum« na koju je naš *Antistius* bio 168/169 godine poslan ima razumijeti naprosto »zaštita« ili »obrana« Italije i Alpa, drugim riječima da je njegov zadatak bio naprosto opći nadzor nad sjeveroistočnim dijelovima Italije koji u sebi nije uključivao i organizaciju bilo kakve posebne teritorijalne jedinice. Nije nemoguće da je *Antistius* već 170. god. bio na svojoj idućoj dužnosti, tj. *legatus Augusti pro praetore provinciae Germaniae inferioris*. Za to govori netom spomenuto angažiranje dijelova legije u Saloni već 170. god. i okolnost koju s pravom ističe Šašel, naime da se situacija na sjeve o-istočnoj granici Italije odmah nakon pogibije cara Verusa 169. god. naglo stabilizirala.

²⁵ Gigante 1944, 8—9.

²⁶ Depoli 1925, 28.

²⁷ Hoffiler-Saria 1938.

²⁸ Po Degrassi 1954, 139.

²⁹ Degrassi 1954, 144.

vodila od Sirmija preko Siscije i Emone — a to se doista i dogodilo. Uz to, još se u ljeto 387. god. Akvileja, dakle i područje Julijskih Alpa, nalazila u rukama cara Valentinijana II,³⁰ pa kako je već u kolovozu 388. god. Teodozije prodro do Akvileje, to bi za izgradnju moćnih zidova oko Tarsatike sa strane Maksima preostalo premalo vremena, utoliko više što je Teodozije već u proljeće 388. god. krenuo iz Soluna prema Sirmiju.³¹ Zato nam se čini da je podizanje bedema oko Tarsatice i obrambenog zida sjeverno od nje došlo odmah poslije 379. god., kada je na cijelom balkanskom području zavladao velika nesigurnost i strah zbog pobjede Vizigota nad rimskom vojskom i strašnih pljačkaških pokreta barbarske soldateske po cijelom Balkanu. Opasnost koja je prijetila iz dubine balkanskog područja mogla se otkloniti podizanjem obrambenih zidova jer pljačkaške čete nisu imale volje da se upuštaju u dugotrajna opsjedanja gradova, kad su im na raspolaganju stajala bogata nezaštićena mjesta. Zato Eunapije dobro kaže na jednom mjestu da su se tom prilikom spasili samo »dobro izgrađeni gradovi«³² i to »zbog zidova i obrambenih građevina«. Po našem mišljenju u to doba pada i popravak zidova i kula u Salonu, o kojem nas obavještava djelomično sačuvani natpis.³³ Naprotiv, očito slabije branjeni Stridon na granici Panonije i Dalmacije uništen je upravo nekako u to doba.

2. Obratimo sada pažnju prolazu Alarika i Vizigota preko ovih naših krajeva.

Kao što je poznato, Alarikovi su se Vizigoti poslije 397. god. smjestili u Epiru, nakon što je Istočno Rimsko Carstvo, čini se, priznalo Alariku naslov *magister militum per Illyricum*, tj. vojnog komandanta dijeceza Makedonije i Dacije.³⁴ Ipak, to je bio samo privremeni smještaj. Već u zimi 401. god. Alarikovi Vizigoti prelaze preko naših krajeva³⁵ prema Italiji i odnose pobjedu nad rimskim četama na rijeci Timavi. Vijest o borbama na Timavi znači da je glavnina Alarikovih četa putovala preko današnje Like i dalje cestom *Senia* — *Tarsatica* prema Italiji, tj. prema *Tergeste* i Akvileji.³⁶ Nakon bitke kod Pollentije 4. IV 402. Alarik napušta Italiju i vraća se u naše krajeve — opet preko Timave.³⁷ Posve je nevjerojatno da bi se Alarik smjestio u unutrašnjosti Istre,³⁸ jer bi tamo njegova vojska bila izložena opasnosti opkoljavanja i

³⁰ Seeck 1921, IV, 209.

³¹ Seeck 1921, IV 523.

³² Eunapios, frgm. 42 (ed. L. Dindorf, *Histor. Graeci min.* I, 1870).

³³ CIL III 1984. U literaturi se taj natpis radije povezuje s Teodozijem II, u vrijeme kojeg je vojska Istočnog Rimskog Carstva dva puta (423. i 425) ušla u Salonu. To doduše nije nemoguće, ali nam se čini da popravak salonskih zidova i kula više odgovara nesigurnim prilikama 80-tih godina IV st. nego efemernom boravku istočnorimskih trupa u Salonu.

³⁴ V. Schmidt 1941, 432, i izvore tamo navedene.

³⁵ Cl. Claudianus, *De bello Gothico*, 281—288. To Klaudijanovo djelo je prvorazredan izvor, jer je sastavljeno 402. god., a pisac je bio najuže povezan s Honorijevim carskim dvorom i Stilikom.

³⁶ Drukčije Schmidt 1941, 437, koji smatra da je Klaudijan pogrešno spomenuo Timavu umjesto Soču. Ipak, ne vidimo nikakva opravdana razloga za ispravljanje jasnog Klaudijanova teksta, utoliko više što se prijelaz preko »Alpa« o kojem govori Klaudijan može bez daljega odnositi i na put *Tarsatica* — *Tergeste*. Naime, i prema Ravenskom anonimu (v. Izvori 11) pod Alpama se razumijevalo gorsko područje koje je u polukrugu okruživalo Italiju od zapada prema istoku i koje je završavalo pri Jadranskom moru kod Plomina.

³⁷ Claudianus, VI cons. Hon., 198.

³⁸ Schmidt 1941, 440: »in Istrien oder Dalmatien«.

uništenja. Kako je već u ljeto 403. god. Alarik ponovno prešao Timavu i krenuo prema Veroni,³⁹ čini nam se da ne bi smjelo biti sumnje u to da se Alarik bar za neko vrijeme smjestio u Tarsatici i njezinoj okolici. *Tarsatica* je doista pružala Alariku izvanredne strateške i taktičke alternative, npr. za upad u Italiju ili Norik, ili pak za povlačenje prema unutrašnjosti Balkanskoga poluotoka. Da su doista *Tarsatica* i njezina šira okolica bile glavnim uporištem Alarika, vidi se i po tome što se Alarik već u jesen 403. god. povukao iz Italije i opet smjestio »u barbarskoj zemlji uz Dalmaciju i Panoniju«,⁴⁰ dakle po našem mišljenju očito u Liburniju i područja oko nje, gdje je vjerojatno ujedno prebacio i neboraćki dio svojih Vizigota. Stiliko ga je uskoro imenovao za *magister militum per Illyricum*⁴¹ i predao mu kao taoca budućega velikog vojskovođu Aecija, pa su Alarikove čete u skladu sa Stilikovim planovima i postignutim sporazumom krenule najprije u Epir,⁴² kasnije u Emōnu (Ljubljana)⁴³ i onda u Norik.⁴⁴ Međutim, nakon što je Stiliko ubijen 408. god. Alarik je odveo svoje Vizigote — vojsku i neborce — definitivno iz naših krajeva u Italiju, pa za nas ovdje nije interesantna dalja sudbina Alarika i njegovih Vizigota.

Za povijest Tarsatike neobično je važna činjenica da se Alarik iz Italije dva puta vraćao u ove krajeve — preko Timave. Zašto prvorazredni izvori toliko ističu rijeku Timavu? Čini nam se da odgovor može biti samo jedan, tj. da se na taj način želi podvući da je Alarik napustio tlo Italije i povukao se u »barbarsku zemlju«. U Istri je granica Italije od Augusta bila na rječici Raši, a Šašel je dokazao da ni u današnjoj Sloveniji nije u III st. došlo do pomicanja granica Italije.⁴⁵ Granica X regije Italije (*Venetia et Histria*) nalazila se između *Tergeste* i Tarsatike,⁴⁶ približno u jednakoj udaljenosti od oba grada i nije se promijenila stoljećima. Kada, dakle, kasnoantički pisci ističu Alarikovo prelaženje rijeke Timave u oba pravca, oni žele naglasiti da je Alarik ušao na teritorij Italije, odnosno da je iz njega izašao ili, drugim riječima, da je *Tarsatica* i u to doba, kao uostalom i prije i kasnije, pripadala Liburniji, koju se, premda je bila sastavnim dijelom Dalmacije, ipak osjećalo kao u neku ruku zasebno područje.

3. Dok o Tarsatici koncem IV st. svjedoče njezine moćne zidine, i dok početkom V st. pažljivom analizom izvora možemo zaključiti da je ona bila privremenim sjedištem Alarika i Vizigota, dotle je njezina kasnija povijest tamna. Dalmacija s Liburnijom pripadala je Zapadnom Rimskom Carstvu, ali su se Huni opasno približili nakon što je Aecije 433. god. odstupio Hunima Panoniju od Drave. Nešto kasnije pala je pod hunsku vlast i provincija Savija.⁴⁷ Aecije je Dalmaciju — dakle i Liburniju s Tarsatikom — povjerio Marcelinu, pa je Dalmacija približno od sredine V st. sve do 480. god. bila tako reći samostalnim priobalnim područjem, koje je doduše moralo napustiti

³⁹ Claudianus, VI cons. Hon. 201—232.

⁴⁰ Sozomenus VIII, 25; IX, 4.

⁴¹ Zosimos V, 26,4. Na žalost, Zosim u svojem djelu preskače razdoblje od 401. do 408, jer je prilično nevješto povezao dva izvora: za vrijeme do 401. koristio je naime Eunapija, a za vrijeme od 409. Olimpadora.

⁴² Zosimos V, 26,1.

⁴³ Zosimos V, 29,1.

⁴⁴ Zosimos V, 29,4.

⁴⁵ Šašel, 1968, 574—575.

⁴⁶ V. zemljopisnu skicu u Margetić, Accenni 1978—1979, 78.

⁴⁷ Mócsy, 1962, 582.

jedan dio svoga teritorija prema Panoniji,⁴⁸ ali koje je zbog snažne mornarice igralo u to doba prilično značajnu ulogu.

U doba Ostrogota *Tarsatica* je bila, čini se, glavnim gradom Liburnije, jer je Ravenatski anonim (VII st. ili početak VIII), uzimajući u obzir izvore iz gotskog doba, naziva *Liburnia Tarsaticensis*.⁴⁹

4. Uz Tarsatiku nesumnjivo je sredinom 536. god. kretala iz Italije prema Saloni gotska vojska pod vojskovođom Gripom i vrlo vjerojatno iduće godine pod Uligisalom.⁵⁰

Mnogo je zanimljiviji prodor Bizantinaca u travnju 552. god. pod Narzetom.⁵¹ Narzet je krenuo iz Salone prema Italiji pa »kad je došao blizu granice Venecije, poslao je franačkim komandantima tamošnjih utvrda glasnika i zatražio da odobre prijelaz kao prijateljima.«⁵² U to su vrijeme u Veneciji Goti držali samo nekoliko tvrđava, dok je obala bila u rukama Bizanta, a sve ostalo pod Francima.⁵³ Franci su odbili prolaz, a Italici u bizantskoj vojsci objasnili su nakon toga Narzetu da on, uostalom, tim putem ne može doći u Ravenu, nego u najboljem slučaju do Verone. Premda se Totila nadao da »Rimljani nikada neće prodrijeti preko obalnoga jadranskog područja, zato što tamo utječu mnoge plovne rijeke i čine kraj posve neprohodnim«,⁵⁴ ipak je Ivan, nećak Vitalijanov, dao Narzetu »mudar savjet da povede čitavu vojsku duž obale, koja je, kao što je naprijed rečeno, bila u njihovoj (sc. bizantskoj) vlasti i da je dade pratiti s nekoliko većih brodova i mnogobrojnim čamcima.«⁵⁵ Nazret je tako učinio i sretno stigao u Ravenu.

To je providno tendenciozna priča, kojom Prokopije podmeće njemu nesimpatičnom Narzetu čudno nepoznavanje puta na koji je krenuo. Ali, same činjenice i okolnosti sigurno nisu izmišljene. Iz njih se s punom sigurnošću može zaključiti da je Narzet s bizantskom vojskom kretao cestom preko Like, Senije i Tarsatike i da je na italjsko područje došao tek nakon što je stigao do plovnih rijeka i neprohodnog kraja, tj. do močvarnog kraja na kojem u more utječu rijeke, koje je kao osobitu značajku Venecije zabilježio već i Plinije: *fluvius Silis* (Sile), *flumen Lipientia* (Livenza), *flumina Tiliaventum Maius Minusque* (Tagliamento), *Alsa* (Ausa), *Natiso cum Turro* (Natisa i Torre), *amnis Timavus* (Timava).⁵⁶ *Tarsatica* se dakako, nalazi daleko na istok od toga neprohodnog i močvarnog područja i ne pripada Italiji.

5. Justinijanovi uspjesi na zapadu bili su iz mnogo razloga samo privremeni.⁵⁷ Ubrzo nakon njegove smrti (565) dolazi do rušenja bizantske vlasti na

⁴⁸ Margetić 1982, 69—75.

⁴⁹ Margetić 1982, 61—62.

⁵⁰ Prokop. V, 7,27 (ed. V. Veh, »Tusculum-Bücherei«, Prokop Gotenkriege, München 1960, 52).

⁵¹ Prokop. V, 16, 12—13 (str. 126).

⁵² Prokop. VIII, 26, 18 (str. 926).

⁵³ Prokop. VIII, 24,8 (str. 904).

⁵⁴ Prokop. VIII, 27,23 (str. 934).

⁵⁵ Prokop. VIII, 27,24 (str. 934).

⁵⁶ Plin. *Naturalis historia* III, 18,126 (ed. Ian-Mayhoff, Lipsiae 1906, str. 283).

Sredinom IV st. cesar Julijan, budući car Julijan (Apostata) također ističe da Alpe »počinju kod Jadranskog mora i da odvajaju Italiju od Ilirije« i da se tu nalazi veliki broj rijeka, koje čine čitav kraj močvarnim i sličnim egipatskoj obali (Jul. Or. III, 72 a-d; v. L'Empereur Julien, *Oeuvres complètes*, ed. J. Bidez, I, Paris 1932, 144. Još u VIII st. Ravenski anonim piše da se Alpe spuštaju do mora »nedaleko Tarsatike« blizu mjesta Fanas (= Plomin).

⁵⁷ Podrobnosti u Margetić, *Histrica*.

Balkanu i u Italiji. Langobardi iz Panonije ulaze u Italiju (568/569) i drže područja današnje Slovenije približno od 590. godine. U napuštenu Panoniju nadiru lijevom obalom Drave Avari, a desnom pomoćne savezničke slavenske čete, koje upadaju u Dalmaciju. Nakon 590. god. Langobardi se povlače iz Slovenije koju zauzimaju Avari, a cestom *Senia-Tarsatica* prolaze slavenske čete i preko Učke osvajaju velik dio Istre. God. 599. egzarh Kalinik javlja o pobjedama nad Slavenima kod Kopra. Tu vijest treba tumačiti tako da su posade istarskih kaštela, u prvom redu Novigrada i Kopra, s mukom ali uspješno odbijale slavenske napade usmjerene na šire područje istočno od tih gradova. Kod Vrsara su Slaveni, koji su napadali preko Učke, prodrli kroz bizantsku obrambenu liniju sve do mora.⁵⁸ Zato je razumljivo što papa Grgur I javlja god. 600. da je uznemiren zbog toga što su Slaveni ušli u Istru i tako se našli u Italiji.

Svakako, dolazak Slavena u naše krajeve imao je vrlo važne posljedice. Svi liburnijski gradovi ubrzo se posve slaviziraju, tako da je stari romanski dalmatinski jezik kojim su stanovnici govorili posve nestao i ne nalazimo mu traga čak ni u toponimima. *Tarsatica* nije uništena, već je nastavila živjeti u novim uvjetima i novim okolnostima.

III RANOSREDNJOVJEKOVNA TARSATICA

1. god. 799. furlanski vojvoda Erik izgubio je život kod priobalnog grada *Tarsatica*. Einhard naziva u Analima to mjesto *Tharsatica, Liburniae civitas*, a u životopisu Karla Velikog kaže da je Erik poginuo *in Liburnia, iuxta Tharsaticam maritiman civitatem*. Svakako *civitas* bolje pristaje gradu *Tarsatica* nego brdskoj utvrdi Trsata, a pridjev *maritima* taj dojam još i pojačava. Uzмимо u obzir još i to da je Erik očito putovao starom cestom od Senja preko grada *Tarsatica* dalje na zapad, što znači da je morao prijeći preko Rječine i proći uz zidine priobalnoga utvrđenog grada *Tarsatica*, pa i to govori da je u to doba taj grad još postojao.

2. Konstantin Porfirogenet ne spominje ni jedan jedini grad na području istočno od Labina i sjeverozapadno od današnjeg Karina. Da li to doista znači da je cjelokupna obala od Velebitskog kanala preko Kvarnera sve do Plominskog zaljeva potpuno pusta ili, što je vjerojatnije, da carev informator nije o sjeverozapadnoj Hrvatskoj tako reći ništa znao.⁵⁹ Šutnja Konstantina Porfirogeneta, o gradu *Tarsatica* ne znači da je on već propao, jer bi to onda vrijedilo npr. i za Senj, Bakar i Lovran, a takvo totalno uništenje habitata uz obalu od Velebita do Labina posve je nevjerojatno.

3. Vijest o biskupiji u Tarsatici, koju car Oton III potvrđuje 996. god. akvilejskom patrijarhu, mnogo je značajnija nego što se na prvi pogled čini. Svakako treba podvući da o toj biskupiji inače nema nikakvih vijesti ni prije 996. god. ni poslije. Ne samo da o njoj nema inače nikakvih vijesti i da je sama vijest o toj biskupiji u ispravi iz 996. god. povezana sa u to doba nepostojećom biskupijom u Pičnu⁶⁰ i s biskupijom u Rovinju koja nije postojala ni prije ni poslije 996. god., već je *Tarsatica* i područje zapadno od nje do

⁵⁸ Podrobnosti u Margetić 1979—1980, 81.

⁵⁹ Drukčije Margetić, Kada je i kako.

⁶⁰ O vremenu nastanka biskupije u Pičnu i o navodnoj biskupiji u Rovinju v. podrobnosti u Margetić, *Historica*.

Plominske drage bila u to doba nesumnjivo u hrvatskoj državi. Isprava Otona III sadrži zapravo politički program carstva koje je na taj način odobrilo akvilejskoj patrijaršiji širenje prema krajevima koji su u to doba bili dođuše izvan patrijarhove realne vlasti, ali koji su mu bili tako reći »nadohvat ruke«. Međutim, ono što je za nas ovdje najvažnije, to je okolnost da je *Tarsatica* prema tome još 996. god. sigurno bila gradić lokalna značenja, barem na razini Rovinja i Pićna. Nemoguće je da je u to doba grad *Tarsatica* potpuno propao i da je Oton III mislio na današnji Trsat, jer je Trsat još stoljećima bio beznačajna graničarska utvrda sa svega nekoliko kuća u neposrednoj blizini i s nekoliko omanjih sela koja su se nalazila na razmjerno vrlo malom području što je pripadalo toj utvrđi. Dovoljno je usporediti visinu bira, obaveze vinodolskih općina u Trsatu, Grobniku, i Bakru, da se vidi razlika u ekonomskoj snazi tih općina još u XVI stoljeću:

Trsat	60 ⁶¹ libara
Grobnik	1000 libara
Bakar	600 ⁶² libara

Vijest o potvrdi »biskupije« u Tarsatici 996. god. dokazuje nam da je u to doba taj grad još uvijek bio prilično značajan i da je očito još uvijek imao svoj distrikt između distrikta Lovrana i Bakra, tē da je imao vjerojatno približno ono isto značenje koje je imao po vijestima Ravenskog anonimna (*»Liburnia Tarsaticensis«*) i po vijestima franačkog ljetopisca, koji ga naziva *civitas*. Upravo zato ga je i uključio Oton III u privilegij iz 996. godine.

Ali, zašto se istočnofranački car upravo 996. god. bavio planom o osnivanju biskupije u Tarsatici i otkrio svoje osvajačke namjere prema Istri istočno od Učke? Kao da ne bi smjelo biti sumnje da je riječ o složenoj političkoj situaciji do koje je došlo na Balkanu, gdje se moćni bizantski car Bazilije II spremao na obračun s jakim, neustrašivim i opasnim makedonskim vladarom Samuilom. U toj teškoj borbi Bazilije II našao je podršku u Mlecima u vladajućim krugovima oko obitelji Orseolo, dok je u Hrvatskoj došlo do borbe za prijestolje između probizantskih i prosamuilovskih članova kraljevske obitelji. Mleci su se u to doba uspjeli uz suglasnost Bizanta učvrstiti na sjevernodalmatinskim otocima Krku, Cresu i Rabu, pa su Oton III i akvilejski patrijarh s mnogo razloga mogli predmnijevati da je došlo vrijeme da se njihova vlast proširi na istok na štetu hrvatske države. Ipak, pobjeda Bazilija II nad Samuilom sačuvala je još za neko vrijeme *status quo* na sjevernom Jadranu, tako da je biskupija u Tarsatici ovisna o akvilejskom patrijarhu ostala samo mrtvo slovo na papiru.⁶³

⁶¹ Klen 1971, 30,32.

⁶² Laszowski 1915, 83,89.

⁶³ Podrobnosti u Margetić, *Histrice*.

Otkako je 1914. god. nedvojbeno utvrđeno postojanje antičke Tarsatike na području riječkoga Staroga grada, pitanje nestanka toga grada pokušalo se riješiti na egzotični način nego do tada. Arheološki nalazi potvrđuju postojanje toga grada do V stoljeća, ali to je dakako samo *terminus ante quem non* propasti Tarsatike. Depoli je u skladu s time predložio kao vrijeme propasti VI, odnosno najkasnije početak VII st. te znakove požara i rušenja koji se mogu zapaziti na ostacima zidina povezao s borbama Bizanta s Gotima »ili još bolje« s kakvim avarskim napadom (Depoli 1925, 44). Gigante je s vidljivom nesigurnošću predložio godinu 800. i povezao uništenje Tarsatike s pogibijom furlanskog grofa Erika (Gigante 1925,10). Benussi je smatrao da su »barbarske avarsko-slavenske horde« koncem VI i počet-

Dakle, *Tarsatica* je postojala još krajem X st. jer je inače ne bi suvremeni izvor spomenuo u tako važnom kontekstu.

4. Naprotiv, sredinom XII st. njoj više nema traga u Edrisijevu Zemljopisu. Edrisi je pouzdani svjedok da između Lovrana i Bakra nije bilo pomena vrijedna naseljenog mjesta. Nešto se, dakle, dogodilo između konca X i sredine XII st. što je dovelo do nestanka *Tarsatike*. S druge strane, 1288. god. spominje se prvi put Trsat, mala isturena graničarska utvrda s vrlo malim područjem koje joj pripada od Rječine do Martinšćice.

Prema našim analizama, što smo ih izvršili na drugom mjestu,⁶⁴ nakon smrti hrvatsko-ugarskog kralja Kolomana 1116. god. i dolaskom na prijestolje njegova mladog sina Stjepana, njemački car Henrik V, bizantski car Aleksije i Mleci smatrali su da je došao pogodan trenutak za napad na hrvatsko-ugarsku državnu zajednicu. Međutim, ona je pružila neočekivano žestok otpor, tako da je došlo tek do razmjerno manjih pomicanja granica, među ostalim i do pomaka granica od Plominskog zaljeva na Rječinu. Upravo u to doba dolazi do naglog uspona Devinske gospode, koji od beznačajnih ministrijala akvilejskog patrijarha postaju u prvoj polovini XII st. ugledni velikaši.

Njihova vlast nad područjem od Brseča do Rijeke može se najjednostavnije objasniti time što su oni te krajeve osvojili, svakako uz pristanak i čak inicijativu cara Henrika V i akvilejskog patrijarha. Hrvatska je bila prinuđena da se povuče preko Rječine. Čini se vrlo prihvatljivom misao da je upravo u to doba *Tarsatica* napuštena, da se dio stanovništva povukao na drugu obalu Rječine, dao isto ime — Trsat — svojoj novoj postojbini, novoj graničarskoj utvrdi, koja je čuvala novu hrvatsku granicu prema zapadu.

Svakako je značajno da se naziv *Tarsatica* ne javlja nakon što se pojavljuje naziv Trsat.

Tarsatica, napušteno priobalno naselje, ostala je pusta i nenaseljena — osim možda ponekih ribarskih, stočarskih i zemljoradničkih obitelji — za dugo vremena.

5. I onda najednom potkraj XIII st. na mjestu opustjele *Tarsatike* diže se Reka, *Flumen* — i to odmah kao razmjerno značajan trgovački centar. Mletačke vlasti počevši od 1281. god. govore o mletačkim trgovcima u Rijeci i o tome da su »za nas Riječani neprijatelji«. Ipak, značajno je da se npr. 1291. god. mletačkim trgovcima ne zabranjuje odlazak u Rijeku i boravak u njoj, što je znak da je Rijeka naglo postala razmjerno važan trgovački centar.

kom VII st. smanjile važnost *Tarsatike* koja je mnogo pretrpjela i postala mali gradić s ruralnom ekonomijom (*piccola borgata*), da se ona ipak kasnije oporavila, ali da je težak udarac doživjela 799. god. napredovanjem Franaka. Od toga se udarca više nije oporavila, ali »nije potpuno propala«, već je jedan njezin dio ostao kao »klica novoga grada, kojoj je bila namijenjena vedra budućnost« (Benussi 1921, 175). Degrassi se nije upustio u točnije istraživanje datuma propasti, već je samo pretpostavio kao moguće da je prastara predromanska utvrda u ranom srednjem vijeku, prirodno bolje zaštićena od grada uz more, »ponovno pružila zaklon stanovnicima doljnega grada« (Degrassi 1942, 202). Naši autori (npr. Hauptmann 1951, 12) skloni su rušenje *Tarsatike* pripisati Francima u god. 799, (ali uglavnom ostavljaju to pitanje više-manje otvorenim (npr. Suić 1971, 376; Strčić 1971, 376; Faber-Matejčić 1969, 317—320; Matejčić 1982, 34—35). To se najčešće povezuje s tvrdnjom da se *Tarsatica* spominje zadnji put upravo te 799. god., pa kako su stanovnici *Tarsatike* ubili franačkog grofa u zasjedi u blizini svoga grada, nameće se misao da je rušenje *Tarsatike* posljedica energične franačke represalije protiv grada-buntovnika. Ali to je ipak samo hipoteza.

⁶⁴ Podrobnosti u Margetić, Kada je i kako.

Rijeka nesumnjivo zahvaljuje svoj nagli trgovački uspon u drugoj polovici XIII st. trgovačkom putu koji preko Rupe vodi prema Sloveniji i Austriji. Devinska gospoda držala su uz Rijeku, Kaštav, Veprinac i Mošćenice, još i velike posjede oko Postojne, Prema i Ilirske Bistrice. Sredinom XIII st. došlo je do značajnih promjena u političkoj konstelaciji snaga oko našeg područja. Naime, akvilejski patrijarh pretao je biti vjerni sljedbenik njemačkih careva i postao eksponent papinih interesa, čime je došao u sukob i s Goričkim grofovima. Oni 1255. god. daju svom kletveniku Vinteru iz Pazina Gotnik, Šembije (*»villa sancti Viti«*), Bač (*»Ad Wach«*) i Postenje, što je iz razumljivih razloga snažno uznemirilo Devince jer im je na taj način presječena veza između njihovih slovenskih posjeda i Rijeke. Devincima je pokušao pomoći akvilejski patrijarh, pa je Vinter morao priznati da ta mjesta drži od Akvileje, a ne od Goričkih grofova. Ali, to je bila samo isprazna politička igra, jer patrijarh nije mogao poduprijeti svoja prava ekonomskom i vojnom moći. Gorički grofovi išli su čak još i korak dalje, pa su 1288. god. postavili u Rupi mitnicu, koja im je sigurno donosila lijepe prilode, dok je Devincima i Rijeci bila očito i te kako na štetu.

Ukratko, Rijeka se pojavljuje kao važan trgovački centar od 1281, a i mitnica u Rupi, osnovana 1288. god., govori u prilog shvaćanju da Rijeka kao novi pomorsko-trgovački centar nije mogla nastati prije sredine XIII stoljeća.

6. Stanovnici kasnoantičke Tarsatike govorili su vulgarnim latinskim jezikom, koji se u ranom srednjem vijeku slabljenjem komuniciranja s ostalim područjima postepeno razvijao u poseban govor. Taj govor morao je biti srodan istroromanskom i dalmatinskom, osobito krčkoromanskom, tzv. veljotskom govoru. Ali, dok je u nekim područjima Istre i istroromanski jezik još živ, a krčkoromanski nestao tek koncem XIX st. i dok su se na našoj obali zadržali u toponimima mnogi ostaci toga govora, na području današnje Rijeke izgubio se gotovo svaki trag staroga romanskog govora. Riječki dijalekt talijanskog jezika, *»fiumanski«*, pod snažnim je utjecajem venecijanskog govora i nema karakteristika koje bi ga mogle povezati sa starijim romanskim govorom stanovnika Tarsatike, a riječki toponimi su slavensko porijekla ili ih je slavensko pučanstvo preuzelo kao sastavni dio općega čakavskog govora (npr. Kantrida *<cathedra, Turanj <turris, Brgudi <virgultum — v. Skok, 7—8⁶⁵*). Ipak, možda se bar dva riječka toponima mogu povezati sa starijim romanskim govorom stanovnika Tarsatike. Riječ je o toponima Kozala od latinskog *casale*, odvojeno omanje naselje ili majur; ali, ni to nije posve sigurno, jer bismo zbog diftongizacije, koja se javlja u istroromanskom i u veljotskom, mogli i u toj riječi očekivati sličnu jezičnu pojavu. Tako je npr. u veljotskom *casale > cosuol*, svinjac. Toponim Pulac povezuje se s *palatium*, ali, kako kaže Skok, *»čudno je što je u ovom čisto čakavskom kraju naglašeno latinsko a bilo shvaćeno kao nepostojano«*,⁶⁶ jer je genitiv Pulca. Pulac treba po našem mišljenju povezati s *pil-osus*, koje se preko *pyl-osus* (usp. alb. *pül*, šuma u našim krajevima posvjedočeno u Albona > Alburnon = Albyn > Labin) razvilo u *pul-osus* (usp. Liburnia koju Ravenski anonim piše Luburnia). Pulac bi, prema tome, bio pošumljeni brdoviti predio, a on to doista i jeste do danas.

⁶⁵ Skok 1951—1952, 7—8.

⁶⁶ V. Skok 1951—1952, 8. Usp. Ekl, 1959. 247 i d.

Upada u oči da se jedina dva toponima što se mogu povezati na neki način sa starim romanskim govorom nalaze izvan Staroga grada, tj. stare Tarsatike. Iz toga treba zaključiti da su Slaveni došavši u ove krajeve koncem VI i početkom VII st. odmah posveistisnuli preostalo stanovništvo Tarsatike, koje se povuklo u periferna područja i tamo se uskoro slaviziralo. Posuđenice iz dalmatinskog jezika u čakavskom, krpatur, lancun, kapùla,⁶⁷ koje su još i danas žive u govorima oko Rijeke, ne moraju se dakle shvatiti kao riječi preuzete iz općeg fonda čakavskog govora, već kao riječi koje su Slaveni na području oko Rijeke izravno preuzeli od staroga stanovništva.

»Fiumanski« govor nastao je tek mnogo kasnije⁶⁸ pod snažnim utjecajem venecijanskog govora, što se može zaključiti npr. po cjeniku riba iz 1449. god.: *časchaduna persona de qual condicione volgia esser o sia vora vendere pesce itd.*⁶⁹

Bilješke:

⁶⁷ Skok 1956, 655.

⁶⁸ Drukčije Depoli 1913, 259 i d.

⁶⁹ Zjačić 1955—1956, 219.

Kratice

- Alföldi 1965. — G. Alföldi, Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien, Budapest 1965.
- Alföldi 1968. — G. Alföldi, Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia, Heidelberg 1968.
- Benussi 1921. — B. Benussi, *Tharsatica*, »Atti e memorie della Società Istriana di Archeologia e storia patria«, XXXIII, 1912, 149—188.
- CIL — Corpus inscriptionum Latinarum, vol. III, Berolini 1873, ed. Th. Mommsen; Supplementum 1902, ed. Th. Mommsen, C. Hirschfeld, A. Domaszewski.
- Dandolo — A. Dandolo, Cronica per extensum descripta, L. A. Muratori, *Rerum Italicarum Scriptores*, T. XII, Bologna 1938—1958,² ristampa 1973, a cura di E. Pastorello.
- Degrassi 1942. — A. Degrassi, Le iscrizioni di Tarsatica, Origine e sito del municipio romano, »*Epigraphica*« IV, 1942, 191—203 — *Scritti vari di antichità II*, Roma 1962, 931—949.
- Degrassi 1954. — A. Degrassi, Il confine nord-orientale dell'Italia romana, *Dissertationes Bernenses*, Bern 1954.
- Depoli 1913. — A. Depoli, Il dialetto fiumano, »*Bullettino della deputazione fiumana di storia patria*« vol. III, 1913, 258—315.
- Depoli 1925. — G. Depoli, I punti oscuri della storia di Tarsatica e dell'origine di Fiume alla luce delle scoperte archeologiche, »*Fiume*«, a. III, Fiume 1925, 19—51.
- Ekl 1959. — V. Ekl, Historijska toponomastika grada Rijeke i distrikta, »*Starine*« 49, 1959, 247—299.
- Faber-Matejčić 1969. — A. Faber — R. Matejčić, Antička jezgra Rijeke, »*Jadranski zbornik*« VII, Rijeka — Pula 1969, 317—320.
- »*Fiume*« 1931. — Rinvenimenti di antichità in città e nel territorio, »*Fiume*«, a. VIII, Fiume 1931, 194—196.
- Gigante 1925. — R. Gigante, I rinvenimenti romani del Corso, »*Fiume*«, a. III, Fiume 1925, 3—18.
- Gigante 1933—1934. — R. Gigante, Rinvenimenti di monete nell'area della città romana, »*Fiume*«, a. XI—XII, 1933—1934, 188—201.
- Gigante 1944/I — R. Gigante, La topografia di Fiume romana e del suo porto, »*Studi Saggi Appunti*«, vol. I, 1944, 7—22.
- Gigante 144/II — R. Gigante, Rinvenimenti archeologici, »*Studi Saggi Appunti*«, vol. I, Rijeka 1944, 151—153.
- Hauptmann 1951. — F. Hauptmann, Rijeka, Zagreb 1951.
- Heumann-Seckel 1926. — Heumann-Seckel, *Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts*, Jena 1926.⁹
- Hoffiler-Saria 1938. — V. Hoffiler — B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslawien*, Heft 1, Noricum und Pannonia Superior, 1938.
- Klen 1971. — D. Klen, Urbar i popis prihoda Trsata (1924—1601), »*Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*« sv. XVI, 1971, 7—50.
- Kobler 1896. — G. Kobler, *Memorie per la storia della liburnica città di Fiume*, Fiume 1896.
- Laszowski 1915. — E. Laszowski, Urbar vionodolskih imanja knezova Zrinskih, »*Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga Zemaljskog arkiva*« XVII, 1915, 71—108.
- Leicht 1911. — P. S. Leicht, Il diploma ottoniano del 996 e i primordi di Udine, »*Memorie storiche Forogiuliesi*«, a. 7, 1911, 1—8.

- Ljubić 1887. — Š. Ljubić, *L'Italia descritta nel libro del re Ruggero compilata da Edrisi*, ed. M. Amari — C. Schiaparelli, 1883, »Rad« vol. 85, 1887, 229—240.
- Margetić 1978—1979. — L. Margetić, *Plinio e le comunità della Liburnia*, »Atti« IX Centra za historijska israživanja, Rovinj 1978—1979, 301—358.
- Margetić 1982. — L. Margetić, *Neka pitanja u vezi s Istrom (I—VII stoljeće)*, »Živa antika«, god. 32, 1982, 53—82.
- Margetić 1979—1980. — L. Margetić, *Accenni ai confini augustei del territorio tergestino*, »Atti« X, 1979—1980, 75—101.
- Margetić, *Histrica* — L. Margetić, *Histrica et Adriatica*, u tisku.
- Margetić, *Kada je i kako* — L. Margetić, *Kada je i kako Hrvatskoj oteto područje od Rijeke do Brseča*, »*Histria historica*« 1, u tisku.
- Marquardt II 1888. — J. Marquardt, *Römische Staatsverwaltung*, Leipzig I 1881, II 1884.
- Matejčić 1964 — R. Matejčić, *Lapidarij, Zbirka kamenih spomenika Pomorskog i povijesnog muzeja u Rijeci*, Rijeka 1964.
- Matejčić 1982. — R. Matejčić, *Trsat*, Rijeka 1982.
- Mayer 1936. — A. Mayer, *De Iapodibus, populo Illyrico Celtis commixto*, »*Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*«, N. S. XVII, 1936, 189—199.
- Moravcsik-Jenkins DAI — Gy. Moravcsik — R. J. S. Jenkins, *Constantine Porphyrogenitus, De administrando Imperio I*, Budapest-London 1949, II, London 1954.
- Mócsy 1962. — A. Mócsy, *Pannonia*, RE, Supplb. IX, 1962, 516—776.
- Schmidt 1941. — O. Schmidt, *Die Ostgermanen*, München 1941.³
- Schnetz, Ravenat 1940. — J. Schnetz, *Ravennatis Anonymi Cosmographia*, Lipsiae 1940.
- Seeck 1931. — O. Seeck, *Geschichte des Untergangs der Antiken Welt*, I—VI, Stuttgart 1921.⁴
- Skok 1951—1952. — P. Skok, *Toponomastički problemi, Riječka Toponomastika*, »*Istoriski časopis*«, III, 1951—1952, 7—10.
- Skok 1956. — P. Skok, *Dalmatinski jezik*, *Enciklopedija Jugoslavije* 2, 1956, 653—655.
- Suić 1955. — M. Suić, *Istočna jadranska obala u Pseudo Skilakovu Periplusu*, »Rad« 306, 1955, 121—185.
- Suić 1971. — M. Suić, *Trsat*, *Enciklopedija Jugoslavije* 8, 1971, 376.
- Suić 1976. — M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu* Zagreb 1976.
- Šašel 1968. — J. Šašel, *Emona*, »*Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*«, Supplband XI, 1968, 540—578.
- Šašel 1972. — J. Šašel, *Zur Rekrutierung der Prätorianer*, *Historia* XXI/3, 1972, 474—480.
- Šašel 1974. — J. Šašel, *Über Umfang und Dauer der Militärzone Praetentura Italiae et Alpium zur Zeit Mark Aurels*, »*Museum Helveticum*« 31, 1974.
- Zjačić 1955 — 1956. — M. Zjačić, *Knjiga riječkog kancelara i notara Antuna de Renno de Mutina (1436—1461)*, »*Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci*« sv. III, 1955—1956.

Summary

TARSATICA
PROLEGOMENA FOR A LEGAL HISTORY OF RIJEKA

In this article the author publishes sources for the history of the town of Tarsatica which existed in antiquity and during the early Middle Ages at the site of the »Old Town« of Rijeka. In addition, a short interpretation of each available source is provided as well as a brief synthesis of the history of Tarsatica including a survey of the previous theories on individual questions and the author's own suggestions.

The most important results may be summarized as follows:

1. In spite of Degrassi's analyses, the inscription CIL III 14579 refers to Tarsatica which, according to the author, was a municipality with so-called *ius Latii*;
2. Roman Tarsatica was a rather small commercial and maritime town until 379 when the town walls and the Roman wall were constructed as a result of the Goths having defeated the Roman Emperor Valens;
3. Alaric and his troops inhabited Tarsatica several years at the beginning of the fifth century;
4. The Italian frontier was not moved eastward to include the district of Tarsatica which remained part of Liburnia during the period of Roman rule;
5. Tarsatica still existed in 996 (Emperor Otto III confirmed the existence of its diocese) and was not destroyed until the beginning of the twelfth century.

P R I K A Z I

Prof. dr Lujo Margetić

R. BRATOŽ, SEVERINUS VON NORICUM UND SEINE ZEIT, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften, 165 Band, Wien 1983, str. 48.

Autor uvodno (str. 6) ističe da su problematiku djela *Vita sancti Severini* što ga je napisao Eugippus do sada obrađivali u prvom redu austrijski, njemački, talijanski, francuski, belgijski, mađarski i sovjetski znanstvenici, a da je doprinos slovenskih istraživača utoliko potrebniji što je Unutrašnji Norik obuhvaćao velike dijelove današnjega slovenskog područja, o čemu se u evropskoj znanosti premalo vodi računa i čak ignorirao. U analizi ličnosti Eugipa (str. 7—15) autor dolazi do zaključka da se u njegovom djelu, pisanom 511. god., jasno vide političke tendencije samog Eugipa, osobito antigermanizam i antiarianizam koji sigurno nisu biti značajkama djelovanja Severina (druga polovica V stoljeća). Eugip je nesumnjivo bio pristaša »rimsko-nacionalne stranke« (Boecije i drugi) koja je bila protiv ostrogotske vlasti, a za usku suradnju s Bizantom. U odjeljku o Severinu kao povijesnoj ličnosti (str. 15—21), autor zabacuje tezu F. Lottera da bi Severin bio visoki rimski državni funkcionar, kao i mišljenje I. Bóna da je Severin boravio na dvoru hunskog vladara Atile i tamo upoznao Oresta, oca zadnjeg zapadnorimskog cara, ali da se djelovanju Severina ne mogu odreći vojničke i upravne funkcije. Autor razmatra i organizaciju kršćanstva (str. 21—30) vojne, društvene i gospodarske odnose u Noriku u V stoljeću (str. 31—42), kao i odlazak većine romanskog stanovništva iz istočnog Norika 488. god. (str. 42—47) Radu su priložena tri korisna i pregledna zemljovida.

Rad je znanstveno uzorno i besprijekorno napisan: autor je uzeo u obzir sve izvore i golemu literaturu, zauzeo obrazloženi stav prema najvažnijim shvaćanjima i tezama i izradio svoj stav o svim relevantnim pitanjima na osnovi svestrane analize izvora i literature.

Razumljivo je da autorov rad ne predstavlja konac napora u istraživanju Severinova rada u Noriku. Tako nam se čini da nije posve uspješno autorovo dokazivanje da Severinov naziv »*vir illustrissimus*« ne znači titulu najvećeg funkcionara. Kako je taj naziv *terminus technicus* kasne antike za visoke funk-

cionare i kako je i po samom autoru Severin obavljao vojne i upravne funkcije, smatramo da se te okolnosti mogu najbolje i najjednostavnije povezati tako da se pretpostavi da je Severin nakon 470. god. nosio taj naziv kao faktični izvršitelj svjetovnih funkcija i da ga je stanovništvo prihvatilo ne samo kao crkvenu, nego i kao vojno-upravnu ličnost (usp. shvaćanje G. Wirtha). — Čini nam se da se Eugipove riječi o rimskoj vlasti (*per idem tempus, quo Romanum constabat imperium*) ne moraju odnositi na propast zapadnorimskog carstva 476. god. već prije na nestanak rimske vlasti u Noriku (tako i Wes). Svakako se Prokopije (zbog *Bel. Goth.* 1, 14, 14) ne može ubrajati u pisce koji zastupaju mišljenje o propasti zapadnorimskog carstva 476. god. — Autor smatra (str. 34) da Barišić »ide predaleko u svojim zaključcima« o Slavenima u Atilinoj državi. Barišić (*Prisk kao izvor za najstariju istoriju Južnih Slovena*, »Zbornik radova Vizantološkog instituta« 1, 1952, 52—63) je upozorio na fragment Priskova izvještaja iz kojeg očito proizlazi da većina stanovnika u današnjoj Vojvodini nije bila ni hunska ni gotška ni romanizirana, dakle slavenska.—

Točno je zapažanje autora da je Norik crkveno potpadao pod Akvileju. Ipak nam se čini da taj problem zaslužuje dublje istraživanje, jer zapisnik sinoda u Gradu koji Bratož s mnogim drugim datira s god. 579. očekuje još mnoge dodatne analize. U njemu, npr., *Martinus episcopus Petenatis* nije po našem mišljenju pićanski već ptujski biskup (v. detaljnije L. Margetić, *Histrica et Adriatica*, u tisku), što ima veliki značaj za ispravnije tumačenje ne samo istarske povijesti, nego i povijesti slovenskih krajeva. Te i slične primjedbe imaju samo za cilj da potaknu daljnju diskusiju na osnovi značajnih Bratoževih rezultata.

Zanimljive su i vrijedne pažnje veze Norika s našim krajevima o kojima Bratož govori. Vrlo rijetko ime Eugip nalazimo samo u Trentu i Salonu (CIL III 9240), a Severin se po Bratoževoj uvjerljivoj tezi može u prednoričkoj fazi povezati s noričko-panonskim zemlja-

ma. To je tim vjerojatnije što su današnja Slavonija i Srijem bili u hunskoj vlasti koncem prve polovice V stoljeća (Bratož tvrdi da su te zemlje bile u susjedstvu hunske države). Odoakrov funkcionar Piereus, koji je 488. godine romansko stanovništvo odveo iz Norika u Italiju bio je već iduće godine bogato nagrađen uz ostalo i mljetskim otokom (G. Marini, *I papiri diplomatici*, Roma 1805, 128: *in provincia Dalmatarum insulam Melitam ducentos solidos pensitantem*), iz Istre su trgovci dovozili ulje (v. Bratož, str. 38), prema *Notitia digni-*

tatum u Noriku su se nalazile vojne jedinice *equites Dalmatiae* (v. Bratož, str. 34) a Bratož upozorava (str. 31) i na okolnost da je car Konstancije II uhvatio u Ptuju cezara Gallusa i otpremio u Pulu, gdje ga je dao na smrt osuditi i smaknuti itd.

Ukratko, izvanredan rad mladog slovenskog znanstvenika sadrži mnoge važne rezultate i otvara nove mogućnosti daljnjih istraživanja. Zbog toga najavljenju monografiju o patrijarhatu Akvileje do dolaska Slavena očekujemo s nestrpljenjem.

Prof. dr Đ. Milović

Grupa autora (u redakciji prof. A. G. Bokščanina): **ISTORIJA DREVNEGO MIRA**, čast II: **GRECIJA I RIM**, izd. »Prosvešćenie«, Moskva 1982.

U izradi grupe autora (Pikus, Kruškol, Bokščanin, Dvoreckaja), a u redakciji A. G. Bokščanina, publicirana je 1982. god. u Moskvi knjiga »Istorija drevnogo mira, čast II: Grecija i Rim«, II izmijenjeno i dopunjeno izdanje (izd. »Prosvešćenie«). Djelo ima zadatak da posluži kao udžbenik za studente pedagoških instituta (tj. fakulteta). Sadrži ukupno 431 stranicu.

Prvih 200 stranica posvećeno je staroj Grčkoj (»Drevnaja Grecija«). Prvo su izloženi izvori za povijest stare Grčke i epohe helenizma, potom se govori o naseljima stare Grčke, pa o najstarijoj egejskoj civilizaciji, o nastajanju klasnoga društva u antičkoj Grčkoj, a staroj Sparti u periodu VII—V st. p. n. ere, o staroj Atici u periodu VII—VI st. p. n. ere, o grčkoj kulturi istog perioda (VII—VI st. p. n. ere), o grčko-persijskim ratovima. Posebno se zadržava na društveno-ekonomskom uređenju stare Grčke u periodu V—IV st. p. n. ere, pa potom raspravlja o procvatu atenske robovlasničke demokracije, o peloponeskom ratu, o grčkoj kulturi klasičnoga perioda, te o Grčkoj u IV stoljeću. Osobita pažnja posvećuje se »makedonskoj hegemoniji u Grčkoj« i vladavini Aleksandra Makedonskog. Zatim se iscrpno zadržava na »helenističkim državama« (podrazumijevajući pod epohom helenizma 300-godišnji period povijesti Grčke, Ma-

kedonije, zemalja istočnog Sredozemlja, Irana, Srednje Azije i svih pripojenih zemalja nakon ratovanja Aleksandra Makedonskog) i helenističkoj kulturi (III—I st. p. n. ere), te grčkim gradovima i upravi »severnoga Pričernomorja«. Nakon toga prilično iscrpno se izlaže historiografija stare Grčke i epohe helenizma te daju kratki zaključci.

Mada je dio knjige koji govori o staroj Grčkoj (kao i onaj drugi koji obrađuje stari Rim) namijenjen studentima pedagoških instituta (fakulteta), ipak se — i to je ovdje potrebno istaknuti — u izlaganjima poklanja prilično mnogo pažnje i onoj materiji koja se odnosi na povijest prava. Primjerice, ovdje se nailazi na posebne naslove (i prilično prostora) posvećene Drakonovim zakonima, Solonovim reformama, Pizistratovoj tiraniji, Klistenovim reformama itd., itd. Stoga su ti tekstovi interesantni i za pravne povjesničare. Pri kraju dijele knjige koji se odnosi na staru Grčku posebno se daje pregledna kronološka tablica najvažnijih zbivanja u povijesti stare Grčke, uključujući ovdje i zbivanja važnija sa stajališta pravne povijesti. Najzad, na samom kraju daje se bogat popis literature, kojem se — i po red njegove obimnosti, a osobito stoga što pretendira da bude »bibliografija o staroj Grčkoj« — ipak mora ozbiljno zamjeriti što se ograničava uglavnom (da

ne kažem i isključivo) na domaće autore, a od malobrojnih stranih samo na one koji su prevedeni na ruski jezik. To uvelike umanjuje širu vrijednost te bibliografije (izvan užih potreba studenata).

Drugi dio knjige posvećen je starom Rimu s istim metodološkim pristupom i načinom izlaganja kao i u prvom dijelu knjige. Izlaganja počinju s izvorima za povijest staroga Rima, pa se nastavlja po temama: o naseljavanju u staroj Italiji, o najstarijem periodu u povijesti Rima, o ranoj Rimskoj Republici, o stvaranju »rimske robovlasničke konfederacije«, o borbi Rima s Kartagenom, o rimskoj ekspanziji u istočnom Sredozemlju, o ekonomskom ustrojstvu Italije II—I st. p. n. ere, društveno-političkim borbama, krizi republikanskog uređenja Rima 70-tih — 60-tih godina I st. p. n. ere, o padu republikanskog uređenja, o principatu Oktavijana Augusta, o rimskoj imperiji I st. p. n. ere, o rimskoj imperiji II st. n. ere (»zlatni vijek«) o prilikama (posebno o ekonomskim i društveno-političkim krizama) u III stoljeću, o dominatu, o rimskoj kulturi u epohi imperije (antička civilizacija I—V st.), o padu Zapadnorimske Imperije. Slijede historiografija staroga Rima i vrlo kratki zaključci.

Ne može se reći da u ovom dijelu knjige sasvim izostaju materijali interesantni za povijest prava (govori se relativno mnogo o ustrojstvu države u pojedinim periodima i fazama razvoja, o funkcionerima i njihovim funkcijama, o Zakonu XII tablica itd.), ali su ti materijali svakako ovdje nešto slabije zastupljeni negoli je to bilo u prvom dijelu knjige kada se govorilo o staroj Grčkoj.

I ovdje se na kraju daje posebno, iscrpno i pregledno kronološka tablica najvažnijih zbivanja u povijesti staroga Rima, u kojoj se vodilo računa i o zbivanjima važnim sa stajališta povijesti prava (godine donošenja pojedinih zakona, kako iz perioda Rimske Republike, tako iz perioda Rimske Imperije, te

iz perioda Dominata). Sasvim na kraju i ovdje se daje prilično obimna bibliografija koja se odnosi na povijest i razvoj drevnoga Rima. No, i ovdje (kao i u prvom dijelu, kada je bila riječ o bibliografiji radova o staroj Grčkoj) bibliografija pati od istog nedostatka: sadrži samo autore na ruskom jeziku, a od stranih samo one koji su prevedeni na ruski jezik. Pri tom su klasici marksizma potpuno zastupljeni. Međutim, od stranih povjesničara zastupljeno je samo njih nekoliko (čija su djela prevedena na ruski), kao što su: Mommsen (Povijest Rima), Ferrero (Veličina i pad Rima), Fustel de Coulanges (Rimski kolonat).

Knjiga o kojoj je riječ svakako može sasvim dobro poslužiti svrsi kojoj je namijenjena — kao udžbenik za studente pedagoških instituta (fakulteta), i u tom pravcu je dovoljno informativna. Mnogo manje, međutim, ili sasvim malo može poslužiti znanstvenicima koji se bave dubljim istraživanjima na području ove tematike, a osobito je nedovoljna (i čak nedovoljno informativna) za pravne povjesničare stare Grčke i Rima. U tom pravcu najveći joj je nedostatak što se nedovoljno (ili gotovo nikako osim navedenih izuzetaka, tj. autora prevedenih na ruski jezik) služi stranom literaturom, koja je u odnosu na povijest stare Grčke i Rima izuzetno bogata na mnogim, a naročito na glavnijim jezicima svijeta.

Kratka ocjena knjige bila bi: za studente (određenog profila) kojima je namijenjena dobra je i dovoljno informativna; za znanstvenike i znanstvene istraživače (a posebno za pravne povjesničare) prilično je informativna, ali nedovoljno obuhvatna. Najveći joj je nedostatak što se ne koristi bogatom stranom literaturom, koju ovdje — kad se radi o povijesti stare Grčke i Rima — jednostavno nije moguće izbjeći ako se reflektira na dovoljno široku (pa i dovoljno duboku) znanstvenu fundiranost knjige.

Prof. dr Jovan Bojović: ZAKONIK KNJAZA DANILA, izd. Istorijski institut SR Crne Gore, Titograd 1982.

Proglašenje Crne Gore za knjaževinu (i njenog vladara Danila I Petrovića za knjaza) 1852, te malo potom donošenje i objavljivanje Zakonika knjaza Danila 1855. godine, dva su izuzetno važna događaja u povijesti razvoja crnogorske države i prava.

Zakonik knjaza Danila, usvojen na skupštini crnogorskih glavara na Cetinju 1855. godine, 23. IV po starom kalendaru, prvi put je objavljen kao zvanično izdanje te iste, 1855. godine (štampanija Medakovića u Novom Sadu). Tekst toga zakona drugi put je u nas objavljen 1910. god. od strane Jovana M. Jovanovića unutar njegove rasprave »Zakonotavstvo u XVIII i XIX veku u Crnoj Gori«.¹ To je, naravno, bio neslužbeni tekst zakonika, a i inače je patio od brojnih nedostataka. Po redu treći put, ali kao službeno izdanje drugi put, tekst Zakonika objavljen je 1912. godine.² Prof. dr Jovan Bojović objavljuje tekst toga Zakonika 1982. godine, kao četvrti po redu u nas, u knjizi pod naslovom »Zakonik knjaza Danila«. Ovom prilikom imamo pred sobom ne samo tekst Danilova Zakonika nego i izuzetno seriozan i minuciozan autorov pristup problemu u cjelini. Zahvaljujući tome, ovom se prilikom čitaocima (i istraživačima naročito) pruža obilje podataka neophodnih za svako iscrpno i studiozno izučavanje ovog Zakonika. Autor je imao sreću da mu je pošlo za rukom da dođe i do originalnog rukopisa Zakonika knjaza Danila, za koji se do sada u znanosti nije znalo. To mu je omogućilo da u ovoj vrijednoj knjizi, pored teksta prvog izdanja (transkribiranog prema suvremenom pravopisu) objavi i faksimil originalnog rukopisa zajedno s faksimilom prvoga zvaničnog teksta Zakonika, ukazujući pri tome, što je osobito značajno, na razlike između rukopisnog i prvog (zvaničnog) štampanog teksta Zakonika. Te razlike, doduše, nemaju bitno značenje u odnosu na pravnu materiju koju sadrže; ali su svakako i ta saznanja korisna za istraživače koji se bave minucioznijim istraživanjima svih, pa i najsitnijih, detalja vezanih za sastavljanje i objavljivanje ovog Zakonika. Naravno, pozitivno pravnim propisima može se smatrati samo tekst prvoga zvaničnog izdanja

(Medaković), i to autor ima u vidu, ali originalni rukopisni tekst u svakom slučaju (osobito u svojim, iako sitnijim, odstupanjima od zvanično objavljenog teksta) ima svoju naglašenu znanstvenu težinu za svakog istraživača.

Autorov je pristup bio vrlo zanimljiv pa je stoga i urodio hvale vrijednim plodom. Autor, naime, u svojoj knjizi prvo daje podatke o izvorima i literaturi, potom se iscrpno zadržava na pitanjima rada oko izrade Zakonika te na izvorima Danilova Zakonika, polazeći od tvrdnje da su izvori ovog Zakonika bili: običajno pravo, Zakonik Petra I iz 1798. godine, Zakoni otačastva iz 1833. godine, sudska praksa, te uredbe i naredbe knjaza Danila donesene do usvajanja Zakonika (pri čemu autor vrši i interesantne usporedbe pojedinih propisa Danilova Zakonika s odredbama Zakonika Petra I, s odredbama Zakona otačastva, te s nekim naredbama i s presudama, tzv. »sentencijama«, Senata). Potom autor raspravlja o sadržini Zakonika (rasprava je popraćena odgovarajućom znanstvenom aparaturom), a posebno se zadržao i na pitanju primjene Zakonika (rasprava također snabdjevena znanstvenom aparaturom). Zadržava se posebno i na pitanjima vezanim za novopronađeni rukopis Zakonika. Za njega se do sada nije znalo. On je svakako morao biti nekada čuvan u Cetinju među najvažnijim državnim dokumentima, ali nije ustanovljeno do kada je tamo ostao. U Cetinjskom arhivu ga, tvrdi autor, nije bilo poslije 1918. godine. Ne zna se da li je bilo i koliko njegovih prijepisa (u znanosti nije nijedan poznat), ali se može pretpostaviti da ih je moralo biti ili da je bio makar jedan, na temelju kojega je izvršeno štampanje ovog Zakonika.³ Manja neslaganja između originalnog rukopisa i prvoga

¹ Jov. M. Jovanović, Zakonodavstvo u XVIII i XIX veku u Crnoj Gori, Arhiv za pravne i društvene nauke, knj. X, Beograd 1910, br. 4, 287—295 i br. 5, 372—380.

² Zbornik sudskih zakona, naredaba i međunarodnih ugovora po sudskoj struci za Kraljevinu Crnu Goru (službeno izdanje Kralj. Ministarstva pravde), knj. II, Cetinje (kraljevska crnogorska štamparija), 1912, 25—55.

³ Po opisu originalnog rukopisa (kako ga navodi autor), on je tako odlično očuvan da na njemu nema tragova upotrebe niti oštećenja voštanih pečata.

štampanog teksta mogla su biti rezultat ili grešaka u prijepisu, ili štamparskih grešaka, ili (što je najvjerojatnije) i jednog i drugog. Važno je napomenuti da je originalni tekst (čiji se faksimil u ovoj knjizi prvi put objavljuje) pisao svojom rukom tadašnji državni sekretar knjaza Danila Milorad Medaković. Tekst je, naravno, svojeručno potpisao knjaz Danilo, a providen je i zvaničnim pečatima knjaza Danila i »Pravitelstvujušćega senata crnogorskoga« (otisci tih pečata odlično su čitljivi i na faksimilu). Autor potanko daje opis originalnog teksta Zakonika. Nakon nekoliko vrijednih autorovih primjedbi u odnosu na prvo štampanje ovog Zakonika (1855), slijede faksimili originalnog teksta Zakonika (zajedno s naslovnom stranom i voštanim pečatima, na kojima tekst nije vidljiv), a potom faksimil prvoštampanog (i zvaničnog) teksta iz 1855. godine (knjigopečatnja dra Dan. Medakovića u Novom Sadu).

Nakon toga dodate su dragocjene Bogišićeve opaske o Danilovu Zakoniku (»Valtazar Bogišić: Opaske o Danilovom zakoniku«) iz 1873. godine. Najzad slijedi tekst Zakonika koji autor ovaj put daje u formi teksta transkribiranog prema suvremenom pravopisu i s mnoštvom dragocenih primjedbi o razlikama između originalnoga rukopisnog teksta i prvoštampanog (zvaničnog) teksta. Šteta je što su se i ovdje potkrale neke štamparske greške (barem smatramo da se radi o štamparskim greškama, mada na njih nije ukazano ispravkama) koje bi mogle zavesti nedovoljno upućenog čitaoca (mada se radi o sitnijim i nebitnim pitanjima za smisao teksta). Tako, na primjer, na str. 143 u bilješci 4 autor objašnjava zašto se opredjeljuje za termin »u saglasiju«, pa navodi da u rukopisu stoji »saglasuju«, a u prvom štampanom tekstu »soglasiju« — što smatra štamparskom greškom. Istina je, međutim, da u originalnom rukopisu stoji »saglasiju« (a ne »saglasuju«), za koji se termin i autor opredjeljuje. Vjerujemo stoga da je autor (jer to proizlazi iz suštine stvari i same njegove opaske) u bilj. 4 ispravno i napisao »saglasiju« (a ne »saglasuju« kako je tamo štampano), pa da se ovdje radi o s a d a š n j o j štamparskoj grešci koja je izmijenila autorovu misao. Kod ovakvih stvari, naravno, nikada dovoljno pažnje i često se prosto nemoguće obraniti od nemilih štamparskih grešaka koje lako izbjegnju pažnji, ali mogu da sitnim previdom ozbiljno ugro-

ze autorovu misao. — U knjizi nakon teksta slijede rezimeji na ruskom i francuskom jeziku, pa izvori i literatura. Osobito je interesantno i korisno što je autor dao podatke za brojna inozemna izdanja tekstova Danilova Zakonika, koja su u vremenskom rasponu od 1856. pa do 1938. god. objavljena na jezicima: francuskom (Paris, 1856, 1862, 1865. i 1866. god.), njemačkom (Wien, 1859), talijanskom (Cremona, 1862), poljskom (Warszawa, 1864, 1875. i 1938; Lwów 1869) i češkom (Praha, 1864. i 1880). Na koncu je predmetni registar, registar ličnih imena i registar geografskih pojmova.

Knjiga prof. Bojovića na uspješan način dopunjava našu znanstvenu literaturu u domeni crnogorske pravne povijesti perioda Danila I Petrovića. Autor je uložio velik trud, pokazao hvale vrijednu akribiju i ispravnim metodološkim pristupom dao zaokruženu cjelinu što se tiče tekstova Danilova Zakonika. Time je ne samo ovu materiju približio širem krugu čitalaca i interesenata nego i dao realnog podstreka i širu mogućnost za dalja znanstvena istraživanja Danilova zakonodavnog rada i doprinosa u sklopu sveukupnog državnopravnog, a posebno zakonodavnog razvoja Crne Gore u njenoj prošlosti.

Pojava ove knjige, međutim, obavezno donosi sobom i nekoliko pitanja na koja će znanstvena javnost tražiti odgovor (jer o tome u knjizi nije ništa određeno rečeno). Jedno od njih je: što je bilo do sada s originalnim tekstom Danilova Zakonika, kada je on i kamo nestao iz Cetinja, te gdje je na koncu pronađen? Drugo je pitanje: gdje se sada nalazi (pohranjen?) taj izuzetno dragocjeni pravno-povijesni dokument? Pretpostavljamo, naime, da je on sada na neki način dostupan ili da bi barem trebao biti dostupan javnosti i da je negdje pohranjen (da li u zemlji ili u inozemstvu?). O tome se u ovoj knjizi ništa ne govori. Manje je vjerojatno (ali nije ni isključeno) da se on nalazi u nečijoj privatnoj zbirci ili privatnom vlasništvu (u zemlji ili u inozemstvu), no i tada bi trebalo o tome reći nekoliko riječi. Iz onoga koliko je o tome rukopisu u knjizi rečeno, ne može se dobiti odgovor i na ta pitanja. Odgovori bi, međutim, bili izuzetno zanimljivi za znanstvenu javnost. Pogotovo odgovori na zadnja pitanja: gdje se danas i u koga nalazi originalni rukopisni tekst Danilova Zakonika i da li je on dostupan javnosti?

NOVI UDŽBENICI IZ FINANCIJA

Rijetko se događa da se u jednoj školskoj godini iz jednog predmeta u jednom gradu objavi čak pet sveučilišnih udžbenika. To se dogodilo 1982/83. šk. g. u Zagrebu. U relativno kratkom razdoblju unutar te školske godine izašla su u izdanju »Informatora« četiri, a u izdanju »Sveučilišne naklade Liber« jedan udžbenik iz predmeta koji se na riječkom Pravnom fakultetu predaje pod nazivom Nauka o financijama i financijsko pravo.

To su udžbenici »Finansije i financijsko pravo« dra Danila Aleksića, profesora na Pravnom fakultetu u Titogradu, »Finansije i financijsko pravo. Posebni deo.« Treće izmjenjeno i dopunjeno izdanje, dra Vasila Grivčeva, profesora na Pravnom fakultetu u Skopju, »Financije u teoriji i praksi«, Treće, izmijenjeno i dopunjeno izdanje, dra Barbare Jelčić, profesorice na Ekonomskom fakultetu u Zagrebu, »Nauka o financijama i inancijsko pravo« dra Božidara Jelčića, profesora na Pravnom fakultetu u Zagrebu, te »Finansije« dra Miodraga Matejića, profesora na Pravnom fakultetu u Nišu i dra Miodraga Jovanovića, profesora na Ekonomskom fakultetu u Nišu.

Svi su ti udžbenici veoma slični jer obrađuju istu materiju, ali su istovremeno i različiti, i to ne samo zato jer su različiti i nastavni programi prema kojima su rađeni nego i stoga što su ih

pisali različiti autori. Svaki od njih ima svoj kut gledanja na financijsku teoriju, a još više na financijsku politiku, svoj način izlaganja, svoj stil pisanja. Jedan autor pridaje veće značenje i produbljenije obrađuje jedno, a drugi drugo pitanje. Zbog toga se tih pet udžbenika međusobno izvanredno nadopunjuju, pa studentima mogu odlično poslužiti ne samo za stjecanje znanja i za pripremanje ispita iz Nauke o financijama i financijskog prava nego još više prilikom izrade seminarских, diplomskih, pa i magistarskih radnji.

Osobito im je vrijednost u tome što su u njima, pored opće teorije, obrađeni sadašnji finansijsko-pravni propisi, ilustrirani najnovijim podacima, tako da nisu zastarjeli ni u kojem pogledu. S obzirom na dinamičnost oblasti financija, to se za udžbenike tiskane samo unazad nekoliko godina više ne može reći.

Prikazi navedenih udžbenika koji slijeđe nemaju za svrhu da ih kritički analiziraju. Svakom bi se od njih mogla uputiti poneka kritička primjedba, jer »nikada ništa nije tako dobro da ne bi moglo biti bolje«. Svrha je tih prikaza da studente u prvom redu upoznaju s najnovijim stanjem u toj oblasti, da im ukažu što se u njima može naći i, naročito, da ih animiraju da se tim udžbenicima u što većoj mjeri koriste.

1) Prof. dr DANILO ALEKSIĆ, Finansije i financijsko pravo, Informator, Zagreb 1982, str. 287—XI

U biblioteci »Pravo — teorija« zagrebačkog Informatora pojavila se nedavno knjiga koja bi prije spadala u biblioteku »Pravo — udžbenici«, jer i takva egzistira kod tog izdavača. I to ne zato jer ju je napisao sveučilišni profesor, niti zato jer ju je sam autor tako nazvao i namijenio studentima, a isto tako niti zato jer je prilagođena nastavnom planu i programu fakulteta / »Udžbenik /.../ namijenjen je, prije svega studentima /.../ zbog čega su njegov obim i struktura prilagođeni Nastavnom planu i programu...«/, nego zato

jer se, po našem mišljenju, doista radi o udžbeniku »par excellence«.

To je knjiga »Finansije i financijsko pravo« dra Danila Aleksića, profesora istoimenog predmeta na Pravnom fakultetu u Titogradu. Ta je knjiga udžbenik po svemu; po koncepciji, po načinu izlaganja i, naročito, po obujmu.

Podjela materije jednostavna je i logična. Knjiga ima šest dijelova: 1. Uvod u finansije, 2. Javni (državni, društveni) prihodi, 3. Javni (društveni) prihodi u Jugoslaviji, 4. Javni (državni, društveni) rashodi, 5. Financiranje društvenih potreba u Jugoslaviji, 6. Osnove mone-

tarnih finansija i monetarnog prava. Jezik i stil su ujednačeni. Nema, doduše, produbljenih analiza pojedinih pitanja, ali to udžbeniku nije ni namjena. On ispunjava svoju svrhu ako u takvim slučajevima upućuje na odgovarajuću literaturu, a ovaj to korektno čini. No isto tako nema ni inflacije riječi, a to je za udžbenik velika stvar.

Pretenzija autora da udžbenik »treba studentima da omogući sticanje osnovnih znanja o finansijskim fenomenima i finansijskim odnosima« ovim njego-

vim djelom može biti potpuno ostvarena. »Isto tako, ovaj rad« — kao što kaže autor — »može poslužiti i praktičarima koji rade na finansijskoj problematici, kao i svima onima koji pokazuju interesovanje za materiju koja je u njemu obrađena«. Budući da u tom pogledu u potpunosti dijelimo mišljenje s autorom, njegovu knjigu od srca preporučujemo svima, a naročito onima koji na jednostavan način žele upoznati sve najvažnije pojmove i savladati osnove financija i finansijskog prava.

2) Prof. dr VASIL GRIVČEV, FINANSIJE I FINANSIJSKO PRAVO, Posebni deo, Treće izmenjeno i dopunjeno izdanje, Informator, Zagreb 1982, str. 534 + XIV

Premda je svrha ovog napisa da prikaže jednu knjigu, knjigu autora čije je dosadašnje djelo u rodnoj Makedoniji, kao uostalom i stručnoj javnosti cijele naše zemlje, dobro poznato već cijeli niz godina, neka nam bude dopušteno, poglavito radi naših studenata, da o autoru i njegovoj djelatnosti prethodno kažmo samo nekoliko riječi.

Prof. dr Vasil Grivčev piše svoja djela podjednako na makedonskom kao i na hrvatskom ili srpskom književnom jeziku, a izdavači su mu poznate kuće iz Skopja, Beograda i Zagreba. Kao neumorni radnik i zaljubljenik u svoju struku, a time na neki način i njen zaposlenik, aktivno i promptno reagira gotovo na svako naše pitanje u vezi s financijama i finansijskim pravom. O tome najbolje svjedoče naslovi samo nekih njegovih radova: Budžetsko pravo opština Jugoslavije (1964), Inflacija u SFRJ (1975), Osnove novog deviznog i vanskotrgovinskog sistema SFRJ (1977), Interna banka u SFRJ (1978).

Kao profesor Nauke o financijama i finansijskog prava na Pravnom fakultetu u Skopju nije zanemario ni svoje studente. Za njih je napisao nekoliko udžbenika od kojih je najpoznatiji »Finansije i finansijsko pravo SFRJ« u dva dijela. Prvi je, opći dio, doživio dva izdanja, a drugom, posebnom dijelu, ovo je treće izdanje; izmijenjeno je i dopunjeno, tako da je u skladu s recentnom situacijom u oblasti financija i finansijskog prava u nas.

Knjiga je obimna, ali nas autor upozorava da se orijentirao na to da u njoj »sa teorijskog i drugog aspekta obradi samo one segmente finansija i finansijskog prava koji su od značaja za sve

agense i koji su relativno najstabilniji.« Da bi ilustrirao veličinu i promjenjivost materije, autor čitatelja informira da »analize pokazuju da su cca 50% svih važećih opštih akata u 1982. godini akti koji se odnose na finansijsko-pravne odnose i finansijsko pravo.« Analize dalje pokazuju »da je neznatan procenat zakona i drugih opštih akata koji u vremenu od 3 godine nisu bar jednom bili izmenjeni ili dopunjeni, odnosno donošenjem novog zakona ili drugog akta čak i derogirani.« Sve se to odnosi samo na propise iz finansijsko-pravne oblasti. Kad se to ima na umu, kao i broj pitanja koja su u knjizi obrađena, onda ona i nije preobimna, premda bi bilo dobro da je mogla biti tanja, utoliko više jer »je knjiga pre svega, namenjena da posluži kao udžbenik.« Ipak, kako ističe autor, »ona može da bude od koristi i mnogim radnim ljudima i građanima, te licima koja su završila studije i sada rade u organima društveno-političkih zajednica, organizacijama udruženog rada, samoupravnim interesnim zajednicama, sudovima i nekim drugim društveno-pravnim osobama.«

Sadržaj knjige je podijeljen na 14 glava u kojima su obrađeni: 1. Faktori koji su determinisali finansijski sistem, politiku i pravo SFRJ u savremenom periodu i opšte karakteristike finansijskog sistema i prava Jugoslavije, 2. Organi i lica ovlašćeni za vršenje poslova društvenih finansija i njihove nadležnosti. Sukob finansijske nadležnosti i njihovo rešavanje, 3. Dinar SFRJ, deviza, platni promet i banke u SFRJ i njihovo pravno reguliranje i režim, 4. Rashodi društveno-pravnih lica u SFRJ, 5. Finansijska likvidnost društveno-prav-

nih lica u SFRJ, 6. Prihodi društveno-pravnih lica u SFRJ, 7. Novčano osiguranje društvene imovine i sredstava u SFRJ, 8. Međunarodno-financijsko poslovanje društveno-pravnih lica, 9. Finansijski postupak u SFRJ, 10. Finansijska evidencija društveno-pravnih lica u SFRJ, 11. Informisanje o finansijskom poslovanju društveno-pravnih lica i finansijska kontrola, revizija i nadzor u SFRJ, 12. Finansijski delikti i njihovo kažnjavanje u SFRJ, 13. Zaštita ustavnosti i zakonitosti u oblasti finansijsko-pravnih odnosa i društvenih finansija u SFRJ, 14. Osnovne dileme savremenih finansija, finansijskog sistema i finansijskog prava SFRJ i oficijelne teze za njihovo razrešavanje.

Niti je potrebno niti je moguće ukazati na obradu svakog pitanja iz toga bogatog sadržaja, ali je nemoguće ne osjetiti želju autora da čitatelju što je moguće bolje objasni i sa što više po-

dataka ilustrira pitanje koje obrađuje. Kad se radi o značajnijim i većim cjelinama, pisac ne žali ni truda ni prostora. Tako, na primjer, rashode društveno-pravnih lica u SFRJ vrlo detaljno obrađuje na 160 stranica. Pri tome važno naglasiti da je odnos pojedinih dijelova materije, s obzirom na njihovo značenje, ujednačen. Pisac ne pada u pogrešku da o opće poznatim pitanjima piše mnogo, a o malo poznatim malo ili ništa. O spornim i otvorenim pitanjima finansijske znanosti i prakse čitatelj će naći mišljenja i stajališta brojnih autora, pri čemu ni pisac ne bježi od toga da iznese svoje, a o osnovnim dilemama naših suvremenih finansija i oficijelne teze za njihovo razrešavanje.

Na kraju nam ostaje da se suglasimo s autorom da eć knjiga biti korisna svima onima kojima ju je namijenio, pa im je s najvećim zadovoljstvom preporučamo.

3) Prof. dr BARBARA JELČIĆ, FINANCIJE U TEORIJI I PRAKSI, SN Liber, Zagreb 1983, str. 506

U izdanju Sveučilišne naklade Liber ovih je dana izašlo treće, izmijenjeno i dopunjeno izdanje udžbenika »Financije u teoriji i praksi«, koji je napisala dr Barbara Jelčić, red. prof. Ekonomskog fakulteta u Zagrebu.

Ta je knjiga svojevremeno koncipirana i pisana isključivo kao udžbenik (1978), i to udžbenik za konkretni predmet, prema određenom nastavnom programu, za studente konkretnog fakulteta. Bila je namijenjena studentima Fakulteta za vanjsku trgovinu u Zagrebu, a odnosila se na predmet Financijska teorija i politika. Unatoč toj precizno određenoj namjeni, a time, na neki način, i ograničenju u sadržaju što je bilo uvjetovano nastavnim programom, autorica je smatrala da »premda je u prvom redu namijenjena studentima Fakulteta za vanjsku trgovinu — ova knjiga može korisno poslužiti i studentima ekonomskih fakulteta i visokih škola kao i studentima pravnih i političkih znanosti.« Ubrzo se pokazalo da je u tome imala pravo, jer je knjiga u nešto više od četiri godine doživjela tri izdanja. To se svakako ne bi dogodilo da su se njome koristili samo studenti Fakulteta za vanjsku trgovinu. Knjiga je očigledno našla puta i do drugih kategorija čitatelja. Postavlja se pitanje, zbog čega? Ako pogledamo njen sadržaj, vi-

djet ćemo da je on manje-više standardan, određen nastavnim programom. Knjiga je podijeljena na sedam dijelova: 1. Uvod, 2. Prihodi, 3. Rashodi, 4. Javni zajam, 5. Novac, 6. Kredit i 7. Osnove monetarno-kreditnog mehanizma. Podjela je jednostavna, naslovi škrti. Nema tu do sada neobrađivanih i neobjavljivanih teorijskih pitanja. Takvih udžbenika, sličnih po sadržaju, ima još. Pa što je onda to što je tu knjigu učinilo tako interesantnom znatno širem krugu čitatelja od onih kojima je u prvom redu namijenjena?

Za prethodni odgovor na to pitanje, knjigu je dovoljno samo pažljivije prolistati; odmah se zapaža njena preglednost i sistematičnost, bazirana na izvanrednoj podjeli materije i razradi pojedinih pitanja. Kad se, pak, knjiga pročita, odmah se uočava njena »didaskaličnost«. Zahvaljujući svome odličnom poznavanju finansijske teorije i prakse, sposobnosti jednostavnog izražavanja te, kad se radi o najsloženijim pitanjima, i finom stilu, autorica je uspjela napisati istinski udžbenik u kojem nema nedovoljno objašnjenih, a kamoli nejasnih ili neobjašnjenih pitanja. S velikim smislom za metodičnost, autorica čitatelja postupno uvodi u teorijska i praktična finansijska pitanja, osvjetljavajući ih ne samo s ekonom-

ske nego naročito s pravne (autorica je pravnica po vokaciji), socijalne i političke strane.

Knjiga nije mala po obujmu. Prije bi se moglo reći da je obimna, ali se nikako ne može reći da u njoj ima suvišnih riječi. Sve što u njoj piše, potrebno je, iako nije sve jednako važno. Distinkciju je izvršila sama autorica, što je u knjizi označeno različitom veličinom slova.

4) Prof. dr BOŽIDAR JELČIĆ, NAUKA O FINANCIJAMA I FINANCIJSKO PRAVO, Informator, Zagreb 1983, str. 614 + XV

Poznat i veoma plodan financijsko-pravni pisac i profesor na Pravnom fakultetu u Zagrebu, dr Božidar Jelčić obradovao je sve one koji se na bilo koji način zanimaju za financije i financijsko pravo još jednim svojim, ovaj put kapitalnim djelom. To je udžbenik »Nauka o financijama i financijsko pravo«, koji je nedavno izašao u pravnoj biblioteci ugledne izdavačke luče Informator iz Zagreba.

Stručnjaci, studenti, drugi korisnici i poštovaoci njegova djela sjećat će se da je 1979. god. u nakladi istog izdavača izašla Jelčićeva »Nauka o financijama«, knjiga prva. Podijeljena na tri dijela, bavila se — doduše cjelovito, detaljno, razmatrano s raznih aspekata — samo državnim (javnim, društvenim) prihodima i javnim (državnim) zajmovima. Ma koliko to bio velik dio materije nauke o financijama i financijskog prava, to ipak nije bilo sve. Uostalom, autor je oznakom, »knjiga prva« najavio nastavak, a u predgovoru je napisao: »U drugoj knjizi bit će obrađen dio materije koji se odnosi na raspodjelu financijskih sredstava kojima se zadovoljavaju određene društvene potrebe i ostvaruju ciljevi financijske politike instrumentima redistribucije nacionalnog dohotka.«

Umjesto druge knjige, ako zanemarimo skripta koja je sa svojom suradnicom dr Oliverom Lončarić-Horvat objavio 1981. godine, četiri godine kasnije dobivamo sasvim novu knjigu. U njoj je, naravno, obuhvaćena sva materija iz prve i najavljene druge knjige, ali ne samo to. U toj novoj knjizi sva je materija aktualizirana i dopunjena najnovijim svjetskim saznanjima. Osn toga, a to je ono što je čini neuobičajenom, autor ističe: »Redoslijed izložene materije u knjizi razlikuje se od onog s ko-

Čini se da se u svemu tome nalazi odgovor na pitanje zašto se »Financije u teoriji i praksi« toliko traže. Ta je knjiga udžbenik u najboljem smislu te riječi, i potrebna je svakome onom tko želi naučiti ne samo mnogobrojne pojmove iz nauke o financijama i financijskog prava nego i upoznati financijsku problematiku u cjelini, financijske instrumente, ciljeve i efekte koji se njima mogu postići.

jim se susrećemo kod naših autora kao i kod mnogih stranih pisaca. Takav pristup prezentiranju materije javnih financija i financijskog prava postupno logičnim redom omogućava, olakšava i osigurava da se čitalac upozna s raznovrsnim aspektima prikupljanja, raspodjele i trošenja novčanih sredstava kao i s mogućnostima i ograničenjima korištenja financijskog sistema i mjera financijske politike u financiranju društvenih potreba i ostvarivanja mnogobrojnih funkcija iz nadležnosti države.«

Knjiga je podijeljena na sedam dijelova: Opći dio, Javni prihodi, Javni zajmovi, Raspodjela javnih prihoda, Javni rashodi, Djelovanje fiskalnih instrumenata i Banke.

Zajednička karakteristika svih dijelova jest iscrpnost. Autor ne žali truda da pitanje koje obrađuje objasni što detaljnije i da ga što bolje ilustrira. Tu dolazi do izražaja ne samo njegovo poznavanje materije nego i upornost znanstvenog radnika koji je spreman proučiti tisuće stranica (vidjeti popis literature) samo da bi zadovoljio čitateljevu znanstvenu znatiželju i pružio mu što više podataka. Kad obujam ne bi bio ograničavajući činitelj, jer ipak se radi o udžbeniku koji nikada ne treba da bude glomazan, poznavajući autorovu marljivost i znanje, ta bi knjiga, bez pretjerivanja, prerasla u malu enciklopediju znanosti o financijama i financijskog prava.

Iako svako od poglavlja knjige zaslužuje poseban osvrt, ipak ćemo se zadržati samo, i to kratko, iz jednog vječnog razloga — ograničenosti prostora — na njenom IV i VI dijelu, jer oni u cijelosti čine novinu.

U IV dijelu autor razmatra raspodjelu javnih prihoda. Taj dio, zbog neispravljene korektorske greške, nosi pogre-

šan naslov (Raspodjela javnih rashoda), ali ta pogreška može zbuniti, i to samo na kratko, jedino potpuno neupućena čitatelja.

Autor u tom dijelu sasvim ispravno ističe da podjela javnih prihoda u vezi s podjelom javnih funkcija »ima izuzetno značenje u svakoj državi« i dodaje: »Posebno je problem raspodjele javnih funkcija i sredstava za njihovo financiranje složen i politički osjetljiv u višenacionalnim federativnim državama u kojima postoje veće razlike u privrednoj razvijenosti između pojedinih federalnih jedinica (problem tzv. prelijevanja sredstava iz privredno razvijenih u nedovoljno razvijene političko-teritorijalne jedinice).« Raspodjela javnih funkcija i sredstava za njihovo financiranje u financijskoj se literaturi naziva financijsko izravnaje. Postoji korizontalno i vertikalno, domaće i međunarodno, aktivno i pasivno izravnaje, te kombinacije među njima. Pod financijskim se izravnajem podrazumijeva «... ukupnost činjenica i pravila koja se odnose na reguliranje financijskih odnosa između viših i nižih (užih i širih) kao i između istovrsnih političko-teritorijalnih jedinica.«

»Djelovanje fiskalnih instrumenata« naslov je VII dijela knjige. Po obujmu je nevelik (12 stranica) ali značajan po

sadržaju, jer ne samo da opisuje fiskalne instrumente i mjere fiskalne politike nego ukazuje i na mogućnost njihove primjene. Uspostavljanju narušene ili očuvanju postojeće ravnoteže između ponude i potražnje pridonosi anticiklična fiskalna politika, pri čemu se na vrstu i visinu javnih prihoda odnosno rashoda utječe primjenom automatskog (ugrađenog) stabilizatora, formule elastičnosti i diskrecijskih mjera. Fiskalom se politikom može djelovati na ekonomski rast, na zaposlenost, na razinu cijena, na redistribuciju dohotka i imovine, na politiku odgoja i obrazovanja, znanstvenu, kulturnu, zdravstvenu, stambenu i drugu politiku. Isto tako njome se može djelovati na regionalni razvoj, na ubrzanje razvoja privredno nedovoljno razvijenih krajeva, na otklanjanje neusklađenosti u privrednom razvoju, na sprečavanje sve veće koncentracije stanovnika u velikim gradovima itd.

Samo iz ovih nekoliko napomena o sadržaju onih dijelova koji se do sada nisu nalazili u knjigama takve vrste može se zaključiti da je ona veoma inspirativna. Stoga se uobičajna zaključna formula da se knjiga preporučuje, jer će dobro doći svima koji se bave financijama, pa i onima koji se njima ne bave, iako već otrcana fraza — ne da izbjeći.

5) Dr MIODRAG MATIJEVIĆ, Dr MIODRAG JOVANOVIĆ, FINANSIJE, Informator, Zagreb 1982, str. 429 + XVI

Pod nepretencioznim naslovom, »Finansije«, Informator je u svojoj biblioteci »Pravo — teorija« objavio knjigu koja je svojim sadržajem apsolutno u stanju zadovoljiti sve pretenzije svakog čitatelja, pa i onog čiji zahtjevi nisu mali. Svatko tko uzme tu knjigu u ruke ubrzo će ustanoviti da se iza toga jednostavnog naslova mogu naći odgovori na brojna pitanja financijske teorije i politike.

Autori knjige dr Miodrag Matejić, umirovljeni profesor Pravnog fakulteta u Nišu, i dr Miodrag Jovanović, profesor Ekonomskog fakulteta u Nišu, poznati su našoj javnosti, osobito stručnoj, već od ranije. Naročito to važi za prof. dr Miodraga Matejića koji je ne samo naš veliki financijski teoretičar nego i praktičar.

Knjiga o kojoj je riječ zapravo je rezultat dugogodišnjeg kontinuiranoga

teorijskog i praktičnog rada, a aktualizirano je, dopunjeno i izmijenjeno izdanje Matejićeve knjige »Finansije«, objavljena 1978. godine. Zbog toga se udio koautora dr Miodraga Jovanovića svodi na otprilike 1/7 knjige, pri čemu je materiju o financiranju zajedničkih društvenih potreba (35 str.) obradio samostalno, a materiju o samoupravnom financiranju u udruženom radu i financijsku kontrolu (50 str.) zajedno s dr Miodragom Matejićem.

Cjelokupna je materija podijeljena na dva dijela, odnosno, kako to kaže dr Miodrag Matejić, »u dve knjige«.

»Prva knjiga obuhvata opštu teoriju i instrumente javnih finansija. U drugoj knjizi je izloženo: finansiranje opštih društvenih potreba u društveno-političkoj zajednici (sredstva i instrumenti), finansiranje zajedničkih društvenih potreba (samoupravno obezbeđenje i korišće-

nje sredstava) i samoupravno finansiranje u udruženom radu u uslovima sticanja i raspoređivanja dohotka i obezbeđenja sredstava za reprodukciju.»

S obzirom na finansijsko-politički, finansijsko-pravni i finansijsko-tehnički

pristup razmatranja materije, u čemu je naročito dr Miodrag Matejić veliki znalac, može se očekivati da će knjiga odlično poslužiti naročito pravniciima, ali i svima onima koje zanimaju ti aspekti financija.

Doc. dr Vinko Hlača

BRANKO JAKAŠA: SISTEM PLOVIDBENOG PRAVA, treća knjiga, Ugovori o iskorištavanju brodova. 2. svezak. Prijevoz stvari: odgovornost brodova, odgovornost naručitelja, prijevozne isprave, vozarina. »Zrinski«, Čakovec 1983.

Centar za stručno usavršavanje i suradnju s udruženim radom Pravnog fakulteta u Zagrebu povećao je svoju bogatu izdavačku bilancu s još jednom novom knjigom, koju je štampao Tiskarsko-izdavački zavod »Zrinski« u Čakovcu 1983. Riječ je o drugom svesku treće knjige Sistema plovidbenog prava Jugoslavije prof. dr Branka Jakaše. O autoru i njegovom Sistemu plovidbenog prava Jugoslavije pisali smo u našem Zborniku 2. gdje smo prikazali prvi svezak treće knjige sistema čiji sadržaj se iznosi u tri sveska, pa će iza drugog koji je sada objavljen uskoro biti objavljen i treći svezak. Autor u predgovoru drugog sveska ističe da će u trećem svesku treće knjige ovog sistema biti obrađeni ostali ugovori o iskorištavanju brodova, koje normira Zakon o pomorskoj i unutrašnjoj plovidbi (S. I. SFRJ 22/77), u kojem se najveća pažnja posvećuje upravo ugovorima o prijevozu stvari koje autor obrađuje u prva dva sveska.

U drugom svesku u kojem se u ovom prikazu govori autor nastavlja s izlaganjem ugovora o prijevozu stvari i u tom okviru tumači one pravne institute koje nije uvrstio u prvi svezak. To su odgovornost brodova, odgovornost naručitelja, prijevozne isprave i vozarina. Ove pravne institute autor analizira u svijetlu rješenja jugoslavenskog pomorskog zakonodavstva i konvencijskog pomorskog prava čiji je najvažniji izvor Konvencija o teretnici poznata pod nazivom Haška pravila (ova pravila o teretnici nazvana po Haagu u kojem su izrađena usvojena su na diplomatskoj Konferenciji u Bruxellesu 25. VIII 1924. kao Međunarodna Konvencija za izjednačenje nekih pravila o teretnici). U stranano uspješnoj analizi instituta koje obrađuje autorova teoretska razmatranja pojedinih problema i njihovo uporedno pri-

kazivanje najčešće prema engleskom, francuskom i talijanskom pravu pružaju odgovore na sva ona praktična pitanja koja se pojavljuju u materiji ugovora o prijevozu stvari morem.

U fusnotama autor otkriva bogatu riznicu mišljenja svjetskih maritimista i domaćih pomorsko pravnih pisaca o pravnim problemima koje opširno razlaže u knjizi, da bi opet u bilješkama akribijom neumornog istraživača pronašao i pružio pažljivom čitaocu postojeća rješenja judikature stranih pomorskih država objavljena u najpoznatijim svjetskim pravnim časopisima. Od domaćih judikata čini se da autoru nije promakao niti jedan, a njihovo iznošenje na pravom mjestu pokazuje autorovo umijeće da sudsku praksu prikaže s uvažanjem ili s kritičkim napomenama kada zauzima vlastita stajališta.

Na 348 stranica ovog drugog sveska treće knjige raspravlja se samo o četiri instituta. Prvom o brodarevoj odgovornosti uz ugovora o prijevozu stvari posvećeno je 148 stranica, što predstavlja najviše sadržaja u odnosu na ostale. Svim je logičan opseg materije o brodarevoj odgovornosti koji odgovara sadržaju jedne znanstvene monografije o problemu koji ima centralno mjesto u prijevoznim ugovorima. Tim se problemom vrlo uspješno bavila naša doktrina još prije rata (Špehar: Odgovornost brodarara osvrtnom i na Haška pravila, Zagreb 1939), a naročito iza Oslobođenja (Brajković, Pallua, Ivošević citirani u bilješkama). No toliki broj problema i pitanja iz ugovorne odgovornosti brodarara koje prof. Jakaša aktualizira izvornim metodološkim pristupom i zalačkom interpretacijom današnje prakse, teorije, legislative i judikature u monografiji predstavlja složeno gradivo prezentirano na jasan i prihvatljiv način.

U podnaslovima o odgovornosti broдача govori se općenito o odgovornosti kroz povijesni prikaz instituta i pojedine stvarne situacije, zatim o temelju odgovornosti i pretpostavljenoj krivnji kao temeljnom kriteriju odgovornosti broдача te izuzetim slučajevima i slučajevima posebnih opasnosti koji kriterij pretpostavljene krivnje transformiraju u kriterij dokazane krivnje, onda o visini i opsegu odgovornosti, pa o utvrđivanju štete i odgovornosti osoba koje rade za broдача. Iza tih problema koji se tiču odgovornosti broдача prikazuju se oni koji se tiču odgovornosti naručitelja, naravno u manjem opsegu koji naručiteljeva pozicija u ugovoru o prijevozu zahtijeva.

Drugi veći sadržaj knjige čine stranice posvećene prijevoznim ispravama, koje se pojavljuju u pomorskoj i unutrašnjoj plovidbi i u mješovitim prijevozima. Na 130 stranica raspravlja se o teretnici (općenito, dokazna snaga teret-

nice, kolanje — cirkulacija — teretnice i predaja tereta na temelju teretnice), naputnici i tovarnom listu. Iza teksta o prijevoznim ispravama slijedi tekst pod naslovom Vozarina, koji sadrži ove podnaslove: pojam i vrsta vozarine, vjerovnici i dužnici vozarine, plaćanje vozarine i promjena ugovorene vozarine. Istim znanstvenim metodološkim postupkom kao i u pogledu odgovornosti broдача i naručitelja autor nastavlja izlaganje o prijevoznim ispravama i vozarini dolazeći do rezultata, koji predstavljaju najnovija saznanja i stajališta naše pravne nauke u plovidbenom pravu.

I opet kao i povodom prvog sveska treće knjige Sistema plovidbenog prava prof. Jakaše možemo i za ovaj drugi svezak sa zadovoljstvom kazati da mu je znanstvena vrijednost i korist za studente, suce, pravnike i praktičare u pomorstvu velika i neosporna.

Dr Đorđe Milović
redovni profesor

SPOMEN NA ŽIVOT I DJELO DR-a VALTAZARA BOGIŠIĆA BALDA (U povodu 75-godišnjice smrti)

Na putu iz Pariza za Cavtat umro je u Rijeci 24. IV 1908. godine prof. dr Valtazar Bogišić Baldo, jedan od najjementnijih pravnih povjesničara slavenskog juga. Ove godine (1983) navršilo se 75 godina od njegove smrti.

Dr Valtazar Bogišić (u žargonu njegova kraja zvani Baldo, što dolazi od talijanskog Baldassare) rođen je 7. XII 1834. u Cavtatu u poznatoj pomorskoj obitelji Bogišića, koja je uz to bila i prilično bogata. Majka mu je umrla kad mu je bilo dvije godine, pa je nije ni zapamtio. Ljubav prema školi i znanosti u njega se bila vrlo rano javila, ali se ostvarenju tih njegovih želja energično protivio otac koji je želio da mu jedina sin upravlja bogatim imanjem, a znanost da bi ga mogla od toga odvojiti pa čak i od kuće udaljiti. Osnovnu školu mogao je na miru završiti u rodnom Cavtatu, a tu je neko vrijeme nastavio i školovanje u nekoj privatnoj školi (kojoj je bio na čelu neki pomorski kapetan, ujedno i jedini nastavnik škole). Budući da se otac za života stalno protivio njegovu školovanju, Bogišić je tek nakon očeve smrti mogao nešto ozbiljnije poduzeti u pravcu ostvarivanja svojih velikih želja. Tada odlazi u Veneciju, gdje završava gimnaziju i maturira. Potom se upućuje na studij prava (Beč, München, Berlin), ali istovremeno studira filozofiju i sluša predavanja iz filozofije, povijesti i filologije. On se, naime, već tada bio opredijelio za svoj kasniji životni put: znanstvena istraživanja, osobito na području povijesti prava. God. 1862. u Giessenu (Gizen) stječe doktorat filozofije (disertacija: »Über die Ursachen der Niederlagen des deutschen Heeres im hussitischen Kriege«), dvije godine kasnije (1864) u Beču je promoviran za doktora prava, a 1869. god. u Odesi proglašen je počasnim doktorom državnog prava. U svoje bliske znance još u doba studija ubrajao je Vuku Stefanovića Karadžića, barona Metela Ožegovića, M. F. Rajevskog i mnogobrojne druge ugledne ličnosti, a prijatelji iz rane mladosti bili su mu grofovi Niko (Veliki) i Medo Pucić.¹

¹ Dr Valtazar Bogišić, Autobiografija, preštampana iz kalendara »Dubrovnik« za god. 1900, 1901 i 1902 u Spomenici dr Valtazara Bogišića o tridesetogodišnjici njegove smrti, Dubrovnik 1938. Treba napomenuti da tu Bogišićevu biografiju nije pisao Bogišić (kako je tamo navedeno), nego ju je zapravo pisao Luko Zore po Bogišićevu kazivanju (vidi dr Niko S. Martinović, Valtazar Bogišić, I, Istorija kodifikacije crnogorskog imovinskog prava, izd. Istorijski institut NR Crne Gore, Cetinje 1958, str. 24, bilj. 1); Enciklopedija Jugoslavije (II izdanje), 2, Zagreb 1982, 25—26; Dr Đorđe Milović, Dr Valtazar-Baldo Bogišić, mjesečnik »Prosvjeta« br. 587, Zagreb 1969, 9.

Malo nakon stjecanja doktorata filozofije, tj. 1863. godine, Bogišić dobija svoju prvu službu u Carskoj biblioteci u Beču u svojstvu suradnika. To mu je ujedno pružilo priliku da upozna mnogobrojne i izuzetno ugledne znanstvene i kulturne radnike onog vremena, kao što su bili Stojan Novaković, Vladan Đorđević, Nikola Tomazeo, Franjo Rački, Đura Daničić, Vatroslav Jagić, Frane Miklošić i dr. No, taj period njegova službovanja (u Carskoj biblioteci u Beču) bio je istovremeno i period njegova značajnog rada u pravcu ostvarivanja njegovih mnogo ambicioznijih planova. Na preporuku Frane Miklošića mladi Bogišić je ovdje obrađivao »Slavicu«. Pored obrade slavenskih knjiga ubrzo je dobio i zadatak da uređuje i »juridicu«, a uz to i odjel »Galia revoluta«. ² Tu izučava (jer ga na to sam posao primorava) mnoge jezike, a naročito slavenske (ruski, češki, poljski, što će mu nešto kasnije, kao profesor povijesti slavenskih prava, omogućiti onako plodonosan i širok znanstveni zahvat na tome inače dosta širokom znanstvenome planu). U to je doba u Beču među učenim ljudima slavenskog porijekla bila prisutna ideja i želja da se (pored već vrlo aktivnog društva »Slovanska besjeda«) osnuje u Beču i posebna Slavenska biblioteka, pa je ta ideja i ostvarena sredinom 1865. godine, pri čemu je baš Bogišić razradio prijedlog njene organizacije. ³ Izvanredno dobro organiziranim prikupljanjem knjiga i priloga, ta Biblioteka je već prilikom otvaranja imala 1005 knjiga i 64 časopisa i lista. Najbrojnije su, naravno, bile zastupljene knjige na slavenskim jezicima (i to po brojnosti ovim redom: na hrvatskom ili srpskom jeziku, na češkom i slovačkom, ruskom, slovenskom, poljskom, bugarskom i staroslavenskom), ali ih je bilo prilično i na neslavenskim jezicima (njemačkom, francuskom, talijanskom, engleskom). Sve je to bilo namijenjeno članovima društva »Slovanska besjeda« i njenim prijateljima. ⁴

Za vrijeme svog boravka u Beču Bogišić je činio nekoliko puta napore da bi zainteresirao slavenske krugove za stvaranje znanstvenog slavističkog centra u Zagrebu ⁵ ili pak u Novom Sadu. ⁶ Na žalost, ta njegova nastojanja ostala su tada bez rezultata.

Uskoro (1869) Bogišić dobija ponudu dvaju ruskih univerziteta, iz Kijeva i Odesa, za profesora slavenskih prava. ⁷ Odlučio se za Odesu i na Odeskom pravnom fakultetu preuzeo katedru povijesti slavenskih prava. Ovdje je Bogišićeva djelatnost bila mnogostruka i izuzetno plodotvorna. Prije svega, on tu prilikom koristi da u Odesi stvori centar koji bi okupljao izvanogranične Slavene, a posebice Južne Slavene (za šta je bio izuzetno zainteresiran). Tako je došlo do toga da je novoosnovano Društvo Ćirila i Metodija riješilo da osnuje svoju biblioteku. ⁸ Naravno, organizator te biblioteke, a ujedno i njen prvi bibliote-

² Radilo se o knjižnom fondu koji se odnosio na francusku revoluciju.

³ Dr Niko S. Martinović, Valtazar Bogišić, I, Istorija kodifikacije crnogorskog imovinskog prava, Cetinje 1958, 24.

⁴ Izvješće o Slovenskoj biblioteci u Beču za god. 1865 (od 1. srpnja do 31. prosinca), Posebice preštampano iz »Ročni zprávy«, troškom Slov. Besede u Beču 1866. Dr V. Bogišić.

⁵ O tome vidjeti: Dr V. Bogišić, O preuređenju narodnoga Muzeja u Zagrebu, Zagreb 1866.

⁶ Bogišić je o tome u Ljetopisu matice srpske (Novi Sad 1867, štampano posebno) objavio raspravu pod naslovom: »Slovenski muzeum«.

⁷ Enciklopedija Jugoslavije (II izdanje), 2, 26.

⁸ Time se ostvarivala zamisao Jana Kolara, koja je bila izložena u njegovoj »Uzajamnosti«.

kar, bio je upravo Bogišić.⁹ Razloge zbog kojih je jedna ovakva biblioteka trebala biti osnovana baš u Odesi Bogišić nalazi u samome geografskom položaju Odesa i u činjenici da se u Odesi, više od ijednog drugoga ruskog grada, skuplja mnoštvo Slavena iz inozemstva, a tu se školuje i velik broj ruskih stipendista iz raznih južnoslavenskih zemalja. Već prve godine svoga postojanja ta je biblioteka uspjela prikupiti 1458 djela (u 2304 toma), najviše na slavenskim, ali ne tako malo i na neslavenskim jezicima. Jedna od interesantnosti je i u tome što su u knjižnom fondu, po strukama uzevši, najbrojnije bile zastupljene povijest, geografija i etnografija.¹⁰ Naravno, ta je biblioteka sadržavala i mnogo toga izuzetno vrijednoga. Tako je njeno rukopisno odjeljenje (već u prvoj godini postojanja) imalo 14 izuzetno vrijednih rukopisnih knjiga,¹¹ u umjetničkom odjeljenju nalazio se 141 litografirani portret raznih zaslužnih Slavena, tu je bilo raznih numizmatičkih rijetkosti (stari novci bugarski, dubrovački i dr.), zbirka slavenskih muzikalija itd.¹² Osobito je interesantno da je ta biblioteka organizirana kao jedna vrsta znanstvenog instituta te je imala svoje dopisne članove na potezu od Trsta i Gorice, preko Celovca i Graca pa do Crnoga mora.¹³ To su ujedno bili i aktivni Bogišićevi suradnici na sakupljanju materijala u vezi s Bogišićevom široko zamišljenom anketom o pravnim običajima Južnih Slavena.

Budući da je slavenofilski pokret bio u to vrijeme vrlo jak, ruska je vlada pod njegovim utjecajem 1863. god. Zakonom o ruskim univerzitetima predvidijela otvaranje katedre za povijest slavenskih prava. Prva katedra za povijest slavenskih prava bila je otvorena upravo 1869. god., kad je i Bogišić bio promoviran za počasnog doktora javnog prava i ujedno postavljen za redovnog profesora odeskog univerziteta.¹⁴ Bogišić je tada relativno kratko ostao na odeskom univerzitetu (do 1872), ali je to bilo dovoljno da taj istinski velikan pravno-povijesne misli postavi istinske temelje širokoj znanstvenoj obradi povijesti slavenskih prava, što je bilo i ostalo naročito značajnoga osobito za Južne Slavene čijoj je pravnoj povijesti u svojim istraživanjima posvetio najveću pažnju.

Teško je, naravno, ukratko dati prikaz cjelovitog Bogišićeva pristupa, rada i kompletnih izuzetno bogatih rezultata njegova široko zamišljenog prikupljanja znanstvene građe u oblasti materije kojom se bavio. Stoga se sve ovo što ćemo o tome reći i ima smatrati samo kratkom ilustracijom, a ne ni izdaleka kompletnim prikazom. Bogišić je, naime, prikupljanje znanstvene građe iz povijesti slavenskih prava usmjerio u dva glavna pravca. Jedan od njih bilo je prikupljanje građe u inozemstvu, a drugi prikupljane građe u samoj Odesi, od brojnih emigranata nastanjenih u tome gradu. Prikupljanje

⁹ Prof. V. V. Bogišić, *Ob ustrojstvu Slavjanskoj biblioteci pri Odeskom slavjanskom blagotvornom obšestvju sv. sv. Kirila i Metodija, Odesa (tip. P. Francova), 1870.*

¹⁰ V. I. Grigorovič, *Kratkij otčet o djeateljnosti Odeskago slavjanskago blagotvornitel'nago obšestva imeni sv. sv. Kirila i Metodija za 1870/71 god., Odesa 1871, 3—5.*

¹¹ V. I. Grigorovič, *op. cit., 33—34.*

¹² *Otčet o sostojanii i djeateljnosti Slavjanskoj biblioteki v Odesje s 11-go maja 1871 po 11-e maja 1872 goda, Odesa 1872, 6—7.*

¹³ Niko S. Martinović, *Bogišić i Ujedinjena srpska omladina, posebni otisak iz Zbornika Matice srpske, sv. 9, Serija društvenih nauka, Novi Sad 1954, 7.*

¹⁴ *Spomenica dr. Valtazara Bogišića o tridesetogodišnjici njegove smrti, Dubrovnik 1938, 86.*

građe u inozemstvu bilo je golem i težak zadatak (pogotovu ako se ima na umu kako ga je Bogišić bio široko i obuhvatno postavio). Makar i za blijeđu ilustraciju neka nam posluži činjenica da je tom prilikom u svom izvještaju Bogišić naveo brojne rukopisne (njih 11) i još brojnije stampane (njih 16) statute i druge stare zbornike prava uzduž jadranske obale. Od (tada još) rukopisnih on je pregledao: Statutum civitatis Ragusii iz 1272. godine, Reformationes Statutorum Ragusii (1335—1357), Liber viridis (koja sadrži propise dubrovačke u razdoblju od 1358. do 1460), Liber croceus (propisi dubrovački od 1460. do 1633), Zakon otoka Mleta iz 1345, Zakon otoka Lastova iz 1310, Statuum Spalatinae urbis iz 1312, Statutum communis Arbe iz XVI stoljeća, Statutum communis Vegliae iz XVI stoljeća, St. municipali di Albona iz 1421. i Consuetudines Gradiscanae iz 1575. godine. Među štampanima bili su pregledani ovi: Statuta civitatis Cattari (Venetiis, 1616), Liber legum ac statutorum civitatis et insulae Cruzolae (Venetiis, 1643), Statuta communitatis Lesinae (Venetiis, 1643), Statuta municipalia ac reformationes Brachiae (Utini, 1656), Statuta et reformationes civitatis Tragurii (Venetiis, 1708), Volumen statutorum, legum et reformationum civitatis Sibenici (Venetiis, 1708), Statuta Jadertina, cum omnibus reformationibus in hunc usque diem factis (Venetiis, 1564), Statuta communitatis Pagi (Venetiis, 1637), Statuta di Cherso ed Ossero (Venetiis, 1640), Statutum liberae regiae ac commercialis civitatis Segniae (Tergesti, 1757), Statuti municipali di Rovigno (Trieste, 1851), Statuti municipali di Cittanova nell'Istria (Trieste, 1851), Statuti municipali della città di Pola nell'Istria (Tergeste, 1843), Nove leges, ordines correctiones, declarationes, additiones et absolutiones statutorum communis terre Pirani (Venetiis, 1606), Statuta Justinopolis (Kopra) metropolis Istrae (Venetiis, 1668) i Statuta inclytiae civitatis Tergesti etc. (Tergesti, 1849). Plodna su bila u tome pravcu i Bogišićeva istraživanja u Carskoj bečkoj biblioteci. Tamo je našao mnoštvo važnih materijala za proučavanje u prvom redu južnoslavenskih prava (kao, na primjer: Privilegije Paštrovića, Privilegije Makarske, a u odjelu »Slavica«: tri slavenska nomokanona — XV, XVI i XVIII stoljeće, i dr.), te nešto turskih i arapskih rukopisa važnih za feudalni period Bosne u srednjem vijeku. On je tom prilikom, naravno, istraživao i u Bečkom državnom arhivu, odakle je pribavio brojne ispise. Njegova ga istraživanja, nakon Beča, vode u Zagreb, Trst i Veneciju. U Zagrebu je proučavao (te opisao ili prepisao) statute: grada Zagreba, Splita, Raba, Senja, Krčki, Kastavski, Budvanski, Veprinački, Riječki, Varaždinski, te Paštrovske privilegije (na tal., iz god. 1611). U Zemaljskom arhivu pronalazi jedan rukopis Statuta grada Rijeke i izučava probranu građu saborskih akata za period 1557—1831. god. (u Arhivu mu pruža dragocjenu pomoć Franjo Rački). U Trstu pronalazi i proučava tršćanske statute (iz 1318, 1350, 1365 i 1550. godine) i neke istarske statute (Umaga, Izole, Labina, Poreča, Buja i dr.). U Veneciji se najviše zadržava u Biblioteci sv. Marka (Marciana, Biblioteca Nazionale Marciana) i tamo proučava i opisuje rukopise statuta Budve, Šibenika, Kotora, Novigrada, Rovinja, Skradina, Buja. To mu pomaže da bolje sagleda odnose na relaciji mletačka vlast — gradovi uzduž naše obale.¹⁵ To je bio, u najkraćim potezima skicirano, Bogišićev rad na prikupljanju građe izvan Rusije. Što se, pak, tiče njegova rada na prikupljanju građe od emigranata koji su bili nastanjeni u Odesi, tu je Bogišić opet imao

¹⁵ Očtet ordinarnoga profesora Bogišića o zagraničnoj ego komandirovkje, Odesa 1870, 1—32.

svoj vrlo interesantan pristup. On je, naime, još 1866. god. počeo raditi na pribiranju građe za pravnu povijest Južnih Slavena, pa je u tom pravcu sastavio i poseban »Naputak« (jednu vrstu ankete), koji je uputio mnoštvu svojih dopisnika. Rezultat te velike ankete bila je izrada poznatog zbornika »Građa u odgovorima, iz različitih krajeva slavenskog juga«. ¹⁶ Bogišić je osim toga lično anketirao neke viđenije predstavnike južnoslavenske emigracije (pretežno naše ljude koji su živjeli u Odesi). Tako je za Leskovac i Trnovsku okolinu anketirao učitelja Petra Odžakova, a za Hercegovinu i Katunsku nahiju (Crna Gora) vojvodu Luku Vukalovića (znamenitog hercegovačkog ustaničkog vođu, koji je tada, sa svoja dva sina, bio nastanjen u Odesi, dobivši od Rusije čin generala). U tome poslu Vukaloviću su pomagali njegov sin Bogdan i Miloš Sredanović iz Zubaca, a za ispomoć još je bio angažiran i Ilija Govedarica iz Nevesinja. Nadalje, za Ceklin (u Riječkoj nahiji, Crna Gora) Bogišić je pribavljao odgovore od Marka Pejovića (Crnogorca), za Konavle od pomorskog kapetana iz Dubrovnika Pava Maguda, a za Makarsko primorje od pravnika Marka Marinovića.

God. 1872, preko ruskog cara Aleksandra II, tadašnji crnogorski vladar knjaz Nikola Petrović pozvao je Bogišića da izradi imovinski zakonik za Crnu Goru, te se toga zadatka Bogišić svesrdno prihvatio. Međutim, za vrijeme rusko-turskog rata taj je Bogišićev posao bio neko vrijeme prekinut. Ruske vlasti angažiraju ga za sastavljanje projekta za sudsku organizaciju u Bugarskoj. Kada se nakon nekog vremena oslobodio te dužnosti, Bogišić je nastao s radom na izradi Crnogorskog imovinskog zakonika, tako da je taj zakonik mogao biti proglašen 1888. godine (proglašen u III mjesecu, a stupio na snagu 1. IV). ¹⁸ Na Bogišićevu plodonosnom radu u Crnoj Gori i njegovu sistemu sveobuhvatnog anketiranja u Crnoj Gori u odnosu na način kako je običajno crnogorsko pravo rješavalo imovinsko-pravna pitanja (taj ogromni i dragocjeni materijal poslužio mu je kao podloga za izradu Imovinskog zakonika) nećemo se ovdje zadržavati, jer je to bio predmet jednog posebnog, obuhvatnog i vrlo studioznog djela poznatog crnogorskog povjesničara i pravnog povjesničara dra Nika S. Martinovića. ¹⁹ A taj Bogišićev obiman i plodonosan rad i osebujan pristup zaista je i bio takav i toliki da je zaslužio i zahitijevao posebnu i iscrpnu znanstvenu studiju. Nakon donošenja Crnogorskog imovinskog zakonika Bogišić se vraća svojoj dužnosti u Odesu, a nakon penzioniranja nastanjuje se u Parizu. Tamo se i dalje nastavlja baviti pravno-povijesnim istraživanjima. God. 1893. crnogorski knjaz Nikola nudi Bogišiću položaj ministra pravde, što Bogišić prihvaća, i tu priliku i vrijeme koristi da bi na licu mjesta mogao pratiti i nadzirati primjenu i provođenje svoga Imovinskog zakonika. Ta zapažanja bila su mu dragocjena za uvođenje odgovarajućih izmjena u zakoniku (drugo izdanje zakonika s početka 1898. godine). ²⁰ Kad se već govori o Bogišićevu zanimanju za crnogorsko pravo, svakako se moraju spomenuti i njegove dragocjene »Opaske o Danilovom zakoniku«

¹⁶ Taj je zbornik i pod tim naslovom publiciran u Zagrebu 1874. god.

¹⁷ Valtazar Bogišić, Građa u odgovorima iz različitih krajeva Slovenskoga juga, JAZU, Zagreb 1874, str. LII—LIII.

¹⁸ Dr Đorđe Milović, Dr Valtazar Baldo Bogišić, mjesečnik »Prosvjeta«, br. 587, Zagreb 1969, 9.

¹⁹ Dr Niko S. Martinović, Valtazar Bogišić, I, Istorija kodifikacije crnogorskog imovinskog prava ... posebno str. 61—294.

²⁰ Dr Đorđe Milović, ibidem, 9.

(bilješke iz godine 1873; Danilov zakonik donešen je 1855); sadrže 95 dragocjenih primjedbi,²¹ koje se moraju imati u vidu pri svakoj ozbiljnoj znanstvenoj obradi Zakonika knjaza Danila iz 1855. godine.

Bogišić je bio nosilac brojnih i visokih odlikovanja mnogih zemalja: Veliki da mu je prihvaćena ostavka. Iz Crne Gore vraća se u Pariz i nastavlja svoj znanstveno-istraživački rad, od kojeg se sve do smrti nije nikako odvajao. Međutim, zdravlje mu je već odavna bilo načeto, a zdravstvenu situaciju već poodmakle godine samo su pogoršavale. Na putu (iz Pariza) za rodni mu Cavtat prolazi kroz Rijeku i 24. IV 1908. godine umire u Rijeci, u 74. godini života.

Bogišić je bio nosilac brojnih i visokih odlikovanja mnogih zemalja: Veliki krst sv. Save (Srbija), Veliki krst Danilov (Crna Gora), Komander reda sv. Ane (Rusija), Orden Legije časti (Francuska), Veliki krst talijanske krune (Italija), Veliki kordon otomanskog Merdžidije (Turska) itd. Bio je član brojnih visokih znanstvenih društava i akademija, pa tako: redovni član Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, redovni član Kraljevske akademije u Beogradu, redovni član Međunarodnog društva za sociologiju u Parizu, dopisni član Instituta Francuske akademije moralnih i političkih nauka, član Zakonodavne akademije u Toulousi (Tuluži) itd.

Znanstveni opus Bogišićev obiman je, izuzetno značajan i mnogostran. Svakako zasebno mjesto zauzimaju njegove poznate, s evropskim i svjetskim renomeom studije iz oblasti povijesti slavenskih, a naročito južnoslavenskih prava. Nije nam moguće, naravno, ovdje iznijeti potpunu bibliografiju Bogišićevih radova. Neka nam ipak bude dozvoljeno da spomenemo barem neke od njih, da bi nam već i sami njihovi naslovi ukazali na značenje i širinu njegovih znanstvenih poduhvata. Ovdje spadaju (pored mnogih drugih): Zbornik sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slavena, izd. JAZU, Zagreb 1874; Opšti imovinski zakonik za knjaževinu Crnu Goru, proglašen 1888. u Cetinju; Pravni običaji u Slavena, Zagreb 1867; Pisani zakoni na slavenskom jugu, izd. JAZU, Zagreb 1872; Rozbor sočinenija N. A. Popova: Rosija i Srbija — građa iz petrogradskih arhiva o srpskom ustanku, Petrograd 1872; Acta conjurationem Petri a Zrinio et Francisci de Frankopan nec non Francisci Nadasdy illustrationia — 1663—71, JAZU, Monumenta historica Slavorum Meridionalium, sv. XIX, Zagreb 1888; Liber statutorum civitatis Ragusii, compositus anno 1272 (zajedno s Jiričekom), JAZU, Zagreb 1904; Desetina sudskih zapisa iz Paštrovića, Beograd 1906; Quelques motifs sur les principes et la méthode suivis dans la codification du droit civil au Monténégro, Bruxelles 1886; Die slavischen Zigeuner in Montenegro, »Ausland«, N° 12, Stuttgart 1874; Stanak, »Glasnik srpskog učenog društva«, Beograd 1877; O položaju porodice i nasljedstva u pravnoj sistemi, »Pravnik« i posebno, Beograd 1894; Mjestnija nazvanija Slavjanskih predjelov Adriatika, Petrograd 1873; Aperçus des travaux sur le Droit Coutumier en Russie, »Revue historique du droit français et étranger«, Paris 1879; L'Histoire d'une Codification, Bruxelles 1901 — itd., itd.

Prof. Bogišić je svakako pripadao onoj plejadi naših znanstvenih erudita koji su sav svoj životni žar, bogato iskustvo, veliko znanje i erudiciju posvetili znanosti. On je svojim životnim djelom obogatio našu i evropsku znanost.

²¹ Dr Jovan R. Bojović, Zakonik knjaza Danila, izd. Istorijskog instituta SR Crne Gore, Titograd 1982, 133—141. Te Bogišićeve bilješke prvi put je za štampu priredio i objavio S. Borovski u »Zapisima«, knj. XX, Cetinje 1938, 74—83.

Ono pak, što je on pružio na planu izučavanja povijesti slavenskih, a osobito južnoslavenskih prava — dobrim dijelom i po širini, ali u svakom slučaju po načinu i obuhvatnosti pristupa — u dobroj je mjeri bilo pionirsko djelo, koje je efikasno i značajki prokrčilo put njegovim kasnijim sljedbenicima. Po tome jest i ostaje trajnom izuzetna vrijednost njegova velikog doprinosa našoj i evropskoj znanosti.

²² Dr Đ. Milović, *ibidem*, 9.

²³ Enciklopedija Jugoslavije (II izdanje), 2, 26; L. Bakotić, *Bibliografija djela B. Bogišića, Spomenica Valtazara Bogišića . . .*; dr Niko S. Martinović, *Valtazar Bogišić, I, Istorija kodifikacije crnogorskog imovinskog prava . . .*, 319—320.

STANKO PINTARIĆ: COÛTS DE PRODUCTION ET DEVELOPPEMENT DE L'AGRICULTURE

(Međunarodni kongres o poljoprivredi, Pariz 2—4 ožujka 1983)

Međunarodni kongres o poljoprivredi održan je u Parizu od 2. do 4. ožujka 1983, tj. nešto prije otvaranja XX Međunarodnog salona poljoprivrede. Salon poljoprivrede prikazuje gostima-poljoprivrednicima i građanima što je najnovije i što je moderno i upravo aktualno u ovome sektoru narodnoga gospodarstva.

Radni naslov kongresa bio je: Troškovi proizvodnje i razvitak poljoprivrede. Temu je predložila ministarka poljoprivrede Francuske Edith Cresson (u međuvremenu, rekonstrukcijom vlade novi ministar poljoprivrede postao je Michel Rocard). Francusku vladu zanima kako što bolje utjecati na troškove proizvodnje, te kako taj utjecaj iskazati što konkretnijim mjerama prilagođenim razvitku različitih seljačkih gospodarstava koja su orijentirana na rast francuske poljoprivrede.

Preko 400 poljoprivrednih stručnjaka iz više od stotinu različitih zemalja svijeta raspravljalo je o problemima troškova proizvodnje i dohotku poljoprivrednika. Na kongres je predano oko pedesetak radova i šest generalnih izvještaja. Rad se odvijao u šest zasebnih sjednica s ovim temama:

1. Uzroci razvoja sredstava za proizvodnju i troškova. Razvitak agrarne proizvodnje prate promjene pri upotrebi faktora proizvodnje te povećanje troškova. Takva evolucija ima tendenciju sve manjeg i manjeg obuzdavanja porasta troškova, a sve veće ovisnosti seljačkih gospodarstava o snabdijevanju.

2. Troškovi proizvodnje na gospodarstvu i dohodak poljoprivrednika. Povećanjem troškova proizvodnje ugrožava se dohodak poljoprivrednika. Da bi se oni od toga donekle zaštitili, pribjegavaju različitim rješenjima koja se na globalnom nivou mogu svesti na povećanje proizvodnje i reduciranje troškova.

3. Troškovi proizvodnje u sistemu gospodarstva. Različiti oblici tih troškova nejednako pritišću gospodarstvo. Tako npr. možemo razlikovati stanoviti broj posebnih organizacija s obzirom na geoklimatske uvjete, kapacitete združenih gospodarstava, različite situacije na tržištu, zemljišne strukture i sl. U svakoj zemlji različiti sistemi gospodarstava teže ili svojoj unifikaciji ili diferencijaciji pod utjecajem smanjenja obilja ili troškova sredstava za proizvodnju, koji i sami ovise o razvitku sistema gospodarstava.

4. Kako se poboljšava efikasnost sredstava za proizvodnju na gospodarstvu? Unutar pojedinih sistema seljačkih gospodarstava poljoprivrednici traže granicu troškova proizvodnje pomoću bolje upotrebe faktora proizvodnje, svoga rada, zatim boljom opremom fizičke sredine, boljim gospodarenjem u socijalnoj i ekonomskoj sredini svoga gospodarstva. Profesionalne organizacije, sindikati, organizacije samopomoći i zadruge podržavaju takav razvitak koji počinje razmišljanjem o razvoju i ide do prilagođavanja određenom obliku.

5. Srednjoročne perspektive na bazi istraživanja. Istraživanja daju sliku srednjoročnog kretanja i ukazuju na to kada će doći do poboljšanja efikasnosti korištenja sredstava za proizvodnju. Ali, istraživanja potiču inovacije jer su jedino one sposobne u stanovitom roku promijeniti efikasnost sredstava za proizvodnju. Predviđanje promjena i posljedica korisno je, jer se na taj način pruža posebna orijentacija novim gospodarstvima.

6. Nacionalne politike zemalja nastoje obuzdati porast troškova proizvodnje, jer porast troškova proizvodnje na seljačkim gospodarstvima ograničava mogućnosti razvitka poljoprivrede. Nacionalne politike bi s toga morale propagirati paralelni razvoj između poljoprivrede i njezinih snabdjevača i potrošača te poticati širenje napretka na razini seljačkoga gospodarstva.

Umjesto ministarke Cresson, Kongres je zaključio Gérard Ganser. Ocjenjujući postojeću debatu na Kongresu, on je rekao da su prispjeli kongresni radovi nastojali dati odgovor na dva ambiciozna pitanja:

A. Kako porast troškova proizvodnje utječe na poljoprivredu;

B. Da li je moguće predvidjeti rast troškova i njihovu evoluciju svesti u okvire politike razvitka poljoprivrede.

U Francuskoj su ti problemi neprekidno prisutni. No, danas svugdje rastu troškovi proizvodnje na seljačkim gospodarstvima. Priroda i širenje toga proizlaze iz međusobnih odnosa poljoprivrede i industrije čije se snabdijevanje i tržišta također međusobno isprepliću, zbog čega je početkom sedamdesetih godina došlo do krize u snabdijevanju industrije, napose što se tiče energije. Usporedo s tom pojavom u industriji i poljoprivredi došlo je do općeg povećanja, bez presedana, troškova proizvodnje.

Prema mišljenju G. Gansera, trebalo bi se naročito zabrinuti zbog posljedica današnjih varijacija cijena agrarnih proizvoda i varijacija cijena industrijskih sirovina. Potrebna je akcija vlade i volja poljoprivrednika da se poljoprivreda potpuno uklopi u ekonomske i socijalne aktivnosti nacije, zaključuje G. Gasner. A kako stoji s dva postavljena pitanja?

A. Utjecaj troškova na razvoj poljoprivrede

Zbog pomanjkanja određenih integracija u poljoprivredi, rast troškova proizvodnje sukcesivno pogađa:

1. Dohodak poljoprivrednika. Doista, povećanje troškova proizvodnje prije svega pogađa dohodak poljoprivrednika. Istina, povećanje tih troškova brže se širi kod tehničkih faktora nego kod dohotka od rada. Na taj se način povećanje troškova povezuje uz pravilno nagrađivanje napora poljoprivrednika. Ali, iz toga slijedi da bi seljak trebao više proizvesti, a živjeti lošije.

2. Raznolikost sistema gospodarstava. Najopćenitije govoreći, svladavanje porasta troškova proizvodnje zahtijeva vladanje nad ostalim troškovima kod različitih sistema seljačkih gospodarstava. Izvjesno je da troškovi na gospodarstvima nisu jedine determinante u seljačkim gospodarstvima, jer za neke troškove postoji podrška u različitim regijama. Ali, isto je tako jasno da povećanje troškova ima veoma često za posljedicu reduciranje raznolikosti sistema seljačkih gospodarstava i reduciranje istraživanja nekoga jedinstvenog modela.

3. Efikasnost sredstava proizvodnje. Povećanje troškova proizvodnje najteže pogađa efikasnost. Poboljšanje efikasnosti moglo bi se odvijati u tri ni-

voa: kao prvo, tehnička efikasnost svakog sredstva za proizvodnju, zatim ekonomska efikasnost koja bi trebala simultano težiti k povećanju proizvoda i dohotka, i konačno bitna, globalna efikasnost koja se odnosi na sredstva za proizvodnju potrebna u datom sistemu seljačkih gospodarstava.

B. Da li je moguće predvidjeti i obuzdati porast troškova proizvodnje i njihovu evoluciju svesti u okvire dane politike razvitka poljoprivrede?

Na kongresu se na to pitanje odgovorilo pozitivno, uz ispunjenje određenih uvjeta:

1. Trebalo bi da porastu investicije u istraživačkim radovima. Da bi se tehnička, ekonomska i globalna efikasnost sredstava za proizvodnju poboljšala tijekom nekoliko slijedećih godina, istraživanja bi trebala ostaviti odlučujući napredak. Ipak je jasno da su dosadašnji rezultati postignuti samo uz odgovarajuće cijene fundamentalnih istraživačkih radova. Za informatore i eksperimentatore istraživanje pretpostavlja neprestano oslušivanje potražnje te vođenje dijaloga s poljoprivrednicima kao priznatim partnerima u tome dijelu gospodarske cjeline. To su uvjeti prave socijalne ekonomije u razvitku poljoprivrede.

U ovoj prilici isticao je GANSER, da Francuska ima duga solidna i razboriga iskustva. Stogodišnjica postojanja Ministarstva poljoprivrede dala je prošle godine ministru poljoprivrede priliku da naglasi ulogu profesora poljoprivrede, te važnost dijaloga koji su se razvijali u posljednjem desetljeću između INRA (Nacionalnog instituta za agrarna istraživanja) i poljoprivrednika. Francusku zanimaju i zemlje u razvoju, a osobito je zainteresirana za sistem kooperacije u njihovu razvoju i agrarnim istraživanjima. Ona se brine za suradnju, za napredak u proizvodnji i obuzdavanje troškova. Reorganizacija koju sada provodi francuska vlada ima za cilj povećanje prinosa cjelokupnoga nacionalnog potencijala, kako unutrašnjeg tako i vanjskog, da bi se jednim pogledom obuhvatila perspektiva agrarnog razvitka. Buduće bitke protiv povećanja troškova proizvodnje i za sigurnost agrarnog i ruralnog razvitka vodit će se i za porast investicija u istraživačkim radovima više fundamentalnih područja, s neprekidnim daljim porastom i prinosa vode, zemlje, sunca, te uzgojem biljne i životinjske proizvodnje.

Agronomija je primjer znanosti o životu i zadatak joj je da unaprijedi biološke rezultate i sredstva za proizvodnju te da traži optimalne biološke vrijednosti.

2. Trebala bi postojati važna veza između istraživanja i privrednog razvitka.

Razvoju je zadatak oživjeti i uravnotežiti rast dviju grana agrara. Poznat je zajednički napor francuskih poljoprivrednika za bolje agrarne uvjete u budućnosti. Stoga bi razvoj agrara morao sačuvati sigurnost i organizirati rast seljačkih gospodarstava. Pri danoj ulozi troškova proizvodnje, razvitak mora voditi računa o dvije vrste troškova koji djeluju na budućnost posjeda. U svakoj poljoprivredi primarna je uloga malih regiona, zbog njihove koherencije i promicanje uravnoteženog razvitka. U tom se stadiju može primijeniti novi agrarni polet u smislu integralne bitke. Ali, agrarni razvitak mora biti solidaran: valjalo bi prekinuti s izolacijom, crpeći duboko korijenje međupomoći u svladavanju troškova proizvodnje, što istodobno znači i korekciju nejednakosti. Takav bi razvoj trebao postati stvarnost.

3. Trebalo bi se pozabaviti s tri bitne teme u vezi s kontrolom troškova proizvodnje kojom se bavi francusko Ministarstvo poljoprivrede. Teme su ove:

— Transparentnost agrarnog i industrijskog sektora u narodnom gospodarstvu. Ona bi morala prevladavati u međusobnim odnosima unutar dva sektora. Trajni i organizirani dijalog o uvjetima i posljedicama promjena odgovarajućih cijena bitan je uvjet pune integracije cijele poljoprivrede u sveukupno nacionalno gospodarstvo. Ali ništa manji napor ne bi smio biti ni u snabdijevanju poljoprivrede.

— Kontrola nad uvjetima snabdijevanja i nad tržištima poljoprivrede. Nestabilno je razdoblje vezano samo za određeno vrijeme. Ono pogađa agrarna i industrijska tržišta. Rješenja se moraju naći u ekonomskom prilagođavanju kapaciteta na konjunkturane promjene, što čini proizvođače međusobno više solidarnim. Pažnja isto tako pretpostavlja pravedniju diobu tereta i marži između agrare i komplementarnih sektora. Uvjet pravednosti je odlučujući faktor za svladavanje troškova proizvodnje.

— Poznavanje faktora koji dovode do promjene troškova proizvodnje u smislu njihove trajne korekture. Poljoprivrednike bi trebalo upoznati s međusobnim projektima proizvodnje kojima se osigurava postojanje raznolikosti sistema gospodarstva. To je zapravo i jedan vid uvjeta sigurnosti i rasta. Informiranost i promatranje kretanja troškova, agrarni napredak, rezultati istraživanja, to je upravo ono što zanima poljoprivrednike. Nije dovoljno samo nastojanje da se obuzda porast troškova proizvodnje. Traže se mnogobrojne inicijative solidarnosti te združeni naponi da bi se došlo do toliko željene agrarne ekspanzije.

Kongres je bio veoma zanimljiv i koristan našim stručnjacima. Može se požaliti što su na njemu bila svega dvojica iz Jugoslavije.

